

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№3 (133) 2024
шілде-тамыз-қыркүйек

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСУРОВ НҮРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)
PhD, қауымдастырылған профессор
КУРАЛБАЕВА АЛИЯ АХМЕТКАРИМОВНА

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

Индекс: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Бисенғали З.Қ.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Манкеева Ж.А.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Түркия/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/
Шукурув Е.А.	- PhD, доцент /Өзбекстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Турхан Четин	- профессор, доктор /Түркия/
Исакулова Нилюфар	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Өзлем Баш	- профессор, доктор /Түркия/
Мехмет Ариф Өзербаш	- профессор, доктор /Қырғызстан/

DANIŞMA KURULU

FİİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bissengali Zeynol-Gabden	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Mankeeva Camal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Servet Çelik	- Doç. Dr. /Türkiye/
Serdali Bekcigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Şukurov Yorkin	- Doç. Dr. /Özbekistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Turhan Çetin	- Prof. Dr. /Türkiye/
Isakulova Nilufar	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Özlem Baş	- Prof. Dr. /Türkiye/
Mehmet Arif Özerbaş	- Prof. Dr. /Kırgızistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Бисенгали З.К.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Манкеева Ж.А.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Турция/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/
Шукуров Е.А.	- PhD, доцент /Узбекистан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/
Турхан Четин	- профессор, доктор /Турция/
Исакулова Нилюфар	- д.п.н., профессор /Узбекистан/
Озлем Баш	- профессор, доктор /Турция/
Мехмет Ариф Озербаш	- профессор, доктор /Кыргызстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Bisengali Zeinol-Gabden	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Mankeyeva Zhamal	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Servet Chelik	- PhD, Associate Professor /Turkey/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor
/Kazakhstan/
Shukurov Yorkin	- PhD, Associate Professor /Uzbekistan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor
/Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Turhan Çetin	- Professor, Doctor /Turkey/
Isakulova Nilufar	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Özlem Baş	- Professor, Doctor /Turkey/
Mehmet Arif Özerbaş	- Professor, Doctor /Kyrgyzstan/

ФИЛОЛОГИЯ

UDC 82-145; IRSTI 17.07.61

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.70>S.M. ALTYBAYEVA ¹, G.K. ZHYLKYBAY ²¹Doctor of Philological Sciences, Professor,Narxoz University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: altybayevasaule@gmail.com²Candidate of Philological Sciences, Associate ProfessorKhoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kzAESTHETICS OF THE ORIGINAL IN POETIC TRANSLATION:
STYLE, SEMANTICS, STRUCTURE

Abstract. The article discusses the issues of recreating the aesthetic of the original text in literary translation. The aesthetics of the original and translated texts must, to a certain extent, coincide in the aspect of creative reproduction of key poetic characteristics and the creation of an equivalent aesthetic sensation. The aesthetics of the text here is understood as a set of interconnected motivic, figurative-style, structural, intonation, rhythmic, melodic, and other elements of poetics that have intentional and communicative functionality, cognitive capacity, and variability. The basic requirement for poetic translation is the preservation of the stylistic features of the original since style is the quintessence of a literary text, the combination of content, and semantic dominants with overt formal elements such as rhythm, composition, melody, and others. Even the verse volume of the text can act as a kind of marker of the author's idiosyncrasy, reflecting his aesthetic choice, a reflection of the semantic determinant. The object of the study is the lyrical poems of modern Kazakh poetesses Fariza Ungarsynova and Akushtap Bakhtygereeva and their translations into Russian and English. An extreme discrepancy between the aesthetic content and style of the original and the presented translations into Russian is established, resulting in a semantic, communicative, and interpretative dichotomy. The last negatively affects the perception of the original text as a complete semantic and artistic artifact. The issue of adequate perception and subsequent reconstruction of the semiosis of the original in translation invariants is considered. Semiotically and semantically rich elements of poetics, such as metaphors, hidden cultural allusions, personal and authorial reminiscences, ethno cultural markers must be creatively recreated in translation. As a result, the translation also becomes a cultural artifact of the literature in the language of which the translation was carried out.

Keywords: aesthetics, Kazakh women's poetry, original, literary translation, style, concept.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Altybayeva S.M., Zhylkybay G.K. Aesthetics of the Original in Poetic Translation: Style, Semantics, Structure // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 7-25. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.70>

***Cite us correctly:**

Altybayeva S.M., Zhylkybay G.K. Aesthetics of the Original in Poetic Translation: Style, Semantics, Structure // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 7-25. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.70>

Date of receipt of the article 09.11.2023 / Date of acceptance 27.09.2024

С.М. Алтыбаева¹, Г.Қ. Жылқыбай²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Нархоз университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: altybayevasaule@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Поэзиялық аудармада түпнұсқа эстетикасы: стиль, семантика, құрылым

Аңдатпа. Мақалада көркем аудармада түпнұсқа мәтіннің эстетикалық өзіндік ерекшелігін жаңғырту мәселелері қарастырылған. Түпнұсқа мен аударма мәтіндердің эстетикасы аудармадағы негізгі поэтикалық сипаттамаларды шығармашылық қайта жаңғырту және соған сәйкес эстетикалық сезім тудыру аспектісінде белгілі бір дәрежеде сәйкес келуі керек. Мұндағы мәтін эстетикасы деп поэтиканың интенционалды-коммуникативтік функционалдығы, танымдық қабілеті мен өзгермелілігі бар өзара байланысты мотивтік, бейнелі-стильдік, құрылымдық, интонациялық, ырғақтық, әуездік және басқа элементтерінің жиынтығы түсініледі. Поэтикалық аудармаға қойылатын негізгі талап – түпнұсқаның стильдік ерекшеліктерін сақтау, өйткені стиль – көркем мәтіннің квинтэссенциясы, мазмұнның семантикалық доминанттары, ырғақ, композиция, әуен және т.б. формальды элементтермен үйлесуі. Мәтіннің өлең көлемінің өзі автордың эстетикалық таңдауын көрсететін идиостильдің өзіндік маркері, семантикалық детерминанттың көрінісі бола алады. Зерттеу нысаны – қазіргі қазақ ақындары Фариза Оңғарсынова мен Ақұштап Бақтыгерееваның лирикалық өлеңдері және олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары. Түпнұсқа мен орыс тіліне ұсынылған аудармалардың эстетикалық мазмұны мен стилі арасында шектен шыққан сәйкессіздік белгіленіп, нәтижесінде түпнұсқа мәтінді толық мағыналық және көркемдік артефакт ретінде қабылдауға теріс әсер ететін мағыналық, коммуникативті және интерпретативті дихотомия пайда болады. Аударма инварианттарында түпнұсқаның семиозын адекватты қабылдау және кейіннен қайта құру мәселесі қарастырылады. Метафоралар, жасырын мәдени тұспалдар, тұлғалық және авторлық реминисценциялар, этномәдени маркерлер сияқты поэтиканың семиотикалық және мағыналық жағынан бай элементтері аудармада шығармашылықпен жаңғыртылуы керек. Нәтижесінде аударма да сол тілде аударма жүргізілген әдебиеттің мәдени жәдігеріне айналады.

Кілт сөздер: эстетика, қазақ әйелдер поэзиясы, түпнұсқа, көркем аударма, стиль, концепт.

С.М. Алтыбаева¹, Г.Қ. Жылқыбай²

¹доктор филологических наук, профессор
Университет Нархоз (Казахстан, г. Алматы), e-mail: altybayevasaule@gmail.com

²кандидат филологических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Эстетика оригинала в поэтическом переводе: стиль, семантика, структура

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы воссоздания эстетического своеобразия оригинального текста в художественном переводе. Эстетика оригинального и переводного текстов в определенной мере должна совпадать в аспекте творческого воспроизведения в переводе ключевых поэтических характеристик, создания эквивалентного эстетического ощущения. Под эстетикой текста здесь понимается совокупность

взаимосвязанных мотивных, образно-стилевых, структурных, интонационных, ритмических, мелодических и иных элементов поэтики, обладающих интенциональной и коммуникативной функциональностью, когнитивной емкостью и вариативностью. В качестве базового требования к поэтическому переводу выступает сохранение стилиевых особенностей подлинника, поскольку стиль есть квинтэссенция художественного текста, соединение содержания, смысловых доминант с формальными элементами такими, как ритм, композиция, мелодика и другие. Даже стихотворный объем текста может выступать своеобразным маркером идиостиля автора, отражая его эстетический выбор, отражая семантическую детерминанту.

В качестве объекта исследования взяты лирические стихотворения современных казахских поэтов Фаризы Унгарсыновой и Акуштап Бахтыгереевой и их переводы на русский и английский языки. Устанавливается несоответствие эстетического содержания и стиля оригинала в представленных переводах на русский язык, в результате чего возникает смысловая, коммуникативная и интерпретационная дихотомия. Это негативно сказывается на восприятии оригинального текста как завершенного смыслового и художественного артефакта.

Рассматривается вопрос об адекватном восприятии и последующем воссоздании семиозиса оригинала в инвариантах перевода. Семиотически и семантически насыщенные элементы поэтики, как метафорика, скрытые культурные аллюзии, личностно-авторские ремениценции, этнокультурные маркеры должны быть творчески воссозданы в переводе. В результате перевод также становится культурным артефактом литературы, на язык которой был осуществлен перевод.

Ключевые слова: эстетика, казахская женская поэзия, оригинал, художественный перевод, стиль, концепт.

Introduction

The theory and practice of literary translation are one of the most complex and relevant areas of modern humanitarian discourse. The growing processes of globalization are distinguished by multifaceted and sometimes contradictory trends of internationalization, universalization, and stereotyping, including in the fields of culture, literature, and language. The rapid expansion of the communicative and dialogical space of the global world through developed IT technologies, artificial intelligence, audio and visual content of popular media, and the viral spread of low-quality machine translations objectify the need to develop many permanently emerging issues in the theory and practice of translation, especially literary translation of national literature.

The theoretical field of the latter includes the paradigmatic of many disciplines: theory and history of literature, aesthetics, and philosophy of text, semiotics, linguistics, history and ethnography, and many others. One of the important issues of modern translation studies is the question of the intermodality of translation as a communicative process not only through languages, but also through images, plasticity, form, and other signs [1]. The central idea here is not only the aesthetic, semantic adequacy of transmitting the original in another language (or other non-verbal means of expression - through the cover, illustrations, shape, weight of the book, and other signs) but also the ability of the translated work to obtain its semiotic individuality and even independence from the source text.

Understanding literary translation as a special interdisciplinary knowledge paradigm is becoming one of the main postulates of modern translation studies. The specificity of recreating the poetics of a literary text, its original stylistics, figurative and genre originality requires from the translator not only adequate knowledge of both languages but also research skills, understanding of the semantic integrity and artistic value of the text, its national and cultural identity.

These issues are also relevant for translation studies in Kazakhstan, which is currently experiencing a kind of crisis. There is a significant decrease in professional translations of Kazakh literature into other languages. The need to overcome the well-known inertia of literal or free translation is an important condition for preserving the national and cultural identity of Kazakh literature in translation into a foreign language. In addition to the many nuances of authenticity in the aesthetic, informative, and cognitive aspects of literary translation, the main problem is the adequate transmission of the style of the original, its dominant, the originality of the development of the figurative and motivic system, metaphors, and symbols. The style of a work is considered a multifunctional phenomenon, formed through the painstaking creative work of the author in searching and finding a unique ensemble of figurative, stylistic, and compositional means, subordinate to the disclosure of the idea and theme of the work, its semantic and emotive determinants.

The aesthetics of the original and translated texts must, to a certain extent, coincide in the aspect of creative reproduction of key poetic characteristics in translation and the creation of an equivalent aesthetic sensation. The aesthetics of the text here is understood as a set of interconnected motivic, figurative-style, structural, intonation, rhythmic, melodic, and other elements of poetics that have intentional and communicative functionality, cognitive capacity, and variability.

Professional Kazakh poetry is a unique system of artistic expression, based on the extensive lexical, metaphorical, and symbolic structure of the Kazakh language itself, the rich previous oral authorship, and folklore tradition. Of course, Kazakh poetry is unthinkable without the creativity of poetesses – *akyns*.

Since ancient times, the Kazakh woman, being the keeper of the home hearth, life friend, and mother of a nomad, nevertheless, unlike other Asian women, was freer and more liberated, which is associated with the social and ethnic conditions in which the life of the nomadic people took place. It often happened that a woman became the head of a clan, or an army, and took an active part in the life of the village. For example, the main character of the historical dilogy “Saki” by B. Zhandarbekov is the legendary Saka tzarina Tomiris, under whose leadership the Sakas won the battle with the Persian king Cyrus, no less famous in world history. A comprehensive analysis of the main female images of the epic works of the Kazakh people is mainly presented in the works of N.S. Smirnova, M. Gabdullin, T. Sydykov, Kh. Dzhumaliev [2], published in the second half of the XXth century.

The favorite genre of oral creativity of the Kazakh people was and remains *aitys* – a poetic competition of *akyns* (poets), accompanied by playing the *dombra* (Kazakh national musical two-string instrument). Often women also participated in *aitys*, originally a male poetic duel: *akyns*-improvisers who excellently mastered the artistic word. The most famous *aitys* are between Sara and Birzhan-sal, Kunekey and Suyumbay, Yryszhan and Aset, Ulbike and Kuder. became the pearls of oral author's poetry of the Kazakh people. This tradition continues to this day.

In the XIXth century, many women - *akyns* also created, including the already mentioned Sara, Ulbike, who tragically died at the age of twenty-four, Azhar Zhurtbay-kyzy, Zulkiya Ospankyzy, Manat and many others, whose names have now been returned to the poetic chronicle of the Kazakh people. One cannot help but say about Dina Nurpeisova, the famous *dombra* player, *kyushi*, poetess, apprentice of the great Kazakh composer Kurmangazy. Her poetic and musical creativity, which deserves special study, is one of the most important factors in the formation of original Kazakh women's poetry, which is widespread at the present time.

In the early 30s of the XX century, Sholpan Imanbaeva, Ziyash Kalauova and Mariyam Khakimzhanova came to writing Kazakh literature together with S. Seifullin, I. Dzhangugurov, K. Amanzholov, Zh. Sain, A. Sarsenbaev, D. Abilev, Kh. Bekhozhin, Kh. Ergaliev. They became

the first professional Kazakh poetesses. Besides, the first collection of poems by M. Khakimzhanova was published in 1935.

Starting from the second half of the XXth century, new female authors - stars began to shine on the Kazakh poetic horizon: Fariza Ungarsynova, Marfuga Aitkhozhina, Kulyash Akhmetova, Akushtap Bakhtygereeva, Rza Kunakova, Kanipa Bugybaeva and others. In their work, they continue the best traditions of the Kazakh poetic school, which is expressed both in formal solutions and in the choice of themes, images, symbols, metaphors, epithets, comparisons and other artistic and expressive means. This study attempts to identify, substantiate and generalize some cognitive, genre-style, poetological features of the literary translation of poems by F. Ungarsynova and A. Bakhtygereeva into Russian and English. The priority approach is a comprehensive analysis of the aesthetics of the original and the translation, which is based, as *Jiří Levý* wrote, “on the category of value” [3, p. 92].

Research methods

Taking into account the interdisciplinary nature of the study of the aesthetics of literary translation, the article uses comparative typological, complex literary, cognitive, formal, structural, semiotic, and axiological analysis of the source and translated text, as well as the methodology of discourse analysis of the text. In addition, the methodology of frequency and conceptual analysis of original and translated texts is used, and interlinear texts with comments on them are offered.

Results and discussion

The model of the world of Kazakh women's poetry, first of all, rests on the foundation of a specific worldview and perception of one's personal beginning in a changing world, in the contextual space of Steppe knowledge, and an extensive nomadic tradition. In the works of Kazakh poetesses, the themes of the homeland, civic duty, poet and poetry, and moral and ethical motives are widely developed (especially in the poetry of F. Ungarsynova). At the same time, the actual lyrical poetry of modern female *akyns* represents great diversity: themes of motherhood, family, female happiness, love, fidelity, devotion, and many others.

Modern Kazakh women's poetry is widely represented in Russian. A total of over ten translators worked on the translation of the works of these poetesses. In particular, the poetry of F. Ungarsynova was translated into Russian by T. Frolovskaya, L. Tarakanova, P. Koshel, B. Avsagarov. The lyrics of K. Akhmetova are presented in translations by N. Chernova, V. Shirokov, T. Frolovskaya, L. Tarakanova, P. Koshel, B. Avsagarov. The translators of K. Akhmetova's lyrics are N. Chernova, V. Shirokov, T. Kuzovleva, I. Potakhina, and the translators of M. Aitkhozhina's poetry are T. Kuzovleva, O. and V. Savelyev. Unfortunately, translations into English and other foreign languages are extremely insufficient. Here are adapted experimental translations of some works by F. Ungarsynova, A. Bakhtygereeva into English, made by S.M. Altybayeva. In general, one can note a wide variety of translation solutions, searches in solving the problem of faithful reproduction of the original poetry of modern Kazakh women-*akyns*.

As is known, among the categories of poetics of a work that require special attention during translation, the category of style occupies a key place. Style acts as a set of all interconnected and interdependent components of a verse, subordinated to a common artistic task, revealing the main theme and idea of the work. Therefore, it is inappropriate to consider the style of a poetic work as a closed system of purely stylistic means and techniques used by the author to express his own artistic conception. We consider the concept of poetic style more broadly, namely: as a complex of interconnected formative, constructive elements of verse that have a certain aesthetic and functional orientation. In other words, the style of a poetic work implies the exceptional content of formal-constructive and figurative-stylistic means used by the author. Therefore, special attention is paid to the analysis of the adequacy of the transmission of the style of the original, its concepts in translation into another language. As G.B. Khalidullaeva notes: “In a poetic text, the concept plays

the role of a semantic center, an “emotional coordinate”, around which other images revolve, and together they form the plot of poetry. If we consider speech not as a means of expressing or describing a ready-made idea, but as a means of creating a new idea, then the work of art, that is, the text, becomes the starting point. Therefore, the author offers us the most effective way to convey the poetic truth” [4, p. 202]. Holistic perception and aesthetically equivalent reflection of the original system of semantic concepts, images, national idiom, and idiomatic style of the author are the most important criteria for an adequate literary translation.

The requirement put forward by one of the leading theorists of literary translation of the last century, G.R. Gachechiladze, is still relevant. He underlines the close logical relationship between style, the idea of the text, and the author’s worldview, while style is the result of an intensive search for the necessary means to express the concept and aesthetics of the work [5, p. 176]. Such a broad literary interpretation of style reflects, in our opinion, the depth and volume of the categorical meaning of style, excluding the possibility of a purely linguistic approach to the analysis of the stylistic features of a poetic text.

Style, semantics, structure are the most important components of the poem’s aesthetics, a compressed reflection of the author’s artistic concept. In this connection, it is appropriate to quote the words of A.N. Sokolov: “Style as an aesthetic phenomenon is, first of all, the subordination of all its elements to some artistic law, which unites them, gives the whole its integrity, and makes necessary precisely such details of the style system” [6, p. 34]. The mentioned artistic law, in our opinion, means the aesthetically functional conformity of the translation to the original, which appears as a significant artifact of national culture.

The problem of style has been considered in the scientific works of many literary scholars, linguists, and literary translation theorists. Here, along with a deep study of extra-textual details and environment, the translator’s knowledge of the internal pattern that organizes the poetic work into a certain integrity, i.e., knowledge of the style of the translated author becomes of paramount importance. In other words, style as a category of poetics interacts with the individual style of the poet (idiostyle), as indicated by V.V. Vinogradov [7, p.72]. The specificity of the author’s thinking and creative manner determines certain leading features of the work’s style, which in their artistic totality create the poet’s style system. The need to reproduce the style of the original in translation has been repeatedly emphasized by such leading domestic and foreign theorists of literary translation of the twentieth century: M. Auezov, S. Talzhanov, I. Lev, E. Etkind, M. Lozinsky and others.

Currently, in the world science of translation, one of the most relevant areas in the field of literary translation is the relationship between literary translation and the theory of literature itself, the study of the sign nature of translation, its understanding as an integral semiotic structure. Thus, Cheng Zhang notes the special importance of the contextual level of a work in literary translation: “The translation of literary texts consequently requires the translator to approach the text not only on the textual level, but more on a contextual level. Instead of simply searching for meanings denoted by the text, a literary translator has to move further to issues of how the original text was structured and how the original author’s idea was encoded. In fact, the whole process of literary translation is itself a literary activity, an activity of creative production and reproduction of a unified semantic block in another language. In this sense, literary translation is both “translation” and “recreation” and more than those, a transcreation” [8, p. 125]. Moving out of the rather narrow field of translation studies into broad research perspectives related to the philosophy of the text can also actualize such important interdisciplinary research areas as comparative analysis of the semiosis of the original and translation [9], immanent contextual and intertextual semantic expansions of translation from the point of view of epistemology, gender-equal translation [10], cognitive literary criticism and semiotics [11] and others.

In translation theory, the idea of finding the so-called *stylistic key* [5, 133] in the original is widely known. This position corresponds with the theory of style, where the need to reveal the inner essence of the author's individual style and the characteristic features of the poetics of his text is especially emphasized. "Individual style," notes E.F. Varlamova, "represents a certain integrity and, due to this, has a stylistic dominant, i.e. contains in every moment an element of uniqueness, difference from other style systems" [12, p. 149]. When translating from one language to another, one should find the semantic, structural and stylistic dominants of the original, reproduce their functional orientation in expressing the idea of the work, creating an equivalent aesthetic impression. Let us add that any transformations of the text (both lexical and stylistic, semantic, graphic) must be in the spirit of the original, conveying its basic emotional mood and psychological appearance.

In other words, the style of a lyric poem, on the one hand, expresses the individual author's style itself, and on the other, it forms the unique appearance (psychological, rhythmic, stylistic) of each specific work in accordance with the author's task. Style as a category of poetics can manifest itself at various levels of a poem: rhythmic, melodic, intonational, syntactic, figurative, compositional, and others. Moreover, these levels are not separated from each other but are interconnected with each other, forming a single semantic-style (in the broad sense of the word) system, subordinate to the specific author's assignment and the general artistic concept of the text.

In order to illustrate the existing connection between the style of the work and the author's individual worldview, as well as to show possible ways to recreate the style, and its conceptual sphere, in translation, we will conduct a comparative analysis of the poem by the Kazakh poetess A. Bakhtygereeva and its translations, first presenting a small commentary on the stylistic features of the creative manner by this author.

Akushtap Bakhtygereeva is a modern Kazakh poetess, in whose work we can find a variety of not only themes, ideas, and images but also different ways of transmitting them into literary text. One of the poetess's favorite poetic forms is the eight-line strophic organization, which the great Abai often turned to (Abai's famous eight-line poems). The widespread use of this extremely capacious and meaningful strophic form uniquely reveals the deep connection of A. Bakhtygereeva's poetry with the traditions of Kazakh poetry. However, her poetic mini-texts are filled with new content. They are distinguished by laconicism, semantic and figurative precision, rhythm, stylistic and semantic completeness.

We can find here different types of eight-line: for example, eight-line consisting of two quatrains separated by an interstanza pause; eight lines, representing a single verse field, not separated by a pause. In rhythmic-syntactic terms, such poems often form one complex syntactic whole.

The widespread use of such small forms of poetic organization (lyrical miniatures) in the poetry of A. Bakhtygereeva indicates the poetess's desire for maximum fullness of the verse both at the semantic, ideological-thematic, and structural-compositional, stylistic levels. The Kazakh language, as is known, strives for lapidary, extreme conciseness of utterance, which in poetic speech leads to great expressiveness, energy of verse, and maximum semantic and intonation tension of the author's utterance. Along with 8-verse forms, the poetess often uses isolated four- and six-verse forms, which are unique poetic miniatures on a specific topic. At the same time, it cannot be said that A. Bakhtygereeva is a poet of exclusively "small form": in her work, we will also find lyrical works consisting of several (more than 4) quatrains, with an extensive system of rhyme combinations: a-b-b-a, a-b-a-a, a-a-a-b.

It should also be noted that there is a wide variety of ideas, themes, and images. The focus is on the soul, metamorphoses of transformations, and the psychological nuances of human existence. Hence the most frequent themes are love, friendship, dreams, family relationships, and others. The poetry of A. Bakhtygereeva is characterized by a manifested philosophical orientation: the poetess

comprehends any personal event in the context of the whole, the interconnectedness of everything in human life, hence the maximum use of the technique of personifying the cosmos and the surrounding nature.

Let's look at the small lyric poem *Kuzde ketem aralap baktar ishin* (its literal translation: *In the fall I'll walk around the gardens*) [13, p. 8] by A. Bakhtygereeva and its translations by T. Kuzovleva [14, p. 50] and the translation into English by S. Altybayeva (Table 1).

Table 1 – “The text “Kuzde ketem aralap baktar ishin” by A. Bakhtygereeva and its translations into Russian and English”

The original text and its interlinear	Russian translation and its English variant	The English translation
1	2	3
<p><i>Kuzde ketem aralap baqtar ishin, Koktem guli – ol menin maqtanyshym. Zhaz zhailauyn suiemin ken dalanyn Qysyn suiem kirshiksiz aq qary ushin. Zhagasyнан kormegen aiygyp an, Susyndaimyn Ertis pen Zhaiyynan. Dirildeidi zhuregim bul dalanyn Bir zhapyraq qulasa qaiynnan.</i></p> <p>Interlinear: <i>In the fall I will go around the gardens, / The spring flower is my pride. / I love the expanse of the summer jailau, / I love winter because of the pure (white) snow. From the banks of the flowing song/ of the Irtysh and the Zhaiyk I will drink./ My heart of this steppe will tremble / If suddenly one leaf falls from a birch tree.//</i></p>	<p><i>Люблю бродить осенними садами, За трепетность цветка люблю весну. С джайляу летним я люблю свиданье, Люблю сугробов снежных белизну. Склонюсь над Иртышом иль над Уралом, Где песни неумолчны до утра, И дрогнет сердце, Коль листочек малый Сорвут с берёзы властные ветра. Боюсь дыханьем потревожить травы, Движеньем вызвать у птенца испуг... А может, степь и не узнала б славы, Когда б тулпар Не оступился вдруг...</i></p> <p>The translation in English: <i>I love wandering through autumn gardens, I love spring for the trembling flower. I love a date with the summer dzhailau, I love the whiteness of snowdrifts. I will bow over the Irtysh or the Urals, Where the songs are incessant until the morning, And the heart will tremble, Although small leaf Powerful winds will tear it from the birch tree.</i></p>	<p><i>In autumn I go to the gardens, Spring flower is my favorite pride. I love the summer pastures of the endless steppe, I love winter for its pure whiteness around. A healing song I've never heard before I drink from the Irtysh and Zhaiyk rivers. And my heart will tremble if a leaf falls From the birch trees of the boundless steppe.</i></p>

Continuation of Table 1

The original text and its interlinear	Russian translation and its English variant	The English translation
1	2	3
	<p><i>I'm afraid to disturb the grass with my breath, Make the chick frightened by movement... Or maybe the steppe wouldn't recognize the glory, Whenever the tulpar Didn't suddenly stumble...</i></p>	

The original text demonstrates the so-called *aesthetics of simplicity*, meaning simple form, and style. It is presented in the genre of lyrical reflection, designed in the strophic form of the traditional Kazakh eight-line form. But behind the external simplicity lies a subtle understanding of the beauty of the world, nature, and awareness of the transcendental essence of natural cycles. This work can also be classified as a landscape poem. This is a kind of short poetic sketch. The seasons are presented through the prism of the personal sensations and feelings of the lyrical hero. The positive emotive tone corresponds to the author's intention to create pictures of harmony diffused in nature, giving strength to the hero.

The distribution of verse material is interesting: each motive is contained in a separate verse and represents an independent and at the same time complete thought connected with others. The stylistic, emotional appearance of the poem is largely determined by semantically capacious verbs of state, sensory experience: *suyemin* (love), *dirildeidi* (trembles). Moreover, the repetition of the verb *suyemin* gives the lyrical narrative a stable upbeat tone, as well as the use of A. Bakhtygereeva's favorite epithet *ak* (white), the metonymy *dirildeydi zhuregim* (my heart trembles).

Semantic-stylistic parallelism determines both the symmetrical strophic and thematic structure of the poem. Allusive inclusions (Irtys, Zhaiyk) constitute the stylistic originality of the poem, determined by the national worldview, as well as the epithet *ak* and the realema *zhailau*, which is clearly connotated from the point of view of national specificity. One can also notice a certain similarity with the famous poem by A.S. Pushkin "Autumn", with which the Kazakh poem is similar in the elegiac orientation of the lyrical narrative. The interweaving of the national and universal is a characteristic feature of the style of the poem under consideration by A. Bakhtygereeva.

The poem was translated into Russian by T. Kuzovleva (Table 1). *Transliteration: Ljublju brodit' osennimi sadami, // Za trepetnost' cvetka ljublju vesnu. // S dzhajljau letnim ja ljublju svidan'e, // Ljublju sugrobov snezhnyh beliznu. // Sklonjus' nad Irtyshom il' nad Uralom, // Gde pesni neumolchny do utra, // I drognet serdce, // Kol' listoček malyj // Sorvut s berjozy vlastnye vetra. // Bojus' dyhan'em potrevozhit' travy, // Dvizhen'em vyzvat' u ptenca ispug... // A mozhet, step' i ne uznala b slavy, // Kogda b tulpar // Ne ostupilsja vdrug...*

The Russian translation as a whole conveys the general content, motives of the original, its figurative structure, and with almost literal accuracy. The chosen meter - iambic pentameter with pyrrhic - fairly closely conveys the unhurried rhythmic and intonation course of the lyrical narrative of the original. The translation is increased by one stanza in contrast to the original. The increase in verse and symbolic volume occurs due to the introduction of additional motifs and images absent in the original (*chick, tulpar, glory* and others). Thus, the entire third stanza of the translation was practically introduced by the translator, i.e. there is a clearly observed tendency,

widespread in translations, to think for the author, to blur the final, laconically formulated thought of the poet. Naturally, this fact of translation work acts as a negative factor influencing the degree of functional proximity of the translation to the original.

The simultaneous use of outdated vernacular conjunction of the Russian language *koli, il* in the meaning *if*, which reduces the style of the original, and value-marked, national-cultural vocabulary (*tulpar, zhailau*), which leads to a certain variety of styles, *stylistic cacophony* (E. Etkind) of translation instead of a consistent one, is not entirely successful in one semantic-style key of the original. Replacing the Kazakh name of the Zhaiyk River with the Russian analog Ural is also not entirely appropriate, leveling the national and cultural connotation of the source text. Functionally, the gap in sentences in the second and third stanzas seems unjustified, breaking the verse integrity, and giving the speech of the lyrical hero an intermittency that is absent in the original. The final emphases in the last stanza, also absent in the original, violate the single semantic and verse space, the semantic completeness inherent in the Kazakh poem.

Let us present also the experience of our adapted direct translation of the Kazakh poem into English (Table 1). Here we see an analogue of the original text that is close in meaning; its semantics and stylistics are generally preserved. The translator preserves and emphasizes by repeating the lexeme *steppe*, the key to understanding the text - *the endless, boundless steppe*. The architectonics and stanzas of the work have been preserved, which also brings the translation closer to the original. At the same time, in the English translation, the intraline lexical volume is uncritically increased (in the original - 220 signs, in the translation - 261 signs) increased due to the rules of syntax of the English language, which somewhat complicates the rhythm of the poem. Adding the lexeme *rivers* clarifies that we are talking about Kazakh rivers and constructs an end rhyme (*rivers - falls*). However, this addition is not entirely appropriate, since it is semantically unnecessary and also slows down the rhythm of the verse.

Comparing both translations, one can notice that the interpretive dichotomy is visible in the Russian translation. On the one hand, there is a literal transmission of the content of the original, and preservation of its basic concepts. On the other hand, there is the inclusion of additional verse material, motifs, and images that change the general semantics, tonality, and style of the source text. Such a semantic, communicative, and interpretive dichotomy leads to a certain violation of the semantic, lexical, and unmotivated increase in symbolic volume (344 signs instead of 220 signs in the source text), compositional asymmetry of the text, and, as a consequence, cognitive and aesthetic confusion of the lyrical narrative.

As positive aspects of T. Kuzovleva's translation, it is worth noting the preservation of allusive moments and individual ethnocultural images that are important from the point of view of nationality. In the English translation, we see the preservation of the composition of the poem, the verse and symbolic volume of the original (261 signs in the translation), and its semantic supports: the concept of the steppe, the names of the seasons, the original names of Kazakh rivers and others. However, adding an explanation - *rivers* is an unnecessary element of the poetics of the text, although it carries a certain informative value.

It should be noted that the poetic features of the original are subordinated to the task of holistically constructing an individual picture of the world of a given text, including ideological, emotive, psychological, and other aspects given at the moment. The latter means the specificity of the optics of the lyrical narrative, the dynamics of space and time, associated allusions, reminiscences, and multiple reflections of the poet.

Extended reflection is a characteristic feature of the poetics and works of one of the most iconic figures of modern Kazakh poetry - Fariza Ungarsynova. Here we will look at the translations of one fragment from the poem *Zhanarym taldy-au menin* [15, pp. 177–178] (its literal translation: *My eyes are exhausted*) by F. Ungarsynova and his several Russian translations by P. Koshel [16, p. 37], L. Tarakanova [17, p. 51], T. Frolovskaya [18, p. 79] and the translation into English by one

of the authors of the article S. Altybayeva from the point of view of reproducing stylistic originality as a condition for creating a functional aesthetically similar translation (Table 2).

Table 2 – “The text “Zhanarym taldy-au menin” by F. Ungarsynova and its translations into Russian and English”

The original text and its interlinear	Russian translations by P. Koshel, L. Tarakanova, T. Frolovskaya and their English variants	The art English translation
1	2	3
<p><i>Janarym taldy-au menin</i> <i>Zangar shyndardyn</i> <i>Basyra karaumenen</i> <i>(konilim, shyraqap qaldyn ba - jadaulau en?!)</i> <i>Sol biiktiktin kozjetpes</i> <i>Ushar basynan</i> <i>Lapyldap turgan men ylgi</i> <i>Alau korem.</i> <i>Men dalanyn qyzy edim,</i> <i>Jazyqtygynda jatpaityn</i> <i>Koziler qara</i> <i>(jazira menin janymnyn ozi de dala).</i> <i>Askar kormegen</i> <i>men shirkin biik degendi</i> <i>olsheushi em sonau aspannyn</i> <i>ozimen gana.</i> Interlinear: <i>My eyes are tired / looking at the majestic mountain peaks / (my soul, you were exhausted, and now you started singing?!)</i> / <i>At those heights that the eyes from which they take off cannot reach, / I always see a blazing dawn. // I was the daughter of the steppe, / a plain that cannot be grasped with my eyes / the expanse itself is the steppe of my soul) / who did not see the mountains, oh (that's how it is), / measured the height only by the sky (considered the sky to be the height) //.</i></p>	<p>The translation is by P. Koshel: <i>Ох, устали глаза,</i> <i>от того, что так долго</i> <i>смотрю на вершины.</i> <i>Но душа потеплела, не стало</i> <i>минутной кручины,</i> <i>потому что вверху,</i> <i>на утёсе, что встал над горами,</i> <i>я всегда различу негасимое</i> <i>яркое пламя.</i> Its literal translation in English is <i>Oh, my eyes are tired,</i> <i>from looking at the peaks for so long.</i> <i>But the soul warmed up, there was</i> <i>no momentary sadness,</i> <i>because at the top</i> <i>on the cliff that rose above the mountains,</i> <i>I can always discern an</i> <i>unquenchable bright flame.</i> The second translation by L.Tarakanova is <i>Глаза мои устали от того,</i> <i>что на утёсы долго я смотрела.</i> <i>(как тяжело было-сделалось легко!)</i> <i>Там, на горе, высоко-высоко</i> <i>уже заря сверкала и горела.</i> The literal indirect (translation of translation) translation in English of the text sounds as <i>My eyes are tired of</i> <i>that I looked at the cliffs for a long time.</i> <i>(how hard it was - it became easy!)</i> <i>There, on the mountain, high, high</i> <i>The dawn was already sparkling and burning.</i></p>	<p><i>My eyes are weary</i> <i>Looking at the majestic peaks</i> <i>(my soul, you were exhausted,</i> <i>and now you started to sing?!)</i> <i>At those heights that the eyes</i> <i>don't reach,</i> <i>and from which eagles fly,</i> <i>I always see a blazing dawn.</i> <i>I was the daughter of the steppe,</i> <i>of the plain that cannot be</i> <i>grasped with eyes</i> <i>(that expanse itself is the place</i> <i>of my soul).</i> <i>Who did not see the mountains,</i> <i>oh (that's how it is),</i> <i>I measured the height only by the sky.</i></p>

Continuation of Table 2

1	2	3
	<p>The first version of translation by T. Frolovskaya is <i>Смотреть устала, блеск вершин Намеченных мои смежает веки, но день и ночь летит несокрушим дух, окрылённый лучшим в человеке. Казалось в детстве, до небес достану - Они стояли выше всех высот.</i> Its literal translation in English of this text is <i>Look tired, the shine of the peaks planned my eyelids close, but day and night flies indestructible a spirit inspired by the best in man. It seemed in childhood I'll reach the sky - They stood above all heights.</i></p> <p>The second version of T. Frolovskaya's translation: <i>Я родилась в пустынном Мангистау, душа равнинная опять к нему несёт. Казалось в детстве, до небес достану: они являлись символом высот.</i> Its literal translation in English is <i>I was born in desert Mangistau, the plain soul again carries him to him. It seemed as a child that I could reach the sky: they were a symbol of heights.</i></p>	

The verse volume in the source text is 300 signs, 17 lines. The poem is a complex compositional-syntactic, ideological-figurative, rhythmic-melodic unity. Significant in verse volume, it is nevertheless characterized by a harmonious composition (strophic and thematic), reflecting the consistent, detailed reflection of the author. The presence of the space-time continuum is manifested as an important element of the stylistic system of the work as a whole. The author's gaze, smoothly moving from a high point (mountain peaks) to a lower plane (plain), is turned to the present, the past, and the future.

The text is distinguished by a unique rhythmic and melodic pattern that corresponds to the author's internal intention: a sublimely romantic tonality is constantly present along with a philosophical, reflective intonation, corresponding to the image of a reflective lyrical hero. The development of the motif of the greatness of mountain peaks revealed through stylistic means (personification, lyrical appeal, emotional and evaluative epithets), serves as a "conductor" of the dominant aesthetics and philosophy of the existential unity of the lyrical hero and the surrounding nature. The semantic dichotomy between the majestic, inaccessible mountains and their spatial antipode - the steppe - is attractive for the lyrical hero. The personification of images of native nature is subordinated to the task of creating aesthetics with a semantic parallicism of space of natural height (mountains, sky), hugeness (steppe), and the greatness of the human spirit.

The poem, written in the form of a lyrical personal monologue, is executed in a generally upbeat, sublime tonality, the national originality of which is given by the melodiousness of the verse, created, in particular, with the help of refrains characteristic of the Kazakh song at the end of the verse: *taldy-au*, *shygar-au*. The melody of the verse here is also characterized by a consistent rise and fall of tone, introducing variety into the rhythmic and intonation movement of the entire text. The melodic originality is also emphasized by the rhythmic organization (the use of a synthesizing meter, combining from 8 to 13 syllables per line), in which the initial verses of each stanza (*zhyr* – Kazakh national poetic form) and the third ones, which contain a direct appeal to the soul, with a strong rhythmic-intonation pause at the end, which is reflected in poetic syntax (conclusion of statements in brackets, interrogative and exclamatory constructions). The stylistic function of the third lines of each stanza especially attracts attention: as a rule, they contain key connotations and lyrical chords of the text, constructing its special existential context.

The syntax of the poem is characterized by the use of the inversion technique, as a result of which lexemes that are semantically and emotionally expressive are highlighted. There are many complex and simple sentences in which the poet's thoughts about the eternity and greatness of the mountains are consistently developed, which is in tune with the poet's soul.

The architectonics of the poem are five-line lines in which there are no rhyming consonances as such. The verse material is distributed arbitrarily by the semantic division of the text. For example, the first lines of each stanza are highlighted rhythmically and intonationally: 8-syllable, raised intonation, clear rhythm. They perform the stylistic function of the poetic beginning of each stanza as an independent textual unit (albeit interconnected with other parts of lyrical reflection). The author's clear intention - to indicate the leading idea of the stanza - is maximally realized by such a stanza. Numerous lexical transfers from line to line, marking significant words and idioms, are also of great importance in constructing a specific composition and melody of a poem.

The system of tropes of the original itself attracts attention, especially the expanded ethnically marked epithets of emotional and evaluative meaning. For example, a personified image of mountain peaks, due to the use of a network of expanded metaphorical epithets, such as *zangar* (majestic), *kozhetpes ushar bassinan* (peaks inaccessible to the eyes), *kairan* (lovely, dear), *sungyla* (wise), acquires additional emotive and semantic connotations, reflect the personal mode of the lyrical text. Another group of epithets directly characterizes the image of the soul of the lyrical hero himself, acting as a full-fledged protagonist in the poetics of the poem (which is emphasized by the hero's frequent appeals to her): *kairalsyn zhanym* (my sharpened soul), *tentekteu konilim* (my reckless, restless, desperate soul) and other.

This poem was translated into Russian by three translators: P. Koshel, L. Tarakanova, T. Frolovskaya (Table 2). The translation by T. Frolovskaya exists in two editions: in the collections "Illumination" and "Midday Heat".

Three translators read and reproduced the original text in Russian in different ways. What these translations have in common is that none of the translators was able to overcome the inertia of their own style, nor could they adequately reproduce the style, semantics and structural features of

the original. All three translations refer to the so-called *free translation*, where literalness is combined with an arbitrary interpretation of the semantic and metaphorical elements of the original, its structure, rhythm and melody. Such an interpretative translation technique, especially in reproducing the metaphors of the source text, destroys the ethnocultural identity and aesthetic and philosophical integrity of the original.

Translation by P. Koshel is primarily a literal translation with elements of rhythmic prose, as indicated by the distinctly narrative prosaic tone, logization of the original, and the use of a complex sentence form with conjunctions *from that, because*. The translation volume is 164 signs, 6 lines. Transliteration: *Oh, ustali glaza, // ot togo, chto tak dolgo smotrju na vershiny. // No dusha potepela, ne stalo minutnoj kruchiny, // potomu chto vverhu, // na utjose, chto vstal nad gorami, // ja vseгда razlichu negasimoe jarkoe plamja. //*

P. Koshel's translation is an arrangement that is close in ideological, thematic and figurative content to the original. In general, the logicalization of the original poetic text, which reduces the quality of the translation and does not reflect the stylistic essence of the lyric poem, is one of the dominant features of P. Koshel's translation style. As a result of such explanation and descriptiveness, along with the literal transmission of individual moments, the original acquires an unusual stylistic decline, the metaphorical nature of the poetic language is lost, and the lyrical sublime tonality disappears. Replacing specific particles at the end of a word (*taldy-au, shyghar-au*) with functionally inadequate Russian *oh* and *ah* leads to the loss of melodiousness and lyrical orientation of the original, which is a characteristic feature of its general stylistic organization.

Jiří Levý points out the inappropriateness of such substitutions when translating nationally specific elements of the original form. He notes: "The inappropriateness of nuances of artistic form should be remembered when substituting sayings, folk expressions, local and historical allusions/.../ With such substitutions, even a successful find sometimes causes damage to the work as a whole, since it contradicts both the vital material of the original and the environment depicted in translation" [3, p. 133]. Replacing the original idiom *lapyldap turgan alau* (flickering, flaming dawn) with the metonymy *unquenchable bright flame* in P. Koshel's translation neutralizes the style of the original, distorts the meaning of the image due to the frequency in the Russian tropes *unquenchable flame*, especially the adjective *unquenchable* in the meaning *eternal* (*unquenchable light, unquenchable lamp, unquenchable fire, unquenchable flame*).

The next translation by L. Tarakanova, also maintaining external similarity with the original, largely changes its stylistic (including emotional) orientation due to the introduction of a stylistically reduced semantic antithesis as *how hard it was - it became easy!; was difficult, very, very difficult* which almost literally conveys the original text. The verse volume of translation is significantly reduced in comparison with the original: in the translation - 123 signs, 5 lines, while in the original - 300 signs, 17 lines.

Descriptiveness and literalness characterize mostly L. Tarakanova's translation. Transliteration of the Tarakanova's text: *Glaza moi ustali ot togo, // chto na utjosy dolgo ja smotrela. // (kak tjazhko bylo-sdelalos' legko!) // Tam, na gore, vysoko-vysoko // uzhe zarja sverkala i gorela. //*

The third translation was carried out by F. Ungarsynova's permanent translator T. Frolovskaya. In the translation one can find a certain reflection of the semantic and aesthetic concept of the original text: elevated intonation, high vocabulary (*inspired spirit, brilliance of peaks*) are preserved. However, the introduction of additional motives that characterize the psychological appearance of the hero (*The brilliance of the peaks planned for day and night*) and changing the entire emotional mood of the poem ultimately leads, just as in the previous translation, to a change in the entire ideological and thematic content and figurative and stylistic structure original.

Transliteration of the translation is *Smotret' ustala, blesk verшин// namechennyh moi smezhaet vekі, // no den' i noch' letit nesokrushim // duh, okryljonnjy luchshim v cheloveke. // Kazalos' v detstve, // do nebes dostanu - // Oni stojali vyshe vseh vysot. //*

The tendency to speculate for the author, the loss of original figurative and expressive means (for example, the image of the dawn is not replenished in any way), the inclusion of subtextual, internal content in the text, verbosity instead of the lapidary nature of the original verse, leading to descriptiveness - do not allow us to classify T. Frolovskaya's translation as functionally similar (approximate, aesthetically equivalent) type of translation, which involves reproducing the stylistic originality of the original as an integral functional structure interconnected with the content. The verse volume of the translation is 162 signs, 8 lines.

Moreover, in the second version of T. Frolovskaya's translation (the verse volume is 123 signs, 4 lines), the entire figurative and poetic system of the original is changed, allusions missing in the original are introduced (*I was born in desert Mangistau*), the artistic consistency of the author's statements (there is no clearly traceable space-time continuum in the original), giving way to continuous elements that characterize the creative method of the translator herself, most of which are based on the so-called *bad habit of rhyming*:

.... Мангистау, / а
.... к нему несёт. / б
... до небес достану: / а
... высот. / б

Transliteration is *Ja rodilas' v pustynnom Mangistau, // dusha ravninnaja opjat' k nemu nesjot. // Kazalos' v detstve, do nebes dostanu: // oni javljalis' simbolom vysot. //*

This is the case of a *catastrophic result*, where the essential referential elements latently present in the ethnocultural and individual author's conceptual field of the original were not taken into account by the translator. According to Yefeng Sun, such ignoring, in addition to the actual aesthetic side, can significantly complicate adequate intercultural communication. He notes: "Literary translation is marked by cultural references and allusions that can bring translation to the brink of untranslatability and cast a shadow over intercultural communication. On the surface, these references and allusions exhibit a tendency to make understanding difficult. If the literary translator, however, decides to communicate meaning only by disregarding all the seemingly non-essential material, the outcome will be disastrous. References and allusions are by no means superfluous, and effective literary communication depends on them" [19].

Let's consider the next experimental English translation of this stanza (Table 1). The presented English translation generally conveys the meaning and metaphors of the Kazakh poem, although the lexeme *eagles*, which is absent in the original text, is added. Verse volume is 344 signs, 12 lines. The symbolic volume is close to the original, increased due to the grammatical structures of English sentences. The stanza is slightly shortened due to semantic associations.

Comparing the original text and its translations into Russian, one can see several significant features of the poetics of translations that distort the aesthetics of the original. These include significant, aesthetically and functionally unjustified compression of the source text, which is reflected in a significant reduction in the verse volume of the source text, a violation of the dominant reflexive intention of the author, national-cultural connotation, and insufficient reflection of the key semantic antithesis of the mountain - the steppe. The English translation retains the main concepts of the original, and the verse volume is close to the original. Verse expansions (for example, *and from which eagles fly*) can be considered stylistically justified, although they make the text somewhat heavier.

Based on the above comparative analysis of several translations from the lyrics of Akushtap Bakhtygereeva and Fariza Ungarsynova, significant discrepancies can be noted between the source and translated texts, especially in Russian. The main reason for the aesthetic discrepancy between

the original and translations is incomplete immersion in the conceptual sphere of the original, insufficient attention to the details of its style, and poetic language, including ethnically marked textual units. Replacing the latter with outdated or stylistically reduced lexemes of the Russian language, arbitrary distribution of poetic material, as well as an unmotivated significant reduction or increase in the volume of the text also contribute to the emergence of significant receptive dissonance, style traps, and, in general, the destruction of the poetics and meaning of the original. The dominant aesthetics of philosophical reflection and lyrical narrative in both Kazakh texts, reflecting their stylistic and semantic dominance, is extremely insufficiently reflected in the Russian translations.

In other words, the problem of the relationship between the style of the original and the style of translation is one of the main ones in the theory and practice of poetic translation of modern Kazakh lyrics into Russian. Finding the stylistic dominant, the stylistic key in the translation is the main requirement for the translator, based on which one can judge the merits or shortcomings of a particular translation.

To comprehend the conceptual sphere of the original, the features of its semantics and structure, to see obvious (through rhythm, rhyme, vocabulary) and hidden relationships between the components of the verse, to understand the stylistic functions that this or that element of poetics performs, to then correctly reproduce them in translation are indispensable conditions for creating an aesthetically adequate literary translation. Therefore, among the many factors that ensure high-quality translation, a special role is played by an adequate, aesthetically equivalent recreation of the semantic determinants, stylistic originality of the original, and its figurative structure, which is the result of the translator's research immersion in the original text.

The lyrical text focuses on all the properties of the language in which it is created. Here the stylistic colors of the language acquire artistic expressiveness, somewhat different from other types of literary creativity (prose, rhythmic prose, drama). In poetry, the existing relationship between its formal and substantive sides emerges, as a result of which the formal and constructive elements are filled with content, which, in turn, finds expression precisely in the formal components of the verse. The characteristic features of this relationship between the form and content of a work constitute its stylistic originality and are an indicator of the author's manner, the peculiarities of his poetics, and diastyle. Therefore, deviations from the style of the translated poetic text, sometimes unnoticeable and seemingly insignificant, often lead to an unmotivated rethinking of the original itself, a change in its content, and therefore to an inadequate transmission of the entire poetics and aesthetics of the text. Obvious examples of aesthetic and functional inadequacy that destroy the semantic and aesthetic originality of the original are the translations into Russian of poems by A. Bakhtygereeva and F. Ungarsynova given here.

Conclusion

Any poetic work is a holistic aesthetic and cognitive phenomenon, widely consistent with the national tradition, reflecting the specific idiostyle of a particular author. The work is characterized by a certain compositional orderliness, achieved through the interaction of its various aspects: thematic (plot), syntactic, rhythmic, melodic, and others that make up the artistic integrity of the text. We understand composition in the broad sense of the word, as a pattern of distribution of artistic material, manifested at different levels of the work and ultimately subordinated to a specific author's task in creating a holistic aesthetic impression for the reader.

It is important to understand that a literary translation also becomes a literary text, possessing (ideally) an aesthetic value similar to the original, based on an adequate reflection of the features of its poetics, structure, and meaning. The images, concepts, motifs, and constructive solutions included in poetics acquire significant communicative capabilities, creating a dialogical space both within national poetry, the author's own idiostyle, and in interaction with other foreign complexes.

According to the research, the communicative nature of any text, especially a translated one, is clearly manifested in the creation of associative, reflective connections between the components of the plot, style, and composition of the work.

In modern Kazakh poetry, especially the lyrics of female *akyns*, poetic meter is often used, based on the synthesis of lines of different syllabic volumes, and the selection of any line from the rest, metrically homogeneous, is subject to a certain author's assignment, as well as the nature of the thematic and strophic composition. To define the indicated poetic meter, we propose to introduce the term *synthesizing, or mixed type meter*. In some translations, the rhythmic-intonation and compositional structure of the original is reproduced quite fully: the functional orientation of the formal-constructive elements, closely related to the content of the work itself, is conveyed correctly. In others (here - translations by T. Frolovskaya, L. Tarakanova, P. Koshel), the rhythm and intonation of the original is not always functionally reproduced due to various types of transfers, repetitions, *ladders* and other stylistic factors that are absent in the original and not conveying the originality of its rhythmic, melodic, compositional structure. A promising direction in the study of problems of poetic translation from Kazakh into Russian and other languages is, in our opinion, a comprehensive and in-depth development of the theory of comparative versification, the need for the creation and practical significance of which, given the accumulated scientific potential and a large amount of artistic material, is currently obvious.

As the comparative analysis of the original and translated texts shows, the style of a lyric poem acts as a *functional notion* (A.N. Sokolov) of the poetics of the text, closely interconnected with the problem of an aesthetically equivalent reflection of the individual author's style of the original author. It is important to find the stylistic core of the work in correlation with the poet's entire conceptual system, his worldview and attitude, and the characteristic features of his creative manner.

Recreating the style, semantics, structure of the original text as interconnected parts of an aesthetic whole is the key point of high-quality literary translation, its semantic equivalence to the original. This thesis is related to the semiotic and phenomenological understanding of translation invariance. According to N.V. Ivanov "the invariance of translation, in principle, lies not on the side of form, but on the side of meaning, in the phenomenological work of the sign" [9, p. 40]. Metaphors, hidden cultural allusions and personal-authorial reminiscences, ethno cultural markers, space-time continuum and other semiotically rich elements of poetics must be scrutinized by the translator and subsequently creatively recreated in translation. The latter also becomes a cultural artifact of the literature in the language of which the translation is carried out.

In poetic translation it is necessary to take into account such factors as the composition of the poem, rhythm, melody, and syntax of the source text. In the above translations into Russian, we see the destruction of the original structure of the text. The exclusion of important concepts, the addition of one's images and motifs (translations by T. Frolovskaya), the presentation of a linear lyrical narrative instead of the original inversion in F. Ungarsynova's poem distorts the aesthetic originality and the prevailing philosophical and lyrical content of the original. Penetration into the inner world of a poem directly begins with comprehension of the laws of semantic division, compositional distribution of textual units, and verse volume, subordinate to the author's assignment and often constituting the characteristic features of the poet's style.

The comparative analysis carried out here shows that a functionally adequate recreation of the aesthetics of the original text in translation is directly related to the adequate transmission of the text's style, its poetics, and its semantic determinants. In other words, the functional similarity of a literary translation to the original is based on finding and adequately recreating in a foreign language the aesthetically key constructs of semantics, the style of the source text, and its poetics as a whole.

BIBLIOGRAPHY

1. Claramonte M.Á.V. Translation and Contemporary Art: Transdisciplinary Encounters (1st ed.). – New York: Routledge. – 2022. – 126 p. <https://doi.org/10.4324/9781003267072>
2. Джумалиев К. Первая лекция // Простор. – 1965. – №1. – С. 35.
3. Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974. – 397 с.
4. Халидуллаева Г.Б. Поэзиядағы концептілерді салыстыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3 (129). – С. 198–210. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.15>
5. Гачечиладзе Г.Р. Вопросы теории художественного перевода. – Тбилиси: Литература да хеловнеба, 1964. – 305 с.
6. Соколов А.Н. Теория стиля. – М.: Наука, 1968. – 257 с.
7. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Наука, 1963. – 435 с.
8. Zhang C. The Role of Literary Theory in Literary Translation // Studies in Linguistics and Literature. – 2020. – Vol. 4. – P. 122–130. <https://doi.org/10.22158/sll.v4n4p122>
9. Иванов Н.В. Дихотомии перевода (к онтологическим основаниям определения научного объекта переводоведения) // Вестник Московского университета. Сер. Теория перевода. – 2015. – №4. – С. 34–64.
10. Lardelli M. Gender-fair translation: a case study beyond the binary // Perspective. Studies in Translation Theory and Practice. – 2023. – Volume 31. – Issue 5. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2268654>
11. Queiroz J., Castello-Branco M., Fernandes A.L., Atã P. Intersemiotic translation as a cognitive artifact – from Webern’s serialism to concrete poetry // Perspectives. – 2022. – Vol. 30 (6). – P. 957–981. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2021.1990368>
12. Варламова Е.Ф. Стилевая традиция как предмет анализа критики. В кн.: Современная литературная критика. 70-е годы. – М., 1985. – С. 145–157.
13. Бақтыгереева А. Сені ойлаймын. – Алматы: Жазушы, 1973. – 125 б.
14. Бақтыгереева А. Белокрылая. – Алматы: Жазушы, 1981. – 137 с.
15. Оңғарсынова Ф. Шілде. – Алматы: Жазушы, 1976. – 173 б.
16. Унгарсынова Ф. Тревоги. – М.: Советский писатель, 1979. – 374 с.
17. Унгарсынова Ф. Озарение. – М.: Советский писатель, 1980. – 275 с.
18. Унгарсынова Ф. Полдневный жар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 256 с.
19. Sun Y. Literary translation and communication // Frontiers in Communication. – 2022. – Vol. 7. doi: 10.3389/fcomm.2022.1073773 [Electronic resource] URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2022.1073773/full> (date of access: 15.08.. 2023)

REFERENCES

1. Claramonte M.Á.V. Translation and Contemporary Art: Transdisciplinary Encounters (1st ed.). – New York: Routledge. – 2022. – 126 p. <https://doi.org/10.4324/9781003267072>
2. Djumaliev K. Pervaia lekcia [First lecture] // Prostor. – 1965. – №1. – S. 35. [in Russian]
3. Levyy I. Iskustvo perevoda [The art of translation]. – M.: Progress, 1974. – 397 s. [in Russian]
4. Halidullaeva G.B. Poeziadagy konceptilerdi salystyru [Comparison of Concepts in Poetry] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №3 (129). – S. 198–210. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.15> [in Kazakh]
5. Gachechiladze G.R. Voprosy teorii hudojestvennogo perevoda [Issues in the theory of literary translation]. – Tbilisi: Literatura da helovneba, 1964. – 305 s. [in Russian]
6. Sokolov A.N. Teoria stilia [Style theory]. – M.: Nauka, 1968. – 257 s. [in Russian]
7. Vinogradov V.V. Stilistika. Teoria poeticheskoi rechi. Poetika [Stylistics. Theory of poetic speech. Poetics]. – M.: Nauka, 1963. – 435 s. [in Russian]
8. Zhang C. The Role of Literary Theory in Literary Translation // Studies in Linguistics and Literature. – 2020. – Vol. 4. – P. 122–130. <https://doi.org/10.22158/sll.v4n4p122>
9. Ivanov N.V. Dihotomii perevoda (k ontologicheskim osnovaniyam opredelenia nauchnogo objekta perevodovedeniya) [Dichotomies of translation (towards the ontological foundations of defining the

- scientific object of translation studies] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. Teoria perevoda. – 2015. – №4. – С. 34–64. [in Russian]
10. Lardelli M. Gender-fair translation: a case study beyond the binary // Perspective. Studies in Translation Theory and Practice. – 2023. – Volume 31. – Issue 5. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2268654>
 11. Queiroz J., Castello-Branco M., Fernandes A.L., Atã P. Intersemiotic translation as a cognitive artifact – from Webern’s serialism to concrete poetry // Perspectives. – 2022. – Vol. 30 (6). – P. 957–981. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2021.1990368>
 12. Varlamova E.F. Stilevaia tradicia kak predmet analiza kritiki. V kn.: Sovremennaia literaturnaia kritika. 70-e gody [The stylistic tradition as a subject of criticism analysis. In: Modern Literary Criticism. The 70s]. – М., 1985. – С. 145–157. [in Russian]
 13. Baqtygereeva A. Seni oilaimyn [I think of you]. – Almaty: Jazushy, 1973. – 125 b. [in Kazakh]
 14. Bahtygereeva A. Belokrylaia [White-winged]. – Almaty: Jazushy, 1981. – 137 s. [in Russian]
 15. Ongarsynova F. Shilde [July]. – Almaty: Jazushy, 1976. – 173 b. [in Kazakh]
 16. Ungarsynova F. Trevogi [Anxiety]. – М.: Sovetskiy pisatel, 1979. – 374 s. [in Russian]
 17. Ungarsynova F. Ozarenie [Illumination]. – М.: Sovetskiy pisatel, 1980. – 275 s. [in Russian]
 18. Ungarsynova F. Poldnevnyi jar [Midday Heat]. – Almaty: Jazushy, 1980. – 256 s. [in Russian]
 19. Sun Y. Literary translation and communication // Frontiers in Communication. – 2022. – Vol. 7. doi: 10.3389/fcomm.2022.1073773 [Electronic resource] URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2022.1073773/full> (date of access: 15.08.. 2023)

UDC 398.3; IRSTI 17.71.01

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.71>O. CHOBANOGLU¹, K. ASHIRKHANOVA²¹Professor, Doctor, Hacettepe University

(Turkey, Ankara), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²PhD, Senior Lecturer of Atyrau University after named Kh. Dosmukhamedov

(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

**REPRESENTATION OF ANCIENT TURKIC PHILOSOPHY
IN PROVERBS AND SAYINGS**

Abstract. In our article, we will talk about the fact that the wise models of the worldview and philosophical thinking of the Turkic people are represented by proverbs and sayings, one of the most effective ways of transmitting oral cultural information. It can be understood that in such texts we find syncretism in which the nodes of the philosophy of wisdom inherent in the Eurasian steppe nomads are intertwined with the requirements of the philosophy of the world. In this regard, it is obvious that the centuries-old wisdom of the Kazakh people from the side of its function in the formation and development of national identity, its discussion from various theoretical and practical aspects will become more relevant in modern globalization. It was noted that in Proverbs and sayings, which are reflected in medieval texts, which are the basis of our study, the main worldview character of Turkic philosophy and immanence in the spiritual experience of the people and the dialogue of cultures are also clearly reflected. In addition to the Universal philosophical categories of the world, such proverbs and sayings contain philosophical concepts inherent only to the Turkic peoples. Proverbs and sayings in the language of monuments of the Middle Ages, common to the Turkic peoples, are the basis for the development of the paremia system of modern Turkic peoples. Proverbs and sayings were partially analyzed and the worldview features of the ancient Turks were considered.

Keywords: Proverbs, folk worldview, folklore, medieval texts, Turkic languages, paremiological system.

Ө. Чобаноглу¹, Қ. Әшірханова²¹профессор, доктор, Хаджеттепе университеті

(Түркия, Анкара қ.), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com

²PhD, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

Көне түркілік дүниетанымның мақал-мәтелдердегі репрезентациясы***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Chobanoglu O., Ashirkhanova K. Representation of Ancient Turkic Philosophy in Proverbs and Sayings // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 26–36. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.71>

***Cite us correctly:**

Chobanoglu O., Ashirkhanova K. Representation of Ancient Turkic Philosophy in Proverbs and Sayings // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 26–36. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.71>

Date of receipt of the article 05.06.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Андатпа. Мақаламызда түркі халқының дүниетанымындағы, философиялық ойлау жүйесінің даналық үлгілері ауызекі мәдени ақпаратты берудің тиімді тәсілінің бірі –мақал-мәтелдер арқылы репрезентацияланғандығы сөз болады. Мұндай мәтіндерден еуразиялық дала көшпелілеріне тән даналық философия түйіндері әлем философиясы талаптарымен сабақтасатын синкреттілік табатынын түсінуімізге болады. Міне, осыған орай қазақ халқының сан ғасырлық қордаланған даналығын ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен дамуына қызмет атқаруы тарапынан қарастыру, оны әртүрлі теориялық және практикалық қырларынан талқылау қазіргі жаһандану заманында өзінің өзектілігін арттыра түсері анық. Зерттеуімізге негіз болып отырған ортағасырлық мәтіндерден көрініс табатын мақал-мәтелдерде түркі философиясының негізгі дүниетанымдық сипаты мен халықтың рухани тәжірибесіндегі имманенттілік және мәдениеттердің сұхбаттастығы да айқын көрініс табатыны байқалды. Және де мұндай мақал-мәтелдерде әлемдік әмбебап философиялық категориялардан бөлек түркі халықтарының өзіне ғана тән философиялық түсініктер бар екендігі де мақалада кеңінен сөз болады. Түркі халықтарына ортақ орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдер қазіргі түркі халықтарының паремия жүйесінің даму негізінің бастауы екені сөз болады. Мақал-мәтелдер ішінара талданып, көне түркілердің дүниетанымдық ерекшеліктері қарастырылды.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, халық дүниетанымы, фольклор, орта ғасырлық мәтіндер, түркі тілдері, паремиологиялық жүйе.

О. Чобаноглу¹, К. Аширханова²

*¹профессор, доктор, Университет Хаджеттепе
(Турция, г. Анкара), e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com*

*²PhD, старший преподаватель Атырауского университета имени Х. Досмухамедова
(Казахстан, г. Атырау), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com*

Репрезентация древнетюркского мировоззрения в пословицах и поговорках

Аннотация. В статье речь пойдет о том, что мудрые образцы мировоззрения тюркского народа, системы философского мышления репрезентированы одним из эффективных способов передачи устной культурной информации –пословицами и поговорками. Из таких текстов можно понять, что присущие Евразийским степным кочевникам узелки философии мудрости находят синкретичность, которая соотносится с требованиями философии мира. В этой связи, очевидно, что рассмотрение многовековой накопленной мудрости казахского народа со стороны служения становлению и развитию национальной идентичности, обсуждение ее с различных теоретических и практических аспектов приобретает все большую актуальность в современную эпоху глобализации. В пословицах и поговорках, отраженных в средневековых текстах, лежащих в основе исследования, отчетливо отражаются и основной мировоззренческий характер тюркской философии, имманентность в духовном опыте народа и диалог культур. И в таких пословицах широко говорится, что помимо мировых универсальных философских категорий существуют философские понятия, присущие только тюркским народам. Пословицы и поговорки на языке памятников средневековья, общих для тюркских народов, являются отправной точкой развития паремской системы современных тюркских народов. В статье частично проанализированы пословицы и поговорки, рассмотрены мировоззренческие особенности древних тюрков.

Ключевые слова: пословицы, народное мировоззрение, фольклор, средневековые тексты, тюркские языки, паремиологическая система.

Introduction

When we talk about the concept of “Turkic philosophy”, which is reflected in proverbs and sayings in medieval texts, we rely on the continuity with the concepts of “philosophy of the world”. From here emerges the problem of determining the typology of Turkic philosophy, its archetypes and chronotopes. For example, K. Jaspers mentions the following types of philosophers in his work “The Origin and Goal of History”: Saints who defined the measure of morality; philosophical creators; Philosophical revivalists; great system-builders; Philosophers in the field of wisdom; Philosophers in poetry. That is, philosophy deals with the recognition of the essence of being (or the objects, phenomena, situations, levels, processes, etc.that make it up), or the essence of man's attitude to the world and the important role of man in it. So, what unites the unified system of worldviews of different Turkic ethnic groups? In our opinion, this is probably a unity of language, historical memory, ethically oriented mythology and folklore, that is, spiritual archetypes. The uniqueness of the Turkic philosophy is reflected in the sacral organic unity of tradition and innovation, nomadic and sedentary experiences of learning the world. In addition, it is widely represented in Turkic proverbs and sayings as a deep and multifaceted linguistic-philosophical phenomenon with features such as tolerance, freedom-loving and optimism. Proverbs and sayings occupy a great role in role in the formation of the language picture of the nation. According to their meaning, they become like some kind of set of rules, as the main component of universal and national culture. The proverb and sayings reflect the worldview, outlook on life, philosophy and other issues of people. Proverbs and sayings are not only an artistic reflection of the spiritual wealth and centuries-old culture of the nation, but also a vivid reflection of the level of thought, intelligence and wisdom of that people. Certainly, it is characteristic of the nature of proverbs to convey profound meanings and thoughts through concise and impactful language [1, p.15]. Proverbs are a psychocultural formation that has accumulated value categories in relation to the self-consciousness of a nation. In proverbs and sayings, the language tools are used balanced and sparingly. It defines the system of values that expresses the direction of national consciousness in a certain historical period, evaluates the human nature, behavior of the person who lived in that historical period, determines his ideal ideals, and dreams, aspirations and philosophy of the people.

Research methods and materials

In accordance with the purpose of the research topic, effective theoretical and practical research approaches were applied to study the problem of the model of man and the world in medieval Turkic cultural artifacts. The study of language material was carried out using the following methods: the method of linguistic description, including the description and classification of material; the method of concept analysis; the method of component analysis and analysis of dictionary definitions; the comparative typological method, the method of contextual analysis; the method of transformational transformation, which allows defining conditional semantics at a deep level; the method of logical-linguistic interpretation; corpus sampling method of factual material.

Results and discussion

Among the Turkic peoples, the phenomenon of “cultural heritage” was realized as a gnoseological and ontological project of dialogue between ancient and modern cultures, cultures of the East and West. In the context of this issue, the problem of language is very important, which is most significant for the deployment of the phenomenon of “cultural heritage” in the philosophical and cultural discourse of modernity, since it involves the hermeneutics of concepts that are the basis of the value paradigm of a particular culture. As a philosophical problem, the problem of language was posed in medieval philosophy, which is associated with the hermeneutics of Sacred Texts. In our opinion, the philosophy of language, which was formed in medieval discourse, raises the issue of interpreting the cultural heritage of the past to the highest theoretical level. Philosophers of this direction believe that “language is a great tool that determines the motives of human activity, a

spiritual value reflecting the content of human existence” [2, p. 289]. Stating that “The picture of the world is not a mirror image of the world and not an open “window” into the world, but a picture, i.e. an interpretation of the worldview, and it depends on the prism through which the worldview is made”, Maslova supports the idea that modeling the picture of the world is a task to be solved by the joint efforts of linguists, folklorists, ethnographers, culturalists, philosophers of any ethnic group [3, p. 37]. That is, the image of the world of ancient civilizations and cultures can be recreated through linguistic analysis, as well as on the basis of studying the “signatures” and “traces” of material cultures. Saying that “The language picture of the world complements the objective content of real life, and in many cases it can even distort it”, Yu.D. Apresyan emphasizes the pre-scientific nature of the language picture of the world and even calls it a primitive picture of the world [4, p. 159]. According to the language scientists «The connotative component of the meaning of phraseology, in contrast to the similar component of the lexical unit of secondary education, has the potential to increase the expressive potential through modification of the component composition. It is with this that the specificity of the expression of connotation through separately formed formations is connected» [5, p. 216]. Another researcher T.V. Tsivyan widely explained the model of the world through language. According to T.V. Tsivyan: “The model of the world is defined as a shortened and simplified representation of the entire sum of ideas about the world, taken in their systemic aspect; it can be described as a set of basic semantic oppositions that have a practical universal character for the peoples of the world” [6, p. 5]. For example, in the respect of the Turks for nature, a special place is occupied by the view of Aspan-Kok (Sky – Heaven) as a God, and Heaven was perceived as a sacred sky. It was mentioned in the Great inscription of Kultegin: “above there is the Holy sky, under there is the Black Earth, among which the son of man appeared...”. That is, the Turkic peoples have revered the Earth as the mother of everything on earth, and the sky as the father who gives light and darkness, day and night, vital moisture and rain. This corresponds to the belief that the Turkic people still have: “Sky is Father, Earth is Mother” or “Air is father, Earth is Mother”. The worldview review of the philosophical views of the Turkic thinkers of the past from the point of view, objective consideration, free from atheistic attitudes, revealed a complex problem of interpretation of the worldview basis of their views, in which the connection between Islam and Tengrism took place. This review sharpened the problem of specification of Turkic and Islamic philosophy, the definition of their essence and differences from each other [7, p. 196]. “For example, in the materials of the Balkar, Bashkir and Tatar languages, the ancient mythic belief that explains the secret of the origin of life as the result of the union of the Earth and the Sky is based on the appreciation of the Earth as a mother and the Sky as a father. This concept is mainly characteristic of Slavic peoples in a sedentary lifestyle” [8, p. 337]. The etymology of this word by M. Kashkari is given as follows: “The meaning of the word “kok” is blue sky. It can be seen in this proverb: “Kókke túkirse, júzge túser (If someone spits to heaven, it will fall on his face”. It means that if you do bad things to others, it will come back to you. At this point, Kashkari takes the Turkic word “kok” meaning sky and gives it with the Persian word “aspan-sky”. In general, the Kashkari dictionary is a real source of Turkish philosophy. Through the dictionary of Makhmud Kashkari, we can understand that the concepts of “Kók túrik (Blue Turkish)”, “Ataqty túrik (famous Turkish)”, “Basty túrik (main Turkish)”, “Kıeli túrik (Holy Turkish)”, “Aspan túrik (Heavenly Turkish)” have been formed.

One of the sacral concepts in the Turkic worldview is “qut” (good fortune, luck, happiness). The growth, blessed share by fortune, happiness and wealth of man are considered in direct connection with the concept of “qut” (goodness). The cult of qut, which occupies a special place in the religious and mythological worldview of the ancient Turks, is also reflected in proverbs and sayings in the language of Turkic medieval written monuments. In the language of monuments, the word “qut” is used in the meaning of “happiness, wealth”, “property, prosperity”: Akar suw yorık til bu kut turmadı ajun tezigürler yorıp tunmadı [9, p. 43]. Su da, Söz de, Daület te bir orynda

turmaıdy, Jhangerler júre bermeı tynbaıdy (No water, no words, no wealth stand still in one place, Travelers do not rest without walking); Yayıg qutnı bulsa idi bekrü tut, Kali beklemeşe yana bardı büt [9, p. 46] `Myqtap usta baıany joq baғынды, Ustamasań, joғaltarsyń baryнды!` (If you do not evaluate the happiness given to you, it leaves you. Evaluate the virtues and values of the blessed fortune, and those who evaluate the blessed fortune - do not suffer the pain of life!) [10, p. 113]. The Turkic philosophy of “Qut” still continues today. Proverbs in the modern Kazakh language using the lexemes “qut” and “qutty” are a reflection of this fact: Qutty qonaq kelse, qoı egiz týady (if a blessed guest comes, sheep will give birth born to twin lambs), etc. In the language of monuments, the meaning of the proverb “Keçe yatsa keç yat yana erte tur, Yatip erte kopğan kutın arturur (9, p. 85). Keshteý jatyp, erte turyp júrgesiń, Erte tursań yrys artar – bilgesiń` [10, p. 177] is given by the Kazakh proverb “Erte turǵan áeldiń bir isi artyq, erte turǵan erkektiń yrysy artyq” (“The early bird gets the worm” or “First come, first served”). In the language of the medieval heritage, the lexemes “qutsuz, berekesiz (unlucky, unblessed)” are often used: Bir anča bekitip yakın tutgunı, Bu qutsuz yavuz tip yırak salgunı [9, p. 6]. “Jaqyn usta, seni jaqyn tutqandy, Qutsyz dep qý, jaýyz shekten shyqqandy” [10, p. 43]. The idea of paremia corresponds to the content of the Kazakh proverb “Eńkeigenge eńkeı, ákeńnen qalǵan qul emes, Shalqaiǵańǵa shalqai, ol – Allanyń uly emes (Bend down to a person who respects you because he is not a slave left by your father; ignore the one who contempts you because he is not the son of Allah. “In the Kazakh language, the word “qutsuz” is used in the meanings of “quty zhok (unlucky)”, “berekesiz (unfortunate)”, “zholy auyr (have difficult life)”, “kysryk (stubborn)” [11, p. 386]. The ethnocultural content of proverbs and sayings with the word “qut” both in the medieval Turkic language and in modern Kazakh includes the ideas: Qut-Konady (Happiness comes), Qut – Daulet (Luck is prosperity), Qut – Bakhyt (Luck is happiness), Qut – sattilik (Happiness is luck), Qut – bereke (Luck is wealth), Qut – turaksyz (Luck is unstable), etc. It is said that the ability to value the luck and the happiness given to the family or to you by God depends on the person himself, his level of morality and personality. The word “qut” means the idea of happiness along with abundance. The origin of this concept dates back to very ancient times and covers various aspects of the worldview” [12, p. 41]. Like Balasagun, M. Kashkari looked for the ideals of morality and considered man and the ways of his formation. At the heart of the worldview views was an ethical beginning. According to their understanding, the moral principle should be based on wisdom, justice, kindness, peaceful life and hospitality: “Qonaq kelse, qut keler (If the guest comes, the qut comes)”, “Qut-bereke qonaqpenen birge keledi (Blessings come with a guest). Qonaq jaqsylıqtıń belgisi, nyshany (The guest is a sign and a symbol of goodness)” [13, p. 117].

In Turkic philosophy, guest is recognized as a bringer of happiness and prosperity. A person who does not like welcoming guests is assessed as a gross violator of the basic moral principle and rules of ethical behavior in society. That is why the proverb “Adamnyń kúni – adammen” (the day of man depends on man) became the moral and ethical credo of nomads. his spirit (ghost) cannot help, but, on the contrary, it hurts his offspring.

The issues of “morality” and “humanism” are also particularly reflected in Turkic philosophy. The spiritual world of man, the qualitative essence of an individual is measured by his moral qualities.

The words “köni” (fair)” and “könilik (just, honest) are the basis for the proverbs and sayings about justice in the language of the medieval written heritage: Köni bol tülük Edi tüt kilinç, Könilik içinde turur bu sevinç [9, p. 75]. Týrashyl bol, týra júrip jumys qyl, Týralyqtıń ózeginde – yrys-qut (Be fair, work honestly, blessings and prosperity are at the core of justice” [10, p. 160]. In the language of monuments, proverbs and sayings denoting the straightness of a person's intentions and behavior are also transmitted using the lexemes “tüzün”, which means "straight, well-behaved", and utun, which means “mischievous” in the opposite sense. Ádildik – qut, qut quryǵy – kishilik. Ádildiktiń zaty – tunǵan kisilik` (Justice is blessing, the core of blessing is modesty. The object of

justice is humanness) [10, p. 125]. Kız ermez bu yalnuk kişilik kız ol, Az ermez bu yalnguk könilik az ol [9, p. 53]. *Adam qymbat emes, qymbat adamdyq, Adamdar az emes, az goi adaldyq* (Man is not expensive, humanness is dear, people are not few, loyalty is little!) [10, p. 125]. Indeed, the word kişilik "humanness" gives the set of human qualities in the language of Turkic written monuments: Könilik kerek erke kopsa kutun, Könilik atı ol kişilik bütün [9, p. 53]. That is, in written monuments, the word "kişi" is used instead of the word "man."

Along with the indicated meanings, it also gives the meaning of "Master of one's work". Mind and knowledge, which form the basis of the philosophy of universal spiritual values, still occupy a large place in the paremiological system of the Kazakh language even today: *Jerdiñ sání – egin, Erdiñ sání – bilim* (*Crops decorate the earth, and knowledge decorates the country.*), *Bilimdiniñ aty ólmeidi, ǵalymnyñ haty ólmeidi* (the name of the educated never dies, the letter of a scholar never dies) etc. In the language of medieval Turkic monuments, the proverbs and sayings "Bahalıq dinar biliglig kişi, Bu žahil biligsiz bahasız bişi" [12, p. 75]. (*A knowledgeable man is like a precious money, an ignorant man without knowledge is a worthless penny*); Biligsiz tirigla jitig körgülüğ (the uneducated is like a corpse lying in a grave) [12, p. 34] that appeal to "knowledge" and "skills" have found their continuation in the following Kazakh proverbs and sayings "Bilim ǵayhar – baǵasy joq" ("Education is a diamond that has no price) *Nadandyq kesel – dayasy joq* (Ignorance is illness without remedy), *Bilimdige dúnie jaryq, Bilimsizdiñ kúni kárip*" (the world is light for the educated, the world is dark for the uneducated"). In other words, proverbs and sayings in the language of medieval monuments call for wisdom and knowledge, qualification, and appeal to the idea that "there is no fortress that knowledge and wisdom cannot conquer".

Patience is one of the qualities that protect people from evil and encourage them to do good. The quality of patience in a person is manifested in acting patiently and calmly. In the medieval Turkic written monuments, there are many proverbs and sayings that call for calm and not to make a decision without thinking thoroughly: *Iwe kirme işke sabır kıl serin, Iwe kilmış işler ökünçi yarın* [9, p. 38] "Bastarda isti barybyna baryp al, Asyqqandar kúiner de, jańylar" (Think thoroughly before starting any action, Whoever hurries doing anything, makes mistakes and regrets) [10, p. 101], in Kazakh "Asyqqan shaitan isi (All haste comes from the devil); *Jeti ólshep bir kes* (Measure seven times, cut once); *Bela kelse sabr lıř ferecga küyüp* (If trouble comes, be patient, wait for the joy) [12, p. 95]. *Kamug işte ivme serin öz tutun, Serinse bulur kul bu beglik kurın* [9, p. 76]. *Barlyq iste saspa, sabyr qyl-daǵy, Sabyr tutsa, bektik qurar qul-daǵy* (Do not give up in everything, be patient, If you have patience, you will build integrity) [10, p. 101]. In the Kazakh language, there are such words of wisdom as "Sabyr túbi – sary altyn" (Patience is gold), "Sabyrly jeter muratqa" (the patient achieves everything) etc.

Courage is one of the qualities that symbolizes the height of the spirit and pride of the Turkic people. In the language of monuments, the main ideas of proverbs and sayings describing heartfulness and courage, pride are given by the content of the lexemes *yürekliğ* "heartiness, courage", *uvutlug* "shameful, proud": *Yürekliğ tigüçi uvutlug bolur, Uvutlug kişi ölse urşu ölür* [9, p. 125]. *Jürekti er ar-namysşyl keledi, Namysty er tek kúresip óledi* (A brave man is a man with high honor, an honorable man is a man who fights and dies) [10, p. 242]. The idea of courage and freedom inherent in the Turkic peoples is combined with a deep philosophical meaning in the legends about Korkyt Ata, who rode his Zhelmaya in search of eternity: "*Qar qanshama jaýǵanymen jazǵa barmas, ǵúldenip ósken básheshek kúzge barmas*" "*Tozǵan maqta bóz bolmas, ejelgi jaý el bolmas*". "*Anadan ónege kórmegen qyz jaman, atadan taǵylym almaǵan ul jaman*". ("No matter how much snow falls, it does not stay until summer; a blooming dandelion does not stay until autumn". Worn cotton never becomes wool, ancient enemies never become friends. "A girl who does not learn life lessons from her mother is bad, a boy who does not learn morals from her grandfather is bad").

These instructive words from Korkyt indicate the breadth of his worldview and great thoughtfulness. He bequeaths bravery, straightforwardness and self-sacrifice ready to give his life for the sake of the country to all Turkish people. “*Qolyna ótkir qylysh alyp, sony jumsai bilmegen qorqaqqa qylysh siltep, kúshiñdi sarp etpe*. Batyr týğan jigittiñ sadaǵynyń oǵy da qylyshatı kesip túsedı... (Do not waste your strength to the coward who has never taken a sharp sword and doesn't know how to use it, “the arrow of the bow of the hero cuts like a sword...”) *At jemettin ashshy shóptiñ gúldenip óspegeni jaqsy*. (It is good that the spicy grass that is not eaten by the horse does not grow in bloom.) *Adam ishpes ashshy sýdyń jylǵa qyyp aqpaǵany jaqsy* (It is better that the bitter water which is not drunk does not flow fast.) *Atanyń atyn bylǵaǵan jetesiz balanyń áke omyrtqasynan jaralyp, ana qursaǵynda shyryldap týmaǵany jaqsy*” (It is good that an adult child who has defiled his grandfather's name is not born from his mother's womb”) says the voice Korkyt Ata from the 7th century. No one can match a child who glorifies his grandfather and pursues his ancestors” [14, p. 68]. The proverb preserved in folk wisdom “*Kúsh bilekte emes, júrekte*” (Strength is not in the wrist, but in the heart) probably pursues this ideal.

We have noticed that the content of proverbs and sayings that define human values (morality, intelligence, competence, knowledge ability, justice, virtue, brotherhood, kindness, patience, generosity, courage, heroism, artistic character, etc.) is expressed through a paremic model, that is, through the position of “humanness” in which moral qualities are accumulated. In this regard, it is stated in the article of the scientists Eskeeva and Musabekova: “The aesthetic values of people, expressed in a paremiological structure, determine the extent of the ability or assessment of community members to distinguish between good and bad, positive and negative, useful and useless. It is the presence of differentiation, comprehension in the context of humanistic character, charity and usefulness that helps to identify the essence of value” [15, p. 166]. In fact, inhuman habits have never found support among the Turkic people. In Turkish culture, it is well known that leaders are primarily characterized by their team-oriented leadership qualities, as well as their humanitarian traits [16, p. 193]. Medieval Turkic thinkers were interested in helping generations to avoid such strange behavior as laziness, hypocrisy, injustice, greediness, betrayal and treachery, impudence and obscenity, abuse and evil, ignorance, etc., which are among the negative human habits that lower the reputation of an individual in the social environment, negatively affect the level of spiritual culture of people and the harmonious development of society. This was also reflected in the content of proverbs and sayings in the language of medieval Turkic written monuments. Problems of conscience have always been in focus in Turkish philosophy.

Most Western cultures consider “conscience” and “consciousness” in close connection (“conscience” in French, “conscienza” in Italian, “sopsciepsia” in Spanish). For example, the word “consciousness” in the English language acquired the meaning of “sana”, while the word “conscience” acquired the meaning of “ar-ujdan” only in the XVIII century and began to be used in a broader sense than in other countries. The issues related to conscience such as incompatibility of person's words and deeds, not keeping one's promises and speaking differently according one's convenience were reflected in medieval monuments. For instance, in the language of medieval monuments, the following proverb can be met: *İki yüzlüg erke sözüng sözleme, Yadılgay sözüg sir açılğay yeme* [9, p. 75] *Sóz sóleme, senbe eki júzdige, Syr, sóziñdi ashar, jaiar úzdige* (Do not speak and do not trust hypocrites, because they do not keep promises and spread all your secrets) [10, p. 160]. The lexeme *yüz* “face”, which formed the basis of the phrase “*iki yüzlüg*” (hypocrisy), which means “not to keep one's oath”, “to speak differently”, “a liar” in the language of monuments, is one of the active words widely used in Turkic languages. The semantic motivation of the lexeme “*iki yüzlüg*” → “*iki +yüz*”, the dominant unit of the proverb, formed by the combination of the common Turkic numeral “*iki*” and the noun “*yüz*”, is also obvious. In the language of medieval monuments, the content of proverbs and sayings related to “mischief” is based on the word “*utun*”, which means “mischievous”, “with bad intentions”: “*Tüzün birle uruş*,

utun birle üsterme” [17, p. 262] «Fight not with the mischievous, but with the right person”, which corresponds to the Kazakh proverb “Qyrsyzben uryssañ da, Arsyzben uryspa” (Do not fight with the vulgar, even if you fight with the incapable). In the Kazakh language, the word “mischievous” means “buzaqy (hooligan), tentek (naughty), sotqar (mischievous), aram, qaraniet (with bad intentions)” [11, p. 798].

In the minds of the people, the concept of “conscience” first of all resonates with responsibility towards yourself and the people around you, their spiritual purity, kindness and their beliefs. In the language image of Russians, “conscience” is considered as a small rodent (human soul), which penetrates into a person and creates a negative state. The meaning of such phrases as “Arym janymdy jep barady (Conscience bothers my soul)” and “Arym maza bermeı tur (Conscience troubles me)” should depend on this perception. “Conscience” is able to control person's thoughts, feelings, good and bad actions. Such phrases as “Arym taza nemese taza emes (my conscience is clean or unclean)”, “uatyñ bilsin (act as you conscience allows you)”, “ar tarazsyna salyp kór (try to judge by your conscience)” and “ar-uatyñ oıanypty (your conscience has awakened)” were derived from the concept “conscience”. Similarly, “greed” as one of the negative qualities of a person is not supported in Turkic wisdom. In Turkic written monuments, greed is described as the worst human trait: “Saranka tapınma ay tapnur kişi, Tiriglik yawa bolga isiz başı [9, p.57] Qyzmet qylma, qaltyrağan sarańğa, Basyñ qatyp, qor bolarsyñ aranda (Do not serve the greedy, otherwise you become unhappy and miserable) [10, p. 132]; Bahillik otalap oñalmaz jig ol. Sarańdyq – emdegenmen jazylmaityn aýrý (Greed is an incurable disease) [12, p. 176]. The lexeme “saran (greedy)”, which describes the bad quality of a person who does not help a person and does not want to give anyone what he possesses, is widely used in the Kazakh language. The number of proverbs and sayings related to “greed” is also large: Sarañ asyn bermeıdi, kóziñiñ jasyn beredi (The greedy does not give his food, but he gives his eye tears); Soqyrda eki kóz joq, Sarańda bir kóz joq (the blind has no two eyes, the greedy has no one) etc. “Avarice” is one of the negative qualities in a person, like “greed”. Proverbs and sayings describing “avarice” in the language of written monuments are based on the meaning of the word “harisliq”: *Harislik adama fena haslettir* - Ashkózdiktiñ soñy ókinish, qaıgy, qasiret (The end of greed is regret, sorrow and suffering) [12, p. 182], which corresponds to the Kazakh proverb: Aqsha aqyldy adamnyñ da kózin tundyrazy, Ashkózdik ushqan qusty da torğa túsiredi (Money blinds even a wise man, Greed traps even a flying bird). In the work “Hibat-ul Haqaiq”, A. Yugneki uses the word “ahilıq”, which gives the meaning of “generosity” as opposed to avarice and greed: Akıllık kamug ayb kirini jujur (generosity washes away the dirt of all accusations) [12, p. 83]. One of the qualities that is not supported in Turkic wisdom is obscenity and impudence. In the language of the medieval written heritage, the word “uvutsuz”, which means “shameless, impudent”, is taken as the basis of proverbs and sayings about “obscenity”, which refers to the negative qualities of a person: Uvutsuz kişidin yırak tur teze, Meningdin ming alkış uvutlug öze [9, p. 76]. (Avoid a shameless person, if you thank a person with high dignity and honor, he gives you hope) [10, p. 161], which means *Jaqsyğa erseñ, jetersiñ muratqa, Jamanğa erseñ, qalarsyñ uatqa* (if you follow the good, you will reach your dreams, if you follow the bad, you become ashamed) in the Kazakh language. The German philosopher Kant explains that morality does not need religion in any way and it is sufficient for itself. He emphasizes that a person with high dignity does not need any law since he does not commit evil deeds, neither illegal nor religious. Kant believes that this understanding of religion from a moral point of view is possible only when a person reaches perfection and becomes spiritually mature. Kant pays great attention to duty and obligation, and highlights the impossibility of fulfilling any duty and obligations without love. He concludes that duty and obligation without love are a dry delusion and argues that it is not capable of forming a full life, on the contrary, it suffocates life. When a person fulfils any duty and obligation without his own desire and will, he turns to a false channel of the human conscience, puts on a mask of lies and moves away from the

reality of life. “Conscience” creates spiritual value and culture for life only through the connection of all things with consciousness. The word “uvut” is basis of the common Turkic lexeme “uvutsuz” and is used in several phonetic variants in modern Turkic languages: “uyat (shame)” in Kazakh, Karakalpak, Uzbek, Uyghur, “ýiat” in Kyrgyz, “oyat” in Tatar, Bashkir, “ýtan” in Azerbaijani, Turkmen, “utanch” in Turkish. One of the negative qualities of a person is abusiveness. It symbolizes human cruelty and ruthlessness. The meaning of proverbs and sayings related to abuse in the language of written monuments is based on the word “hıyanet” (abusiveness): *Hıyanet kişi kayda sunsa elig, Tengiz erse suglur kurıtur yirig* [9, p. 153] *Qıyanatshyl qol usynsa – bul anyq – Jer qyaryp, teñiz keter sýalyp* (If the abuser offers a hand, it is obvious that the Earth burns and the sea dries out), *Sumyraı kelse sý qurıdy, nanyñyz, Sumyraı kórseñ, sýğa ainalar qanyñyz!* (If the bastard comes, water dries out, believe me, if you see the bastard, your blood turns into the water) [10, p. 287], which corresponds to the Kazakh proverb “*Sumyraı kelse, sý qurıdy*” (If the bastard comes, water dries out). In the Kazakh language, the lexeme “qyanat” (abusiveness) borrowed from the Arabic language is actively used without changing its medieval meaning and form.

Laziness and indolence. One of the qualities that is the worst enemy of humanity is laziness. In the language of the medieval written monuments, laziness and indolence are considered among the ugly deeds and used to urge the generation to stay away from laziness and indolence: *Ermegüke eşik art bolur` Erinshekke esik te júk bolar* (Opening the door may be a burden to the lazy) [17, p. 71]; in Kazakh: *Erinshektiñ isi eki* (The lazy does the same thing twice), *Erinshektiñ erteñi bitpes* (The lazy's tomorrow is not over); in Turkish: *Tembele İş buyur sana ülk öğretsın. İyengeç does a job twice*; in Kyrgyz: *Calkoogo iş buyursan, özünö akıl müsrötöt*; in Uzbek: *Tambalga iş buyursan, atan dek nasihat beradi. Erinçok ikki işlar. Erinçoknin ertanı bitmaydı*; in the language of the Kazan Tatars: *Yalkavga yomış kuşsan, ul sina Akil bire./ İrinçek iki işler. Ermegü.* The meaning of the lexeme “lazy” in the medieval Turkic language has changed in modern Kazakh: “ermek” “aldanysh, zholanysh (deception, consolation)”, “an act, a deed of an idle person for the purpose of spending time” [11, p. 728] and deception of the idle.

Arrogance and insolence. Negative qualities in a person include arrogance and insolence. An arrogant person considers himself superior to others, has a negative impact on the harmonious relationship of a social person, since he thinks only about his own interests and needs. The meaning of proverbs and sayings describing negative characters of a person in the language of monuments reflects the idea of keeping oneself away from bad behavior in the semantic framework of keywords consisting of lexemes “qutsuz”, “biligsiz”, “isiz”, “isizlik”, “utun”, “menmenlik”, “ermegü”, “nadan”, “hıyanet”, “zalim uvutsuz”, “saran”, “bahilliq”, “harisli”, “utun”, etc. Proverbs and sayings reflecting moral values and immoral behavior and habits in the language of the medieval Turkic heritage describe the fact that the Turkic thinkers who lived in the Middle Ages gave special priority to world spiritual values aimed at humanism, the quality of man in the society, the formation of an educated and intelligent, rational, spiritually rich generation.

Conclusion

The great words descended from the ancestors are the fruit of wisdom and quick wit inspired by life experience. Life principles and philosophical statements, ethnopedagogical opinions of the medieval Turks, determined by the content of proverbs and sayings and citations full of instructive morals full of artistic, instructive morality in the language of scholars, form the basis of the spiritual culture of the world's people. Common ideas in the structure and ethnocultural content of proverbs and sayings in the language of the medieval Turkic written heritage and in the modern Kazakh language, commonalities and coincidences in the identity and semantics of dominant words, their use determine the strength of the general Turkic linguistic consciousness and consistency in the development of Turkic philosophy.

Changes and differences in the structure of proverbs and sayings, identity and semantics of key words are an evolutionary pattern formed as a result of various factors in the continuous development of all-Turkic philosophy. The commonality of life principles, views on spiritual values of the Turks and the modern world people who lived in the Middle Ages, determined by the ideological content, ethnolinguistic essence of proverbs and sayings, describes the continuity of the common Turkic worldview and world philosophical values. Thus, the expansion of horizons for studying the essence and significance of Turkic philosophy in the past and present creates certain conditions and opportunities for philosophical substantiation of the Turkic civilization in its concrete and holistic understanding, rethinking its place in the world civilizational process and contribution to world culture. The new goal-setting in Turkic studies in general, Turkic philosophy in particular, as well as their new horizons and historical achievements of the Turkic civilization create the foundation for the rediscovery of the Turkic world and its updated reading.

This research has been Science Committee of the Science and High education Ministry of the Republic of Kazakhstan Grant AP13268788 «The Turkic basis of Proverbs and sayings in Kazakh and Turkish languages».

BIBLIOGRAPHY

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 488 б.
2. Григорьян Б.Т. Философская антропология // Буржуазная философия XX века. – М.: Политиздат, 1986. – 296 с.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: Тетра Системе, 2004. – 256 с.
4. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 304 с.
5. Kalybayeva K., Odanova S., Tymbolova A., Erchozhina S., Musayeva G. Cognitive linguistic analyses of the phraseological units in modern linguistics // XLinguae. – 2020. – Volume 13, Issue 2. – P. 216–224.
6. Цивьян Т.В. К проблеме построения грамматической модели языка посредника в системе Балканского языкового союза. – М.: Наука, 1966. – 36 с.
7. Курмангалиева Г.К., Нусипова Г. Философское наследие тюркского мира и актуальные проблемы казахской философии // «Ұлы Даланың жеті қыры және қазақ философиясының өзекті мәселелері» хал. ғыл.-прак. конф. мат. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – Б. 191–199.
8. Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы. – Алматы: Полиграфия-Сервис и К, 2009. – 256 б.
9. Yusuf Has Nacib, Kutadgu Bilig / hazırlayan Mustafa S. Kaçalin. – Kültür Eserleri, 345 s. [Electronic resource]. URL: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> (date of access: 23.04.2024)
10. Егеубаев А. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
12. Edib Ahmed Yüknêî. Atebetü'l-Hakâyık / hazırlayan Serkan Çakmak; editör Hatice Coşkun. 1. baskı. – İstanbul: Yayınevi, 2019. – 231 s.
13. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер: ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
14. Vaştav S. Sabır Türkleri // Belleten. – 1941. – Cilt: 5 Sayı: 17-18. – S. 53–100.
15. Ескеева М., Мусабекова У. Эстетический образ тюркской паремической единицы // Neophilology. – 2022. – Vol. 8, №1. – P. 163–168. <https://doi.org/10.20310/2587-6953-2022-8-1-163-168>
16. Koşar D., Güner G.T. Atasözleri Bağlamında Türk Kültüründe Liderlik // Millî Folklor. – 2023. – Cilt 18, Sayı 138. – S. 189–205. <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1162625>

17. Қашқари М. Түрік сөздігі / Ауд. А.Қ. Егеубай. 1-том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 591 б.; 2-том. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 528 б.; 3-том. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.

REFERENCES

1. Babalar sozi: Juztomdyq. T. 65: Qazaq maqal-matelderi [Word of ancestors: Centenary. Vol. 65: Kazakh proverbs]. – Astana: Foliant, 2010. – 488 b. [in Kazakh]
2. Grigorian B.T. Filosofskaia antropologia // Burjuaznaia filosofia XX veka. [Philosophical anthropology // Bourgeois philosophy of the twentieth century]. – M.: Politizdat, 1986. – 296 s. [in Russian]
3. Maslova V.A. Kognitivnaia lingvistika [Cognitive linguistics]: uchebnoe posobie. – Minsk: Tetra Sisteme, 2004. – 256 s. [in Russian]
4. Apresian Iu.D. Idei i metody sovremennoi strukturnoi lingvistiki (kratkiy ocherk) [Ideas and methods of modern structural linguistics (a brief outline)]. – M.: Prosveshenie, 1966. – 304 s. [in Russian]
5. Kalybayeva K., Odanova S., Tymbolova A., Erchozhina S., Musayeva G. Cognitive linguistic analyses of the phraseological units in modern linguistics // XLinguae. – 2020. – Volume 13, Issue 2. – P. 216–224.
6. Civian T.V. K probleme postroenia grammaticheskoi modeli iazyka posrednika v sisteme Balkanskogo iazykovogo souiza [On the problem of constructing a grammatical model of the intermediary language in the system of the Balkan Language Union]. – M.: Nauka, 1966. – 36 s. [in Russian]
7. Kurmangalieva G.K., Nusipova G. Filosofskoe nasledie tiurkskogo mira i aktualnye problemy kazahskoi filosofii [Philosophical heritage of the Turkic world and current problems of Kazakh philosophy] // «Uly Dalanyn jeti qyry jane qazaq filosofiasynyn ozekti maseleleri» hal. gyl.-prak. konf. mat. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – B. 191–199. [in Russian]
8. Kalybaeva K.S. Salystyrmaly turki frazeologiasy [Comparative Turkish phraseology]. – Almaty: Poligrafia-Servis i K, 2009. – 256 b. [in Kazakh]
9. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig / hazırlayan Mustafa S. Kaçalın. – Kültür Eserleri, 345 s. [Electronic resource]. URL: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> (date of access: 23.04.2024) [in Turkish]
10. Egeubaev A. Qutty bilik [Kutty bilik]. – Almaty: Jazushy, 1986. – 616 b. [in Kazakh]
11. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Dictionary to the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
12. Edib Ahmed Yüknekî. Atebetü'l-Hakâyık [Atebatul-Hakayik] / hazırlayan Serkan Çakmak; editör Hatice Coşkun. 1. baskı. – İstanbul: Yayınevi, 2019. – 231 s. [in Turkish]
13. Qazaq ruhaniaty: tarihi-filosofialyq jane etnomadeni negizder [Kazakh spirituality: historical-philosophical and ethno-cultural foundations]: ujymdyq monografia. – Almaty: QR BGM GK FSDI, 2013. – 375 b. [in Kazakh]
14. Baştav S. Sabır Türkleri // Belleten. – 1941. – Cilt: 5 Sayı: 17-18. – S. 53–100. [in Turkish]
15. Eskeeva M., Musabekova U. Esteticheskiy obraz tiurkskoi paremicheskoi edinicy [Aesthetic image of the Turkic paremic unit] // Neophilology. – 2022. – Vol. 8, №1. – P. 163–168. <https://doi.org/10.20310/2587-6953-2022-8-1-163-168> [in Russian]
16. Koşar D., Güner G.T. Atasözleri Bağlamında Türk Kültüründe Liderlik [Leadership in Turkish Culture in the Context of Proverbs] // Millî Folklor. – 2023. – Cilt 18, Sayı 138. – S. 189–205. <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1162625> [in Turkish]
17. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary] / Aud. A.Q. Egeubai. 1-том. – Almaty: Hant, 1997. – 591 б.; 2-том. – Almaty: Hant, 1997. – 528 б.; 3-том. – Almaty: Hant, 1998. – 600 б. [in Kazakh]

Б.С. ҚАПАЛБЕК¹, **Б.Н. НҰРЖАНОВА²**¹*филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhomart_til@mail.ru*²*PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurzhanova.0@qyzpu.edu.kz*

ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІК ӘЗІРЛЕУДІҢ ӘЛЕМДЕГІ ОЗЫҚ ҮЛГІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада түсіндірме сөздік әзірлеудің әлем бойынша озық үлгілері қарастырылған. Түсіндірме сөздік түзу бүгінгі таңда әлем бойынша тіл мамандары үшін өте өзекті мәселе. Белгілі бір ұлт тілінің сөздік құрамы толық жиналып, әліпби жүйесіне түсіріледі. Әр сөзге грамматикалық, стильдік белгілер қойылып, олардың мағыналары анықталады. Тұрақты тіркестері де бір жерге жиыстырылып, мағыналары ашылатын болады. Сол арқылы тілдің құрылымы, лексика-грамматикалық, фразеологиялық, семантикалық, стильдік ерекшеліктері көрсетіліп, оларға лингвистикалық талдау жасалынып, тіл бірліктеріне ғылыми сипаттама беріледі. Осы негізде ғылыми мақалада түсіндірме сөздік әзірлеудің түрлері көрсетіліп, талдау жасалған. Белгілі бір тілдің түсіндірме сөздігі осы үш топтың керегіне жарайтындай, ғылыми жағынан толықтырылып, сапалы жасалынуы қажет. Сонда ұлт тілін жақсы білетіндер үшін түсіндірмелі сөздік қазақ тіл білімінің негізгі қазығы болып шығады. Сонда ол ғылыми еңбектің қызметін атқарады деген сөз. Түсіндірмелі сөздікке қарап, әр ұлт өкілі өз тілінің даму деңгейін пайымдап саралауға болады. Түсіндірме сөздік тек анықтамалық немесе оқу құралдарының қызметін атқаратын ғылыми еңбек қана емес, сондай-ақ ол дидактикалық құрал болуы керек. Зерттеу барысында салыстыру, талдау, жинақтау әдістері қолданылды. Нәтижесінде шетелдік түсіндірме сөздіктер, оның ішінде еуропа елінің лексикографиясындағы сөздік барлық адамға ортақ болып, оны жалпы халық қолдана алатындай қолжетімді болу ұстанымы көрсетіліп, теориялық тұрғыдан дәлелденді.

Кілт сөздер: сөз, түсіндірме сөздік, тәжірибе, озық үлгілер, лексикография, технология.

B.S. Kapalbek¹, B.N. Nurzhanova²¹*Candidate of Philological Sciences, Institute of State Language Development
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhomart_til@mail.ru*²*PhD, Acting Associate Professor of Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurzhanova.0@qyzpu.edu.kz*

The World's Leading Examples of Explanatory Dictionary Development

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қапалбек Б.С., Нұржанова Б.Н. Түсіндірме сөздік әзірлеудің әлемдегі озық үлгілері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.84>

*Cite us correctly:

Qapalbek B.S., Nurjanova B.N. Tusindirme sozdik azirleudin alemdegi ozyq ulgileri [The World's Leading Examples of Explanatory Dictionary Development] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.84>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

Abstract. The article discusses the world's best examples of Explanatory Dictionary development. The formation of an Explanatory Dictionary is a very relevant issue for linguists around the world today. The vocabulary of the language of a particular nation is fully collected and drawn into the alphabetical system. Each word is marked with grammatical, and stylistic features, and their meanings are determined. Regular expressions will also be collected in one place and their Meanings will be revealed. Thus, the structure of the language, lexical-grammatical, phraseological, semantic, stylistic features are shown, their linguistic analysis is carried out, and scientific descriptions of language units are given. On this basis, the types of development of an Explanatory Dictionary in a scientific article are indicated and analyzed. The Explanatory Dictionary of a particular language should be scientifically supplemented and qualitatively developed by the requirements of these three groups. Then for those who know the national language well, the Explanatory Dictionary will become the main pillar of Kazakh linguistics. Then it means that it performs the function of scientific work. Looking at the Explanatory Dictionary, you can judge the level of development of each nation's language. The Explanatory Dictionary should not only be a scientific work that serves as a reference or teaching aid, but it should also be a didactic tool. In the course of the study, methods of comparison, analysis, and compilation were used. As a result, the position of foreign explanatory dictionaries, including the dictionary in the lexicography of a European country, to be common to all people and accessible so that it can be used by the general population, was demonstrated and theoretically proved.

Keywords: word, Explanatory Dictionary, experience, advanced samples, lexicography, technology.

Б.С. Капалбек¹, Б.Н. Нуржанова²

¹*кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zhomart_til@mail.ru*

²*PhD, и.о. ассоциированного профессора Казахского национального женского педагогического
университета (Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurzhanova.0@qyzpu.edu.kz*

Передовые мировые модели разработки толкового словаря

Аннотация. В статье рассматриваются передовые модели разработки толковых словарей. Формирование толкового словаря сегодня является очень актуальной проблемой для лингвистов всего мира. Словарный запас языка конкретной нации полностью собран и приведен в алфавитную систему. Каждое слово помечено грамматическими, стилистическими особенностями и определены их значения. Также собраны в одном месте устойчивые сочетания, раскрыты их значения. Таким образом, демонстрируются структура языка, лексико-грамматические, фразеологические, семантические, стилистические особенности, проводится их лингвистический анализ и даются научные описания языковых единиц. На этой основе указываются и анализируются типы составления толкового словаря в научной статье. Толковый словарь того или иного языка должен быть научно дополнен и качественно составлен, как того требуют эти три группы. Тогда для тех, кто хорошо знает язык нации, аннотированный словарь станет основным столпом казахского языкознания. Значит, он выполняет функцию научного труда. Глядя на аннотированный словарь, каждый представитель нации может оценить уровень развития своего языка. Толковый словарь должен быть не только научным трудом, выполняющим функцию справочника или пособия, но и дидактическим пособием. В ходе исследования были использованы методы сравнения, анализа и компиляции. В результате была продемонстрирована и теоретически доказана позиция, что иностранные толковые словари, в том числе словарь лексикографии

европейской страны, являются общими для всех и доступны для использования населением в целом.

Ключевые слова: слово, толковый словарь, опыт, передовые образцы, лексикография, технология.

Кіріспе

Тілдің негізі – сөз және оның мағыналары. Тіл білімінің қай саласын алсақ та сөз мағыналарынсыз оларды түсіну де, түсіндіру де қиын. Тіл – тірі организм екені белгілі. Себебі сөз туады, өседі, өркендейді, дамиды және ол қолданысқа түсіп, жұмсалынады. Олардың негізгілері (қажеттілері) сұрыптан өтіп, тілімізде қалыптасады. Ал негізгі емес дегендері (қажетсіздері) қолданыстан шығып, ол сөздердің орнын жаңа сөздер мен сөз тіркестері басады.

Сөздіктердің түрі көп. Солардың негізгілері – бір тілді сөздіктер мен екі (көп) тілді сөздіктер. Түсіндірмелі сөздік бір тілді сөздікке жатады. Түсіндірмелі сөздік дегеніміз – белгілі бір тілдің қолданатын барлық сөздерінің, сөз тіркестерінің және олардың мағыналарының бір жүйеге түскен жиынтығы.

Түсіндірме сөздік бір тілдің негізгі сөз байлығын қамти отырып, сол тілдің әдеби тілінің нормасын қалыптастырады. Сондықтан оны нормативтік сөздік деп те атайды. Алайда біртүрлі сөздіктің бірнеше түрі бар. Қазақ лексикографиясының тәжірибелік мәселелері ХІХ ғасырдан бері сөз болып келгенімен, оның теориясына қатысты ой-пікірлер ХХ ғасырдың ІІ жартысынан бергі кезеңде ғана айтыла бастады [1, 32-б.]. Бұл, әсіресе, бір тілді лексикографияға қатысты. Түсіндірме сөздік дегеніміз – белгілі бір тілдің қолданатын барлық сөздерінің, сөз тіркестерінің және олардың мағыналарының бір жүйеге түскен жиынтығы. Белгілі бір ұлт тілінің сөздік құрамы толық жиналады. Әр сөзге грамматикалық, стильдік белгілер қойылып, олардың мағыналары анықталады.

Негізі түсіндірме сөздіктер тек белгілі бір мамандарға ғана емес, жалпы қауымға, халыққа, көпшілік бұқараға арналып жасалады. Сондықтан ондай сөздік оны қолданатын адамдардың бәріне түсінікті болатындай, пайдасы тиетіндей етіп жасалынуы қажет. Кез келген адам қандай сөзді іздесе де, оны түсіндірме сөздіктен таба алатындай болуы керек. Тауып қана қоймай, ол сөздің мағыналарын, сипатын, қыр-сырын және тілдің қай саласында, қалай қолданылатындығын, қалай жазылатындығын біле алатындай болуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда түсіндірме сөздік анықтамалық сөздіктің қызметін бірге атқаруға міндетті болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің деректері ретінде осы күнге дейін шыққан І.К. Кеңесбаевтың редакциялауымен жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» [2]. 1974–1986 жылдар арасында сөздік он том болып шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» [3]. 2008 жылы Т. Жанұзақовтың басқаруымен «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» [4] және 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» [5] атты еңбек, Б.Қ. Қалиұлы, Б.С. Қапалбектің авторлығымен шыққан «Біртүрлі сөздік жасаудың ғылыми-теориялық негіздері» [6] атты монография негізге алынды.

Мақала нысанын зерттеуде синхрондық сипаттама әдісі, жинақтау әдісі қолданылады. Осы арқылы лексикография саласында түсіндірме сөздік жасаудың озық үлгілері талданды. Осы орайда түсіндірме сөздік жасаудағы отандық және шетелдік тәжірибелерге талдау жүргізілді. Түсіндірме сөздік жасау тәжірибесін жетілдіруге қатысты теориялар зерттеу нысанына айналды.

Осы әдісті қолданудың нәтижесінде әлем бойынша лексикография саласындағы түсіндірме сөздік жасаудың сипаты анықталды.

Талдау мен нәтижелер

Сөздік түзу – адамзат қауымында жазу-сызу пайда болған кезден бері жалғасып келеді. Лексикографияның тарихында жанрлық жағынан өзгешеленетін түсіндірме сөздіктердің түрлері көп. Түсіндірме сөздіктердің даму тарихы адамзаттың тілді түсінуге және жүйелеуге деген тұрақты ұмтылысын көрсетеді. Түсіндірме сөздіктер коммуникацияда, оқытуда және мәдени мұра ретінде маңызды құрал ретінде қызмет етеді. Сөздік түзуде басты қызметтерін Б.Қалиев айтып өткен болатын. Ең алдымен сөздің басты әрі негізгі қызметі деп оның атаушылық қызметін көрсетеді. Яғни бір нәрсені, белгілі бір ұғымды атау. Ғалым кез келген ұлт өкілі өз ана тілін 100% жақсы біледі десек, мұнымыз ақиқаттан алыс кеткендік болар еді. Сондықтан ғалымдар оларды шартты түрде: 1) ана тілін жоғары деңгейде білетіндер, 2) орташа деңгейде білетіндер, 3) төменгі деңгейде білетіндер, – деп үш топқа бөліп жүр, – дейді [6, 41-б.]. Ғалым түсіндірме сөздікті осы үш топтың үшеуінің де қажетіне жарарлықтай етіліп, ғылыми жағынан толыққанды, сапалы жасалынуы керектігін айтады. Ұлт тілін жақсы білетіндер үшін түсіндірме сөздік – қазақ тіл білімінің түп қазығы, негізі болып шығады. Яғни ол – ғылыми еңбектің қызметін атқарады. Түсіндірме сөздікке қарап, өз ұлт тілінің даму деңгейін, көтерілген дәрежесін пайымдауға болады. Жетістігі қайсы, кемшін тұстары қандай екендіктерін біліп, оны дамытуға, жетілдіруге атсалысады. Ұлт тілін орташа деңгейде білетіндер үшін түсіндірме сөздік – білім көзі болып табылады. Сөздікті оқу, талдау, зерттеу арқылы олар өздерінің тілдік білімін жетілдіре түседі, лексикалық қорын толықтырады. Қолдану мүмкіндігін, сөйлеу (жазу) шеберлігін арттырады. Бұл жағынан түсіндірме сөздік – тіл үйретудің, тілді үйренудің құралы қызметін атқарады. Ал ұлт тілін төменгі деңгейде білетіндер үшін түсіндірме сөздік – оқулықтың, оқу құралының қызметін атқарады. Ешқандай мұғалім жалдамай-ақ, түсіндірме сөздікті оқу, зерделеу арқылы өзінің лексикалық қорын байытады, сөз мағыналарын біледі, сөздердің қолданылу аумағы мен жұмсалым аясын аңғартады.

Лексикографияның теориялық және практикалық жағынан ең маңызды деп саналатын мәселелері мыналар: 1) сөздік жасаудың әмбебап критерийлері мен әдіснамалық негіздері, 2) сөздіктердің элементтері мен параметрлері, 3) лексикографиялық шығармалардың түрлері мен жанрлары, 4) лексикографиялық жұмыстардың негіздері, 5) сөздік жұмысын жоспарлау және ұйымдастыру, 6) лексикографиялық ережелерді әзірлеу және тұжырымдау.

Мәселен, испан лексикографиясын зерттеген Я.Малкил 1959 жылы сөздіктер типологиясын жасау үшін қажетті үш айырым белгіні айтады: 1) сөздіктің диапозоны, яғни материалды қамту аясы; 2) сөздіктің перспективасы; 3) сөздіктің презентациясы [7, 8-б.]. Мұндағы екінші айырым белгісіндегі перспектива тағы да өз ішінде қарастырылады. Бұл жерде сөздік метатілінің ерекшеліктері сөз болып отырғандығын көруге болады.

Сөздіктер типологиясы бойынша 1962 жылы арнаулы еңбек шығарған Т.Себюк өзінің жіктемесін эмпирикалық негіздерге сүйене отырып жасайды. Ол он жеті белгіні атайды: 1) сөздіктің автордың ана тілінде жасалуы; 2) сөздіктің мәтіндерге байлаулы болмауы; 3) сөздіктің материалды қамту шектері; 4) сөздіктегі материалдың алуан түрлілігі; 5) атау сөздің жекеше немесе көпше тұлғада берілуі; 6) сөздіктің сөз формасына негізделуі; 7) сөздіктің сөз мағынасына негізделуі (синонимдер сөздігі); 8) сөздік мақалалардың әліпбилік ретті сыртқы тұлғалары бойынша берілуі; 9) сөздік мақалалардың мағына, мән бойынша реттеліп берілуі; 10) қарама-қарсы сілтемелер қолдану жолымен материалды формалық жағынан қосалқы безендірудің болуы; 11) қарама-қарсы сілтемелер қолдану жолымен материалды мағыналық жағынан қосалқы безендірудің болуы; 12) сөздің паспортталуы: а) қандай диалектіге жатады, ә) қандай мәтіндерге тіркелген; 13) экземпликация (қолданым мысалдары); 14) глосса (сөзге жасалатын түсініктемелер мен ескертпелердің болуы); 15) сөздік бірліктің қолданым жиілігінің көрсетілуі; 16) сөздік бірліктің этимологиясының берілуі; 17) сөздік мақалада энциклопедиялық түсініктеменің

болуы [7, 10-б.]. Ғалымның пікірінше, сөздік лексикографтың өз ана тілінде жасалатын болса, мұндай сөздікте нұсқаушы, академиялық типті сөздікке айналу тенденциясы сақталады. Сөздік нақты мәтіндер негізінде жасалса, мәтіндерді басты назарда ұстаса, ол анықтамалық сөздік типіне жақындайды.

Бұл жіктемеде сөздіктің тілі, ішкі құрылымы, сөздік бірлік пен сөздік мақаланың орналасу реті, құрамы мен құрылымы ескерілген. Автордың практикалық бағдарды басты назарда ұстануына байланысты ол құнды жіктемелердің бірінен саналады. Сөздіктердің жіктемесі мен басты ұстанымдары туралы ғалымның бұл ойлары сөздіктің замана өнімі болып табылатындығы, сондықтан оны жасаудың нақты тарихи-мәдени шарттарға, теоретикалық лингвистиканың жай-күйіне, сөздікшелер пайдаланатын мәтіндік материалдардың түрі мен көлеміне байланысты болатындығы туралы айтылады.

Түсіндірме сөздіктердің ішінде 1863–1866 жылдары шыққан және 200 мың сөзден тұратын В.И. Дальдың «Тірі ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігі» ерекше орын алады. Орыс тілінің бай лексикасы бүгінгі күнге дейін ешбір сөздікте көрсетілмеген. Сөздіктің ерекшелігі – оның нормаға жатпайтындығы: оған әдеби тілдің сөздік құрамы ғана емес, диалектілік, ауызекі, кәсіби сөздер де енеді. Сөздерді түсіндіру, негізінен синонимдік қатарлар, иллюстрациялар арқылы беріледі. Көп бөлігінде мақал-мәтелдер, жұмбақтар және басқа да халық ауыз әдебиетінің туындылары болады.

1935–1940 жылдары Д.Н. Ушаковтың редакциясымен «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі» 4 том болып шықты. Бұл мұқият әзірленген таңбалау жүйесі бар нормативтік сөздік. Онда жаңа сөздер жиі кездеседі, өйткені сөздікте ХХ ғасырдың 20–30-жылдарындағы көптеген лингвистикалық жаңалықтар жазылған. Сөздердің орналасуы алфавиттік, түсіндірмесі қысқа да нақты, иллюстрациялар негізінен көркем және публицистикалық әдебиеттерден алынған. Сөздік жазбаларының соңында осы сөзбен фразеологиялық бірліктер беріліп, түсіндіріледі.

1949 жылы С.И. Ожеговтың «Словарь русского языка» жарық көрді. Бірінші басылымда 50 100 сөз қамтылған. Сөздік бір томдық болғандықтан, ондағы мағыналардың түсіндірмесі қысқа, иллюстрациялық материал көлемі жағынан шағын және негізінен автордың өзі ойлап тапқан шағын сөйлемдерден немесе нақыл сөздерден тұрады. Бұл орыс тілінің ең танымал және қолжетімді сөздігі болуы мүмкін, 1990 жылға қарай ол 22 басылымнан өтті. 1989 жылы сөздіктің 21-ші, айтарлықтай қайта өңделген және толықтырылған, жаңартылған қайта редакциясы жасалды. 1972 жылы шыққан 9-басылымнан бастап барлық басылымдарды сөздіктің редакторы Н.Ю. Шведова дайындады. 1992 жылдан бастап айтарлықтай жетілдірілген сөздік «Толковый словарь русского языка» деген атпен және С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведова авторлығымен басылып шықты. 2002 жылы оның 4-ші басылымы шықты.

Алайда қазіргі кездің өзінде сөздік түзу ісінде аса мәнді, маңызды ғылыми негіздің бар екендігіне жөнді назар аударылмай келеді. Академик Л.В. Щерба: «Біздегі маман лингвистердің сөздік түзу ісіне деген елемеушілікке, менсінбеушілікке толы көзқарасында зор кемістік, үлкен қателік бар деп ойлаймын. Осы ойларына бекем болғандықтан, олардың ешқайсысы ешқашан да бұл жұмыспен айналысқан емес. Бұрынғы кездері бұл іспен азғантай тиын-тебен үшін жұмыс жасайтын, ешқандай арнайы кәсіби даярлығы жоқ кездейсоқ адамдар айналысатын еді. Бұл істің еш жөн-жосықсыз сөздікті «құрастыру» ісі болып аталып кетуі, бәлкі осы жағдайға байланысты орын алған болар» [8, 16-б.]. Шындығында, біздің лингвистеріміз де, әсіресе, біздің сөздікті құрастырушы мамандарымыз да бұл жұмыстың ғылыми сипатта болуы қажеттігін, сондықтан бұл істің дайын элементтерді механикалық түрде салғастырудан ғана тұрмайтынын байқай алмағандығында.

Сонымен қатар академик Л.В. Щерба «Опыт общей теории лексикографии» (1940) деген еңбегінде «ғылыми терминдер әдеби тіл сөздігіне алынады» деген екі түрлі пікір айтқан. Ағылшын тілінің Оксфорд сөздігінде де, орыс тілінің сөздіктерінде де ғылыми

терминдердің біразы қамтылған. Осыларды пайдалана отырып, біздің тілші ғалымдардың көпшілігі ғылыми терминдерді жалпыхалықтық түсіндермелі сөздіктердің құрамына кіргізуге ниетті.

Еуропа тілдерінің сөздіктері жалпы түсінікті болып келеді. Олардың ғылыми терминдерді әдеби тіл сөздіктеріне алуында айтарлықтай тілдік заңдылықты бұзушылық жоқ. Себебі ол тілдер латын, грек тілдері негізінде жасалған. Сондықтан бұл тілдердің әдеби тілдері мен терминдерінің арасында ешқандай өзгешелік жоқ.

Ал біздің түркі тілдері үшін латын, грек сөздері негізінде жасалған терминдер өздерінің дыбыстық құрылымы, морфологиялық құрамы жағынан өзінше бөлек, жат, бөтен сөздер. Сондықтан салааралық ғылыми терминдердің біразы қазақ тілі үшін әдебиеттің өлшемі бола алмайды. Оның өлшемі – жалпыхалықтық қолданыста. Себебі жалпыхалықтық сөздіктерде қарапайым, халыққа түсінікті тілде қарастырылса, терминологиялық сөздіктерде тек ғылыми ұғым ғана қарастырылады. Олардың ерекшеліктері осында.

Түсіндірме сөздікті әзірлеу – күрделі және көп қырлы процесс. Оны әзірлеу үлкен күш пен мамандандырылған білімді, біліктілікті қажет етеді. Осыған байланысты әлем лингвистері лексикографияның заманауи әдістерін, ақпараттық технологияларды және лингвистикалық зерттеулерді біріктіретін түсіндірме сөздіктерді әзірлеудің озық модельдерін жасауға тырысады. Түсіндірме сөздікті дамытудың бірнеше алдыңғы қатарлы әлемдік модельдері төменгідей:

1. Корпус лексикографиясы. Қазіргі лексикографияның негізгі элементтерінің бірі – сөздерді интерпретацияланатын мәтіндер жиынтығында қолдану. Корпус лексикографиясы тілдің нақты қолданылуын көрсетеді.

2. Семантикалық желілер және семантикалық өрістер теориясы. Бұл тұста қазіргі сөздердің семантикалық өрістері мен сөз желілері, олардың теориялары қамтылады. Бұнда сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды ескеруге және сөздердің грамматикалық ғана емес, семантикалық аспектілерін де ескере отырып, интерпретация құруға мүмкіндік береді.

3. Ақпараттық технологияларды қолдану. Ақпараттық технологиялардың дамуы түсіндірме сөздіктер жасауда мамандандырылған бағдарламалар, мәліметтер базасын қолдана отырып жасауға мүмкіндік береді. Бұл сөздіктерді жасау процесін жеңілдетеді. Сөздікті онлайн пайдаланушыларға өте қолжетімді етеді.

4. Пәнаралық тәсіл. Түсіндірме сөздіктерді әзірлеудің заманауи үлгілері көбінесе лингвистика, психология, когнитивтік ғылым және ақпараттық технологиялар сияқты әртүрлі салалардағы мамандарды біріктіріп, пәнаралық тәсілді қамтиды. Бұл тілді тереңірек түсінуге және оны қолдануға ықпал етеді.

Осылайша, түсіндірме сөздіктерді әзірлеудің заманауи әлемдік модельдері лексикографияны барлық тұстан дамытады. Аталған пункттер лингвистикалық білімді дамытуға және тілді байытуға ықпал етеді.

Түсіндірме сөздік жасау тарихына үңілсек, сөздерге берілетін анықтамалардың түрлері де, типтері де көп. Олар: сипаттамалы анықтама, синонимдік анықтама, сілтемелі анықтама, аралас анықтама, жалпылама анықтама және нақтылама немесе айқындама анықтама. Елдің бәрі қолдана бермейтін, түсінбейтін сөздерді жинап беру ғана емес, өздері естіп, көріп, біліп жүрген немесе естігенімен кейбіреулерінің мағыналарын жақсы ажырата алмайтын, алайда тілімізде әбден қалыптасып кеткен сөздердің түгенделуі тиіс. Қолданыста бар тілдік бірліктердің барлығын түгел жиып, оларды реттеп, жүйелеп, сөздікке ендіру – түсіндірме сөздіктің басты міндеті. Енді түсіндірме сөздіктерді кітап күйінде ғана емес, оны цифрлық түрде оқу, түсіндіру өтімдірек.

Әлем халықтарында түсіндірме сөздіктердің күннен-күнге кеңінен өріс алып жатқанын байқауымызға болады. Мәселен, жапон елін алып қарасақ. 99%-ын жапондықтар құрайтын

бұл елдің ерекшелігі – Жапонияда оқу-ағарту ісі VI–VII ғасырда басталған. Оларда білім алу жолы кітаптың пайда болуымен тығыз байланысты. Жапон халықтарының 26 томдық «Түсіндірме сөздік» кітабы алғаш рет «Хейбонся» баспасынан шыққан. Осылайша білім жағынан қарқынды дамыған бұл елде бүгінгі күнде түсіндірме сөздік әзірлеудің озық технологиясы мен тәсілдері тілші мамандарға танымал. Тіл мамандары мен IT- мамандары бірлесіп жасаған «Ұлы Жапон сөздігі» деп аударылатын «Nihongo Daijiten» (日 ; 日) [9, 14-б.]. Бұл сөздік жапон тілінің ең үлкен әрі танымал түсіндірме сөздігі. Сөздікте әр салаға байланысты және архаикалық терминдерге қатысты сөздер мен сөз тіркестері бар. Тек лингвистикалық деректерді ғана емес, сонымен қатар сөздердің мағынасы мен контекстін түсіну үшін мәдениет, тіл, дін, тарих секілді білім салаларындағы мәліметтерді де қамтиды. Сөздердің арасындағы семантикалық байланыстырға баса назар аудара отырып жасалған. Әр сөздің мағынасын жақсы түсіндіру үшін егжей-тегжейлі түсіндірмелермен қатар иллюстрациялар қатар жүреді. Сөздіктің кітап түрінде және онлайн электронды нұсқасы да бар. Пайдаланушы кез келген уақытта тез әрі жылдам қажетті сөздерді таба алады. Сонымен қатар, өзгертпелер жасай алады. Қазіргі ақпараттық қоғамда онлайн ресурстар маңызды. Жаппай жоғары сауатты ел болғандықтан Жапонияда бұл сала қатты дамыған.

Әлемдегі озық үлгілерді айтқанда неміс тілінің түсіндірме сөздік жасауын айтуымызға болады. Е. Смолоногинаның «Текстовые характеристики словарной статьи в немецких толковых словарях» атты еңбегінде: «Словарная статья в немецкоязычных толковых словарях XVIII–XIX века строится системно. Эта система прослеживается в каждом из микротекстов и отражена в важном компоненте триады «макро-, микро- и метатекст» - вступительном слове к изданиям. «Развитие немецкой толковой лексикографии в XX веке» дается характеристика нового этапа в становлении типа текста «словарная статья» одноязычного толкового словаря, на котором сформированный в общих чертах в предыдущий период стандарт написания микротекста становится практически единственной и универсальной схемой построения СС, лексикографический текст имеет тенденцию к сильной степени стандартизованности» делінген [10, 12-б.]. Неміс түсіндірме лексикографиясындағы сөздіктердің дамуы – ол мәтін типінің қалыптасуындағы әр кезеңге сипаттама берілуіне байланысты. Бір тілді түсіндірме сөздік неміс тілінде «сөздік мақала» ретінде белгілі бір кезеңде қалыптасқан бірлік ретінде қарастырылып отыр. «Сөздік мақала» микромәтіннен шығатынын түсінуге болады. Неміс тілінің лексикографиясында «сөздік мақала» ұғымы кез-келген сөздіктің негізгі құрылымдық бірлігі бола алады. «Сөздік мақала» мыналардан тұрады: негізгі бірлік; тақырып бірлігін түсіндіретін және оның негізгі сипаттамаларын айшықтайтын мәтін. Бұл айтылған түсінік неміс тілі лексикографиясындағы белгілі бір сөздік барлық адамға ортақ болып, оны жалпы халық қолданыла алатындай болу керектігін түсіндіреді. Бүгінгі күнде Германиядағы ең танымал сөздік «Duden» [11, 12-б.] деп аталады. Сөздікте неміс тілінің лексикасы, грамматикасы, орфографиясы мен пунктуациясы беріледі. Германияда түсіндірме сөздіктерді дамытудың бірнеше озық мысалдары бар. Осындай мысалдардың бірі – «Duden» (Dudenverlag), ол неміс тілінің ең беделді және кеңінен қолданылатын түсіндірме сөздігі. Міне, осы сөздіктің кейбір сипаттамалары мен ерекшеліктерінің бірі – неміс тілінің лексикасын, соның ішінде жалпы сөздерді, арнайы терминологияны және архаикалық өрнектерді қамтиды. Сөздік түзушілер сөзді түсіндіруде, оның дәлдігін қамтамасыз етуде корпусстық зерттеулер секілді заманауи лексикография әдістерін белсенді қолданады. Сөздікті пайдаланушылар сөздікті үнемі жаңартып, оны жақсартуға ықпал ететін ұсыныстар мен ескертулер жібере алады. Осы секілді неміс тілін үйренушілерге арнап әзірленген түсіндірме сөздік те бар. «Langenscheidt» деп аталатын түсіндірме сөздік тіл үйренушілер арасында кеңінен қолданылады. Сөздікті тілді үйренуге және оқытуға бағытталған ресурс ретінде пайдалануға болады. Сөздік елдің мәдени және лингвистикалық ерекшеліктері туралы ақпаратты қамти отырып, пайдаланушыларға белгілі

бір мәдени контексте білім бере алады. XIX ғасырдағы саяси өзгерістер мен мұқтаждыққа байланысты ғасырдың II жартысынан бастап қазақ мәдениетіне кирилл графикасынан бастап өзгерістер ене бастады [12, 129-б.]. Дәл осы кезде қазақ тіліне қатысты лексикографиялық жұмыстар қолға алынып, екітілдік сөздіктер де өз алдына жарық көрді. Заман талабына сай өзгерістерге еніп отырған түсіндірме сөздіктер бүгінгі күнде электронды нұсқада әзірленуде. Электронды нұсқа қалың қауымның сұранысын бірден тудырып, маңыздылыққа ие болары сөзсіз.

Электронды түсіндірме сөздіктер әлемде күннен-күнге қарқынды даму үстінде. Тілге қызығушылығы бар адамдардың кез-келген уақытта қолындағы смартфон арқылы App Store және Play Market секілді қосымшаларының көмегімен жүктей алады. Түсіндірме сөздіктердің ауқымы кең, бағыты сантүрлі. Бүгінгі таңда түсіндірме сөздіктерге қол жеткізуге арналған көптеген танымал қосымшалар бар. Төменде олардың кейбір өте танымалдары көрсетілген (1-кесте).

1-кесте – Сөздік қосымша бағдарламалар

Google Translator:	Google Translator қолданбасы сөздерді аударуға ғана емес, сонымен қатар түсіндірулер мен синонимдерді алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар сөздердің дыбыстық айтылуын қамтамасыз етеді.
Merriam-Webster сөздігі	Ағылшын тіліндегі ең көне және ең беделді түсіндірме сөздіктердің бірі. Қолданба анықтамаларды, айтылымды және көптеген қосымша мүмкіндіктерді ұсынады.
Oxford English Dictionary (OED)	Оксфорд университетінің қосымшасы сөздердің тарихи мәліметтерін қоса алғанда, ағылшын тілінің кең сөздігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.
Cambridge Dictionary	Cambridge Dictionary қолданбасы ағылшын тілін үйренуге арналған анықтамаларды, берілген мысалдарын және сөздердің аудио айтылуын қамтамасыз етеді.
Linguee	Өртүрлі тілдердегі мәтіндерден аудармалар мен мәтін мәндік мысалдарды ұсынатын қосымша және онлайн ресурс.
WordReference:	Бірнеше тілдерге түсіндірмелер, синонимдер және аудармалар ұсынады. Бұл шет тілдерін үйренушілер арасында өте танымал.
Babylon:	Бұл қосымша көптеген тілдерге аудармалар мен интерпретацияларды ұсынады.

Өртүрлі салаға арналған түсіндірме сөздіктер де бар. Олардың жалпы халықтық сөздіктермен мақсаты бір. Жұртшылықтың бәріне бірдей жалпы қолданыстағы зат, құбылыс, оқиға атаулары, адамның әр алуан сезім күйлерін бейнелейтін сөздерді, субъективті мәнді бағалауыштарды, т.б. әдеби тіл аясындағы лексика-фразеологиялық бірліктер сөзтізбеде қамтылып, жалпыхалықтық тілде қолданыла бермейтін термин сөздер, кәсіби сөздер, жергілікті сөздер тобын саралап, іріктеп, мағынасын түсіндіру. Білім мен технологиясы қарыштап дамыған елдердің түсіндірме сөздік жасаудағы әдістерін негізге ала отырып, қазақ тіл біліміндегі түсіндірме сөздік бағытын цифрландыруға қарай бұруымыз қажет деген ойдамыз. Себебі білім беруде ақпараттық технологияларға сүйену, жүгіну мәселесі күннен-күнге артып келеді.

Қорытынды

Түсіндірме сөздіктер адамзат тарихының әркілы кезеңдерінде, әртүрлі мақсат-мүдделерге сай, алуан түрлі жүйе мен құрылымда жасалып келеді. Мәдениет үлгілері ертерек хатқа түсіп, жазба дәстүрі үздіксіз дамып келе жатқан елдерде бұл сала – халықтық білім мен біліктің шежіресі іспеттес. Лексикографияның тарихында жанрлық жағынан өзгешеленетін түсіндірме сөздіктердің түрлері көп. Сөздік тұлға ретінде жеке сөзді, сөздің

түбірін немесе қосымшаларды қарастыратын сөздіктер ерте кездерден бері жасалып келеді. Оларға мысал ретінде көне үнді, ескі қытай, орта ғасырлық араб, парсы, түркі елдерінің бірқатар сөздіктерін, латын жазулы Еуропа халықтарының алғашқы түсіндірме сөздіктерін келтіруге болады. Тілдік даму барысында сөздердің бір тобы ескіріп, екінші бір тобы жаңадан пайда болып жатады. Соның нәтижесінде бір тілдің тарихындағы түрлі дәуір, кезеңдер аралығында тілдік өзгешеліктердің орын алары сөзсіз. Түсіндірме сөздіктердің кейбір арнаулы түрлері осындай өзгешеліктерді түсіндіру мақсатымен жасалады.

Түсіндірме сөздік – сөздің жан-жақты филологиялық сипаттамасын, қосалқы функционалды-семантикалық квалификациясын, мағыналардың түсіндірмелерін, иллюстративті мысалдарды және т.б. беретін сөздік. Түсіндірме сөздіктің маңызды функциясы – пайдаланушыларға тілдегі сөздер мен сөз тіркестері туралы түсінікті, нақты анықтамалар, мәліметтер беру. Тілді оқытуда, қарым-қатынастың және сөздік қорын байытуда түсіндірме сөздік негізгі құрал. Тіл мұрасын сақтауда, лингвистика мен лексикографияны дамытуда түсіндірме сөздік маңызды рөл атқарады. Шетелдік түсіндірмелі сөздіктер, оның ішінде еуропалық тілдің лексикографиясындағы сөздік барлық адамға ортақ болып, оны жалпы халық қолдана алатындай болу керектігі түсіндіріледі. Ал орыс тілінің түсіндірмелі сөздігінің ерекшелігі – оған әдеби тілдің сөздік құрамы ғана емес, диалекті сөздер, ауызекі, кәсіби сөздер де енетіндігінде. Тіпті көптеген ғылыми терминдер түсіндірмелі сөздікке молынан алынып берілген. Сонымен қатар бұл орыс тілі сөздігінің көп бөлігіне мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, басқа да халық ауыз әдебиетінің үлгілері кіргізіліп отыр. Ал біздің қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде нормаланған әдеби тіл бірліктері қамтылған.

Технологияның дамуымен түсіндірме сөздіктер электронды және мобильді форматтарда қол жетімді болды. Бұл құралды өте ыңғайлы және кең аудиторияға қолжетімді етті. Интернеттегі ресурстар мен мобильді қосымшалар сөздіктерді тезірек жаңартуға және толықтыруға, тіл мен мәдениеттің өзгеріп дамуынан қалмай жүруге мүмкіндік береді.

Түсіндірме сөздік тілді үйренудің және қолданудың негізгі құралы болып қала береді және ол қолданушылардың қажеттіліктері мен тілдегі өзгерістерге сәйкес дами береді. Жалпы, түсіндірме сөздіктер тіл мен коммуникация шешуші рөл атқаратын маңызды құрал.

Түсіндірме сөздіктерді әзірлеу жұмысы әлемде бүгіннің талабына сай жалғасуда. Оларды пайдалану заманауи талаптар мен технологияларға бейімделеді. Түсіндірме сөздерді дамытудың тағы бір маңызды идеясы – тіл эволюциясын бақылау қабілеті. Түсіндірме сөздіктер тек қазіргі сөздік құрамды ғана емес, сонымен қатар сөздердің өзгеретін мағыналарын, жаңа идиомаларды бейнелейді. Бұл тілдің эволюциясын және оның мәдениетпен, қоғаммен байланысын бақылауға көмектеседі. Демек, түсіндірме сөздіктер біздің қоғамдағы және коммуникациядағы өзгерістерді көрсете алатын жанды және динамикалық құралдарға айналуы керек. Сол үшін том-том баспа түріндегі сөздіктердің орнын электронды сөздіктер басуы тиіс. Қазақ лингвистері сөздік жасаудың әлемдік тәжірибесінен үлгі алып, қазақ әдеби тілінің электронды түсіндірме сөздігін жасауға кірісуі керек.

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP19677488).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұсабаев Г.Ф. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі туралы // ҚазССР ҒА Хаб., филология және өнер. – 1956. 3-шығарылым.

2. Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том. – Алматы: Керемет медиа, 2023. – 496 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. – Алматы: Ғылым. – 1974–1986.
4. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. 1-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 752 б.
6. Қалиұлы Б.Қ., Қапалбек Б.С. Біртiлдi сөздік жасаудың ғылыми-теориялық негіздері: монография. – Алматы, 2023. – 309 б.
7. Байниязов А., Байниязова Ж. Сөздіктердің жанрлары мен типтері туралы // Түркология. – 2008. – №5-6. – Б. 20–25.
8. Нуржанова Б. Жазушы тілі сөздігін түзудің ғылыми-теориялық негіздері: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2019. – 188 б.
9. Умесео Тадао 梅棹忠夫 и др., ред. Kōdansha karāban Nihongo daijiten 講談社カラー版日本語大辞典 Большой японский словарь, Kodansha, 2-е изд. 1989, 1995.
10. Смолонгина Е. Текстовые характеристики словарной статьи в немецких толковых словарях: автореф. ... канд. филол. наук. – СПб, 2007. – 22 с.
11. Duden–Die deutsche Rechtschreibung: Das umfassende Standardwerk auf der Grundlage der neuen amtlichen Regeln / Herausgegeben von der Dudenredaktion. – Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus, Mannheim u.a., 2020.
12. Кадилова М.С., Юсупова А.Ш. XIX ғасырдағы кирилл графикасымен жазылған қазақ сөздігіндегі лексемалардың көпмағыналығы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 120–131. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.10>

REFERENCES

1. Musabaev G.G. Qazaq tilinin eki tomdyq tusindirme sozdigi turaly [About the two-volume Explanatory Dictionary of the Kazakh language] // QazSSR GA Hab., filologia jane oner. – 1956. 3-shygarylym. [in Kazakh]
2. Qaliev B.Q. qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 2-tom [Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Vol. 2]. – Almaty: Keremet media, 2023. – 496 b. [in Kazakh]
3. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 1-10 tom [Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Vol. 1-10]. – Almaty: Gylym. – 1974–1986. [in Kazakh]
4. Januzaqov T. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
5. Qazaq adebi tilinin sozdigi. 15 tomdyq. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 1]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2011. – 752 b.
6. Qaliuly B.Q., Qapalbek B.S. Birtildi sozdik jasadyn gylymi-teorialyq negizderi [Scientific and theoretical foundations of creating a monolingual dictionary]: monografiya. – Almaty, 2023. – 309 b. [in Kazakh]
7. Bainiiazov A., Bainiiazova J. Sozdikterdin janrlary men tipteri turaly [About the genres and types of dictionaries] // Turkologia. – 2008. – №5-6. – Б. 20–25. [in Kazakh]
8. Nurjanova B. Jazushy tili sozdigin tuzudin gylymi-teorialyq negizderi [Scientific and theoretical foundations of the formation of a dictionary of the writer's language]: filos. dok. (PhD) ... dis. – Almaty, 2019. – 188 b. [in Kazakh]
9. Ymesao Tadao 梅棹忠夫 1 dr., red. Kodansha karaban Nihongo daijiten 講談社カラー版日本語大辞典 Bolshoi iaponskii slovar, Kodansha, 2-e izd. 1989, 1995. [in Japan]
10. Smolonogina E. Tekstovye harakteristiki slovarnoi statii v nemeckih tolkovykh slovariah [Text characteristics of a dictionary entry in German explanatory dictionaries: abstract]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – SPb, 2007. – 22 s. [in Russian]
11. Duden–Die deutsche Rechtschreibung: Das umfassende Standardwerk auf der Grundlage der neuen amtlichen Regeln / Herausgegeben von der Dudenredaktion. – Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus, Mannheim u.a., 2020. [in German]
12. Kadirova M.S., Jusupova A.Sh. XIX gasyrdagy kirill grafikasy men jazylgan qazaq sozdigindegi leksemalardyn kopmagynalygy [The Polysemous Lexemes in the Kazakh Dictionary Written in Cyrillic of the XIX Century] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. –№1(127). – Б. 120–131. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.10> [in Kazakh]

UDC 801.8; IRSTI 16.41.21

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.72>**R.Zh. SAURBAYEV**¹, **A.K. ZHETPISBAY**², **F.T. YEREKHANOVA**³✉¹*Candidate of Philological Sciences, Professor**Toraighyrov University (Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: rishat_1062@mail.ru*²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor**Pavlodar Margulan Pedagogical University (Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru*³*Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of Central Asian Innovation University**(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: siliconoasis702@gmail.com***PHILOLOGICAL STUDIES: COMPUTER ASPECTS OF STYLOMETRY AUTOMATION**

Abstract. The article aims at considering stylometry automation of philological studies. The relevance of this article stems from the need to trace and critically analyze the results of numerous studies in the interdisciplinary field that have been actively developed in recent years to identify the author of the text using artificial intelligence methods (authorship attribution and profiling) as well as to provide theoretical foundations and a comprehensive stylometric methodology (i.e. based on the analysis of quantifiable linguistic features using statistical methods and machine learning algorithms) to identify the author of the text, based on the principles of explanation, objectivity, evidence, and open science. Within the framework of subject and activity identification idiolectology - is a developing scientific direction that focuses specifically on the systematic study of the phenomenon of idiolect in the identification of computer aspects using modern achievements of computational and corpus linguistics, and data science. The authors of the article claim that the task of computational and corpus linguistics is to provide the researcher with all the necessary material, to prepare the data for counting, and to offer a wide range of computational procedures that can be used to test hypotheses, together to confirm or refute ever subtler and profound philological observations.

Philological problems, in solution of which language information is used, usually have, a clear application, orientation, the language, and style of the text in such a situation are not the goal of the study, but a means of solving extra-linguistic problems. The solution of a specific philological problem (e.g., the problem of disputed authorship) is usually not limited to the rigid framework of a particular research methodology but is carried out using methods and facts in various fields of knowledge and practical activities.

Keywords: computational linguistics, stylometry, text structuring, computer aspects, stylometry automation, artificial intelligence, attribution of authorship.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Saurbayev R.Zh., Zhetpisbay A.K., Yerekhanova F.T. Philological Studies: Computer Aspects of Stylometry Automation // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 47–61. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.72>

***Cite us correctly:**

Saurbayev R.Zh., Zhetpisbay A.K., Yerekhanova F.T. Philological Studies: Computer Aspects of Stylometry Automation // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 47–61. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.72>

Date of receipt of the article 10.12.2023 / Date of acceptance 27.09.2024

Р.Ж. Саурбаев¹, Ә.Қ. Жетпісбай², Ф.Т. Ереханова³

¹филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Торайғыров университеті (Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: rishat_1062@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия Инновациялық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Филологиялық зерттеу: стилметрияны автоматтандырудың компьютерлік аспектілері

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – филологиялық зерттеулерде стилметрияны автоматтандыруды қарастыру. Бұл мақаланың өзектілігі жасанды интеллект әдістерін (авторлық атрибуция және профильдеу) қолдана отырып, мәтін авторын анықтау үшін соңғы жылдары белсенді дамып келе жатқан пәнаралық саладағы көптеген зерттеулердің нәтижелерін бақылау және сыни тұрғыдан талдау қажеттілігімен, сондай-ақ теориялық негіздер мен күрделі стилметриялық әдістемені ұсынумен байланысты (яғни, статистикалық әдістер мен машиналық оқыту алгоритмдерін қолдана отырып, сандық лингвистикалық ерекшеліктерді талдау негізінде) түсіндіру, объективтілік, дәлелдеу және ашық ғылым принциптеріне негізделген мәтін авторын анықтау.

Пәндік және белсенділікті сәйкестендіру шеңберінде идиолектология - компьютерлік және корпустық лингвистиканың, сондай-ақ деректер ғылымының заманауи жетістіктерін пайдалана отырып, компьютерлік аспектілерді анықтау кезінде идиолект құбылысын жүйелі түрде зерттеуге бағытталған және дамып келе жатқан ғылыми бағыт. Мақала авторлары компьютерлік және корпустық лингвистиканың міндеті зерттеушіге барлық қажетті материалдарды ұсыну, санау үшін деректерді дайындау және терең филологиялық бақылауларды растау немесе жоққа шығару үшін біріктірілген гипотезаларды тексеру үшін пайдаланылуы мүмкін есептеу процедураларының кең ауқымын ұсыну деп санайды.

Тілдік ақпаратты шешуде қолданылатын филологиялық есептер, әдетте, мұндай жағдайда мәтіннің нақты қолданылуы, бағыты, тілі мен стилі зерттеудің мақсаты емес, экстралингвистикалық есептерді шешудің құралы болып табылады. Сондай-ақ, белгілі бір филологиялық мәселені шешу (мысалы, даулы авторлық мәселе), әдетте, белгілі бір зерттеу әдіснамасының қатаң шеңберімен шектелмей, әртүрлі білім мен практикалық қызмет салаларындағы әдістер мен фактілерді қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: компьютерлік лингвистика, стилметрия, мәтінді құрылымдау, компьютерлік аспектілер, стилметрияны автоматтандыру, жасанды интеллект, авторлық атрибуция.

Р.Ж. Саурбаев¹, А.К. Жетпісбай², Ф.Т. Ереханова³

¹кандидат филологических наук, профессор, Павлодарский государственный университет имени Торайғырова (Казахстан, г. Павлодар), e-mail: rishat_1062@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана (Казахстан, г. Павлодар), e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

³кандидат филологических наук, старший преподаватель Центрально-Азиатского инновационного университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Филологические исследования: компьютерные аспекты автоматизации стилметрии

Аннотация. Целью статьи является рассмотрение автоматизации стилметрии в филологических исследованиях. Актуальность данной статьи обусловлена необходимостью

проследить и критически проанализировать результаты многочисленных исследований в междисциплинарной области, которая активно развивается в последние годы для идентификации автора текста с использованием методов искусственного интеллекта (атрибуция авторства и профилирование), а также предоставить теоретические основы и комплексную стилометрическую методологию. (т.е. на основе анализа поддающихся количественной оценке лингвистических особенностей с использованием статистических методов и алгоритмов машинного обучения) для идентификации автора текста, основываясь на принципах объяснения, объективности, доказательности и открытой науки.

В рамках предметной и деятельностной идентификации идиолектология - это развивающееся научное направление, которое конкретно фокусируется на системном изучении феномена идиолекта при идентификации компьютерных аспектов с использованием современных достижений компьютерной и корпусной лингвистики, а также науки о данных. Авторы статьи утверждают, что задача компьютерной и корпусной лингвистики состоит в том, чтобы предоставить исследователю весь необходимый материал, подготовить данные для подсчета и предложить широкий спектр вычислительных процедур, которые могут быть использованы для проверки гипотез, вместе взятых, чтобы подтвердить или опровергнуть все более тонкие и глубокие филологические наблюдения.

Филологические задачи, при решении которых используется языковая информация, обычно имеют четкое применение, ориентацию, язык и стиль текста в такой ситуации являются не целью исследования, а средством решения экстралингвистических задач. Решение конкретной филологической проблемы (например, проблемы оспариваемого авторства) обычно не ограничивается жесткими рамками конкретной исследовательской методологии, а осуществляется с использованием методов и фактов из различных областей знаний и практической деятельности.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, стилометрия, структурирование текста, компьютерные аспекты, автоматизация стилометрии, искусственный интеллект, атрибуция авторства.

Introduction

The third scientific revolution that we are living through is radically altering social reality. The invention of the steam engine was linked to the first, and the usage of electricity to the second. And lastly, the digital stage of the third revolution starts at the start of the 1970s [1, p. 12].

Philological analysis always requires a holistic integrated approach. This includes an analysis within the text, an analysis of the conditions of the creation of a text, and an examination of the relationship of that text to other texts. Philologists' conclusions are often subjectively based as they are on common sense, conjecture, intuition, and worldly wisdom and rarely lay claim to unconditional scientific rigor and finality of conclusion.

When it comes to the notion of the text, V.I. Bortnikov assumes that "Text is the highest unit in the system of language. However, if we consider the difference between language and speech, we should understand any text as a speech unit. The problem here, which still has no distinct answer, is whether there is a corresponding language unit or not" [2, p. 6].

Moreover, there is an article related to stylometric characteristics of short texts done by E.V. Popov and N.C. Lagutina. Three layers of stylometric metrics for posts from the social network Twitter are examined in that paper. The authors explained the aspects of their computation when creating a vector representing the numerical attributes of texts. Experiments were carried out to determine authorship and classify corpora of short texts by subject area based on the comparison of vectors. The outcomes of the experiment demonstrated that different levels of features have distinct contributions to the categorization quality [3].

In stylometry, as in traditional philology, the text remains a first empirical fact, but stylometric interest focuses primarily on the quantitative organization of the text, and the researcher's position is characterized by objectivity and methodological rigor [4]. In a computer environment, these cognitive principles are implemented with extreme rigor and acquire the character of a categorical imperative. The vision of the text here becomes “material”, procedural, and technological; the researcher communicates with the text through the computer programs, as with a directly “tangible” material entity constructed according to certain linguo-polygraphic laws. According to K.K. Sarekenova, A.M. Melis, and S.R. Toibekova, the term “Computational Linguistics”, mainly refers to language services computer programs, and language data used in modeling processing, gathering the necessary computer technology, and other language research related to computer-intervention [5, pp. 167–168].

The complexity of the traditional philological approach is lost in computer stylometry and the infinite richness of associations that arises in communicating with the text and its environment is lost. At the same time, almost unlimited possibilities are gained for uniform and rapid processing of large amounts of data from printed texts. The effectiveness of computer work with texts is especially great when complex methods of multidimensional text analysis are used: distributive-statistical method, algorithms of linguistic decoding methods of quantitative typology and taxonomy of texts, algorithms of statistical diagnostics.

Regarding “corpus linguistics”, some works by domestic researchers come to mind. J. Jubataeva, in particular, says that “corpus linguistics is one of the new directions in teaching a foreign language. In the last decade, the field of corpus linguistics began to enter scientific knowledge to a significant extent. Especially in linguistic studies, it was found that corpora are very valuable material from the point of view of practical use, i.e., when preparing various grammars with dictionaries” [6]. According to Z.A. Makhanova et al, “A corpus is a set of texts selected and processed according to certain rules, used as a basis for language study. They are used for statistical analysis and testing of statistical hypotheses, confirmation of linguistic rules in this language” [7, p. 36].

According to J. Langlois, “Stylometry is based on the principle that each author or organization develops its linguistic style and expression. Therefore, documents from an individual and an organization can be analyzed to identify the most probable authorship” [8, p. 51].

Research methods and materials

There are two main approaches to this problem: stylistic, and idiographic, i.e. based on the analysis of individual features of the text, subjectively selected by the researcher for each identification situation. Another approach consists of the application of data science methods and stylometry: quantitative and nomothetic, i.e. based on the analysis of a variety of stylistic features of the text using statistical methods or machine learning algorithms. As the English scholar D. Wright aptly notes, the aforementioned approaches develop in parallel at best and compete with each other at worst [9].

The absolute advantage of the stylometric approach is a higher degree of objectivity of the results obtained with its help compared to the stylistic approach. Due to the emergence of new powerful machine learning algorithms, including Deep Learning, the focus of work on stylometric identification of the author of a text, mostly performed by computer scientists, is on improving the quality metrics of the identification models, but not on their interpretability.

Results and discussion

The level of development of problem analysis of scientific literature shows that the number of works in the field of stylometry, i.e. identification of the author of a text based on linguistic analysis, is rapidly increasing, with the most active development in recent years. Despite the great research interest, this problem is far from being solved, which is due, on the one hand, to the

insufficient level of development of the theoretical foundations of linguistic identification of the author of a text. This is due, on the one hand, to the insufficient level of development of the theoretical foundations of the linguistic identification of the author of a text, in particular, to the lack of comprehensive theoretical research in the field of the study of the phenomenon of individual speech and individual speech activity and its essential features, and, on the other hand, to the lack of a comprehensive approach to the problem of the linguistic identification of the author of a text that combines objectivity, evidence, and explanation as leading methodological principles.

In the field of computational stylometry, the following main research areas are distinguished.

1. Theoretical research: a study of quantitative patterns in symbolic sequences, the study of the conditions of the law of large numbers in the text, search for robust linguistic statistical methods, stable statistics, etc.

2. Primary processing of linguistic data: Construction of distributional series, calculation of statistics, statistical analysis, testing of statistical hypotheses, and construction of theoretical models based on experimental data.

3. Systematic and taxonomic objectives:

A. Processing of multidimensional data using standard algorithmic procedures: Factor, discriminant, cluster, and other methods of multidimensional analysis.

B. Processing of linguistic data using special linguistic methods: decoding algorithms, distributive statistical methods, methods of dating, attribution, diagnostics, and typology of texts.

4. Lexicographic processing of text data: Creation of frequency and alphabet-frequency dictionaries, concordance dictionaries, word indicators, morpheme dictionaries, rhymes, scribal dictionaries, minimal dictionaries, keyword dictionaries, association dictionaries, idiolect dictionaries, etc.

5. Information retrieval tasks:

A. Automatic text search.

B. Search for text units with certain qualitative and quantitative features to solve stylistic and grammatical problems.

6. Linguodidactic tasks:

A. Supporting the teaching of Russian through dictionaries including the development of minimum dictionaries, bilingual dictionaries, reverse dictionaries, etc.

B. Developing systems of programmed learning using information on genre differentiation of texts.

Stylometry is a scientific discipline that measures the stylistic features of texts to organize, diagnose, identify, parameterize, taxonomize, assign, and periodize them. Stylistic features of prose texts change over time for literature in different languages, so they can serve as indicators of the epoch of the creation of works.

Researchers working in the field of theory and practice of forensic authorial expertise point out the need to increase the objectivity of methods for linguistic identification of the author of a text [10], [11]. At the same time, the ability to interpret modeling results and apply identification models to the analysis of "small data" is extremely important for this field. However, the low general mastery of data analysis methods among linguists leads to the fact that several papers explaining the combination of qualitative and quantitative approaches in solving forensic authorship problems either do not use precise methods at all or use them incorrectly. The most consistent principles of "evidence-based linguistics" are embodied by philologists who use a stylometric approach to solve certain tasks - to identify the author of a given text. In the works [12], [13], [14], [15], [16] the time of creation of a literary work is considered. In the works of these authors, precise methods are used to solve specific philological problems, with special attention paid to the possibility of basic interpretation of the modeling results. As a rule, however, the range of texts studied is limited to works of fiction of considerable size.

It should also be noted that in most scientific works the tasks of individual and group identification of the author of the text are considered separately. It is obvious that these tasks are different applied aspects of a basic scientific problem - the problem of studying the speech activity of the individual embodied in the texts. This is a complex, hierarchical-dynamic system that reflects the features of a person, both as a unique individual and as a representative of a particular group.

All complex algorithmic procedures of automatic text processing are variants of diagnostic work related to ordering and systematizing texts, parts of texts, and units of texts. An important stage of this work is the assignment of text units and their division. The orientation to computer processing dictates the necessity to deal with the volumetric-compositional arrangement of the linguistic material in the text, which is explicitly expressed in the rules and norms of graphic representation and spatial arrangement of units and parts of the text. The linguo-poligraphic structure of the text reflects not only purely external features but also stylistic features of the text.

In the future, the computer-aided explication of the linguo-poligraphic organization of the text will be referred to as structuring, thus emphasizing the computer-aided, formal aspect of the process of text division. Structuring is based on three principles: formality, homogeneity, and linguistic-stylistic reliability.

The principle of formality means that the process of dividing the text is based on elements of graphic design of the text, taking into account the rules of Russian punctuation and spatial arrangement of the material on the pages of printed publications. The use of dictionary information is allowed only as an auxiliary tool, for example, when analyzing standard abbreviations, analyzing combinations equivalent to a word, and resolving the homonymy "hyphen – hyphenation".

The principle of homogeneity of division assumes automatic attribution of text units to one of the structural and functional types of speech within a particular genre. For example, within the limits of fiction, subsets of units belonging to different types of written speech are automatically allocated and grouped, followed by splitting the subset of units of someone else's speech into three homogeneous aggregates: direct speech, mixed speech, and nested direct speech. The principle of homogeneity of articulation in its content is close to the contact-variable articulation of the text but differs from it by the typology of articulation since it is based on the general punctuation and graphic features of the design of someone else's and the author's speech in printed texts. In the genre of fiction, this principle applies to such units as word usage, sentences, and paragraphs; it is aimed at ensuring the reliability of linguo-statistical and stylometric studies.

The principle of linguistic-stylistic reliability implies the rejection of a guaranteed result as the result of the work of an error-free algorithm for dividing the text. If necessary, structuring errors are eliminated by a philologist-researcher in dialogue with a computer system. The linguistic and stylistic reliability of the division itself depends on the functional, stylistic, and genre affiliation of a particular text, as well as on the individual author's manner of writing.

The practical expediency of structuring the text is well traced by the example of creating a machine fund of lexical units. The currently applied rule of defining the context as a certain number of characters to the right and left of a keyword cannot be considered flawless and is used only because the text stored in the computer's memory for receiving quotation cards is not structured. In the presence of a structurally fragmented text, the concept of "context" has an informal meaning even in formal systems, and the context itself, at the request of the researcher, can be constructed from an arbitrary number of units of various levels: word usage, phrases, sentences, paragraphs.

The formal punctuation structuring method is based on a detailed analysis of the rules of Russian punctuation and the transformation of these rules into a formal logical scheme of the recognizing automaton - the algorithmic core of the DISSKOTE dialogue system.

The minimum requirement for the text entered into the computer is the isolation of capital letters, the use of which is one of the main, fundamental points in Russian spelling. In modern Russian, uppercase letters are used to highlight:

a) a new segment of the text – and this shows their important role as a signalized of text division;

b) various types of lexical units - in these cases, uppercase letters perform their semantic function.

The development of a formal punctuation method for structuring fiction has encountered several significant contradictions between the fuzziness of the punctuation system, on the one hand, and the rigor of the formalized recording of the algorithm, on the other. The vagueness of the use of punctuation marks, and the lack of mandatory regulation, and all these hindered the development of works on the formal structuring of texts. Especially since artistic texts that were published at different times, carry not only punctuation features characteristic of their era, author's preferences, and freedom in the use of certain signs, but also editorial editing of subsequent editions.

As an example, let us consider the question of using a dash as an additional sign after delimiting punctuation marks. Modern punctuation rules do not provide for the use of a dash at the beginning of a sentence – after the delimiting mark at the end of the previous sentence except for their use in dialogical speech; moreover, this variant was not previously commonly used. Nevertheless, in the works of writers of the XIX century, we find: *Above each roof is a high birdhouse pole; above each porch is a carved iron steeple. – Uneven window panes cast rainbow colors (I.S. Turgenev. Village)*

The reasons for such an author's use of dashes lie, of course, in the desire to express the border of the meaning of the utterance more clearly, to outline their stylistic coloring, a new theme, a change of facts, or a change of feelings, etc. Such cases, unlike, say, the use of dashes after the same delimiting signs in dialogical speech, should be attributed to features of individual writing style: – *A bottle of beer! – So it's not possible? Curious (A.M. Gorky. The life of an unnecessary person).*

These cases not only feed our reflections on stylistic author-individual preferences and genre-historical features but also require – taking into account the problem of text division – their systematization and formalization.

The selection of a sentence – the main unit of the text during structuring – is based on the analysis of the right and left environment of punctuation marks, potentially acting as delimiters of sentences: dots, question and exclamation marks, and ellipses. The analysis of the environment of such signs is required because in literary texts the signs “.”, “!”, “?” in addition to its traditional place at the end of a sentence, it is often found in the middle of a sentence, whereas for other types of texts, this is practically excluded.

The formal punctuation approach also dictates the need to introduce an operational definition of the sentence. A sentence is a sequence of symbolic chains and punctuation marks between them from one end sign to another. Here, the “symbolic chain” is a textual graphic representation of word usage, and the “end sign” is a composite punctuation—a spatial segment of the text that allows formally recognizing the situation “end of the sentence” in the line.

For example, the text segment <dot + dash + capital letter> is the “final sign” in the above fragment from the story of I.S. Turgenev's “Village”. The general scheme of deciding on the selection of the next sentence from the text looks – in the most general form – as follows: a) a symbol belonging to a set of potential delimiters of sentences is recognized; b) the analysis of the right or left environment of the selected symbol is performed; c) the sentence is highlighted only if the search ends at the terminal vertex “end sign”; otherwise, the procedure is repeated for the next delimiting punctuation mark.

The development of a machine algorithm for selecting sentences required a thorough analysis and systematization of the known rules of punctuation of sentences. The purpose of this study was to compile a list of all possible and occurring situations in real literary texts in which the symbols of the end of sentences (signs “.”, “!”, “?”) mean the end of the sentence, as well as those situations in

which this is not the case. As a result, three variants of situations have been identified that certainly fix the end of the sentence: A) ZAG-situation: a sign before the title or subtitle; B) PI -situation: a sign before the beginning of a new paragraph; C) FIN-situation: a sign inside a paragraph surrounded by other signs or symbols that form a decisive situation together with it.

The choice is obvious: the title cannot tear the sentence into parts; therefore, the ability to formally identify the headings in the text will allow you to accurately fix the end of the sentences preceding them.

Variant B is also quite transparent but requires some detail. The sentences consisting of direct speech and the author's introductory words preceding it are often placed on different lines of the printed text. In such cases, the author's introductory words end with a colon, and direct speech is made out with a paragraph indentation (PI), followed by a dash. For example: *She suddenly felt insulted and said coldly: "We need to break up for a while, otherwise we can get bored (A.P. Chekhov. Hopalong).*

The presence of PI, thus, signals the end of the sentence only if the new line does not begin with a dash. If PI is followed by a dash, and the previous line ends with a colon, then PI is the situation <colon+PI+dash+PB>, where PB is a capital letter, is not decisive. If there is no colon at the end of the line preceding PI, then the situation <PI+dash+PB> is decisive.

Less often in fiction and prose texts, there is such a variant when quotation marks are used after PI, and even less often - both dashes and quotation marks; therefore, in the end, PI—a more general situation turns out to be decisive, namely: <– (colon)+PI>, where “–“ is the sign of logical negation.

Variants B is the most difficult, since the identification of the FIN situation is carried out inside the paragraph and, therefore, can be based only on the analysis of the relative position of signs and symbols around the potential center of the decisive situation. These centers, as we have already noted, are formed by signs “.”, “?”, “!”. Let's denote the set of such punctuation marks by Z, then: $Z = \{z_1, z_2, z_3\}$ and $z_1 = “.”$, $z_2 = “?”$, $z_3 = “!”$.

Any FIN situation is considered as a sequence of three simpler situations F, I, and N, i.e. $FIN = (F + I + N)$. Let's look at these situations in more detail.

1. The F-situation (the end of the sentence) is fixed in the presence of one of the elements of the set $F = Z + T$, where $T = \{\text{empty, quotes, closing parenthesis}\}$. Otherwise: $F = \{Z, Z', Z\}$, which corresponds to any set of characters essential for the formal identification of the “end of the sentence” situation in the text.

2. The I-situation is determined by the characters that are used to fill in the interval between two sentences located inside the same paragraph: $I = \{i_1, i_2\}$ and $i_1 = \text{space}$, $i_2 = \text{dash}$.

3. The N-situation is fixed in the presence of one of the elements of the set $N = P + E$, where $P = \{\text{empty, quotes, opening parenthesis}\}$, and E is the set of all uppercase letters. Otherwise: $N = \{E, "E, (E)\}$, which corresponds to the character set used to graphically represent the beginning of any sentence in the middle of a paragraph.

Here are two examples explaining the introduced formalisms. *He used to come to our village; I happen to be his nephew. – What, brother, Vasya, – he will say, – come, brother, spend the night with me!" (I.S. Turgenev. Three meetings).*

Here the FIN situation is formed as follows: $F = \text{“dot”}$, $I = i_2 = \text{“dash”}$, $P = \text{“quotes”}$, $E = \text{“H”}$. Hence, $FIN = \langle \text{dot} = \text{dash} + \text{quotes} + \text{H} \rangle$.

Yes, to everything in addition, except for the shame, to bring the hated wife into the house! (Because you hate me, I know that!) (F.M. Dostoevsky. Idiot).

In this example, $FIN = \langle ! + \text{space} + (+N) \rangle$.

Table 1 formalizes the rules for searching for the “end of sentence” situation, where situations F, I, and N are located vertically, and their possible meanings are located horizontally.

Table 1 – Rules for identifying the “end of sentence” situation in the middle of a paragraph

F-situation <end of the sentence>	Z	Z»	Z)
I-situation space <interval> dash	+++ ++	+++ ++	+- +-
S-situation <beginning of the sentence>	E «E (E	E «E (E	E «E (E)

Table 1 the records 18 possible meanings of FIN- situations. The “+” sign marks such sequences of characters that, actually occurring in literary texts, allow us to confidently recognize the “end of sentence” situation inside any paragraph of the text. Here, the “-” sign marks those situations that practically do not occur in real texts; they, however, also refer to decisive FIN situations.

The potential possibilities of graphic means of the end–beginning of a sentence are, as we see, combinatorially redundant: only 70% of these possibilities are used in the graphics of the Russian language. More generally, it should be said that the punctuation combinatorial redundancy of the graphic means of the Russian language, revealed during the development of computer structuring rules, is another example of the redundancy of the expressive means of the language as a whole.

Let us summarize some results. Considering the variants for fixing the “end of the sentence” situation in the text and having at our disposal only visual means of writing, i.e. letters of the alphabet and punctuation marks, we identified three possible cases: the "end of sentence" situation is fixed before the heading (ZAG-situation), before the beginning of the paragraph (PI-situation) and inside the paragraph (FIN-situation). Each of these cases can be formalized: it is only necessary to provide a search simultaneously in two adjacent lines of the analyzed text, first in an external cycle, and then – if a potential center of the decisive situation is identified – and an internal search.

Table 1 records 18 possible meanings of FIN situations. The “+” sign marks such sequences of characters that, actually occurring in literary texts, allow us to confidently recognize the “end of sentence” situation inside any paragraph of the text. The “-” sign marks those situations that practically do not occur in real texts; they, also refer to decisive FIN situations.

The potential possibilities of graphic means of the end–beginning of a sentence are, as we see, combinatorially redundant: only 70% of these possibilities are used in the graphics of the Russian language. More generally, it should be said that the punctuation combinatorial redundancy of the graphic means of the Russian language, revealed during the development of computer structuring rules, is another example of the redundancy of the expressive means of the language as a whole.

Let us summarize some results. Considering the variants for fixing the “end of the sentence” situation in the text and having at our disposal only visual means of writing, i.e. letters of the alphabet and punctuation marks, we identified three possible cases: the “end of sentence” situation is fixed before the heading (ZAG-situation), before the beginning of the paragraph (PI-situation) and inside the paragraph (FIN-situation). Each of these cases can be formalized: it is only necessary to provide a search simultaneously in two adjacent lines of the analyzed text, first in an external cycle, and then – if a potential center of the decisive situation is identified – and an internal search.

The analysis of the punctuation system of the Russian language and the techniques of individual punctuation, as the development of computer rules for the formal allocation of text units based on reference, features allowed us to clarify the traditional idea of the sentence and give it a new operational interpretation. Implementation of the formal punctuation method of text division in the DISSKOTE dialogue computer system and analysis of the structuring of prose texts by M.Y. Lermontov, A.P. Chekhov, M.A. Sholokhov, A.S. Serafimovich, and other writers confirmed

the correctness of the chosen approach to solving the problem of allocating text units and the high linguistic reliability of the structuring method.

The homogeneity of the studied objects is a significant requirement of linguostatistical and stylometric methods of text research. This principle becomes of central importance in the study of fiction, since artistry presupposes, first of all, diversity, imagery, and breadth of use of figurative and expressive linguistic means.

The originality of the style of a work of art is manifested each time in that particular “image of the author” or “image of the narrator”, which is formed by the unity of specific lexical, syntactic, intonational, and other means of language. It is the speech “image of the author” that determines the entire tone of the narrative, and the peculiarity of the individual author's style of the work of art.

The combination of two principles of depicting reality – from the outside and the inside, from the position of the author and the characters – is realized in writing by a complex interweaving and spatial interaction of two types of written speech: the authors and someone else's. There is no doubt that the author's speech is the basis of the speech's “image of the author”, therefore, if we consider the problem of homogeneity of units of a literary text, not in general, but concerning any particular feature, it is obvious - this is the opposition “the author's speech/someone else's speech”.

Lexical, syntactic, stylistic differences, and often sharp differences, between the author's and someone else's speech lead, for example, to the fact that direct speech is difficult to analyze using existing language models. At the same time, a comparison of direct speech in different works and its comparison with a speech in live communication can give very informative results when studying the influence of the individual author's manner of writing on the form of content.

So, the stylistic study of fiction should be preceded by the differentiation and stratification of speech material into two categories – the author's speech and someone else's speech. Someone else's speech includes direct speech and other types of non-author narration. Having at our disposal only formal means – punctuation marks and symbols of the graphic system of the language, we attempted to find such visual means that would allow us to distinguish text units automatically by types of written speech. Our stratification algorithm is based on a strict description of the means of registration of direct speech and its spatial arrangement on the pages of printed publications. The main units of the text, in this case, are a paragraph and a sentence, as for word usage, they are part of sentences and can participate in research as units of the lexical level of the author's or non-author's narrative.

In the stratification algorithm, the main structural element of the text is considered to be a paragraph: all sentences of a paragraph, isolated from the text one by one by the structuring program, are analyzed for the presence of extraneous speech in them; the decision to assign one or another paragraph to one of the types of written speech is made after the analysis of all sentences of that paragraph is completed.

The construction of a text with foreign speech can be done in two ways:

- 1) Another person's speech is reproduced in the form of separate replicas of the participants in the conversation; in the text, these replicas begin with a new line;
- 2) Another person's speech is included in the author's narrative paragraph; in these cases, another person's speech is usually enclosed in quotation marks.

The construction of the layering algorithm for the first variant does not present any particular difficulties: The situation at the beginning of the line and the absence of a colon at the end of the preceding line are necessary and sufficient conditions for establishing the beginning of a paragraph of direct speech. The same is true, of course, in the case of <PI+quotes>.

The second variant uses quotation marks, and if these quotation marks did not serve as a means of formalizing borrowings, the stratification algorithms would be trivial here as well.

Cf. *Petushkov started up, and the soldier stretched out, wished him "good health" and handed him a large envelope sealed with a government seal* (I.S. Turgenev. Petushkov).

This sentence, of course, should not be assigned to sentences with direct speech; therefore, we must algorithmically distinguish such cases and assign them to the author's speech.

There is only one way to solve this problem: analyzing and formalizing the rules for the graphic design of direct speech by quotation marks. Another, at first sight, more promising solution – clarification and formalization of the peculiarities of the design of sentences with borrowings – cannot be algorithmized. There is only one reason for this – the absence of restrictions on the use of quotations and other borrowings in the text, which makes the task hopeless in searching for characteristic punctuation features.

To describe the rules for recognizing direct speech in quotation marks, we will use the formalisms introduced earlier and some new ones: By S we will denote some punctuation situation in the middle of a sentence, by the sign V we denote some punctuation-sign situation in the middle of a sentence, with the sign V we will denote the logical operation "or", and with the special word nil – the absence of quotation marks in N- or F-situations. Then the rules for fixing direct speech framed with quotation marks can be reduced to four cases presented in Table 2.

Variant 1 implements the case when direct speech is torn into two parts by the author's words. Thus, the S-situation should contain two dashes separated by some text:

“Maybe, I thought, that's why you loved me: joys are forgotten, but sorrows are never...”
(M.Y. Lermontov. *The hero of our time*).

Table 2 – Rules for detecting direct speech (when using quotation marks)

F-situation <end of the sentence>	<Z>>V<<Z>		nil	
S -situation <beginning of the sentence>	<<E>	nil	<<E>	
M- situation <middle of the sentence>	<-...->	<:«E>	<>, ->	<Z>, ->
Variant	1	2	3	4

Variant 2 implements the case when direct speech is at the end of a sentence and follows the words of the author:

The headman first nimbly jumped off his horse, bowed to the master from the waist, and said: “Hello, Father Arkady Pavlovich.” (I.S. Turgenev. *Burmistr*).

Variants 3 and 4 implement cases when direct speech is at the beginning of a sentence, and the author's words follow it. Cf. variant 4:

“Hurry, hurry to the city for a doctor!” – shouted Vladimir (A.S. Pushkin. *Dubrovsky*).

The same rules for identifying direct speech are also applicable in more complex cases, namely when direct speech consists of not one, but several sentences. While determining the type of the paragraph, those sentences that are situated inside quotation marks are considered as a whole, and punctuation marks “.”, “?” and “!” are not taken into account. Cf. variants 1 and 3:

“Maybe we'll never see each other again, – he told me. – Before parting, I would like to explain myself to you”. (A.S. Pushkin. *Shot*).

“Spit on him, a woman. There would be a neck, but there would be a yoke”, one advised with undisguised regret (M.A. Sholokhov. *A Quiet Don*).

The formal rules developed and presented above for identifying direct speech cover the three most common variants of constructing sentences with the author's output words, namely when the author's words:

- 1) precede direct speech;
- 2) follow direct speech;
- 3) are included in direct speech, dividing it into parts.

There is another, rarer variant when the author's introductory words include direct speech. However, these variants are also formalized by some complications of the decisive rules:

To my question: "Is the old caretaker alive?" no one could give me a satisfactory answer (A.S. Pushkin. Stationmaster).

And only when he whispered: "Mom! Mom!" – it seemed to be easier for him... (A.P. Chekhov. Steppe).

These examples are quite enough to make sure of the following: the constructions we are considering contain the author's introductory words, which are to the left of direct speech and are separated from it by a colon. Therefore, the search procedure for sentences with the author's introductory words (variants 5) looks like this:

$(S1=<: \langle E \rangle) \& ((S2=< \langle \langle, \rangle) V (S3=<Z \rangle \rangle))$,

where the & sign indicates the logical operation "and", and situation S1 must precede the appearance of situation S2 or situation S3 in the text. Therefore, for the latter variants, the rule of formalized detection of direct speech has the form $(F=nil) \& (N=nil) \& (S1) \& (S2 V S3)$.

We have thus formulated and formalized the rules that allow us to create algorithms for stratifying prose texts by types of written language. Again, the main units of the text are a paragraph and a sentence: each sentence refers to the variant of written speech to which the whole paragraph belongs.

The main variants of written speech isolated by the stratification procedure are the author's speech, direct speech, "mixed" speech, and "nested" direct speech. The last three are excerpts from another author's speech:

a) direct speech is dialogic speech, without inclusions of the author's speech;

b) "mixed" speech includes direct speech within a paragraph of the author's speech;

c) "nested" direct speech includes direct speech within a paragraph of direct speech. Example of "nested" speech:

"Don't get excited, though. I somehow entered into a conversation with her at the well by chance; her third word was: "Who is this gentleman who has..." (M.Y. Lermontov. Princess Mary).

All three variants of someone else's speech characterize, special stylistic techniques that each author owns to one or another level and uses in his works, techniques that should be studied both particularly and in their entity, integrating into an individual author and genre-stylistic set of methods, techniques, means of writing.

Table 3 – Stylistic features of texts

Features	Number of paragraphs		Number of sentences	
	Текст ½		Текст 1/2	
Author's speech	21/22		51/31	
Someone else's speech	18/42		117/117	
direct	9/34		39/92	
mixed	6/7		34/22	
embedded	3/1		44/3	
Total::	39/64		168/158	

A small fragment of a comparative analysis of two stories (Table 3) demonstrates some stylistic features of the author's manner of writing by A.S. Serafimovich (the story "Politkom" – text 1) and S.P. Podyachev (the story "Understood" – text);

2) Structuring and layering texts are performed automatically by the DISSKOTE system.

The volume of these two stories is almost the same (7 pages of text each), while other features can, without a doubt, serve as a starting point for deep stylistic research.

Conclusion

The study of the interaction of different speech types within a single whole and the use of various concepts, methods, and algorithms for this purpose constitutes one of text linguistics' central and most urgent problems.

The objective of computational linguistics in this inexhaustible creative search is to equip the researcher with all the necessary material to prepare counting data and offer a wide range of computational procedures that can collectively test hypotheses, to confirm or refute increasingly subtle and profound philological observations. This vision of goals and objectives underlies the development and creation of the LINDA computer system – an expert philological framework, multifunctional in its purpose and “friendly” to its users.

So, we have completed the discussion of methods and specific variants for the formation of homogeneous counting units of the text. This seemingly auxiliary, preparatory stage should be planned and carried out with special care and scientific justification, because no, even the subtlest, linguistic-stylistic procedures guarantee the accuracy and reliability of the results when processing incorrectly formed (set, selected) source counting units of the text. There is also no doubt that the method of structuring and stratification of texts, developed for the formation of homogeneous sets of texts of fiction, should, firstly, be improved taking into account the practical experience of its use and, secondly, expand to extend it to other genre-stylistic variants of written speech, for example, poetic texts and dramatic works. This will require the development of subtler algorithms, taking into account the need to solve the “hyphen–hyphenation” problem, the analysis of standard abbreviations, the author's remarks, and various genre-stylistic inclusions.

The authors' contribution consists in choosing a topic, conducting experimental work, and interpreting the obtained results. In particular, the authors have developed criteria for stylometric identification of the author of the text, using modern computer-specialized software; the main trends in the development of the subject area “Stylometric identification of the author of the text” have been identified; the methodological and theoretical-methodological problems of stylometric identification of the author of the text are formulated and analyzed in detail.

BIBLIOGRAPHY

1. Социальные науки и образование в условиях становления электронноцифровой цивилизации / Научно-практическая конференция. – М.; СПб.: Нестор-История, 2020. – 152 с.
2. Бортников В.И. Лингвистический анализ текста: учебно-методическое пособие / под общ. ред. О.В. Обвинцевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 112 с.
3. Попов Е.В., Лагутина Н.С. Определение стилометрических характеристик коротких текстов и их применение в задачах классификации // Сборник научных статей. – Ярославль: Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова, 2020. – №12. – С. 254–261.
4. Мартыненко Г.Я. Стилометрия: возникновение в становление в контексте междисциплинарного взаимодействия // Структурная и прикладная лингвистика: межвуз. сб. / под ред. А.С. Герда и И.С. Николаева. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2015. – Вып. 11. – С. 9–28.
5. Саркенова Қ.Қ., Меліс А.М., Тойбекова С.Р. Филология мамандығы бойынша білім алушыларды компьютерлік технология бағытында оқыту – заман талабы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2 (123). – Б. 166–172.
6. Жубантаева Ж. Корпустық лингвистика. [Electronic Resource]. URL: <https://www.academia.edu/39122192> (қаралған күні: 15.10.2023)
7. Маханова З.А., Қожабекова П.А., Сейтжаппар М.А., Сабит Н.Е. Қазақ тілінің автоматтандырылған маркерлік корпусын әзірлеу // ҚазҰТЗУ хабаршысы. – 2021. – №1. – Б. 36–39.

8. Langlois J. When Linguistics meets computer science: Stylometry and professional discourse // *Original Research Journal. Training Language and Culture. More than Meets the Eye: A Closer Look at Professional Discourse.* – 2021. – Issue 2. – №5. – P. 51–61.
9. Wright D., May A. Identifying idiolect in forensic authorship attribution: an n-gram textbite approach. *Language and Law // Linguagem e Direito.* – 2014. – №1(1). – P. 37–69.
10. Galyashina E.I. Forensic linguistics in Russia: the current situation and new challenges // *Theory and practice of forensic expertise.* – 2018. – Vol. 13. – №4. – P. 28–37.
11. Nikishin V.D. Criteria of Extremist Speech Acts: Forensic Linguistic Diagnostic Complexes // *European Journal of Social & Behavioural Sciences.* – 2021. – №30(2). – P. 3394–3408. DOI:10.15405/ejsbs.296.
12. Чернявская В.Е. Дискурсивный анализ и корпусные методы: необходимое доказательное звено? Объяснительные возможности качественного и количественного подходов // *Вопросы когнитивной лингвистики.* – 2018. – №2 (55). – С. 31–37. DOI: 10.20916/1812-3228-2018-2-31-37
13. Burrows J. “Delta”: a measure of stylistic difference and a guide to likely authorship // *Literary and Linguistic Computing.* – 2002. – Vol. 17 (3). – P. 267–287.
14. Demsar J. Statistical comparisons of classifiers over multiple data sets // *Journal of Machine Learning Research.* – 2006. – №7. – P. 1–30.
15. Romero-Barranco J., Rodríguez-Abrueñas P. Current trends in Corpus Linguistics and textual variation // *Research in Corpus Linguistics.* – 2021. – №9(2). – P. i-xiii. <https://doi.org/10.32714/ricl.09.02.01>
16. Desagulier G. *Corpus linguistics and statistics with R. Introduction to quantitative methods in linguistics (quantitative methods in the humanities and social sciences).* – Springer International Publishing Springer, 2017. – 353 p.

REFERENCES

1. *Socialnye nauki i obrazovanie v usloviakh stanovleniya elektronocifrovoi civilizacii [Social sciences and education in the context of the formation of an electronic digital civilization] / Nauchno-prakticheskaja konferencija.* – M.; SPb.: Nestor-Istoria, 2020. – 152 s. [In Russian]
2. Bortnikov V.I. *Lingvisticheskiy analiz teksta [Linguistic analysis of the text]: uchebno-metodicheskoe posobie / pod obsh. red. O.V. Obvincevoi.* – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2020. – 112 s. [In Russian]
3. Popov E.V., Lagutina N.S. *Opredelenie stilometricheskikh harakteristik korotkih tekstov i ih primenenie v zadachah klassifikacii [Determination of stoichiometric characteristics of short texts and their application in classification tasks] // Sbornik nauchnyh statei.* – Iaroslavl: Iaroslavskiy gosudarstvennyi universitet im. P.G. Demidova, 2020. – №12. – С. 254–261. [In Russian]
4. Martynenko G.Ia. *Stilometria: vznik i razvitiye v kontekste mejdisciplinarnogo vzaimodeistvia [Stylometry: emergence into formation in the context of interdisciplinary interaction] // Strukturnaja i prikladnaja lingvistika: mejvuz. sb. / pod red. A.S. Gerda i I.S. Nikolaeva.* – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2015. – Vyp. 11. – S. 9–28. [In Russian]
5. Sarekenova Q.Q., Melis A.M., Toibekova S.R. *Filologia mamandygy boiynsha bilim alushylardy kompiuterlik tehnologia bagytynda oqytu – zaman talaby [Training of students in the specialty philology in the direction of computer technology is a modern requirement] // L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulttyq universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy.* – 2018. – №2 (123). – B. 166–172. [in Kazakh]
6. Jubantayeva J. *Korpustyq lingvistika [Corpus linguistics]. [Electronic Resource]. URL: <https://www.academia.edu/39122192> (date of access: 15.10.2023) [in Kazakh]*
7. Mahanova Z.A., Qojabekova P.A., Seitjappar M.A., Sabit N.E. *Qazaq tilinin avtomattandyrylgan markerlik korpusyn azirleu [Development of an automated marker body of the Kazakh language] // QazUTZU habarshysy.* – 2021. – №1. – B. 36–39. [in Kazakh]
8. Langlois J. When Linguistics meets computer science: Stylometry and professional discourse // *Original Research Journal. Training Language and Culture. More than Meets the Eye: A Closer Look at Professional Discourse.* – 2021. – Issue 2. – №5. – P. 51–61.

9. Wright D., May A. Identifying idiolect in forensic authorship attribution: an n-gram textbite approach. *Language and Law // Linguagem e Direito*. – 2014. – №1(1). – P. 37–69.
10. Galyashina E.I. Forensic linguistics in Russia: the current situation and new challenges // *Theory and practice of forensic expertise*. – 2018. – Vol. 13. – №4. – P. 28–37.
11. Nikishin V.D. Criteria of Extremist Speech Acts: Forensic Linguistic Diagnostic Complexes // *European Journal of Social & Behavioural Sciences*. – 2021. – №30(2). – P. 3394–3408. DOI:10.15405/ejsbs.296.
12. Cherniavskaia V.E. Diskursivnyi analiz i korpusnye metody: neobhodimoe dokazatelnoe zveno? Obiasnitelnye vozmozhnosti kachestvennogo i kolichestvennogo podhodov [Discursive analysis and corpus methods: a necessary evidentiary link? Explanatory possibilities of qualitative and quantitative approaches] // *Voprosy kognitivnoi lingvistiki*. – 2018. – №2 (55). – S. 31–37. DOI: 10.20916/1812-3228-2018-2-31-37 [In Russian]
13. Burrows J. “Delta”: a measure of stylistic difference and a guide to likely authorship // *Literary and Linguistic Computing*. – 2002. – Vol. 17 (3). – P. 267–287.
14. Demsar J. Statistical comparisons of classifiers over multiple data sets // *Journal of Machine Learning Research*. – 2006. – №7. – P. 1–30.
15. Romero-Barranco J., Rodríguez-Abrueñas P. Current trends in Corpus Linguistics and textual variation // *Research in Corpus Linguistics*. – 2021. – №9(2). – P. i-xiii. <https://doi.org/10.32714/ricl.09.02.01>
16. Desagulier G. *Corpus linguistics and statistics with R. Introduction to quantitative methods in linguistics (quantitative methods in the humanities and social sciences)*. – Springer International Publishing Springer, 2017. – 353 p.

UDK 81'373; IRSTI 16.21.65

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.73>**K.B. JUMAŞEVA** ¹, **G.T. ŞOQIM** ², **D.S. SARKULOVA** ³¹PhD, M. Ötemisov Batı Kazakistan Üniversitesi, Kıdemli Öğretim Üyesi
(Kazakistan, Ural), e-mail: kama0186@mail.ru²Filoloji Bilimleri Adayı, K. Zhubanov Aktobe Devlet Üniversitesi, Profesör
(Kazakistan, Aktobe), e-mail: shokum@mail.ru³M. Ötemisov Batı Kazakistan Üniversitesi, Kıdemli Öğretim Görevlisi
(Kazakistan, Ural), e-mail: d_sarkulova@mail.ru

KAZAKÇA VE RUSÇA DİLLERİNDE CİNSİYET KARŞITLIĞININ SÖZLÜKBİLİMSEL SİSTEMDE GÖRÜNÜMÜ

Özet. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından bu yana, anadili konuşurlarına (dil kişiliği, cinsiyet grubunun temsilcisi) ilişkin sosyal verilerin incelenmesinin ana yönlerini yansıtan insan merkezliliğe (antropojene) bağlı ilkeler, cinsiyet dil bilimi gibi bir alanın bilimsel sonuçlarının geliştirilmesinin temeli haline gelmiştir. Toplumsal cinsiyete dayalı dil kategorilerinin sistemik özelliklerini, özünü ve bileşimini, işlevlerini, bağlantılarını belirleyen bilimsel çalışmalar devam etmekte ve teorik gerekçelendirme uygulamaları geliştirilmektedir. Bu çalışmalar içerisinde cinsiyet dil biliminde cinsiyet karşıtlığının dilde ifadesinin araştırılmasında dil bilimsel, kültürel dil bilimsel, sosyo-dil bilimsel, psiko-dil bilimsel araştırmaların yanı sıra sözlük bilimsel araştırmalar da önemle yer almaktadır.

Bu açıdan bakıldığında cinsiyet karşıtlığının dilin sözlük bilimsel sisteminde temsil edilmesi pratiği, bilimsel açıdan ilgi duyulan konulardan biridir. Bu makaledeki araştırma için önemli olan, ikili toplumsal cinsiyet karşıtlığını sözlük bilimsel yöntemler uygulanarak incelemektir. Makalenin amacı, cinsiyet karşıtlığını oluşturan kelimeleri sözlük bilimsel açıklama açısından analiz etmektir. Cinsiyete dayalı dil bilim alanındaki araştırmalar, bilimsel yöneme bağlı olarak doğası gereği kapsamlı olduğundan, analiz edilen veriler çeşitli kaynaklardan ve sistemlerden seçilmektedir. Bu amaçla, sözlük bilimsel kaynaklarda cinsiyet belirteçlerini; ikili cinsiyet karşıtlığı bakış açısıyla tanımlama yöntemi kullanılmıştır.

Dilin sözlük bilimsel sistemi, herhangi bir dilin dilsel-kültürel doğasını, değer yönelimini (aksiyolojik doğasını), çağrışımsal ve kavramsal alanını tanımlayabilen bir sistemdir, bu nedenle toplumsal cinsiyet çalışmaları için büyük önem taşımaktadır. Cinsiyet karşıtlıklarının sözlük bilimsel sistemdeki görünüşlerine dayanarak analizi, sözlük bilimsel tekniğin cinsiyet araştırması amacıyla kullanılmasına izin verir, dillerin cinsiyet kimliğini tanımlamasının yollarını gösterir, sözlük bilimsel pratiğin gelişim yönlerini gerçekleştirir ve dilin işlevsel doğasını ortaya çıkarır.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Jumaşeva K.B., Şoqım G.T., Sarkulova D.S. Kazakça ve Rusça Dillerinde Cinsiyet Karşıtlığının Sözlükbilimsel Sistemde Görünümü // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 62–72. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.73>

***Cite us correctly:**

Jumasheva K.B., Shoqym G.T., Sarkulova D.S. Kazakcha ve Ruscha Dillerinde Jinsiyet Karshytlıgynyn Sozlukbilimsel Sistemde Gorunumu [Representation of Gender Opposition in the Lexicographic System of Kazakh and Russian Languages] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 62–72. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.73>

Makalenin alındığı tarih 03.04.2024 / Kabul tarihi 27.09.2024

Anahtar Kelimeler: cinsiyet, cinsiyet dil bilimi, cinsiyet қарсылығы, cinsiyet сөзлук билими, еркек, кадын, антропогенік уөн.

К.Б. Жумашева¹, Г.Т. Шоқым², Д.С. Саркулова³

¹PhD, M. Utemisov атындағы Батыс Қазақстан университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: kama0186@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: shokum@mail.ru

³M. Utemisov атындағы Батыс Қазақстан университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: d_sarkulova@mail.ru

Қазақ және орыс тілдеріндегі гендерлік оппозицияның лексикографиялық жүйеде бейнеленуі

Аңдатпа. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап тіл иесіне (тілдік тұлғаға, гендерлік топ өкіліне) қатысты әлеуметтік деректерді басты зерттеу бағыттарына айналдырған антропоэлектік қағидаттар гендерлік лингвистика сияқты саланың ғылыми тұжырымдарының дамуына негіз болды. Гендерлік лингвистикалық категориялардың жүйелік сипаттарын, мәні мен құрамын, функцияларын, байланыстарын анықтайтын ғылыми зерттеулер орын алып, теориялық негіздеу тәжірибелері дамуда. Оның ішінде гендерлік тіл білімінде гендерлік оппозицияның тілдегі көрінісін зерттеуде лингвокогнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, әлеуметтік лингвистикалық, психолінгвистикалық бағыттағы зерттеулермен қатар, лексикографиялық бағыттағы зерттеулердің маңыздылығы көрінеді.

Осы тұрғыдан келгенде, гендерлік оппозицияның тілдің лексикографиялық жүйесіндегі бейнелену тәжірибесі – ғылыми қызығушылық тудыратын мәселелердің бірі. Бұл мақаладағы зерттеу үшін маңыздысы – гендерлік бинарлық оппозицияның лексикографиялық әдіс-тәсілдер арқылы берілу тәжірибесі. Мақаланың мақсаты – гендерлік оппозицияны құрайтын лексемаларды лексикографиялық сипатталу тұрғысынан талдау. Гендерлік лингвистика саласындағы зерттеулер ғылыми нысанына қарай кешенді сипатта болғандықтан, талдауға алынатын деректер түрлі дереккөздер мен жүйелерден қамтылып алынады. Бұл мақсатта лексикографиялық дереккөздердегі гендерлік лексемаларды оппозициялық тұрғыдан сипаттау әдісі қолданылған.

Тілдің лексикографиялық жүйесі кез-келген тілдің лингвомәдени болмысын, құндылықты бағытталуын (аксиологиялық болмысын), коннотациялық және концептологиялық саласын сипаттай алатын жүйесі, сондықтан гендерлік зерттеулер үшін маңыздылығы жоғары. Гендерлік оппозицияларды лексикографиялық жүйедегі көрінісі негізінде талдау лексикографиялық әдістемені гендерлік зерттеу мақсатында қолдануға мүмкіндік береді, тілдердің гендерлік болмысының сипатталу тәсілдерін анықтайды, лексикографиялау тәжірибесінің даму бағыттарын өзектендіреді, тілдің функционалдық сипатын ашады.

Кілт сөздер: гендер, гендерлік лингвистика, гендерлік оппозиция, гендерлік лексикография, еркек-әйел, антропоэлектік бағыт.

K.B. Zhumasheva¹, G.T. Shokum², D.S. Sarkulova³

¹PhD, Senior Lecturer of M. Utemisov West Kazakhstan University

(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: kama0186@mail.ru

²Doctor of Filological Sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University

(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: shokum@mail.ru

³Senior Lecturer of M. Utemisov West Kazakhstan University

(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: d_sarkulova@mail.ru

Representation of Gender Opposition in the Lexicographic System of Kazakh and Russian Languages

Abstract. Since the second half of the twentieth century, anthropocentric principles reflecting the main directions of studying social data about a native speaker (a linguistic personality, a representative of a gender group) have become the basis for the development of scientific conclusions in the field of gender linguistics. Scientific research is underway and theoretical substantiation practices are developing that determine the system characteristics, essence and composition, functions, and connections of gender linguistic categories. In particular, in the study of the manifestation of gender opposition in language in gender linguistics, along with research on linguocognitive, linguocultural, sociolinguistic, and psycholinguistic orientation, the importance of lexicographic research is manifested.

The experience of representing gender opposition in the lexicographic system of a language is one of the problems of scientific interest. Important for the research in this article is the practice of transmitting binary gender opposition using lexicographic methods. The purpose of the article is to analyze the lexemes that make up the gender opposition from the point of view of lexicographic description. Since research in the field of gender linguistics is complex, depending on the scientific form, the analyzed data are covered from various sources and systems. For this purpose, the method of describing gender lexemes in lexicographic sources from an oppositional point of view was used.

The lexicographic system of a language is a system that can describe linguistic and cultural being, value orientation (axiological being), connotational and conceptual spheres of any language and, therefore, is of great importance for gender studies. The analysis of gender oppositions based on their manifestation in the lexicographic system allows the use of the lexicographic methodology for gender research, identifies ways to describe the gender identity of languages, actualizes the directions of development of lexicography practice, and reveals the functional nature of language.

Keywords: gender, gender linguistics, gender opposition, gender lexicography, man-woman, anthropocentric direction.

К.Б. Жумашева¹, Г.Т. Шокым², Д.С. Саркулова³

¹*PhD, старший преподаватель Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова (Казахстан, г. Уральск), e-mail: kama0186@mail.ru*

²*доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актобе) e-mail: shokim@mail.ru*

³*старший преподаватель Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова (Казахстан, г. Уральск), e-mail: d_sarkulova@mail.ru*

Отражение гендерной оппозиции в лексикографической системе казахского и русского языков

Аннотация. Со второй половины XX века антропоцентрические принципы, отражающие основные направления изучения социальных данных в отношении носителя языка (языковой личности, представителя гендерной группы), стали основой для развития научных выводов такой области, как гендерная лингвистика. Происходят научные исследования и развиваются практики теоретического обоснования, определяющие системные характеристики, сущность и состав, функции, связи гендерных лингвистических категорий. В том числе в изучении проявления гендерной оппозиции в языке в гендерном языкознании наряду с исследованиями лингвокогнитивной, лингвокультурологической, социолингвистической, психолингвистической направленности проявляется значимость исследований лексикографической направленности.

Опыт представления гендерной оппозиции в лексикографической системе языка является одной из проблем, представляющих научный интерес. Важным для исследования в этой статье является практика передачи бинарной гендерной оппозиции с помощью лексикографических методов. Цель статьи – проанализировать лексемы, составляющие гендерную оппозицию, с точки зрения лексикографического описания. Поскольку исследования в области гендерной лингвистики носят комплексный характер в зависимости от научной формы, анализируемые данные охватываются из различных источников и систем. Для этой цели использовался метод описания гендерных лексем в лексикографических источниках с оппозиционной точки зрения.

Лексикографическая система языка – это система, которая может описывать лингвокультурное бытие, ценностную направленность (аксиологическое бытие), коннотационную и концептуологическую сферы любого языка и, следовательно, имеет большое значение для гендерных исследований. Анализ гендерных оппозиций на основе их проявления в лексикографической системе позволяет использовать лексикографическую методику в целях гендерного исследования, выявляет способы описания гендерной идентичности языков, актуализирует направления развития практики лексикографирования, раскрывает функциональный характер языка.

Ключевые слова: пол, гендерная лингвистика, гендерная оппозиция, гендерная лексикография, мужчина-женщина, антропоцентрическое направление.

Giriş

Dil bilimdeki antropojenik yaklaşım, kendimizle, dünyayla ve diğer insanlarla olan ilişkimizi yansıtan insana olan ilgimizi artırdı. Günümüzde, dünyanın dilbilgisel görünüşünde insanın araştırılmasında, dil bilgisi bireyin kişisel özellikleri, özellikle de cinsiyet kategorisi önemli bir yer tutmaktadır. ‘Dildeki cinsiyet meseleleri uzun zamandır antropoloji ve etnografide dil bilimsel sorunlar olarak ele alınıyordu. Bununla birlikte, bugün bağımsız bir yönde bir dizi çok sayıda çalışma şekillenmiştir ve toplumsal cinsiyet çalışmaları, cinsiyetler arasındaki ilişkiler sorununun daha derinlemesine incelenmesine yol açmıştır’ [1, s. 91–92]. Farklı dilsel ve kültürel topluluklarda cinsiyet kavramlarının içeriği, farklı dilsel yapılar aracılığıyla ele alınabilir; çünkü cinsiyet bilşi dilin her düzeyinde kendini gösterir, belirli değerlendirmeleri ifade eder ve dil bilimin disiplinler arası bir yönü olan cinsiyet dil bilimi tarafından incelenir.

Bilimde, ‘cinsiyet’ kavramı, her şeyden önce, cinsiyetin sosyal modellenmesi veya yapılandırılması fikriyle yakından ilişkilidir. Bunun nedeni, sosyal cinsiyetin sosyal deneyim yoluyla yapılandırılmasıdır, toplumda sırasıyla belirli cinsel rollerin yerine getirilmesine dayatılan davranış normları, davranışlar sistemi oluşur, bu toplumda maskülenlik (erkeklik) ve feminenlik (kadınlık) hakkında bir dizi fikir ortaya çıkarmasıdır [2, s. 152.].

Cinsiyet terimi biyolojik cinsiyet ile sosyal cinsiyeti ayırt etmek için kullanılır. Biyolojik cinsiyet, bir kişinin fizyolojik ve anatomik özellikleriyle belirlenirken, sosyal cinsiyet, bir kişinin toplumdaki rolleri, davranışları ve kendini tutma normlarıyla tanımlanır. Cinsiyet farklılıkları kültüre, geleneğe ve sosyal normlara bağlı olarak şekillenir ve değişir [3].

Cinsiyet dil bilimi terimi, dildeki cinsiyet rollerini, yani erkekler ve kadınlar arasındaki dilsel ve kültürel farklılıkları inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanır. Cinsiyet dil bilimi, cinsiyet stereotiplerini, cinsiyetle belirlenmiş dilsel birimleri ve bunların toplumdaki rollerini araştırır. Bu bilim dalı, dildeki cinsiyet farklılıklarının ortaya çıkma nedenlerini ve bunların kültür ve sosyal normlarla bağlantılarını belirlemeye yönelik çalışır.

Kazak dil biliminde cinsiyete dayalı dil bilimsel araştırmalar yürüten ilk bilim adamlarından biri G.T. Şoqim’dur: ‘Cinsiyet, bir bireyin tarihsel çağda belirli bir toplumda gelişen sosyokültürel olarak kurulmuş bir erkeklik veya kadınlık modeline giriş sürecini ve sonucunu aynı anda yansıtır.

Kişiler arası ilişkilerde, yerleşik erkeklik ve kadınlık modelleri (davranış, cinsiyet temsilcilerinin sosyal konumu vb. ile ilgili) mümkün olduğu kadar uzun süre korunur. Bunun sonucunda toplumsal cinsiyet ortak, evrensel olarak kabul edilen, tanıdık bir kavram haline gelmeye başlar, kadın ve erkeğin belirli özelliklerini tanımlar ve toplumda cinsiyet ilişkilerinin oluşmasına katkıda bulunur' demektir [4]. Bu nedenle cinsiyet, doğadan verilen cinsiyet değil, sosyal kavramların bir bütünüdür, sosyo-kültürel anlayışımız çerçevesinde bir kavramdır. Cinsiyet karşıtlığı ise toplumsal cinsiyet araştırmalarıyla ilişkili olarak kültürel-sembolik kategoriler olarak kullanılan sosyoloji, felsefe, psikoloji, edebiyat çalışmaları ve diğer bilim dallarının pek çok sorununu ele almamıza olanak tanıyan bir "kadın-erkek" ikiliğidir [5].

Kazak dil biliminde cinsiyet araştırmalarının kökeninde yer alan ünlü bilim adamı B. Hasanovich, cinsiyet faktörünün tezahürünün dilin her düzeyinde incelenmesi gerektiğine dikkat çekerek, cinsiyet dil biliminin ana alanlarından biri olarak cinsiyet sözlük bilimini vurgular [6, s. 286]. Bu çalışmada bilim insanlarının altını çizdiği sözlük bilimsel doğrultuda toplumsal cinsiyet karşıtlığının dilde görünüşünü ele alıyoruz. Bu kapsamda, cinsiyet karşıtlığını temsil eden Kazakça -"boydak", "tul", "erkekjandı - ayeljandı", Rusça "holostoi - holostaya'", "vdovets - vdova" leksemlerine cinsiyet analizi yapıyoruz.

Araştırma yöntemleri

Herhangi bir bilimsel alandaki yöntem, özellikle araştırma nesnesine yönelik belirli yaklaşımlar, çıkarımlar, ele alış yönleri ve tekniklerden oluşan bir sistem iken, sözlük bilimsel yöntem, dilde ortaya çıkan dil birimlerini ve fenomenleri sözlük bilim bilimi açısından ele alan ve sözlük bilim yoluyla araştırmayı gerçekleştiren yöntemleri içerir. Cinsiyet çalışmaları açısından, sözlük bilimsel kaynakların (sözlüklerin) aşağıdaki özellikleri önemlidir: dilsel birimlerin en eksiksiz tanımı ve sözlüklerin aktif kullanıma geçişi; dilsel birimlerin eksiksiz bir filolojik ve kültürel tanımı; bunlara dil bilimsel araştırma uygulamalarının ve sözlük bilimsel açıklama kaynaklarının elektronik veri tabanlarının tanıtılması; sözlük bilimsel araçların güncellenmesi.

Bu makaledeki araştırma için önemli olan, sözlük bilimsel teknikler yoluyla cinsiyet ikili karşıtlığının (maskülen ve feminen kategoriler) kullanımlar aracılığıyla deneyimlenmesidir. Cinsiyete dayalı dil bilim alanındaki araştırmalar, bilimsel biçime bağlı olarak doğası gereği kapsamlı olduğundan, analiz edilen verilerin çeşitli kaynakları ve sistemleri kapsadığı bilinmektedir. Bu amaçla cinsiyet kelimelerini karşıtlık bakış açısıyla tanımlamak için sözlük bilimsel kaynaklardan yararlandık.

Analiz ve sonuçlar

Toplumsal cinsiyet karşıtlığı diyalektik bir çelişkiye dayanmaktadır. Bunun insan varlığının temel doğal kanunu olduğu söylenebilir. Toplumsal cinsiyet karşıtlığı kadın-erkek karşıtlığı stratejisini içermez, tam tersine bu cinsiyet ikili karşıtlık ilişkisinin diyalektik, karşılıklı iletişim kaynaklarını belirlemek önemlidir. Erkek ve kadın, insanlığın toplumsal cinsiyet öznesi olarak birbirine karşıt değil, yaşamın sosyal-cinsiyet, psikolojik, davranış, iletişim ve zihniyet alanlarında diyalektik bir karşıtlık ilişkisine giren toplumsal cinsiyet karşıtlık ilişkilerinin sahibidir. Erkek ve kadının kendileri değil, maskülen ve feminen varoluş olgusu, cinsiyet karşıtlık modelini oluşturur ve cinsiyet ikili özellikleriyle temsil edilir. Dikkat ederseniz, karşıtlık kategorisi, cinsiyet dil bilimsel araştırmalarda erkek ve kadın karşıtlığı ile ilişkilendirilmez, maskülen ve feminen nitelikler, sınıflar, roller, dünyevi düşünceler, stratejiler gibi cinsiyet fenomenlerinin karşıtlık modelinin betimlenmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Halkımızın cinsiyet kimliğindeki bekârlık olgusuna dikkatle bakalım. Kazak dilinde bekâr "boydak" kelimesi hem erkekler hem de kadınlar için kullanılmaktadır, yani sözlük bilimsel tanımına dikkat edersek bu kelime, cinsiyeti belirtilmemiş (cinsiyeti tanımlanmamış) yalın bir isme aittir:

Bekâr "boydak":

1. Evlenmemiş, kendi başına.

Kasım genç, bekâr, felçli delikanlı “*Kasım – jas, boydaq, sal jigit*” (B. Maylin, Doğu) [7].

2. Reşit olma çağına ulaşmış, evlenmemiş bir erkeğin sosyal statüsünü belirten isim.

Geleneksel ortamda, 16 yaşın üzerindeki evlenmemiş kişiler de bekâr olarak sınıflandırılır. Eski çağlarda bir erkeğin böyle davranışları başına buyruk sopalı kamçılı anlamında «salt bastı, sabaw kamşılı», yalnızlık Allah’a mahsus anlamında «Jağızdık kudayga ğana jarasadı» denilip kabul edilmiş ve uygun zamanda evlenip aile sahibi olması tasvip edilmişti. Kazakların “Bekâr adam yurt damadı” «Boydaq jigit-jurt küyevi», “Bekâr için canım var deme, boğa için hayvanım var deme” «Boydaqtı canım bar deme, Bukanı malım bar deme», Kötü kocadan halim iyi, kötü kadınla evlenmektense bekarlığım iyidir / «Jaman erden jaydağım jaqsı, Jaman qatınnan boydağım jaqsı» gibi atasözleri, bekârlığın toplum arasında abes olarak görüldüğünü kanıtlıyor [8].

3. Evlenmemiş, kocası olmayan, bekâr (insan).

İki bekâr - iki asker kızın gönderdiği hediyeyi aldık “Kızın kalbini anlayamadık, daha da çok uğraştık Başımız dertteydi ve sırada beklemeye karar verdik. Dariga’nın kollarında yalnız kız kardeşinden başka hiç kimse yok, yalnız gelin / “Eki boydak – eki soldat kız jiberğen sıydı aldık, Kız jüreğın tüsine almay, ari-sari qıncaldık, Qıncaldık ta, tös kaltada kezek saktawdı uwgardık. Dariganın kolında jalğız apasınan bölek eşkimi jok, *boydak* kelinşek” [9].

Rusça erkek “holostoy”- kadın “*holostaya*” kelimeleri, bir erkek ve bir kadının aile ilişkisi içinde olmadığı gerçeğini temsil eder. Sözlük bilimsel tanımlar, Kazak dilinin sözlüklerinde belirtildiği gibi, evli olmayan erkek, hayat kurmayan kadın, yani her ikisine de (erkek ve kadın) atıfta bulunularak aile bağlarına girmemiş kişiler olarak tanımlanmaktadır. Örnekte görüldüğü gibi cinsiyet işaretli sözlük adları toplumsal roller açısından tasvir edilmiştir [10].

Dikkate değer bir sözlük bilimsel faktör, bekâr kelimesinin tanımında erkek için evli olmayan “üylenbegen”, kadın için hayat kurmayan “*turmıs kurmagan*” şeklinde açıklanmasıdır; bu, erkeklik ve kadınlık arasındaki karşıtlık ilişkilerinde ilişkin yukarıda belirttiğimiz noktaları kanıtlamaktadır. Evlenmemiş (erkek) - evli olmayan, ailesi olmayan, yani erkeğin baskın konumu, aile reisinin erkeksi karakteri dahildir; Hayat kurmayan “*turmıs kurmagan*” (kız, kadın) - aile hayatı, aile çiftliğinin yöneticisi, sahibi gibi kadınsı özelliklerin oluşturduğu toplumsal cinsiyet kalıplaşmış görünüşünü gözlemliyoruz. Bu durumda, Kazak halkının cinsiyet kimliğinin dil bilimsel kültürel özellikleri, kendi dünya görüşleri belirginleşiyor: erkek “er” – evli-aileli oluşu “üylü-otbasılı boluwşı” maskülenlik sınıfı özellikleri – ailenin erkek reisi “er otağası”, aile yöneticisi “otbası baskarywşı”; kadın “ayel” – günlük yaşamın kurucusu “*turmıs kuruwşı*” (günlük yaşamın sürdürücüsü “*turmıstı jürgizuwşı*”. Bu noktada tamamlayıcı toplumsal cinsiyet rolleri ve statülerini gözlemliyoruz: erkek “er” –aile sahibi olarak yönetici, aile reisi “otagası”, ve kadın “ayel” – aile sahibinin kararlarının geliştiricisi “otbası iyesinin şeşimderin kelistüriwşı”, çevresini dengeleyici “aynalasın üylestirüwşı”, destekleyicisi “demewşisi”, düzenleyicisi “rettewşisi”.

Herhangi bir insanın doğasında var olan ve etnik kültürlerde yeri olan bir fenomen, *karısı ölen bir erkek*. Çeviri sözlüklerinden ve açıklayıcı sözlüklerden gösterdiğimiz, örneğin Rusça *erkek dul* anlamında “vdovets” denilen kelime karısı ölen erkeği ifade eder, bu onun aile statüsüyle karakterize edilen toplumsal cinsiyet statüsüdür. Bununla beraber bu, bir erkeğin bir sonraki ailesini kurana kadar geçici bir statüsüdür. Kazak dilinde ise bu toplumsal cinsiyet statüsü bekâr “*boydak*” kelimesiyle verilmektedir, Aynı zamanda, dul “*tul*” kelimesiyle de karşılaşılar, ancak sözlük bilimsel açıklamalarda genellikle bir dul “*tul*” kadınla ilgili olarak kullanılır: *kocası ölen çocuksuz bir dul kadın «küyewi kaytkan balası jok jesir ayel*», örneğin:

Dul “*Tul*”:

“Beraber aile kurduğu eşi ölmüş veya boşanmış, çocuksuz dul kadın” (Uygulama A: QDMES).

Dışarıda uğuldayan beyaz kar fırtınası, sert kış akşamında Dul Ana'nın bağırان üzgün sesi aklımda “*Tısta düley ak boran, Katal kıstıñ keşinde Tul ananıñ akırğan, Zarlı dauwsı esimde*” (A. Köşimov) [11].

«Kazak tiliniñ kıskaşa etimologiyalık sözdigin/Kazak Dilinin Kısa Eimolojik Sözlüğü»nün derleyici yazarları A. Isqaqov, R. Sızdıqova ve Ş. Sarıbayev'in gösterdiği üzere, dul “tul” kelimesi Eski Türk dili kökenlidir, çağdaş Türk dillerinin çoğunluğunda kullanılmaktadır. Azerbaycan, Türk ve Gagavuz dillerinde “dul”, Özbek, Kırgız, Uygur dillerinde “tul”». Bilim adamları, bahsedilen dillerin çoğunda dul “tul” kelimesinin dul kadın anlamına geldiğini özetliyorlar. Sözlüğün yazarları “Bazı Türk dillerinde eşi ölmüş olan erkek bu kelimeyle anılır. Böyle bir durumda dul kelimesi kadın ya da erkek kelimeleri ile birleştirilir [11]. Bununla ilgili, Türkolog bilim adamı S.E. Malov, “Pamyatniki drevneturkskoi pismennosti” adlı eserinde anlatıyor [12]. Onun fikrine göre bazı Türk dillerinde (Azerbaycan, Altay, Yakut) “tul” kelimesi sadece dul kadın için kullanılıyor. Bilim adamına göre eski Türk dilinde sadece dul kadın için dul “tul” kullanılıyordu.

Türkolog bilim adamı K.K. Yudakhin tul kelimesine ilişkin [13]: Kırgızlarda böyle bir inanış ve batıl inançların olduğunu belirtir: “Bir evin sahibi öldüğünde dul eşi, ölen kocasının suretinde bir bez bebek diker ve ona dul “tul” olarak adlandırır. Bu geleneğe göre Kırgız kadınları oyuncak bebeği yani “tul”u bir yıl boyunca evlerinde saklar, ölen kocalarının yatağının yanına asar, yüzüne (bebeğe) bakarak kocalarının yasını tutarmışlar”.

Kazakistan'ın Kuzey ve Orta Asya çalışmalarına büyük katkı sağlayan etnograf araştırmacı G.N. Potanin, İli Nehri kıyısında eski dönemlerde yaşayan Kazak ve Moğol, Buryat, Altay ve diğer halkların da Kırgız kültüründe bu geleneğe sahip olduğunu kaydetti [14].

“Kazak tiliniñ kıskaşa etimologiyalık sözdiginde” ayrıca dul “tul kelimesinin çağdaş Kazakçada mecazi anlamda kullanıldığını gösterilmiştir: *Gayretsiz öfke “kayratsız aşuw” – dul “tul”, çıraksız alim “şäkirtsiz ğalım” – dul “tul”* (Abay) vb. [11].

Ruşçada dul erkek “vdovets” – dul kadın “vdova” kelimelerinin eril ve dişil cinsiyetin “eşleştirilmiş” bir adı olduğu bilinmektedir. Dul erkek “vdovets” beraber aile kurduğu karısı ölmüş bir adam, dul kadın “vdova” beraber aile kurduğu kocası ölen bir kadın ve farklı özelliklerine bağlı olarak saman dul “solomenny vdovets” “uzun süre karısı olmayan, geçici olarak karısı yanında olmadan yalnız yaşayan bir adam”, saman dul “solomennaya vdovna” “kocasının hayatı boyunca uzun süre kocası uzakta olan bir kadın” gibi, geçici olarak yalnız”, kara dul “birkaç kocası ölen kadın” gibi kalıp ifadelerle karşılaşılır [10].

Bu anlattığımız leksikolojik verilerin gösterdiği gibi, bekâr “boydak” kelimesinin cinsiyetle işaretlenmemiş bir sisteme ait olduğunu göstermektedir, çünkü hem henüz evli olmayan erkeklere hem de henüz evli olmayan kadınlara atıfta bulunur: bekâr erkek “boydak jigit / er” – bekâr kız / kadın “boydak ayel” Ayrıca bekâr kelimesi, evli eşi ölmüş olan erkeği ifade etmek için de kullanılır ve bu toplumsal cinsiyet statüsünü adlandırmak için kullanılır.

Bekâr erkek “boydak” ve dul erkek “tul erkek” ifadelerinin sistematik olarak aynı cinsiyet içinde bile karşıtlık ifade ettiğini görüyoruz, çünkü “boydak” kelimesi ilk başta henüz evlenmemiş ve hiç ailesi olmamış ve ailesi olan bir erkeğin toplumsal cinsiyet statüsünü yansıtır, aynı zamanda karısını kaybetmiş (ölmüş) evli bir erkeği ifade etmek için de kullanılır. Bu tür örneklerin içsel toplumsal cinsiyet karşıtlığı fenomenine atfedilebileceği sonucuna vardık: bekâr “boydak” – bekâr, hiç evlenmemiş, henüz evli olmayan bir erkek ya da bir kadını ifade eder; veya karısı ya da kocası ölen bir erkek ve bir kadını ifade eder. O zaman: bekâr “boydak” evlenmeden önceki cinsiyet durumudur ve bekâr “boydak – eşini kaybettikten sonra cinsiyet durumudur (evlilikten sonradır). Bu dilde nadir görülen cinsiyet içi karşıtlık olaylarından biridir. Bu tür olguların dil ve kültür özellikleri, özellikle diğer dil ve kültür verileriyle ve akraba olmayan dillerle karşılaştırıldığında analiz edildiğinde, hemen dikkat çeken tipolojik özelliklerdir. Görüldüğü gibi bu tür toplumsal cinsiyet verileri (cinsiyet kimliğinin doğasında olan), herhangi bir dilin tipolojik özelliklerini

belirlemede ve bu alandaki verilerin toplanmasına ve sistemleştirilmesine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Eğer verileri karşılaştırırsak, Rus dilinde açık bir şekilde cinsiyet işaretli, cinsiyet karşıtlığı ilişkisinin bir örneğini bulabiliriz: karısı *ölmüş bir adam* “vdovets”, *kocasısı ölen bir kadın* “vdova”; ama bekâr “*boydak*” (bekâr erkek “holoçtyak” ve bekâr kadın “holostaya”) ismi ise eşi vefat etmiş bir erkek veya kadın için hiç kullanılmaz (sadece vdovets ve vdova) [10]. Yani Kazak dilindeki “*boydak*” ile Rus dilindeki evlenmemiş, aile reisliği olmayan “holostyak” kelimelerinin cinsiyet anlamı açısından netleştirilmesi gerekir: *Hiç ailesi olmamış bekâr bir adam veya ailesi olup daha sonra eşini kaybeden evli bir adamın* bekârlığının cinsiyet özellikleri tanımlanmalıdır.

Sonraki cinsiyet karşıtlık fenomeni cinsiyet kategorileri ile feminenlik maskülenlik prensipleri konumu açısından ek olarak, özellikle, ikili cinsiyet karşıtlık ilişki önceliğine dikkatleri çevirir. Bir erkeğin erkeksiliğin karşıt özellikleriyle, yani feminen özelliklerle tasvir edilmesi – onun hakkında olumsuz bir kalıplaşmış imaj oluştururken, aksine bir kadının erkeğe özgü erkeksi özelliklerle tasvir edilmesi - çoğu durumda kadının olumlu bir imajını temsil eder. Örneğin: Bir kadın erkek kadar cesurdur, bir vatandaşın yerindedir, vatandaşının yerini alabilir, sözüne sadık, özenli, dengeli, dik duruşlu, vb. maskülen karakterlerle betimlendiğinde, kadınların olumlu imajının ortaya çıktığını görüyoruz. Kadınların maskülen karakterlerle kelime boyutunda olarak tanımlanmasını, sözlüklerdeki verilerle örnekleyelim.

Cesur Erkek “Erkekjandı”:

Erkeksi ve güçlü “er minezdi, kayrattı”. Sen benden iki kat daha güçlüsün, benden daha güçlüsün “Menen sen eki ece miktısın kayrattı”, *sen adamsın “erkekjandı”*. Kadınsı niteliklerden çok erkeksi niteliklere sahipsiniz “Ayel kasiyetin göri sende erdin erlik kasiyeti basımırak” (M. Satıbaldiyev, Qoñır qozı) [15].

Sözlük bilimsel veriler, kadınsı karşıtlık özelliklerinin erkeklerle ilişkili olarak kullanıldığında tam tersine erkek imajının olumsuz olarak algılandığını göstermektedir, örneğin – *etek başlı “etek bastı”, kız gibi “kızteke”, kadınsı olmak “katınsımak”, kadın canlı “ayeljandı”, kadın düşkününü “katınjandı”, kadınsı “katıñşıl”, kadın tutkunu (çapkın) “ayelkumar”, kadınsı “ayelşil”, kadınla “kadınla”* kelimelerine odaklanacak olursak sözlük bilimsel içerik şu şekilde anlatılmaktadır:

Kadın canlı “ayelcandı”:

Karısını kendi canından iyi gören. Senin yardımınla arkadaşın yüzün Aman’a çevirsem, o kadın canlı bir insan olduğu için dönerdi. “Seni salıp, kurdastın betin Amanga bursam, ol *ayeljandı* kisi goy, burılattın da edi (Ğ. Slanov). Kanbak gibi çok endişeliydin, ona teslim olma, diye yüksek sesle söyledi. “Kanbaktay tım *katınjandı* neme edin, oğan könip jürme, dedi sestı ünmen.” (Z. Jakenov). Oy it, gördün mü kötü şeyin (kötü kişinin) kadınsılığını, diye dalga geçti. “Oy, it, kördün be jaman nemenin *katıñşılın*, - dep kaljındap koydı” (A. Saraev). Tışkanbay çürüğün kadınsılığını gördü, kadınına tüfek tutturuyordu. «*Tışkanbay şiriktin ayelşilin karatı, katınına multık ustatıp koyuptı*» (T. Jarmağambetov) [16].

Rus dil kültürü ile karşılaştırırsak *kiseynaya barışnya, maminkin sinoçek, mujik v yubke, kak baba, bazarnaya baba, spyaşaya krasivaya, jenobodobny* gibi kelimelerle ve kelime gruplarıyla, deyimleşmiş kelime gruplarıyla karşılaşılır. Örneğin *kiseynaya barışnya*, erkeksi davranışı olmayan, kız gibi, narin, kıvrımlı, az çaba harcayan bir adamdır; “*maminkin sinoçek*” ifadesi anlam olarak “*kiseynaya barışnya*”ya benzer ve annesinin emirlerine uyan, annesine yakın, etrafı bir kadınla çevrili olan kişi anlamına gelir [10]. Sosyal ağların gelişimine bağlı olarak, geri bildirim, yorum, değerlendirme kültürü, Kazakça'ya “annenin oğlu” ifadesini kazandırmış; erkekleri aşağılamak, alay etmek, hor görmek, olumsuz tanımlamak anlamında kullanılır. Ayrıca birçok dil bilim kültüründe bir erkek (yaşı ne olursa olsun) huysuzluk, gevezelik, kavgacılık, herkese karışma, kavga etme, sabırsızlık gibi davranışlarda bulunuyorsa erkekler ve kadınlar tarafından sürekli “kak baba – nene gibi” benzetmesi kullanılır ve bir erkek için en acı verici sözlerden biridir, çocuğa eşit olarak algılanır, aşağılanır. Dolayısıyla, bu toplumsal cinsiyet karşıtlığı kelimelerini çift karşıtlığı da

dahil olmak üzere ikili karşıtlık türüne atfediyoruz, çünkü erkek-kadın «erkek – ayel» karşıtlığı modeline ek olarak feminen-maskülen özelliklere dayalı bir karşıtlık türü de bulunmaktadır. Analizin sonuçları, cinsiyet kavramsallaştırmasının Merkezi anlamsal alanında yer alan, baskın cinsiyet anlamını ve çağrışım bileşenini oluşturan maskülen – feminen özelliklerin aşağıdaki karşıtlık ilişkileri sistemini oluşturduğunu göstermektedir:

- iyi - kötü, olumlu - olumsuz karşıtlık ilişki modeli: *erkekcandı (iyi, olumlu) - ayelcandı (kötü, olumsuz); nazik kadın “nazik ayel”(olumlu) - nazik erkek “nazik er” (olumsuz); güçlü kadın “kayrattı ayel” (olumlu) - güçlü erkek “kayrattı er” (olumlu)*

- güçlü-zayıf karşıtlık ilişki modeli: *erkeksi “er minezdi” (kadın), güçlü “kayrattı” (kadın), cesur “erlik kasıyeti bar” (kadın);*

- doğru-yanlış karşıtlığı ilişki modeli: *erkeklerle ilgili olarak - cinsiyetçi, otoriter, kız gibi vb.;*

- alışılmış kalıplaşmış görünüş-karşıtlık ilişkilerinin farklı kalıplaşmış görünüş modeli: *anasının çocuğu “mamasının balası, kadın gibi “katın sıyaktı”, çarşı kadını “bazarnaya baba” vb.; ya da Tışkanbay çürüğün kadınsılığını gördü, kadınına tüfek tutturuyordu “Tışkanbay şiriktin ayelşilin karatı, katınına multık ustatıp koyuptı”; erkek karakterli kadın, “er minezdi ayel”, dik karakterli kadın “tik minezdi ayel” ya da Azamat’ın yerinde yürüyen kadın; Erkekten üstün kadın “Azamattın ornunda Jürgen ayel; Erkekten üstün kadın” vb.*

Böylece, kadında bulunan, kadına uygulanan erkeksi özellikler hoş, iyi (hoş karşılanan), güç ve üstünlüğün, hâkimiyetin göstergesidir; Erkeklerle uygulanan kadınsı özellikler ise olumsuzdur, kötüdür (hoş karşılanmaz), zayıflık ve itaat belirtisidir. Aynı zamanda bir sonraki bilimsel düğümü oluşturmanın mümkün olduğunu da görüyoruz. Erkeğin dilsel ve kültürel görünüşü ve eril sınıf özellikleri, genel toplumsal cinsiyet kavramı alanında standart bir toplumsal cinsiyet kategorisi olarak yer almakta ve toplumsal cinsiyet karşılaştırması ve bu yolla toplumsal cinsiyet karşıtlıkları ilişkileri yaratmaktadır. Bunun cinsiyet karşıtlık ilişkilerinin bir kaynağı olarak açıklanması gerekir.

Sonuç

Dilin sözlük bilimsel sistemi, herhangi bir dilin dil bilimsel, aksiyolojik özünü, çağrışımsal ve kavramsal alanlarını karakterize edebilen bir sistemdir, bu nedenle sözlük bilimsel yönetime yönelik cinsiyet çalışmaları, toplumsal rollerin ve işlevlerin dilsel yapısının, toplumsal cinsiyet muhalefetiyle ilgili sosyo-kültürel kavramların tam olarak incelenmesine izin verir. Cinsiyet karşıtlıklarının sözlük bilimsel sistemdeki görünümüne göre analizi, sözlük bilimsel metodolojinin toplumsal cinsiyet araştırması amacıyla kullanılmasını mümkün kılar, cinsiyet kimliğini tanımlamanın yollarını tanımlar, sözlük bilim pratiğinin gelişim yönlerini gerçekleştirir. Dilin işlevsel doğasını ortaya çıkarır ve dilin dilsel ve kültürel yapısal doğasının incelenmesine katkıda bulunur. Toplumsal cinsiyet çalışmaları ile sözlük bilimsel çalışmaların birleşimi modern bir gerekliliktir (toplumsal kurumlardaki değişiklikler, cinsiyet tanımı/kimliği sorununun gündeme gelmesi, cinsiyet stereotiplerindeki değişiklikler, cinsiyet değerlerinin düzenleyici işlevindeki değişiklikler vb.). Bu nedenle gelecekte toplumsal cinsiyet sözlük bilimi alanının geliştirilmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

1. Каримова Б., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Көркем мәтіннің гендерлік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4(130). – Б. 89–100. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08>
2. Zhumasheva K.B. et al. Representation of Gender Metaphor in Lexicography as a Reflection of Culture // International Journal of society, culture and language. – 2022. – Vol. 10, Issue 3. – P. 151-162. <http://dx.doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543085.2467>

3. Heidari Y.Sh. Araştırmalarda cinsiyet ve toplumsal cinsiyet Eşitliği: sager yönergelerinin gerekçesi ve Kullanım önerisi // Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2020. – Cilt 22, Sayı 1. – S. 1–23. <http://dx.doi.org/10.26468/trakyasobed.689290>
4. Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.
5. Кайдарова А.М. Оппозиция «мужское – женское» как основа гендерного подхода в литературоведении (на примере творчества Л. Петрушевской, Г. Щербаковой, С. Василенко) // Молодой ученый. – 2018. – №7(193). – С. 202–205.
6. Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: халық. конф. матер. – Алматы: Экономика, 2003. – Б. 284–288.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 15 т. / ред. А. Ысқақов, Н. Уәли. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 750 б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – Т. 1. – 738 б.
9. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
10. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведова. – Изд. 4-е, доп. – М.: Азбуковник, 2000. – 940 с.
11. Ысқақов А., Сыздыкова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966. – 240 б.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. – М.; Л., 1951. – 451 с.
13. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1965. – 973 с.
14. Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. – СПб., 1883. – Вып. 4. – 1026 с.
15. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
16. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.

REFERENCES

1. Karimova B., Quantaiuly N., Tolepbergen B. Korkem matinnin genderlik erekshelekteri [Gender features of a literary text] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 89–100. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.08> [in Kazakh]
2. Zhumasheva K.B. et al. Representation of Gender Metaphor in Lexicography as a Reflection of Culture // International Journal of society, culture and language. – 2022. – Vol. 10, Issue 3. – P. 151-162. <http://dx.doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543085.2467>
3. Heidari Y.Sh. Araştırmalarda cinsiyet ve toplumsal cinsiyet Eşitliği: sager yönergelerinin gerekçesi ve Kullanım önerisi [Gender and gender Equality in research: justification of the sager guidelines and Recommendation for their use] // Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2020. – Cilt 22, Sayı 1. – S. 1–23. <http://dx.doi.org/10.26468/trakyasobed.689290> [in Turkish]
4. Shoqym G.T. Genderlik lingvistika negizderi [Fundamentals of gender linguistics]. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 b. [in Kazakh]
5. Kaidarova A.M. Opozicija «mujskoe – jenskoe» kak osnova gendernogo podhoda v literaturovedenii (na primere tvorcestva L. Petrushevskoi, G. Sherbakovoi, S. Vasilenko) [The opposition “male – female” as the basis of a gender approach in literary criticism (on the example of the work of L. Petrushevskaya, G. Shcherbakova, S. Vasilenko)] // Molodoi uchenyi. – 2018. – №7(193). – S. 202–205. [in Russian]
6. Hasanuly B. Qazaq til biliminde genderlik bagytty qalyptastyrudyn ozekti maseleleri [Actual problems of gender orientation formation in Kazakh linguistics] // Psiholingvistika jane aleumettik til bilimi: qazirgi kuuı jane bolashagy: halyk. konf. mater. – Almaty: Ekonomika, 2003. – B. 284–288. [in Kazakh]
7. Qazaq adebi tilinin sozdigi: 15 t. [Dictionary of the Kazakh literary language: 15 vol.] // red. A. Ysqaqov, N. Uali. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2011. – 750 b. [in Kazakh]
8. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi: enciklopedia [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names: encyclopedia]. – Almaty: DPS, 2011. – T. 1. – 738 b. [in Kazakh]

9. Januzakov T. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
10. Ojegov S.I. Tolkovyi slovar russkogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] / pod red. N.Iu. Shvedov. – Izd. 4-oe, dop. – M.: Azbukovnik, 2000. – 940 s. [in Russian]
11. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. Qazaq tilinin qysqasha etimologialyq sozdigi [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq SSR-nyn «Gylym» baspasy, 1966. – 240 b. [in Kazakh]
12. Malov S.E. Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti: teksty i issledovania [Monuments of ancient Turkic writing: texts and research]. – M.; L., 1951. – 451 s. [in Russian]
13. Iudahin K.K. Kirgizsko-russkiy slovar [Kyrgyz-Russian dictionary]. – M.: Sov. enciklopedia, 1965. – 973 s. [in Russian]
14. Potanin G.N. Ocherki severo-zapadnoi Mongolii [Essays on Northwestern Mongolia]. – SPb., 1883. – Vyp. 4. – 1026 s. [in Russian]
15. Qazaq dasturli madenietinin enciklopedialyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1997. – 368 b. [in Kazakh]
16. Bizaqov S. Sinonimder sozdigi [Sinonimder sozdigi]. – Almaty: Arys, 2007. – 640 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 17-51; МҒТАР 17.01.11

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.74>**Н. АБДЫРАҚЫН** *PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurhalyk76@gmail.com*

ҚЫТАЙДАҒЫ «ТАМЫРЫН ІЗДЕУШІЛЕР ӘДЕБИЕТІ» ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аңдатпа. 1985 жылдан кейін Қытайдың әдебиет саласында өте үлкен өзгеріс пайда болды. Сол жылдары қытай әдебиетінде сын жанры өте қатты жанданды, әсіресе қытай жазушылары батыстық әдеби теорияға, батыс қоғамының жаңаша ойлауына мән берді. 1985 жыл әдебиет теориясы жылы, әдебиет әдістемесі жылы, мәдениет жылы деуге болатын табысты жыл болды. Сол кезде жазушы Хан Шаугүң «Жазушы» журналының №4 санында «Әдебиет тамыры» атты мақаласын жариялады. Аталған мақалада «әр ұлт әдебиетінің тереңінде жатқан өз тамыры болады, сол тамыр әркімнің туған жерімен тікелей біте қайнасады» деген сөзі ұран болып, әр жазушы өзінің түп тамырын іздеумен айналысты. Осы ұран арқылы Қытайда «Тамырын іздеушілер әдебиеті» қалыптасты. Бұның арғы негізі Цин династиясы Гуаң Шүй патша кезінде 1875 жылы Қытайдан 120 студент шетел асып, Батыс мәдениетін, ғылымын игере бастады. Ендігі кезекте қытай жеріне келіп орныққан миссионерлер мен шетелде оқыған қытай студенттері Батыстың діни, тағы басқа бағыттағы кітаптарынан 160-ын жан сала аударуда. Осылайша, Қытайдың дәстүрлі мәдениеті соққыға ұшырап, тоқырау күйіне түсті, қытайлардың ойлауында, дүниетанымында өзгеріс пайда болды.

Бұл мақала «тамырын іздеушілер» әдеби тенденциясы жайлы түсінік беріп, аталмыш бағыттың қытай әдебиетінің дамуына, қытайдың ұлттық болмысын табуына, жаңа қытай ұлтының қалыптасуына тікелей және жанамалай тигізген әсеріне тоқталады, аталмыш әдеби үрдістің әдебиеттегі рөлі туралы талдайды.

Кілт сөздер: тамырын іздеу, әдебиет тенденциясы, әдебиет ағымы, жаралы әдебиет, кері ойлау.

N. Abdyrakyn*PhD, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurhalyk76@gmail.com*

The Literary Trend of “Root Seekers” in China

Abstract. After 1985, very big changes took place in the field of Chinese literature. In those years, the spirit of criticism in Chinese literature was significantly revived, especially by Chinese writers who drew attention to the theory of Western literature and the new way of thinking about Western society. 1985 was a successful year, which can be called the year of literary theory, the

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абдырақын Н. Қытайдағы «Тамырын іздеушілер әдебиеті» тенденциясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 73–83. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.74>

***Cite us correctly:**

Abdyraqyn N. Qytaidagy «Tamyryn izdeushiler adebieti» tendenciasy [The Literary Trend of “Root Seekers” in China] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 73–83. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.74>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

year of literary methodology, and the year of culture. At this time, the writer Han Shaungung published an article in the fourth magazine “Writer” entitled “The Roots of Literature”. In this article, appeared the slogan “Every nation has its roots, which lie deep in literature, and this root is directly related to the place of birth of each person”, every writer was engaged in tracking its roots. Under this motto, the “Literature of the Seekers of Roots” was formed in China. The reason for this is that in 1875, during the reign of the Qing Dynasty, 120 students from China went abroad and began to study Western culture and science. Now it's time for missionaries and Chinese students who have settled in China to translate 160 Western religious and other books. Thus, traditional Chinese culture has been hit and stagnated, and there have been changes in the way of thinking and worldview of the Chinese people.

This article gives an idea of the literary direction of the “seekers of roots”, and focuses on the direct and indirect influence of this direction on the development of Chinese literature, the disclosure of Chinese national identity, the formation of a new Chinese nation, analyzes the role of this literary direction in literature.

Keywords: Search for roots, literary trend, literary movement, distorted literature, retrospective thinking.

Н. Абдыракын

*PhD, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurhalyk76@gmail.com*

Литературная тенденция «Искателей корней» в Китае

Аннотация. После 1985 года в области китайской литературы произошли очень большие перемены. В те годы значительно возродился дух критики в китайской литературе, особенно китайские писатели обратили внимание на теорию западной литературы и новый образ мышления западного общества. 1985 год стал успешным годом, который можно назвать годом теории литературы, годом литературной методологии и годом культуры. В это время писатель Хан Шаугунг опубликовал в четвертом журнале «Писатель» статью под названием «Корни литературы». В этой статье прозвучал лозунг «каждый народ имеет свои корни, которые лежат глубоко в литературе, и этот корень непосредственно связан с местом рождения каждого человека», отслеживанием его корней занимался каждый писатель. Под этим девизом в Китае сформировалась «Литература искателей корней». Причина этого в том, что в 1875 году, во времена правления династии Цин, 120 студентов из Китая уехали за границу и начали изучать западную культуру и науку. Теперь пришло время миссионерам и китайским студентам, обосновавшимся в Китае, перевести 160 западных религиозных и других книг. Таким образом, традиционная китайская культура подверглась удару и стагнации, а также произошли изменения в образе мышления и мировоззрении китайского народа.

В данной статье дается представление о литературном направлении «искателей корней», акцентируется внимание на прямом и косвенном влиянии этого направления на развитие китайской литературы, раскрытие китайской национальной идентичности, формирование новой китайской нации, анализируется роль этого литературного направления в литературе.

Ключевые слова: поиск корней, литературная тенденция, литературное течение, искаженная литература, ретроспективное мышление.

Кіріспе

1979 жылдың қазан айының соңы мен қарашаның басында «繁荣文艺创作- әдебиет-көркемөнерді дамыту» тақырыбында төртінші кезекті әдебиет конгресі шақырылды [1]. Чжоу Янның баяндамасында социалистік әдебиет пен өнерді одан әрі дамыту туралы ұсыныстар айтылды және осы кездесуде Дэн Сяопин соңғы бірнеше жыл ішінде жазылған жақсы әдеби және көркем шығармаларды жоғары бағалады. Бұл жазушыларды шығармашылық процесте «не жазу керек және қалай жазу керек?» деген сұрақтарға итермелеп, оң рөл атқарып, жазушылыққа қамшы басу болды. 1980 жылы партияның Орталық Комитеті «文艺为人民服务, 为社会主义服务 - әдебиет пен өнер халық пен социализмге қызмет етеді» [2] деген жалпы ұранын ұсынды. Осы ұрандардан кейін қытай әдебиетшілері «жаңа әдебиет» жасауды ойластырды. Міне, осы тарихи оқиғадан қытай әдебиетінде «伤痕- жаралы әдебиет», «反思- кері ойлау» әдебиеті сынды әдеби тенденциялар қалыптасты. Одан соң «寻根文学 -тамырын іздеушілер» әдебиетіне ұласып, қытай әдебиетінде үлкен өзгерістер басталды. Тарихи оқиға ретінде 1984 жылы қарашада Ханчжоуда (杭州) өткен «新时期文学的回顾与预测 - Жаңа дәуірдегі әдебиет: шолу және болжау» конференциясы үлкен маңызға ие. Осы конференцияда осы заманғы әдебиет қай бағытқа бет бұру керек, әдебиетте қандай тақырыптар көтерілу керек сынды сұрақтар талқыланып, ұсыныстар айтылды. Кездесуде 1985 жылдан кейінгі тілдік мәселелер, релятивизм, даосизм және мәдени дәстүрлер, сондай-ақ модернизм сияқты көптеген өзекті тақырыптар қозғалды. Пікірталасқа қатысушылардың өзі сол кезде зерттеген мәселелер «мәдени төңкерістен» кейінгі Қытайдағы ең маңызды әдеби құбылыс болатынын түсінбеген еді. Қатысушылар негізінен жас және орта жастағы жазушылар мен сыншылар, негізінен Хан Шаогун (韩少功), Ли Туо (李拓), Чжэн И (郑义), Ачең (阿城), Ли Ханю (李杭育), У Лиан (吴亮), Ли Чиңси (李庆西), Ли Хоңчжэн (季红真), Хуан Цзыпин (黄子平), Сюй Цзэдун (许子东), Чэн Сыхэ (陈思和) сынды әдебиет өкілдері қатысып, кейінірек олар «知青作家» – Білімді жас жазушылар деп аталды. Ол жазушылар өздерін толғандыратын әдеби мәселелерді ортаға салды және әдебиеттің қазіргі жағдайы және болашақта не жазу керектігі туралы өз пікірлерін білдірді. Осы кездесуде бәрінің ойы – мәдениет және көркемөнерді әдебиетке енгізу, сонымен қатар Батысқа еліктеуді доғару, адам өмірін жақсылап зерделеп, тереңдете жазу, сонымен бірге «Қытай проблемасына» көп көңіл бөлу керек десті. Кездесу барысында А Чэнның «棋王 - Шахмат королі», Г. Маркестің «百年孤独 - Жүз жылдық жалғыздық» және Ма Юанның «冈底斯的诱惑 - Гандистің азғыруы» сынды шығармалар көпшіліктің назарын аударып, талқыланды. Жазушылар әдебиетті ұлттық мәдениетті білдіретін құрал ретінде қолдануға шешім қабылдап, олар әдебиет саласындағы Нобель сыйлығын алған «百年孤独 - Жүз жылдық жалғыздық» еңбегіне көбірек назар аударды. «Жүз жылдық жалғыздық» романы Қытай жазушыларын Латын Америкасы мәдениетінің сиқырлы өрнегімен таң қалдырды, сонымен қатар олар өздерінің танымал және дәстүрлі мәдениетін осы романға сүйене отырып зерттей бастады. Осылайша, Латын Америкасындағы сиқырлы реализмді салыстырмалы зерттеу аймақтық мәдени зерттеулердің тағы бір бағытын қалыптастырды. Мысалы, Дэн Нан (邓楠) жаһандану жағдайында ұлттық әдебиет пен ұлттық мәдени сәйкестіліктің болуын ортаға салды, содан кейін олардың арасындағы айырмашылықтарды теориялық инновациялар, метафоралық және символдық әдістерді қолдану, әңгімелеу әдістеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар тұрғысынан зерттеді және дінге деген өз көзқарасын білдірді. Тарихи жағдайлардың шектеулеріне байланысты, «Жүз жылдық жалғыздықты» қабылдау барысында қытай жазушылары жазу дағдылары мен тақырыпты таңдауға тым көп көңіл бөлді және ұлттық мәдениеттегі үлкен жетістіктерін білдіру үшін қолданған әдістерін терең түсіну олар үшін жаңа сынақ болды.

Дегенмен, қытай жазушыларының көкейінде «Жүз жылдық жалғыздық» романы секілді Нобель сыйлығын жеңіп алу деген мақсат тұрды.

Зерттеу әдістері

Мақалада қолданылған зерттеу әдістері: 1) баяндау (сипаттау) әдісі: «тамырын іздеушілер» әдеби бағыты мен оның ерекшелігін айқындау; 2) жүйелеу әдісі: аталмыш әдеби үрдісті топқа бөліп талдау; 3) салыстырмалы талдау әдісі: «тамырын іздеушілер» әдеби бағытында қалам тартқан атақты жазушылар шығармасының ішкі рухы, тілін талдау.

Талдау мен нәтижелер

1985 жылдан бастап қытай жазушылары «мәдениет» және «ұлттық тамыр» туралы теориялық мақалалар жариялады. Олар қытай әдебиеті әлемдік әдебиетпен диалог жүргізу үшін мәдениеттануда кең және терең түрде мәдени қазбаларға негізделуі керек деп санады; Модернизация процесінің әсері оларды ұлттық мәдени рухтың «шығу тегін» (заттардың «тамырын») іздеу дәстүріне қазіргі көзқараспен қарауға мәжбүр етті. Өткен әлеуметтік және саяси себептерге байланысты бүлінген ұлттық рухты қалпына келтіріп, «модернизация» процесінің берік негізін қамтамасыз ету керек деген тұжырымға келді. Хан Шаогун (韩少功) – бұл әдеби бағыттың белсенді қатысушыларының бірі. Ол алғашқылардың бірі болып өзінің «文学的“根”-Әдебиеттің тамыры» атты мақаласын 1985 жылы жариялады. Жазушының осы мақаласын әдеби сыншылар жаңа әдеби қозғалыстың «декларациясы» ретінде қарастырады. Хан Шаогун мақалада: «文学有“根”，文学之“根”应深植于民族传统说文化土壤里，根不深，则叶难茂-әдебиеттің тамыры бар және әдебиеттің тамыры ұлттық дәстүрлі мәдениеттің терең тамырында, тамыр терең болмаса, жапырақтың өсуі қиын», - деп жазды [3].

Осыдан соң әдебиетте «тамыр іздеу» тенденциясын насихаттаған мақалалар бірінен соң бірі жарияланды. Атап айтып кетер болсақ, Чжэн Ванлунның «我们的根-Біздің тамырымыз», Ли Ханюйдің «理一理我们的“根”- Біздің тамырымызды рационализациялау», Ачыңның «文化制约着人类-Мәдениеттің адамзатты шектеуі» және Чжэн Идің «跨越文化断裂带-Мәдениеттің кемшіліктерін толтыру» сынды, тағы басқа мақалалар [4]. Сол кезде қалыптасқан тамырын іздеушілер әдебиеті жаңа жаһандану заманында қытайлықтарға керек азық болды. Тамыр іздеу әдебиетінің тарихы өте күрделі. Қарапайым сөзбен айтқанда, бұл әдеби бағыт пайда болатын аймақ бұрынғыдан мүлдем өзгеше. Әдеби шығармалар мен құбылыстарды түсіндірген кезде, біз неғұрлым толық түсіну үшін оларды кеңірек контексте қарастыруымыз керек. Тамыр іздеген әдебиетке басында Қытайдың мәдениетіне батыстық заманауи ойының жан-жақты әсер ету кезеңін бастан өткерді. Реформалар мен ашықтық материалдық өркениетте айтарлықтай прогреске әкеліп қана қоймай, батыс қоғамына Қытайға XVIII-XIX ғасырлардағы классикалық әдеби және көркемдік тенденциялардан XX ғасырдағы әртүрлі модернистік және постмодернистік теорияларға еруге мүмкіндік берді. Бұл қытай әдебиетінің қазіргі заманын анық көрсетті, сонымен бірге бұл қытай туралы батыстық ойлау тенденцияларының әртүрлі алаңдаушылықтарына байланысты күрделене түсті.

Тамырын іздеушілер әдебиетін ерекшеліктеріне, уақытына қарай үш топқа бөліп қараймыз:

1-топ. «Мәдени төңкерістен» кейін ұлттық мәдениеттің негіздерін қайта түсіну және ретке келтіру, сонымен қатар қазіргі революциялардың дәстүрлі қытай мәдениетіне келтірген зияны туралы талдауды негізге алған әдебиетшілер. Өкілдік авторлар – Цзя Пинва және Чжун Ачың.

2-топ. Екіншісі – дәстүрлі мәдениет пен ұлттық психологиядағы қазіргі саяси толқулардың терең тамырларын зерттеу. Ең типтік шығармалар – Хан Шаогунның «爸爸» және Ван Аньдидің «小鲍庄».

3-топ. Әлеуметтік модернизацияның дағдарысында «ұлттың тамырын» немесе «моральдық аураны» табу, қазіргі қалалық мәдениеттің қатыгездігін және адамның рухани құндылығының дилеммасын сақтау сынды тақырыптарды көтеру. Өкілдері: Чжэн Ванлоң, Ли Ханюй және де Мо Янның, Чжан Чжэнчжының еңбектері осы үшінші топқа сай [5].

Міне, осылай тарихы оқиғаларға байланысты «тамырын іздеушілер» тенденциясының құрылуына алғышарттар жасалып, 1984 жылы ресми түрде тенденцияның негізі қаланды. Біз жоғарыда «тамырын іздеушілер» тенденциясының қалыптасуының алғышарттары, тенденциясының қалыптасуы, оның сыртқы және ішкі мотивациясын, Қытай әдебиетін «модернизациялау» үлгісін, тамырларды іздеуге бағытталған әдебиетшілердің сыни көзқарастарымен және зерттеулерімен қатар, тенденцияның кезеңдік әрі формалық ерекшелігін анық байқай аламыз.

XX ғасырдың соңғы екі онжылдығы, сөзсіз, Қытайдағы ең маңызды дәуірлердің бірі болды. Осы қысқа жиырма жыл ішінде халықаралық ғылымның, техниканың және ақпараттың жоғары даму деңгейімен және экономикалық интеграция тенденциясының көрінісімен «жаһандану» қарқыны тез қарқынмен өсуде. Реформалау мен ашықтыққа ұмтыла отырып, Қытай ұзақ уақыттан кейін сыртқа есік ашты, урбанизация қарқынын жеделдетті және жаһандану сын-тегеуріндеріне жаңаша көзқараспен қарады. Процесс барысында адамдар барлық бұрыштардан көптеген халықаралық мәдени ақпаратты қабылдады, олардың ақыл-ойлары босатылып, тұжырымдамалары жаңартылды. Саясатта да, экономикада да, идеологиялық және мәдени жетекші қалаларда да тарихта терең революция болды, нәтижесінде дәстүрлерден мүлдем өзгеше көптеген сапалы факторлар пайда болды.

Жаһандану жағдайында қытай әдебиетіне еріксіз халықаралық мәдениет әсер етеді. Қазіргі заманғы батыстық философиялық ой мен модернистік әдеби ойдың ағынымен қазіргі сана жазушылардың идеологиялық санасына ене бастады. Олар бүгінгі санамен өмірді байқауға, өмірді бастан кешіруге, қоғам мен өмірді жоғары және терең деңгейде ойлауға және түсінуге қолдана бастады. Мәдени жаһандану қазіргі қытай әдебиеті үшін сирек кездесетін және іске асырылмаған тарихи мүмкіндіктер ашты, сонымен қатар шығыс және батыс мәдениеттері арасында қызу қақтығыстар мен екі жақты таңдау тудырды.

Идентификация (身份认同 – identity) бастапқыда адамның жеке басын білдіретін философиялық және логикалық ұғым болды, кейін психоанализ бір кездері жеке бас психологиялық дағдарыс проблемасын шығармашылықпен алмастырды. Өзін-өзі танудың бұл теориясы әркімнің жеке басының саналы сезімі, бірлігіне деген ұмтылысы және белгілі бір өмірлік идеалдардың сәйкестігі. Өзін-өзі танудың бұл түрі адамның жас кезінде қалыптасады, сондықтан жас кезінде өзін-өзі танудың ауыр дағдарысы болады. Егер сіз өзіңіздің кім екеніңізді, өміріңіздің мақсатын және басқаларға қалай қарау керектігін, осындай негізгі сананы сәтті анықтай алмасаңыз, бұл шатасуға және өмірдің әр түрлі сәтсіздіктеріне әкеледі. Жеке бас мәселесін адам немесе мәдени тұлға проблемасына айналдыру үшін ол келесі мәселелерді шешуі керек: «мен кімін?», «мен қайдан келдім?», «мен қайда бара жатырмын?» деген сұрақтар өзін-өзі растау стандартына ие және адамдар немесе мәдениеттер әлеммен тіл табысқан кезде белгілі бір бағытқа ие болады. Жеке бас мәселесі мәдени дәстүрлер проблемасымен тығыз байланысты [6].

Ашық есік саясатынан кейін қытайлықтар осы нәрсені жоғалтқандай болды. Қытай халқы да саяси және тез экономикалық өзгерістердің әсерінен өздерінің қайда бара жатқанын, бағытын толық түсіне алмады. Міне, осы жағдайда «тамыр іздеу» ұлттық мәдениеттегі алаңдаушылық пен дағдарыстың сезімінен туындады, бұл жазушылардың мәдени ұстанымы мен ұмтылысын көрсетті. Олар ұлттық мәдениетті өзін-өзі тану арқылы одан әрі ояту керек деген ойды ұстанды. Олардың ойында тек осылай ғана ұлттық мәдениетті қайта жаңғыртып, ұлт ретінде өзгемен тең боламыз деп идентификациялану үрдісі жүрді.

«Тамырын іздеушілер» тенденциясының жазушылары өздерінің шығармашылық тәжірибесінде идентификациялану процесін қалай жүзеге асыру жайында олар ұзақ ойланып, ұлттық мәдениеттің өзіндік сәйкестігін растау үшін бірнеше әдістерді қолданды. Тамыр іздейтін бірқатар авторлардың мәтіндерін зерделедік.

Өзін-өзі сәйкестендіруді растау процесінде тамыр іздеушілер тенденциясының авторлары алдымен қытай тілінің өміршеңдігі мен руханиятын жандандыру және көрсету үшін өз шығармаларында қытай тілінің дәстүрлі өрнегіне оралуға тырысады. Тілдің әдебиет үшін маңыздылығы әрқашан жоғары болды. Дыбыс пен мағынаны біріктіретін жүйе ретінде ол әдеби құралы болып табылады. Жергілікті тіл мен жергілікті мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты және жергілікті тілдегі білім беру құрылымын, ұлттық ойлау тәсілін, психикалық жағдайды білдіреді. Сондықтан шығыс пен батыс арасындағы ғасырлық мәдени қақтығыста зиялы қауым қытай тілінің өзгеруіне аса назар аударды. Хан Шаогун осыған байланысты: «**当一切都行将被汹涌的主流文明无情的整容, 当一切地貌、器具、习俗、制度、观念对现代化的抗拒都力不从心的时候, 惟有语言可以从历史的深处延伸而来, 成为民族最后的指纹, 最后的遗产**» - бәрі тасқындап дамып, ежелден келе жатқан өркениетті аяусыз өзгерткен кезде, рельефтің барлық формалары, техникасы, әдет-ғұрыптары, жүйелері мен тұжырымдамалары модернизацияға қарсы тұра алмайтын кезде, тек тіл тарихтың тереңінен шығатын соңғы саусақ ізі және ұлттың соңғы мұрасы бола алады», - деді. Бұл сөздерді «тамыр іздеуші» жазушылардың жалпы дауысы ретінде де қарастыруға болады [7].

Дәстүрлі қытай өрнектеріне оралу арқылы өзіндік ерекшелігін тапқан «тамыр іздеушілер» тенденциясының типтік авторлары – Ачын мен Цзя Пинва. Олар бірге классикалық қытай тілін қайтаруға дайын әрі ол іске аса құштарлықпен кірісті. Қытай жазушының «白描-контурлы сурет» сипаттамаларын мұра ету негізінде олар жеке түстерге бай заманауи қайта құруды жүзеге асырды және «тамыр іздеушілер» әдебиетінің мәдени сәйкестігі үшін құнды лингвистикалық әрекет жасады. Француз ағартушылығының ізашары Вольтер Қытай әдебиеті туралы: «Қытай шығармаларында басқа шығыс елдерінің стилінен мүлдем өзгеше болатын ақылды құрылым мен қарапайым шынайылық басым», - деп таң қалды. Мұнда Вольтер дәстүрлі қытай әдеби тілінің басты ерекшелігін, тілдің стильдік сипаттамасын атап өтті, яғни ол қысқа сөздердің көмегімен «экспрессивтілікке» назар аударады.

Тамыр іздеушілер тенденциясының өкілдері өз туындыларының формасында «жергілікті әдебиетті» негізге алды. Шығу себебін айтып өтер болсақ, Материктік Қытай, әсіресе «Мәдени революция» кезеңінен кейін, сол кезеңдегі романдарда аймақтар мен әдет-ғұрыптардың сипаттамалары толықтай берілмеген немесе жоғалып кеткен. 1980-жылдары көптеген жазушылар халықтың әдет-ғұрпы мен белгілі бір аймақтардағы адамдардың күнделікті өмірін көркем әдебиетте түсіндірді және жеке адамның тағдырын қоғам мен ұлттық тарихтың терең көрінісімен біріктіруге болатынын негізге алды. Сюжеттік тақырыптарды таңдай отырып, тамыр іздеуге бағытталған әдебиет авторлары негізінен ауыл өмірін романдарының нысаны ретінде пайдаланады. Мұндай тақырыптар қазіргі қала өмірінің бейнесінен өзгеше. Тамырын іздеу тенденциясының әдеби шығармаларында оқырман әдемі әрі бай сипатталған пейзаждық суреттер мен дәстүрлі мәдениеттің жұрнақтары, әдет-ғұрыптарды көре аламыз. Шығармалардың бұл ерекше сипаттамаларына сүйенсек, мұндай тақырып қазіргі дамып келе жатқан қоғамда қозғалатын тақырыптарға қайшы келеді. Бірақ туындылардың терең мағынасы тұрғысынан тамырын іздеуші тенденциясының әдебиет авторлары да қазіргі заманның өзіндік түрін қайта құрды [8].

Осы бағыттардағы шығармаларды мысалға келтірер болсақ, Цзя Пинваның бірқатар эсселері мен романдарында, оның ішінде Шэньсидің таулы аймақтарының табиғи және

мәдени ландшафттарының сипаттамалары бар. Ли Ханюйдің Чжэцзяндағы Гечуан өзені маңындағы халықтардың әдет-ғұрыптарын зерттеуге арналған бірқатар романдары бар.

Ли Руйдің Шаньси провинциясының Люлян аймағының жергілікті тарихы мен әдет-ғұрпының керемет бейнесі оның шығармаларында көрініс тапқан.

Лю Синвудың «钟鼓楼-қоңырау және барабан мұнарасы» және «四牌楼- төрт мұнара», тағы басқа көлемді жұмыстарында Бейжің қаласындағы қарапайым азаматтар өмірінің әртүрлі аспектілеріндегі әлеуметтік өзгерістер мен мәдени өзгерістер арасындағы байланысты суреттеген.

Тамыр іздеудің көптеген теориялары 1984 жылы Ханчжоуда өткен конференциядан кейін жарияланғандықтан, бұл конференция әрқашан тамыр іздейтін әдебиет өкілінің маңызды бастауы ретінде қарастырылды және жоғарыда аталған теориялардың арқасында тамыр іздейтін әдебиеттің мақсаты «мәдениеттің тамырына» ұмтылу екендігі анықталды. Әдеби ойдың тамырын іздейтін тенденциясы мен тамыр іздейтін алғашқы жұмыстардың бағыты арасындағы айырмашылықтар мен байланыстар аз талданады. Сонымен қатар, тамыр іздейтін авторлардың алдыңғы және кейінгі туындыларына жалпы талдау аз, бірақ бетінде мәдениетті көрсете алатын жеке жұмыстар типтік ретінде таңдалады. Кейбір теоретиктер А Чэннің зерттеуіне байланысты былай деді: Әдебиетшілер ұзақ уақыт бойы А Чынның шығарма жазуда шешуші әсер ететін өте маңызды факторды, атап айтқанда, «тарих» факторын елемеді. Тарихтың әсері А Чынның шығармашылық ойлауы мен эстетикалық психологиясын тамыр іздейтін басқа жазушылардан мүлдем өзгеше етті, бұл оның ерекшелігі» [9]. Шын мәнінде, қазіргі әдеби үрдістердің тез өзгеруіне байланысты зерттеушілер жазушы шығармасының дәйектілігін және үздіксіз әрі толық теориялық даму мүмкіндігін зерттеуге аз уақыт арнады. Сонымен, тамыр іздейтін әдебиеттің үрдісіндегі осы «тарихи» факторды елемеу тек А Чынға ғана емес, сонымен қатар, тамыр іздейтін басқа авторларға да тән. Бұл маңыздылық тек жұмысты құруда ғана емес, теорияларды дамытуда да көрінеді. Әдебиет тарихы әрқашан Хан Шаогунның «爸爸爸爸», Ван Аньидың «Сяобажуан», А Чынның «Шахмат патшасы» және т.б. тамырларды іздейтін әдебиеттің өкілі ретінде қарастырды және олар дәстүрлі мәдениеттің теріске шығарылуын, ауытқуын және расталуын осы шығармалар арқылы көрсете білді.

Шын мәнінде, тамыр іздейтін жазушылардың өз туындыларын түсінуі және тамыр іздеудің теориялық дамуы Ханчжоудағы конференциядан кейінгі «мәдениет» пен «тамыр» теориясына қатты әсер етті. Мысалы, А Чын бұл туралы былай дейді: «如果说中国传统是孔子、老子、庄子的东西，那确实确实是从中国的生活当中来 – Егер Қытай дәстүрі Конфуций, Лаоцзы және Чжуан цзы материалы болса, онда олар іс жүзінде Қытай өмірінен алынған», «我们作为中国人，生活在自己的环境里面 – Біз қытайлық болғандықтан, өмір де өз айналамызда», яғни «无儒不在 – бұл ілімдер болмаса басқалары да болмайды» [10]. Мәдени революцияның аяқталуына орай жазушылар тағы да әдебиеттің қоғамды ағартуы туралы айта бастады. Әдебиет тарихының дамуына сүйенсек, ағарту тақырыбы төртінші мамыр кезеңінде шығармашылықтың басты назарында болды. 1980-жылдардағы ағартушылықты төртінші мамыр әдебиеті тақырыбының жалғасы ретінде қарастыруға болады, ол ұлттың жан дүниесін өзгертеді. Тамыр іздейтін әдебиет қазіргі гуманистік қамқорлықты толығымен бейнелейтін баяндау тақырыбында ағартушылық сана мен дәстүрлі мәдениеттің үйлесімін қолданады. Тарих тақырыптарын таңдау тұрғысынан тамыр іздейтін әдебиет халықтың дәстүрлі мәдениетінің негізіне көбірек енеді және дәстүрлі мәдениетке терең үнілуден тұрады, бұл сонымен қатар тамыр іздейтін әдебиеттің негізгі рухани құндылығы болып табылады. Дәстүрлі әдебиеттерді іздеу кезінде бұл негізінен конфуцийшілдік, даосизм және дәстүрлі мәдениеттегі интерпретация көбеюінен көрінеді. Конфуций мәдениеті – дәстүрлі қытай мәдениетінің орталығы және конфуцийшілдік,

даосизм және интерпретацияның үш мектебі шығармаларда бір-бірімен тығыз байланысады және бір-біріне кірікті. Ван Аньи Конфуций мәдениетінің негізгі идеясының айналасында мейірімді және әділ «Сяобао чжуанды» жазды. Даос мәдениетіне келетін болсақ, А Чын «Шахмат патшасында» оқырманға жақсы түсінік берді. Басты кейіпкер Ван өмір бойы шахматты өмір ретінде көреді. Ол ынта мен алға ұмтылусыздықтың шекарасына жетіп, ақырында даосизмдегі «天人合一—адам мен табиғаттың бірлесуіне» [11, 108-б.] келді.

Тамырын іздеушілер тенденциясы белгілі бір дәрежеде тілге де өз әсерін тигізді. Әрине, әдебиетте тіл бірінші орында тұрады. Жазушы өзінің стиліне байланысты романды құрастырғанда оқиғаны сипаттау кезінде эмоциясына, шығарманың атмосферасына байланысты сөзді, сөйлеу стилін таңдайды. Сол себепті шығармалар әртүрлі болып келеді. Дегенмен, әр дәуірдің өзіне тән сөйлеу формасы, сөздерді қолдану үлгісі болады. Тамырын іздеушілер тенденциясының өкілдерінің негізгі ойы қайта оралу және ұлттың негізіне оралу болғандықтан, олар барынша өздерінің түпкі тамыр, туған жеріне сай сөйлеу стилін, диалектін, формасын негізге алды. Тағы бір айтатын жайт, бұл кезеңнің жазушылары жоғарыда айтқан тарихты негізге алғаннан кейін классикалық қытай әдебиетіндегі жыр, миф, аңыздарды өз шығармаларына қосып жазды.

Мысалы, Хан Шаогунның «爸爸» романында ол 古代词语 – көне сөздерді қолдануды жөн көрді. Шығармадан үзінді келтірер болсақ: «妈妈赶来, 横眉横眼地把他拉走, 有时还拍着巴掌, 拍着大腿, 蓬头散发地破口大骂。骂一句, 在大腿弯子里抹一下, 据说这样就能增强语言的恶毒。“黑天良的, 遭瘟病的, 要砍脑壳的! 渠是一个宝(蠢)崽, 你们欺侮一个宝崽, 几多毒辣呀! 老天爷你长眼呀, 你视呀, 要不是吾, 这些家伙何事会从娘肚子里拱出来? 他们吃谷米, 还没长成个人样, 就烂肝烂肺, 欺侮吾娘崽呀! ……»» [8]. Шығармадағы 鸡头寨 – Чжитоу ауылының адамдары ‘看’ сөзінің орына ‘视’ны; ‘说’ сөзінің орына ‘话’ны; ‘站立’ сөзінің орнына ‘倚’; ‘睡觉’ сөзінің орнына ‘卧’; ‘他’ сөзін ‘渠’не ауыстырып жазған. Романда мұндай тілді қолдану Чжитоу ауылының аймақтық ерекшеліктерін толығымен көрсетеді, сонымен қатар романның эстетикасын арттырады.

Оқырмандар бұл кезеңді оқи отырып, жазушылар өз шығармаларында 方言–диалектпен қатар, 俚语–сленг сөздерді де, балағат сөздерді де көре алады. Бұның бәрі жазушылардың шынайы түрде халықтың тілін көрсетуі үшін еді.

Жазушы көркем әдебиет тұжырымдамасын өзгертуге итермелеген өмір перспективасындағы өзгерістерді бақылайды және соны негізге алады. «Тамырын іздеушілер» тенденциясының өкілдері Қытайдың ескі әдебиетіне назар аударып, мифтік форманы құрудың жаңа әдісін тапты. Мифологияның мәні көп қырлы және әдебиеттің тамыр іздеуге деген мәдени ұмтылысы мифологияға кем дегенде үш аспект бойынша сәйкес келеді: Біріншіден, мифологияның практикалық функциясы тұрғысынан бұл қарапайым адамдардың табиғи ғаламға және адамзаттың бастапқы рухани мінез-құлқына реакциясы. Маркс: «кез-келген миф қиял мен қиялды табиғи күштерді жеңу, табиғи күштерге үстемдік ету және табиғи күштерді елестету үшін қолданады»,–деп сенді. Әр халықтың өз мифтері мен аңыздары бар. Мифологияда олар ғаламның пайда болуы мен адамзаттың пайда болуы туралы ойларын, сондай-ақ эмоциялар мен жел, жаңбыр, күн күркіреуі, айдаһарлар, жыландар, жолбарыстар және адам этикасы арасындағы байланысты түсінеді. Мифология гуманистік тарихтың қайнар көзі болып табылады және оның рухы ұлттың гуманистік тарихына енеді. Тамыр іздейтін әдебиет тарихты мифологиялық формаларды құратын, осы терең және ежелгі мифтермен байланысатын және сол алыс және жұмбақ тарихи құпиялармен байланысатын шығармалар арқылы іздейді. Белгілі бір мифологиялық атмосфераны құрады, сонымен қатар, одан шабыт пен түсінік алу үшін осы атмосферада жоғалып кеткен тарихи суреттерді модель деп түсіну маңызды. Міне, бұл «тамыр іздеуші»

әдебиет пен мифология арасындағы алғашқы сәйкестік. Екіншіден, мифология қазіргі заманғы өнердің, ғылымның, философияның және діннің бастауы ретінде мифология адам рухының, қиялының бастапқы жалпы көрінісі болып табылады. Қарапайым адамдардың ұжымдық бейсанасы мифологияда әртүрлі архетиптер түрінде ашылады. Өнер ұжымдық бейсаналық деңгейге жалғыз көпір ретінде қарастырылады. Осылайша, қазіргі адамдардың мінез-құлық үлгілерін модельдеу арқылы қазіргі адамдардың өмірінде жасырылған әртүрлі ежелгі архетиптер ашылады. Осы сезімдер мен қазіргі заманғы адамдардың өмір салтына сәйкес белгілі бір түсінік берді. Бұл өз шығармаларында тамыр іздейтін жазушылар жасаған әрекет. Үшінші, мифологияның метафоралық және символдық функциясы – тамыр іздейтін әдебиет пен мифология арасындағы байланыстың тағы бір нүктесі. Мифологиялық ойлауға тән белгісі – символизм. Символизмнің бұл түрі кең таралды. Рационалды ойлау тұжырымдамалық логикалық ойлау арқылы жүзеге асырылады, ал мифологиялық ойлау бейнелер жүйесінің метафораларына сүйене отырып жүзеге асырылады. Гегель мифологиялық ойлаудың осы сипаттамасы туралы: «ежелгі адамдар миф жасау дәуірінде поэзия атмосферасында өмір сүрді». Тамырын іздеушілер тенденциясының субъективті мақсаты – тарихи байланыс және тарих пен мәдениеттің мұрасын зерттеу. Мифтердің «тамырын іздеушілер» тенденциясындағы көрінісін екіге бөлсек болады: 1. Шығарма табиғат пен тарихқа виртуалды мифтер түрінде жауап береді, эмоционалды кескін жүйесі арқылы тарихты қалпына келтіреді және біздің ұлттың әлеуметтік және мәдени формаларына еліктейді. Әлемді құру мифі сияқты барлық ұқсас әңгімелер жабық ортада жүреді және бұл жабық орта құлдырап жатқан клан елінің прототипі болып табылады. [12, 155-6]. Қытай феодалдық қоғамының автократиялық билігі туысқандыққа негізделген патриархалды жүйенің арқасында қол жеткізілді. 《爸爸》 еңбегіндегі 鸡头寨-Чжитоу ауылы, 《古船》 - дағы Лива мекені және 《小鲍庄》 шығармасындағы Сяобаожуан ауылы – бұл кландар түрінде өмір сүретін кішкентай аймақтар. Өр түрлі халықтық әдет-ғұрыптар, адам этикасы, этикет және мінез-құлық қан туыстарының кішкентай аймағында дамыды. 2. Әлемді құру туралы панорамалық мифтер түріндегі романдардан айырмашылығы, тамырларды іздеуге бағытталған романдар қарапайым адамдардың мінез-құлық әдеттері арқылы дәстүрлі мәдениеттің шектеулі жағдайында адамдардың ойлау тәсілі мен мінез-құлқын зерттейді және тарих пен мәдениеттің әсерінен қарапайым адамдардың өмірлік көзқарастары мен өмір сүру жағдайларын білдіреді. Автордың көзқарасы шындықты мүмкіндігінше айналып өтеді және шындық пайда болғаннан кейін тарихтың болуына таралады. Сондықтан оның нақты мінез-құлқы шындықтың мағынасын ғана емес, сонымен бірге жинақтау ретінде де айқын көрінеді – бейсаналық психологиялық және мінез-құлық тенденцияларының жинақталуы. Бұл мифологияға ұқсас. Мифологиядағы кейіпкерлердің мінез-құлқы – бұл ежелгі адамдардың ұжымдық бейсаналық жиынтығы және мұндай шығармалар ұжымдық бейсананың бақылауындағы кейіпкерлердің қалыпты өмірін саналы түрде ашады. Бұл тұрғыда мұндай туындылардың сыртқы формасы шынайы романға ұқсас болғанымен, олар мифологияға жақын. Адалдық, сыйпаылық және әділдік – бұл дәстүрлі қытай мәдениеті орнатқан мінез-құлық кодекстері, мектептің негізі ретінде отбасының қажеттілігі туралы ілім бар. Тарихи өзгерістер барысында ол халықтық әдет-ғұрыптар мен фольклорға біріктірілді. «Сяобаожуанда» Лаочжа ізгілік пен әділдіктің көрінісі және Чжэн Ванлоң шығармаларындағы кейіпкер де осы қасиеттерге ие. Цзя Пинва, Ли Ханю де дәстүрлі салтанатты кескіндемеге жаңа жарқын түстер қосқанды ұнатады, бұл жаңа нәрселер алдында жүректің дәстүрлі толқуын көрсетеді [13, 180-6].

Қорытынды

Қытайдың әдебиет саласында «жаралы әдебиеттен» «кері ойлау әдебиетіне» өтіп, одан әдебиет бағытында реформалар жүргізіліп, реалистік бағытты ұстанған көп бағдарлы осы

заман әдебиеті қалыптасты. Осы кезеңде ұшқыр қиялымен тартымды фантастиканы ұластырып, өз «тамырын іздеушілер» әдебиеті дами бастады. Қытай сахнасында (тіпті өз туған жеріне) табанын мықтап тіреген, дәстүрлі әдеби шеңберді бұзған, бірақ қытайлық (4 мамырдан бергі) жаңа әдебиет дәстүріне (гуманизмнің әлемге ортақ құндылықтарына) жақсы мұра қалдырған, тұсаусыз да жанкешті, дарынды да еңбекшіл қаламгерлер пайда болады.

Олар күшті фантастикалық қуат пен батыл инновациялыққа толы, сан қырлы, аса қиялшыл да елестеткіш, бейнелеуге шебер, ерекше субъективті сезім әлемін жасады. Мысалға, дүлдүл мініп ғарышты шарлады, сырлы трансцендентті объективті дүниені сомдап, айқын авангардтық рең берді. Осылайша, қытайлық сиқырлы реализм ресми түрде дамыды.

Әдебиетте қытай әдеби сыншыларының сөзімен айтқанда «ғасырлық ауру», «өтірік жазу», «жалғыздықты жырлау» тақырыптарында жазып, «алда жүргендер» әдебиеті пайда болды. Қорыта келгенде, бұдан бұрынғы әдебиет саяси рең алып, адамгершілікті басты мақсат етіп жазу арқылы адамды тәрбиелеу құралы болды. Ал 1985 жылдан кейінгі әдебиет нағыз қоғамның шындығын жазуға кірісті, ақты ақ, қараны қара деп бұрынғы қоғамда қалыптасқан заңдылықтардың тас-талқанын шығарып, өз оқырмандарына жаңаша ойлауды үйретті. Оқырман әдебиет адамды тәрбиелейді деген ұғымға күдікпен қарай бастады, бірақ жазушылар керегінді сүзіп алу өзіне байланысты деген көзқарасты ұстанды. Әрине, Қытайдың саяси жүйесі мен экономикалық жүйесі үлкен өзгерістерге ұшыраған кезде, ескі сана мен ескі идеялар адамдардың санасының тереңдігінде қалады. Тамыр іздейтін авторлар адамның мінез-құлқын оларды білдіру үшін осы ескі сана мен ескі идеялардың тасымалдаушысы ретінде қолданады. Бір жағынан, олар шындық пен бірегейлік туралы тарихи түсініктерді көрсетеді, ал, екінші жағынан, олар мифологияның белгілі бір сипаттамаларын көрсететін стильді алға тартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 陈鹏：《把握文艺方向，繁荣文艺创作》，《人文天下》 журналы，2014年12月刊，总第37期。
2. 浓德乐主编。中国现当代学（上册）北京：《高等教育出版社》，-1986-376页
3. 3.韩少功：《世界：灵魂的声音》长春：吉林人民出版社，1996-215页
4. 4.李杭育：《理一理我们的‘根’》《作家》，1985年6月总第6期。
5. 贺桂梅：《“新启蒙”知识档案》，北京大学出版社，2010年3月-387页
6. 6.洪子诚：《中国当代文学史》北京大学出版社出版，2023年503页
7. 邓楠《论寻根文学的美学追求[J]. 批评世界》 журналы 2005(1).
8. 李洁非：《寻根文学：更新的开始（1944-1985）》//《当代作家评论》1995年第4期。
9. 韩少功：《信息社会与文学前景》，《新创作》 журналы,1985年第1期。总第十六期,第43-47页。
10. 金莉莉：《中国现当代文学史（上）》教学大纲.08.08.2022.
11. Абдырақын Н. Жаңа заман қытай әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 217 б.
12. Абдырақын Н., Бисенбаева Ә. Қазіргі заман қытай әдебиеті (I бөлім): оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2022. – 219 б.
13. Абдырақын Н., Бисенбаева Ә. Қазіргі заман қытай әдебиеті (II бөлім): оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2023. – 206 б.

REFERENCES

1. Chén Péng. Bǎwò wényì fāngxiàng, fánróng wényì chuàngzuò [Grasp the direction of literature and art, and prosper literary and artistic creation] // Rénwén tiānxià. – 2014. – №37. [in Chinese]

2. Nóng dé lè zhǔbiān. Zhōngguó xiàn dāngdài xué (shàngcè) [Editor-in-Chief of Nong Dele.Chinese Modern and Contemporary Studies (Volume 1)]. – Běijīng: Gāoděng jiàoyù chūbǎn shè, 1986. – 376 yè. [in Chinese]
3. Hánshǎogōng. Shìjiè: Líng hún de shēngyīn [The World: The Voice of the Soul]. – Zhǎngchūn: Jílín rénmin chūbǎn shè, 1996. – 215 yè. [in Chinese]
4. Lǐhángyō. Lǐ yī lǐ wǒmen de ‘gēn’ // Zuòjiā. – 1985. №6. [in Chinese]
5. Hèguīméi. “Xīn qǐméng” zhīshì dǎng’àn [“New Enlightenment” Knowledge Archives]. – Běijīng: Běijīng dàxué chūbǎn shè, 2010. – 387 yè. [in Chinese]
6. Hóngzíchéng. Zhōngguó dāngdài wénxué shǐ [History of Contemporary Chinese Literature]. – Běijīng: Běijīng dàxué chūbǎn shè, 2023. – 503 yè. [in Chinese]
7. Dèngnán. lùn xúngēn wénxué dì měixué zhuīqiú [J] [On the Aesthetic Pursuit of Root-seeking Literature [J].] // Pǐpíng shìjiè. – 2005. – №1. [in Chinese]
8. Lǐjiéfei. Xúngēn wénxué: Gēngxīn de kāishǐ (1944–1985) [Root-seeking Literature: The Beginning of Renewal (1944-1985)] // Dāngdài zuòjiā pínglùn. – 1995. – №4. [in Chinese]
9. Hánshǎogōng. Xìnxī shèhuì yǔ wénxué qiánjǐng [Information Society and Literary Prospects] // Xīn chuàngzuò. – 1985. – №1. – P. 43–47. [in Chinese]
10. Jīn lì. “Zhōngguó xiàn dāngdài wénxué shǐ (shàng)” jiàoxué dàgāng [Syllabus of “History of Modern and Contemporary Chinese Literature (Part 1)”]. 08.08.2022. [in Chinese]
11. Abdyraqyn N. Jańa zaman qytai adebieti [Modern Chinese literature]: oqu quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 217 b. [in Kazakh]
12. Abdyraqyn N., Bisenbaeva A. Qazirgi zaman qytai adebieti (I bolim) [Modern Chinese literature (part I)]: oqu quraly. – Almaty: Daryn, 2022. – 219 b. [in Kazakh]
13. Abdyraqyn N., Bisenbaeva A. Qazirgi zaman qytai adebieti (II bolim) Modern Chinese literature (part II): oqu quraly. – Almaty: Daryn, 2023. – 206 b. [in Kazakh]

УДК 81:1; ГРНТИ 16.01.07

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.75>А.С. БОХАНОВА ¹, А.О. АЗИЗОВА ¹, Р.Б. АБЛАЕВА ²¹PhD, *Международный университет туризма и гостеприимства*
(Казахстан, г. Туркестан), e-mails: ayguliok@mail.ru; ainura_28_87@mail.ru²старший преподаватель *Международного университета туризма и гостеприимства*
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ablaeva.raihan@iuth.edu.kz

СЕМАНТИЗАЦИЯ КОГНИТИВОВ КОНЦЕПТА «ЛИШЕНИЕ» В РОМАНЕ М. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена лишительной семантике, презентуемой через когнитивные модели (структуры), которые в свою очередь формируют концепт «лишение». Фактическим материалом послужили семантические структуры с семой 'лишение', воплощаемые путем вербализации отдельных языковых единиц и фрагментов текста романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Глубинные структуры этих фрагментов охватывают в тексте когнитивные модели разных типов. Анализ материала производился путем использования методов когнитивного, семантического и функционального анализа, а также филологического метода исследования. Результаты проведенного анализа позволяют утверждать, что когнитивные модели, воплощая лишительную семантику, способствуют передаче основного замысла авторов. Полученные результаты являются эффективными при анализе текста романа в школе и вузе в учебных целях, а также для формирования моральной перспективы современного общества. Необходимым представляется исследование восприятия читательской аудиторией высказываний с лишительной семантикой: данная семантика в своей основе содержит отрицательную коннотацию, а читатель, воспринимая излагаемое событие, вводит его в определенный социальный контекст. Это может способствовать совершенствованию употребляемых содержательных и формальных средств, а также приемов изложения. Вместе с тем нам представляется неоправданной идентификация семантики лишения и отрицания, а также интерпретация лишительной семантики в контексте оппозиции к семантике каритивной. Кроме того, как показывает обзор лингвистических источников по данной проблематике, в работах ученых не только отсутствует четкое отграничение категории лишительности от семантически смежных с ней категорий, но и не рассматривается ее статус в парадигме лингвистического знания в целом. Необходимость исследования, таким образом, состоит в утверждении одного из взглядов на термин «лишительность» в пределах разноголосицы мнений, иными словами, в приведении термина к единообразию.

Ключевые слова: семантизация, лишительная семантика, когнитивная модель, концепт, лишительность, посесивность, каритивность.

***Цитируйте нас правильно:**

Боханова А.С., Азизова А.О., Аблаева Р.Б. Семантизация когнитивов концепта «лишение» в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 84–94. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.75>

***Cite us correctly:**

Bohanova A.S., Azizova A.O., Ablava R.B. Semantizacia kognitivov koncepta «lishenie» v romane M. Bulgakova «Master i Margarita» [The Semantics of Cognitive of the Concept of “Deprivation” in M. Bulgakov’s Novel “The Master and Margarita”] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 84–94. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.75>

Дата поступления статьи в редакцию 02.04.2024 / Дата принятия 27.09.2024

А.С. Боханова¹, А.О. Әзизова¹, Р.Б. Аблаева²

¹*PhD, Халықаралық туризм және қонақжайлылық университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: ayguliok@mail.ru; ainura_28_87@mail.ru*

²*Халықаралық туризм және қонақжайлылық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ablaeva.raihan@iuth.edu.kz*

М. Булгаковтың «Мастер және Маргарита» романындағы «айыру» тұжырымдамасының когнитивтерін семантизациялау

Андатпа. Ұсынылған мақала өз кезегінде «айыру» тұжырымдамасын қалыптастыратын когнитивті модельдер (құрылымдар) арқылы ұсынылатын айыру семантикасына арналған. Нақты материал М. Булгаковтың «Мастер және Маргарита» романы мәтінінің жеке тілдік бірліктері мен фрагменттерін вербализациялау арқылы жүзеге асырылған «айыру» семасы бар семантикалық құрылымдар болды. Бұл фрагменттердің терең құрылымдары мәтінде әртүрлі типтегі когнитивті модельдерді қамтиды. Материалды талдау когнитивті, семантикалық және функционалды талдау әдістерін, сондай-ақ филологиялық зерттеу әдісін қолдану арқылы жүргізілді. Жүргізілген талдаудың нәтижелері айыру семантикасын бейнелейтін когнитивті модельдер авторлардың негізгі ниетін жеткізуге ықпал етеді деп айтуға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер мектеп пен университеттегі роман мәтінін оқу мақсатында талдауда, сондай-ақ қазіргі қоғамның моральдық перспективасын қалыптастыруда тиімді болып табылады. Айыру семантикасы негізінен теріс коннотацияны қамтиды, ал оқырман баяндалған оқиғаны қабылдай отырып, оны белгілі бір әлеуметтік контекстке енгізеді, оқырман аудиториясының айыру семантикасы бар мәлімдемелерді қабылдауын зерттеу қажет. Бұл тұтынылатын мазмұндық және формальды құралдарды, сондай-ақ презентация әдістерін жетілдіруге ықпал етуі мүмкін. Сонымен бірге, айыру мен теріске шығару семантикасын анықтау, сондай-ақ каритивтік семантикаға қарсылық контексіндегі айыру семантикасын түсіндіру бізге негізсіз болып көрінеді. Сонымен қатар, осы мәселе бойынша лингвистикалық дереккөздерге шолу көрсеткендей, ғалымдардың еңбектерінде айыру категориясын онымен семантикалық байланысты категориялардан нақты ажырату ғана емес, сонымен бірге оның лингвистикалық білім парадигмасындағы мәртебесі де қарастырылмайды. Зерттеудің қажеттілігі, осылайша, кереғар пікірлер шегінде «айыру» терминінің бір көзқарасын бекітуден, басқаша айтқанда, терминді біркелкілікке келтіруден тұрады.

Кілт сөздер: семантизация, депривативті семантика, когнитивтік модель, концепт, айыру, иелік, каритивтілік.

A.S. Bokhanova¹, A.O. Azizova¹, R.B. Ablava²

¹*PhD, International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: ayguliok@mail.ru; ainura_28_87@mail.ru*

²*Senior Lecturer of International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ablaeva.raihan@iuth.edu.kz*

The Semantics of Cognitive of the Concept of “Deprivation” in M. Bulgakov’s Novel “The Master and Margarita”

Abstract. The proposed article is devoted to the deprivation semantics, presented through cognitive models (structures), which in turn form the concept of “deprivation”. The actual material was semantic structures with the term 'deprivation', embodied by verbalization of individual linguistic units and fragments of the text of M. Bulgakov’s novel “The Master and Margarita”. The deep structures of these fragments cover cognitive models of various types in the text. The analysis

of the material was carried out by using methods of cognitive, semantic, and functional analysis, as well as the philological method of research. The results of the analysis suggest that cognitive models, embody superfluous semantics, contribute to the transmission of the main idea of the authors. The results obtained are effective in analyzing the text of the novel at school and university for educational purposes, as well as for forming a moral perspective of modern society. Superfluous semantics contains a negative connotation, and the reader, perceiving the event being presented, introduces it into a certain social context, it seems necessary to study the perception of statements with superfluous semantics by the readership. This can contribute to the improvement of the content and formal means used, as well as presentation techniques. At the same time, it seems to us unjustified to identify the semantics of deprivation and denial, as well as to interpret the superfluous semantics in the context of opposition to the semantics of the primitive. In addition, as the review of linguistic sources on this issue shows, the works of scientists not only lack a clear separation of the category of deprivation from semantically related categories but also do not consider its status in the paradigm of linguistic knowledge as a whole. The need for research, therefore, consists in affirming one of the views on the term “deprivation” within the confines of a disagreement of opinions, in other words, in bringing the term to uniformity.

Keywords: semantics, deprivation semantics, cognitive model, concept, verbal means, semantic category, deprivation, possessiveness, creativeness.

Введение

Современная культурная парадигма, определяемая как постмодернистская, характеризуется нивелированием амбивалентности границ человеческого бытия: стираются грани между жизнью и смертью, верхом и низом, мужским и женским, субъектом и объектом, что неизбежно приводит к модели одноуровневой реальности и трансформирует постмодернистское человеческое сознание в феномен одноуровневой культуры [1, с. 467]. Стремясь отказаться от дуальных оппозиций, постмодернистское сознание примитивно и даже искаженно трактует систему ценностей. В контексте этого сознания зло уравнивается с добром, что позволяет оправдывать прагматический подход к жизни, основанный на зле. Идея борьбы со злом, заложенная в основу романа «Мастер и Маргарита», вносит диссонанс в обозначенную культурную парадигму, а поэтому для современной реальности является актуальной. Чуждая писателю болезнь современного ему общества: стремление к материальным благам, к накопительству – выражается как борьба со злом. Ее ведет главный герой произведения Воланд путем лишения всех благ падких на деньги героев. Каждый отдельно описанный фрагмент текста вписывается в паутину событий и миров, органично объединенных концептом «лишение». Актуальность данного исследования заключается в необходимости выявления когнитивных структур, формирующих данный концепт, и определения их роли в передаче идейного замысла автора. Очевидная значимость такого рода анализа состоит также в возможности переосмысления на основе текста романа смысла жизни в современную эпоху.

Цель настоящей статьи – выявить вербально-семантические средства, репрезентирующие когнитивные структуры концепта «лишение», и обосновать целесообразность их употребления.

Методы исследования и материалы

Фактическим материалом исследования послужил комплекс языковых единиц, передающих смысловые сущности когнитивных структур как базы для формирования концепта «лишение». Источниками фактического материала явился роман Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита». В основу романа положено булгаковское понимание

католического учения о несовершенстве первозданной природы человека, требующей активного внешнего воздействия для его исправления [2]. Именно этим и занимается Воланд, карая провинившихся грешников путем лишения их всего незаконно нажитого, тем самым искореняя зло как социальное явление.

Для реализации поставленной цели были использованы следующие научные методы: а) метод когнитивного анализа применялся при выявлении когнитивных структур, формирующих концепт «лишение»; б) метод семантического анализа – при выявлении языковых единиц с лишительной семантикой; в) метод функционального анализа – с его помощью определялись функции языковых единиц в тексте романа; г) филологический метод использовался для выявления соотношения степени органичности когнитивных структур и идейного замысла романа.

Обзор литературы производился в когнитивном и функционально-семантическом направлениях с учетом принципов анализа художественного текста. Соотношение когнитивного и семантического подходов к слову в их соотношении совершенно оправданно. В научных трудах последнего десятилетия, в частности в монографии А.П. Бабушкина и И.А. Стернина такой подход интерпретируется как «новые возможности в описании языковых единиц» [3, с. 3]. Когнитивного и семантического анализа в их взаимодействии при интерпретации языковых единиц последовательно придерживается в своих исследованиях Н.Н. Болдырев [4; 5]. Об актуализации интегративных процессов в когнитивной лингвистике свидетельствуют целые монографические исследования последнего времени, в которых представлен спектр данных процессов в разных аспектах их трактовки учеными [6]. Все это способствует развитию отдельного направления внутри когнитивной лингвистики, обозначенного как когнитивная семантика. Согласно располагаемым данным научных источников, в настоящее время оно успешно развивается в том числе и в дальнем зарубежье. В этом контексте значимым для настоящего исследования является тот факт, что, согласно А.В. Хреновой, когнитивная семантика включает, наряду с другими теориями, теорию ментальных пространств, разработчиками которой являются Ж. Фоканье, Ш. Кольсон и др. [7, с. 156].

Восприятие и осмысление реальной действительности, ее связь с языком, ее влияния на язык, на его носителей уже не одно столетие является объектом исследований ученых, труды которых посвящены лингвофилософским изысканиям, основу для которых положил В. фон Гумбольдт [8]. Накопленные на основе восприятия знания складываются в картину мира, а их осмысление формирует когнитивные модели (когнитивы), или структуры знаний о мире. Интерес в этом отношении представляет исследование В.З. Демьянкова, прослеживающего языковые техники трансформации знаний [9].

Развитие когнитивной лингвистики последних десятилетий не позволило, однако, устранить отдельные разногласия, связанные с типами когнитивных моделей и их интерпретацией. Так, до сих пор не получил единообразного толкования доминирующий в исследованиях ученых когнитив фрейм. Более оптимальной представляется интерпретация данного феномена О.Н. Санжаровой, которая, опираясь на классические исследования М. Минского, рассматривает его в качестве концептуальной базы знаний [10]. В настоящем исследовании мы придерживаемся устоявшегося в когнитивной науке комплекса когнитивных моделей, который включает следующие когнитивы: фрейм, скрипт, сценарий, картина мысли и гештальт. Данные компоненты составляют каркас для формирования концептуальной картины мира, представленной набором концептов. Взаимосвязь когнитива и концепта осуществляется в процессе языкомыслительной деятельности, представленной следующими уровнями: онтологический, когнитивный, ментальный, семантический, языковой [11, сс. 37–38]. Продуктом когнитивного уровня являются когнитивные модели (когнитивы), а ментального – концепты.

В обозначенную концепцию вписываются дефиниции концепта, наиболее актуальными среди которых представляются определения Ю.С. Степанова [12, сс. 41–42], А.П. Бабушкина и И.А. Стернина [3, сс. 7–10], М.В. Пименовой [13, с. 10] и других. Обращаясь к концепту, отраженному в языке, исследователи рассматривают его как частицу человеческого сознания и справедливо акцентируют внимание на том, что данный феномен формируется вне языка. Эта мысль особенно отчетливо передается в формулировке Е.С. Кубряковой: «Концепт – оперативная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания» [14, сс. 90–92]. Не меньшего внимания заслуживает определение концепта, предложенное В.И. Карасиком: «многомерное ментальное образование, в составе которого выделяются образно-перцептивная, понятийная и ценностная стороны», «фрагмент жизненного опыта человека», «переживаемая информация», «квант переживаемого знания» [15, с. 71]. Как следует из приведенного определения, приоритет отдается формированию концепта на основе субъективных действий, знаний и опыта. Это обуславливает выявление когнитивных структур, на которых базируется концепт «лишение».

Концепт «лишение» включает в себе лишительную семантику, формирующую категорию лишительности. Проблема данной категории и смежных с ней обозначена в трудах Вяч.Вс. Иванова [16], Н.Н. Болдырева [17], Б.Ч. Бижоева [18] и других. Однако в интерпретации этих ученых она идентифицируется с каритивной семантикой, с чем трудно согласиться. Лишительность, в отличие от каритивности, наряду с семантикой необладания, передает также семантику каузации необладания, то есть указание на причину необладания. Иными словами, в качестве облигаторного признака категории лишительности выступает каузирование: 'кто-то каузировал, что кто-то другой не владеет чем-то' или 'что-то, какое-то событие каузировало, что кто-то не владеет чем-то'. Базовую семантическую структуру категории лишительности схематически можно представить в следующем виде:

'x обуславливает то, что у лишается и не имеет z-а' [19].

Сказанное обеспечивает понятийную базу настоящего исследования, которая основывается на двух основных составляющих: 1) изложенной трактовке концепта и его когнитивных структур; 2) семантической интерпретации лишительной семантики.

Анализ и результаты

Концепт, как подчеркивалось выше, формируется в сознании человека посредством совокупности нескольких когнитивных структур. Лишительная семантика в романе Михаила Булгакова передается благодаря концепту «лишение», который образует совокупность воссозданных писателем отдельных миров, выражаемых через когнитивные структуры, или когнитивы. В свою очередь данные когнитивы семантизируются в тексте романа за счет семантического комплекса языковых и контекстуальных средств. Среди выделенных нами когнитивов преобладающие позиции занимают: а) фрейм, б) скрипт, в) сценарий, г) картина мысли, д) гештальт.

а) Фрейм, согласно Н.Н. Болдыреву, структура представления знаний, модель культурно обусловленного знания, являющегося общим для большей части общества, то есть типизированным, узнаваемым любым членом общества [17, с. 31]. Согласно собранному материалу, данная когнитивная структура с маркером 'лишение' отмечается спорадически, что, на наш взгляд, объясняется фрагментарным изложением знаниевой парадигмы. Вербализация рассматриваемой структуры осуществляется за счет употребления лексики, в которой в имплицитной форме прослеживается лишительная семантика. Так, обращаясь к Ивану с вопросом о том, кто такой застройщик тогдашней Москвы, Мастер определяет его

словом жулик: *Вы знаете, что такое застройщики? - ...Это немногочисленная группа жуликов, которая каким-то образом уцелела в Москве.* Согласно словарям, жулик – вор, мелкий мошенник [20, с. 67]. Лишительная семантика в данном случае выражается имплицитно: определяя застройщиков словом жулик, воплощается мысль о том, что они своими действиями лишают людей комфортного жилья.

Фрейм чаще всего используется для изложения конкретного факта. В контексте лишительной семантики характерным примером является сообщение о том, что Варьете лишается администрации: *пропала вся головка администрации.* Другие примеры: (Накануне казни Иешуа) *Пилату показалось, что все вокруг исчезло. Ненавидимый город умер.*

Фактологичность фрейма ограничивает его использование в художественном тексте, которому в большей степени присущ развернутый характер. Это находит воплощение в использовании совокупности фреймов, формирующих когнитивную структуру, определяемую как скрипт.

б) Скрипт – когнитивная структура, формирующаяся совокупностью фреймов и складывающаяся из информации, накопленной через события, переживаемые зрительно реальным опытом, через стереотипную информацию, идущую из детства, или путем тщательного запоминания действий других людей [21, с. 20]. Поскольку, подобно фрейму, скрипт предполагает фактологичность изложения, то в тексте романа лишительная семантика передается глаголами прошедшего времени в аористическом значении, которые функционируют в определенном контексте: *Берзиоза охватил необоснованный, но столь сильный страх, ему захотелось тотчас бежать; Берлиоз подумал: «Что это со мной? ...сердце шалит..., я переутомился»; Жизнь Берлиоза складывалась так, что к необыкновенным явлениям он не привык; Маркиза, – бормотал Коровьев, – отравила отца, двух братьев и двух сестер из-за наследства.*

В приведенном иллюстративном материале в контексте маркера 'лишение' интерес представляет последний пример, в котором напрямую излагается причина действия субъекта с использованием предложно-падежной формы с причинным предлогом *из-за*.

Для изложения совокупной информации автором используются также глаголы настоящего постоянного времени глагола. Лишительная семантика выражается за счет наполнения их пейоративной лексикой, позволяющей выразить присущие начальству пороки, лишаящие их человеческого облика. Интерес представляет тот факт, что в романе друг Воланда, обращаясь к Степе, использует глаголы во множественном числе, тем самым указывая на их типичный характер: *вообще они в последнее время жутко свинячат. Пьянствуют, вступают в связи с женщинами, используя свое положение, ни черта не делают, да и делать ничего не могут, потому что ничего не смыслят в том, что им поручено. Начальству втирают очки.* Необходимо также обратить внимание на еще одну очень важную функцию глаголов настоящего постоянного времени глагола: употребляя их, автор указывает на трудность искоренения отмеченных пороков.

С целью оживить события, произошедшие в прошлом, в тексте используется настоящее описательное время глагола. Оно естественным образом вписывается во фрагмент сюжета, когда дамы, обманутые Фаготом, лишаются нарядов: *выбегают на улицу в одном белье под улюлюканье толпы.*

Между тем каузация как один из категориальных признаков, присущих лишительной семантике, предполагает развертывание в тексте романа причинно-следственных связей, что предопределяет наиболее активно используемую в нем когнитивную структуру в виде сценария.

в) Сценарий – когнитивная структура событийного характера, содержащая последовательность нескольких событий (эпизодов), состоящая из развития и движения,

проявлений чередования периодов и событий, распространяющихся во времени и пространстве [21, с.20]. В тексте произведения маркер 'лишение' передается контекстуально, за счет высказываний событийного типа: (Прокуратор Понтий Пилат к Иешуа): *Так это ты подговаривал народ разрушить Ершаламийский храм?; Трамвай накрыл Берлиоза, и под решетку Патриаршей аллеи выбросило на бульжный откос темный предмет... Это была отрезанная голова Берлиоза; Несколько раз он пытался бежать к турникету, но ноги его не слушались – с Бездомным приключилось что-то вроде паралича;* (Иван Бездомный о себе) *Пошел я купаться на Москву-реку, ну и попятели мою одежду;* (Женщины лишаются своей одежды и приобретают французские наряды) *Последней исчезла высоченная гора старых платьев и обуви.*

Кроме того, сценарий как когнитивная структура воплощается благодаря изложению нескольких взаимосвязанных фрагментов текста. Ярким примером этого является сцена, излагающая приход к домоуправляющему милиции, которой стало известно о взятке. Она отнимает у него полученную ранее взятку, а самого его арестовывает. Другой пример: (О женщине на балу сатаны, которая лишает жизни собственного ребенка) *когда она служила в кафе, хозяин как-то зазвал ее в кладовую, а через девять месяцев она родила мальчика, унесла его в лес и засунула ему в рот платок, а потом закопала мальчика в землю.*

Особо, с нашей точки зрения, следует выделить когнитив событийного характера, имеющий маркер 'лишение', но не заключающий в себе негативного оттенка. Речь идет об эпизоде сожжения Мастером рукописи романа, что вербализуется в тексте путем использования глаголов с семой 'лишение': (Мастер о себе) *Я вынул из ящичка стола тяжелые списки романа и черновые тетради и начал их жечь. ...Знакомые слова мелькали передо мной, желтизна неудержимо поднималась снизу вверх по страницам, но слова все-таки проступали и по ней. Они пропадали лишь тогда, когда бумага чернела и я кочергой яростно добывал их.*

Нельзя не обратить внимания на имперфектное значение используемых глаголов, позволяющее передать длительность и мучительность предпринимаемых действий. Думается, данное значение выполняет роль позитивного начала применительно к возможности лишения существования романа. С этим коррелируется эпизод появления Воланда с его знаменитой фразой *Рукописи не горят*. В данной фразе заключен глубочайший идейный смысл романа: добро всегда побеждает зло. В ней также отчетливо просматривается перспектива смысла жизни, с целью чего в тексте используются когнитивные структуры, определяемые в когнитивистике как картина мысли.

г) Картина мысли – самая сложная форма операции формирования концепта. Мысль проистекает из умения художника фантазировать, изображать, подражать [15, с. 21]. Представленное определение свидетельствует о том, что маркер 'лишение' в рассматриваемой когнитивной структуре должен передаваться с помощью предположительной семантики, вербализуясь в форме будущего времени глагола. В качестве примера приведем следующий диалог: (Неизвестный к Берлиозу) *Вам отрежут голову. – А кто именно? Враги? Интервенты?* – Неизвестный: *Нет, русская женщина, комсомолка.*

Как видим, концепт «лишение» передается в первой реплике глаголом *отрежут* – действие лишения, направленное на объект 1, в качестве которого выступает Берлиоз (объект 2 – голова). В то же время реплика представляет собой неопределенно-личное предложение, а субъект действия раскрывается в следующих репликах: *русская женщина, комсомолка*. Приведем подобный пример: (Понтий Пилат к Иешуа) *А что ты все-таки говорил про храм в толпе на базаре? – Я, игемон, говорил о том, что рухнет храм старой веры и создастся новый храм истины. В числе прочего я говорил, ...что настанет время, когда не будет власти ни кесарей, ни какой-либо иной власти. Человек перейдет в царство истины и справедливости, где вообще не будет надобна никакая власть.*

В ряде случаев перспектива, представленная за счет когнитива картины мысли, вербализуется с непосредственным участием прилагательного *лишний*, например: (Воланд к Степе) *Это моя свита... И свита эта требует места, ... так что кое-кто из нас здесь лишний в квартире. И мне кажется, что этот лишний – именно вы!*

Семантизация рассматриваемой когнитивной модели с маркером 'лишение' обеспечивается также участием проспективного значения. Так, причина предполагаемой гибели Берлиоза, который из-за этого может лишиться участия в заседании МОССОЛИТа, выражается путем использования следующих конструкций: раскрывается условие, при котором предполагаемое действие обязательно реализуется в будущем: *Аннушка уже купила подсолнечное масло, и даже не только купила, но даже разлила;* (предположение о спасении Иешуа от Матвея Левия) *При большой ловкости и очень точном расчете можно было, согнувшись, проскочить между двумя легионерами, дорваться до повозки и вскочить на нее. Тогда Иешуа спасен от мучений.*

Значение предположения, не оставляющего сомнений, передается контекстуальными средствами, путем описания ситуации. Лишительная семантика в таких случаях носит, как правило, имплицитный характер: (Фагот во время представления черной магии Воланда) *Колода эта таперича, уважаемые граждане, находятся в седьмом ряду у гражданина Парчевского, как раз между трехрублевкой и повесткой о вызове в суд по делу об уплате алиментов гражданке Зельковой.* Как следует из данного примера, автор через своего героя излагает негативное действие субъекта: гражданка лишена алиментов, а причиной этого является Парчевский, который уклоняется от их уплаты.

Картина мысли как когнитивная структура передается в тексте непосредственно коррелирующими с ее функцией средствами, в частности, фразеосочетанием *овладела мысль*, а значение возможности изменить ситуацию с отрицательной на положительную – фразеосочетанием, включающим глагол *лишить*: *Тут Маргаритой овладела мысль, что, по сути дела, она зря столь исступленно гонит щетку. Что она лишает себя возможности что-либо как следует рассмотреть, как следует упиться полетом.*

Маркер 'лишение' прослеживается в высказываниях, содержащих глаголы желания типа *желать, хотеть*, а также глаголы в сослагательном либо повелительном наклонениях, например: (Левий) *хотел одного, чтобы Иешуа, не сделавший никому в жизни ни малейшего зла, избежал бы истязаний; За мной, читатель! Кто сказал тебе, что нет на свете настоящей, верной любви? Да отрежут лгуна его гнусный язык!*

д) Семантизация концепта «лишение» базируется в тексте романа также на гештальтах. Гештальт – когнитивная структура, отражающая целостный многокомпонентный образ в виде сгруппированных чувственных и рациональных элементов [21, с. 21]. Данный образ, как правило, строится на экзистенциональной семантике. Так, образ части Москвы формируется у читателя путем описания места, где происходит действие. В начале романа в описании четко вырисовывается картина неоправданных лишений: *Не только у будочки, но и во всей аллее, параллельной Малой Бронной улице, не оказалось ни одного человека. В тот час, когда уж, кажется, и сил не было дышать, когда солнце, раскалив Москву, в сухом тумане валилось куда-то за Садовое кольцо, никто не сел на скамейку, пуста была аллея.* Другие примеры: *Бор на противоположном берегу реки, еще час назад освещенный майским солнцем, помутнел, размазлся и растворился. Вода сплошной пеленой валила за окном.*

Интерес представляет также гештальт в виде представления образа Иисуса в поэме Бездомного. Как известно, Берлиоз заказал поэту Бездомному антирелигиозную поэму, «но, к сожалению, ею редактора не удовлетворил». Бездомный очертил Иисуса черными красками. Однако Берлиоз считает, что поэму нужно писать заново, поскольку: главное не в том, каков был Христос, а в том, что его как личности вовсе не существовало.

Особо следует выделить гештальты, которые предопределяют иные когнитивные структуры, прежде всего сценарии. Автор очерчивает образ героя, позволяющий понять мотивы его негативных действий в будущем, направленных на лишения чего-либо иного человека, например: *Этот двадцатилетний мальчуган с детства отличался странными фантазиями, мечтатель и чудак. Его полюбила одна девушка, а он взял и продал ее в публичный дом.*

Заключение

Незначительное количество лингвистических исследований по проблеме лишения позволяет утверждать, что семантика лишения имеет место в языках как флективного, так и агглютинативного типа. Иными словами, она распространяется на разные языковые системы, воплощаясь в них в специфических для них языковых единицах, организуя в их пределах функционально-семантическое поле. Это обуславливает тот факт, что в настоящем исследовании категория лишительности определяется как семантическая (понятийная) категория.

В основе ее отграничения от сопряженных семантических категорий лежит категориальный признак каузирования. Именно каузатор является облигаторным компонентом базовой семантической структуры этой категории. Поэтому, несмотря на ее близость по значению с категориями каритивности и невладения (необладания), она приобретает самостоятельный семантический статус. При этом некорректным является ее интерпретация как оппозиционной составляющей категории посессивности, поскольку последняя, в силу своей семантической структуры, противостоит прежде всего категории невладения (необладания). Это обуславливает невозможность описания категории лишительности на основе принципов, свойственных сопряженным с ней категориям, и предопределяет избранную нами методику ее исследования.

Произведенное описание отдельных языковых единиц в фокусе теоретических выкладок позволяет утверждать тот факт, что семантическая категория лишительности и соответствующее ей функционально-семантическое поле имеют самостоятельный статус в рамках функциональной грамматики.

Концепт как феномен, рожденный и сформированный человеческим опытом, сохраняется в сознании человека и определяет четко сформулированные знания и информацию, выполняя важную роль в развитии общества. В этом контексте неоспорима роль репродукции концепта «лишение» в романе «Мастер и Маргарита», поскольку через него передается идейный смысл произведения о неизбежной наказуемости зла: Воланд карает, то есть лишает незаконно нажитого, всех грешников. Когнитивные структуры, на которых базируется концепт «лишение», охватывают практически весь спектр своего потенциала. Самым оптимальным образом они формируют лишительную семантику, передавая ее посредством комплекса языковых и контекстуальных средств, как имплицитно, так и эксплицитным способом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Халина Н.В. Языкознание в условиях постмодернистской парадигмы: монография. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2008. – 285 с.
2. Дунаев М.М. Анализ романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита» [Электронный ресурс]. URL: <http://bulgakov.lit-info.ru/bulgakov/kritika/dunaev-analiz-master-i-margarita.htm> (дата обращения: 12.02.2024)
3. Бабушкин А.П., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика и семасиология. – Воронеж: ООО «Ритм», 2018. – 230 с.

4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику: курс лекций. – Тамбов: Издательский дом ТГУ, 2014. – 236 с.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивный подход в лингвистике и смежных областях знания // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2020. – №2. – С. 5–25.
6. Когнитивные исследования языка. Выпуск XXXVII // Материалы Международного конгресса по когнитивной лингвистике «Интегративные процессы в современной лингвистике». – Нижний Новгород: Издательство ДЕКОМ, 2019. – 1144 с.
7. Хренова А.В. Современная когнитивная лингвистика за рубежом. Основные единицы исследования // Вестник КемГУ. – 2014. – №1 (57), Т.1. – С. 156–161.
8. Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
9. Демьянков В.З. О языковых техниках «трансфера знаний» в гуманитарных науках // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2015. – №4. – С. 5–15.
10. Санжарова О.Н. Фрейм как концептуальная база знаний и как система языковой репрезентации знаний // Известия Санкт-Петербургского гос. ун-та. – 2015. – №91. – С. 12–16.
11. Жумабекова А.К., Килева Л.Т. Структура современной лингвистики. – Алматы: Улагат, 2015. – 240 с.
12. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
13. Карасик В.И., Пименова М.В. и др. Введение в когнитивную лингвистику: уч. пособие. – Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – 220 с.
14. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и о семантике слова «когнитивный» // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – Вып. 1. – С. 4–10.
15. Карасик В.И. Демонстративы в сетевом дискурсе: интерпретативный аспект // Когнитивные исследования языка. Выпуск XXXVI. – Нижний Новгород: Издательство ДЕКОМ, 2019. – С. 214–222.
16. Иванов Вяч.Вс. Типология лишительности (карикативности). В кн.: Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках. – М.: ИНДРИК, 1995. – С. 5–59
17. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1(001). – С. 18–36.
18. Бижоев Б.Ч., Хежева М.Р. Семантика нулевого количества в кабардино-черкесском языке: основные способы репрезентации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16. Вып. 10. – С. 3514–3521.
19. Боханова А.С. Категория лишительности в экономическом дискурсе: дис. ... док. PhD. – Алматы, 2014. – 134 с.
20. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. – М.: Астрель, 2006. – 1168 с.
21. Самекбаева Э.М. Когнитивтік лингвистика: электронды құрал. – Семей: Семей қаласының Шәкәрім ат. мемлекеттік университеті, 2015. – 39 б.

REFERENCES

1. Halina N.V. Iazykoznanie v usloviakh postmodernistskoj paradigmy: monografiya. – Barnaul: Izd-vo Altaisk. un-ta, 2008. – 285 s. [in Russian]
2. Dunaev M.M. Analiz romana M.Bulgakova «Master i Margarita» [Analysis of M. Bulgakov's novel “The Master and Margarita”]. [Electronic resource]. URL: <http://bulgakov.lit-info.ru/bulgakov/kritika/dunaev-analiz-master-i-margarita.htm> (date of access: 12.02.2024) [in Russian]
3. Babushkin A.P., Sternin I.A. Kognitivnaia lingvistika i semasiologia [Cognitive Linguistics and Semasiology]. – Voronej: OOO “Ritm”, 2018. – 230 s. [in Russian]
4. Boldyrev N.N. Kognitivnaia semantika. Vvedenie v kognitivnuu lingvistiku [Cognitive semantics. Introduction to cognitive linguistics: a course of lectures]. – Tambov: Izdatelskiy dom TGU, 2014. – 236 s. [in Russian]
5. Boldyrev N.N. Kognitivnyi podhod v lingvistike i smejnyh oblastiah znania [Cognitive approach in linguistics and related fields of knowledge] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2020. – №2. – S. 5–25. [in Russian]

6. Kognitivnye issledovaniya iazyka. Vypusk XXXVII [Cognitive language studies. Issue XXXVII] // Materialy Mejdunarodnogo kongressa po kognitivnoi lingvistike «Integrativnye processy v sovremennoi lingvistike». – Nijniy Novgorod: Izdatelstvo DEKOM, 2019. – 1144 s. [in Russian]
7. Hrenova A.V. Sovremennaiia kognitivnaia lingvistika za rubejom. Osnovnye edinicy issledovaniya [Modern cognitive linguistics abroad. Basic research units] // Vestnik KemGU. – 2014. – №1 (57), T.1. – S. 156–161. [in Russian]
8. Gumboldt V.fon. Izbrannye trudy po iazykoznaniiu [Selected works on linguistics]. – M.: Progress, 1984. – 398 s. [in Russian]
9. Demiankov V.Z. O iazykovykh tehnikah «transfera znaniy» v gumanitarnykh naukakh [On the language techniques of “knowledge transfer” in the humanities] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2015. – №4. – S. 5–15. [in Russian]
10. Sanjarova O.N. Freim kak konceptualnaia baza znaniy i kak sistema iazykovoi reprezentacii znaniy [The frame as a conceptual knowledge base and as a system of linguistic representation of knowledge] // Izvestia Sankt-Peterburgskogo gos. un-ta. – 2015. – №91. – С. 12–16. [in Russian]
11. Jumabekova A.K., Kilevaia L.T. Struktura sovremennoi lingvistiki [The structure of modern linguistics]. – Almaty: Ulagat, 2015. – 240 s. [in Russian]
12. Stepanov Iu.S. Konstanty: Slovar russkoi kultury [Константы: Словарь русской культуры]. – М: Iazyki russkoi kultury, 1997. – 824 s. [in Russian]
13. Karasik V.I., Pimenova M.V. i dr. Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku [An introduction to cognitive linguistics]: uch. posobie. – Kemerovo: IPK «Grafika», 2004. – 220 s. [in Russian]
14. Kubriakova E.S. O kognitivnoi lingvistike i o semantike slova «kognitivnyi» [About cognitive linguistics and the semantics of the word “cognitive”] // Vestnik VGU, Seria lingvistika i mejkulturnaia kommunikacia. – 2001. – Vyp. 1. – S. 4–10. [in Russian]
15. Karasik V. Demonstrativy v setevom diskurse: interpretativnyi aspekt [Demonstrative in network discourse: an interpretative aspect] // Kognitivnye issledovaniya iazyka. Vypusk XXXVI. – Nijniy Novgorod: Izdatelstvo DEKOM, 2019. – S. 214–222. [in Russian]
16. Ivanov V. Tipologia lishitelnosti (karitivnosti). V kn.: Etiudy po tipologii grammaticheskikh kategoriy v slavianskikh i balkanskikh iazykakh [The typology of deprivation (caritiveness). In: Studies on the typology of grammatical categories in Slavic and Balkan languages]. – M.: INDRIK, 1995. – S. 5–59. [in Russian]
17. Boldyrev N.N. Konceptualnoe prostranstvo kognitivnoi lingvistiki [The conceptual space of cognitive linguistics] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2004. – №1(001). – S. 18–36. [in Russian]
18. Bijoev B.Ch., Hejeva M.R. Semantika nulevogo kolichestva v kabardino-cherkeskom iazyke: osnovnye sposoby reprezentacii [The semantics of zero quantity in the Kabardino-Circassian language: the main ways of representation] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2023. – T. 16. Vyp. 10. – S. 3514–3521.
19. Bohanova A.S. Kategorija lishitelnosti v ekonomicheskom diskurse: dis. ... dok. PhD [The category of deprivation in economic discourse: dis.]. – Almaty, 2014. – 134 s. [in Russian]
20. Efremova T.F. Sovremennyi tolkovyi slovar russkogo iazyka [Modern explanatory dictionary of the Russian language]. – M.: Astrel, 2006. – 1168 s. [in Russian]
21. Samekbaeva E.M. Kognitivtik lingvistika: elektronnyy qural [Cognitive linguistics: an electronic tool]. – Semei: Semei qalasynyn Shakarim at. memlekettik universiteti, 2015. – 39 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 82-13: МҒТАР 17.07.41

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.76>**Қ. ТӨЛЕБАЕВА** *филология ғылымдарының кандидаты**Alikhan Bokeikhan University**(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: tulebaeva82@mail.ru***ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ: КӨРКЕМ ШЫНДЫҚ ПЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ҮЙЛЕСІМІ**

Аңдатпа: Мақалада Құнанбай бейнесі тарихи шындық пен көркемдік шешімнің үйлесімінде қарастырылған. Мақаланың мақсаты Құнанбай Өскенбайұлы бейнесінің тарихи тұрғыдан берілуі мен көркем шығармадағы сомдалуын салыстырып талдау. Зерттеу мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы Құнанбай Өскенбайұлы бейнесінің тарихи және көркемдік сипатын салыстыра отырып, шығармадағы образ жасалуына әсер ететін факторларды анықтаудан көрінеді. Зерттеу әдістемесінде бірнеше ғалымдардың пікірлері негізге алынған. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасындағы Құнанбай Өскенбайұлы бейнесі салыстырылды. Зерттеу мақалада салыстыру, аналитикалық, анализдеу, сипаттау, дереккөздерін талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылған. Зерттеу мақаланың қорытындысы бойынша Құнанбай Өскенбайұлы бейнесінің көркем шығармада жасалуына тарихи оқиғалар негіз болғанымен, сол кезеңдегі саяси көзқарастар, цензура, авторлық ұстаным, авторлық мүдде әсері анықталды. Зерттеу құндылығы Құнанбай Өскенбайұлы образының тарихи сипаты мен көркемдік бейнеленуін қарастырудан көрінеді. Осылайша зерттеуде Құнанбай Өскенбайұлы образы жайлы ғылыми көзқарастар талданды. Ғылыми айналымда зерттеу мақала Құнанбай бейнесіндегі тарихи шындық пен көркем шындықтың үйлесімі автор мүддесі, авторлық ұстаным нәтижесінде қалыптасқанымен ерекшеленеді. Зерттеу мақаланың қорытындылары Құнанбай Өскенбайұлы жайлы зерттеулерде, Абайтану саласында қолдануға арналған.

Кілт сөздер: көркем шындық, тарихи шындық, образ, кейіпкер, авторлық ұстаным, авторлық мүдде.

К. Tulebayeva*Candidate of Philological Sciences, Alikhan Bokeikhan University**(Kazakhstan, Semey), e-mail: tulebaeva82@mail.ru***The Image of Kunanbay: the Harmony of Artistic and Historical Reality**

Abstract: The research article examines the image of Kunanbay in a combination of historical reality and artistic reality. The purpose of the article is a comparative analysis of the historical transmission of the image of Kunanbay Uskenbaevich and its embodiment in a work of

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Төлебаева Қ. Құнанбай бейнесі: көркем шындық пен тарихи шындық үйлесімі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 95–104. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.76>

***Cite us correctly:**

Tolebaeva Q. Qunanbai beinesi: korkem shyndyq pen tarihi shyndyq uilesimi [The Image of Kunanbay: the Harmony of Artistic and Historical Reality] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 95–104. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.76>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.06.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

art. The theoretical and practical significance of the study is manifested in the comparison of the historical and artistic character of the image of Kunanbay Uskenbaevich with the identification of factors influencing the creation of the image in the work. The research methodology is based on the opinions of some scientists. The image of Kunanbay Uskenbaily in the epic novel by M. Auezov “The Path of Abai” and the novel by Khams R. Tokhtarov “Abai’s Mystery” were compared. The research article uses comparative, analytical, analyzing, descriptive, source analysis, and comparative historical methods. According to the results of the study, the influence of political views, censorship, the author's position, and the author’s interests of that period were revealed, although historical events formed the basis for creating the image of Kunanbay Uskenbaily in a work of art. The value of the research is manifested in the consideration of the historical character and artistic embodiment of the image of Kunanbay Uskenbaily. Thus, the study analyzed scientific views on the image of Kunanbay Uskenbaily. In scientific terms, the research article differs in that the combination of historical truth and artistic truth in the image of Kunanbay was formed as a result of the interests of the author, and the author’s position. The conclusions of the research article are intended for use in the research of Kunanbay Uskenbaily, in the field of Abai studies.

Keywords: artistic truth, historical truth, image, character, author's position, author’s interest.

К. Тулебаева

*Alikhan Bokeikhan University, кандидат филологических наук
(Казахста, г. Семей), e-mail: tulebaeva82@mail.ru*

Образ Кунабая: сочетание художественной и исторической реальности

Аннотация. В исследовательской статье рассматривается образ Кунабая в сочетании исторической реальности и художественного решения. Цель статьи – сравнительный анализ исторической передачи образа Кунабая Ускенбаевича и его воплощения в художественном произведении. Теоретическая и практическая значимость исследования проявляется в сопоставлении исторического и художественного характера образа Кунабая Ускенбаевича с выявлением факторов, влияющих на создание образа в произведении. В методике исследования за основу взяты мнения нескольких ученых. Проведены сравнения образов Кунабая Ускенбаевича, отраженных в романе-эпосе М. Ауезова «Путь Абая» и романе-хамсе Р. Тохтарова «Загадка Абая». В исследовательской статье использованы методы: сравнительный, аналитический, описательный, сравнительно-исторический, анализ источников. Несмотря на то, что в основу создания образа Кунабая Ускенбаевича в художественном произведении легли исторические события, по итогам исследования было выявлено влияние политических взглядов, цензуры, авторской позиции, авторских интересов того периода. Ценность исследования заключается в рассмотрении исторического характера и художественного воплощения образа Кунабая Ускенбаевича. Таким образом, в исследовании были проанализированы научные взгляды на образ Кунабая Ускенбаевича. В научном обороте исследовательская статья отличается тем, что сочетание исторической правды и художественной правды в образе Кунабая сформировалось в результате интересов автора, авторской позиции. Выводы исследовательской статьи предназначены для использования в исследованиях Кунабая Ускенбаевича, в области абаеведения.

Ключевые слова: художественная правда, историческая правда, образ, персонаж, авторская позиция, авторский интерес.

Кіріспе

Қазақтың рухани дүниесін Абайға түсіндірген адам – Құнанбай. Әке мен бала арасындағы рухани жалғастықты тап басып көрсеткен Б. Ердембеков Құнанбай бейнесін

түсіну арқылы Абай даналығының сыры ашыла түсетінін айтады. Өзі өмір сүрген қоғамның басты қайраткері болған Құнанбайдың болмысы М. Әуезовтің «Абай жолы», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» шығармаларынан көрінеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі Құнанбай Өскенбайұлының бейнесін тарихи шындық пен көркем шындық бірлігінде қарастырудан көрінеді. Бұған дейінгі зерттеулерде, атап айтар болсақ, Т. Жұртбай, Б. Сапаралы зерттеулерінде Құнанбайдың көркемдік бейнесі солғын тартқанын айтады. Б. Ердембеков зерттеуінде діни сенімі, сипаты көрінеді, Н. Дулатбеков, М. Азбанбаев Құнанбай бейнесін дерекнамалық сипатта қарастырса, Т. Жолдасованың ғылыми зерттеу жұмысында «Абай жолы» шығармасындағы Құнанбай образы қарастырылған. Осы уақытқа дейінгі зерттеулерде М. Әуезов шығармасындағы Құнанбай бейнесі қарастырылды. Дегенмен Р. Тоқтаровтың туындысындағы Құнанбай бейнесін салыстыру арқылы саяси көзқарастардың әсері анықталып, авторлық мүдде, авторлық ұстаным айқындалды. Осылайша зерттеу мақаланың теориялық негізі М. Әуезовтің «Абай жолы», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» шығармаларымен, Т. Жұртбай, Б. Сапаралы, Т. Жолдасова, Б. Ердембеков, Н. Дулатбеков, М. Азбанбаев көзқарастарына негізделген. Зерттеудің практикалық маңыздылығы Құнанбай бейнесінің тарихи шындық пен көркемдік шындық үйлесімі ретінде зерттеуден анықталады. Мақаланың негізгі нысаны – Құнанбай бейнесі. Зерттеу мақаланың мақсаты Құнанбай бейнесін тарихи шындық пен көркемдік шындық үйлесімінде талдау. Осыған сәйкес зерттеу мақалада мынадай міндеттер анықталады: Құнанбай жайлы көзқарастарды жинақтау; Құнанбай образын М. Әуезовтің «Абай жолы» мен Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» шығармалары негізінде салыстыру; Абайдың қалыптасуындағы Құнанбайдың рөлін анықтау. Зерттеу гипотезасы Құнанбай Өскенбайұлының тарихи бейнесін көркемдік бейнесімен салыстыру арқылы көрінеді. Осылайша, саяси көзқарастар, авторлық ұстаным, авторлық мүдде, цензура сынды факторлар анықталып, Құнанбай бейнесінің Абайдың қалыптасуына әсері анықталды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада Құнанбай бейнесі тарихи шындық пен көркемдік шындық бірлігінде анықталады. Абайтану саласына үлесін қосып жүрген зерттеушілер Т. Жұртбай, Б. Сапаралы, Т. Жолдасова, Б. Ердембеков, Н. Дулатбеков, М. Азбанбаев пікірлері қарастырылды. Құнанбай образы М. Әуезовтің «Абай жолы», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» шығармалары негізінде талданды.

Зерттеуге әдебиеттану ғылымындағы жалпы теориялық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, зерттеуші ғалымдар еңбектері аналитикалық, анализдеу, сипаттау, дереккөздерін талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде қарастырылды. Құнанбай бейнесі «Абай жолы», «Абайдың жұмбағы» шығармаларындағы берілуі жолдарын салыстыру әдісімен талданды.

Талдау мен нәтижелер

Құнанбай қажы жайлы мәліметтерді іздестіргенімізде Ш. Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, А. Шәкәрімұлы, Ә. Жиреншин еңбектерінен атасы Өскенбай, анасы Зере жайлы, өмір сүрген ортасы, балалық шағы жайлы ақпараттарды кездестіреміз. Т. Жұртбай «Құнанбай» зерттеу еңбегінде Құнанбайдың әдеби кейіпкер ретінде бағасының әділетсіз екенін айтады [1, 34-б.]. «Абай жолы» романындағы «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда» деген бөлімдерде Абайдың өсу жолы болса, кері қарай Құнанбайдың төмендеу жолы екенін көреміз. Көркем ойдың иірімімен Мұхтар Әуезов Құнанбай атын көркем шындық арқылы кеміткенін, көшпелі феодализмнің көрінісі ретінде анықтағанын зерттеуші Т. Жұртбай атап көрсетеді. Бұл арқылы Құнанбай образының көркемдік шындық аясында бұрмаланып, сол дәуірде лайықты бағасын алмағанын айтады. Б. Сапаралы «Құнанбай» зерттеу еңбегінде найзагер Құнанбайдың жастық шағын, өмірдің ащы-тұщы дәмін татқан, ел ағасы атанған Құнанбайдың қырықты

еңсерген кезін, аға сұлтан атанған мезеті сынды айтулы кезеңдерді А. Янушкевич күнделігін, архив материалдарын негізге ала отырып нақтылы жеткізеді [2, 54-б.]. Құнанбай Өскенбайұлының аға сұлтан болған кезіндегі екі үлкен ісі – Қарқаралыда мешіт салдыртуы және Көкшетауда әкесі Өскенбайға ас беруі. Зерттеуші Б. Сапаралы Құнанбайдың тарихи бейнесін анықтауда К. Ысқақұлының пікірін негізге алған [2, 55-б.]. К. Ысқақұлы Құнанбайдың жұртты аузына қаратқан есті кісі екенін, төре тұқымымен таласып жүріп, Қарқаралы округіне сұлтан болғанын, мұсылманшылықты сақтау мақсатында молда ұстап, халықты ислам дінінің дұрыстығын халыққа үйреткенін айтады. А. Шәкәрімұлы да атасының діншіл болғанын, балшы-балгерлерге, ырымдарға сенбегенін, өтірік айтқан, ұрлық қылған адамдарды жек көргенін жеткізеді. Құнанбайды халық «қарадан шығып хан болған» деп жоғары бағалайды. Б. Ердембековтің соңғы кездегі зерттеулерінде Құнанбайдың қажы атанғаны, діншілдік сипаты қарастырылып жүр [3]. Н. Дулатбеков Құнанбайдың күрделі тарихи тұлға екенін, билік тізгінін ұстаған уақытында қазақтың дәстүрлі заңымен қатар патшалық Ресейдің «жаңа низам» ережесін қатар ұстанғанын айтады [4, 20-б.]. М. Азбанбаев Құнанбайдың тарихи бейнесін беруде Абайдың мынадай сөзімен танытады: «Өлмейтін атақ қалдырып, Дүниеге көңіл бөлмепті» дегеніндей, балаларының болашағын ойлаған Құнанбай оқытумен қатар, жар таңдауда табиғат, танымы бір, рухани азық, тірек болар орта іздеген [5, 182-б.]. Осы реттен зерттеу мақаламызда Құнанбай Өскенбайұлының көркем бейнесі мен тарихи бейнесі салыстырылып, көркем шындық пен тарихи шындықтың үйлесімін анықтаймыз.

XIX ғасырда орта жүздегі патшалық Ресейдің билік саясатын орындауда Құнанбай Өскенбайұлының қызметі ерекше. Құнанбай жайлы алғаш айтылған пікірлер хронологиясы мынадай – Ә. Бөкейхан, К. Ысқақұлы, А. Байтұрсынов, М. Дулатұлы, Ә. Марғұлан. Аталған зерттеушілер Құнанбайды жеке алып қарастырмайды, Абайдың әкесі ретінде жылы лебізге ие болады. Бұл дегеніміз – «Құнанбайды білмей, Абайды білу қиын» деген ұстаным. Кейіннен Құнанбай жайлы жағымды пікір білдірген Вишневский, Янушкевич, Ивашкевич сынды оқыған зиялы тұлғалар қазақ жеріне патша әкімшілігінің бұйрығымен 1846 жылы экспедициямен келеді. Бірнеше ай бойы экспедиция мүшелігінде болған Құнанбай қазақ жеріндегі мал саны, жан санағы, жер мен су, өзен мен көлді картаға түсіру ісіне араласып, сол орта беделді тұлғаға айналады.

Абай өз әкесі жайлы ұлы Әбдірахман дүниеден өтер кезінде шығарған «Арғы атасы қажы еді» өлеңінде:

Әділ, мырза, ер болып,
Әлемге жайған өрнекті.
Тәубесін еске түсіріп,
Тентекті тиып, жерлепті.
Қазақтың ұлы қамалап,
Іздеген жүзін көрмек-ті.
Ақылынан ап қайтқан.
Өлгенше болар ермек-ті,
Ол сыпатты қазақтан,
Дүниеге ешкім келмепті.
Өлмейтін атақ қалдырып,

Дүниеге көңіл бөлмепті [6, 135-б.], - деп Құнанбайдың беделін көтеріп, қазақ арасындағы «қарадан шығып сұлтан болған» болмысы әспеттеледі. С. Сейфуллиннің 1931 жылы шыққан еңбегінде Құнанбайдың шешендік сөздері берілген. Бұл арқылы Құнанбайдың даналығы, шешендігі айрықшаланады. XIX ғасырда Шығыс Қазақстанда туылған этнограф С. Ғаббасов Құнанбайдың ақылды, сауатты екенін, балаларына, тіптен немерелеріне даналық үлгісі болғанын айтады. Осы ретте Құнанбайдың тарихи бейнесі көркем шығармада сол

қалпында берілмеу себебін түсінуіміз керек. Көркем шығармада бидің, қоғам қайраткері Құнанбай болмысының тұтастай сомдалмауының басты себебі – сол кезеңдегі саясатпен байланысты. Зерттеуші Т. Жолдасова М. Әуезовтің «Абай жолы» романының ерекшелігі ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық құбылыстарды тарихи негізден көрсетуінде екенін айтады [7, 13-б.]. Дегенмен Т. Жұртбай Құнанбай бейнесінің «әділетсіз» берілгенін келтіреді.

Зерттеуші Т. Жолдасова Құнанбай образы эпикалық бейне екенін, кескін-кейпі, мінезі, іс-әрекеті толық жинақталып, дараланғанын айтады [7, 14-б.]. Құнанбай образының тек Құнанбайға ғана тән екенін, айтқан сөз, істеген әрекеттің иесі атанғанын бірден ұғынамыз. М. Әуезов «Абай жолы» шығармасын жазу кезінде тарихи оқиғаларға сүйеніп, сол материалдарды шеберлікпен қолданып, ұлы шығарма жаза білді.

Құнанбай образының шығармада қатыгез ретінде суреттелуі Қодар мен Қамқа оқиғасымен байланысты. Шарифат үкімімен жаза тартылған Қодар мен Қамқа оқиғасы бала Абайдың тоқырауына алып келеді. Ауылын сағынып жеткен Абай небәрі он үш жасында әділетсіздіктің қайдан боларын түйсінеді. Бұл оқиға әке мен бала арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуінің басы еді. Әдебиеттану ғылымында әке мен бала арасындағы қайшылықтар «Гамлет», «Дон Кихот», «Отцы и дети» шығармаларында көтерілді. М. Әуезов шығармасында әке мен бала тартысын Абайдың қалыптасуын көрсетудегі негізгі кілт ретінде пайдаланған. Шын өмірдегі Қодар мен Қамқа тартысына келетін болсақ, бұл оқиғаның Абай дүниеге келмес бұрын болғанын, істің ақ-қарасын тексерген Құнанбайдың дұрыс шешім қабылдағанын Ш. Құдайбердіұлы, М. Бөжеев айтады. Ш. Құдайбердіұлы «Қодардың өлімі» дастанында Қодардың ардан аттағанын, нағыз кінәлі екенін жеткізеді:

Ол – Қодар барымташы, ердің басы,
Жыртылмасын деп жүрген ел жағасы.
Ар сүймейтін бір істі қылғаннан соң

Аямаған Олжайдың кәрі-жасы [8, 145-б.], - дейді. Құнанбай қабылдаған шешімнің астарында халық ортасында қайталанбауын, елдің көзі үйреніп, еті өліп кетпеуі екенін түсінеміз. Өзгелерге ой салып, бұндай әрекеттің соңын қандай жаза күтетінін білдіру мақсатында екеуін де аямаған. Тарихи оқиғаны суреткерлік мақсатына қарай өзгертіп, Абайдың болмысын, дүниетанымын, гуманистік ойларының қалыптасуына әсер ететін оқиға ретінде бағаланады. Абай шығармада адам өліміне қарсы позицияны ұстанады. Бұл арқылы автор Құнанбайдың шарифат заңын негізге ала отырып шешім шығарғанын көрсетсе, Абай гуманистік позициямен әкесінің шешіміне қарсы шығады.

Әке мен бала арасындағы екінші қарсылық – Әмір пен Үмітей қатынасы. Өзінің туған немерелері саналатын Әмір мен Үмітейдің бір-біріне ғашық болуы халық арасындағы кешірілмес оқиға саналады. Екі ғашық біріне-бірі туыстық жақындығы жеті атадан аспайтындықтан Құнанбайдың қарсылығы беріледі. Немересін буындырып өлтірмек болып, болмаған соң теріс батасын берген Құнанбай ұрпақтарының дала заңын сақтамағанына ашулы. Қазақ даласында жеті атасы толмай бір-біріне ғашық болған жандардың көбі жазықсыз қаза тапты. Әрбір әулет үшін бұндай оқиғаның орын алуы абыройсыздықтың көрінісі болды. Әр әулет өз тентегін тиып, аяусыз жазаға кешті. Тіптен жесір дауына ұласқан сәттерде аз болмаған. Бұл оқиғаға қатысты Абайдың позициясы қазақ ортасына жаңалық болды. Бұл кезде де әке мен бала қарсылығы бұрыннан келе жатқан салт пен дәстүрдің сақталуымен көрініс табады. Қазақ үшін жеті атаға толмай, үйлену күнәлі іс саналса, араб елдерінде туысқандығы ескерілместен үйленуге рұқсат етілген. Құнанбайдың зәрленуі былай суреттелген: ««Менен туған арам қан, бәд бақыт нәсілдерім мына екеуі. Жаратқан ием, я Кәрім Алла, менің қолымнан өлтіртпедің. Бәндеңнің бар тілегі сол болсын, Ал мына екеуін! Жібер өзіңнің ақ бұйрықты ажалыңды! Уын, зәрін өзгеге жаймай тұрғанда, жой көздерін жоғалғырлардың!» [9, 450-б.]. Бұлай ашуланудың себебі – қазақ халқының ұлттық

құндылығының жойылмауы, ұрпақтардың қан тазалығын сақтауға мән беруіндегі маңыздылық.

М. Әуезов автоцензуралық әдісті пайдалану арқылы кеңес идеологиясына сай Құнанбай образын іс-әрекеттері арқылы жағымсыз бейнеледі. Бұл әдіс – автордың өз ойын идеология әсерінен көркем шығармадағы ашық жеткізе алмаған сәттердегі қолданылатын жазушылық тактика. Осылайша, Құнанбай бейнесінің көркем шығармада берілуі, жағымсыз сипатта көрінуі сол заман цензурасына сай жасалған деп ұғынамыз. Дегенмен шығармада Құнанбайдың жағымды болмысы кішкене детальдармен беріліп отырған. Мәселен, Құнанбайға қарсы болған адамның сирек екені; араз болған жанды пайда мен олжадан қалдырып, өз дегеніне көндіреді; халқының жайлы жайылым іздемейтіні; мырза, шешен, жақсы болмысымен ел бірлігін сақтай білген; кәрісі де, жасы да құрметтеп, үлкен сенім білдірген. Тобықты руының басты адамы бола білген Құнанбай образының жасалуына тарихи шындықтан гөрі автор өмір сүрген қоғамның шындығы әсер етті.

Әке мен бала қайшылығының көрініс табар сәті орыс тілі, ғылымы жайлы пікірлерде көрінеді. Әке баласын «орысшылсын» деп сынағанда Абай да іркілместен «ғылымы озық орыстардан үлгі алу керектігін» жеткізген. Бұл арқылы жаңа заманның қажеттілігі бұрынғыға қарағанда басқа екені анық көрінеді. Автор әке мен бала арасындағы қарама-қайшылықты беру арқылы Абайдың тұлға ретінде дүниетанымының қалыптасуын және дәуір қақтығысын көрсеткен. Құнанбайдың шешімдері сол дәуірге тән, қалыпты болса, көзқарасы қалыптасқан Абай үшін тым бөтен. Осылайша, Құнанбай мен Абай арасындағы қайшылық Абайдың көзқарасының қалыптасуын бейнелеу ғана емес, жаңа дәуірдегі құндылықтардың қақтығысы екенін көреміз.

Тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармалардың бірі Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында Құнанбай бейнесі тарихи шындықпен суреттелген. Атап айтар болсақ, Құнанбайдың әулеті, ауыл-аймағы, шешендігі, ақылдылығы, әділетті басшы сипаттары берілген. Сонымен қатар патшалық Ресейдің «аға сұлтандық» әкімшілік билігін иеленуі, қазақ қоғамындағы қайшылыққа толы әрекеттері көрінеді. Шығарманың жаңалық сипаты Құнанбайдың Кенесары ханның қозғалысына қолдау білдіріп, тілеулес болуы. Тіптен шығармада Құнанбайдың Кенесары ханды орыс жазалаушы отрядының оғынан сақтап қалғаны да айтылған. Сондай-ақ Құнанбайдың өз қызметін қазақ халқы үшін ағартушылық, әлеуметтік мақсаттарда қолданғаны айтылған. Білім, ғылым, мәдениет жетістіктері, оның ішінде қазақ, орыс мектептерін ашуды үкіметтен сұрауы, Меккеде «Тақия» атты қазақтарға арнап жатын үй салуы, Қарқаралыда мешіт салдыртуы шынайы суреттелген. Шығарманың тағы бір жаңа сипаты – Құнанбайдың Шыңғыс сұлтан мен баласы Ш. Уәлихановпен байланысы. Құнанбайдың өр, тәкаппар сипаты Шыңғыс төремен байланысы негізінде қазақы тектілік мінезі көрінеді. Мәселен шығармада мынадай оқиға бар. Шыңғыстың Санкт-Петербург қаласындағы Эрмитажда тұрған Кенесары ханның бас сүйегін көргендегі жан күйзелісін Құнанбайға баяндап, бодандықта өскен ұрпақтың айбатты ата-бабалары жайлы қандай ойда болары берілген. ««Сол арада тістері ырсиған жалаңаш бас сүйектің өзі маған тіке қарап: «Немене, келдің бе? Арманыңнан шықтың ба? Аңырап бір қалғанда білерсіңдер менің қадырымды!» деп, сарай ішін жаңғырықтыра ақырғандай болды» [10, 125-б.]. Бұл кейінгі дәуірдегі Құнанбай әрекеттерін бағалаудың көрінісі Кенесары қозғалысын қолдаудан көрінеді. Мәселен Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романында Есеней, Балқожа, Құнанбай сынды тарихи тұлғалардың Кенесарының қозғалысын қолдамайтыны көрініп, патшалық Ресейге қарсы шыққаннан нәтиже болмайды деген позицияны ұстанады. Тіптен баяғы хандық дәуірді аңсағаннан қайда барады, керісінше бұл әрекетін қою керектігін жеткізеді. Есенейдің Кенесарыға қарсы позициясы сол кезеңдегі барша оқығандардың көзқарасымен ұқсас деп келтірілген. Бұл өз кезегінде авторлық ұстанымның сол дәуірдегі позицияны, саяси көзқарасты негізге алуынан орын алады. «Ұлпан» романы жазылған сәтте Кенесары ханның

көтерілісі жайлы ой айтудан бұрын, атын атауға болмайтын еді. Тәуелсіздік кезеңінде кеңестік идеологияның құрсауынан босаған соң әдебиетімізде тарихи оқиғалар, тұлғалар қайтадан өз бағасын алды. Сондай тұлғалардың бірі Құнанбай «Абайдың жұмбағы» шығармасында лайықты бағаланды.

Өмірде болған тарихи тұлғаның көркем бейнесін беру – қаламгер үшін қиын іс. Көркемдік ойлау кеңістігінде автордың қиялы, поэтикалық сипаты тарихи тұлғаның көркем бейнесін жасауда үлкен маңызға ие. Көркем шығарманың негізгі позициясы суреттелетін тарихи тұлғаның жан дүниесін, ұлттық дүниетанымын таныту. Сонымен бірге жазушы суреттейтін тұлғаның тұлғасын, болмысын, іс-әрекетін, мінезін, өмір сүрген ортасы мен дәуірі өзгешеліктерін танытып, көркем бейненің типтік өзгешелігін қоғам болмысымен бірлікте танытады. Құнанбайдың тарихи бейнесінен гөрі көркем бейнесі халыққа кең таныс болғандықтан, халық бейнесінде Құнанбай қатыгез сипатында көрінеді. Т. Жұртбай өмірлік шындықты көркем шындықтың құрбандығы деп, Құнанбайдың әділ, шешен, кедейлерге қамқор болғанын айтады [1, 39-б.]. Биліктің салмағы ауыр, ел арасына беделді болумен қатар, қатал, қатыгез атандырады. Өйткені халық алдындағы жауапкершілік әділ болуға, салт пен дәстүр, рухани құндылықтардың бұзылмауы үшін қатты болуға мәжбүрлейді. Әрі орын алған оқиғаның қайталанбауы үшін қатаң жазалауы тиіс.

М. Әуезов пен Р. Тоқтаровтың шығармаларында Құнанбай бейнесі жан-жақты ашылады. М. Әуезов Құнанбайдың образын көркемдік шындықпен бейнелесе, Р. Тоқтаров тарихи деректерге сүйенгенін көреміз. Бұл туралы Т. Әшімхан зерттеу мақаласында М. Әуезов шығармасы кеңестік социалистік реализмнің талабымен жазылғанын, Р. Тоқтаров туындысында Абайға, өзге де тарихи кейіпкерлерге еркін идеямен, жаңа заман көзқарасымен бағалап, өмірлік шындыққа жанастырғанын айтады [11, 30-б.]. Тарихи шындыққа өмірде болған нақты құбылыстар, оқиғалар арқау болады. Халықтың шынайы болмысы елестету арқылы таныла түседі. Ал әдеби шығармадағы тарихи шындық көркемдік бейнелеудің нәтижесінде қалыптасатын көркемдік шындық ретінде айқындалады. Зерттеушілер А. Зейнулина, Ә. Ибраева «көркем характердің, көркемдік шындықтың басты құралы» [12, 343-б.], - деп анықтайды. Құнанбай образы – тарихи деректердің негізінде авторлық позиция арқылы қалыптасқан эпикалық образ.

Зерттеуші З. Қабдолов зерттеуінде Құнанбай – кер заманның жақтаушысы, рулық-феодалдық жүйенің жамап, жасқаушысы, азулы ғана емес, ақылды, шокпар мен сойылды әріден толғайтын ойдың адамы, көзі дара болғанымен, көкірек танымы көреген, ашуы мен қайратын қатар ұстайтын, қаталдығының артында қайсарлығы жатқан сұғын қадағанда сілетпей тынбайтын қырыс кісі [13, 87-б.]. Пендешілігінен азаматтығы басым Құнанбайдың шығармада берілген дәуірдің қаттылығын З. Қабдолов «Құнанбай заманының заңы» деп анықтайды. Сонымен бірге зерттеуші Құнанбайдың көркемдік әрі тарихи бейнесіндегі қаттылығы жайлы орынды пікір білдіреді. Құнанбай өз дәуіріне сай шешімдер қабылдап, соған сай әрекет жасап, өз кезеңіне орай өмір сүргеніне байланысты оны кінәлау орынсыз. А. Шәкәрімұлы Құнанбай жайлы нақты дерек келтіре отырып, былай дейді: «Тарих шындықты жақтайтын болса, халық анық жақсы адамын, өзі өсірген адал ұлын мақтайтын болса, түбінде жақсы адам бірлі-жарым адамдардың жамандағанымен жаман болып кетпейді» [14, 243-б.]. Дәуір жаңарып өткен сайын халқымыздың тарихындағы оқиғалар, тұлғалар қайта бағаланып, лайықты бағасын алуда. XX ғасырда кеңестік билік қыспағымен бейнеленген Құнанбай образының бейнеленуіне түрткі болған – хәкім Абайдың қалыптасуына әсері. Бұлайша ой түйіндеуіміздің себебі Абай сынды дананың Құнанбай сынды «қарадан шығып хан болған» тұлғаның тәрбиесінен қалыптасқан. Аға сұлтандық қызмет атқарып, ел мен жер пайдасына әрекет қылған Құнанбай рухани, материалды тұрғыдан Абайдың тұлға ретінде қалыптасуына әсер етті. Құнанбайдың аға сұлтандық қызметінен бөлек, қазақ арасынан тұңғыш «хорунжий» атағын алған. Құнанбай өмір сүрген

заман патшалық Ресейдің отарлық саясатының күшейген уақыты еді. Қазақ жеріндегі өзгерістер әкімшілік басқару жүйесінен, тұрмыс-тіршілік жайынан көрінді. Болыстыққа сайлану, аға сұлтан болу үшін ағайын-тума біріне-бірі қарсы шығып, алауыздыққа алып келді. Билік үшін талас-тартыста төре тұқымының жеңуі орынды болар еді. Дегенмен халық Құнанбайды қолдауымен және адами қасиеттерінің арқасында аға сұлтан дәрежесіне жетті. Адамдық, азаматтық қасиеті мол Құнанбай халыққа жәрдем етіп, Кенесары хан қозғалысына қолдау білдіріп, қазақ тарихында айрықша орын алды.

Қазақ тарихын саралап қарайтын болсақ, А. Байтұрсынұлы айтқандай: «Маған қиын осылардың ішінен, Өз ауылыңның иттері үріп-қапқаны» дегендей Құнанбайдың аға сұлтан қызметін қызғанып, үстінен арыз жазған ағайындары да болған. Тіптен Қодар мен Қамқа жазаға кесілу оқиғасының артында Қодардың жерін алу ұпайы тұрғанын айтатындар болды. Асылында айтылғандардың бәрі де қызғаныштан туындаған. Бұл жайлы Т. Жұртбай, Б. Сапаралы рас еместігін алға тартады. «Құнанбай» фильмінде Құнанбайдың үңгір суына шомылатын сәті бар. Бұл эпизод Қодар мен Қамқа оқиғасына шығарған үкімнен кейінгі тазалану сәті деп түсінеміз. Шарифат түсінігінде су – тазалықтың белгісі. Д. Жолжақсыновтың режиссерлік көзқарасымен түсірілген эпизод Құнанбайдың шығарған шешіміне өкінгенін көрсетеді. Десе де бұл авторлық позиция болғандықтан, Құнанбайдың өзінің шығарған өкіміне өкінуі де – көркемдік шындық.

М. Әуезов пен Р. Тоқтаров шығармаларындағы Құнанбай образының жасалуына әсер еткен факторлар мыналар екенін көреміз: Қаламгер өмір сүрген кезеңнің, дәуірдің шындығы; Автордың суреттеу нысанасына алған кейіпкер жайлы әртүрлі пікірлер, қоғамдық, саяси көзқарастар; Сол кезеңге сай цензура; Авторлық ұстаным; Авторлық мүдде, яғни тарихи кейіпкердің бейнеленуінде, суреттелуінде қаламгердің белгілі бір мақсатының болуы; заман болмысын сол кейіпкер арқылы таныту; қоғам немесе билік туралы көзқарастардың берілуінде тарихи кейіпкердің бейнесін қолдану. Екі қаламгер екі түрлі дәуірде, екі түрлі қоғамдық көзқарастар кезеңінде өмір сүрді. Кеңестік биліктің қыспағында жазылған «Абай жолы» роман-эпопеясындағы авторлық мүдде – Абай болмысын биіктету. Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген «Абайдың жұмбағы» шығармасында Құнанбайдың ұстанымдары, көзқарастары, азаматтық болмысы тарихи шындыққа жуық берілген. Заман болмысы жайлы екі шығармада да ағайын арасындағы талас-тартыс, алауыздық негізінде берілген. Құнанбай образы арқылы М. Әуезов бұрынғы хандық биліктің қайта келмейтіні, әке мен бала арасындағы қайшылықтар, ұстанымдардың өзгерісін бейнелейді. Осылайша М. Әуезов те, Р. Тоқтаров та Құнанбайдың образын көркемдік шындықпен әспеттей отырып, Абай сынды дананың қалыптасуын жеткізеді. Қазақта хәкім атағы берілген тұлғалар некен-саяқ. Әрі Абайдың дүниеге келуі тарихи қажеттілік деген теорияны негізге алар болсақ, Абайдың қалыптасуына Құнанбайдың үлесі зор екенін түсінеміз.

Қорытынды

Құнанбай бейнесінің көркемдік және тарихи шындық үйлесімі жайлы зерттеу мақаламызда мынадай түйін шығаруға болады:

Құнанбай – өз заманының білгірі, адамгершілік, азаматтық ұстанымдарымен халық жадында сақталған тұлға. Халық алдында сөзден тосылмаған шешен, күрескенін жығатын палуан, тірескенін алмай қоймайтын әлді. Патшалық Ресей заманында аға сұлтан қызметін атқарып, тұңғыш рет қазақ арасынан «хорунжий» атағын алған.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында көркемдік шындық Құнанбай бейнесінің қатыгез, аяусыз болмысымен көрінеді. Автордың Құнанбай образын бұлайша бейнеленуі кеңестік социалистік реализм әдісімен жүзеге асса, екінші жағынан автоцензуралық тактикамен сомдалған. Қаламгердің өмір сүрген дәуірі – кеңестік заман. Бұл уақытта Құнанбайды дәріптеу мүмкін емес. Тіптен Абайдың өзі «байшыл» деп сыналған уақыт еді.

Сол себептен автор автоцензуралық тактикамен Құнанбайдың қатыгез, аяусыз болмысын бейнелейді. Сонымен қатар қаламгердің авторлық мүддесі Абай сынды дананың қандай әкеден тәрбие алғанын көрсетіп, барша адамның баласы болған Абайды дәріптеу болды. Абай мен Құнанбай арасындағы әке мен бала қайшылығын беру арқылы автор Абайдың тұлға ретінде қалыптасуын жеткізеді. Қодар мен Қамқа оқиғасына, Әмір мен Үмітей қатынасына деген көзқарастары екіге бөлінген әке мен бала ескі мен жаңа көзқарастардың қақтығысын көрсетеді.

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында Құнанбай бейнесі тарихи шындыққа жақын бейнеленген. Құнанбайдың Кенесары ханның көтерілісіне қолдау білдіруі бұрын-соңды қозғалмаған тақырып. Шыңғыс төремен араласып, қазақ халқының келешегіне алаңдаушылық білдіру Құнанбайдың азаматтық ұстанымдарын көрсетеді. Бұл шығармада Құнанбай бейнесін тарихи тұрғыдан шынайы беру арқылы Абай сияқты дананың тегін атаның ұлы еместігін жеткізеді.

Мақаламызда Құнанбай образының көркемдік бейнесінің бейнеленуіне авторлық ұстаным, авторлық мүдде, заман шындығы, саяси көзқарас әсер еткенін нақтылаймыз. Құнанбай қазақ халқына Абайдай ұлы тұлғаны қалыптастырды. Екі шығармада да Абайды дәріптеп көрсетуде Құнанбай образын жасаған. Дегенмен саяси көзқарас, цензураға сай М. Әуезов Құнанбай образының қатыгездігін, қаттылығын алға шығарады. Ал Р. Тоқтаров Құнанбайдың ел мен жердің қамын жеген азамат ретінде танытады.

Қорытындылайтын болсақ, Құнанбайдың тарихи бейнесі М. Әуезов, Р. Тоқтаров шығармаларында көркемдік шындық, саяси көзқарас, сол кезеңге сай цензурамен бейнеленсе де, Абай сынды қазақтың руханиятында, мәдениетінде, әдебиетінде, тарихында үлкен орын алатын тұлғаны тәрбиелегені әрдайым есте қалады. Құнанбай бейнесі көркем шығармада тарихи шындық пен көркемдік шындықтың әділетті үйлесімі ретінде сақталады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «AP19680272 Абай өңірі ақын-жазушыларының тәуелсіздік дүниетанымы әлемдік ой кеңістігінде (Абай облысы бойынша ақын-жазушылар шығармаларын талдау)» жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұртбай Т. Құнанбай (Тарихи және әдеби тұлға). – Алматы: Алаш, 2004. – 400 б.
2. Сапаралы Б. Құнанбай қажы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 344 б.
3. Ердембеков Б. Арғы атасы қажы еді. [Электронды ресурс]. URL: <https://news.arsu.kz/?p=20051> (қаралған күні: 18.04.2024)
4. Дулатбеков Н. Құнанбай Өскенбаев ісі: дерекнамалық зерттеу. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 472 б.
5. Азбанбаев М. Қарқаралы қазағының мінезі. – Астана: «Регис-СТ Полиграф» баспаханасы, 2022. – 242 б.
6. Абай. Өлеңдер, аудармалар, поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
7. Жолдасова Т. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай бейнесі: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Түркістан, 2000. – 33 б.
8. Құдайбердіұлы Ш. Қалқаман-Мамыр; Еңлік-Кебек; Ләйлі-Мәжнүн; Өлеңдер; Проза: Шығармалар жинағы / құраст. Г. Мұқышева. – Алматы: Өлке, 2013. – 416 б.
9. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Нұр-Сұлтан: Foliant, 2021. – 480 б.
10. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы: Роман- хамса. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 752 б.
11. Әшімхан Т. Тәуелсіздік контексіндегі Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №2 (127). – В. 29–35. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-127-2-29-35>

12. Зейнулина А., Ибраева Ә. Қазіргі қазақ романындағы ұлттық көзқарас пен көркем қаһарман // *Alatoo academic studies*. – 2017. – №2. – Б. 342–349.
13. Қабдолов З. Арна: зерттеу, сын, эссе. – Алматы: Жазушы, 1988. – 254 б.
14. Сыдықов Е. Абайдың ғұмырнамасы. Ғылыми-танымдық дерекнама жинағы. 1-кітап. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.

REFERENCES

1. Zhurtbai T. Qunanbay (Tarih jane adebi tulga) [Kunanbay (Historical and literary figure)]. – Almaty: Alash, 2004.– 400 b. [in Kazakh]
2. Saparaly B. Qunanbay qajy. [Kunanbay pilgrim]. – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 344 b. [in Kazakh]
3. Erdembekov B. Argi atasy kajy edi. [His great-grandfather was a pilgrim]. [Electronic resource] <https://news.arsu.kz/?p=20051> (date of access: 18.04.2024) [in Kazakh]
4. Dulatbekov N. Qunanbay Oskenbaev isi: dereknamalyq zertteu [The case of Kunanbay Uskenbayev: documentary research]. – Nur-Sultan: «Alashorda» public fund, 2021. – 472 b. [in Kazakh]
5. Azbanbaev M. Qarqaraly qazagynyn minezi [Character of Karkarali Kazakh]. – Astana: “Regis-ST Poligraf” baspahanasy, 2022. – 242 b. [in Kazakh]
6. Abai. Olender, aydarmalar, poemalar [Poems, translations, poems]. – Almaty: Atamura, 2020. – 288 b. [in Kazakh]
7. Joldasova T.M. Auezovtin «Abay joly» roman-epopeiasyndagy Qunanbai beinesi: fil. gyl. kand. ... avtoref. [The image of Kunanbay in Auezov's novel-epic «The path of Abai»: abstract]. – Turkistan, 2000. – 33 b. [in Kazakh]
8. Qudaiberdiuly Sh. Qalqaman-Mamyr; Enlik-Kebek; Laili-Majnun; Olender; Proza: shygarmalar jinagy [Kalkaman-Mamyr; Enlik-Kebek; Laili-Majnun; Poems; Prose: Collection of works] / qurast. G. Muqysheva. – Almaty: Olke, 2013.– 416 b. [in Kazakh]
9. Auezov M. «Abay joly»: roman-epopeia [The path of Abai: epic novel]. – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 480 b. [in Kazakh]
10. Toqtarov R. Abaydin jumbagy: Roman-hamsa. [Abay's mystery: Roman-khamsa]. – Almaty: Al-Farabi, 1999. – 752 b. [in Kazakh]
11. Ashimhan T. Tauelsizdik konteksindegi Ramazan Toqtarovtyn «Abaydyn jumbagy» roman-hamsa. [Ramazan Toktarov's novel-khamsa «Abai's Mystery» in the context of independence]. L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulttyq universitetinin habarshysy. *Philologia seriasy*. – 2019. – №2 (127). – B. 29–35. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-127-2-29-35> [in Kazakh]
12. Zeinulina A., Ibraeva A. Qazirgi qazaq romanynyndagy ulttyq kozkaras pen korkem qaharman [National perspective and artistic hero in the modern Kazakh novel] // *Alatoo academic studies*. – 2017. – №2. – B. 342–349. [in Kazakh]
13. Qabdolov Z. Arna: zertteu, syn, esse [Direction: Research, Criticism, Essay]. – Almaty: Jazushy, 1988. – 254 b. [in Kazakh]
14. Sydykov E. Abaydyn gumyrnamasy. Gylymi-tanymdyq dereknama jinagi. 1-kitap [Biography of Abai. Collection of scientific and educational documents. Book 1]. – Nur-Sultan: «Alashorda» Qogamdyq qory, 2020. – 408 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 398; 801.8; МҒТАР 17.71.01
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.77>**Б.С. ӘБЖЕТ** *филология ғылымдарының кандидаты, доцент*
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
*(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz***«АЖЫН», «АЖА» СӨЗІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ**

Аңдатпа. Мақалада автор қазақ тұрмысында қолданылатын «абысын-ажын» сияқты тұрақты тіркестердің шығу тарихына үңіледі. Әулеттегі үлкен әйелдерге қарата айтылатын бұл атаудың миф, ертегі, аңыз секілді фольклор жанрларында ұшырасатын персонаждардың матриархат дәуірінде дүниеге келгендігіне назар аударады. «Абысын» сөзіне қосарланып айтылатын «ажын» сөзінің бастапқы мағынасы «күдай», «күдай ана» болып, уақыт өте келе хандар мен патшаларға қарата қолданылатын «ұлы хан», «ұлық патша» сияқты үлкендікті білдіретін мәндік ерекшелігіне тоқталады. Бұл сөздің тек қазақ халқында ғана емес сонымен қатар көптеген түркі халықтарының лексиконында айтылатын мағынасына назар салады. Түркі халықтарымен қатар осымен мағыналас ұқсас сөздердің орыс, венгр, үнді, парсы, кавказ халықтарының да ұғымындағы сөздерді қарастыра отырып, түрлі халықтарға сіңген мәндес сөздердің мағынасына типологиялық жағынан талдаулар жүргізеді. Бұл сөздің мифтегі айтылатын мағынасы, ертегілер мен дастандарға ауысқандағы өзгеріске түсу жолдары, бір халықтың фольклорындағы жарылқаушы күдай ретінде сипатталса, керісінше енді бір халықтың діни аңыздары мен әдебиетінде адамзатқа зұлымдық алып келетін тажал, айдаһар ретінде қалыптасқандығын сол елдің зерттеуші ғалымдарының еңбектеріне сілтеме жасай отырып, дәлелдеуге тырысады. Кейінгі кездерде бұл сөздің солғындана бастағаны тек отбасындағы үлкен шешелер мен апаларды білдіретін «әже», «ажын» сияқты отбасылық жағдайда ғана айтылатын тұрмыстық деңгейдегі атауға айналып кеткендігіне тоқталады.

Кілт сөздер: ажын, ажо, айдаһар, жена, ашина, әйел, миф.

B.S. Abzhet*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
*(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz***About the Origin of the Words “Azhyn” and “Azha”**

Abstract. In the scholarly discourse, the author undertakes an investigation into the historical antecedents of regular expressions, exemplified by the term “abysyn-azhyn” within the cultural milieu of Kazakh society. This nomenclature, specifically attributed to senior women within dynastic contexts, directs attention towards characters manifesting in folkloric genres, such as

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбжет Б.С. «Ажын», «ажа» сөзінің шығу тарихы жайлы // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2024. – №3 (133). – Б. 105–113. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.77>

***Cite us correctly:**

Abzhet B.S. «Ajyn», «aja» sozinin shygu tarihy jaily [About the Origin of the Words “Azhyn” and “Azha”] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2024. – №3 (133). – B. 105–113. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.77>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

myths, fairy tales, and legends, emerging during the epoch of matriarchy. The etymology of the compound term “azhyn”, appended to “Abysyn”, denotes its original signification as “goddess” or “godmother”. Over temporal epochs, this term undergoes a semantic evolution, extending its usage to dignitaries such as “great khan” and “great king”. The author meticulously delineates the semantic nuances of this lexical entity, demonstrating its prevalence not only within the lexicon of the Kazakh populace but also among diverse Turkic communities. In addition to scrutinizing the Turkic linguistic domain, the author engages in typological analyses, scrutinizing analogous terms embedded within the linguistic fabric of disparate cultural and linguistic entities, encompassing Russian, Hungarian, Indian, Persian, and Caucasian societies. This comprehensive approach illuminates the cross-cultural diffusion and semantic evolution of analogous expressions. The scholarly inquiry extends beyond linguistic considerations to encompass mythological realms, exploring the transmutation of this term within the narrative frameworks of myths, fairy tales, and epics. The author adeptly navigates the dichotomy wherein, while denoted as a benevolent deity in the folklore of one community, the term metamorphoses into a malevolent entity akin to a dragon, instigating adversity in the religious and literary narratives of other people. Substantiating these contentions, the author draws upon the scholarly corpus and insights of researchers from the respective cultural and academic spheres. Furthermore, the author traces the diachronic trajectory of this lexical entity, elucidating its gradual obsolescence and subsequent relegation to familial contexts, akin to designations such as “grandmother”. The term “azhyn” thus assumes an intimate, domesticated connotation, designating elder maternal figures within the familial framework. This nuanced exploration not only unveils linguistic evolution but also underscores the socio-cultural transformations that have shaped the semantic landscape of this lexical entity over time.

Keywords: azhyn, azho, dragon, woman, ashina, woman, myth.

Б.С. Абжет

кандидат филологических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

О происхождении слов «Аджын» и «Аджа»

Аннотация. В статье автор обращается к истории возникновения используемых в казахском быту таких устойчивых выражений, как «абысын-ажын». Акцентирует внимание на том, что это название, обращенное к пожилым женщинам в роду, зародилось в эпоху матриархата, в таких фольклорных жанрах, как мифы, сказки, легенды. Первоначальное значение слова «ажын», добавленного к слову «абысын», было «богиня», «богиня-мать», со временем оно стало использоваться для обозначения величия и применялось при обращении к ханам, например «великий хан», «великий хан». Основное внимание уделяется значению этого слова, которое встречается не только у казахов, но и в лексиконе многих тюркских народов. Проводится типологический анализ значения сходных слов, усвоенных различными народами, помимо тюрков, т.е. у русских, венгерских, индийских, персидских, кавказских народов. Ссылаясь на труды различных ученых-исследователей приводятся значения этого слова в мифах, способы его изменения в сказках и былинах, описывается как благословляющий бог в фольклоре одного народа, в религиозных легендах и литературе другого народа он формируется как дракон, несущий зло человечеству. В более поздние времена это слово начало исчезать, став нарицательным, используемым только в семейных ситуациях, например, «эже»(бабушка), «ажын», что означает старших матерей и сестер в семье.

Ключевые слова: аджын, аджо, дракон, жена, ашина, женщина, миф.

Кіріспе

Қазақ тілінде туыстық атауға қатысты тұрмыста қолданылатын «ағайын-жекжат», «туыс-бауыр», «көрші-қолаң», «бала-шаға», «абысын-ажын» сияқты тұрақты тіркестер, қосарланған тіркес сөздер қатар жүріп отырады. Кейбір сөздер жай туыстық мағынада ғана қолданылатын сөз болса, керісінше кейбір көмескі сөздердің мағынасы тым тереңде жатқандығы байқалады. Бұл сөздердің алдыңғысы қазіргі кезде әлі де өз мағынасын жоғалтпаған болса, керісінше соңғы тіркестердің кейбірінің мағынасы көмескіленіп, бастапқы мағынасы солғынданып, архаизмге кеткенін көреміз. «Ағайын» деп қыз алыспайтын ет жақын туыстарын айтса, «жекжат» деп жүрежаттан кейінгі туған ұрпақты айтқан. Жекжат атанған туыстар сол рулас туыстарымен құдандалы болып қыз айттыруға бара алатын, жеті атадан кейінгі қыз алысып, сүйек жаңғыртқаннан соңғы ұрпақтарға қаратып айтылған атау. Жекжатшылап келген жігіттер сол ауылдың қыз-қырқынымен әзілдесіп, көңіліне ұнаған қызға сөз де сала алады.

Көрші сөзі әлі күнге шейін қазақтар арасында бар және ол «көрші», «қоңсы» деп қолданылады. Ал, көршімен қатар қосарланып жүретін «қолаң» сөзінің мағынасы ұмытыла бастаған. Қолаң сөзі кезінде жылқы малына қатысты шыққан болуы керек. Қолаңның өзі жылқы қылынан жасалған бұйым, шыбын қоритын желпуіш құрал екендігі белгілі. Жылқышылардың қосы не түнеген қоналқасында көрші іргелес қонған малшылар ауылына қатысты, жүзі таныс болғанымен оншалықты аралас-құраласы жоқ өзге ауылдың адамдарына қатысты айтылған болуы ықтимал. Бастапқы мағынасы көпшілік, қалың ел деген мағынада қолданылғанымен кейін келе ұмытыла бастаған.

Абысын сөзі әлі күнге шейін қолданыста бар. Ағайынды аға-бауырлардың әйелдері бір-біріне абысын болады. Ежелден келе жатқан әрі көптеген халықтардың тіліне сіңген сөздің бірі – ажын. 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» осы көнерген «ажын» сөзі еңбей қалған. Бастауы сонау ерте дәуірлерге барып тірелетін түркі және моңғол тілдерінде қатар ұшырасып отыратын бұл сөздің шығу төркіні «әке», «әже» дегенді білдірген. Қазақтың ертеден қолданылып келе жатқан «ажа» деген көнерген сөздің негізгі лексикалық мағынасы – әйел. Профессор Б.Сағындықұлының түсіндіруінше: «Абысын-ажын» қос сөзінің құрамындағы «ажын» тұлғасы да әйел деген мағына береді. Осы «абысын-ажын» қос сөзін тұтастай алып қарағанда, апалы-сіңлілі деген ұғымды білдіреді. Мысалы, нағашы, ұрғашы сөздерінің құрамындағы ашы компоненті де әйел деген мағына береді. Нағашы – әйелдің жақындары. Ұрғашы – әйел жынысы деген мағынада жұмсалады [1, 146–147-бб.].

«Ажын» сөзі үлкен әйелге қарата айтылатыны, «әже» сөзі осы әулеттегі ең үлкен әйелге қарата айтылатындығы белгілі. Осы сөздің шығу төркінін анықтау үшін тек қазақ тіліндегі көнерген сөздерді ғана емес, сонымен қатар моңғол, урду, чуваш, орыс, санскрит, т.б. тілдерде кездесетін мағыналас сөздерді салыстыра зерттеу арқылы сөздің төркінін анықтауға болады.

Мақаланың зерттеу нысаны: қазіргі кезде тұрмыстық сөздерде қосарланып жүретін сөз тіркестерінің шығу төркінін анықтау, оның бастапқы мағынасы мен кейінгі түрленген түрлерін талдауға негізделген.

Зерттеу әдістері

Мақалада кейбір көнерген сөздердің шығу төркінін анықтау үшін салыстырмалы әдіс қолданылды. Теориялық деректер арқылы отандық және шетелдік ғалымдардың пікірі мен тұжырымдарын негізге ала отырып, синтездік талдау әдісі де басшылыққа алынды. Көнерген сөздің шығу төркіні сонау мифтік түсініктерге қатысты болғандықтан, оның пайда болу, түрлі титулдық атауларға ауысуына байланысты фольклорлық мұраларда сақталған, көптеген халықтардың фольклорлық мұраларында кездесетін түрлеріне қатысты мағынасын

ашу үшін фольклортану ғылымындағы тарихи-салыстырмалы әдіс, тарихи-типологиялық және анализ жасаудағы тарихи-генезистік талдаулар жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ тілінде мағынасы көмескіленіп, қолданыстан шыға бастаған «ажын» сөзінің шығу тарихы тым көне дәуірлерден басталады. Бұл атау көптеген Еуразия халықтарының фольклорлық мұраларында ұшырасып отырады. Шығу тарихын алып қарағанда «ажын» сөзі көне дәуірлерден бері сақталып келе жатқан көне түркі сөзі болып табылады. Қазақта «Әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ» дейтін тұрақты сөз тіркесі де бар. Мұндағы қожа кешегі ислам дінін ел ішіне таратқан, халыққа шарифат үкімдерін орындауды міндеттеген қожа-молдалар екендігі белгілі. Ал, ажа сөзі салт-дәстүрге қатысты, бұрынғы қағида, ережеге байланысты шыққан атау екендігін байқаймыз. Бұл сөздің шығу тарихы сонау арий, сақ, массагет тайпалары кезеңінен бастау алады. Жалпы «ажы» сөзі құдай атауын да берген. Қазақтың атақты ғалымы, академик Ә. Марғұлан қазақ даласынан жазып алынған эсхатологиялық миф туралы мынадай дерек келтіреді: «Түймекент пен Тас-Ақыр сарайы туралы ерте қазақша жазылған бір кітабын тауып алған аяулы ғалым А.А. Диваев кітапты жазушы Тастөбе болысында бір қыстақта тұратын Тәуке молда Нұрабаев деген кісі бұл кітапқа А.А. Диваев, В.Н. Андерсонмен қосылып түсініктеме жазып, қазақ тексті орысша аудармасымен қосып, Н.Ф. Катановтың алғысөзімен Казан университетінің журналында басып шығарады. Нұрабаевтың аңызы бойынша, Алаңғасардың шын аты Ажы. Ол орасан ұзын бойлы болған. Жер жүзін топан суы қаптағанда, ол Ажының тізесінен аспаған. Аңыздың баяндауынша, «Бұрынғы заманда Алаңғасар атты бір дәу болыпты, оның Арсалаң Алып деген баласы бар екен» [2, 44-б.].

Демек, алып денелі дәудің аты «Ажы» болғандығын көреміз. Ә. Диваев жазып алған бұл аңызда Алаңғасар алып ер адам бейнесінде сипатталады. Соған қарағанда бұл аңыздың кейінгі дәуірлердегі өзгеріске түскен түрі болса керек. Себебі матриархат дәуірінде дүниеге келген бастапқы құдайлар ер адам бейнесінде емес, әйел кейпінде сипатталып отырған. Жалпы матриархат кезеңінде туып, қалыптасқан әлемнің жаратылысы мен алғашқы құдайларға қатысты мифтік түсініктердің барлығында алғашқы құдайлар әйел бейнесінде суреттеледі. Ол жайлы дінтанушы ғалым Корен Армстронг та атап өтеді: «Алғашқы қауымдық құрылыста әйелдердің көп жағдайда еркектерден үстем тұрғаны шүбәсіз. Көне діндердегі ұлы әйел құдайлардың беделі әйел затына деген құрметті айқын аңғартады. Бірақ қалалардың пайда болуы және дамуы жауынгерлік қабілеті мен білек күші сынды еркекке тән қасиеттердің маңызын арттырды» [3, 61-б.].

Ажы мен ажынға қатысты қазақ тілінде сақталған көне сөздердің дені әйел затына байланысты айтылатындығын байқауға болады. Бұл тек қазақ тіліне ғана тән емес, көптеген түркі тілді халықтардың этимологиясында сақталып қалғаны байқалады. Сонымен қатар орыс тіліндегі «жена», «жены» сөздері де осы ажын сөзінен келіп шығады. Бұл сөздің венгр тілінде де ұшырасатындығы турасында С. Қондыбай өз еңбегінде тоқталып, талдаулар жасайды: «2. Мадияр тілі мен мифіндегі христиандық құдайды дүниеге келтіруші ана (богородица) да ежелгі түркілік атауды сақтаған, ол boldog – asszony делінеді, яғни атауы «бақыт (байлық) анасы» дегенді білдіреді, мұндағы «асзони» («ажони») мен қазақша «ажын» бір сөз, екеуі де отбасындағы, рудағы ең үлкен әйел дегенді білдіреді» [4, 25-б.].

Жалпы түркілердің ерте және ортағасырлардағы қолданған сөздерінде «ажа», «әже» сөзі үлкен, алғашқы деген мағынада келеді. Ашина секілді алғашқы түркілік рулардың атауын да әйелзатынан шыққан көсемдерге байланысты қарастыруға болады. Түркиялық түрколог-ғалым О. Серткая «ашина, ачина, асена сияқты формаларда кездесетін бұл сөз «көк бөрінің ұлдары» мағынасындағы Көктүрк әулетінің атауы саналады. Ғалым «Моңғол тіліндегі бөртечине сөзі бөри+ачина түрікше+қытайша бір-бірін қайталаудан тұрады. Ал

қазіргі түрік тілінде асена сөзі «ұрғашы» атауын алып, «ұрғашы ашиналар» түрінде де қолданылғаны байқалады» [5], - дейді.

Ашина тайпасының қаншық қасқырдан тараған ұрпақ екендігі туралы Л. Гумилев те өз зерттеулерінде тоқталып өтеді: «Бұл тармақты көршілері түп-тұқиянымен қырып салған-ды; тек бір тоғыз жасар бала ғана аман қалады, ал жаулар оның да қол-аяғын шауып, саздаққа лақтыра салады. Сол арада одан бір бөрінің қаншығы ұрықтанады. Дегенмен де баланы дұшпандары өлтіреді де, қаншық қасқыр Алтайға қашып барып, сонда он бала табады» [6, 25-б.].

Ашина тайпасына қатысты аңыздың негізі де сол «Аша», «Ажо» құдайына барып тірелетіндігін байыптауға болады. Алғашқыда әйел құдайына қаратып айтылған бұл атау кейін келе ортағасырларда туыстық мағына беретін сөзге айнала бастаған. Жалпы ортағасырлық түркі жазбаларында «ажын» сөзі туыстық мағынада қолданылған. «1. Көне түркі жазба ескерткіштерде ачі//ачы//әчі//өчі тұлғасында «үлкен туыс», «үлкен аға», «туыс», «үлкен әже» «аға», «баба» мағыналарында кездеседі. Бір мысал: Äl ätmis Jabғu oғly Sabra tamqan чur жоқа інісі Шдä Sabra tamqan таркан јумғылық бäs jätmис äчим атым. Бұл ескерткіште äчим – «менің бабам» мағынасында (2, с. 9); 2. *Ажын атауы В.В. Радловтың еңбегінде: аја (алтай тілі бойынша) – «әже», «әкемнің апайы» (3, I, с. 199), ачы (телеуіт тілі бойынша) – «кіші іні», «бауыр», «туыс», «кіші әпке» (3, I, с. 503) т.т. 3. Махмуд Қашғаридың «Дивану луғат-ит турк» сөздігінде: اچا [ача] – ‘үлкен әпке’, اچى [әже] – ‘әже’ мағынасында» [7].

«Ажа» сөзі моңғол тілінде әке деген мағынада қолданылады. Ол жайлы белгілі түрколог ғалым Ғайнетдин Мұсабаев былай дейді: «Ал, *Ай дейтін ажа, қой дейтін қожса* дейтін мақалдағы *ажа* сөзі моңғол тілінде әке деген мағынада қолданылатынын Ибн-Мұханның сөздігінен кездестіреміз.

Осы *аша* деген сөз урду тілінде де кездеседі. Мұнда ажа ұлы ата деген мағынада. Сонда осы сияқты екі қиырда өмір сүріп келе жатқан екі тіл *ажа* сөзін бірінен-бірі ауысып алды ма, әлде арада сатылап жеткізген халықтар болды ма? Болмаса пәкістандықтар мен моңғолдардың әрқайсысы өз тұсынан жасаған сөздері болып, кездейсоқ үйлестіріп келді ме, міне, осы сауалдарға жауап беру үшін көне түркі тілін қарастырып, қазіргі қазақ тіліндегі бар фактілерді ескергенде, *ажа* деген түркі, моңғол тілдеріне ортақ сөз болғаны байқалады» [8, 95-б.].

Урду тілі түркілердің «орда тілі» деген сөзінен келіп шыққан. Үндістанды моғол империясы билеген тұста түркі-моңғол сөздері көптеп ене бастағаны белгілі. Ажа сөзі де түркі-моңғол сөзінен ауысқан деген тұжырым жасауға болады.

Демек, «ажа» сөзі ортағасырлық түркі тайпаларының арасында кең мағынада қолданысқа ие болған. Бастапқы мағынасы құдай дегенді білдірсе, кейінірек патшалар мен қағандарға қатысты қолданатын титул болған. Кезінде қырғыздарда бұл атау қағандардың басына киетін тәжі, ұлы қаған деген де мағынада қолданылған. «Манас» дастанын тереңінен зерттеген қазақ ғалымы М. Әуезов қағандардың ежелгі атауы мен оның мағынасы жайында қызықты дерек келтіреді. М. Әуезов еңбектерінің 20 томдық шығармалар жинағының 19-томында «Ажа» сөзі жөнінде «Манас» эпосында қол бастаған қағанды «ажо» деп атағандығы туралы баяндайды: «Енисей-Орхон жазулары мен “Ұлы Мемлекеттік” деп аталған дәуірінде ежелгі қырғыз тілінде әскербасы немесе қағанды “Ажо” деп атаған. Кейін жыршылардың ауызша айтуында бұл өзгеріске ұшырап, кейін Әжі деген кісі атына айналған және оған бай дегенді қоса айтқан. Эпостың қазіргі нұсқаларының бірінде Әжібай деген кейіпкер бар. Ол – Манастың жақын достарының, шораларының бірі. Қазіргі тыңдаушылар үшін бұл сөз қажы, қырғызша айтқанда, әжі дегенмен үндес, ұқсас естілуі ықтимал. Бұл алғашқыдағы, о баста туған сөздердің қаншалықты өзгеріске ұшырайтындығының анық айғағы» [9, 122-б.].

«Ажа» сөзінің қазір ғылымда белгілі бірнеше мағынасы ұшырасады. Алғашқы мағынасы аспан астындағы «найзағай құдайы» дегенді білдірсе, арий тайпаларында «аузынан жалын шашқан жылан құдайы» деген түсінік болған. Орталық Азия даласын

мекендеген көшпелі сақ, массагет, арий тайпалары ордалы жыланды кие тұтқан. Тотем ретінде жылан культіне табынған халықтар арасында қазақтар да бар. Қазақ халқының ертегілерінде ақ жылан киелі әрі өзін құтқарған адамға түрлі аңның тілін үйрететін құдіретті күш ретінде сипатталады. Ертегіден өзге ел арасында тараған аңыздар мен әңгімелерден де өзге жыланның киесі туралы ырымдар мен сенімдер әлі күнге шейін ауылды жерлерде тұратын қазақтар арасында жақсы сақталып қалған.

Еділ, бұлғар халықтары мен Кавказ халықтарында да жылан киесі туралы аңыздар кездесіп отырады. Демек, «ажа» шығу төркіні жағынан матриархат кезеңіне барады. Бұл сөздің алғашқы мағынасы құдай атына байланысты дүниеге келгендігін чуваштардың мифтік түсінігінен де көреміз. Ажаның бастапқы мағынасы кейбір халықтардың мифологиялық әңгімелерінде әлі күнге шейін сақталған. Соның бірі чуваш халқы. Чуваштардың мифінде баяндалатын Аша патман аспан құдайларының бірі болған. Ол дә әйел құдай беснесінде сипатталады: «1. Ее лечение всегда имеет положительный исход. Она не фигурирует в ритуалах с отрицательными целями. Например, в тексте заговора, записанном в 1927 г. от Д. Падимировой Н.Я. Золотовым, снимать сглаз из-за Волги приходит старуха Аша патман. Волосы у нее золотые, зубы серебряные. Она является в виде грома и молнии, но мощнее грома и молнии. В то же время в заговоре колдуни, направленном на почву, вместо Аша патман действует злой дух, а является он не из-за Волги, а сквозь три слоя преисподней. Его колдовство, наоборот, приносит облегчение самому злему духу, а адресату – невыносимый недуг» [10, 331-б.].

Көшпелі арий, сақ, массагет тайпаларында жылан киелі аң болғанымен, отырықшы оңтүстік халықтарда ол керісінше үрейлі мақұлық ретінде танылған. Ежелгі діни түсініктерде де жылан жағымды бейне ретінде суреттелмеген. Зороастризм, ислам дініне қатысты діни аңыздарда жылан өлілер әлемінің құдайы Ахриманның нөкері, ал ислам аңыздарында шайтанды жұмаққа кіргізген осы жылан екен деп айтылған. Демек, Үндістан, Иран, Таяу Шығыс халықтарының сенімінде жылан жағымды кейіпкер емес. Көшпелі түркі халықтары жыланға табынғандықтан олардың тотемдері өзгеріске ұшырап, айдаһар бейнесін қалыптастырады.

Айдаһар мен «ажы» жылан бейнесі отырықшы халықты ылғи да судан қысатын, алым-салық салып, адамды тірідей жұтатын тажал ретінде көрініс тапқан. Мұндағы отырықшы халыққа ылғи да қауіп төндіретін жылан кейпінде келетін тайпалардың бірі – көшпелі арий, сақ тайпалары болған. Олардың үлкен ханы «Ажо» кейін «Шахнама» дастанында өзінің басындағы алтын тәжі арқылы әлемді билеп отырған Жәмшид патшаны тақтан тайдырып, орнына келетін Захак патша да осы жылан кейпінде суреттеледі.

Кезінде Түркі халықтарының арғы түсінігінде жылан киелі тотемдік рухқа ие болғандығы белгілі. Ал, «айдаһар» сөзі кезінде «ажы» және «захак» деген қосарланған сөзден келіп шыққан. Бұл жердегі «ажы», «ажа», «ара» сөздері түбірлес. Бұл да кезінде солтүстікті мекендеген арий халықтарының сөзімен байланысты дүниеге келген болса керек. Оңтүстікке қарай ойысқан кезінде Үндістан, Иран жеріндегі байырғы халықтарына арий тайпалары өздерінің құдайға қатысты ұғымдарын бірге ала барған. Осылайша арий патшасының атына орай «айдаһар» атты кейіпкер дүниеге келеді. «Ажы» сөзінің шығу этимологиясын талдаған ирандық ғалым, доктор Мавхаш Вахед Дуст өзінің мынадай тұжырым, жорамалын жазады: «Үнді мифологиясындағы «Захак» сөзінің пайда болуы. Арий тайпаларының ішінде «Нага» атты ру бар. Олар кезінде Дитеһа мемлекетінің құрамында болған. Нага сөзі «наг» деген түбірден шығады, оның парсыша мағынасы «жылан» дегенді білдіреді. Үндістандағы Ассам штатында тұратын халықтың басым көпшілігі әртүрлі жылан кейпіндегі киелерге табынады. Сол себепті де бұл терминнің шығуы барлық жағынан алғанда жыланға табынушы мағынасында сипатталады. Үнді мифологиясында былай дейді: «Нагалар Брахманың балалары және олар арий тайпасынан шыққан, нагалар бірнеше руға

бөлінеді, олардың кейбірі мыналар: Такшак, Ахи, т.б. Такшак руының (Taksaka) атына орай такшак сөзі жылан нәсілінен дегенді білдіреді. Көшпелі моңғол елінің тошарыс «Tocharis» және Такуир (Takuir) тайпалары да осы жылан сөзінен алынған, сонымен бірге Түркістан елінің аты да осы Такур «Takuir» тайпасынан келіп шыққан.

Такшактардан бөлек күш-қуаты орасан күшті тағы бір тайпаның аты – «Ахи» деп аталады. Ол «ажи» (аси, ази) сөзінің өзгерген түрі. Ажи тайпасының негізін қалаушы патшаның аты Веретра (Viritra) оның лақабы Дахак болған. Дахак шағатын әрі қорқынышты жыланның бір түрі» [11, 162-б.].

«Ажа» құдайы Евразия аймағына кең тараған ұғым. Бұл туралы деректер мысырлықтардың да діни түсінігінде ұшырасады. «Аза» туралы айтылатын ежелгі әңгімелерді көне Египет құдайлары қатарынан да кездестіруге болады: «Но в день смерти великого царя, в 17 день афира, отправлялись мистерии Изиды, присутствовать при которых могли только посвященные. Ночью в храмах жрецы представляли смерть царя, поиски его трупа, рассечение его на Сетом, безутешное блуждение и искание царицы, ничего не было опущено, даже змеи, преследовавшей Азо, - только рассекалась не настоящая змея, а толстая веревка» [12, 39-б.].

Құдай атына қатысты айтылатын «ажа» сөзі қырғыздарда айбынды, үлкен хандарға да қарата айтылғандығына тоқталдық. Қазақ мифологиясын зерттеген С.Қондыбай да «ажа» сөзі қазақ түсінігінде үлкендік мағынада қолданылатындығы туралы өз зерттеулерінде тоқталып кетеді: «Аналардың үлкені» деген мағына берген «ажа/еже» немесе «ажын/ежен» сөздері «үлкендік» мағынаны жалғастырып, «ғалам, дүние» деген ұғымды да туғызған. М. Қашқари сөздігінде «ажұн» (дүние) сөзі осындай жолмен пайда болған» [4, 26-б.].

Қазақ ауыз әдебиетінде аты аталатын эз-Жәнібек, эз-Тәуке секілді халық өзі ұнатқан хандарды қастерлеп, бұрынғы ата дәстүрмен «эз» атағын қосарлап отырған. Демек, бұрыннан бері келе жатқан «ажа» сөзі қазақ хандығы кезінде де кең қолданыста болғандығы байқалады. Мысалы XVII ғасырда ел билеген Тәуке ханды қазақтар алты алаштың ханы болғандықтан да эз-Тәуке деп атаған. Осыдан-ақ оның қағандарға берілетін титулдық атақ екендігі көрініп тұр. Бірнеше халықты қатар билеген ұлық хандарға берілетін атау қазақтың үш жүзіне қоса қарақалпақ пен қырғызға да иелік еткен алаштың соңғы ханы Тәукеге берілген. Тарихи деректерде Тәуке ханның қырғыздардың да ханы болғандығы айтылады: «Тәуке қарақалпақтармен, қырғыздармен саяси одақ құру арқылы ойраттардың шабуылына тосқауыл қойды. Сонымен бірге, Тәуке қырғыздармен әскери одақ құрған деректерге сүйенсек, ол қырғыздардың біраз бөлігін өзіне толықтай бағындарған. Бұл туралы көптеген халықтардың ауыз әдебиетінде мәліметтер кездеседі. Тәукенің мұндағы билігі Қоқым би Қарашорин басқаруы арқылы жүзеге асты» [13, 234-б.].

«Эз», «ажа» сөзі Алтын Орда тұсында Жәнібек ханға қатысты да қолданған. Алтын Орда тұсындағы Жәнібек хан «эз-Жәнібек» деген атпен қазақ, қарақалпақ, ноғай секілді біраз түркі халықтарының әдебиетінде ақылды әрі жағымды хан бейнесінде келіп отырады. Қазіргі қарақалпақ тілінде де осы «ажа» сөзі үлкендерге қосылып, қосарланып айтылатын тіркеске айналған. Өзінен жасы үлкен апасын «ажыапа», үлкен ағасын «ажыаға» деп атайды. Қазақтарда «эз», «ажа», «ажын» сөздері XIX ғасырдан бастап өзінің бұрынғы мағынасынан айырылып, мәні кетіп, көнерген сөздер қатарына ығыстырыла бастағанға ұқсайды.

Алтын Орда мен Ноғайлы дәуірінде болған оқиғалардың көбі ауыз әдебиетінде Жиренше, Қарашаш, Асан қайғы, Абат батыр, Алдар көсе кейіпкерлері арқылы Алтын Орданың ханы эз-Жәнібектің айналасына топтаса бастаған. Мұны фольклорда цикльдену дәуірі деп атайды. «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жырының топтамасының дүниеге келуінің өзі осы цикльді топтасу кезін бастан кешіргенін көреміз. Эз-Жәнібек хан Алтын Орда ыдыраған соң ноғайлы хандығының қарамағында болған халықтардың фольклорында сол дәуірдің кейіпкері ретінде орнығады.

Уақыт өте келе «ажын» сөзі рудың үлкен анасы, ел басқарушы хандар мен билердің, батырлар мен ауыл ақсақалы ірі байлардың үйлеріндегі елге ықпалды аналар мен апалардың билігі де әлсірей бастаған тұста тұрмыстық қолданыстан шыға бастаған. Бұрын бір елді не руды басқарған әйелдер «ажын» атанса, кейінірек бұл сөз елге ықпалды билер мен байлардың атынан қарамағындағы елге үкім жүргізген билігі бар адамның үйіндегі үлкен әйелдері, яғни отағасының некелі жарларына қарата қолданылған болса керек. Шамасы келген ер азамат кезінде бір әйелмен шектеліп қалмаған. Қазақ байлары мен батырлары, ел билеген билері ру арасындағы билігін нығайту үшін әрі туыстық, татулық деңгейін ұстап тұру үшін де беделді рудың белді адамдарынан қыз айттырған. Ел ішіндегі ушыққан дауды шешудің де бір жолы қыз беріп, қыз алысу арқылы мәмілеге келіп отырған. «Судың түбін шым бекітер, даудың түбін қыз бекітер» деп билер арасында қарсы жақтың қызын әйелдікке алып, құда-құдандалы болу да сол кездегі дипломатияның бір түрі болған. Жаугершілік заманда сыртқы дұшпанға қарсы тұру, өзіне қорған болу үшін бірнеше әйел алған, содан туған ұрпақтар қанша көп болса сонша айбынды әскер деп есептелген. Сондықтан да әкесінің әйелдерін оның балалары бөліп жарып қарамастан «үлкен апа», «кіші шеше» деп атаған. Қазақ дәстүрінде бала әкеге де, шешеге де қарсы келмеген. Сыйластық ретінде бәйбіше мен тоқалдан туған балалар әкесінің барлық әйелдеріне шеше ретінде қараған. Үлкен апаларды бөліп-жармастан «ажын» деп аталғандығына көз жеткізуге болады. Қазақтың той-томалақта, үлкен ас беріліп жатқан жерде бір әулеттің қызметте жүрген әйелдеріне қарап «абысын-ажын» деп атауының мағынасы да осыдан келіп шығады.

Қорытынды

Қазіргі кезде мағынасы көмескі тартқан «ажын» секілді сөздердің төркіні тым тереңде жатқандығын көреміз. Оның тамыры бір халықтың сөздік қорында емес, көршілес отырған бірнеше халықтардың қолданысында жүрген ұқсас сөздермен салыстыру арқылы анықтауға болады. Сонау матриархат кезеңінде қалыптасқан осы секілді кейбір сөздердің бастапқы шығу тарихы ертеде өмір сүрген көшпелі тайпалардың космогониялық мифіне қатысты дүниеге келген сөз болып шығады. «Ажын» сөзі дүниеге келген тұста жарылқаушы әйел құдайының атын білдіргендігін көреміз. Уақыт өте келе оның қолданыс аясы кеңейіп, бір елді билейтін көсемдер мен патшаларға да қатысты қолданыла бастаған. Жалпы патша құдайдың жердегі көлеңкесі, оның жердегі орындаушысы, адамдарды құдай атынан басқаратын қасиетті әміршісі деп түсінген. Соған байланысты елді, руды билеген әйел патшалар «Ажа» құдайының атынан билік жүргізіп отырғандықтан, олар да «ажа» атанған. Кейін келе хандар мен ел билеген көсемдерге де «Ажа» атағы қосарланып отырғаны байқалады. Бұл титулдың Қазақ хандығы тұсында да қолданыста болғандығын эз-Тәуке секілді хандарға қосарланып айтылған үлкен атақ бергендігінен-ақ оның маңыздылығының әлі жоғала қоймағандығын көрсетеді. Қазақ хандығы өзінің өмір сүруін тоқтатқан кезде бұл сөз де мағынасын жоя бастаған. Уақыт өте келе тек отбасындағы үлкен шешелер мен апаларды білдіретін «әже», «ажын» сияқты бұрынғы қасиетінен айрылып, отбасылық жағдайда айтылатын тұрмыстық деңгейдегі атауға айналып кеткендігін көреміз. Бұл сөз кейінгі кезде қолданыстан шығып қалғанымен, «үлкен», «ұлы» деген мағынасын сақтап қалғандығын көруге болады. Уақыт өте келе «әже» сөзі тұрмыстық деңгейде қолданысқа еніп кеткен, «ажын» сөзі екінші сатыға түсіп «абысын-ажын» секілді қосарланған тіркес мағынасында ғана сақталып қалғандығын көреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 261 б.
2. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 468 б.

3. Корен Армстронг. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» Қоғамдық қоры, 2008. – 432 б.
4. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 11-том. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.
5. Қыдырәлі Д. Ашина әулеті туралы аңыз. [Электронды ресурс]. URL: <https://baribar.kz/24814/ashina-auleti-turaly-anhyz/> (қаралған уақыты: 12.01.2024)
6. Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
7. Абысын-ажын. [Электронды ресурс]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/35512> (қаралған уақыты: 12.01.2024)
8. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2008. – 472 б.
9. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 19-том: Мақалалар, очерк, сценарийлер, либреттолар. 1942–1945. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014. – 400 б.
10. Салмин А.К. История чувашского народа: анализ основных версий. – СПб.: Нестор. История, 2017. – 464 с.
11. مهواش واهد گرد و غبار شخصیت های اسطوره ای در شاهنامه فردوسی - تهران ؛ انتشارات سروش ، 2000 -. 500 ص
12. Мифы и легенды народов мира / Сост. Н. Будур и И. Панкеев. – 2-е изд., испр., перераб., сокр. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
13. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан XIII–XVIII ғасырлардың алғашқы ширегінде. 2-кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 306 б.

REFERENCES

1. Sagyndyquly B. Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologialyq negizderi [Etymological basis for the development of the vocabulary of the Kazakh language]. – Almaty: Sanat, 1994. – 261 b. [in Kazakh]
2. Margulan A. Ejelgi jyr, anyzdar. Gylymi-zertteu maqalalar [Ancient songs, legends. Research articles]. – Almaty: Jazushy, 1985. – 468 b. [in Kazakh]
3. Koren Armstrong. Iudaizm, hristiandyq pen islamdagy 4000 jyldyq izdenis: Qudaitanu baiany [The 4,000-year quest in Judaism, Christianity and Islam: the narrative of Divinity]. – Almaty: «Ultyq audarma biurosy» Qogamdyq qory, 2008. – 432 b. [in Kazakh]
4. Qondybai S. Tolyq shygarmalar jinagy. 11-tom. Argyqazaq mifologiasy. 3-kitap [Full collection of works. Volume 11. Vintagekazakh mythology. Book 3]. – Almaty: Arys, 2008. – 520 b. [in Kazakh]
5. Qydyrali D. Ashina auleti turaly anyz [The Legend of the Ashina dynasty]. [Electronic resource]. URL: <https://baribar.kz/24814/ashina-auleti-turaly-anhyz/> (date of access: 12.01.2024) [in Kazakh]
6. Gumilev L. Kone turikter [Ancient Turks]. – Almaty: Bilim, 1994. – 480 b. [in Kazakh]
7. Abysyn-ajyn [Abysyn-azhyn]. [Electronic resource]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/35512> (date of access: 12.01.2024) [in Kazakh]
8. Musabaev G. Qazaq til biliminin maseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznania [Kazakh language issues]. – Almaty: Arys, 2008. – 472 b. [in Kazakh]
9. Auevov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq jinagy. 19-tom: Maqalalar, ocherk, scenariler, librettolar. 1942–1945 [A complete collection of his works in Fifty volumes. Volume 19: articles, essays, scripts, librettos. 1942–1945.]. – Almaty: “Daur”, “Jibek joly”, 2014. – 400 b. [in Kazakh]
10. Salmin A.K. Istoria chuvashskogo naroda: analiz osnovnyh versiy [The history of the Chuvash people: an analysis of the main versions]. – SPb.: Nestor. Istoria, 2017. – 464 s. [in Russian]
11. Mahvash Vahed Dust. Firdousidin «Shahnamasyndagy» mifologialyq keiipkerler [Mythological characters in Firdowsi's “Shahnama”]. – Tegeran; «Soroush press», 2000. – 500 b. [in Persian]
12. Mify i legendy narodov mira [Myths and legends of the peoples of the world] / Sost. N. Budur i I. Pankeev. – 2-e izd., ispr., pererab., sokr. – M.: OLMA-PRESS, 2000. – 560 s. [in Russian]
13. Qazaqstan (Qazaq eli) tarihy. 4 kitaptan turatyn oqulyq. Qazaqstan XIII–XVIII gasyrlardyn algashqy shireginde. 2-kitap [History of Kazakhstan. The textbook consists of 4 books. Kazakhstan in the first quarter of the XIII–XVIII centuries. Book 2]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 306 b. [in Kazakh]

УДК 81'42; ГРНТИ 16.31.61

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.78>**С.Ж. ЖАНЖИГИТОВ** *PhD, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: syrymphd@gmail.com*

РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕРВИСНОЙ МОДЕЛИ ПОЛИЦИИ

Аннотация. Исследование посвящено анализу роли языковой коммуникации в эффективности сервисной модели полиции. Основываясь на предпосылке, что успешное взаимодействие между полицией и общественностью является ключевым аспектом в урегулировании конфликтов и обеспечении социальной стабильности, данное исследование направлено на выявление способов оптимизации этого процесса через улучшение коммуникативных стратегий.

Целью исследования является выявление методов, которые могут повысить эффективность общения полиции с общественностью, улучшить взаимоотношение с различными социальными группами, и использовать языковую коммуникацию для решения социальных дилемм.

Материалы включают анализ научных работ, посвященных языковой коммуникации в контексте полицейской деятельности, в том числе исследования по разработке обучающих программ для повышения языковой и культурной компетентности полицейских, а также анализ кейсов, демонстрирующих применение языковых стратегий в реальных ситуациях общения полиции с гражданами.

Результаты выявили важность ясного и доступного языка, использование конкретных примеров из реальной жизни и акцента на двусторонней связи для повышения эффективности взаимодействия полиции с обществом. Также была подчеркнута роль межкультурной коммуникации и необходимость обучения полицейских компетенциям в области языковой коммуникации для работы в многоязычных и мультикультурных обществах. Научная новизна данного исследования заключается в комплексном подходе к изучению языковой коммуникации в полицейской деятельности, который включает разработку практических рекомендаций и обучающих методик для повышения языковой и культурной компетентности полицейских, что способствует улучшению взаимодействия с обществом и укреплению общественного доверия к правоохранительным органам. Исследование предлагает новые взгляды на использование языковых стратегий для повышения эффективности общения между полицией и обществом, а также вкладывает в основу разработки методик обучения полицейских, направленных на улучшение их культурной и языковой компетентности.

***Цитируйте нас правильно:**

Жанжигитов С.Ж. Роль языковой коммуникации в эффективности сервисной модели полиции // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 114–128. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.78>

***Cite us correctly:**

Janjigitov S.J. Rol iazykovoi kommunikacii v effektivnosti servisnoi modeli policii [The Role of Language Communication in the Effectiveness of the Police Service Model] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – В. 114–128. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.78>

Дата поступления статьи в редакцию 03.06.2024 / Дата принятия 27.09.2024

Ключевые слова: языковая коммуникация, сервисная модель полиции, социальные дилеммы, конфликт, коммуникативные стратегии, кейс.

С.Ж. Жанжигитов

*PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: syrymphd@gmail.com*

Сервистік полиция моделінің тиімділігіндегі тілдік коммуникацияның рөлі

Аңдатпа. Зерттеу сервистік полиция моделінің тиімділігіндегі тілдік коммуникацияның рөлін талдауға арналған. Құқық қорғау қызметкерлері мен жұртшылық арасындағы табысты қарым-қатынас қақтығыстарды шешудің және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі аспектісі болып табылады деген алғышартқа сүйене отырып, бұл зерттеу аталмыш үдерісті коммуникациялық стратегияларды жетілдіру арқылы оңтайландыру жолдарын анықтауға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты – құқық қорғау қызметкерлерінің қоғаммен қарым-қатынасының тиімділігін арттыратын, әртүрлі әлеуметтік топтармен өзара әрекеттесуді жақсартатын және әлеуметтік дилеммаларды шешуде лингвистикалық коммуникацияны қолдана алатын әдістерді анықтау.

Материалдар полиция қызметі контекстіндегі тілдік қарым-қатынас туралы ғылыми еңбектерді талдауды, соның ішінде полиция қызметкерлерінің лингвистикалық және мәдени құзыреттілігін арттыру бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеу бойынша зерттеулерді, сондай-ақ полицияның азаматтармен қарым-қатынасының нақты жағдайларында тілдік стратегияларды қолдануды көрсететін жағдайларды талдауды қамтиды.

Нәтижелер полицияның жұртшылықпен қарым-қатынасының әсерін арттыру үшін нақты және қол жетімді тілді қолданудың, нақты мысалдарды енгізудің және интерактивті диалогқа басымдық берудің маңызды рөлін атап өтті. Сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияның рөлі мен полиция қызметкерлерін көптілді және көпмәдениетті қоғамдарда жұмыс істеуге тілдік қарым-қатынас саласында оқыту қажеттілігі атап өтілді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы полиция жұмысындағы тілдік қарым-қатынасты зерттеудің кешенді тәсілі мен теориялық базаны байытуда жатыр. Зерттеу полиция мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың тиімділігін арттыру үшін тілдік стратегияларды қолданудың жаңа перспективаларын ұсынады, сонымен қатар полиция қызметкерлерін олардың мәдени және лингвистикалық құзыреттілігін арттыруға бағытталған оқыту әдістерін әзірлеуге негіз береді.

Кілт сөздер: тілдік қарым-қатынас, полиция қызметінің моделі, әлеуметтік дилеммалар, қақтығыстар, қарым-қатынас стратегиялары, кейс.

S. Zh. Zhanzhigitov

*PhD, Senior Lecturer of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: syrymphd@gmail.com*

The Role of Language Communication in the Effectiveness of the Police Service Model

Abstract. The study is devoted to the analysis of the role of language communication in the effectiveness of the police service model. Based on the premise that successful interaction between the police and the public is a key aspect of conflict resolution and ensuring social stability, this study aims to identify ways to optimize this process through improved communication strategies.

The goal of the study is to identify methods that can enhance the effectiveness of police

communication with the public, improve interaction with various social groups, and use linguistic communication to solve social dilemmas.

The materials include an analysis of scientific papers on language communication in the context of policing, including research on the development of training programs to improve the linguistic and cultural competence of police officers, as well as an analysis of cases demonstrating the use of language strategies in real situations of police communication with citizens.

The findings underscored the critical role of using clear and approachable language, incorporating specific real-world examples, and prioritizing interactive dialogue to boost the impact of police communication with the public. The role of intercultural communication and the need to train police officers in the field of language communication to work in multilingual and multicultural societies were also emphasized. The scientific novelty of the research lies in an integrated approach to the study of language communication in police work and the enrichment of the theoretical base. The study offers new perspectives on the use of language strategies to improve the effectiveness of communication between the police and society and provides a basis for the development of training methods for police officers aimed at improving their cultural and linguistic competence.

Keywords: language communication, police service model, social dilemmas, conflict, communication strategies, case.

Введение

В последние три года стратегия государственного управления в Республике Казахстан базируется на концепциях сервисного государства, оказания услуг, ориентации на людей (Указ Президента РК от 26.02.2021 №522 «Об утверждении концепции развития государственного управления РК до 2030 года»). На повестку дня поставлены трансформация правоохранительных органов и судебной системы, вопросы их оптимизации, формируется государственный проект «Казахстанская служебная модель полиции». Основные принципы сервисного государства отражаются в концепциях «Государство, прислушивающееся к голосу народа», «Прежде всего народ – модель ориентации на человека».

Стратегии и программы сервисного государства предъявляют новые требования к рынку труда, профессиональному образованию, которыми являются принципы компетентности, оказания услуг и человекоориентированности. В числе принципов компетентности выделяются *soft skills* (гибкие, «мягкие» компетенции – личностные и деловые) и *hard skills* («жесткие», профессиональные компетенции), их значимость для специалистов отраслей, относящихся к сфере государственного управления, которыми следует руководствоваться в ходе профессионального развития и обязаны разрабатывать свои инструменты и индикаторы оценки.

В этой связи лингвоконфликтологические компетенции будущих юристов, обучающихся в вузе, а именно лингвистические конфликтологические знания, навыки и способности, сформированные на профессиональном казахском языке, станут основой для профессиональной деятельности в органах внутренних дел сервисного обслуживания и сервисной модели.

Во всех областях знания, связанные с конфликтами, стали востребованными навыками, умениями, присущими ряду фундаментальных *профессиональных компетенций*. Однако в программах университетского профессионального образования не предусмотрены предметы, развивающие эти компетенции. Если рассматривать будущих юристов, то *конфликтологическая компетентность (лингвоконфликтологическая компетенция)* должна быть в числе их профессиональных компетенций. Результаты исследования послужат

основой для эффективного развития будущего кадрового потенциала юридической отрасли для предоставления юридических услуг по сервисной модели на высоком профессиональном уровне.

В данном исследовании *объектом* выступает система взаимодействия между полицией и обществом, *предметом* – методы и стратегии языковой коммуникации, используемые полицией для улучшения этого взаимодействия. *Целью* является идентификация эффективных методов коммуникации, способствующих повышению эффективности общения полиции с различными социальными группами и решению социальных дилемм. *Задачи* включают анализ академических работ по теме, определение ключевых концепций, проведение кейс-стади и разработку рекомендаций на основе полученных данных. *Методология* исследования объединяет литературный обзор, кейс-стади, и определение ключевых понятий. *Гипотеза* предполагает, что эффективная языковая коммуникация может значительно улучшить взаимодействие между полицией и обществом, внося вклад в решение социальных дилемм. Значение исследования заключается в разработке практических рекомендаций для улучшения коммуникативных процессов в полицейских подразделениях, способствуя тем самым повышению общественного доверия и эффективности полицейской работы.

Обзор литературы

Переосмысление актуальности, цели и методов исследования, подвели к ключевому этапу – глубокому пониманию терминологии, лежащей в основе исследовательской работы. Понятия «*сервисная модель полиции*», «*языковая коммуникация*», «*социальные дилеммы*», «*эффективность полицейской работы*» и «*коммуникативные стратегии*» требуют четкого определения, чтобы обеспечить научную точность и глубину анализа.

В контексте подготовки к глубокому анализу сервисной модели полиции важно сначала ознакомиться с понятием «*модель*» в широком смысле. Согласно определению Б.Кусбекова в «Русско-казахском терминологическом справочном словаре (область образования)», модель определяется как единица крупных систем, между которыми возникают взаимодействия, формирующие условия для стимулирования познавательной деятельности [1].

Это определение подчеркивает важность модели как инструмента для понимания и анализа сложных систем через взаимодействие их компонентов, что создает условия для развития и познания.

Применительно к исследуемой теме, понимание "*модели*" как системы взаимодействий и условий для познания напрямую связано с концепцией сервисной модели полиции. Эта модель представляет собой не просто набор процедур и правил, а скорее комплексную систему, в которой различные элементы (правоохранительные органы, общество, законодательные и нормативные базы) взаимодействуют для достижения общих целей – обеспечения безопасности, предотвращения преступлений и разрешения социальных дилемм.

Понятие *полицейской модели* включает в себя различные аспекты, такие как структура организации, процессы принятия решений и стратегии взаимодействия с сообществом. Достижение эффективной полицейской деятельности требует хрупкого равновесия между соблюдением закона и развитием отношений с сообществом, при котором полиция функционирует как агент социального контроля, одновременно поддерживая доверие и сотрудничество общественности [2]. Это влечет за собой понимание социальных трудностей и использование коммуникативных стратегий, которые согласуются с культурной и ситуативной средой [3]. Кроме того, этический аспект полицейской деятельности требует решения моральных проблем и принятия решений, которые соответствуют профессиональной этике и ожиданиям общества [4].

В контексте языковой коммуникации использование подходящих коммуникативных стратегий имеет решающее значение для достижения эффективной полицейской деятельности. Это включает в себя понимание влияния языковых изменений и использование языковой коммуникации, которая способствует сотрудничеству и доверию внутри сообщества [3]. Кроме того, разработка коммуникативных языковых стратегий посредством использования современных технологий, таких как мобильные приложения, потенциально может повысить эффективность коммуникации полиции и вовлечения общественности [5]. Кроме того, роль саморегуляции поведения и социальной аргументации у подростков приобретает решающее значение для понимания качественных характеристик процессов коммуникации и принятия решений в контексте полицейской деятельности [6]. В рамках проведенного анализа можно выделить, что модель полицейской деятельности охватывает множество взаимосвязанных компонентов, таких как социальные трудности, принятие этических решений и языковая коммуникация.

Анализ существующих работ по теме языковой коммуникации в контексте правоохранительной деятельности выявляет глубокую многогранность и значимость этой проблематики в современных исследованиях. Во многих работах акцентируется внимание на необходимости разработки и внедрения обучающих программ для полицейских, направленных на повышение языковой и культурной компетентности. Это обусловлено тем, что эффективное общение не только способствует более успешному решению оперативных задач, но и играет ключевую роль в укреплении общественного доверия к правоохранительным органам. В области правоохранительной деятельности языковая коммуникация играет критически важную роль, и изучение этой темы через работы известных исследователей предоставляет ценные инсайты и методики для улучшения коммуникативных навыков.

Научный дискурс, связанный с коммуникацией на полицейском языке, охватывает широкий спектр тем: от императивов межкультурной коммуникации и государственной полицейской деятельности до влияния полицейского языка на доверие и легитимность общества [7]. На основе работ D. Weisburd [8] и F. Ndhlovu, K. Mulrooney, T. Mutongwizo, A. Harkness [9] представлена таксономия инновационных полицейских практик, позволяющая понять различные подходы к полицейской коммуникации и их эффективности в борьбе с преступностью, беспорядками и страхом. Важность понимания языковых практик и ожиданий многоязычных мигрантов для улучшения протоколов полицейской коммуникации, особенно в разнородных сообществах, подчеркивается в работах F. Ndhlovu, K. Mulrooney, T. Mutongwizo, A. Harkness [9] и L. Gittner [10]. Кроме того, L. Gittner подчеркивает необходимость четкой и недвусмысленной двусторонней коммуникации для преодоления разрыва между правоохранительными органами и обществом, уделяя особое внимание точному толкованию полицейского языка.

R. Voigt, N.P. Camp, V. Prabhakaran, W.L. Hamilton, R.C. Hetey, C.M. Griffiths, J.L. Eberhardt [11] дают представление о расовом неравенстве в языке, используемом полицейскими, на основе видеозаписей полицейского наблюдения, тем самым подчеркивая важность полицейского языка в качестве количественного критерия оценки качества взаимодействия полиции и общественности. Основное внимание уделяется многоязычию в полицейской коммуникации, особенно в контексте полицейских служб Южной Африки, что позволяет понять тонкости языкового планирования и обеспечения безопасности в многоязычной среде [12]. Кроме того, A. Braga, B. Welsh, C. Schnell [13] провели систематический обзор и метаанализ для оценки влияния борьбы с беспорядками на преступность, тем самым подчеркнув актуальность коммуникационных стратегий в подходах полиции.

Кроме того, M. Ali, S. Shepherd, B. Ahmed [14] и T. Kammergaard, T. F. Sogaard, M. B. Haller, T. Kolind, G. Hunt [15] углубляются в стратегии привлечения общественности, а также доверия и недоверия между полицией и общинами этнических меньшинств, тем самым подчеркивая социокультурные факторы, влияющие на коммуникацию полиции и связи с общественностью. Они исследуют взаимосвязь между организационной культурой и климатом при формировании восприятия полицией общественного мнения, уделяя особое внимание организационным и контекстуальным детерминантам стиля работы полиции [16]. Кроме того, P. Whellum, A. Nettelbeck, A. Reilly [16] тщательно изучают культурную адаптацию аборигенных общин в полицейской деятельности, тем самым подчеркивая необходимость учета культурных различий в современной полицейской практике.

Среди отечественных исследователей вопросам лингвистической экспертизы, которая является ключевым навыком для юриста, посвящены работы таких ученых, как

Ш.Ш. Жалмаханов [17], Н.М. Примашев [18], А.К. Таусоғарова [19], Г.К. Ақылбекова [20]. Эти авторы глубоко анализируют различные аспекты лингвистической экспертизы, обогащая теоретическую базу и предлагая практические методики для ее проведения. Их работы способствуют формированию у юристов компетенций, необходимых для адекватной оценки языковых данных в контексте правовых процедур, что в свою очередь повышает качество и объективность судебно-лингвистического анализа.

При разработке программы по изучению устной речи студентов в вузе языковая коммуникация играет важную роль и служит напоминанием об использовании ясного и понятного языка для эффективного общения. Кроме того, развитие речи – правильное произношение слов, четкость речи, умение задавать вопросы – являются ключевыми путями формирования коммуникативной компетенции и развития общего мышления. Для обучения устной речи эффективно создавать определенные ситуации, такие как конференции и встречи, в которых студенты могли бы практиковать устную речь. Также полезны различные методы обучения, такие как визуализация и описание представленных картинок или обычных ситуаций [21].

Для повышения языковой и культурной компетентности полицейских необходимо разработать комплексные обучающие программы, которые охватывают ключевые области, такие как коммуникация, навыки деэскалации и культурная компетентность. Исследования показывают, что программы должны учитывать специфические потребности и сложности в обучении. Например, обучение в Южноафриканской полицейской службе (SAPS) выявило проблемы с преподаванием английского языка, что ограничивает возможности офицеров эффективно коммуницировать и требует пересмотра существующих подходов к обучению [22]. В Германии была разработана модульная программа обучения для полицейских, ориентированная на работу с людьми, страдающими психическими расстройствами, что позволило повысить уровень знаний и навыки деэскалации в таких ситуациях [23]. Важным также является внимание к психическому здоровью самих сотрудников полиции, как показало исследование в Германии и Швейцарии, в ходе которого электронное обучение помогло полицейским лучше справляться с профессиональным стрессом и предотвращать суицидальные мысли [24]. Инновационные методы, такие как серьезные игры, доказали свою эффективность: проект ISPO показал улучшение навыков допроса у полицейских, повысив их компетентность в коммуникации с жертвами и правонарушителями [25]. Исследование среди китайских полицейских выявило важность соблюдения этических норм и честности, а также наличие «кодекса молчания», что подчеркивает необходимость обучения вопросам этики и дисциплины [26].

Анализ существующих исследований подчеркивает, что языковая коммуникация в правоохранительной деятельности представляет собой мощный инструмент, способствующий не только эффективному решению профессиональных задач, но и

формированию более гармоничных и устойчивых отношений между полицией и обществом. Это открывает новые перспективы для дальнейших исследований и разработки практических рекомендаций в данной области.

Методы исследования и материалы

В методологическом разделе нашего исследования было уделено особое внимание комплексному изучению влияния языковой коммуникации на эффективность работы полиции в рамках сервисной модели. Для достижения этой цели использовались следующие методологические подходы:

1. *Литературный обзор*: данное исследование начинается с глубокого анализа академических работ, включая статьи в научных журналах, монографии и исследовательские отчеты, посвященные теме языковой коммуникации в контексте полицейской деятельности. Через систематический обзор литературы идентифицируются основные теоретические концепции, методы и результаты предыдущих исследований, что позволяет определить пробелы в знаниях и сформулировать направления для собственного анализа.

2. *Определение ключевых понятий*: одним из решенных вопросов является точное определение таких понятий, как «языковая коммуникация», «сервисная модель полиции» и «коммуникативная эффективность». Это обеспечивает не только четкость исследовательского дискурса, но и помогает в стандартизации терминологии для последующего анализа данных.

3. *Кейс-стади*: был проведен детальный анализ отдельных случаев взаимодействия между полицией и гражданами, выбранных на основе их значимости и репрезентативности. Каждый кейс изучается с целью выявления успешных стратегий и проблемных аспектов в языковой коммуникации, что позволяет делать выводы о влиянии этих факторов на общую эффективность полицейской работы.

4. *Разработка рекомендаций*: на основании собранных данных и анализа реальных кейсов был сформулирован целый ряд практических рекомендаций для улучшения коммуникативных процессов в полицейских подразделениях. Эти рекомендации направлены на повышение коммуникативной компетентности сотрудников, оптимизацию взаимодействия с общественностью и, как следствие, улучшение восприятия полиции среди граждан.

Для достижения наибольшей объективности и достоверности результатов, мы стремимся к тщательному сочетанию этих методов, где каждый из них компенсирует ограничения другого. Такой интегрированный подход позволяет не только описать сложную картину взаимоотношений между полицией и обществом, но и сформулировать обоснованные рекомендации для улучшения эффективности сервисной модели полиции на основе углубленного понимания языковых и коммуникативных аспектов этих взаимодействий.

В результате, наше исследование стремится не просто к анализу существующего состояния вещей, но и к выработке практических предложений, которые могут быть использованы правоохранительными органами для оптимизации их работы. Таким образом, заключительный этап исследования заключается в разработке стратегии для обучения сотрудников полиции навыкам эффективного общения с обществом и предложения внедрения реформ в политику и процедуры взаимодействия полиции и населения. Использование этих методов позволит укрепить отношения между правоохранительными органами и обществом и добиться обратной связи между полицией и населением.

Анализ и результаты

Оптимальный выбор кейсов показывает тесную взаимосвязь между языковой коммуникацией и способностью полиции эффективно решать социальные дилеммы. Кейс-

метод является эффективным методом для изучения языковой коммуникации в полиции. Кейс – детальное исследование определенного случая, события, ситуации или проблемы в специфической области. Кейс-метод анализа представляет собой описание фактов, фиксирование причин и следствий, как иное, а также фикс работы важных аспектов и влияющих на них контекстов. Кейс-метод используется для обучения, исследования, анализа и принятия решений во многих дисциплинах, среди которых бизнес, медицина, образование, право и др. Поэтому выбор различных кейсов важен для выпускной квалификационной работы по языковой коммуникации в деятельности полиции при решении социальных дилемм.

Виды кейсов, которые были полезными для проведения исследования:

1. *Кейс общественных встреч полиции с гражданами:* в этом кейсе можно исследовать встречи полицейских с жителями района, на которых обсуждаются вопросы безопасности и преступности. Изучая языковые стратегии полиции, например, открытость диалогу и использование понятного языка, можно оценить, насколько они влияют на восприятие гражданами работы полиции и их готовность к сотрудничеству.

2. *Кейс реагирования на экстренные вызовы:* в данном кейсе изучаются случаи общения диспетчеров службы 911 с гражданами, оказавшимися в экстренных ситуациях. Изучая языковое взаимодействие и способность диспетчера оставаться спокойным, можно оценить, насколько это влияет на исход ситуации.

3. *Кейс взаимодействия с молодежными группами:* в кейсе взаимодействия с молодежными группами изучаются программы инициативы, направленные на взаимодействие полиции с молодежью. Оценка влияния программ молодежной полиции на определенную молодежную группу может проводиться с помощью групповых интервью или анкетирования.

4. *Кейс использования социальных сетей:* в кейсе использования социальных сетей оценивается, насколько полиция США использует социальные сети для общения с гражданами и, следовательно, насколько они влияют на общественное мнение о ней.

5. *Кейс обучения культурной и языковой компетентности:* в кейсе обучения культурной и языковой компетентности изучаются программы, созданные для полицейских и улучшающие их культурную и языковую компетентности и оценка их влияния. В нашем исследовании кейс представляет собой следующую структуру:

1. *Контекст кейса:* этот раздел включает в себя описание обстоятельств, истории и контекста, в котором происходит изучаемое явление. Здесь представлены основные факты и события, которые являются основой для дальнейшего анализа.

2. *Проблематика:* в этой части описывается проблема или вопрос, который исследуется с помощью кейса. Определяются ключевые аспекты, вызывающие интерес и требующие дальнейшего изучения.

3. *Участники:* в данном разделе представлено описание лиц или групп, участвующих в кейсе, их ролей и взаимодействий. Это помогает понять, какие акторы играют ключевую роль в развитии ситуации.

4. *События и действия:* в этой части представлена хронология событий, действия участников и ключевые моменты кейса. Представляется последовательность событий и действий, которые привели к развитию ситуации.

5. *Анализ:* здесь проводится глубокий анализ событий, действий и решений, принятых участниками. Оценивается их влияние на развитие ситуации, выявляются причины и последствия, а также основные факторы, которые повлияли на исход кейса.

6. *Выводы и уроки:* в завершающей части представлены выводы, к которым пришли в результате анализа кейса, а также возможные уроки или рекомендации для аналогичных

ситуаций в будущем. Это позволяет сделать обобщение и извлечь практические уроки из изученного случая.

В рамках анализа исследования, фокусирующего внимание на роли языковой коммуникации в повышении эффективности сервисной модели полиции для решения социальных проблем, обратим внимание на один конкретный кейс. Этот кейс затрагивает визит Министра внутренних дел Республики Казахстан, Марата Ахметжанова, в Усть-Каменогорск, который был направлен на встречу с жителями города для обсуждения вопросов укрепления доверия между населением и правоохранительными органами. В данном случае, языковые стратегии и методы общения выступают в качестве ключевых элементов в решении задач безопасности и поддержания социального порядка. В дальнейшем анализе мы углубимся в детали этого визита, чтобы выявить, как именно языковая коммуникация влияет на эффективность работы полиции в контексте данного события.

Анализ этих событий предоставляет возможность понять, как решения и действия, предпринятые в этих контекстах, отразились на общественном восприятии и какие уроки можно извлечь для будущего. Особое внимание уделяется роли языковой коммуникации в управлении кризисными ситуациями и в укреплении отношений между государственными органами и гражданским обществом. Исследуются цели и задачи, контекст и обстоятельства, участников, проблемы и вызовы, стратегии, решения и результаты по обоим кейсам.

Целью анализа является не только глубокое понимание каждого из рассматриваемых случаев, но и выявление общих принципов и подходов, которые могут быть применимы в аналогичных ситуациях в различных контекстах. Это дает возможность извлечь ценные уроки и рекомендации для улучшения взаимодействия между государством и обществом, а также для повышения эффективности кризисного управления.

Анализ начинается с рассмотрения кейса, основанного на новости «Предложения, жалобы и баталии: как прошла встреча главы МВД с жителями ВКО», уделяется особое внимание контексту, уникальности и многоаспектности этой встречи. Основываясь на этом, выявляются ключевые моменты диалога, анализируются как высказывания участников, так и общая атмосфера встречи, чтобы понять, какие исходы и перспективы она открывает для дальнейшего развития взаимоотношений между гражданами и государственными структурами (см. табл. 1).

Таблица 1 – Комплексный анализ встречи главы МВД Республики Казахстан с жителями Усть-Каменогорска

1	2
Описание обстоятельств, истории и контекста	Министр внутренних дел Республики Казахстан Марат Ахметжанов посетил Усть-Каменогорск для встречи с жителями города в центральном доме культуры «Ертіс Концерт». Это мероприятие было организовано в рамках выполнения Постановления Президента страны и направлено на укрепление доверия и взаимодействия между населением и правоохранительными органами.
Проблематика	Основная проблема заключалась в необходимости информирования населения о текущей криминогенной обстановке, о мерах, принимаемых правоохранительными органами для обеспечения безопасности, а также в сборе обратной связи от жителей по волнующим их вопросам.
Участники	<ul style="list-style-type: none"> • Марат Ахметжанов, Министр внутренних дел Республики Казахстан, главный спикер мероприятия. • Жители Усть-Каменогорска – представители различных социальных групп: работники предприятий, пенсионеры, активисты, правоохранители, чиновники.

Продолжение Таблицы 1

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> • Аким Восточно-Казахстанской области, Даниал Ахметов – сопровождал министра в рамках рабочей поездки. • Сотрудники полиции и других правоохранительных органов – участники встречи и инспекционных посещений.
События и действия	<ul style="list-style-type: none"> • Информационный блок: Министр Ахметжанов проинформировал собравшихся о текущей ситуации в сфере обеспечения правопорядка, о принимаемых мерах по борьбе с преступностью и о кардинальных реформах в стране. • Взаимодействие с населением: прошел прием граждан, в ходе которого каждый желающий мог задать вопросы и высказать свои предложения по повышению безопасности и доверия к полиции. • Реакция на обращения: Министр лично реагировал на проблемные вопросы, предложенные гражданами, и назначал поручения подчиненным для их решения.
Анализ	<p>Мероприятие показало высокую заинтересованность населения в вопросах обеспечения правопорядка и безопасности. Прямой диалог с министром позволил жителям лучше понять направления работы правоохранительных органов и способствовал укреплению доверия к полиции. Эффективность такого формата взаимодействия подтверждается не только высокой явкой участников, но и конкретными мерами по решению обозначенных проблем.</p>
Выводы и уроки	<p>Важность прямого и открытого диалога между властью и населением не может быть недооценена. Такие встречи способствуют не только обмену мнениями, но и реальному решению насущных проблем. Уроки данного кейса могут быть использованы в других регионах и сферах для повышения эффективности работы государственных органов и укрепления связи с гражданским обществом.</p>

Перейдем от общего анализа кейса встречи Министра внутренних дел Марата Ахметжанова с жителями Усть-Каменогорска к более детальному изучению языковой коммуникации в рамках этого мероприятия. Важно понимать, что выбор слов, структура предложений и общий тон общения играют ключевую роль в достижении взаимопонимания между говорящим и аудиторией. Именно языковые детали и приемы определяют, насколько эффективно будет доставлено сообщение, как оно будет воспринято слушателями и какой отклик вызовет.

Рассмотрим конкретные примеры использования языковых стратегий Маратом Ахметжановым, которые помогли ему не только донести до жителей информацию о текущей ситуации в сфере обеспечения правопорядка и планах по ее улучшению, но и установить диалог, построенный на доверии и открытости. Эти примеры иллюстрируют, как специфические приемы речи и языковые средства способствовали успешному общению и взаимодействию между Министром и общественностью в ходе встречи.

Анализ языковой коммуникации в контексте встречи Министра внутренних дел Марата Ахметжанова с жителями Усть-Каменогорска выявляет несколько ключевых аспектов и приемов, использованных для улучшения взаимопонимания, усиления влияния сообщения и обеспечения эффективного диалога.

Использование языковых деталей и приемов:

1. *Ясность, доступность и конкретика изложения:* Министр Ахметжанов, обсуждая криминогенную ситуацию, использовал языковые приемы, направленные на упрощение и разъяснение сложных тем для широкой аудитории. Например: «на заре Независимости в год

совершалось более двух с половиной тысяч убийств. на протяжении последних 5 лет число убийств варьируется от 700 до 800. Население у нас на 3,5 млн выросло, но количество убийств, разбоев, изнасилований, грабежей и хулиганств уменьшается». Этот фрагмент показывает, как Министр использовал конкретные цифры и сравнения для объяснения сложной статистики в понятной форме, делая акцент на положительных изменениях в криминогенной ситуации страны. Такой подход не только способствует лучшему пониманию сложных вопросов безопасности среди населения, но и демонстрирует прогресс в работе правоохранительных органов, что важно для укрепления доверия общества к полиции.

2. *Включение и акцент на обратной связи:* фразы вида «хочу вам доложиться», «мы хотим получить обратную связь» подчеркивают стремление к двустороннему общению и значимость мнения жителей для правоохранительных органов. Пример: «Мы хотим получить обратную связь» – приглашение к диалогу, подчеркивая значимость мнений жителей.

3. *Использование риторических вопросов:* этот прием позволил активизировать внимание аудитории и стимулировать размышления о поднятых темах, делая общение более вовлекающим. Пример: «Что волнует население именно этого региона?» – стимулирует аудиторию к размышлениям и подготавливает почву для обсуждения.

4. *Эмоциональное воздействие:* акцентирование внимания на подвигах и самопожертвованиях сотрудников полиции направлено на эмоциональное воздействие, формирование уважения и поддержки со стороны общественности к работе правоохранительных органов. Пример: рассказ о полицейском, который «спасая женщину в Атырау, утонул», вызывает у слушателей сочувствие и уважение к работе правоохранителей.

5. *Личные обращения и благодарности:* обращение к участникам встречи, выражение благодарности за активность и вовлеченность способствовали созданию доверительной и уважительной атмосферы. Пример: «Благодарю каждого из вас за участие» – личное обращение к аудитории создает атмосферу взаимного уважения.

6. *Позитивная окраска и перспектива:* акцент на достижениях и планах на будущее призваны внушить оптимизм и уверенность в эффективности предпринимаемых мер. Пример: «Вместе мы сделаем наш город безопаснее» – внушает оптимизм и подчеркивает важность совместных усилий.

Языковая стратегия Марата Ахметжанова на встрече с жителями Усть-Каменогорска была направлена на достижение максимального понимания и взаимодействия с аудиторией. Основными элементами успешной коммуникации стали ясность изложения, акцент на двусторонней связи, эмоциональное вовлечение и использование позитивного нарратива. Такой подход не только способствовал эффективному обмену информацией, но и укрепил доверие между населением и правоохранительными органами, демонстрируя открытость государственных структур к диалогу и сотрудничеству.

Переходя от общего анализа представленного кейса встречи Министра внутренних дел Марата Ахметжанова с жителями Усть-Каменогорска к конкретным рекомендациям, стоит отметить, что эффективность взаимодействия между полицией и обществом в значительной мере зависит качества и доступности языковой коммуникации. Мы осмыслили суть встречи и выявили ключевые моменты, требующие улучшений, а также характеристики, которые могли бы способствовать синергетическому взаимодействию. Теперь, обращаясь к этим аспектам, можно дать несколько конкретных рекомендаций.

1. **Упрощение формулировок.** Министр и сотрудники полиции должны использовать простой и понятный язык, избегая специальной терминологии, чтобы обеспечить лучшее понимание общественностью. Конкретные действия включают:

- *Замена сложных терминов на более простые альтернативы.* Например, вместо термина «криминогенная ситуация» использовать «уровень преступности». Если речь идет о «профилактике правонарушений», лучше сказать «предотвращение преступлений».

- *Применение примеров и аналогий,* которые помогут разъяснить абстрактные концепции. Например, объясняя увеличение числа краж, можно привести пример конкретного района, где было замечено увеличение случаев квартирных краж, и рассказать, как это повлияло на безопасность местных жителей.

- *Разработка и использование шаблонов для публичных заявлений,* которые содержат стандартизированные, простые формулировки для часто используемых понятий.

2. **Использование примеров из реальной жизни.** Чтобы проиллюстрировать абстрактные концепции или сложные процессы, полицейские могут:

- *Приводить конкретные примеры из своей практики.* Например, рассказать о конкретном случае, когда была успешно раскрыта серия ограблений благодаря сотрудничеству с гражданами. Это наглядно продемонстрирует, как взаимодействие между полицией и обществом приводит к реальным результатам.

- *Предоставлять кейс-стадии из полицейской практики.* Например, описать ситуацию, когда новая программа по борьбе с наркопреступностью помогла снизить уровень преступности в определенном районе.

3. **Четкое определение ключевых терминов.** В начале встречи или в ходе общения следует давать определения ключевым терминам, чтобы обеспечить общее понимание. Это можно сделать следующим образом:

- *Создание списка ключевых терминов и их определений,* который будет доступен участникам встречи. Например, перед обсуждением темы «антикоррупционные меры» предоставить определения таких терминов, как «коррупция», «антикоррупционные стратегии», и объяснить их значимость.

- *Введение в каждый раздел встречи с объяснением используемых терминов.* Например, перед обсуждением «профилактики преступлений», объяснить, что подразумевается под «профилактическими мерами» и как они влияют на безопасность.

4. **Активное слушание и открытые вопросы.** Сотрудники полиции должны практиковать активное слушание и задавать открытые вопросы. Конкретные шаги включают:

- *Обучение сотрудников навыкам активного слушания,* таким как перефразирование и уточнение, чтобы показать понимание и интерес к мнению граждан. Например, если гражданин выражает беспокойство по поводу безопасности в районе, сотрудник может ответить: «Вы упомянули, что беспокоитесь о безопасности. Можете уточнить, какие именно проблемы вы наблюдаете?»

- *Формулирование открытых вопросов,* которые побуждают граждан делиться своим опытом и мнением. Например, вместо вопроса «У вас есть вопросы?», задать «Какие проблемы вы видите в текущем подходе к охране общественного порядка, и как, по вашему мнению, их можно решить?»

5. **Языковое разнообразие.** В многоязычных регионах необходимо обеспечить доступность информации на разных языках. Это включает:

- *Перевод важных документов и материалов на языки,* распространенные в регионе. Например, обеспечить наличие информационных буклетов и онлайн-ресурсов на русском, казахском и других языках, если это необходимо.

- *Использование многоязычных сотрудников и переводчиков* на встречах и в службах поддержки. Например, если в регионе проживает большое количество русскоязычных граждан, необходимо обеспечить присутствие русскоязычных полицейских или переводчиков на общественных встречах.

6. **Обратная связь на языке аудитории.** Важно использовать язык, приближенный к естественному языку диалога аудитории. Для этого можно:

- *Адаптировать язык и стиль общения* в зависимости от уровня образования и культурных особенностей аудитории. Например, использовать менее формальный язык при общении с молодежью и более формальный язык при взаимодействии с пожилыми гражданами.

- *Избегать формализма и сложных конструкций* в ответах на вопросы и замечания граждан. Например, использовать простые фразы и избегать сложных юридических или технических терминов, чтобы обеспечить ясное и понятное общение..

7. **Тренинги по межкультурной коммуникации для полицейских.** Регулярные тренинги помогут полицейским эффективнее взаимодействовать с различными социальными группами. Конкретные меры включают:

- *Проведение регулярных тренингов по межкультурной коммуникации*, которые включают практические занятия по взаимодействию с представителями различных культур и языковых групп. Например, тренинги могут включать ролевые игры и ситуации, в которых полицейские сталкиваются с различными культурными практиками.

- *Разработка программ обучения*, направленных на понимание культурных особенностей и адаптацию коммуникационных стратегий в зависимости от культурного контекста. Например, обучать полицейских специфике общения с представителями разных этнических групп и религиозных сообществ.

Применение этих рекомендаций поможет улучшить языковую сторону коммуникации между полицией и обществом, что, в свою очередь, способствует повышению доверия и эффективности взаимодействия.

Подход, ориентированный на чуткое использование языка и стратегии коммуникации, не только способствует лучшему информированию общества в периоды кризисов, но и укрепляет общественное доверие к властям и экспертным сообществам. В конечном итоге, такой подход к языковой коммуникации способствует созданию более устойчивого и сплоченного общества, способного эффективно реагировать на вызовы современности.

Важно отметить, что предложенные рекомендации по улучшению языковой коммуникации не указывают на неэффективность уже использованных подходов. Напротив, они представляют собой дополнительные стратегии, основанные на филологическом анализе и понимании тонкостей языка, которые могут дополнить существующие методы коммуникации.

Заключение

В результате исследования можно сделать вывод о том, что языковая коммуникация играет огромную роль в эффективности сервисной модели полиции при решении социальных дилемм. Взаимодействие структур полиции с обществом возникает на основании гарантии общественной безопасности, что оказывается проводящим лозунгом при обсуждении вопросов подобного рода. Тем самым, языковая коммуникация непосредственно связана гарантией урегулирования социальных конфликтов с участием полиции.

Исследование заключается в оценке влияния языковой коммуникации на эффективность сервисной модели полиции при урегулировании социальных дилемм и сохранении социального порядка, а также при укреплении взаимосвязей между полицией и гражданским обществом. Важной является открытость и прозрачность коммуникации, ведь именно так заявляется об успешной работе службы и доверии общества к полиции. Исследование также выявляет языковые проблемы и пути их решения, увеличивающие эффективность работы любого полицейского подразделения.

С учетом всех факторов и полученных по результатам исследования данных, можно сделать вывод о том, что языковая коммуникация играет важную роль в работе полиции. В исследовании также заключены рекомендации и методы совершенствования языковых особенностей если речь идет о сервисной модели полиции. По итогам работы можно утверждать о возможном практическом использовании приведённых результатов.

REFERENCES

1. Кусбекова Б. Русско-казахский терминологический справочный словарь (область образования). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 304 с. / Kusbekova B. Russko-kazahskiy terminologicheskii spravochnyi slovar (oblast obrazovania) [Russian-Kazakh terminological reference dictionary (field of education)]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu ortalygy, 2010. – 304 s. [in Russian]
2. Rothstein B. Corruption and social trust: why the fish rots from the head down // Research Yearbook Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. – 2017. – Vol. 17, No. 1. – P. 37–60. <https://doi.org/10.17506/ryipl.2016.17.1.3760>
3. Eslami Z., Larina T., Pashmforoosh R. Identity, politeness and discursive practices in a changing world // Russian Journal of Linguistics. – 2023. – Vol. 27, No. 1. – P. 7–38. <https://doi.org/10.22363/2687-0088-34051>
4. Мухажирович Ч. Иск морального выбора: дилеммы профессиональной этики архитектора // Философия общества. История культуры. – 2017. – №12. – С. 63–65. <https://doi.org/10.24158/fik.2017.12.15> / Muhazirovich Ch. Isk moralnogo vybora: dilemmy professionalnoi etiki arhitekтора [The Moral Choice Lawsuit: Dilemmas of an Architect's Professional Ethics] // Filosofia obshestva. Istoria kulturey. – 2017. – №12. – S. 63–65. <https://doi.org/10.24158/fik.2017.12.15> [in Russian]
5. Авраменко А., Матвеева О. Формирование коммуникативных стратегий на иностранном языке с использованием мобильных технологий // Вестник МГОУ. – 2020. – №1. – С. 22–28. <https://doi.org/10.18384/2310-7219-2020-1-22-28> / Avramenko A., Matveeva O. Formirovanie kommunikativnyh strategiy na inostrannom iazyke s ispolzovaniem mobilnyh tehnologiy [Formation of communication strategies in a foreign language using mobile technologies] // Vestnik MGOU. – 2020. – №1. – S. 22–28. <https://doi.org/10.18384/2310-7219-2020-1-22-28> [in Russian]
6. Smirnova O., Belova S. Intellectual abilities of adolescents and qualitative characteristics of their social argumentation // Journal of Modern Foreign Psychology. – 2018. – Vol. 7, No. 2. – P. 39–48. <https://doi.org/10.17759/jmfp.2018070204>
7. Whellum P., Nettelbeck A., Reilly A. Cultural accommodation and the policing of Aboriginal communities: a case study of the Anangu Pitjantjatjara Yankunytjatjara Lands // Australian & New Zealand Journal of Criminology. – 2019. – Vol. 53, No. 1. – P. 65–83. <https://doi.org/10.1177/0004865819866245>
8. Weisburd D. What can police do to reduce crime, disorder, and fear? // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2014. – Vol. 593, No. 1. – P. 42–65. <https://doi.org/10.1177/0002716203262548>
9. Ndhlovu F., Mulrooney K., Mutongwizo T., Harkness A. Mapping intercultural communication imperatives of police-public interactions in rural spaces // International Journal of Rural Criminology. – 2022. – Vol. 7, No. 1. – P. 134–147. <https://doi.org/10.18061/ijrc.v7i1.8874>
10. Gittner L. Law enforcement disconnect from the community // Cogent Social Sciences. – 2016. – Vol. 2, No. 1. – 1191322. <https://doi.org/10.1080/23311886.2016.1191322>
11. Voigt R., Camp N.P., Prabhakaran V., Hamilton W.L., Hetey R.C., Griffiths C.M., Eberhardt J.L. Language from police body camera footage shows racial disparities in officer respect // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2017. – Vol. 114, No. 25. – P. 6521–6526. <https://doi.org/10.1073/pnas.1702413114>
12. Makoni S. Language planning, security, police communication and multilingualism in uniform: the case of South African Police Services // Language & Communication. – 2017. – Vol. 57. – P. 48–56. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2016.12.009>

13. Braga A., Welsh B., Schnell C. Can policing disorder reduce crime? A systematic review and meta-analysis // *Journal of Research in Crime and Delinquency*. – 2015. – Vol. 52, No. 4. – P. 567–588. <https://doi.org/10.1177/0022427815576576>
14. Ali M., Shepherd S., Ahmed B. Promoting trust and police legitimacy in African Australian communities: A critical reflection on community engagement strategies and practical recommendations for police // *International Journal of Police Science & Management*. – 2023. – Vol. 25, No. 1. – P. 116–130. <https://doi.org/10.1177/14613557221145593>
15. Kammersgaard T., Søgaaard T.F., Haller M.B., Kolind T., Hunt G. Community policing in Danish “ghetto” areas: trust and distrust between the police and ethnic minority youth // *Criminology & Criminal Justice*. – 2021. – Vol. 23, No. 1. – P. 98–116. <https://doi.org/10.1177/17488958211017390>
16. Whellum P., Nettelbeck A., Reilly A. Cultural accommodation and the policing of Aboriginal communities: a case study of the Anangu Pitjantjatjara Yankunytjatjara Lands // *Australian & New Zealand Journal of Criminology*. – 2019. – Vol. 53, No. 1. – P. 65–83. <https://doi.org/10.1177/0004865819866245>
17. Жалмаханов Ш.Ш. Заңнамалық лингвистиканың (юрислингвистиканың) жалпы сипаттамасы // ҚР ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясының хабаршысы. – 2012. – №3-4. – Б. 49–52 / Jalmahanov Sh.Sh. Zannamalyq lingvistikanyn (urilingvistikanyn) jalpy sipattamasy [General characteristics of legislative linguistics (jurislinguistics)] // QR ishki ister ministrligi Qaragandy akademiasynyn habarshysy. – 2012. – №3-4. – B. 49–52. [in Kazakh]
18. Примашев Н.М. Құқықтық-лингвистикалық мониторинг заңнаманы жетілдіру құралы ретінде // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – 2015. – № 5(41). – Б. 126–129 / Primashev N.M. Quyqytyq-lingvistikalıq monitoring zannamany jetildiru quraly retinde [Legal and linguistic monitoring as a tool for improving legislation] // Qazaqstan Respublikasy Zannama institutynyn jarshysy. – 2015. – № 5(41). – B. 126–129. [in Kazakh]
19. Таусоғарова А.Қ. Сот-лингвистикалық сараптама мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 103 б. / Tausogarova A.Q. Sot-lingvistikalıq saraptama maseleleri [Problems of forensic linguistic expertise]: oqu quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 103 b. [in Kazakh]
20. Ақылбекова Г.К. Лингвистикалық сараптама: қолданыстағы заңнама терминологиясы материалында // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – 2016. – №2(43). – Б. 89–92. / Aqylbekova G.K. Lingvistikalıq saraptama: qoldanystagy zannama terminologiasy materialynda [Linguistic expertise: in the material of the terminology of current legislation] // Qazaqstan Respublikasy Zannama institutynyn jarshysy. – 2016. – №2(43). – B. 89–92. [in Kazakh]
21. Абиев Б.М., Севдали Б.К. Проблемы типологии дискурса в лингвистике // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3 (129). – С. 111–119. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.08> / Abiev B.M., Serdali B.K. Problemy tipologii diskursa v lingvistike [Problems of Discourse Typology in Linguistics] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №3 (129). – S. 111–119. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.08> [in Russian]
22. Kekana T., Montle M. English linguistic knowledge of police trainees in SAPS training academies // *Edulite Journal of English Education Literature and Culture*. – 2022. – Vol. 7, No. 2. – P. 279–295. <https://doi.org/10.30659/e.7.2.279-295>
23. Lorey K., Fegert J. Increasing mental health literacy in law enforcement to improve best practices in policing-introduction of an empirically derived, modular, differentiated, and end-user driven training design // *Frontiers in Psychiatry*. – 2021. – Vol. 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.706587>
24. Hofmann L., Glaesmer H., Przyrembel M., Wagner B. An evaluation of a suicide prevention e-learning program for police officers (COPS): improvement in knowledge and competence // *Frontiers in Psychiatry*. – 2021. – Vol. 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.770277>
25. Guimarães M., Prada R., Santos P., Dias J., Soeiro C., Guerra R., ... Molinari A. ISPO: a serious game to train the interview skills of police officers // *International Journal of Serious Games*. – 2022. – Vol. 9, No. 4. – P. 43–61. <https://doi.org/10.17083/ijsg.v9i4.514>
26. Wu G., Makin D., Li Y., Boateng F., Abess G. Police integrity in China // *Policing: An International Journal*. – 2018. – Vol. 41, No. 5. – P. 563–577. <https://doi.org/10.1108/pijpsm-01-2017-0008>

ӘОЖ 82.0; МҒТАР 17.01

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.79>**М.А. ТОПАШОВ**

филология ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің доценті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: topashov.m@mail.ru

АҚЫН ДАСТАНДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада халық ақыны Иманжан Жылқайдарұлы дастандарының көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалады. Ақын дастандары жеке-жеке қарастырылып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктеріне арнайы көңіл бөлінеді. Дастандарындағы елдің бірлігі, тұтастығы туралы айтқан ой-тұжырымдарына талдау жасалып, Иманжанның өзіне тән ақындық ізденістеріне сараптама жүргізілді. Оның ауыз әдебиетімен жалғасып жатқан шығармашылық байланысының табиғи негіздеріне қатысты тың тұжырымдар жасалды. Ақын-жыраулар мұрасымен өзара үйлесім табуы, тарихи-танымдық мәні де түсіндіріле талданды. Жыраулар поэзиясына тән ерекшеліктерді ақын дастандарынан тауып, оның жыраулар поэзиясынан қаншалықты дәрежеде үйреніп – үлгі алғандығы зерттеу барысында анықталды. Мұндай дәстүр сабақтастығы негізінен жыр-дастандардың тақырыбына, бейнелеу амал-тәсілдеріне байланысты болып келетіні дәлелденді. Иманжан ақын дастандарын өзіне дейінгі және тұстас ақындар шығармашылығымен сабақтастықта, әдеби жалғастықта алып қарастырғанда, олардың бір-бірінен айырым-белгілері, өзіндік ерекшеліктері анықталды. Осыған орай, ақын дастандарының өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасалып, көркемдік ізденістерінің қыр-сыры айқындалды. Ақын-жыраулар шығармашылығын зерттеген ғалымдардың теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: ақын, идея, тақырып, дәстүр, дастан, әдебиет, қоғам.

М.А. Топашов

кандидат филологических наук, доцент Карагандинского университета Казпотребсоюза
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: topashov.m@mail.ru

Художественные особенности поэмы акына

Аннотация. В статье проведен анализ художественных ценностей саги народного поэта Иманжана Жылқайдаровича. Достаны поэта рассматриваются индивидуально, уделяется особое внимание специфическим особенностям каждого из них. Проанализированы мысли о единстве, целостности страны, отраженные в дастанах, поэтические поиски Иманжана. Также были сделаны новые выводы относительно естественных основ его продолжающейся творческой связи с устной литературой. Анализируется историко-познавательная сущность, взаимосвязь представлений о целостности нации, независимости страны с наследием жырау. В ходе исследования творчества поэта были выявлены особенности, характерные для поэзии жырау, в той

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Топашов М.А. Ақын дастандарының көркемдік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 129–136. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.79>

***Cite us correctly:**

Topashov M.A. Aqyn dastandarynyn korkemdik erekshelikleri [Artistic Features of The Poet's Sagas] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – B. 129–136. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.79>

Мақаланың редакцияға түскен күні 27.05.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

степени, в какой он научился поэзии жырау. Доказано, что преемственность таких традиций во многом зависит от тематики поэм, изобразительных приемов. При сопоставительном анализе дастанов акына Иманжана и творчества поэтов, творивших до него, с учетом преемственности и литературного продолжения были выявлены их отличительные черты и своеобразие. В связи с этим был проведен анализ специфики дастанов поэта, выявлены тонкости художественных изысканий. За основу были взяты теоретические выводы ученых, изучавших творчество поэтов-жырауов.

Ключевые слова: поэт, идея, тема, традиция, поэма, литература, общество.

M.A. Topashov

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Karaganda University of Kazpotrebsoyuz (Kazakhstan, Karaganda), e-mail: topashov.m@mail.ru

Artistic Features of the Poet's Sagas

Abstract. The article analyzes the artistic values of the sagas of the people's poet Imanzhan Zhylkaidarovich. In this regard, the poet's epics were considered separately, and the specific features of each were systematically studied. The theoretical conclusions of scientists who studied the work of folk poets were guided. The analysis of his thoughts about the unity and integrity of the country in his poems was carried out, and the analysis of Imanzhan's characteristic poetic searches was carried out. A new conclusion was also made regarding the natural foundations of his ongoing creative connection with oral literature. The historical and cognitive significance of the interweaving of thoughts about the integrity of the nation, the independence of the country with the heritage of the zhyrau was explained. In the course of the study, it was found that the features of zhyrau poetry were found in the work of the poet and to what extent he learned from zhyrau poetry. It has been proven that the continuity of such traditions is largely due to the theme of the epics, methods of representation. When considering the epics of the poet imanzhan in continuity with the work of his predecessors and predecessors, in literary continuation, their distinctive features and distinctive features were revealed. In this regard, an analysis of the original features of the poet's epics was carried out, and the intricacies of his artistic searches were revealed.

Keywords: poet, idea, theme, tradition, saga, literature, society.

Кіріспе

Ұлы даланың жасампаздығын жырман әспеттеп, өлеңмен өрнектеген ақын-жыраулар шығармашылығын зерттеу, антологиялық жинақтарын шығару әдебиеттану ғылымының алдында тұрған өзекті мәселе. Сөз өнерінің тарихи негізін қалыптастырып, халықтың көркемдік-эстетикалық таным-түсінігін, философиялық ой-тұжырымдарын байытып келген ақын-жыраулар мұрасы бүгінгі күнге толық жетпегені жазылып та, айтылып та жүрген шындық. Осы тұста, алаш арыстарының бірі Қ. Кемеңгеровтің «Кешегіміз түгенделмей, бүгінгіміз бүтінделмейді» [1, 25-б.],—деген пікіріне ден қоймасқа болмайды. Кейбір ақындардың шығармалары біздің дәуірімізге біршама жақын болғандықтан жетіп отыр. Соның нәтижесінде, бұл тұстағы әдеби мұраның барлығы болмаса да, біршамасы түрлі зерттеу еңбектерге арқау болғаны шындық. Ал бұлардың сыртында қаншама ақындардың есімдері мен шығармалары шағын ғана әдеби-ғылыми ортаға мәлім болмаса, былайғы көпшілік қауымға әлі де беймәлім күйде қалып келеді. «Қазақ әдебиетінің тарихын қайта қарап, жаңадан жазатын кез келді. Бұған себептер көп, ол түсінікті де. Ең алдымен әдебиет тарихынан көптеген есімдердің, әсіресе көрнекті, белгілі уақытында бүкіл қауымға мәшһүр болған тұлғалардың шығып қалуын, кейбір шығармалардың аты да аталмауын, тіпті ұшты-күйлі жоқ болып кеткенін айтқан жөн. Мұның бәрін орнына келтіру қажет» [2, 28-б.]. Міне,

осындай шығармалары зерттеуді қажет ететін ақынның бірі – Иманжан Жылқайдарұлы. Ол 1886–1973 жылдар аралығында Ұлытау өңірінде өмір сүрген. Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай, Ақан сері, Құлтума, Тайжан сияқты әйгілі әнші, ақындармен кездесіп, тәлім алған. Он сегіз жасында ұлытаулық ақын қыз Бибіғали Оңғарбайқызымен, кейінірек Гүлжәмила, Ибадулла ақындармен айтысқан. «Әлібек» дастаны мен «Сабыр» толғауы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне арналған. «Сәуле», «Ақ марка», «Әліби ерлігі», «Ұлытау», «Шақшақұлы Жәнібек» дастандары бар. Осындай өмірбаяны мен өнерпаздық қырлары туралы деректер, мағлұматтар берілгенімен, оның әдеби мұралары жайлы зерттеу еңбектер аса көп емес. Оның шығармашылық тағдыры жөнінде осыны айтуға болады. Анығында, оның әдеби мұрасы ғылыми айналымға түсуге лайық біршама құнды дүниелер. Әйтсе де, осы кезге дейін ақын шығармашылығын ғылыми тұрғыдан бағалап пайымдаған іргелі зерттеу еңбектер көп жазыла қойған жоқ. Халық ақындарының шығармашылығын, айтыс өнерін зерттеген монографиялар мен ғылыми еңбектерде ақын шығармашылығына назар аударылғанымен, жан-жақты қарастырылып, зерделенген емес. Бұл айтылған кемшіліктер, аталған ақынның әдеби мұрасын танып білуге мүмкіндік бермейтінін дәлелдеп жатудың қажеті болмас. Біздің мақсатымыз осы кемшіліктерді жою, ендігі жерде болдырмау үшін күресу болып табылады. Міне, тақырып өзектілігі осыдан көрінеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің тақырыбы мен мазмұнына өзек болған материалдарды іріктеп сұрыптауда салыстырмалы-типологиялық әдіс негіз болды. Ақынның тарихи-қоғамдық таным дәрежесі мен дастандарының тақырыптық аясы олардың көркемдік сапасы мен шеберлік қырлары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылды. Ақын дастандарына тән сипаттарды айқындау, көркемдік ерекшеліктерін талдап көрсету, дәстүр сабақтастығы тұрғысынан сарапталды. Ақын-жыраулар шығармашылығын зерттеген ғалымдардың ғылыми-теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Олардың қалыптастырған түйін-тұжырымдары зерттеудің тұтас желісіне бағдар ретінде пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Жалпы, Иманжан ақын шығармашылығының маңызды саласын дастандар құрайды. Ол дастандарында тарихи дамудың әр кезеңіне тән ерекшеліктерді бейнелейді. Сол себепті, оның дастандарынан тарихта болған елеулі оқиғалардың барлығы дерлік көрініс беріп жатты. Оның қаһармандық халық жырлары үлгісінде шығарған «Шақшақұлы ер Жәнібек», «Әділбек», «Кенесары, Саржан» дастандары сөзімізге айғақ. Ақынның негізгі ұстанымы – батырлықты үлгі ету, ерлікті дәріптеу. Зерттеуші ғалым Б. Әзібаева «Халық ұғымында қаһармандық – туған жерін қорғау, басқыншы жауға тойтарыс беру идеясымен байланыстырылады, яғни патриоттық тақырыппен сабақтас» [3, 25-б.],–дегенді айтады. «Шақшақұлы ер Жәнібек» дастанына қазақ батыры Жәнібектің ел қорғау жолындағы жанқиярлық ерлігі арқау етіледі. Ел азаттығы үшін күрескен, ерен ерлік көрсеткен Жәнібек бейнесі шындыққа сай нанымды бейнеленеді. Сонымен бірге, дастанда халықтың сан ғасырғы арман-мұны, қуаныш-қайғысы қоса жырланады. Бұл шығарманың идеялық негізіне халықтың бостандығы үшін күрескен Жәнібек батырдың ерліктері алынады. Онда ел үшін еңіреген Жәнібектің қазақ даласын жоңғар басқыншыларынан қорғауы, күрес жолындағы жанқиярлық, қайталанбас ерлігі дәстүрлі жыр үлгісінде шығарылған. Ол Жәнібек батырды жырлауда тарихи деректерге сүйенеді. Жоңғарларға қарсы күресте ерлік көрсетіп, басқыншылар езгісінен құтқарған Жәнібек қазақтың айтулы батырларының бірі. Дастан сюжеті нақты оқиғалар арқылы өрбиді. Жоңғар ханы Сыбан Рабтан жер қайысқан қолмен шабуыл жасап, елді қырып-жоя бастайды. Қазақ даласына іштей еніп, жауланған аймақтың шекарасын Сарысудың сол жағасына дейін жеткізеді. Қалың қазақ қырғынға ұшырайды, тапталып таланады. Ақын дастаны:

Қазақтан тартып алды Түркістанды,
Түк қоймай қамтып алды барлық малды.
Ие боп қалды қалмақ бәріне де,
Қоймады жер үстіне мұсылманды.

Бұл қорлық ашаршылық, жұттан да өтті.
Айырып жер мен судан тентіретті.
Сарыарқа мен Ұлытау қайдасың деп,
Шұбырып жонмен қаптап қойды бетті.

Қалмақтың әскерлері атқа мініп,
Қылышы қансыратып, ұрып, жығып.
Асырып Мыңбұлақтан айдап салды,

Тау-тасқа қашып жатыр ел тығылып, [4, 8-б.], – деп қазақ халқының шапқыншылардан тартқан зардабын баяндаудан басталады. Әуелі ақын халқының ауыр жағдайға душар болған кезін айтып алады. Дастандағы негізгі тартыс жүйесі Жәнібек батыр бастаған қазақ батырлары мен жоңғар басқыншыларының арасындағы күреске құрылғандықтан, мұнда бір-біріне қарама-қарсы қойылған ұнамды және ұнамсыз образдың айқын тобы бар. Алдымен дастанның басты қаһарманы Жәнібек бейнесін ауызға алғанда белгілі қазақтың ғалымы М. Ғабдулиннің мына пікірі ойға оралады. «Жыршы ақындар Қобыландының патриот батыр екендігін халық ұғымында қас батырға тән қасиеттерімен де дәлелдей түседі. Ол қасиеттер ел айтқан сөзде тұрушылық, намысқорлық, аңғалдық, жолдастық-достықты сақтаушылық. Мұның бәрі халық ұғымында батырлықтың белгісі саналады» [5, 78-б.]. Дастанда Жәнібектің алған бетінен қайтпайтынын, бір сөзділігін, адалдығын, сенгіштігін бейнелеп, дәстүрлі эпостың батырларына тән қасиеттердің бәрі де оның тал бойынан табылатындығы жырланады. Ал тарихи деректер де Жәнібек батырдың нақ сондай адам болғандығын растайды. Ақын дастанында қазақ батырларының іс-әрекетін, ашу-ызасын, ақыл-парасатын бейнелей отырып, Жәнібектің сыртқы кескін-келбетін, портретін жасауды да ұмытпайды. «Ту сыртынан қараса, тұтас екен денесі», т.б. Демек, Жәнібек ақылына түр-тұлғасы сай, шынайы халықтың ұғымындағы қас батырдың өзі. Алайда, бұл халық қиялынан туған жасанды бейне емес, нақтылы тарихи тұлға. Сонымен қатар басқа да қазақ батырларының тұлғасы да шындыққа сай нанымды шыққан. Ақын Жәнібектің ең жақын серіктері деп Бөгенбай, Қабанбай, Олжабай, т.б. орынды атайды. Жәнібек жалғыз жоңғар басқыншыларымен шайқасқанда да, қарымта соққы бергенде де үнемі қасында қазақтың айтулы батырлары болды. Бірақ ақын олар жөнінде дастанда көсіле баяндап, кең сипаттап жатпайды, бірер жол көлемінде ғана ескертіп, немесе Жәнібектің соңынан ерген өзге батырлардың қатарында ғана атап отырады. Ақын олардың жеке бейнелерін ерекшелеп саралауға ұмтылмайды. Дегенмен, есімдері жиі ұшырасатын батырлар да жоқ емес.

Қаракерей Қабанбай
Қанжығалы Бөгенбай,
Сүйіндіктен Олжабай,
Бәсентейін Сырым бар.
Малайсары Мұрын бар,

Жантай, Барақ, Жаулыбай [4, 8-б.], т.б. батырлардың есімдері құрметпен ауызға алынып, ұнамды істері жүйелі баяндалады. Сонымен қатар, ақын Қазыбек, Төле, Әйтеке билердің қадір-қасиетін сипаттауды да ұмыт қалдырмайды.

Әлмембет, Әлтеке,
Қаражігіт Қазыбек
Әлібекұлы Төле еді,
Бұлар да асқан бел еді,

Асусыз тағы өр еді,
Сайраған шешен тіл еді [4, 8-б.].

Демек, дастанда бірыңғай көтеріліс, соғыс көрінісі ғана сөз болмайды, оған тікелей қатыспағанмен, ел қорғаны батырларға тілектес халық өкілдері де қамтылып суреттеледі. Дәстүрлі жырларда, әсіресе, ұрыс-соғыс көрінісін бейнелейтін тұстарда басты қаһарманның ерлік қимылын ерекшелеу үшін әсірелеу тәсілі көбірек қолданылады. Мұнда ақын бір ғана жерде Жәнібекке байланысты:

Қалмаққа қарсы барғанда,
Жол болып алды ашылды.
Жабыла тартқан мергендер,

Аяқта қалып басылды [4, 8-б.], – деп шамалы көтермелей сөйлейді. Дегенмен, бұл салт атты қолдың шайқасына сыйымды көрініс тәрізді. Тегі Жәнібек «оқ өтпейтін, қылыш шаппайтын керемет жан емес, ат құлағында ойнайтын әбжіл, санап атқан садағы бір кісіден өлтіретін мерген, ержүрек байсалды қолбасшы болып бейнеленген. Ақын тілінің ажарын кіргізетін «бояулардың» бірі архаизм (көнерген сөздер). Қайсыбір көркем туынды болсын, оның қайсы дәуірге қатысты екенін көрсетуге елеулі қызмет атқаратын элементтің бірі сол кезеңнің өзіне тән сөздік құрамы болмақ. Мәселен, дастандағы қару-жараққа байланысты атауларды алайық:

Адырнасын атқа алып,
Беліне садақ байланды.
Төрт қырлаған қу жебе,
Қиғыр қылыш найза өткір.
Сатып алды арзан деп,
Көбелі – сауыт-сайманды [4, 8-б.].

Мұндағы «адырна», «жебе», «көбелі сауыт», т.б. азаттық жолында күресушілердің соғыс құралы. Халық поэзиясында ерлікті жырлау ертеден келе жатқан кәнігі дәстүр. Бұл дәстүр әсіресе XX ғасырдың басында кең қанат жайып, өрістеді. Өйткені, халқымыздың ұлы жеңістері, ұлт бостандығы үшін күрескен батырлары туралы жыр толғамау, дастан шығармау мүмкін емес еді. Сондықтан да Иманжан Жылқайдарұлы да ел ішіндегі өзгеріс-құбылыстарды, қазақ халқының ұлы жеңістерін, сол жеңіс жолындағы Жәнібек батырдың дана қолбасшылығын, қазақ елінің жоңғар басшыларымен күресін желілі дастан көлемінде жырлауды мақсат етті. Дәстүрлі халық дастандарында тарихи тұлғаларды жырлағанның өзінде оны тым әсірелеуі, тіпті мифтік бейне дәрежесіне көтеріп бейнелеу сарыны байқалса, Иманжанның бұл дастанында нақтылық шынайылық сипаттары едәуір басым екені анық сезіледі.

Академик Р. Бердібай: «Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы туралы тарихи өлеңдер – аса мәнді мұра» [6, 25-б.] саналатынын айтады. Алайда, ұлт-азаттық көтерілісін суреттеген дастандар бәрі бірдей көркемдік шешімін тапқан деуге болмас. Иманжан Жылқайдаровтың «Әділбек» дастаны тек қана фактілерді тізбектеп, баяндауға құрылған. Бұнда оқиғаны, қаһарманды көркемдік аясында бейнелеуден гөрі құрғақ баяндау көп кездеседі. Сонымен қатар, дастанның мазмұнына үңіле қарағанда оның тақырыбы 1916 жылғы және азамат соғысы оқиғаларымен шектелмейтіндігін аңғарамыз. Ақын ел өміріндегі елеулі кезеңдерді өзінің негізгі тақырыбына дәнекер етіп алады. Ал негізгі тақырып Қазан төңкерісі қарсаңындағы және кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы ауыл өмірін, халықтың тұрмысындағы, санасындағы әлеуметтік өзгерістерді, ескінің күйреуі мен жаңаның жеңісін көрсету. Дастанның басты идеясы да осы мақсаттан туындаған. Дастанның сюжеті адамдардың арасындағы қарым-қатынасқа құрылған. Оқиғалар, қақтығыстар, іс-әрекеттер кейіпкерлердің характерін ашып, қайсыбір кейіпкерлерін жинақтап, даралап көрсетуге тырысқан. Ақын қоғамға таптық тұрғыда баға береді. Елдегі әлеуметтік жағдайды

дұрыс түсініп, кедей-кепшіктің азапты тауқыметін, бай-манаптың, болыс-бидің, дінбасылардың бейнетсіз жайбарақат рақатты тіршілігін салыстыра суреттеп, олардың арасындағы кереғар айырмашылықтарды сын садағына алады. Кедейдің еңбегін қанағанымен тұрмай, олардың жас жігіттерін оққа байлап, солдатқа жібертеді. Ұлықтарға пара беріп, өз балаларын майданнан аман алып қалады. Бұл езілген бұқара халықтың онсыз да шегіне жеткен шыдамын тауысып, шымбайына батады.

Малы мен бай баласы аман қалды,
Түйеді шүберекке кедей жанды.
Қорлығы болыс-бидің өтті ғой деп,
Атына мініп кедей айқай салды [7, 4-б.].

Демек, бұл жерде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кездейсоқ оқиға емес, осындай тап тартысының шиеленісінен туған заңды құбылыс екені дәлелді айтылады. Ақын Әділбек Майкотовтың үзеңгілес жолдастарын, қарулы серіктерін үнемі ілтипатпен ауызға алып, олардың да күрес идеясына берілген адалдығын, қайсар ерлігін жырлайды. «Әділбек» поэмасында сол 1916 жылғы Жезқазған жерінде болған бір оқиғаны суреттей келіп, ақын былай деп тәмәмдайды.

Әділбек белді буып ертіп көпті,
Жеріне Тіней, Тоқпан сарбаз төкті.
Барлығы Әділбекке еріп беріп,
Масаты қызыл шұға туды тікті [7, 4-б.].

Ақынның бұл туындысы идеялық-көркемдік жағынан сәтті шықпаған. Оның көрген білген жайттарды, оқиғаларды жіпке тізіп баяндай отырып, өздерінің қолбасшысы – батырдың бейнесін жасауды мақсат еткен. Әділбек Майкотовтың сырт кескін-келбетін, ішкі сезімін беруге талап қылмаған. Оның өмірін, ерлік істерін бастан-аяқ баяндауға арналмаса да, оның қолбасшылық бейнесін жанамалап көрсетуге тырысқан.

Ұлт бостандығы үшін күрескен Кенесары көтерілісі талай ақындардың өлең-жырларының өзегіне арқау болғаны анық. Кенесарының тарихи тұлғасын танытуда Нысанбайдың, Доскейдің, Нұрқанның, Омардың, т.б. өлең-дастандарының алар орны ерекше. Осылардың үлгі-өнегесімен Иманжан да «Кенесары, Саржан» атты жыр шығарады. Бір айта кетерлігі, ақынның осы дастанына ауыз әдебиеті үлгісінің аясында қарағанымызбен, өзіне ғана тән қолтаңбасын көрмеу мүмкін емес. Ақын еліне берілгендік, жауға деген өшпенділік сияқты тақырыптарды дастанның негізгі желісі етті. Бұл тұрғыда, ақын дастандары бір жағынан елдің басқыншыларға қарсы күресінің шежіресі болса, екіншіден, сол кездегі отанды сүйіп, жырлау міндетін де қоса атқарды.

Дастанда ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын үлкен ауқымда қамтиды. Кенесары ерлігін бұрнағы батырлар жырының дәстүрінде бейнелей келіп, онымен бірге сол заманның шындығы бүкіл халықты күйзелткен оқиғаларды қиюластырады.

Сырда Қоқан, қырда орыс,
Жәбір көрді мал мен ел.
Шапқыншылық көргені.
Иесіз мал сықылды.
Тергеусіз адам өлгені [7, 25-б.].

Бұл жыр ғана емес, тарихи шындық. Тарихтың да айтар түйіні осы. Мұнда да батырлар жырының дәстүрімен өмірбаяндық шежірелік оқиғалар тізбектей құрылған. Осы тұста академик Ә. Марғұланның пікірін келтіре кеткенді жөн көрдік. «Қазақ эпосы кейде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, олар көп сәттерде жазу-сызуға машықтанбаған халық арасында жылнамалық жазбалардың орнына жүрген. Осы оқиғалардың эпоста суреттелуінің дұрыстығы соншама, оларды, тіпті, тарихи әдебиеттер де дәлелдеп жатыр» [8, 25-б.]. Кенесарының шыққан ортасы, бас көтеріп, басқыншыларға қарсы Арқада көрсеткен

алғашқы ерліктері тарихи дәлдікпен баяндалады. Жырдың тарихи сипаты мол, алайда «Кенесары, Саржан» жырында ертегілік сарын да жоқ емес. Кенесарының дүйім жұртты жұтқан айдаһарды өлтіргені – осының куәсі. Академик С. Қирабаевтың: «Ағыбай бейнесін, оның батырлығын дәлелдеу үшін ертегі-аңыздар да оны аюмен, жолбарыспен, көкжал қасқырмен кездестіруі сияқты қоспаларда халықтың сүйікті батырына деген ықылас, ілтипатын танытады» [9, 8-б.], - деген пікірін осы жырдағы Кенесары бейнесіне қатысты да айтуға болады. Жыр оқиғасы қою, іс-әрекетке толы, бір эпизод пен екінші эпизодтың арасында кейіпкерлердің танысуы, сюжеттік шегініс кездеспейді деуге де болады. Алайда, Иманжанның сөз қолданысында, стильдік ізденістерде аздаған кедір-бұдыр жерлері де кездесіп қалады. «Ақындар белгілі бір оқиғаға өлең арнай отырып, басқа да талай нәрсені қамтып кете беретін ...көп проблеманы қабаттап қосу әрі өлең көлемін шамадан тыс ұзартып, әрі поэзияның эмоциялық күшін әлсірететін еді» [10, 38-б.], - деп ғалым Р. Бердібайдың байқағанындай, Иманжан да кезең дәстүрін игерумен қатар, кемшілігінен де аулақ кете алған жоқ. Осы кезең әдебиетін зерттеген М. Жармұхамедов: «Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап Кенесары атын атауға тыйым салынған болатын. Бұған дейін Нұрхан, Доскей, Омар, Саяділдермен бүкіл халықты толғантқан көтеріліс оқиғасын өзінше жырлады. Әрине, олардың Кенесарыға деген көзқарасы да, көтеріліс туралы ұйғарымы да бірдей дәрежеде болған жоқ. Оның үстіне Кенесары көтерілісіне қырын қарағандар да аз болмады» [11, 38-б.], - деп сипаттама береді. Демек, Иманжан ақынға мұндайлардың да әсері болғанын жоққа шығара алмаймыз. Ертеректе жазылғандықтан мүмкін кейбір пікірді ашық, жеткізіп айтуға сол кезең мүмкіндік те бермеген болар. Оның үстіне сыңаржақ саясат та шындыққа мойын бұрғыздады. Міне, осындай ұлттық дүниетанымынан туған дастандар ақын санасының өсуімен, толысуымен тікелей байланысты болды. Оның ақындық болмысы ұлт-азаттық идеяны көркем бейнелеуге бейім болды. Иманжан дастанының негізі идеясы – азаттық, тәуелсіздік. Оның азаттық идеялары сан ғасыр бодандық теперішін көрген халықтың арасынан шыққан ақын-жыраулардың мақсат-мұраттарымен астасып жатты. Қоғамның даму дәуіріндегі тарихи-саяси жағдайларына орай тәуелсіздік идеясын көтерген ақын-жыраулардың ой-идеялары Иманжанның шығармашылығына да әсерін тигізді.

Жалпы, Иманжан ақын дастандарының түп-төркініне зерделей үңілгенде, ондағы ауыз әдебиетінен, жыраулар өнегесінен тамыр тартатын түрлі-түрлі дәстүрлер нышандарының бой көрсететіні анық байқалады. Ол ауыз әдебиетінен, жыраулар мұраларынан ғибрат алды. Ол әдіптелген сөз орамдарын, бейнелі ой кестелерін түзу машығын да өз бойына осынау ауыз әдебиеті, жыраулар мұрасы арқылы дарытты. Оның шығармашылығы қазақ қоғамындағы рухани өзгеріс-ізденістермен, қазақы идеялардың өркендеуімен сабақтасып жатты. Жыраулардың өлең-жырларына арқау болған тақырыптар Иманжан ақын шығармашылығында да жалғасын тапты. Бұл ұқсастық тақырыптық-идеялық ізденістері тұрғысынан жақсы байқалды. Түйіп айтқанда, ақынның тағылым алған үлгілері сан қырлы болғанын байқаймыз. Олар ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясы, төкпе ақындықтың тамырын тереңге жайған үлгі-өнегесі.

«Қоғамның дамуына, ой-санаға, жалпы таным-түсінікке, түбегейлі өзгеріс әкелген ел тәуелсіздігінің ақиқатқа айналып, тарихи орнығуы – өткендегі рухани мұрамыздың тұңғығына қайта үңіліп, жаңа талап тұрғысынан зерделеуге зор мүмкіндік туғызды» [12, 3-б.]. Расында, бүгінгі уақыт өткен дәуір әдебиетінің кейбір тұстарын қайта екшеуге, рухани мұраларымызды тереңдей, жан-жақты, әр қырынан әділ бағалай түсуге мүмкіндік беріп отыр. Сондықтан, Иманжан мұрасын тың деректермен толықтырып, заманауи сұранысқа лайық еңбектер жазылып, қолға тисе дұрыс болар еді. Бұл бір игілікті іс оның туындыларының мәңгілігін ұрпаққа жете таныта түсудегі қадамдардың бірі болатындығында дау жоқ. Ақын туындыларын, әсіресе оның әлеуметтік астармен суарылған дастандарының маңыздылығын бағалап, рухани игілігімізге жарату біздің міндетіміз.

Қорытынды

Ақын дастандары көркемдік дәстүр сабақтастығы тұрғысынан қарастырылып, оның ақындық ізденістерінің ауыз әдебиетімен, сонымен қоса, ақын-жыраулар шығармашылығымен байланысы талдау өзегіне алынды. Дәстүр жалғастығы негізінен жыр-дастандардың құрылысына, тақырыбына, бейнелеу құралдарына, тіліне байланысты болып келетінін аңдадық. Ақын дастандарында замана шындығы, уақыт тынысы қаншалық айқын көрінсе, соншалық оның ақындық тұлғасы зорайып, қоғам алдындағы жауапкершілігі айқын танылмақ. Осыған орай ақын дастандарын зерделегенде, оның азды-көпті заманына үн қосып отырғанын емес, уақыт тынысын танытқандай табыстарына баса назар аударылды. Жалпы алғанда, Иманжан ақын дастандары өмірдің өзінен алынған, соның шындығынан суарылған шығарма деп қарастырылды. Демек, ақын дастандарында бейнеленген дәуір шындығын байыптау, замана көріністеріне зер салу, сол арқылы ақынның өзіндік ізденісін айқындау мақсат етілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кемеңгеров Қ. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2002. – 240 б.
2. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Жазушы, 2005. – 512 б.
3. Әзібаева Б. Қазақ дастандары. – Алматы: Мектеп, 2009. – 288 б.
4. ҚРҒА қолжазбалар қоры, №742 папка, 8 дәптер.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996. – 368 б.
6. Бердібай Р. 1-том. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Дәуір, 2017. – 320 б.
7. ҚРҒА қолжазбалар қоры, №702 папка, 4 дәптер.
8. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 382 б.
9. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. 5-том. – Алматы: Қазығұрт, 2002. – 356 б.
10. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.
11. Жармұхамедов М. Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 208 б.
12. Әміренов Ә. Мақыш Қалтайұлының әдеби мұрасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Астана, 2006. – 26 б.

REFERENCES

1. Kemengerov Q. Tandamaly [Selective]. – Almaty: Olke, 2002. – 240 b. [in Kazakh]
2. Bazarbaev M. Zamana tudyrgan adebiet [Literature created by the times]. – Almaty: Jazushy, 2005. – 512 b. [in Kazakh]
3. Azibaeva B. Qazaq dastandary [Kazakh epics]. – Almaty: Mektep, 2009. – 288 b. [in Kazakh]
4. QRGA qoljazbalar qory, №742 papka, 8 dapter [Fund of manuscripts of the Republic of Kazakhstan, folder №742, 8 notebooks]. [in Kazakh]
5. Gabdullin M. Qazaq halqynyn auyz adebieti [Oral literature of the Kazakh people]. – Almaty: Sanat, 1996. – 368 b. [in Kazakh]
6. Berdibai R. 1-tom. Epos – el qazynasy [Volume 1. Epos – national treasure]. – Almaty: Daur, 2017. – 320 b. [in Kazakh]
7. QRGA qoljazbalar qory, №702 papka, 4 dapter [Fund of manuscripts of the Republic of Kazakhstan, folder №702, 4 notebooks]. [in Kazakh]
8. Margulan A. Ejelgi jyr, anyzdar [Ancient songs, legends]. – Almaty: Jazushy, 1985. – 382 b. [in Kazakh]
9. Qirabaev S. Ult tauelsizdigi jane adebiet. 5-tom [National independence and literature. Volume 5]. – Almaty: Qazygurt, 2002. – 356 b. [in Kazakh]
10. Berdibai R. Bes tomdyq shygarmalar jinagy. 2-tom [Collection of works in five volumes. Volume 2]. – Almaty: Qazygurt, 2005. – 464 b. [in Kazakh]
11. Jarmuhamedov M. Qazaq poeziasyndagy aitys janry: tegi men damuy [Genre of sayings in Kazakh poetry: origin and development]. – Almaty: Murattas, 2001. – 208 b. [in Kazakh]
12. Amirenov A. Maqysh Qaltaiulynyn adebi murasy: filol. gyl. kand. ... avtoref. [Literary heritage of Makysh Kaltaiuly: abstract]. – Astana, 2006. – 26 b. [in Kazakh]

UDC 008.81; IRSTI 16.01.09

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.80>A.Kh. ASSENOVA¹ , A.B. SALKYNBAY² , Zh.I. ISSAYEVA³ ¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aygulassenova@gmail.com²Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: asalkbek@gmail.com³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

SEMANTIC CONNECTION IN KAZAKH AND NOGAI LANGUAGES

Abstract. The article examines the Kazakh and Nogai languages, which according to the classification of Turkic languages, belong to the Kipchak branch. A lexico-semantic analysis of common nouns in these languages was conducted to determine their specific features. To broaden the scope of the comparative historical direction of linguistics, the present study holds significant importance for the fields of semantics and etymology of Turkic languages. It is noteworthy that the Nogai and Kazakh languages, which were closely in contact with each other during historical development, exhibit similarities in their grammatical and phonetic systems across linguistic units. The names of weapons, religious concepts, livestock, household items, certain traditions, and customs found in historical epic poems language exhibit a lexical layer that demonstrates their proximity. It is known that today, languages have diverged from each other due to various historical, and economic conditions, and territorial distances. Research shows that they have even adopted features from other unrelated languages. However, the fundamental nature of Turkic languages, which share a common origin, has remained intact. These foundational features pave the way for scientific inquiry. By examining common words across related languages, it is possible to uncover linguistic characteristics and enrich the corpus of today's linguistic studies with hidden linguistic information.

Keywords: Turkic languages, Nogai language, Turkic units, semanticization, comparative method, lexical-semantic approach.

А.Х. Асенова¹, А.Б. Салқынбай², Ж.И. Исаева³¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aygulassenova@gmail.com²филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: asalkbek@gmail.com³филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Assenova A.Kh., Salkynbay A.B., Issayeva Zh.I. Semantic Connection in Kazakh and Nogai Languages // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 137–147. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.80>

***Cite us correctly:**

Assenova A.Kh., Salkynbay A.B., Issayeva Zh.I. Semantic Connection in Kazakh and Nogai Languages // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – Б. 137–147. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.80>

Date of receipt of the article 24.01.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Қазақ және ноғай тілдеріндегі семантикалық байланыс

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдерінің классификациясы бойынша қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және ноғай тілдері қарастырылды. Аталған тілдердегі ортақ атауларға лексика-семантикалық талдау жасалып, өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Тіл білімінің салыстырмалы-тарихи бағытының аясын кеңейту мақсатында қарастырылып отырған зерттеуіміз түбі бір түркі тілдерінің семантизация, этимология салалары үшін де зор маңызға ие. Тарихи даму барысында бір-бірімен тығыз байланыста болған ноғай-қазақ тілдерінің тілдік бірліктері арқылы грамматикалық, фонетикалық жүйелері ұқсас екенін байқаймыз. Тарихи эпостық жырлардың тіліндегі қару-жарақ атаулары, діни ұғымдар, мал атаулары, тұрмыстық бұйымдар атаулары, кейбір дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары секілді т.б. лексикалық қабаты бір-біріне жақындығын дәлелдеп отыр. Түрлі тарихи-экономикалық жағдайлар мен аумақтық қашықтық әсерінен бүгінде тілдердің бір-бірінен алыстап кеткендігі белгілі. Тіпті өзге туыс емес тілдердің ерекшеліктерін бойына қабылдап алғанын да зерттеулер көрсетіп отыр. Алайда түбі бір түркілік тілдердің табиғаты өзінің негізін сақтап қалған. Осы негіздік белгілер біздің ғылыми зерттеулерімізге жол ашады. Ұқсас тілдердегі ортақ сөздер арқылы тілдердің табиғатын ашып, қойнауындағы жасырын тілдік ақпараттарымен бүгінгі тіл саласының қорын байыта аламыз.

Кілт сөздер: түркі тілдері, ноғай тілі, түркілік бірліктер, семантизация, салыстырмалы әдіс, лексика-семантикалық тәсіл.

А.Х. Асенова¹, А.Б. Салкынбай², Ж.И. Исаева³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: aygulassenova@gmail.com*

²*доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: asalkbek@gmail.com*

³*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

Семантическая связь в казахском и ногайском языках

Аннотация. В статье рассмотрены казахский и ногайский языки, входящие в кыпчакскую ветвь по классификации тюркских языков. Проведен лексико-семантический анализ общих названий в данных языках, выявлены специфические особенности. В целях расширения сферы сравнительно-исторического направления языкознания рассматриваемое исследование имеет большое значение и для областей семантизации, этимологии тюркских языков. В ходе исторического развития видно, что ногайско-казахские языки имеют схожие грамматические, фонетические системы через языковые единицы. Лексический слой исторических эпических поэм, таких как названия оружия, религиозные понятия, названия животных, наименования предметов быта, некоторые традиции и обычаи и т.д., доказывает близость друг к другу. Известно, что языки сегодня отошли друг от друга под влиянием различных историко-экономических условий и территориальной дистанции. Исследования показывают, что они даже переняли особенности других неродственных языков. Однако природа тюркских языков сохранила свою основу. Эти фундаментальные признаки открывают нам путь к научным исследованиям. С помощью общих слов в похожих языках мы можем раскрыть природу языков и обогатить запасы современной языковой отрасли скрытой языковой информацией.

Ключевые слова: тюркские языки, ногайский язык, тюркские единицы, семантизация, сравнительный метод, лексико-семантический подход.

Introduction

Turkic languages have a deep and multifaceted history. Their formation was greatly influenced by the nationalities and ethnic groups of the ancient Turkic period. The complexity of the formation and development of Turkic languages arises from the fact that Turkic tribes were at times united in tribal unions and at other times lived within other states. Consequently, classifying Turkic languages has not been a straightforward task. It is known that many turkologists, conducting their research, have classified them into different groups and subgroups. Among such classifications, we find the work of the scholar N. Baskakov. According to his classification, the focus of our research is the Kazakh and Nogai languages, which belong to the Kipchak branch

The Kazakh literary language evolved from the linguistic heritage of the ancient Turkic period and has undergone extensive development over time, shaped by various historical events. Throughout its historical formation, characteristic features of the Nogai language are evident in folklore and epic works. Linguistic materials indicate that the linguistic heritage of the two ethnic groups is identical. Utilizing this shared literary and linguistic heritage, we assess the current state of both languages and their common features. Through the examination of the overall continuity and similarity between the Nogai and Kazakh languages, as evidenced by the cumulative function of language, we can discern their contribution to the formation of contemporary Kazakh linguistic knowledge.

Through the method of comparative analysis of Turkic languages, we ascertain the dynamics of language development and broaden the scope of research in this area.

Research methods and materials

When examining the shared features of the Kazakh and Nogai languages, both descending from the Kipchak branch, we based our analysis on the theoretical principles and scientific research methods of the lexical nature of epic songs associated with the Nogai language.

The work of turkologist N. Baskakov “The Nogai language and its dialect”, I. Sikaliyev monograph “Nogai heroic epic”, a collection of works by Ch. Valikhanov on the language of the songs of the Nogai era, K. Omiraliyev “Research on ancient Turkic literary monuments”, M. Tomanov «Comparative grammar of Turkic languages», A. Kuryshzhanov “The History of the Study and Grammatical Sketches of the Monuments of Orkhon-Yenisei Writing”, R. Syzdyk “History of the Kazakh literary language”, research by Zh. Mankeyeva “Problems of Kazakh linguistics”, A. Salkynbay candidate's thesis entitled “Semantics and function of the “-u” ending infinitive form verbs in the modern Kazakh language”, scientific article K. Kurkebayev and D. Kaliakpar “Lexical character of the epic works of the Nogai era”, dissertation by M. Abdurakhmanova “Eye concept: linguocultural and cognitive paradigm”, Nogai-Russian dictionary, phraseological dictionaries of the Nogai language were used. In the analysis of shared linguistic units characteristic of both languages, methods including semantic analysis, comparison, and historical-genetic analysis were employed.

It is historically known that following the collapse of the Golden Horde Khanate and the weakening of the Ak Horde, the Nogai Horde emerged between the Volga and the Urals. It is noteworthy that Ch. Valikhanov referred to the Kazakh Khanate and the Nogai Horde as a “brotherly Horde”. The historical psalms “Er Sayin”, “Edige”, “Er Shora”, “Er Zhabai”, and “Orak-Mamai”, which were referred to as the “literature of the Nogai era”, have now become an integral part of our Kazakh literary heritage. These folklore works from the XIV–XVI centuries represent the golden legacy of the Nogai era.

In Turkology, according to the well-known N. Baskakov classification, the historical connection between the Kazakh and Nogai languages is evident in the permeation of many linguistic features characteristic of the Nogai language into the Kazakh language.

Regarding the literary heritage dating back to the Nogai period, the scholar Ch. Valikhanov, including representatives of Zhyrau poetry, expressed the following observations: “The works of Az-Zhanibek, Zhirenshe sheshen, and Asan Kaigy were born during the Nogai-Kazakh era and they mark the golden age of poems” [1, p. 86].

Indeed, the linguistic characteristics of historical poems, which are regarded in the Kazakh language as belonging to the Nogai era, have been studied by scientists. The linguistic features of these historical songs were identified and analyzed.

At the outset of this journey, the research conducted by the scholar R. Syzdyk holds significant importance. Academician R. Syzdyk, while examining lexemes in Zhyrau poetry, observed that some usages are unfamiliar to the Kazakh language and possess unclear meanings.

Using examples such as the words of Kaztugan «Салп-салпыншақ» (*Salp-salpynshak*) and Shalkiyiz «Күліктен бек ұнармын» (*Kulikten bek unarmyn*), he suggested that there may be features characteristic of the Nogai language.

For the first time, the presence of such features in the Nogai era was noted by the scholar K. Omiraliyev in his study «Research on ancient Turkic literary monuments», suggesting that they entered the Kazakh language through tribes from the Nogai Horde [2, pp. 85–87].

To identify the similarities between the Nogai and Kazakh languages, a linguistic analysis was conducted based on I. Sikaliyev monograph “Nogai heroic epic» and the epic song of the Nogai people “Edige” [3, p. 243].

Results and discussion

We are witnessing an increase in linguistic differences among related languages due to historical and economic conditions as well as geographical disparities. Presently, the Nogai language is spoken in the Astrakhan region, Stavropol, Dagestan and the Circassian regions. Some grammatical features bear similarities to Karakalpak and are closely related to the Kazakh language. The ties between Nogai and Kazakh diverged during the historical Kazakh-Dzungar invasion.

The study of the Nogai language commenced in the early 19th century. To date, various research has been conducted by turkologists and corresponding scientists. Leading this endeavor is the turkic scholar N. Baskakov, known for authoring more than 300 scientific works.

In his research, the scholar N. Baskakov divided the Nogai dialects into three:

1. Ak Nogai dialect (turkic: *ak* – «white»);
2. Kara Nogai dialect (turkic: *kara* – «black»);
3. Nogai dialect;

The Ak Nogai dialect is spoken by the Nogais of the Kuban, who inhabit the Karachay-Cherkess region. The Kara Nogai dialect is characteristic of the Nogais living in the Karanogai region. The Nogai dialect is spoken by the people living in the Ashchikudyk and Koyasuly regions.

The ethnic composition of the Nogai period was formed by the Yellow, Black, Mangyt and Caucasian Nogai, together with tribes of Turkish origin. The yellow Nogai (Tatars) formed the Kazan, Crimean and Astrakhan khanates after the collapse of the mighty Golden Horde. The Black Nogai (Barabian Tatars) founded the Ten Nogai Khanate. The Mangyt Nogai were assimilated into the Kazakhs of the Kishi zhuz, and the Nogai of the Kap Mountains (Adyghei, Karachay, Bulgarians, Abkhazians, Ingush, Kumyks, etc.) became part of the Small and Great Nogai Hordes [4, p. 69].

In his study «The History of the Study and Grammatical Sketches of the Monuments of Orkhon-Yenisei Writing», the scholar A. Kuryshzhanov divides the Turkic languages into two categories: dead and living languages. Dead languages are those that survived and began to decline only during certain periods. The Nogai language was classified as a dead language, with a total number of 41,000 speakers [5, p. 12].

The existence of the Nogai language as a state language is evidenced by official documents, indicating that diplomatic negotiations in the Nogai Horde were conducted using this language. Throughout its history, the Nogai language has adapted to three different writing systems. From the 18th century until 1928, the Nogai written language was based on the Arabic alphabet. In 1928, the Latin alphabet was introduced and from 1938, it adopted the Russian Cyrillic alphabet. The modern Nogai language utilizes a variant consisting of 33 Russian letters and 4 special characters:

In his work «Comparative Grammar of Turkic Languages», the scientist M. Tomanov demonstrates that the number of vowels in the Nogai language is 11 and describes the specific features of some vowels. For example, in the Nogai language, along with the semi-open sound *ə /e*, the sound *аь/a* is used, which originated from words borrowed from Eastern languages. He proved that acoustically distinctive sounds like *ə-y-u/o-u-i* in the Nogai language, unlike in other Turkic languages, are diphthongoids [6, pp. 16–25].

Many scientists note that the Cyrillic alphabet is not convenient for the Nogai language and cannot accurately represent some of its original sounds. For instance, in Nogai, the word *сәуле/saule* is written as «*савьле*». Several linguistic units illustrate this issue.

In a phonetic system similar to that of the Kazakh language, one might consider the history of the alphabet. However, the Nogai literary alphabet is somewhat simplified compared to Kazakh. The lexical characteristics of the Kazakh-Nogai languages include an abundance of introductory words, influenced notably by the Soviet period over many years.

Loanwords in the Nogai language, like in the Kazakh language, originate from two main sources: 1) loanwords from Arabic and Persian under the influence of Islam; 2) loanwords from the Russian language.

We can categorize the words borrowed from the Arabic-Persian language into two major lexical-semantic groups:

1. those associated with worship, such as *Алла (Allah)*, *арам (haram)*, *иман (faith)*, etc.
2. linguistic units whose meaning has changed over time: *адам (human)*, *хат (letter)*, *сабыр (patience)*, etc.

Modern scientific research proves that the Nogai literary language was formed on the basis of the Kuban dialects and the Kara-Nogai dialects. Additionally, the dialectal influences of Kumyk, Karachay, and Circassian languages were significant.

Linguistic features indicate that the Nogai language shares close similarities with Kazakh, Karakalpak, Uzbek and Crimean Tatar languages, all belonging to the Kipchak branch.

Another common feature between Kazakh and Nogai languages is found in their folklore, including proverbs, sayings, poetry and heroic epics.

A proverb is a linguistic unit that reflects a nation's cultural identity, unveiling the profound intricacies of language. In just a few words, it encapsulates the essence and wisdom of its people.

Both Kazakh and Nogai languages boast a rich array of proverbs and sayings, showcasing a vast paremiological treasury. Notably, Nogai proverbs share similarities and significance with those in Kazakh. An example is provided below [7, p. 150–160] (Table 1):

Table 1 – Nogai and Kazakh proverbs

<p><i>1. Аш қядырын тоқь билмес Авру қядырын сав билмес.</i></p>	<p><i>Аш бала тоқь баламен ойнамайды [Ash bala tok balamen oinataidy]</i> or <i>Аш қадірін тоқь билмес [Ash kadirin tok bilmes]</i> <i>(The full stomach does not understand the empty one or The well-fed does not understand the lean)</i></p>
--	--

Continuation of Table 1

2. Адамнын коьркуь опракь Теректин коьркуь йапракь	Адам көркі – шүберек [Adam korki – shuberek] Ағаш көркі – жапырақ [Agash korki – japyraq] (Fine feathers make fine birds)
3. Тав тавгъа жолукъпас Адам адамгъа жолугъур	Тау тауға жолықпас, [Tau tauga jolikipas] Адам адамға жолығар [Adam adamga joligar] (Men/friends may meet, but mountains never greet)
4. Атадан ул тувса ийги Ата йолын қувса ийги	Атадан ұл туса игі, [Atadan ul tusa igi] Ата жолын қуса игі [Ata jolyn qusa igi] (A good tree bears good fruit or As the father so the son)

It follows that there is a connection between the two languages, indicating their shared ultimate origin and resulting from historical and cultural connections. Lexemes and linguistic units reflecting this connection can also be identified through their epic derivatives.

Famous epic works of the Nogai people “Orak-Mamai”, “Er Kosai”, “Er Shoban”, “Er Targyn”, “Adil Soltan”, “Shora Batyr”, “Kambar”, etc.

One of the historical epics poems, which was typical for some peoples of Turkic origin, including Nogai, is the song of Edige Batyr. Edige was the ruler of the country, a hero, a person who was in life. He lived during the time of Toktamys khan, Aksak Temir. Edige Batyr is remembered in history as someone who sought to restore the Golden Horde. It is known that he led two campaigns against Moscow. As a result, the Russian government criticized the epics, heroes and banned ancient artifacts, claiming they glorified oppression. While there has been considerable literary and scientific research on these epics, there is still limited research on the linguistic aspects.

The song «Edige» is common to the Kazakh, Nogai, Karakalpak, Uzbek, Tatar and Turkmen peoples. Its long number includes about 50 variants. Lexical units in the song «Edige», the historical song of Nogai, can be divided into several thematic groups:

1. Names of people: *Нурадин мырза (Nuradin myrza), Эдиге (Edige), Токтамыс (Toktamys), Шахтемир (Shahtemir), Кабарты Алып (Kabarty Alyp), Янбай (Yanbai), Кенегес улы Кер-Янбай (Keneges uly Ker-Yanbai), Манька йырав (Manka yirav), Кубугул (Kubugul), etc.*

2. Religious lexeme: *Кудай (Kudai), Аллах (Allah), аьжел (ajel), дунья (dunya), Кудиретли китан (Kudretli kitar), Куфуалла (Kufualla), хайыр (haiyr), etc.*

3. Tribal names: *казак (Kazakh), ногай (Nogai), калмак (Kalmak), татар (Tatar), маньгыт (Mangyt), etc.*

4. Political vocabulary: *мырза (myrza), хан (han), ханым (hanym), бийлер (biler), алтын так (altyn tak), аьскер куьзетшилер (asker kuzetshiler), согыс (sogys), таксыр (taqsyr), etc.*

5. Place and water names: *Эзешик (Ezeshik), Боз эшик (Boz eshik), Эдил (Edil), Теним (Tenim), Киев (Kiyev), Сыбыра (Sybyra), etc.*

6. Household vocabulary: *юмыркань (yuturkan), ямгыр (yamgyr), заман (zaman), сабан той (saban toi), юрт (yurt), келин (kelin), хатын (hatyn), нагаша (nagasha), шал (shal), карт (kart), аьвлет (aulet), etc.*

7. Names of weapons: *қалқан (qalqan), ер (er), садақ (sadaq), темір сувлық (temir sulyq), etc.*

8. Animal names: *құралай (quralai), сұңқар (sunqar), тұлпар (tulpar), аргымак (argymak), бие (bie), боз бие (boz bie), тай (tai), тайлак (tailak), тана (tana), сыйыр (syiyр), ябагы (yabagi), атан (atan), кой (koi), токлым (toklym), кара нар (qara nar), қулын (qulyн), ат (at), etc.*

As demonstrated, a study can be conducted on the linguistic aspects of historical poems, dividing them into several lexical-semantic thematic groups closely related to the life of the Nogai people. With comprehensive analysis of Nogai era poems, the number of such thematic groups can continue to expand.

Considering the lexical connection between the Kazakh and Nogai languages, we can find a wealth of information. In 1963, under the editorship of N. Baskakov «the Nogai-Russian dictionary» was published. This dictionary provides valuable insights into the nature of the language through semantic analysis, comparing linguistic units characteristic of the Nogai language with those of Kazakh. To explore semantic features in both languages, we have divided them into the following groups:

1) Words used in the same way: *абысын (abyssyn), абыз (abyz), бек (bek), бел (bel), берекет (bereket), кеш (kesh), кие (kie), тамаша (tamasha) etc.* Words belonging to this group maintain the same form and meaning in both languages without undergoing any changes. Some lexical units may have additional meanings. For example, the word *кеш (evening)* has 3 different senses: 1. Evening; *кеш болды (the evening came)*; 2. Late *кеш келдинъ (you came late)*; 3. Night: *бу кеше уйкламадым (I couldn't sleep this night)* [8, p. 164]. The word *evening* in Nogai can also convey the meaning of *night*.

2) Words that have undergone phonetic changes but retained the same meaning: *ава (ауа-аиа), аваскер (әуесқой не әуескер-аuesker), абрай (абырой-abyroi), белбав (белбеу-belbeu), белгилев (белгілеу-belgileu), белдеме (белдемие-beldemshe), кешируьв (кешіру-keshiru), киев (күйеу-kuieu), кийиз (киіз-kiyiz), кийик (киік-kiyik), кийим (киім-kiyim), пысылдав (пысылдау-rysyl daw), талкан (талқан-talkan), тамак (тамақ-tamaq), талпынув (талпыну-talrunu), туйме (түйме-tuime), туйкирик (түкірік-tukirik), туйнек (түйнек-tuinek), туйрегиш (түйрегіш-tuiregish), ыт (бұт-but), т.б.*

3) Words used with different meanings: *пыслак (сыр-syr), пускыи (жұп-zhur), пыхы (сәбіз-sabiz), талгын (орта температура, жылы-july), там (дақ, кір-daq, kir), тамақша (подбородок-tamaqsha), туй (тары-пиено-tary), etc.*

For example, let us analyze the semantic development of the word *берилуьв (give up)* in the Nogai language. In the explanatory dictionary of the Kazakh literary language, three different meanings of the word *берілу (give up)* are indicated:

1. To be caught, presented, carried away.
2. To be belong, to transfer, to move.
3. Figuratively – to bow, to obey [9, p. 156].

In the Nogai language, the word *берилуьв* has five different meanings:

1. To give, to give out/issue;
2. To surrender;
3. To be absorbed by chess *шахмат ойында берилуьв*.
4. Great importance was given to this work – *бу куллыкка коьп эс берилди*;
5. *Ызын берилди* permission is given [8, p. 77].

As we can observe, the word *берілу* is associated with phrases such as *ойында берілу (to be captivated by a game), мән берілу (to be given meaning), рұқсат бер (to be given permission), соғыста берілу (to surrender in a war), тартыста берілу (to admit defeat in a discussion), мүмкіндік берілуі (to be given a chance), бір іске берілу (to be engrossed/fascinated by something), кеңес берілуі (to be given advice) etc.* It can function as the main verb and constitute a series of semantic valences, each having equal significance.

Scientist A. Salkynbay defined the correspondence, limitation and meaningfulness of the potential meaning of a word and its ability to convey the meaning of another word as semantic valence. He identified two types of valence: syntactic and semantic [10, p.106].

We can demonstrate the semantic relationship between the two languages by defining the meanings of different language units. For example, let us analyze the words *білезік* (*bilezik*) and *сәукеле* (*savkele*), which are cultural lexical units that are equally used in both languages.

In the Nogai language dictionary, two meanings are provided for the word *білезік*: «bracelet» and a shield to protect the forearm, a wide bracelet [11, p. 10].

In a brief Etymological Dictionary of the Kazakh language, scholars explain the etymology of «білезік» (*bilezik*) as follows: «This word is formed from the words «білек» (*bilek*) and «жүзік» (*juzik*). The word «білек» here, as some researchers explain, comes from the word «бел» (*bel*), while others associate it with the verb «біле» (*bile*), meaning «орау, орап байлау (*orau*)», found in ancient Turkic languages. The second particle of the word «жүзік» is pronounced «yuzik» or «duzik» in some Turkic languages. Its root should be «йүз (*iuz*)», which is still used in the Kazakh language in the form of «жүз» and means «бет, ажар». Thus, the words «білек» and «йүзік» are combined, and «білезік» is transformed into «білек» + «йүзік» > «біле(к)(йүзік)» > «білезік» [12, p. 106].

The Nogai people also have an ornate headdress to the Kazakh woman's *saukele*, which reflects our national and cultural identity. The Nogai dictionary provides the following interpretation: «савкеле – ногайский высокий головной убор невесты (*savkele* – Nogai high headdress of the bride)» [10, p. 22].

In her study «Problems of Kazakh linguistics», scholar Zh. Mankeyeva describes *savkele* as follows: «When girls are betrothed, they wear a tufted *savkele* adorned with various embroidery, gold and silver ornaments, and beads. *Savkele* stands out from other women's ceremonial attire due to its opulence and richness» [13, p. 317]. The presence of *savkele* adorned with jewelry and precious stones was one indication of a Kazakh girl's affluent family background. The saying among our wise people, «*Savkelesi* costs five hundred *zhorga*», underscores the social status associated with the dynasty in which the girl was raised.

Semantic specificity can also manifest in concepts related to the body parts of a bilingual person. For instance, the word *көз* (*koz*), meaning «eye», and its associated uses, carry diverse meanings. Even in the Nogai language, phraseological expressions related to this concept are prevalent. Let us explore some examples from the phraseological Dictionary of the Nogai language below:

- *Көз алдында* (*koz aldynda*). Көринип турув, көз бен көз. «Перед глазами». В непосредственной близости, рядом, около; (in front of one's eyes)

- *Көз алдыннан тайдырув* (*бир затты*) (*koz aldynan taidyruv*) – убрать с глаз; (to take out of sight);

- *Көз артыннан* (*сөйлөв*) (*koz artynan*) – говорить за глаза; (to talk about someone behind their back);

- *Көз атув* (*koz atı*). Карав – бросить глаз. Бросить взгляд; (to take a glance);

- *Көз байлав* (*koz bailau*). Алдатув, дурыс көрсетпөв (өз пайдасын ойлап); (To be blinded by someone);

- *Көз бен қастың арасында* (*koz ben qastyn arasında*); (In the flicker of an eyelid);

- *Көз ашып, юмганша* (*koz ashyp jumgansha*); (In the blink of an eye);

- *Көз илинмөв* (*koz ilinbeu*); (To have one's eyes wide open);

- *Көзге көринуөв* (*kozge korinip*) (To catch sight of) [14, p. 145].

In the dissertation research titled «The concept of eyes: a linguocultural and cognitive paradigm», the following linguistic units are identified as determining the semantic nature of the concept of eyes in the Kazakh language [15, p. 22]:

- *Көзін төмен салды* (*kozın tomen saldy*) – (to cast down one's eyes);

- *Көзбе-көз, көздестіру* (*kozbe-koz kezdestiru*) – (to meet eye to eye with);

- *Көз алартты* (*koz alartty*) – (to give someone the evil eye or to give someone a dirty look);
- *Бармақ басты көз қысты; көзін қысты* (*barmak basty kozin qysty*) – (to do something in the shadows or to do something under wraps);
- *Көз айырмады* (*koz aiymady*) – (to fix one's eyes on or to peer at);
- *Көзді қызықтырды* (*kozdi kuzuktyrdu*), *көз құрттын жеді* (*koz qurtyn jedi*), *көз тартты* (*koz tartty*), *көзін суарды* (*kozin suardy*), *көзі тоймады* (*kozi toimady*) – (to catch one's eye or to be captivated by);
- *Көз жұмды* (*koz jumdy*) – (it has two meanings: to turn a blind eye or to pass away);
- *Көз жіберу* (*koz jiberu*), *назар аудару* (*nazar audaru*) – (to have an eye on or to have one's eyes fixed on).

In general, we have observed that phraseological usages in two languages are very similar to each other. We only notice some differences in the sense that the words within a phraseological expression undergo semantic changes or are substituted with semantically related ones.

The Nogai language encompasses not only phonetic and lexical layers but also numerous morphological and syntactic features. The formation of words, the application of word-formation processes, and characteristics within word classes require special research.

Possessive pronouns in the Nogai language exhibit various phonetic changes and pronunciations. For instance, «I» is expressed as *мага – меним*, while «we» is articulated as *бизим, биъзе*. Such linguistic nuances are prevalent in the epic songs about the hero «Edige». In his research, scholar R. Syzdyk asserts, «In our opinion, the Nogai-Kazakh epic songs of the 15th-16th centuries demonstrate the legitimate presence of Nogai personal pronouns such as «*бізін, бізім, менім, не білейім* (*bizin, bizim, menim, ne bileim*)». These elements might also exist in the Kazakh language, as «*менің, біздің* (*menin, bizdin*)» cannot be formed in Kazakh norms immediately [16, p. 74].

The result of the research showed that there is a difference only in the figurative meaning when conducting a semantic analysis comparing common words in the Kazakh and Nogai languages. Among Turkic languages, Nogai stands as one of the least studied. Nonetheless, it shares numerous similarities and unresolved mysteries with the Kazakh language.

Conclusion

In conclusion, one of the directions for the study of the Kazakh language involves expanding Kazakh linguistics through comparative analysis with related languages and studying the historical roots of Turkic languages. By examining aspects of etymology, ancient words and borrowed vocabulary in Kazakh lexicology, we can gain deeper insights into the language's depth and richness.

A word is the outcome of a dynamic process of language development that offers insights into the identity and knowledge of a nation. The further a language progresses and interacts with other languages, the broader its scope will expand and its influence will strengthen. The vocabulary and linguistic structures of a language determine its potential. Naturally, attention is given to the history and origin of linguistic units.

Turkic languages are complex and strong languages. The history of its development dates back a very long time. The genealogical classification of Turkic languages helps us to systematically master languages, identify differences between related languages and unrelated languages, and conduct comparative or comparable studies.

The cities of Makhachkala and Cherkessk are regarded as centers for research related to the Nogai language. However, instead of Nogai, Russian is commonly used in many places. The dissemination of the Nogai language is weak in official meetings, newspapers, radio, and television broadcasts. Although special research centers are operating today to develop the language, significant efforts and work are still required.

The Nogai language is most widely spoken in Dagestan in terms of regional distribution. Educational centers in the region are actively involved in teaching and promoting proficiency in the Nogai language. However, it's worth noting that in some primary schools, the Nogai language is not included in the curriculum.

One of the most significant challenges facing the Nogai language today is language assimilation. The decreasing usage of the Nogai language among native speakers suggests that the language is used at the everyday level, posing a threat to its future.

We have identified similarities between the Nogai language and the Kazakh language, each possessing its own distinct language system evident in historical poems and folklore.

Comparative studies in the world of Turkic languages have noted that the Nogai language possesses a rich vocabulary and has undergone historical development, yet it remains in need of further study.

BLIOGRAPHY

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984–1985. – 176 с.
2. Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: Арыс, 2010. – 656 б.
3. Сикалиев И.М. Ногайский героический эпос. – Черкесск: Кчиги, 1994. – 328 с.
4. Күркебаев К.К., Қалиакпар Д.Қ. Ноғайлы дәуірі эпостық шығармаларының лексикалық сипаты // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №2 (178). – Б. 67–73.
5. Құрышжанов Ә. Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері: көмекші құрал. – Алматы: Ғылым, 1964. – 127 б.
6. Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: оқу құралы. – Алматы: ҚазМҰУ, 1992. – 190 б.
7. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты: грамматика, тексты и словарь / Отв. ред. проф. Н.К. Дмитриев. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1940. – 272 с.
8. Ногайско-русский словарь / под ред. Н.А. Баскакова. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1963. – 494 с.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст. Б. Сүйерқұлова, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева және т.б. – Алматы: Ғылым, 2011. – 744 б.
10. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1991. – 169 б.
11. Атуов Р.К. Ногайша-орысша соьзлик (тематикалык). – Черкесск: Кчиги, 2005. – 56 б.
12. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі: монография. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
13. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
14. Шихмурзаев Д.М. Ногайша-орысша фразеологиялық соьзлиги. – Махачкала: ООО «Издательство НИИ педагогики», 2006. – 296 с.
15. Абдурахманова М.Б. «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2008. – 120 б.
16. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004. – 208 б.

REFERENCES

1. Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v piati tomah [Collected works in five volumes]. – Т.1. – Alma-Ata: Glavnaiа redakcia Kazahskoi sovetskoі enciklopedii, 1984–1985. – 176 s. [in Russian]
2. Omiraliev K. Kone turki adebi eskertkishteri turaly zertteuler [Research on ancient Turkic literary monuments]. – Almaty: Arys, 2010. – 656 b. [in Kazakh]
3. Sikaliev I.M. Nogaiskiy geroicheskiy epos [Nogai heroic epic]. – Cherkessk: Kchigi, 1994. – 328 s. [in Russian]

4. Kurkebaev K.K., Qaliakpar D.Q. Nogaily dauiri epostyq shygarmalarynyn leksikalyq sipaty [Lexical character of the epic works of the Nogai era] // QazUU Habarshysy. – 2020. – №2 (178). – B. 67–73. [in Kazakh]
5. Quryshjanov A. Orhon-Enisei jazuy eskertkishterinin zerttelu tarihy men grammatikalyq ocherkteri [The History of the Study and Grammatical Sketches of the Monuments of Orkhon-Yenisei Writing]: komekshi qural. – Almaty: Gylym, 1964. – 127 b. [in Kazakh]
6. Tomanov M.T. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of Turkic languages]: oqu quraly – Almaty: QazMU, 1992. – 190 b. [in Kazakh]
7. Baskakov N.A. Nogaiskiy iazyk i ego dialekty: grammatika, teksty i slovar [Nogai language and its dialects: grammar, texts and vocabulary] / Otv. red. prof. N.K. Dmitriev. – M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1940. – 272 s. [in Russian]
8. Nogaisko-russkiy slovar [Nogai-Russian dictionary] / pod red. N.A. Baskakova. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarei, 1963. – 494 s. [in Russian]
9. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 3-tom. / qurast.: B. Suiyerqulova, T. Januzaq, O. Jubaeva jane t.b. – Almaty: Gylym, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
10. Salqynbay A. Qazirgi qazaq tilindegi -u tulgaly qimyl esiminin semantikasy men funkciyasy [Semantics and function of the «-u» ending infinitive form verbs in the modern Kazakh language]: fil. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1991. – 169 b. [in Kazakh]
11. Atuov R.K. Nogaisha-oryssha sozlik (tematikalyk) [Nogai-Russian dictionary (thematic)]. – Cherkessk: Kchigi, 2005. – 56 b. [in Russian]
12. Qazaq tilinin qysqasha etimologiyalyq sozdigi [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language]: monografiya. – Almaty: Gylym, 1966. – 240 b. [in Kazakh]
13. Mankeeva J. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b. [in Kazakh]
14. Shihmurzaev D.M. Nogaisha-oryssha frazeologialyq sozligi [Nogai-Russian phraseological dictionary]. – Mahachkala: OOO «Izdatelstvo NII pedagogiki», 2006. – 296 s. [in Russian]
15. Abdurahmanova M.B. «Koz» koncepti: lingvomadeni jane tanymdyq paradigmasy [Eye concept: linguocultural and cognitive paradigm]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2008. – 120 b. [in Kazakh]
16. Syzdyq R. Qazaq adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language]. – Almaty: Arys, 2004. – 208 b. [in Kazakh]

UDC 81(091); 81(092); IRSTI 16.01.09

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.81>A. SERIKKAZYKYZY¹, R.A. AVAKOVA²¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akonya_alakol_kz@mail.ru²Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: r_avakova@mail.ru**ARMENIAN-KYPCHAK MONUMENT PRAYER BOOK “ALGYSH BITIGI”: PHONETIC AND SOME GRAMMATICAL FEATURES**

Abstract. The prayer book “Benefactor” which has become the subject of the article's research is known in the world of science as the first printed book in Turkish. The book “Algysh bitigi”, written for the Armenian-Kipchaks, whose native languages were Kipchaks, is a valuable relic of the written culture of the Turkic peoples in Turkology.

The purpose of the article is to provide a scientific and theoretical examination of the phonetic and grammatical features of the prayer book “Algysh bitigi”, which informs about the religious beliefs of the Armenian-Kipchaks.

The relevance of the article lies in the fact that this written monument was studied in Turkey by Nadezhda Ozakda Chirli, but has never been deeply appreciated in Kazakh linguistics as an object of fundamental research.

The novelty of the article lies in the fact that during the analysis of applications and cases used in the prayer book “Algysh bitigi”, their similarity with applications used in the Turkic languages of the Kipchak and Mamluk, ancient Turkic and Altyn-Horde periods is revealed. This, in turn, indicates that this monument is an important object of studying the history of the Kipchak language.

The article uses methods of comparative historical, content analysis, stylistic analysis, mathematical and statistical analysis.

The results of the research of the article can be used in scientific research in the field of Oriental studies, Turkology, Kipchak studies, in compiling an information fund of written monuments of the Middle Ages.

Keywords: prayer book, subordinate, subordinate, subordinate, religious, Turkic languages.

А. Серікқазықызы¹, Р.А. Авакова²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: akonya_alakol_kz@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: r_avakova@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Serikkazykyzy A., Avakova R.A. Armenian-Kypchak Monument Prayer Book “Algysh Bitigi”: Phonetic and Some Grammatical Features // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 148–157.
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.81>

***Cite us correctly:**

Serikkazykyzy A., Avakova R.A. Armenian-Kypchak Monument Prayer Book “Algysh Bitigi”: Phonetic and Some Grammatical Features // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 148–157.
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.81>

Date of receipt of the article 01.10.2023 / Date of acceptance 27.09.2024

**Армян-қыпшақ тілінде жазылған «Алғыш бітігі» дұғалар кітабы:
фонетикалық және кейбір грамматикалық ерекшеліктері**

Аңдатпа. Мақаланың зерттеу нысанына айналып отырған «Алғыш бітігі» дұғалар кітабы ғылым әлемінде түрік тіліндегі алғашқы баспа кітабы ретінде белгілі. Туған тілдері қыпшақ тілі болған армян-қыпшақтар үшін жазылған «Алғыш бітігі» кітабы – түркітану ғылымындағы түркі халықтарының жазба мәдениетінің құнды жәдігері.

Мақаланың мақсаты – армян-қыпшақтардың діни наным-сенімдерінен хабар беретін «Алғыш бітігі» дұғалар кітабының фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне ғылыми-теориялық сараптама беру.

Мақаланың өзектілігі – қарастырылып отырған аталмыш жазба ескерткіш Түркияда Надежда Озакда Чирлидің тарапынан зерттелгенімен, қазақ тіл білімінде бұрын-соңды іргелі зерттеулердің зерттеу нысаны ретінде терең бағамдалмағандығы.

Мақаланың жаңалығы – «Алғыш бітігі» дұғалар кітабында қолданылатын септіктер мен қосымшаларды талдау барысында олардың қыпшақ және мәмлүк, ескі түркі және Алтын Орда кезеңіндегі түркі тілдерінде қолданылған қосымшалармен ұқсастығының анықталуы. Бұл өз кезегінде аталмыш жазба ескерткіштің қыпшақ тілінің тарихын зерттеуде маңызды зерттеу нысаны екенінің дәлелі.

Мақалада салыстырмалы-тарихи, контент анализ, стилистикалық талдау, математикалық-статистика әдіс-тәсілдері қолданылды.

Мақаланың зерттеу нәтижелерін шығыстану, түркітану, қыпшақтану салаларының ғылыми зерттеу жұмыстарында, орта ғасырлардағы жазба ескерткіштердің ақпараттық қорын құрастыруда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: дұғалар кітабы, септік, қосымша, кірме сөздер, діни, түркі тілдері.

А. Серикказықызы¹, Р.А. Авакова²

*¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: akonua_alakol_kz@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: r_avakova@mail.ru*

**Армяно-кипчакский памятник-молитвенник «Алғыш битики»:
фонетические и некоторые грамматические особенности**

Аннотация. Книга молитв «Алғыш бітігі», ставшая предметом исследования статьи, известна в мире науки как первая печатная книга на турецком языке. Она написана для армяно-кипчаков, родным языком которых был кипчакский, и является ценным памятником письменной культуры тюркских народов в тюркологической науке.

Цель статьи – представить научно-теоретическую экспертизу фонетических и грамматических особенностей молитвенника «Алғыш бітігі», информирующего о религиозных верованиях армяно-кипчаков.

Актуальность статьи заключается в том, что рассматриваемый письменный памятник изучался в Турции Надеждой Озакдой Чирли, но никогда не подвергался глубокой оценке как исследовательский объект фундаментальных исследований казахского языкознания.

Новизна статьи состоит в том, что в ходе анализа аффиксов и падежей, используемых в молитвеннике «Алғыш бітігі», выявляется их сходство с аффиксами, использовавшимися в тюркских языках кипчакского и мамлюкского, древнетюркского и Алтын-Ордынского периодов. Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что данный памятник является важным объектом изучения истории кипчакского языка.

В статье использованы сравнительно-исторический, контент-анализ, стилистический анализ, математические и статистические методы.

Результаты исследования статьи могут быть использованы в научных исследованиях в области востоковедения, тюркологии, кипчаковедения, при составлении информационного фонда письменных памятников средневековья.

Ключевые слова: молитвенник, винительный падеж, аффиксы, вводные слова, религиозные, тюркские языки.

Introduction

It is well known that the Turkic world's spiritual values, life experience accumulated over centuries, culture, and traditions are preserved in the language [1, p. 35]. The Armenian-Kypchak language, which differs in its socio-linguistic structure, is rich in works written on a variety of subjects, including philology, history, religion, literature, law, as well as chemistry [2, p. 8].

Researcher A.N. Garkavets, devoted forty years to the study of the Armenian-Kipchak language and translated many texts written in the Armenian-Kipchak language with transcription into Latin: “The Armenian-Kipchak language of the XI–XIV centuries. The language spoken by the Kipchak-Cuman are Cumans in Southeastern Europe and Hungary and in which the monument “Codex Cumanicus” was written is identical. The Armenian-Kipchak language is similar in origin and structure to Crimean Tatar, Urum, Karaiym, Krymchak, Karachay-Balkarian, Kumyk, Tatar, Kazakh, Nogai, Kyrgyz, Uzbek, etc. Turkic languages. In addition, it is the XII–XIV centuries, the language of the written monuments of the states of the Golden Horde and Mamluk Egypt is also close to Oguz-Kipchak” [3, p. 20].

The linguistic value of the language of the Armenian-Kypchak written monuments is that they are the resources that can provide gripping information about the ancient Kypchak languages after the written monument “Codex Cumanix” and the spoken language of the Kypchaks (Polovets, Kumans) appeared in XVI-XVII centuries.

A.E. Krymskyi, a famous Turkic scholar and Armenian historian, wrote about Armenian-Kypchaks in his book “Türki, x movi ta literaturi»: «Turkish-speaking Armenian colonies may have appeared in Galicia Podolsk Ukraine during the Mongol Khanate, during the Golden Horde, probably in the 15th century, that is, at the same time as the Tatars. Later, at the end of the 15th century, when the Turks-Ottomans conquered the city of Kafu in Crimea, their co religionists, that is, the Armenians there, left Kafu and settled in Ukrainian Padolia (the center of Kamenets) and Galicia (the center of Lviv)” [4, p. 514].

According to Professor Garkavets: “Armenians in Ukraine used Armenian letters, calling themselves Armenians. However, their native language completely forgot Armenian and spoke the Kipchak language. He wrote in the Kipchak language, and performed prayers in the Kipchak language” [5, p. 10]. The spread of claims that “Armenians were Kipchaks and abandoned their native language and began to speak the Kipchak language” was also influenced by the data written by travelers. The Italian church figure Antonio Maria Graziani (1537–1611), the Polish historian Martin Kromer (1512–1589), and the German traveler Johann Alnpe (1636) traveled between the XV and XVIII centuries to the regions where Armenians and Kipyshaks lived and kept their records. In the records “... People living in this region and calling themselves Armenians, communicate only in the Tatar-Kipchak language. They worship in the Kipchak language. And only some priests use the Armenian language”, he wrote [5, p. 8].

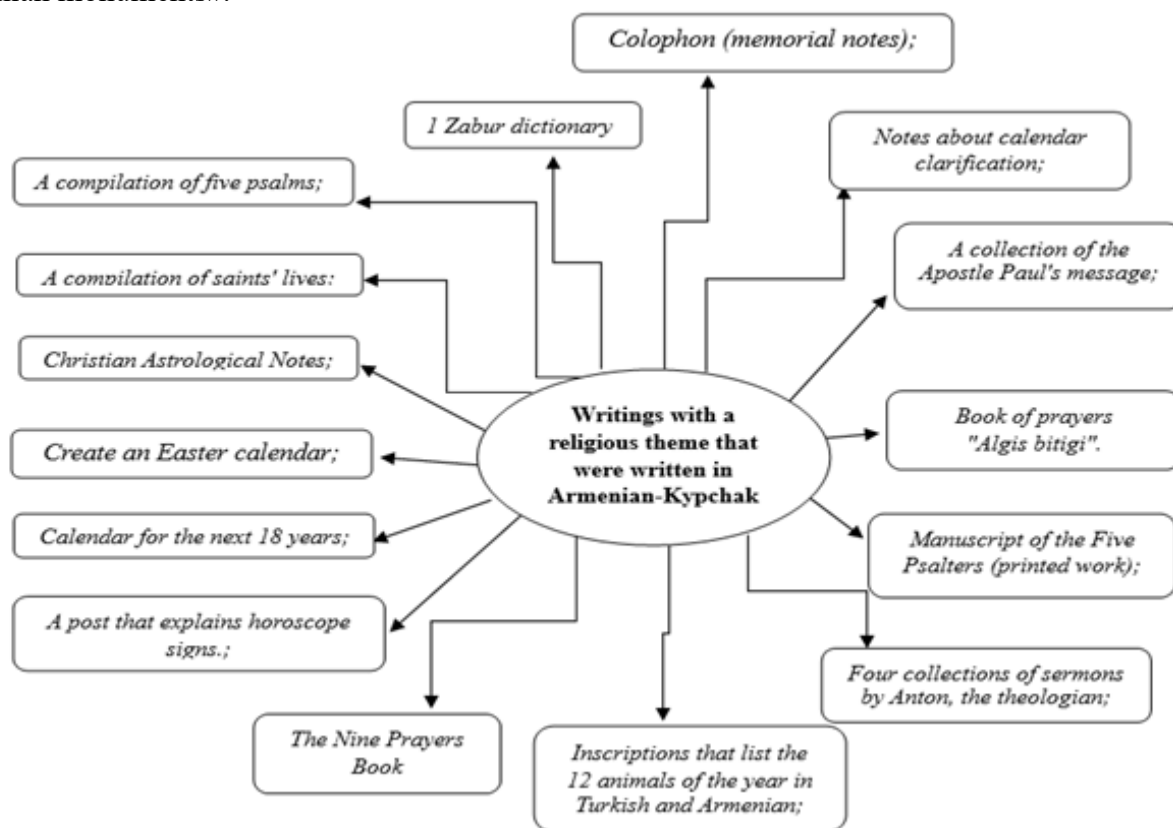
Some monuments in the Armenian-Kypchak language have yet to be fully researched. Monuments written on religious themes are among them. There are many monuments written on religious topics among the Armenian-Kypchak written monuments. In the libraries and archival holdings of Europe, Russia, and Armenia, there are numerous written monuments with church-

religious content written in Kypchak and Armenian letters that have survived. A.N. Garkavets makes reference to the written monuments listed in the table below that were produced in the Armenian-Kypchak language with a religious focus.

The linguistic vocabulary in these religious works also reflects the previous religious beliefs of the Kipchaks, and a few words are an example of this. For example, the Word of God is *teriri*, and the words judge, Court, and prince are *yaryuči* and *törači*. The Empire, more precisely the Byzantine Empire, was called *Xayanat*, and the person from this state was *çayan* (old) or *urum* (new). This text differs from the Kipchak translation of these religious psalms in our hands. I.A. Abdullin is engaged in his research. However, it is unknown who translated these works' texts into ancient Armenian and other languages [6, p. 17].

There are priceless church writings in the colonies, according to the medieval Polish scholar Maciej Mechowski, who first wrote about the Armenians in Ukraine in his work «Трактате о двух Сарматиях» (1517) [6, p. 116]. During his visit to Lviv in 1564, eminent Catholic cardinal F.D. Comandone studied sacred Armenian manuscripts. F. Maclera, a French Armenist, in 1926, and Holland in 1618, and it is said that a «rare work» created in Lviv, half-Armenian, half-Tatar, exists, although neither philologists nor publishing historians were interested at the time [7, p. 118] (Scheme 1).

The passages of the Book of Prayers are transcribed in the researcher A. Garkavets' work, which was released in 2022 under the title «Kypchak written heritage: T I, Catalog and text of Armenian monuments».

Scheme 1 – Writings with religious theme that were written in Armenian-Kypchak

In addition to the volumes indicated above, many manuscripts with varying contents (fragments of the Gospels, memoirs, etc.) are known. The colophon «Zhytiya svyatyh» («Haysmavurke»), written in ancient Armenian by I.A. Abdullin (memorial notes) preserved in

Armenian cipher №2, found in 1620, is kept in St. Petersburg's library №2 named after M.E. Saltykov-Shedrin. A comparable colophon can also be discovered in collections conserved at Gerla, Romania. The epigraphic Armenian Kypchak monument, of which only one copy exists, demands special consideration. An expert engraver draws a commemorative inscription on both sides of the ceiling beam of an Armenian home in Lviv in 1609. The mentioned text differs from the Kipchak translation of these religious songs that we have. I. A. Abdullin studies this issue [6, p. 17].

To date, 5 Kipchak psalms have been found. They are in the Czartoryski Museum in Krakow, Poland (No.3546/III), the Austrian National Library in Vienna (Arm. 13), in the Library of the Congregation of Armenian Mkhitarists in Vienna, Italy (№11, №359, №1817) stored. The author of four manuscripts (No. 3546/III), transmitted along the path of God, does not mention himself, but only indicates himself as Yazuchi is a writer, a copyist, however, makes the customer clear and understandable Mr. Stepan, son of Lazarus, etc.

The passages of the Book of Prayers are transcribed in the researcher A. Garkavets' work, which was released in 2022 under the title «Kypchak written heritage: T I, Catalog and text of Armenian monuments». One of the Kypchak prayers is remarkable in that it is written in Armenian script with metal typing forms of typographic paint rather than oak nuts with ink and goose feathers. The title page on the cover reads: “Այո՛տ՛կ՛ hasaragac k՛ristoneic. Aլյի՛՛՛ Bitiki. Hali ävälgi basildı haybatına Biy Teñriniñ yergälikinä körä Ermeni surp yuǵövünüñ. Der Jovhanes aşıra Karmadaneenc. İlôvda. Tvaganv1067, p՛ed(rvar)”. Prayers for Ordinary Christians. A prayer. Thank God, it has now been published for the first time in accordance with the Holy Armenian Church canon. Signed up with Jovannes Karmadanec. February 27 [March 5] in 1067 [1618] in Lviv. As stated on the last page, the typing labor for this document started on March 20 and was completed on March 30, 1067 [1618]. The words “a prayer for ordinary Christians” are printed in Armenian on the cover. [6, p. 17].

The book “Algysh Bitigi» contains several prayers and psalms that are often utilized in the Armenian-Gregorian Church's liturgical practice. This book was published in Lviv in 1618 by Ter Hovhannese Karmaganentse, a churchman. Priest Ter Hovhannes Karmatanenc is from Greater Armenia. His father Murad lived with his wife Anna in Bitlis near Lake Van. With considerable passion, Hovhannes set about establishing an Armenian printing company in Lviv. He states in the colophon to the 1616 “Psalter” that “he worked with great labor and great expense for a year until he set the letters with all the staff and created a new seal”. The visual design of the “Psalms” of 1616, filled with marginal drawings and illustrations in a typical manner for Armenian illustration, displays more references to Lviv Armenian printing's Eastern roots than to the West [7, p. 119]. The publishing of the «Algysh Bitigi» not only elevated the Armenian-Kypchak language to the rank of literary language, but it also altered the canon of religious traditions that had previously regarded the liturgical language of their ceremonies to be «sacred», “classical language”. That is, the Armenian-Kypchak language first appeared in religious texts [7, p. 121]. In contrast to the “Psalter”, “Algysh Bitigi” was widely published and unquestionably employed as a colloquial language for a large audience of readers. The distribution area of this language in the 17th century has yet to be established; however, the “prayer book” was spread in all Armenian colonies on Ukrainian territory (including Crimea and other Black Sea colonies), as well as colonies in Moldova and Wallachia [7, p. 121]. In 1575, Lviv priest (deacon) Lusig made the first translation of the Psalter in Lviv.

Scientist Edmund Schütz initially made the “Algysh Bitigi” prayer book available to the public in 1961. Additionally, in 1962, Edmund Schütz released the three prayers' transcribed text and glossary in the book [8, p. 123].

In 1575, Lviv priest (deacon) Lusig made the first translation of the Psalter in Lviv. The Psalter is available in two different Armenian-Kypchak translations. They are Krakow and Vienna

versions. The Vienna National Library has the Vienna edition, whereas the Krakow version is housed in the Czartoryski Museum in Krakow [7, p. 22].

Research methods and materials

The article examines the applications found in the prayer book “Algysht bitigi”, written in the Armenian-Kipchak language, in comparison with applications in Kipchak, Mamluk, ancient Turkic languages using a comparative historical method, analyzes the internal content of the book “Algysht bitigi” by content analysis, defines religious terms used in the text, introductory words by the method of stylistic analysis. In addition, using the mathematical and statistical method, the total number of words and applications used in this book, the number of religious borrowings from Arabic, Persian, Armenian, Polish, and Slavic languages were clarified.

In the article, we focused on the research of such scientists as Garkavets A.N., Dashkevich Y.R., Khurshudyan E., on works of religious orientation in the Armenian-Kipchak language. The book “Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı, ALGIŞ BITİGİ”, published in 2005, by Turkish scientist Afyon Kozhatepe, University professor, Turkologist Nadezhda Ozakda Chirli, was used as the research material.

Results and discussion

Analyses and results Currently, Leiden University Library in Holland (Leiden University Library) holds the lone copy of “Algysht Bitigi”. This book's well-known single copy contains 172 (2+168+2) pages. Each page consists of 15 (16) lines.

The language of the benefactor's book is light and simple. As the name suggests, this is a holy book called “Prayers to Christians” (prayers of all Christians). This book was dedicated to Christians, who at that time did not know the Armenian language and considered Kipchak their native language [5, p. 28].

The contents of the prologue are presented in the following order: psalms (passages from psalms), a few Bible excerpts, one-hour Armenian Church petitions, personal prayers, hymns, and a confessional explanation of the Orthodox faith.

1. ch. (Who wrote it, where and when it was written, the title of the book, and who provided it to the printed page);

2. ch. (Image);

3. ch. (to those who believe in the Prophet Jesus);

7. ch. (“The Lord's Prayer” taught by the Prophet Jesus);

8-10. ch. (Psalm 3, a Psalm written by David's son while fleeing Absalom);

10-15. ch. (Zabur 88, Karakhan's sons' Psalms);

15-21. ch. (Psalm 103, a Davidic Psalm);

22-26. ch. (Psalm 143, a Davidic Psalm);

26-32. ch. (Awakened, 1895, pages. 91-94 in Armenian);

32-37. ch. (Prayer to the Creator of the Earth and Heaven...);

37-40. ch. (Psalm 6, David's Psalm);

40-45. ch. (Psalm 32, David's Psalm);

45-52. ch. (Psalm 32, David's Psalm of Remembrance);

52-59. ch. (Psalm 102, a petition to the Creator to search your heart when you are at your weakest);

59. ch. (Despatch to Psalm 51, p. 144);

60-61. ch. (Psalm 130, baptismal hymn);

62. ch. (Despatch to Psalm 143, p. 22);

62. ch. (Our ancestor in heaven);

63-64. ch. (Prayer of Mercy);

64-65. ch. (Introduction to prayer);

66-74. ch. (Daniel 3: 26-45, the prayer of Arasia);
 74-80. ch. (Daniel 3: 52-88, Song of the Three Ages);
 80-82. ch. (Luke 1: 46-45, Hymn of Mary);
 82-86. ch. (Luke 1: 68-79, Zechariah's Prophetic Hymn);
 86-87. ch. (Luke 2: 29-32, Simon's prayer);
 87. ch. (Despatch to Psalm 52, p. 144);
 87-91. ch. (Psalm 148, David's hymn of praise);
 91-93. ch. (Psalm 149, David's hymn of praise);
 93-94. ch. (Psalm 150, David's hymn of praise);
 95-100. ch. (Morning prayer: Thank God (Good luck and garden from the Great God));
 100. ch. (Holy God);
 101-110. ch. (Private Prayer: King Manasseh's Prayer);
 110-128. ch. (Private prayer: from Narses Shinarhali);
 128-143. ch. (On getting rid of sin in the Orthodox sense);
 144-149. ch. (Psalm 52, David's Psalm, after David lay down in Basheva, the time when Prophet Nathan came to himself);
 150-151. ch. (Evening prayer);
 152-155. ch. (Evening prayer);
 155. ch. (forward to page 111);
 155-156. ch. (Hail, O Mary!);
 156-160. ch. (Ambrose-style hymn);
 160. ch. (Despatch to Psalm 6, p. 37);
 160-163. ch. (When our king's corpse is taken away...);
 163. ch. (See page 112);
 163–167. ch. (O Lord, I thank you);
 167–168 (Anthem);
 168. ch. (Who wrote it, where and when it was written, the title of the book, and who delivered it to the printed page) [5, p. 29].

Nadezhda Ozakda (Chirli) made a transcription of the alphabet used in the thank-you letter. Instead of the letters that he could not read during the transcription process, a question arises (?). Nadezhda Chirli mainly translated Algysh bitigi from the Armenian alphabet into Latin.

“Algysh Bitigi” contains vowels such as /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /u/. Only one symbol is used for /a/, /i/, /ı/. And for the /O/ sound, two signs are used (o o, n n). N n (vo) is pronounced as (vo-) at the beginning of a word, within a word is read as (-). Both symbols (t l:, C h) are used for the /E/ sound. If the sign (e) in the word t l: is pronounced as open /e/, and the sign CH (yech) is pronounced as -ye at the beginning of the word, it is pronounced as closed /e/ in the middle of the word. There is no separate symbol for the /U/ sound. The /U/ sound (m wo+hyun) consists of a combination of characters. There are no special symbols for /ö/ and /ü/ in the Armenian alphabet. That is why there are some difficulties in reading Turkish words. The sounds /Ö/ and /ü/ appear as /O/ and /u/ in texts written in the Armenian-Kypchak language. Series of consonants in the «Algysh Bitigi»: /p/, /k/, /t/, /z/, /t', /j/, /l/, /h/, /dz/, /g/, /h', /ts/, /ğ/, /c/, /m/, /n/, /ş/, /vo/, /ç/, /ı', /ts', /w/, /p', /k', /o/, /f/. In Turkish, the words do not start with /c/, /f/, /g/, /h/, /j/, /l/, /n/, /p/, /p', /r/, /ş/, /ts /, /v/, /z/. However, several words in the Algys bitigi began with consonants. For example, cins - people, frišta - angel, galacı - word, har - each, jgovurt - people, lusaworiç - teacher, nahadag - martyr, poşman - regret, ilrtsank' - calamity, shagawat - kindness, ts'atsum - anger, vernadun - upper floor, zından - dungeon, vay - mass grave [9, p. 30].

But these are terms that have either been borrowed from other languages or created by copying borrowed ones. Some consonants have two symbols in the Armenian-Kypchak language. The reason for using the signs also depends on where the tongue is touched. For example, you use

/k/, /t/ letters when you need to touch the front of your palate with your tongue. And use the letters /k/, /t/ when you need to touch the back of your palate with your tongue. However, in which consonants and in which cases the tongue should be pronounced with the back or front of the palate, it is not specified anywhere. Even some words were written with both signs. For example, (kun ~ k'un "sun", ata~ at'a "father", kel - ~ k'el – "come", temir ~ t'emir "iron", etc.) [9, p. 30].

The Armenian-Kypchak language features 9 phonemes in its system of vowel sounds, according to scientist A.N. Garkavets, who made significant contributions to the study of the language. They are: а, б, е, ы, и, о, у, ү, у. In the system of consonant sounds p, b, f, v, (u), m; т, д, н (in texts strongly influenced by the Tatar-Turkish languages), х, г, х, к, г; ch, j, ts, dz; c, z; h, h; It is concluded that there are phonemes of r, l, n, [9, p. 131].

There are many religious words borrowed from the Armenian language in the Armenian-Kipchak language. For example: "amen eyici" "let it be so", "anabad" "desert" "artar" "truthful, just", "dadzar" "church", "hnazant" "obedient", "jišadag" "memory", "rezezman" "grave", "χac" "cross", "ononarch" "obedient", "saymos" "religious psalms", "surp" "saint", "zharank" "heir", "zhayovurt" "people", "Apisoyom" "Avesol", "Asduadz" "God", "Yagop" "Jacob", K'risdos "Christ", etc. [8, p. 20]. Some of the words in the Algys bitigi come from the Bible (Jesus, Maria, Ankya), while others are from Arabic and Persian (din, sadaga, frişda). In addition, there are also words from the Turkish language. And some of them are composed of intricate combinations that combine words from the Turkish and Armenian languages. Additionally, some words and phrases are also used in Turkish and Persian, while others are also used in Arabic. For example, a/gışla - (Turkish) ~ *aybat/a - (Arabic) «praise» ari (Turkish) ~ surp (Aryan) "holy". Words such as Christ, Jesus, Mary, God, Saint, God, Prophet are given in full and abbreviated forms in the Infinitive: surp~sp «Saint», yisus~ys "Jesus", k' risc; s~k "Christ" sajmos~sgms "God", markare~mrkr "Prophet". According to researchers, it was necessary for them to write these words in shortened form during quick writing, and they view this as an orthographic characteristic of the Armenian Kypchak language [10, p. 31].

In the Armenian-Kypchak language, there are nine different case types. And in "Algys Bitigi", there are 7 types of adverbs instead of 9 adverbs.

According to A.N. Garkavets, a combination of Polish and Ukrainian adjectives and pronouns with markers of gender categories of men and women is noted in the Armenian-Kypchak language. He distinguishes between nominative, ilik, barys, accusative, genitive, and adverbial adverbs and indefinite adverbs, which include directional, adverbial, auxiliary, and comparative (equative) adverbs. The following are conjugations of irregular verbs.

Бағ. -хары, -кәрі, -ғары, -гәрі

Шығ. -тын, -тін

Көм. -ын, -ін, -ун, -үн

Салыс. -ча, -чә

The first three adverbs' forms are maintained in adverbial word constructions such as arthar - back, yogari - up [11, p. 138]. Equative (comparative form) means equivalence, comparison and terminative.

The accusative in the «Algys Bitigi» is formed by the endings (+niŋ/+niŋ, +nuŋ/+nüŋ, +nin/niŋ, +nun/+nüŋ). In the modern Kazakh language, it means possession. Барыс септігі was used without any changes in the Armenian-Kypchak language. However, only the bold form of the барыс септігі was used in the "Algys Bitigi". Барыс was used instead of other adverbs in the prepositional phrase, not just to accomplish its function. Thus, the indicator of adverbs executing their duties in sentences has dropped as a result of their frequent usage instead of each other. Throughout history, the past participle has been employed without variation. In the Algys bitigi, only the thick version of the gerund is employed. In the Armenian Kypchak language, the participle jatys means time and place. Despite this, the suffixes of the genitive case were frequently employed

instead of the genitive case. In the subjunctive, the genitive participle is the least utilized. In the Old Turkish language, +dın\+din, +tın\+tin, +da\+de, +ta\+te were used as the main endings of the original case (шығыс септіг). During the period of the Golden Horde, the dative-directive case endings +dın\+din, +tın\+tin continued to be used. In Kypchak Turkish and Mamluk Turkish and Armenian-Kypchak Turkish, the endings +dın\+din, +tın\+tin were often used, except for a few examples. In the preposition, the original case (шығыс септіг) is used in the weak, voiced form. In Armenian Turkish, the suffix +n is used as a suffix for the original case (шығыс септіг). Although it is often used in sentences with the suffix +n of the instrumental case, it has fallen out of use over time. It has preserved its use only in established phrases and terms. Over time, instead of the suffix +n, even prepositions together began to be used. Accuses were interchangeable in the Armenian-Kypchak language. The adverbial participle is frequently used in place of the adverbial participle, as can be seen in particular [12, p. 116].

Conclusion

The prayer book “Algysh bitigi” is a valuable exhibit in the study of the history of the Kipchak language, linguistic facts, a written monument that allows you to restore phonetic, grammatical and morphological models of the Kipchak language. When a lecturer at Beykent University, Turkologist Murat Elmaly, read “Algysh bitigi”, I felt that I was reciting a Turkish prayer. There are traces of Turkish culture”.

Since “Algysh bitigi” is a book of religious content, then, accordingly, words borrowed from another language are also words of religious significance. The book uses only 1,100 words. The book contains about 181 words from other languages. 96 words from Arabic, 56 words from Persian, 123 words from Armenian, 3 words from Polish, 2 words from Slavic.

A total of 2306 applications were used. Nadezhda Chirli researched these applications, comparing them with suffixes in the Golden Horde and Mamluk-Kipchak.

To achieve this goal, in the article we tried to focus on the features of the use of vowels and consonants in the book “Algysh bitigi”, on cases, adjuncts, functions performed in case sentences, methods of formation and basic functions of cases in the Armenian-Kipchak language, the main features of cases.

To summarize, during the comparative study and analysis of the prayer book “Algysh bitigi” we saw the following features:

– In the book Algysh bitigi there are religious words from Arabic, Persian, Armenian, Polish, Slavic languages;

– The book “Algysh bitigi” showed that the Armenian-Kipchak language has been upgraded to a literary one;- similarity with the languages of the peoples who inhabited the territory of the Golden Horde, the Mamluk Kipchaks and the Urum and Crimean Tatar languages in terms of phonetics and grammar;

– the absence of significant differences between cases and cases used in the texts of the Codex Cumanicus in terms of use and functions in the sentence;

From the results obtained in our research article, one can notice the proximity of the language of the prayer book “Algysh bitigi”, written in the Armenian-Kipchak language to the Turkic languages. This, in turn, testifies to the importance of a comprehensive linguistic study of written monuments written in the Armenian-Kipchak language, including the monument “Algysh bitigi”, for the Turkic science.

BIBLIOGRAPHY

1. Базарбаева З.М. Түркі (қыпшақ) тілдеріндегі дауысты дыбыстардың (вокализм) эволюциясы // Tiltanym. – 2023. – №89 (1). – Б. 34–43. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-34-43>

2. Öztürk Abdulkadir, Süyinjanova J. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde Dirä Çekim Edatı // Ясауи университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №2 (128). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>
3. Garkavets A., Khurshudian E. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.
4. Кримский А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури. Твори в 5 т. Т. 4. Сходознавство. – Київ, 1974. – С. 447–583.
5. Chirli N. Algış Bitigi: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı. – Stichting SOTA, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkez, 2005. – 312 s.
6. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт и Кыпчак, 2002. – 1084 с.
7. Дашкевич Я.Р. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. // Историко-филологический журнал. – 1963. – №4. – С. 115–130.
8. Schütz E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1961. – T. 13. – №1/2. – P. 123–130.
9. Гаркавец А.Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 226 с.
10. Şahin Y. Ermeni Harfli Bir Kıpçak Metni: Azizlerin Hayat Hikâyeleri (Metin-İnceleme-Dizin): Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. – 375 s.
11. Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI–XVII вв. – Киев: Наукова думка, 1979. – 100 с.
12. Elmalı M. Nadejda Chirli, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı-Algış Bitigi // Türklük Araştırmaları Dergisi. – 2015. – №18. – S. 313–317.

REFERENCES

1. Bazarbaeva Z.M. Turki (qypshaq) tilderindegi dauysty dybystardyn (vokalizm) evoliuciasy [Evolution of vowels (vocalism) in Turkic (Kipchak) languages] // Tiltanym. – 2023. – №89 (1). – B. 34–43. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-34-43> [in Kazakh]
2. Ozturk Abdulkadir, Suinjanova J. Ermeni Harfly Kypchak Turkchesi Metinlerinde Dirä Chekim Edaty [Inflectional Preposition dirä in Armenian-Letter Kipchak Turkish Texts] // Jasaui universitetinin habarshysy. Filologia seriasy. – 2023. – №2 (128). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01> [in Turkish]
3. Garkavets A., Khurshudian E. Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.
4. Krimskiy A.Iu. Tiurki, ih movi ta literaturi. Tвори v 5 t. T. 4. Shodoznavstvo [Turks, their languages and Literatures. Essays in 5 vols. Vol. 4. Oriental Studies]. – Kіiv, 1974. – S. 447–583. [in Ukrainian]
5. Chirli N. Algysh Bitigi: Ermeni Kypchakcha Dualar Kitabı [The End of Perception: The Book of Prayers in Armenian Kipchak]. – Stichting SOTA, Turkistan ve Azerbaycan Arashtyrma Merkez, 2005. – 312 s. [in Turkish]
6. Garkavec A.N. Kypchakskoe pismennoe nasledie. Tom I. Katalog i teksty pamiatnikov armianskim pismom [The Kipchak written heritage. Volume I. Catalog and texts of monuments in Armenian script]. – Almaty: Desht i Kypchak, 2002. – 1084 s. [in Russian]
7. Dashkevich Ia.R. Armianskoe knigopechatanie na Ukraine v XVII v. [Armenian book printing in Ukraine in the XVII century] // Istoriko-filologicheskij jurnal. – 1963. – №4. – S. 115–130. [in Russian]
8. Schütz E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1961. – T. 13. – №1/2. – P. 123–130.
9. Garkavec A.N. Kypchakskie iazyki: kumanskiy i armiano kypchakskiy [Kipchak languages: Cuman and Armenian Kipchak]. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 226 s. [in Russian]
10. Şahin Y. Ermeni Harfli Bir Kypchak Metni: Azizlerin Hayat Hikâyeleri (Metin-Injeleme-Dizin): Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi [A Kipchak Text with Armenian Letters: The Life Stories of the Saints (Text-Review-Index): Unpublished Master's Thesis]. – Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. – 375 s. [in Turkish]
11. Garkavec A.N. Konvergencia armiano-kypchakskogo iazyka k slavianskim v XVI–XVII vv. [The convergence of the Armenian-Kipchak language to Slavic in the XVI–XVII centuries]. – Kiev: Naukova dumka, 1979. – 100 s. [in Russian]
12. Elmalı M. Nadejda Chirli, Ermeni Kypchakcha Dualar Kitabı-Algysh Bitigi [Nadejda Chirli, The Book of Prayers in Armenian Kipchak-The End of Perception] // Turkluk Arashtyrmalary Dergisi. – 2015. – №18. – S. 313–317. [in Turkish]

С.С. САГИДУЛЛИЕВА ¹, Қ.Р. КЕМЕҢГЕР ²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: Samatovna2021@Inbox.Ru²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: KKetenger@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА ТҮН МЕЗГІЛІ МЕН ТҮСТЕР ПАЛИТРАСЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУІ (Т. Әбдікәкімұлы өлеңдері негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қысқа әрі нұсқа келетін тақырыптық-идеялық тұрғыдан жаңашыл көркем ізденістердің көрініс табуы, адам мен қоғам арасындағы мәселелер, ұлттық мінез ерекшеліктері қамтылған ақын, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясы талданады. Тыныштықбек ақынның шығармашылығындағы көркемдік шеберліктің қырлары, сондай-ақ оның дара – авторлық қолтаңбаларын анықтауға, рухани ізденістері мен шығармашылық тәжірибесінің сырына қанығуға, стильдік қолтаңбасын айшықтауға жол ашатын құрылымдар қызметінің өзіндік ерекшеліктері анықталады.

Ақынның «Ақшам хаттары», «Бесінші маусым жұпары» атты поэзиялық жинақтарындағы түн мезгіл-ұғымының когнитивті аспектілік белгісі талданады. Түн мезгілінде бейнеленген табиғат әлемі мен адам көңіл-күйін түрлі-түсті метафоралар арқылы берілуі айшықталады. «Түн» мезгілі арқылы романтикаға толы қисынсыз, алогиялық күйдегі образдар жүйесі қарастырылады. Сонымен қатар, Т.Әбдікәкімұлы поэзиясының тілі, поэтикалық мәтінде жаңа мағыналар мен интерпретацияларға ие болатын түстер семантикасы ұлттық таным тұрғысынан зерттеледі. Түстер палитрасы әлемнің біртұтас көркем суретінің ажырамас бөлігі болып табылатын ақын шығармашылығының лингвистикалық түсті картинасының ерекшелігін көрсетеді. Лирикалық кейіпкердің эмоционалды күйін, ішкі сезімін берудегі «түн» мен «түстер палитрасы» бейнелерінің жеке авторлық метафора, теңеулеріне талдау жасалады.

Зерттеу барысында ақын шығармашылығын жинау, топтастыру, сараптау, талдау әдістері жүргізілді. Жүргізілген зерттеулер түн мезгілі мен түстер палитрасының сапалық ерекшелігі авторлық даралық, көркемдік шеберлікті айқындайтынын дәлелдейді.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ поэзиясы, түстер палитрасы, түн мезгілі, ұлттық болмыс, поэзиядағы ұлттық бояу, көркемдік шешім, поэтикалық мәтін.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сагидуллиева С.С., Кемеңгер К.Р. Қазіргі қазақ поэзиясында түн мезгілі мен түстер палитрасының суреттелуі (Т. Әбдікәкімұлы өлеңдері негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 158–167. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.82>

*Cite us correctly:

Sagidullieva S.S., Kemenger K.R. Qazirgi qazaq poeziasynda tun mezgili men tuster palitrasynyn surettelui (T. Abdikakimuly olenderi negizinde) [Description of the Time of Night and the Color Palette in Modern Kazakh Poetry (Based on the Poems of T. Abdykakimuly)] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 158–167. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.82>

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.01.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

S.S. Sagidulliyeva¹, K.R. Kemengger²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: Samatovna2021@Inbox.Ru*²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: KKemenger@mail.ru***Description of the Time of Night and the Color Palette in Modern Kazakh Poetry
(Based on the Poems of T. Abdykakimuly)**

Abstract. The article analyzes the poetry of Tynyshtykbek Abdikakimuly, a poet and laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan, focusing on the representation of innovative artistic quests from a thematic and ideological perspective, the issues between man and society, and the characteristics of national character. The article identifies the aspects of artistic mastery in the works of the poet Tynyshtykbek Abdikakimuly, as well as the unique features of the structures that open the way to determine his individual authorial signatures, gain insight into his spiritual quests, and highlight his stylistic signature.

The cognitive aspects of the concept of night in his poetry collections “Letters of Dusk” and “The Fifth Season of Fragrance” are analyzed. The depiction of the natural world and human emotions at night is vividly expressed through colorful metaphors. The imagery system during the “night” is explored, filled with romantic yet absurd and illogical states. Additionally, the language of Abdikakimuly’s poetry is examined from the perspective of national consciousness, focusing on the semantics of colors that acquire new meanings and interpretations within the poetic text. The color palette reflects the distinctive characteristics of the linguistic color picture of the poet's works, which are an integral part of a unified artistic image of the world. The analysis includes the individual authorial metaphors and similes of the images of “night” and the “color palette” in conveying the emotional state and inner feelings of the lyrical character.

The research involved collecting, categorizing, examining, and analyzing the poet's works. The conducted studies demonstrate that the qualitative characteristics of the night imagery and color palette define the author's individuality and artistic mastery.

Keywords: modern Kazakh poetry, color palette, time of night, national being, national painting in poetry, artistic solution, poetic text.

С.С. Сагидуллиева¹, К.Р. Кеменгер²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: Samatovna2021@Inbox.Ru*²*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: KKemenger@mail.ru***Описание времени ночь и цветовой палитры в современной казахской поэзии
(на основе стихов Т. Абдыкакимулы)**

Аннотация. В статье анализируется творчество поэта, лауреата Государственной премии Республики Казахстан Тыныштыкбека Абдыкакимулы, в которой отражены кратко и емко новаторские в тематико-идейном плане художественные поиски, проблемы между человеком и обществом, особенности национального характера. Выявляются аспекты художественного мастерства в творчестве поэта, а также специфические особенности поэзии, которые позволяют выявить его индивидуально-авторский подход, проникнуться тайнами духовных поисков и творческого опыта, подчеркнуть стилистическую особенность.

Анализируется когнитивный аспект понятия ночи в поэтических сборниках поэта «Ақшам хаттары», «Бесінші маусым жұпары». В ночном времени изображается передача мира природы и человеческого настроения через красочные метафоры. Рассматривается через «ночной» период система образов в иррациональном, алогичном состоянии, наполненном романтикой. Кроме того, изучается художественный язык поэзии Т.Абдыкакимұлы, семантика цветов, которые приобретают новые значения и интерпретации в поэтическом тексте, с точки зрения национального познания. Цветовая палитра отражает специфику лингвистической цветовой картины мира поэта, которая является неотъемлемой частью целостной художественной картины мира. Проводится анализ отдельных авторских метафор, сравнений образов «ночи» и «цветовой палитры» в передаче эмоционального состояния, внутреннего ощущения лирического героя.

В ходе исследования были проведены методы сбора, группировки, анализа творчества поэта. Проведенные исследования доказывают, что качественная специфика времени «ночь» и цветовой палитры определяет авторскую индивидуальность, художественное мастерство.

Ключевые слова: современная казахская поэзия, цветовая палитра, ночная пара, национальный характер, национальная палитра в поэзии, художественное решение, поэтический текст.

Кіріспе

Тәуелсіздік кезеңіндегі поэзия жанрының дамуы басқа мәдени формалар секілді қалыпты түрде жүрмеді. Бірқатар жалпы кезеңдердің (пайда болуы, қалыптасуы, өркендеуі, құлдырауы) болуын ескере отырып, әрбір ұлттық дәстүрдегі мәдени формалардың динамикасының өзіндік ерекшелігі бар. Қазіргі поэзияның даму деңгейінің негізгі аспектілеріне тікелей әсер ететін бірнеше жағдайларды атап өтсек:

- дамыған дәстүрдің болуы – классикалық қағидалар және ұлттың мәдени жадына енген мәтіндер;

- әдебиетте бағын сынап көретін, «жазуға» барынша берілген (әдебиет-центристік) бөлігі кең шығармашылық қауымды құрайтын мектептердің болуы.

Басқаша айтқанда, біз адам мен мәдениет арасындағы қарым-қатынастың түбегейлі өзгеруін көреміз. Қазіргі қазақ поэзиясының даму тенденциясына, айқындық пен айшықты, кестелі тілімен танылып жүрген ақынның бірегейі – Тыныштықбек Әбдікәкімұлы.

Тыныштықбек Әбдікәкімұлы – тума талант. Ақын туындыларын оқи отырып, ойша сурет салып, айшықты бейнені көреміз. Вольтердің «Сурет – мылқау поэзия, ал поэзия – сөйлейтін сурет» деген анықтамасы Тыныштықбек Әбдікәкімұлының туындыларын талдай отырып, ғылыми тұжырым, өзіндік толғаныс жасауға болады деп білеміз.

Ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы өнерді бес түрге бөліп, соның ішінде ең асылы сөз өнері екенін көрсетеді. Сөз өнерінің өзі адам санасының үш түріне: ақылға, қиялға, көңілге тіреледі деп, басты құралы – тіл деп тұжырымдайды. «Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) Ақын тілі. 2) Әншейін тіл. Ақын тілі – айрықша өң беріліп айтылған сөз; әншейін тіл – ондай өң берілмей, жай айтылған сөз. Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен лебіз көрнекі болып шығады. Әншейін тілмен сөйлегенде сөзге өзгеше өң берілмегендіктен лебіз сида, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекі лебіз деліп, соңғысы жалаң не көсе лебіз делініп айтылады» [1, 162-б.]. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы жоғарыда көрсетілген Ахмет Байтұрсынұлының жіктемесіндегі ең биік өнердің түрі – сөз өнерін, ақын тілін меңгерді. Ақын поэзиясын оқығанда ақылға салып ойланар, қиялға ерік беріп, көңілге түйер мол қазына жинаймыз.

«Адам баласының ар-ожданына, ақыл-ойына, сыр-сезіміне суарылған көркем әдебиет яки әр халықтың автопортреті, ұлттық кескін-келбеті, тағдыры мен тіршілігінің көркем

шежіресі болып табылатын сөз өнері әрқашан өз орнында, тапжылмайды, өзінің түбегейлі тарихи миссиясын атқару абыройында қала береді» [2, 7-б.] деп академик Зейнолла Қабдолов айтқандай, Тыныштықбек Әбдікәкімұлының «Ақшам хаттары» жыр жинағы – ұлттық нақышта жазылған эстетикалық қуаты зор көркем еңбек. Автордың «Бесінші маусым жұпары» кітабында ақындық эволюцияның дамуын байқаймыз. Табиғаттың тылсым мезгілін бейнелеудегі өзіне тән қолтаңба стилін аңғарамыз [3].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу барысында көркем мәтінге синхронды сипаттама жасалды. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми-теориялық, философиялық әдебиеттер талданды, оларға лингвопсихологиялық тұрғыдан талдау жүргізілді. Ақынның түн мезгілі жайлы ойлары жеке топтастырылды, түстерге байланысты ассоциативтік пікірлері классификацияланды.

Ақын шығармашылығына зерттеу барысында шетелдік және отандық ғылыми еңбектер мен басылымдарға шолу жасалды. Тақырып бойынша теориялық еңбектерге сілтеме келтіріліп, Т. Әбдікәкімұлы шығармашылығынан мысалдар берілді. Ақынның түн мезгіліне қатысты және түстер палитрасын берудегі ерекшеліктері психологиялық тұрғыдан айшықталып, адамның қабылдауы мен эмоциялық белгілеріне әсер ету ерекшеліктері жағынан пайымдалды. Түн мезгілі мен түстер палитрасын берудегі автордың жеке қолтаңбасы дараланды. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиялық туындыларындағы жаңашылдық пен көркемдік ізденіс үлгісі айқындалды.

Мақаланы жазуда әдебиеттанудағы зерттеу жұмысына бағытталған салыстырмалы-салғастырмалы, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды. Сондай-ақ зерттеу барысында жалпылау, жинақтау, баяндау, анализдеу, қорыту әдістері пайдаланылды.

Әдебиеттерге шолу

Көркем әдебиетте түн мезгілі мен түстер символикасы эмоционалды әсер берудің маңызды құралы ретінде қолданылады. Көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік мәселесіне келген кезде біз М.М. Бахтиннің теориялық тұжырымына сүйенеміз. Уақыт пен кеңістікке қатысты шетелдік, орыс ғалымдары арасында М.М. Бахтиннің «Вопросы литературы и эстетики», Ю.М. Лотманның «В школе поэтического слова», П. Сметхерсттің «Постмодерндік хронотоп» («The Postmodern chronotope»); «түн» мезгілінің поэзиялық туындыларда бейнеленуін Л.Н. Тихомированың «Ночная» поэзия в русской романтической традиции: генезис, онтология, поэтика», Л.А. Ерофееваның «Метафорическая объективация концепта ночь в поэзии Р.М. Рильке» [4] зерттеу еңбектерінен көреміз.

М.М. Бахтин «Вопросы литературы и эстетики» еңбегінде түн, қала, естеліктер барлығы ақын-жазушы шығармашылығында үлкен рөл атқаратынын айтады, мезгіл мен орын шығармашылық тұлғаның көркемдік белсенділігіне тікелей әсер етіп, эстетикалық тұрғыдан екінші орында екенін көрсетеді. Л.Н. Тихомированың зерттеулерінде «Түнгі поэзия» деп берілген анықтаманы аша отырып, түнгі мезгілді суреттеу адамның ішкі жан күйзелісінен кейін орын алатынын және де адам санасындағы рационалды элементтердің бәсеңдеп, иррационалды ойлауының дамуы суреттеледі [4] деп береді.

XX ғасырдың 50–80-жылдарынан бастап көркем мәтіндегі түс белгілерін лингвистикалық тұрғыда қарастыра бастаған зерттеу еңбектер жарық көрді. Жазушының түстер лексикасын қолдануы, шығармашылығындағы көркемдік бейнелеу мен эмоционалды-экспрессивті реңін берудегі маңызды элементі болып табылады. Орыс ғалымдарының ішінде Н.Б. Бахилинаның «История цветообозначений в русском языке», Е.А. Таныгинаның «Образ цвета в сознании носителя языка», 2005 жылы А.П. Васильевичтың редакторлығымен жарық көрген «Цвет и названия цвета в русском языке», М.Н. Везерова, А.Н. Майкованың «Лексика цвета, света в идиолектах Ф.И. Тютчева, А.А. Фета, А.Н. Майкова», Н.Н. Закированың «Цветопись в лирике В. Захарова», А.М. Плетнева, А.Ю. Агафоновтың «Семантика цвета как

изобразительное средство в поэзии (на примере анализа творчества С.А. Есенина)» атты еңбектерін, отандық ғалымдардан академик Ә. Марғұланның, академик Ә. Қайдар, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбековтың («Түр-түстердің тілдегі көрінісі»), ғалым С. Қондыбайдың («Арғы қазақ мифологиясы»), Р. Сыздықтың («Сөздер сөйлейді»), филология ғылымдарының докторы Б.Қ. Қасымның («Ұлттық дүниетанымдағы түр-түстердің символдық қызметі»), С.Б. Ерманованың («Қазаққа қасиетті қара сөзінің күдіреті»), Б.Қ. Асқарова («Жұмекен Нәжімеденов поэзиясындағы түр-түс концептісі») еңбектерін атауымызға болады [5]. Қазақ ақыны Тыныштықбек Әбдікәкімұлының туған жер туралы өлеңін өзбек ақыны Мухаммад Юсуфпен салыстырмалы түрде талдаған «Поэзиядағы концептілерді салыстыру» [6] зерттеулері бар.

Зерттеу нысанына алып отырған «Ақшат хаттары», «Бесінші маусым жұпары» атты жыр жинақтарының авторы Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясының көркемдік қырын, формалық ізденісін, жаңашылдық іздерін зерттеген филология ғылымдарының докторлары Б. Жақып, Ж. Аймұхамбет, Б. Ердембеков, филология ғылымдарының кандидаттары С. Ержанова, Д. Ислам, С. Дүйсенғазы еңбектері дәйектемелер келтіру барысында қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Ақын, филология ғылымдарының докторы Бауыржан Жақып «...тегеурінді жырдың иесі Тыныштықбек Әбдікәкімов есімін өлеңсүйер қауым жақсы біледі. Оның «Алтай-Ертіс» кітапханасы арқылы жарияланған бір томдығы оқырманмен қауышты. Кітап – сөз жоқ, біз шолу жасап отырған жылдағы жаңалық екендігін айтпау ақиқатқа қиянат болар еді. Тыныштықбек жырларындағы көркемдік көзге ұрып тұр. Теңеу де, эпитет те, метафора да – бәрі-бәрі кездеседі. Бір қуанатыны – ақын соның бәрін әсемдеп, көркемдеп жазайыншы деп өзін-өзі күштемейді, табиғи көркемдік табиғи таланттың жүрегінен көктемгі жаңбыр тамшыларындай мөлдіреп төгіле береді» [7] деп, Тыныштықбек поэзиясының көркемдік қуатын танып, оған эстетикалық, бейнелілік тұрғыдан жоғары баға берді.

Т. Әбдікәкімұлының «Ақшам хаттары» атты жинағын талдай отырып, ақындық метафора, теңеу, эпитеттердің айшықты үлгісін кездестірдік. Тағы бір байқағанымыз, ақын өлеңдерінде түннің бейнеленуі ғажап берілген. Автор түні қара түн, мылқау түн емес, суретшінің бояулары секілді түрлі-түсті түн, жан біткен түн. Автор түні бірде ақынмен сырласса, келесі жолы бірге шарап ішсе, енді басқа кезде оған шабыт беріп, қаламына айналады.

Мифопоэтикалық дәстүр бойынша түн хаосты, өлімді, ессіздікті, алаңдаушылықты білдіреді. Ғарыштық уақыт ретінде түн – бос және адамға тәуелсіз денелермен (ай, жұлдыздар) толтырылған кеңістік. Т. Әбдікәкімұлы поэзиясында түн мезгіл-символы жеке шығармашылық іске асырыла отырып, әртүрлі семантикалық реңктерді ашады.

Түн жансыз, уақыттың бір мезгілі болса, Т. Әбдікәкімұлы түнге жан бітіре суреттейді: Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап, // Түнде сәл ай сәулесін тыңдап алам [8, 6-б.];

«Сезімнің сынықтарын құрсар күйді,

Сен маған осы қазір қисаң қидың!» -

Деп, түнгі құрбым отыр, омырауынан,

Бұр жарған жұлдыздардың иісі аңқиды...» [8, 6-б.]; Жалғыз көзі бозарған дию – түннің, // Жарқанаттар шыңғырып етегінен... [8, 22-б.]; Ақшамның әр адымын баспалар түн [8, 37-б.]; Құс ұйқымды қытықтайды қызылқұйрық бөрте түн... [8, 41-б.]; Түн құлағы қалқайып әр мұржаның түбінен, // Мені аңдиды... // Түн құлағы ілулі әр мұржаның түбінде» [8, 51-б.]; Хат жазам деп мен де сан, // Түнге қалам матырдым. Түнге қалам матырдым, жаныма іздеп бәтуә [8, 53-б.]; Көрдім мен түннің қызыл тамырларын... [8, 69-б.]; Бұл да – тірі түннің бірі пешенеңе бұйырған [8, 78-б.]; Мың сан жұлдыз қақпағына қағылған – // Табыт-

Түннің, жатып алып ішінде [8, 79-б.]; Түн. Жұлдыздар. Телефоным ұялы // Ұялыға дуаланар қиялым [3, 33-б.]. Байқағанымыздай, түнгі уақыт ақынның лирикалық кейіпкері үшін ерекше шабыт беретін, естеліктер мен сағыныш тудыратын оқиғалар өтетін кезі. Түн – тыныштық уақыты, оңаша қалатын тылсым сәт. Ақын адамға тыныштық пен жалғыздық сезімін сыйлайтын түннің жұмбақ болатыны әлмисақтан белгілі. Оңаша отырып түнмен тілдескен ақын көкірегін кернеген ойларын, мазалаған махаббатын, өкініші мен сағынышын, үкілі үміті мен аяулы арманын көркем бейнелеп қағазға түсіреді. Тыныштықбек ақын осылайша лирикалық кейіпкеріне түннің ғажап сәтін сезінуіне ерік береді. Оқырманға түн мезгілінің тылсым табиғатын ашады.

Адам көңіл-күйінің әр түрлі сәттерін ақын «түн» арқылы береді: Мұндайда әңгіме көп, түн – көңілді, // Тыңдайсың кішің менен үлкенінді [8, 8-б.]; Күні бойы қой бағып, // түні бойы, неше түрлі қияли түс көремін [8, 12-б.]; Мен мұнайсам – ішімде жатар бәрі: // тау көгеріп... көл сыздап... қанталап түн... [8, 20-б.]; Жұлдызды ойды жұлдызсыз түнде табам [8, 26-б.]; Түн арманын, тау күшін, көл талабын, // жылтыраған сөздермен саудала, мұң [8, 20-б.]; Сені ойлаумен боламын түні бойы, // Түні бойы тау жақта бұлт тоңады [8, 35-б.]; Түсімде – түн көрейін күміс табан [8, 38-б.]; Мен – түніңмін, жырыңа жұт боламын! [8, 39-б.]; Түнге ағызып жіберем хаттарыңды [8, 44-б.]; Келер түн қалың сәуле қалың-қалың [8, 37-б.]; Ұйқы мөрі басылғанда қаперге, // Түс көресің Түнді қран көтерген [3, 24-б.]. Ақын бірде жұлдызды ойды жұлдызсыз түнде табам десе, енді бірде метафоралық қолданыспен өзін қара түнге теңейді.

Т. Әбдікәкімұлы поэзиясындағы «түн» мезгілінің семантикасын топтайтын болсақ, біріншіден, «түн» қараңғылыққа толы үйдің сырты бейнесімен қатар ішкі атмосфераны бейнелейтін антропогенді фактор ретінде суреттеледі. Екіншіден, «түн» адамның психологиялық, эмоциялық күйлерін бейнелейді. «Түн» мезгілі арқылы ақын бірде қорқыныш сезімін берсе, енді бірде махаббат, тыныштықты білдіреді. Үшіншіден, «түн» арқылы уақыт өлшемін береді. Бұл топтың құрамы түн символының семантикасы өткенді, бүгінді және болашақты байланыстыратынын көрсетеді.

Ақын поэзиясындағы «түн» символының көңіл-күймен, тіршілік әрекеттерін бейнелеудегі ерекшеліктерін байқасақ, поэзиясындағы тағы бір ерекшелік түстер реңкінің берілу тәсілі деп танымыз. Белгілі мәдени бекітілген эмоционалды күйлермен және жағдайлармен байланысты түстердің берілу тәсілі сөз суретшілерінің (ақындар, жазушылар) дүниетанымының өзіндік элементтері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл жарық (түс) элементтерін біз жеке-авторлық әлемнің бейнесін құру үшін маңызды ерекше кескін ретінде анықтай аламыз. Көркем шығармалардың тілін зерттеу аясында түс бірліктерінің (жеке-авторлық) мағынасы ерекше мәнге ие. Түсті лексиканың метафоралық және символдық қолданылуы автордың жеке сезімі мен эмоциясын білдірудің құралы болып табылады. Қарастырылып отырған бірліктер стилистикалық функцияларды орындайды, бұл жеке тұлғаның бүкіл ішкі, жеке және эмоционалды әлемін жеткізе алатын ерекше стилистикалық құрал.

Түр-түстердің өзіндік сипаты, тарихы, семантикасы, қолданылуы, т.б. мәселелер төңірегіндегі зерттеулерді Ә. Қайдар, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбековтердің «Сырға толы түр мен түс», «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» еңбектерінен тануға болады. Бұл еңбектерде түр-түстің символдық мәні туралы: «Түр-түске байланысты» әр дәрежедегі, әр алуан, әр типтес символдардың пайда болуына о баста себеп болған не?» деген сұраққа: ең алдымен, жеке адамдардың өзін қоршаған табиғи түрлі түстер мен реңктерге көзқарасы, оларды сезінуі мен қабылдауы», - деп жауап береді [9, 74-б.].

Тыныштықбек Әбдікәкімұлы туындыларындағы түстердің суреттелу тәсілі мен авторлық көңіл-күйді білдірудегі сипатына мысал келтірсек.

Барлық халықтар түсінігіндегідей, қазақ танымында да «қара» мен «ақ» түстердің жақсылық пен жамандық түсінігіндегі қарама-қарсы түсінікте қабылданады. «Ақ» түс – күллі игі, жақсы қасиеттер бернесі болса, көп жағдайда қара түс – үрейдің, жамандық біткеннің бедеріне ие:

Құлағымен қидалап қара түнді, // Осқырынып қояды торы ат маған [8, 7-б.]; Қап-қараңғы үрейдің арқасындай // Мына түннен азырақ қорқасың да [8, 14-б.]; Күдігімнің қап-қара күйігіне // жанарыңнан жап-жарық жас тамады! [8, 47-б.]; Қақ жарылар қара ұйқым, // ақтарылар ақ өлең [8, 53-б.]; Түпсіз түндей қарақошқыл // ұлы Үрейдің ішінде [8, 88-б.]; Міне енді... Қала – қара, // Ай сап-сары [8, 69-б.]; Ой қараңғы! // Сөз – аппақ?... [8, 77-б.]; Осы, қазір – аспан – қара, жол – аппақ [8, 80-б.]; Асығамыз, көңіл – ақ, жол – қап-қара [8, 28-б.]; // Астарсыз-ақ ақ сөзім мұңға ұласқан [8, 27-б.]; Күнпарақтың бояуы - // қызыл, жасыл, қоңыр, ақ... [3, 7-б.]. Көріп отырғанымыздай, ақын да ақ пен қара түстер жақсылық пен жамандықтың белгісі ретінде суреттеледі. Ақын қара түс арқылы қорқыныш пен үрейді, жамандық пен қасіретті бейнелесе, ақ түсті тазалықтың, пәктіктің, адалдықтың, жақсылықтың символы ретінде береді.

Түр-түстердің символдық мәні туралы академик Ә.Марғұлан: «Көк түс – көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл – көктемнің, жастықтың символы», - деп жазады [10, 35-б.]. Тыныштықбек ақын поэзиясындағы қызыл түс байлықтың, дәулеттің, от, жалын, көпшілік, асыл заттық белгіде суреттелген: Ақша қызыл, әрине, бұл жақта да. // «Айтақтатқан» марапат, ол да – қызыл! [8, 23-б.]; Қап-қара күрестік // жап-жасыл тартыстық, // Қып-қызыл айқастық!... [3, 25-б.]; Борап жатыр көшеде қызыл нанның қиқымы [8, 75-б.]; Шуыл құрап қалың ши, ызың құрап, // Жолға шықтым іңірде қызылқұлақ [8, 23-б.]; Бұл қай дауыл?!... Құйрығы құмға айналып, // Қызғылттанған қылшығы көзге ұратын? [8, 23-б.]; Үндемеуге шыдайды қалай дәтім, // Қызыл сөзге жанулы талайда тіл [8, 25-б.]; Дірдек қағып, қып-қызыл жыр ағады, // Айналамның бәрі де – құдай – тәңірі [8, 26-б.]; Қызғылт үміт ішінде – көкшіл арман, // Көкшіл арман ішінде – күрең өмір!.. [8, 42-б.]; Өзіңе асық қуатты Ойдың қарашығынан жаралған – // - қызғанышым – қызыл сәуле, Қызыл Сиқыр дірілдек! [8, 52-б.]; Жел – қып-қызыл! [8, 27-б.]; Құлағымның ұшында қызыл іңір [8, 32-б.]; Тереземде – көктүннің қызыл Айы... [8, 40-б.]; Сендер – қара қарғасындар кәдімгі, // Ал, мен қызыл қарғамын!.. [8, 80-б.],- деген жолдарда ақын қара түсті көбіне үрей, қорқыныш, алаңдаушылық, сенімсіздік, жамандық белгісінде суреттеумен қатар, қазақ танымындағы қара қарғаға деген жағымсыз сезімді білдіре отырып, өзің қызыл сөзді, икелі, ұғымды сөзді меңгерген, бағалы қарға қатарына жатқызып суреттейді.

Сонымен қатар, қазақ танымында күн түсіне байланысты сары түс қозғалысты, сағынышты тоқтаусыз өмірді бедерлейді. Мұның негізінде сары түс қазақтардың түсінігінше ұзақ, толассыз қимыл-әрекеттің ренкі болып саналатындығы көрінеді. Ақын жырларында сары түс шалқар кең даланы, көптікті білдіру мақсатында қолданылғанын көреміз:

Қаңқылдаған әуеде сары ала қаз [8, 9-б.]; Сары дала дөңбекшіп Күн астында, // Сайтан – сағым сорады бұлт емшегін [8, 21-б.]; Асығамыз... аспан – көк, дала – сары [8, 28-б.]. Ал енді көк түс – ұлттық таным тұрғысынан аспан, пәктіктің, жақсылықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде беріледі. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясында да көк түс аспан, көк тәңірі, тазалық ұғымында, көңіл-күйіндегі сабырлық, жан тыныштығы күйінде берілген: Көгілдір нұр төгіп тұр көкте жұлдыз, // Қой көзіндей, сәулеге шағылысқан [8, 8-б.]; Көкшіл түннің жап-жарық қауырсыны [8, 86-б.]; Көк аңқыған кез еді, есінде ме, // көлеңкелер жайқалып, гүлдеп аспан... [8, 33-б.]; Көкшіл кеш, көбелектер күбірлеген [8, 37-б.].

Әлкей Марғұлан «жасыл» түсті жастықтың, көктемнің символы ретінде бейнеленді деп көрсеткеніндей, ақын поэзиясында да жасыл түс «Жаңбыр – жасыл, яки, көк пе боран» [8, 19-б.] деп, көктемнің, жаздың белгісі ретінде қолданады. Ал, «Тұмсығына қаракөк тырнақ бітіп,

// Тырнақ ұшы – жап-жасыл көз тұтанды!...» [8, 58-б.] жолдарында ақын қаракөк түс арқылы жақсылықтың басталуын меңзесе, жап-жасыл көз тұтанды деп бойына қайрат, жігер бітіп, жаңа өмір немесе жаңа белестің басталуын айтады.

«Ала» түс ұлттық түсінікте әр түрлі түстердің бірігуінен ынтымақтың, бірліктің жоқтығын білдірсе, сонымен қатар наным-сенім бойынша кішкентай сәбидің тұсауын кесерде ала жіппен байлап, ешкімнің өміріне залалы тимесін, адалдықтан аттамасын деген түсінік қалыптасқан. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы «Қызыл-жасыл ойлардың көрінуі, // құбылмалы маусымнан ғана ма екен?» [8, 13-б.] деген жолда ойдың бір арнаға тоғыспай, сан сақта болуын айтса, «Қаражасыл аязбен бояп алған өз бетін, қырсық көше...» [8, 77-б.] деп қыстың қаталдығын суреттейді. Ақын тілдік қолданысында ойдың қара, ақ, қызыл-жасыл болатынын байқадық, сонымен бірге «Сұрғылт-сұрғылт ойлардан бой мұзданып...» [8, 9-б.] деп сұрғылт түсі арқылы салқын, үрейлі ойдың көрінісін береді.

Филология ғылымдарының кандидаты С. Дүйсенғазы: «Тыныштықбек ақын өмір суреттерін бергенде ұлттық ұғымнан бір сәтке ауытқымайды. Оның жырларының өне бойында нағыз ұлт ақынына тән мінез бен таным, түйсік пен сезім қатар өріледі. Ақынның шығармашылығы туған халқына сонысымен қадірлі, сонысымен құнды» [11, 204-б.] деп баға береді. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясы – ұлттық нақышта туған, ұлттық танымды терең ашатын шығармашылық. Ақынның «Тірлік» және «Ол» атты өлеңдерінде түстер арқылы қазақ танымындағы ождан, зарық, көн, нысап, қайырымдылық, шаттық пен үрей, тәулік мезгілдерінің ұғымдар жүйесі көркем беріледі:

Жеті сәуле:

Әппақ Ождан,

Көкшіл Зарық,

төгіліп...

қып-қызыл Көн,

сары нысап,

және

Қайыр қоңыры

қарасы бар жасылы бар,

(Үрейім мен шаттығым) [8, 89-б.];

Қызыл іңір,

Сары сәске,

Қоңыр бесін,

Ақ таңды

Санаушы еді ол іштен [8, 90-б.].

Қорытынды

Қазақ сөз өнерінің көрнекті тұлғасы, абыз жазушы Әбіш Кекілбаев: «Бұл әлгілердің ешқайсысын сол қалпында қайталамайтын, қазақ өлеңінде ара-тұра ұшырасып қалып жүрген талай-талай соны соқпақтарды соңына дейін жеткізіп, айдын жолға айналдыра алған аршынды, сонысымен де көзіңе сойқан елестейтін айбынды ақын. Бұрын-соңды болмаған ақын... Қазақша айтқанда, біртүрлі ақын» [12, 582-б.],- деп бағалаған қазақтың көрнекті ақыны Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясы – қазіргі қазақ сөз өнерінің биік деңгейі. Ақынның түн мезгілі мен түстер палитрасының бейнесін ұлттық нақышта, мифтік танымда ерекше суреттегенінен оның дара қолтаңбасын, стильдік ерекшелігін байқаймыз. Поэтикалық лексика ақынның жеке стильдік қолтаңбасы болғандықтан, түн мен түстер палитрасы ақынның жан дүниесінен ерекше орын алғанын көреміз. Түн мен түстер бейнесі арқылы Тыныштықбек Әбдікәкімұлының құпия сырлар мен романтикалық ойларды әсерлі бергенін аңғарамыз.

Т. Әбдікәкімұлы шығармашылығындағы «түн мезгіліне қатысты» поэтикалық жүйеге жатқызған мысалдардың басым көпшілігінде түн көркем бейнелеу объектісі емес, белгілі бір лирикалық жағдайды тудыратын фактор ретінде әрекет етеді. «Түнгі» поэзияның супермәтіні «түнгі сана» парадигмасының шекарасында қалыптасып, мәтіндік жағдайдың ортақтығы, көркемдік эстетикасының типологиялық ұқсастығы (авторлық идеялық-эмоционалды бағалау) арқылы осы жүйенің тұтастығын қамтамасыз ететін өзара байланысты сөз тіркестері мен мәтіндердің эмоциялық жүйесі ретінде көрініс табады.

Түстер палитрасының берілуіне келгенде, ақын шығармашылығында ақ, қара, сары, қызыл, т.б. түстердің ұлттық таным тұрғысынан бейнеленгені, ұлттық болмысты ашып суреттегені байқалады. Қазақ дәстүріндегі түстер жайлы ұғымдардың қалыптасқан ұлттық нақышы көрінеді. Түстер арқылы образдарды бейнелеп, оқырман эмоциясына әсер ету, түстерге қатысты өзіндік дара сөз қолданысы табиғатын жандандыру, адам мінезіне, қоршаған табиғатқа, діни түсініктерге жеке көркем пайымдауларын жасау айқындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.І. – Алматы: Ел шежіре, 2013. – 384 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
3. Әбдікәкімұлы Т. Бесінші маусым жұпары (Өлеңдер мен толғаулар, поэмалар мен балладалар). – Алматы: Атамұра, 2020. – 304 б.
4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.; Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. – М.: Просвещение, 1988. – 352 б.; Тихомирова Л.Н. «Ночная» поэзия в русской романтической традиции: генезис, онтология, поэтика: Автореф. ... канд. фил. наук. – Екатеринбург, 2010. – 24 с.; Ерофеева Л.А. Метафорическая объективация концепта ночь в поэзии Р.М. Рильке // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – №2. – С. 69–76.; Таныгина Е.А. Образ цвета в сознании носителя языка: Автореф. ... канд. фил. наук. – Курск, 2012. – 19 с.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 507 б.; Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2004. – 412 б.; Қасым Б.Қ. Ұлттық дүниетанымдағы түр-түстердің символдық қызметі // Тілтаным. – 2015. – №3. – Б. 103–108.; Асқарова Б.Қ. Жұмекен Нәжімеденов поэзиясындағы түр-түс концептісі // Алаш қозғалысының 100 жылдығына арналған «Жастар – елдің рухани және зиятты әлеуеті: тарихи тәлім және даму келешегі» атты XVII халықаралық студенттер мен магистранттардың ғылыми конференциясы. – Орал, 2017. – 331 б.
6. Халидуллаева Г.Б. Поэзиядағы концептілерді салыстыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3(129). – Б. 198–210. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.15>
7. Жақып Б. Қазақ поэзиясы – 2014 // Қазақ әдебиеті. – 2015. – 29 мамыр – 4 маусым. – 6 б.
8. Әбдікәкімов Т. Ақшам хаттары: Өлеңдер, балладалар, толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 128 б.
9. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 174 б.
10. Марғұлан Ә. Қазақ әлемі. – Алматы: Press Co, 2021. – 66 б.
11. Дүйсенғазы С.М. Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясындағы көркемдік һәм дүниетанымдық ізденістер // Қазақ білім академиясы баяндамалары. – 2019. – №1. – Б. 201–208.
12. Кекілбаев Ә. Энциклопедия. Шығармашылығы. – Алматы: Арыс, 2018. – 800 б.

REFERENCES

1. Baitursynov A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. – Almaty: El shejire, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
2. Kabdolov Z. Soz oneri [The art of the word]. – Almaty: Sanat, 2007. – 360 b. [in Kazakh]

3. Abdikakimuly T. Besinshi mausym jupary (olender, tolgaular, poemalar men balladalar) [The fragrance of the fifth season (poems and reflections, poems and ballads)]. – Almaty: Atamura, 2020 – 304 b. [in Kazakh]
4. Bahtin M. Voprosy literatury i estetiki. Issledovania raznyh let [Questions of literature and aesthetics. Studies of different years]. – M.: Hudoj. lit., 1975. – 504 s. [in Russian]; Lotman Iu.M. V shkole poeticheskogo slova [In the school of poetic speech]. – M.: Prosveshenie, 1988. – 352 s. [in Russian]; Tihomirova L.N. «Nochnaia» poezia v russkoi romanticheskoi tradicii: genezis, ontologiya, poetika [“Night” poetry in Russian romantic tradition: Genesis, ontology, poetics]: Avtoref. ... kand. fil. nauk. – Ekaterinburg, 2010. – 24 s. [in Russian]; Erofeeva L.A. Metaforicheskaia obiekktivacia koncepta noch v poezii R.M. Rilke [Metaphorical objectification of the concept of night in poetry R.M. Rilke] // Vestnik Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria: lingvistika i mejkulturnaia kommunikacia. – 2006. – №2. – S. 69–76. [in Russian]; Tanygina E.A. Obraz cveta v soznanii nositelia iazyka [The image of the color in the creation of the teacher of the language]: Avtoref. ... kand. fil. nauk. – Kursk, 2012. – 19 s. [in Russian]
5. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy [Protokazakh mythology]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 507 b. [in Kazakh]; Syzdykova R. Sozder soileidi (sozderdin qoldanylu tarihytan). Koptomdyq shygarmalar jinagy [Speaks words (from the history of the use of words). Collection of multi-volume works]. – Almaty: El-shejire, 2004. – 412 s. [in Kazakh]; Qasym B.Q. Ultyq dunietyndygy tur-tusterdin simvoldyq qyzmeti. [Symbolic function of colors in the National worldview] // Tiltanym. – 2015. – №3. – B. 103–108. [in Kazakh]; Askarova B.K. Jumeken Najimedenov poeziasyndygy tur-tus konceptisi [Color concept in the poetry of Zhumeken Nazhimedonov] // Alash qozgalysynyn 100 jyldygyna arnalgan «Jastar – eldin ruhani jane ziatty aleueti: tarihi talim jane damu keleshegi» aty XVII halyqaralyq studentter men magistranttardyn gylimi konferenciasy. – Uralsk, 2017. – 331 b. [in Kazakh]
6. Halidullaeva G.B. Poeziadagy konceptilerdi salystyru [Comparison of Concepts in Poetry] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №3(129). – B. 198–210. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.15>
7. Jaqip B. Qazaq poeziasy – 2014 [Kazakh poetry – 2024] // Qazaq adebieti. – 2015. – May 29 - June 4. – B. 6. [in Kazakh]
8. Adbykakimov T. Aqsham hattary: olender, balladalar, tolgaular [Aksham hattary: poems, ballads, reflections]. – Almaty: Jalyn, 1993. – 128 b. [in Kazakh]
9. Qaidarov A., Ahtamberdieva Z., Omirbekov B. Tur-tusterdin tildegi korinisi [The expression of colors in language]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 174 b. [in Kazakh]
10. Margulan A. Qazaq alemi [Kazakh world]. – Almaty: Press Co, 2021. – 66 b. [in Kazakh]
11. Duisengazy S.M. Tynyshtyqbek Abdikakimov poeziasyndygy korkemdik ham dunietyndyq izdenister [Artistic and ideological research in the poetry of Tynyshtyqbek Abdikakimov] // Qazaq bilim akademiasy baiandamalary. – 2019. – №1. – B. 201–208. [in Kazakh]
12. Kekilbaiev A. Enciklopedia. Shygarmashylygy [Kekilbaiev A. Encyclopedia. Creativity]. – Almaty: Arys, 2018 – 800 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 8.80.801.8; МҒТАР 16.21.39
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.83>

Ә. ТӘУБЕЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nur-muba19@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЕТІС КАТЕГОРИЯЛАРЫН САЛҒАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақаладағы зерттеудің басты мақсаты болып қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастырмалы түрде талдау арқылы екі тілдегі функционалды байланыстарын анықтау. Мақаланың маңыздылығы екі тілдегі етіс категорияларының семантикалық және функционалдық аспектілерін салғастырмалы түрде талдануында; сабақты және ырықсыз етістердің құрылымындағы рөлдерін зерттеу және тіл білімі саласындағы жаңа білімдерді қалыптастыруға үлес қосу. Қазақ тілінде сабақты етістің қазіргі тіл біліміне қайта енгізу мәселесі түсіндіріледі. Оның сөйлемдегі функционалдылығының мәні ағылшын тіліндегі «active voice»-пен салғастыра отырып ашылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сабақты етіс категорияларының семантикалық аспектілері мәтіндегі ойды тікелей жеткізу арқылы оқырманға эмоционалды сезім берумен қатар, тақырыптық дамуды тереңдететінін екі тілдегі сабақты етістер бірдей мағыналық сипат бере алатынынан көруге болатыны дәлелденеді. Ырықсыз етістің функционалдылығы екі тілдің де мәтіндегі стратегиялық түрде салдарлар мен эмоциялық тереңдікті атап өту үшін пайдаланылатыны көрсетіледі. Зерттеудің нәтижелері тіл білімінің өрісінде жаңа білімдерді қалыптастыруға, тіл құрылымындағы функционалдық байланыстарды ашық көрсетуге және тілдердің даму динамикасын түсінуге мүмкіндік береді. Ырықсыз етістің семантикасы іс-әрекет жасаушылардың ішкі дүниесіне тереңірек үңілуге мүмкіндік беретіні мақаланың талдау нәтижесінде көрінеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастыру білімі қолданбалы қазақ тілі мамандығында тілдік құбылыстарды жан-жақты талдаудағы қажеттілігі көрсетіледі. Осы зерттеулер арқылы тіл білімінде теориялық және әдіснамалық негіздердің дамуына үлес қосатыны түсіндіріледі. Талдау нәтижелері екі тілдегі етістердің функционалдық және семантикалық аспектілерін ашып көрсетіп, тіл білімі саласындағы маңызын айқындайды. Мақаланың зерттеу әдістері тіл біліміндегі зерттеу міндеттері мен мақсаттарына сай қарастыра отырып, қазақ және ағылшын тілдерінде жазылған мәтіндерден алынған үлгілерін талдау арқылы етіс категорияларының қолданылуы зерттеледі. Етістердің семантикалық мағыналары анықталады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастыру тілдер арасындағы грамматикалық және семантикалық байланыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік беру және тіл біліміне үлес қосу.

Кілт сөздер: салғастыру, етіс, құрылымдық, функционалдық, категория.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Тәубеева Ә. Қазақ және ағылшын етіс категорияларын салғастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 168–179. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.83>

*Cite us correctly:

Taubeeva A. Qazaq jane agylshyn etis kategorialaryn salgastyru [Comparison of Voice Categories in Kazakh and English] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 168–179. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.83>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

A. Taubeyeva

*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nur-muba19@mail.ru*

Comparison of Voice Categories in Kazakh and English

Abstract. The primary aim of the study, presented in this article, is to identify the functional connections between the categories of voice in Kazakh and English through comparative analysis. The significance of the article lies in the comparative examination of the semantic and functional aspects of voice categories in both languages; exploring the roles of active and passive voice within the language structure and contributing to the formation of new knowledge in the field of linguistics. The article addresses the issue of reintegrating the active voice into modern Kazakh linguistics. Its functional significance within sentences is elucidated by comparing it with the “active voice” in English. It is demonstrated that the semantic aspects of the active voice in both languages are equally capable of conveying emotional impact to the reader and deepening thematic development. The functionality of the passive voice is strategically used in texts of both languages to highlight the consequences of actions and emotional depth. The results of the research enable the formation of new knowledge in linguistics, clearly demonstrate functional connections in language structure, and enhance understanding of language development dynamics. The semantics of the passive voice allow for a deeper insight into the internal world of the actors, as evidenced by the analysis in the article. Comparing the categories of voice in Kazakh and English underscores the need for a comprehensive analysis of linguistic phenomena in the applied specialization of the Kazakh language. These studies contribute to the development of theoretical and methodological foundations in the field of linguistics. The findings reveal the functional and semantic aspects of voices in both languages, highlighting their importance in the field of linguistics. The research methods of the article align with the goals and objectives of the study in linguistics, and the analysis of examples taken from texts in Kazakh and English enables an investigation into the use of voice categories. The semantic meanings of the voices are determined. Comparing the voice categories in Kazakh and English provides an opportunity to better understand the grammatical and semantic connections between languages and contributes to linguistics.

Keywords: comparison, voice, structural, functional, category.

A. Таубеева

*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nur-muba19@mail.ru*

Сопоставление категории залогов казахского и английского языка

Аннотация. Основной целью исследования, представленного в статье, является выявление функциональных связей между категориями залога в казахском и английском языках путем их сравнительного анализа. Важность статьи заключается в сравнительном анализе семантических и функциональных аспектов категорий залога в обоих языках; изучении ролей активного и пассивного залогов в структуре языка и внесении вклада в формирование новых знаний в области языкознания. В статье объясняется вопрос реинтеграции активного залога в современное языкознание казахского языка. Его функциональное значение в предложении раскрывается путем сравнения с «active voice» в английском языке. Доказывается, что семантические аспекты активного залога в обоих языках одинаково способны передавать эмоциональное воздействие читателю и углублять тематическое развитие. Функциональность пассивного залога используется в текстах обоих

языков стратегически для выделения последствий действия и эмоциональной глубины. Результаты исследования позволяют формировать новые знания в области языкознания, ясно демонстрировать функциональные связи в структуре языка и понимать динамику развития языков. Семантика пассивного залога позволяет глубже проникнуть во внутренний мир действующих лиц, что видно из анализа статьи. Сравнение категорий залога в казахском и английском языках показывает необходимость всестороннего анализа языковых явлений в прикладной специализации казахского языка. Эти исследования способствуют развитию теоретических и методологических основ в области языкознания. Результаты анализа раскрывают функциональные и семантические аспекты залогов в обоих языках, подчеркивая их значимость в области языкознания. Методы исследования статьи соответствуют целям и задачам исследования в области языкознания, а анализ примеров, взятых из текстов на казахском и английском языках, позволяет исследовать использование категорий залога. Семантические значения залогов определяются. Сравнение категорий залога в казахском и английском языках обеспечивает возможность глубже понять грамматические и семантические связи между языками и вносит вклад в языкознание.

Ключевые слова: сравнение, залог, структурный, функциональный, категория.

Кіріспе

Технология дамуының қарқынына ілесе, тіл білімі саласы да күннен-күнге дамып, қазіргі кезде өзекті зерттеулерге бай. Аталмыш салада қазақ тіл білімі өз алдына нақты зерттеулердің нысанасына айналып, оның көпқырлы аспектілері ашылуда. Бұл бағыттағы алғашқы негіз салушы ретінде А. Байтұрсынұлының тіл бірліктерін функционалды тұрғыдан зерттеуі ерекше атап өтуге тұрарлық. Оның ізбасарлары Қ. Кеменгерұлы, Қ. Жұбанов және басқа да ғалымдарымыз ХХ ғасырдың басы мен ортасынан бастап бүгінге дейінгі кезеңде қазақ тілін зерттеуде зор үлес қосқан. Өзге де зерттеушілер сияқты А. Салқынбай, Д. Әлкебаева, Р. Ниязова және басқа мамандардың тіл білімінде еңбегі зор.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістерді салғастырып зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдерінің құрылымдық және функционалды аспектілеріне терең зерттеу жүргізе отырып, қазіргі «қолданбалы қазақ тілі» мамандық иелерінің алдағы уақыттағы жұмыстарына жеңілдік жасау. Осы зерттеулер қазақ және ағылшын тілдерінің грамматикалық құрылымын жете түсіну үшін маңызды. Әсіресе, тілдің әртүрлі етіс формаларын, сөйлемдегі қызметтерін және мағыналық әсерлерін талдау арқылы тіл білімі саласындағы жаңа теориялық бағыттарды қалыптастыруға және тілдік құбылыстардың күрделілігін ашуға ықпал етеді.

Осы зерттеулер технологиялық дамудың қарқынына ілесе дамып келе жатқан тіл білімінің өзекті мәселелерін шешуге, қазақ және ағылшын тілдерінің көпқырлы аспектілерін зерделеуге және әртүрлі тілдік функциялардың өзара әрекеттестігін түсінуге бағытталған. Бұл ғылыми зерттеулердің нәтижелері тіл біліміндегі маңызды тұжырымдамаларды бекітуге және дамытуға өз үлесін қосады, сондай-ақ басқа тіл білімі мамандарына зерттеулерін одан әрі жалғастыру үшін негіз болады.

Қазақ тілінің құрылымдық грамматикалық зерттеулері ұзақ тарихы бар, әрі бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан үрдіс. Тілдің құрылымы мен функциясы тіл білімі ғылымындағы негізгі зерттеу объектілерінің бірі болып табылады. А. Байтұрсынұлы сияқты тұңғыш зерттеушілерден бастап, тіл біліміндегі түрлі зерттеулер тілдің құрылымдық және функционалды аспектілерін қамтиды. Тілдің өзгермелі табиғаты мен даму динамикасын түсіну үшін зерттеушілер тілдің тек құрылымын ғана емес, сонымен қатар оның қолданыс аясы мен функционалды мәнін де зерттеуге көшті. Мұндай көзқарастың бастауы, әрине, А. Байтұрсынұлының еңбектерінде жатыр, ол тіл бірліктерінің функционалды маңызын

ашуда алғашқы қадамдарды жасады. Оның зерттеулерінде тікелей «функционалды» термині кездеспесе де, тілдің құрылымдық бөлшектерінен функционалды рөлдердің маңызы айқын байқалады. Бұл тұжырымдама кейінірек М. Қашқари сияқты зерттеушілердің еңбектерінде де тереңдетіліп, дамытылды. Тілдің құрылымдық қасиеттері мен функционалды мүмкіндіктерін толыққанды зерттеу арқылы ғана, оның бай мәнін ашып, тілдік құбылыстардың кең ауқымын түсінуге болады.

Функционалды грамматикадағы категориялардың мәнін тереңдете зерттеу арқылы, ғалымдардың зерттеулері бойынша, бұл категориялар сөйлемде әртүрлі маңызды қызметтер атқаратынын көреміз. Олардың әрқайсысы сөйлемдік құрылымда өзара тығыз байланыста болып, сөйлемнің мағыналық байланысы мен толықтығын қамтамасыз етеді. Осы арқылы сөйлемдегі ойдың жеткізілуі және түсініктілігі артады. Функционалды грамматика саласында атап өтілетін негізгі категориялардың қатарына аспектуалдық, субъектілік, поессивтік, модальдық, каузалдық, таксистік, темпоралдық және локальдық [1, 34-б.] сияқты категориялар жатады. Осы категориялардың әрқайсысының маңызын түсіну үшін олардың сөйлемдегі рөлдеріне және беретін мағыналарына тереңірек зерттеу жүргізу қажет. Бұл талдау қазақ тіліндегі етістердің сөйлем ішіндегі қызметтерін айқындауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастыруды көздейді, бұл ретте фактілерге сүйене отырып, теориялық тұжырымдамалар мен болжамдарды салыстыруға қолданылатын әдістердің кең ауқымы қолданылды. Сипаттама әдісі, құрылымдық-семантикалық талдау және салғастырмалы талдау сияқты әдістерді қолдану арқылы зерттеушілер тілдік категориялардың өзара қатынастарын және сөйлем ішіндегі атқаратын қызметтерін жүйелі түрде зерттейді. Мұндай жүйелі талдау тіл білімі саласындағы теориялық тұжырымдамаларды қалыптастыруға және тілдік феномендердің күрделілігін ашуға мүмкіндік береді. Мақалада көтерілген мәселелерді зерттеу барысында қазақ, орыс және шетел тілдерінің әдістемесі мен логикасын талдауға А. Байтұрсынұлы, М.А. Шелякин, Н. Сауранбаев сияқты ғалымдардың ғылыми, оқу-әдістемелік еңбектері, сөздіктері және мақалалары пайдаланылды. Осы арқылы зерттеушілер тілдік категориялардың маңызын және сөйлемдегі рөлдерін тереңірек түсінуге қол жеткізе алды.

Зерттеудің міндеттерінің бірі қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категориялардың сөйлем ішіндегі қызметтері мен мағыналық функционалды аспектілерін тереңдете зерттеу және рөлдерін ашып көрсету орын алады. Осыған байланысты функционалды талдау жайында айтар болсақ, ол Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде көрсетілген тілдік бірліктердің сөйлем ішіндегі қызметінің маңызына назар аударылады. А. Байтұрсынұлының өз заманында қолданған тәсіліне функционалды талдау деген заманауи атау бере отырып, мәтіндегі етіс түрлерін талдап, тіл біліміндегі классикалық тұжырымдамаларды жаңғыртуға және тереңдетуге ұмтыламыз.

Құрылымдық семантикалық зерттеулер кезегінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларының сөйлем ішінде қандай мағына беретінін талдау арқылы тілдің бай мағыналық әлеуетін ашуға болады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастырып зерттеу барысында, әрине, салғастырмалы талдау жүргізетініміз анық. Бұл талдау екі тілдің грамматикалық тұрғысынан етіс категориялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарды түсіну үшін жасалады. Сонымен қатар, бұл талдау тіл біліміндегі универсалды және тілге тән ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік туады және бұның маңыздылығы жоғарыда атап өткен «қолданбалы қазақ тілі» мамандығының қарастыратын мәселелеріне жол ашып беретініне сенеміз.

Талдау мен нәтижелер

Функционалды грамматиканың категорияларының философия саласындағы пайда болуы осы ғылымның табиғат құбылыстарының мәнін, мазмұнын және даму процесін зерттеумен тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Бұл категориялардың ғылыми талдауға алынуы, олардың жаратылыстағы әртүрлі кезеңдер мен атрибуттарға қатыстылығын ашып көрсетеді. Тіл ғылымында бұл категориялардың зерттелуі әр түрлі тілдерде грамматикалық етістердің функционалды қасиеттерін түсінудің маңызды аспектілерінің бірі ретінде қарастырылады. Мәселен, ресейлік ғалым М.А. Шелякиннің етіс категориясының жалпы функционалды ерекшеліктеріне берген анықтамасы, «етіс категориясы сөйлемде іс-әрекеттің не субъективті, не объективтік байланыстарын өзектендіруші екі қарама-қарсы сөз формасынан тұрады» [2, 127-б.]. Осындай көзқарастар тіл ғылымындағы зерттеулердің кең ауқымын қамтиды және тілдік категориялардың маңызы мен олардың тілдегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты, З. Ахметжанова, О. Жұбаева, А. Жаңабекова, А. Солтанбекова сияқты ғалымдардың етіс категориясы бар сөйлемдердегі таксис, персоналдық, темпоралдық, локалдык категорияларды зерттеуі тіл біліміндегі ғылыми талдаудың маңызды бөлігі болып табылады.

Қазақ тіліндегі етіс категорияларының теориялық мәселелері жөніндегі талқылаулар, профессор Ғайша Имамбаеваның зерттеулері мен ресейлік ғалымдардың пікірлеріне сілтеме жасай отырып кеңейтілген. Осы зерттеулерде, Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде баяндалған етіс категорияларының он түрі сияқты қазақ тілінің етіс категориялары қарастырылған. Заман өзгерісіне байланысты етіс категорияларының санының азаюы, сондай-ақ кейбір өзгерістердің еуроцентристік көзқарас аясында талқылануы Ольга Жұбаеваның баяндамасында атап өтілген. Ғайша Имамбаеваның «Қазақ тіліндегі етіс категориясының лексика-грамматикалық табиғаты» атты монографиясында баяндалғандай, етіс категориясы тілші ғалымдар арасында кеңінен талқыланып, оның грамматикалық құрылымдағы күрделілігі мен маңызы айқындалған. Бұл мәселелердің зерттелуі қазақ тіл білімінің дамуына үлес қосып, тілдің лексика-грамматикалық құрылымын тереңдете түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай пікір ала-құлалығының туындауы, біріншіден, етіс категориясы табиғатының ерекшелігіне, екіншіден, аралас лексика-грамматикалық категория болып есептелінуіне, үшіншіден, тарихи даму, өзгеру, жетілу процестеріне байланысты болуы керек» [3, 8-б.] деп атап өткен. Қазіргі кездегі лингвистикалық талқылауларда қазақ және түркі тілдерінде етіс категориясының мәні және оның сөз жасамдық қасиеттері қызу талқылануда. Етіс категориясының қызметі мен маңызы түркітану саласындағы кейбір ғалымдар тарапынан түрліше бағаланып, кей кездерде оның атауын қолданудан бас тарту сияқты пікірлер де орын алған. Мысалы, А.Н. Кононов, Ж. Дени сияқты түркітанушы ғалымдар етіс категориясының терминологиясын пайдалануға күмәнмен қарайды. Ғалым Ғайша Имамбаеваның баяндауынша, В.В. Радлов бастаған бір топ тілшілер етіс категориясын сөз жасаудың бір түрі ретінде қарастырған. Бұл көзқарастар етіс категориясының түркі тілдеріндегі рөлі мен қолданысын түсінуде маңызды орын алады және лингвистика саласындағы зерттеулерді кеңейтуге ықпал етеді. Отандық ғалымдар Е.Б. Ахметов, Ғ. Имамбаеваның пікірі бойынша «Етістің сөзжасамдық сипатын өз алдына салт, сабақтылыққа қатысты қарастырған дұрыс. Етіс қосымшалары тарихи тұрғыдан қазіргі түрлеріне қарағанда әлдеқайда көп болған және олардың сөзжасамдық қызметін де жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі тілімізде қолданыста бар туынды түбір етістіктер мен етістіктерден жасалынған есім сөздердің құрамынан да етіс көрсеткіштерін аңғаруға болады. Себебі түркологияда етіс қосымшалары сөз жасаушы жұрнақтар мен сөз түрлендіруші жұрнақтарға қаншалықты қатысты деген сұраққа жауап беруге әлі күнге дейін ғалымдарымыз талпынып келеді. Біз етіс көрсеткіштерін сөз тудырушы жұрнақтардың қатарына қоспағанмен, тарихи тұрғыдан етіс қосымшаларының қазір түбір деп ұғынылатын

сөздердің құрамында сақталып қалғандығын мойындаймыз [4, 9-б.]. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіліндегі етіс категорияларына берген грамматикалық сипаттамалары мен олардың сөйлемдегі функционалды рөлдерін айқындауы тіл білімінде елеулі қадам болды. Оның жұмысы арқылы іс-әрекеттердің мағынасына сай етіс категорияларының аталуы мен олардың әртүрлі функционалдық қызметтері ашылды. Бұл категорияларға сабақты етіс, салт етіс, өздік етіс, ортақ етіс, ырықсыз етіс, өзгелік етіс, беделді етіс, шағыс етіс, өсіңкі етіс, дүркінді етіс сияқты атаулар берілген. Әрбір етіс түрі іс-қимылдың мәнін тереңдете түсінуге көмектеседі және сөйлемдегі ойды нақтырақ жеткізуге мүмкіндік береді. Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов сияқты кейінгі ғалымдар Байтұрсынұлының еңбегін зерттеу барысында етіс категорияларының мағыналық ұқсастықтарын ескеріп, оларды біріктіре отырып, етіс санын азайтуға күш салған. Бұл өзгерістер қазақ тілін оқыту әдістемесінде де көрініс тапқан, алайда қазіргі оқулықтарда тек шектеулі сандағы етіс түрлері қарастырылады да *салт*, *сабақты*, *беделді*, *шағыс*, *өсіңкі және дүркінді етіс* атаулары аталмайды. Бұл жағдай тіл біліміндегі ғылыми талқылауларды және түркі тілдеріндегі етіс категорияларының күрделілігін түсінуді тереңдетуге шақырады. Қазақ тіл білімінде жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде, етіс категорияларының грамматикалық құрылымында орын алған өзгерістер мен жетілдірулер, сондай-ақ орыс тіліндегі *действительный*, *страдательный*, *возвратный* және *взаимный* сияқты етіс түрлерімен салыстырмалы түрде зерттелгендігі айқын көрінеді. Бұл қазақ тіліндегі етіс категорияларының сипаттамаларының түсіндірілуі мен олардың сөйлем ішіндегі функционалдық қызметтерін ашып көрсетуде маңызды қадам болып табылады. Қазіргі заманғы тіл білімі саласындағы зерттеулер, қазақ тіліндегі етіс түрлерінің тұлғалық және мағыналық сипаттарына, сондай-ақ олардың тілдегі іс-әрекеттерді бейнелеудегі рөлдеріне ерекше көңіл бөлуде. Бұл бағыттағы зерттеулер етіс категорияларының қазақ тілі грамматикасында алатын орнын тереңдете түсінуге және тілдік құбылыстардың күрделілігін ашуға ықпал етеді. Төменде келтірілген мысалдар арқылы етіс түрлерінің тұлғалық және функционалдық сипаттарын айқындаудағы ғылыми талдаудың маңызы ашылады, бұл тіл зерттеуші ғалымдар үшін алдағы уақытта да басты зерттеу тақырыптарының бірі болып қала бермек. Мысалы, «Алғашында қуғыншы дүниені қомағай іштарлықпен қуып бара жатқан дүниеқоңыз бейнесінде *кескінделсе*, енді алтайы қызыл түлкіні сойылмен ұрып алған олжалы... түлкінің танауынан дірдектей аққан қанға сүйсіне, масаттана, қомағайлана қараған қансорғыш бейнесінде...» [5, 56-б.]. Бұл сөйлемдегі *кескінделсе* етістігі синтаксистік көрсеткіші болып, ырықсыз етіс түрінде келген баяндауышы болса, функционалдық қызметі ретінде каузалдық, аспектуалды, темпоралды категорияларға келеді. Каузалдық категория себеп-салдар арақатынасын білдіретін ұғым болғандықтан, *кескінделсе* етістігінің бұл сөйлемдегі атқарып тұрған қызметінің мағынасы, яғни қуғыншының дүниеқоңыздылығын көрсету себебінде тұр. «*Кескінделсе*» етістігін аспектуалды категория деп көрсетуіміздің себебі «...дүниені қомағай іштарлықпен қуып бара жатқан...» деген істің жасалуы барысында аяқталу сипатын көрсетеді де, темпоралды деп атауымыздың себебі сөйлем басында берілген «Алғашында» деген уақытты білдіретін сөзге тікелей қатынасы бар екенін көреміз. Сөйлем ішінде етістік тек өз күйінде ғана қалмай, өзінен бұрынғы және кейінгі тұрған сөз бірліктерінің де оның мағынасының ашылуына көмектеседі. Сөйлемнің мағынасы толық ашылуы үшін бір сөйлемде бірнеше функционалды категориялар кездесетіні заңдылық. Сөйлемде автор «Алғашында...» деген сөзді уақыт кеңістігін көрсету себебінен, оқырманға одан кейін тағы да іс-қимылдың боларын хабарлайтынын меңзейді. Бұл тұрғыда істің уақытқа тікелей қатысты екенін және бірнеше оқиға бір мезгілде қатар өрбитінін, кеңістікте істің ақиқат түрде болып өткенін, белгілі бір уақытта іс-әрекеттің жасалу ерекшеліктері мен сендіру амалдары қосылып, сөйлемнің кең көлемде ашылатынын айтқымыз келеді. Осылайша, сөйлем ішіндегі етістер өздерінің морфологиялық және семантикалық қасиеттері

арқылы мәтіннің мағынасын байытуға және оның мазмұнын кеңейтуге үлес қосады. Бұл, өз кезегінде, тілдік құбылыстарды талдаудағы көпқырлы қатынастарды ашып көрсетеді және тіл біліміндегі зерттеулердің маңызды бағыттарының бірін құрайды.

Ахмет Байтұрсынұлы тарапынан белгіленген етіс категорияларының қазақ әдебиетіне енгізілуі және олардың мағынасын ашуда функционалды категориялардың маңызды рөлі қазақ тіл біліміндегі терең зерттеулерге жол ашады. А. Байтұрсынұлының бұл бастамасы арқылы етіс категорияларының кең спектрі қазақ жазбаларында жарық көрген. Алайда, заман ағымына байланысты пайдаланылмаған кейбір етіс түрлері, әсіресе беделді және шағыс етістері Қ. Кемеңгерұлы мен Қ. Жұбанов сынды ғалымдардың зерттеулерінде қайта қаралып, олардың жаңа контекстерде қолданылу мүмкіндіктері талқыланады. Осындай көзқарастардың дамуы, қазақ тілінің грамматикалық жүйесін толықтыруға және оның байлығын арттыруға ықпал етеді. О.С. Жұбаева сияқты заманауи ғалымдардың зерттеулері етіс категорияларының маңызын жаңа көзқараспен қайта бағалауда маңызды рөл атқарып, тіл білімі саласындағы когнитивтік тұрғыдан талдауларға жаңа серпіліс береді: *А. Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді Қ. Кемеңгерұлы мен Қ. Жұбанов жинақтап, өзгелік етіс (беделді етіс – Қ. Жұбанов) түрінде берген. Қ. Кемеңгерұлы -т, -р, -қыз, -тыр, т.с.с. жұрнақтардың сөздің соңғы дыбысына қарай ауысып отыратынын, алайда олар сөзге бірдей мағына үстейтінін көрсетеді. Қ. Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделдіні саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды». Сол сияқты өсіңкі, дүркінді етістерді етіс категориясына қоспаған [6, 107-б.]. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі етістерді салыстырмалы түрде қарастырғанда, қазақ тіліндегі сабақты етіс осы үш тілдің грамматикалық жүйесіндегі басқа етіс түрлеріне қарағанда өзгеше маңызға ие. Сабақты етіс қазақ тіліндегі іс-әрекеттің нәтижесінде субъект пен объект арасындағы өзара қатынасты көрсететін негізгі құрал болып табылады. Бұл етіс түрінің үш тілде де болуы, тілдер арасындағы қатынастарды және әрекеттердің мағыналық жүктемесін ашудағы универсалдық рөлін көрсетеді. Оны келесі мысалдан көре аламыз: Алтын өзі шірімесе де, *алуан басты* шірітер (мақал), (although gold does not rot it will rot one's big head / умный человек – хозяин деньгам, а скупой - слуга) [7, 60-б.]. Сабақты етістің осы қасиеттері тіл білімінде маңызды зерттеу объектісі болып табылады және оның қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі іс-әрекеттерді бейнелеу жүйесіндегі ортақ элементтері мен ерекшеліктерін ашып көрсетуде маңызы зор. Осындай тілдік құбылыстарды тереңірек түсіну, тілдер арасындағы салыстырмалы зерттеулерді одан әрі дамытуға және қазақ тілінің грамматикалық құрылымының байлығын көрсетуге ықпал етеді. Мысалы, орыс тілінде: *Мы уже рассматриваем этот вопрос* [8, 31-б.]. Бұл орыс грамматикасында *действительный залог* түрі. Субъект *Мы* болса, табыс септігінің «нені?» деген сұрағына жауап беретін сөйлем ішіндегі объект ол *этот вопрос*. Ағылшын тілінде сабақты етіске балама болатын етіс түрін *Active voice* (оқылуы актив войс, орыс тіліндегі аудармасы *действительный залог*) дейміз. Мысалы, келесі мына сөйлемдегі: *Sometimes the spiders lure their victims by vibrating the web to mimic the struggles of a trapped insect* [9, 14-б.] субъект қызметінде *the spiders*(*өрмекшілер*) деп белгіленсе, объекті *victims* (*құрбандарын*) сөзі болып табылады. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде етіс категориясының арқасында құрылған сөйлемдердің ішінде субъектілер мен объектілер арасындағы өзара қатынастың қалай көрініс табатыны тілдік құрылымдар арқылы бейнеленеді. Бұл үш тілдің грамматикалық жүйелері арасындағы ұқсастықтардың кейбір элементтері етіс категориясын қолдана отырып құрылған сөйлемдерде айқын көрінеді. Етіс категориясына негізделген сөйлемдер, синтаксистік бірліктер ретінде бастауыш пен толықтауыштың болуы арқылы өздерінің толық мағынасын ашады, бұл іс-әрекеттің мән-мағынасын және сөйлемдегі қатынастарды түсінуге мүмкіндік*

береді. Мұндай тілдік құбылыстардың зерттелуі, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің грамматикалық конструкцияларындағы қатынастардың күрделілігі мен байлығын ашып көрсетеді.

Салыстырмалы-тарихи лингвистика туыстас тілдердің эволюциясы мен байланысын зерттеу арқылы тілдердің өзгеру процестерін түсінуге бағытталған, ал типологиялық зерттеулер әлемдік тілдердің құрылымдық және функционалдық әртүрлілігін салыстыру арқылы олардың ортақ типтік сипаттарын анықтауды көздейді. Осы екі зерттеу бағытының негізгі айырмашылығы – салыстырмалы-тарихи зерттеуде негізінен туыстас тілдер арасындағы тарихи және эволюциялық байланыстарға көңіл бөлінсе, типологиялық зерттеуде туыстығы жоқ тілдердің құрылымдық әртүрліліктері мен функционалдық сипаттары арқылы олардың ортақ жалпы белгілері ашылады. Бұл зерттеулер тілдік фактілердің кең ауқымды салыстыруын қамтиды және тілдің жүйелік құрылымын талдауда ғана емес, сонымен қатар тілдердің типологиялық жіктелуінде де маңызды [10, 21-б.]. Осы арқылы тіл білімі саласындағы түсініктер мен теориялардың дамуына үлес қосады, тілдер арасындағы өзара байланыстар мен айырмашылықтарды ашып көрсетеді.

Жоғарыда қазақ тілі грамматикасындағы етіс категорияларына мысал беріп кеткеніміздей, ендігі кезекте екі тілдегі етістерді салғастыру мақсатында ағылшын тілінде жазылған шығармаларынан алынған сабақты және ырықсыз етісте берілген сөйлемдерді төменде талдап көрсетейік және ағылшын тіліндегі етіс категорияларының функционалды-семантикалық аспектілерін, сонымен қатар, олардың қазіргі тіл білімі саласындағы маңыздылығын талдайық.

Біріншіден (Active voice) сабақты етісі бар сөйлемнен мысал беретін болсақ, ол төмендегідей:

“I have never seen one who interested me more,” said Mrs. Merton, settling her *pelerine*; “she is extremely pretty [11, 43-б.]” Аудармасы: «Мен мұндай адамды көрген емеспін, ол мені одан сайын қызықтыра түсті», - деді Мертон ханым, пелеринесін түзеп, «ол өте сұлу».

Бұл берілген сөйлемдегі сабақты етісінің функционалдылығын талдайтын болсақ, тікелей субъектінің (Мертон ханым) іс-әрекетін (көрген және сөйлеген) көрсетеді. Сабақты етіс субъектінің жеке тәжірибесі мен пікірін баса көрсетеді, осылайша әңгіме қызықтырақ және тікелей бағытталған болады.

Ендігі кезекте семантикалық талдауына келер болсақ, берілген сөйлем адамның өзінің жеке куәлік беруін және таңдауын білдіреді. Сөйлеушінің тікелей араласуы мен субъектіге деген әдемі сезімдерін («ол өте сұлу») баса көрсетеді. Бұл жерде сабақты етістің қолданылуы айқын және кейіпкердің істі жасап дамытуына үлес қосады.

Бұл талдаудың қазіргі тіл біліміндегі маңыздылығын ашар болсақ, талдау жүргізу барысында сабақты етіс әңгіменің айқындығы мен динамикалығы үшін бағаланады. Сөйте отырып, оқырманды дереу байланыс орнатуға және кейіпкерлердің эмоциялары мен ойларын тікелей жеткізуге тиімді. Сабақты етіс оқырманға ойды жеткізуде әсерлеу мақсатында маңызды қызмет атқарады.

Келесі кезекте ағылшын тілінде жазылған шығармалардан сөйлем алып ондағы (Passive voice) ырықсыз етістің сөйлем ішіндегі қызметіне талдап қарастырайық.

“I was left there alone – winner of the field [12, 47-б.]” – «Мен жалғыз қалдым — даланың жеңімпазы». Сөйлемді істің ырқынан тыс жасалып тұрғанын «I was left» екенін ағылшын тілі грамматикасындағы ырықсыз етістің жасалу жолы “to be V3/ed” арқылы танып білуге болады. Алайда, берілген ырықсыз етістің сөйлем ішіндегі функционалдылығын бір қарап ұғына беру көп оқырманға таныс бола бермейді. Шынтуайтында, ырықсыз етістің сабақты етіске қарағанда функционалдылық тұрғысынан көп қызмет атқаратынын біле бермейтінімізді де атап өткіміз келеді. Негізі, грамматикамызда кездескендіктен оның функционалдылығын да, семантикасын да білу, қолданысқа түсу ағылшын тілінде де, қазақ

тілінде де тіл байлығының қорын қаншалықты толғанын көрсетуге болады. Яғни, жоғарыда берілген мысалдағы ырықсыз етістің құрылымы назарды кімнің әңгімелеушіні жалғыз қалдырғанынан оның жалғыз қалу күйіне ауыстырады. Бұл жерде ырықсыз етістің қолданылуы әңгімелеушіге әсер еткен басқалардың әрекеттерінің әсерін атап өтеді. Семантикалық мәніне келер болсақ, “-winner of the field”

«Даланың жеңімпазы» деген сөз тіркесі ырықсыз контексте жеңіс сезімін жалғыздықпен қайшылықты түрде біріктіреді. Әңгімелеушінің білдіретін эмоциясын да тыс қалдырмайды. Сонымен қатар, екіжақтылық нарративті байытады, себебі, әңгімелесушінің ішкі күйіне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Ырықсыз етістің қазіргі лингвистикадағы өзіндік маңыздылығы да бар. Оның себебіне келсек, ырықсыз етісті әрекеттің әсерлерін іс-әрекет жасаушыдан гөрі алда тұратын сипаты үшін зерттеледі. Бұл әсіресе әдеби контекстерде басымырақ көрінеді. Себебі ол кейіпкерлердің бастан кешірілгендерін, реакцияларын атап өтуге көмектеседі. Ең бастысы психологиялық бейнелер мен тақырыптық дамуды тереңдетеді.

Бұл мысалдарда сабақты етіс мәтіндердегі ойдың шұғылдық пен айқындықты, оқиғаның жанды және тартымды болуын қамтамасыз етсе, ырықсыз етіс мәтіндегі стратегиялық түрде салдарлар мен эмоциялық тереңдікті атап өту үшін пайдаланылады. Қазақ тілінде немесе ағылшын тілінде болсын әр етістің өзіндік формасы мен мазмұны, қолданыстағы көзделген мақсаттары бар екені анық және оларды осы мақалада айқындап, талдап көрсетуге тырыстық.

Зерттеудің нәтижелері тіл білімінің өрісінде жаңа білімдерді қалыптастыруға, тіл құрылымындағы функционалдық байланыстарды ашық көрсетуге және тілдердің даму динамикасын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл білімдер тілдік құбылыстарды жан-жақты талдауда және тіл оқыту әдістемесін жетілдіруде пайдалы болады. Осы зерттеулер арқылы тіл білімінде теориялық және әдістемелік негіздердің дамуына үлес қосылғанын көруге болады.

Қорытынды

Қазақ тілінің етіс категорияларының тарихына көз жүгіртсек, олардың пайда болуынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі ғылыми тұрғыдан теориялық және зерттеу жұмыстарының ықпалымен күрделі өзгерістерге ұшырағанын көреміз. Бұл өзгерістер, әсіресе, шағыс етіс сынды арнайы функционалдық маңызы бар етіс түрлерінің танылуы мен қолданылуына қатысты ғалымдар арасындағы пікірталастарды қамтиды. Бұл зерттеулер шағыс етістің ортақ етіс түрімен біріктірілмей, өз алдына ерекше етіс ретінде сақталуының маңыздылығын көрсетеді. Сабақты етіс категориясының қазақ тіліндегі орны және оның грамматикалық жүйедегі басқа етіс категориялары арасындағы басты рөлін айқындау арқылы, қазақ тілінің оқулықтарында осы етіс түрінің басымдылығын ескеру қазақ тіл білімін одан әрі дамытудың маңызды қадамы болмақ. Қазақ тілі әдістемесінде тілді мәтін арқылы үйрету әдісі бар екені белгілі. Тілдік деңгейлердің (A1, A2, B1, B2) ерекшеліктерін ескере отырып, әр деңгей үшін мәтіндер құрастырылады. Тіл үйренушілер мәтінді оқыған кезде өздеріне таныс сөздерге назар аударып, мәтін мазмұнын түсінуге тырысады. Соңынан таныс емес сөздермен жұмыс істеу арқылы мәтін мазмұнымен толық танысады. Осындай таныс және таныс емес сөздер мәтін мазмұнын жақсы есте сақтату үшін тірек ретінде қолданылады [13, 8-б.].

Сондықтан, жоғарыда сілтеме берілген ойға келісе отырып, етістің категориясына қатысты ойымызды былайша жеткіземіз. Яғни, бастапқы он етіс категориясының қазақ тілі грамматикасындағы орны мен маңызы туралы әңгіме қозғалғанда, олардың әрқайсысының функционалдылығына тереңдетіп зерттеу жүргізу қажеттілігі айқын. Егер осы етіс түрлері тіліміздің грамматикалық жүйесіне толықтай қайта енгізіліп, олардың мән-мағынасы толығымен ашылса, қазақ тілінің байлығы мен әр алуандығы одан сайын артар еді. Мұның

өзі етіс категориясының қайта қарастырылуы тиіс екендігін білдіреді. Заманауи өзгерістерге бейімделе отырып, қазақ тілінің лексика-грамматикалық нормаларын сақтау арқылы тілдің өзектілігін жоғалтпай, мәдени және лингвистикалық мұрасын қорғауымыз қажет. Бұл ретте, өзге тілдердің ықпалынан алшақтап, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін, заңдылықтарын басшылыққа алып, тіліміздің дамуына жаңа серпін беруіміз керек. Орыс тілінен (шетел тілдерінен) келген аудиториялар үшін қазақ тілінің етіс категориясын үйренуде кездесетін қиындықтар мен түсінбестіктер, әсіресе, табыс септігінің жасырын қолданысын түсінудегі кедергілерді көрсетеді. Мәселен, «Май жақ» сияқты сөйлемдердің мағынасын толық ашу үшін, сөйлем ішіндегі жасырын мағыналы элементтерге ерекше назар аудару қажет. Осыған байланысты, тіл үйренушілерге сөйлемді толыққанды түсіндіру үшін олардың логикалық және грамматикалық анализ жасау дағдыларын дамыту маңызды. Сондай-ақ, орыс тілінің грамматикалық жүйесімен салыстырғанда кездесетін түсініксіз жағдайларды жеңілдету үшін нақты мысалдар мен түсіндірмелер беру арқылы қазақ тілінің ерекшеліктерін тиімді түсінуге ықпал етуге болады. Мысалы, қазақ тілін үйренушілер *Май жақ* деген сөйлемдегі *май* сөзін – зат есім, *жақ* – етістік деп айқындайды. Бұны етіс категориясындағы сөйлем деп қабылдамау себебі – сөйлем ішінде табыс септігіне (кімді? нені?) жауап беріп тұрған сөздің жоқтығын алға тартады. Алайда, бұл сөйлемнің сыры – табыс септігіне жауап беруші сөздің мағынасы сөйлем ішінде жасырын жатқандығында. Бұндай жасырын мағыналы сөйлемдер ауыз-екі сөйлеуде кездесіп тұратыны әбден мүмкін. Егер орыс (шетел) тілді аудиториядағы қазақ тілін үйренушілерге *Майды нанға жақ* деген сөйлем ретінде анығырақ берер болсақ, олар *нені* деген сұрақты қою арқылы сөйлемді етіс категориясына жататынын түсінген болар еді. Дегенмен, орыс аудиторияларында табыс септікте тұрған сөзді таба алмай шатасуларының тағы да бір себебі, орыс тіліндегі *винительный падеж*-дің сұрақтары *кого? что?* болып келгендіктен, көбіне *что?* сұрағына мән беріп, *иминительный падеж кто? что?* сұрақтарындағы *что?* сұрағымен шатастыратындықтарында. Кез келген аудиторияда қазақ тілін оқыту мен үйрету үрдісінде, тілдік күрделіліктерді жеңілдету жолдарын іздестіру, өмірдегі нақты құбылыстар мен жағдаяттарды үлгі ету арқылы тілдің сұлулығы мен көркемдігіне ерекше назар аудару, оқыту әдістемесінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Егер біз қазақ тілін күнделікті қарым-қатынаста көркем және тартымды түрде пайдалана білсек, бұл тіл үйренуге деген ынтаны арттырып, тіл біліміне деген сұранысты күшейтер еді. Осы орайда, мектептен бастап практикалық қазақ тілі оқулықтарында грамматикалық ережелерді тереңдете зерттеу және білім беру – Ахмет Байтұрсынұлы белгілеген етіс категорияларының қолданыстағы маңызы мен өміршеңдігін одан әрі нығайтуға ықпал етер еді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларының ерекшеліктерін салғастыру арқылы тілдік құрылымдардың әртүрлілігін ашу алдағы мақсаттардың бірі болып қала бермек. Бұл зерттеу екі тілдің грамматикалық құрылымдарын тереңірек түсінуге және олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік беретінін қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің біріне айналып келе жатқанын да білеміз. Оның бір дәлелі ретінде таяуда жарыққа шыққан қазақ және ағылшын тілінде түсіндірме сөздерімен бірге мысалдарымен ұсынылған оксфорд сөздігі дәлел бола алады. Екі тілдің етіс категорияларын салғастыру барысында зерттеу нәтижесі қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларының әртүрлі жүйелерде құрылғаны анықталды. Қазақ тілінде етіс категориясы жұрнақтар арқылы жасалса, ағылшын тілінде бұл категория көбінесе көмекші етістіктер арқылы білдіріледі. Ағылшын тілінің өзіндік грамматикалық ерекшелігі бойынша көмекші етістігі актив войста емес, пассив войста ғана орын алады. Мәселен келесі сөйлемде қазақ тілінде «зерделенеді» деген сөйлем ішіндегі етіс ағылшын тілін сөйлемді толық аударған кезде «to be» етістігінің жіктелу формасы «is» қолданысы арқылы аударылатынын көреміз: «Педагогиканың ғылыми пәндер жүйесі ретіндегі құрылымының даму генезисі»

зерделенеді. / The development genesis of the structure of pedagogy as a system of scientific disciplines *is examined* [14, 12-б.]. Қазақ тіліндегі етіс жұрнақтары етістіктің мағынасына қосымша мағыналар үстеу арқылы іс-әрекеттің орындалу тәсілін, іс-әрекеттің субъектісі мен объектісі арасындағы қатынасты нақтылайтынын атап өттік. Мысалы, «жаз» етістігіне «-дыр/-дір» жұрнағын қосу арқылы «жаздыр» етістігі іс-әрекеттің басқа біреу арқылы орындалуын білдіретінін көрсеттік. Ал ағылшын тіліндегі етістің жасалу жолына келетін болсақ, мысалы, «write» етістігін «to make someone write» немесе «to be written» түрінде өзгерте отырып, етіс мағынасын көрсетуге болады, бұл жағдайда көмекші етістіктер (make, be) қолданылады. Бұл туралы жоғарыда атап өттік, яғни ағылшын тілінде пассив войстағанакөмекші етістіктің түрленген формасы арқылы жасалатынын. Ал актив войсы болса, ол қазақ тіліміздегі салт етістіктің жасалу жолына ұқсайды. Мәселен: “I write essay once a week” және осы сөйлемді пассивке ауыстырған кезде көмекші етістікті қолданып “Essay is written once a week” деген көрініс береді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларының салғастырмалы талдауы көрсеткендей, екі тілдегі етіс құрылымдарының арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Қазақ тілінде етістіктердің мағынасын өзгертетін жұрнақтар кеңінен қолданылса, ағылшын тілінде көмекші етістіктер арқылы етіс мағынасы жасалады. Бұл айырмашылықтар тілдік құрылымдардың мәдени және тарихи дамуының әсерінен туындайды деп болжауға болады. Сондай-ақ, бұл салғастырмалы зерттеу тіл үйренушілерге және аудармашыларға екі тіл арасындағы құрылымдық ерекшеліктерді түсінуге көмектеседі деген пайымдауға болады.

Тілдер арасындағы бұл түсініктемелер олардың қолданылу аясын кеңейтуге және тілдік білімді тереңдетуге ықпал етеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі етіс категорияларын салғастыру іс-әрекеттер мен олардың орындаушыларының грамматикалық жағынан қалай білдірілетіндігінде маңызды айырмашылықтарды ашып көрсетеді. Қазақ тілінде етіс көбінесе етістіктерге тікелей қосылатын жұрнақтар арқылы білдіріледі, бұл етістікке себепкерлік, өздік немесе бейтараптық сияқты нюанстарды қосып, сөйлем мағынасын байытады. Бұл морфологиялық ерекшелік сөйлеушінің мақсатына сәйкес етістіктердің мағынасын қысқа және икемді түрде өзгертуге мүмкіндік береді. Ал ағылшын тілінде негізінен көмекші етістіктер етіс категориясын білдіру үшін қолданылады, бұл оның құрылымын бекітілгенімен қатар анық және түсінікті етеді. Бұл айырмашылық тек әр тілдің грамматикалық құрылымдарының ерекшелігін ғана емес, сонымен қатар қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеушілердің іс-әрекеттер мен агенттердің нюанстарын білдіру үшін қолданатын кең ауқымды тілдік стратегияларды да көрсетеді. Бұл айырмашылықтарды түсіну тілдік зерттеулер, аударма дәлдігі және тіл үйрену үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 191 б.
2. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М.: Русский язык, 2001. – 288 с.
3. Имамбаева Ғ.Е. Қазақ тіліндегі етіс категориясының лексика-грамматикалық табиғаты: монография. – Павлодар: ЭКО, 2014. – 352 б.
4. Ахметов Е.Б., Имамбаева Ғ.Е. Етіс категориясының теориялық мәселелері // Торайғыров университетінің хабаршысы. – 2010. – №3. – Б. 6–11.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл құралы. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
6. Жұбаева О.С. «Етіс» грамматикалық концепті: когнитивті аспект // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. – 2017. – №3 (167). – Б. 105–113.
7. Ахметова С.Г. Қазақша – ағылшынша – орысша фразеологиялық сөздік. – Алматы: Мектеп, 2021. – 696 б.
8. Труды института лингвистических исследований. Том XI, часть 1. – СПб.: Наука, 2015. – 901 с.

9. Hopkins Diana, Cullen Pauline. Grammar for IELTS. Self-study grammar reference and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 258 p.
10. Жұмсалымды грамматика: монография-оқулық. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 508 б.
11. Bulwer-Lytton E. Alice, or the Mysteries. – M.: RUGRAM, 2018. – 664 с.
12. Бронте Ш. Джейн Эйр / пер. с англ. В.О. Станевич. – М.: Эксмо, 2020. – 576 с.
13. Омарова С.Қ., Қадашева Қ.Қ., Мырзаханова. А.Қ. Қазақ тілін үйретуде мнемоникалық әдістерді қолданудың тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4(130). – Б. 209–220.
14. Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 340 б.

REFERENCES

1. Alkebaeva D.A. Qazaq tilinin funkcionaldy grammatikasy [Functional grammar of Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 191 b. [in Kazakh]
2. Sheliakin M.A. Funkcionalnaia grammatika russkogo iazyka [Functional grammar of Russian language]. – M.: Russkiy iazyk, 2001. – 288 s. [in Russian]
3. Imambaeva G.E. Qazaq tilindegi etis kategoriasynyn leksika-grammatikalыq tabigaty: monografiya [The lexics-grammatic feature of Kazakh voice category: monography]. – Pavlodar: EKO, 2014. – 352 b. [in Kazakh]
4. Ahmetov E.B., Imambaeva G.E. Etis kategoriasynyn teorialyq maseleleri [Theoretical issues of categories of voice] // Toraigyrov universitetinin habarshysy. – 2010. – №3. – B. 6–11. [in Kazakh]
5. Baitursynuly A. Til quraly [Language tool]. – Almaty: Sardar, 2009. – 348 b. [in Kazakh]
6. Jubaeva O.S. «Etis» grammatikalыq koncepti: kognitivti aspekt [Grammatical concept of “Voice”: cognitive aspect] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin habarshysy. «Filologia» seriasy. – 2017. – №3 (167). – B. 105–113. [in Kazakh]
7. Ahmetova S.G. Qazaqsha – agylshynsha – orysshа frazeologialыq sozdik [Phraseological dictionary Kazakh-English-Russian]. – Almaty: Mektep, 2021. – 696 b. [in Kazakh]
8. Trudy instituta lingvisticheskikh issledovaniy [Work of linguistic investigation of institute]. Tom XI, chast 1. – SPb.: Nauka, 2015. – 901 s. [in Russian]
9. Hopkins Diana, Cullen Pauline. Grammar for IELTS. Self-study grammar reference and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 258 p.
10. Jumsalymdy grammatika: monografiya-oqulyq [Practical Grammar: monograph-textbook]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2016. – 508 b. [in Kazakh]
11. Bulwer-Lytton E. Alice, or the Mysteries. – M.: RUGRAM, 2018. – 664 с.
12. Bronte Sh. Djein Eir / per. s angl. V.O. Stanevich. – M.: Eksmo, 2020. – 576 s. [in Russian]
13. Omarova S.Q., Qadasheva Q.Q., Myrzahanova. A.Q. Qazaq tilin uiretude mnemonikalыq adisterdi qoldanudyn tiimdiligi [The Effectiveness of Using Mnemonic Methods in Teaching the Kazakh Language] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4(130). – B. 209–220. [in Kazakh]
14. Taubaeva Sh.T. Pedagogikanyn filosofiasy jane adisnamasy [The Effectiveness of Using Mnemonic Methods in Teaching the Kazakh Language]: oqulyq. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 340 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDC 372.881.111.1; IRSTI 16.01.45
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.85>Z. KHALMATOVA¹, L. KAZYKHANKYZY², M. SEITOVA³¹PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ziyoda.khalmatova@ayu.edu.kz²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: lazura.kazukhankyzy@ayu.edu.kz³PhD, Assistant Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kzTHE IMPACT OF READING WHILE LISTENING TO AUDIOBOOKS IN FOSTERING
KAZAKH EFL LEARNERS' MULTISENSORY LEARNING ABILITIES

Abstract. Reading while listening (RWL) to audiobooks can effectively improve reading comprehension and overall literacy skills. Audiobooks provide an auditory experience that can enhance comprehension, especially for students struggling with decoding or fluency. Students listening to audiobooks can internalize and model the pacing, expression, and prosody demonstrated by the narrator, thereby improving their reading fluency.

The current study aimed to identify the impact of RWL on audiobooks in enhancing Kazakh EFL learners' multisensory learning abilities, such as visual and auditory learning.

The experimental research design was used to determine a cause-and-effect relationship between using RWL and audiobooks in improving multisensory learning abilities of learners and listening-only (LO) comprehension. The true experimental design was used in this research study, in which the group was divided into control and experimental groups to implement the treatment for the experimental group. The participants were 1st-year students studying English as a compulsory course at the Philology Faculty of Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. A quantitative data collection method was used to collect and analyze the data. Inferential statistics in terms of Independent samples t-test and Paired samples t-test were used to analyze the data.

The results reveal that the experimental group's students who instructed using RWL to audiobooks of the novel performed better than the control group's students who instructed using listening only to the novel. Accordingly, the impact of RWL on audiobooks in fostering multisensory learning abilities of Kazakh EFL learners was approved. Ultimately, learners can improve their multisensory learning abilities by RWL to audiobooks compared to those who listen only to audiobooks.

Keywords: reading while listening, listening only, audiobooks, EFL Kazakh learners, reading and listening comprehension, multisensory learning abilities.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Khalmatova Z., Kazykhankyzy L., Seitova M. The Impact of Reading While Listening to Audiobooks in Fostering Kazakh EFL Learners' Multisensory Learning Abilities // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 180–190. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.85>

***Cite us correctly:**

Khalmatova Z., Kazykhankyzy L., Seitova M. The Impact of Reading While Listening to Audiobooks in Fostering Kazakh EFL Learners' Multisensory Learning Abilities // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 180–190. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.85>

Date of receipt of the article 01.04.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

З. Халматова¹, Л. Қазыханқызы², М. Сейтова³

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ziyoda.khalmatova@ayu.edu.kz

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: lazura.kazukhankyzy@ayu.edu.kz

³PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

Қазақстандық ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренушілердің көп-сенсорлық қабілеттерін қалыптастыруына аудиокітап тыңдау кезінде оқуының әсері

Аңдатпа. Аудиокітаптарды тыңдау кезінде оқу (RWL) оқуды түсіну және жалпы сауаттылық дағдыларын жақсартудың тиімді құралы болуы мүмкін. Аудиокітаптар – қайта кодтау немесе еркін сөйлеуде қиналатын студенттер үшін түсінуді жақсартатын есту тәжірибесін қамтамасыз етеді. Аудиокітаптарды тыңдайтын студенттер баяндаушы көрсеткен жылдамдықты, экспрессияны және просодияны іштей қабылдай алады, бұл өз кезегінде олардың еркін оқуын жақсартуға ықпал етеді.

Бұл зерттеудің мақсаты қазақ тілді ағылшын тілін үйренушілердің көру және есту арқылы оқыту сияқты мультисенсорлық оқу қабілеттерін арттыру үшін аудиокітаптарды тыңдау кезінде оқу (RWL) әсерін анықтау болып табылады.

Оқушылардың мультисенсорлық оқу қабілеттерін жақсарту үшін аудиокітаптарды тыңдау кезінде оқуды пайдалану мен тек тыңдап түсіну (LO) арасындағы себеп-салдар байланысын анықтау үшін эксперименттік зерттеу дизайны пайдаланылды. Бұл зерттеуді жүргізуде эксперименттік дизайн қолданылды, онда бақылау және эксперименталды болып бөлінген топтарда зерттеу жүргізілді. Қатысушылар Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің филология факультетінде ағылшын тілін міндетті курс ретінде оқып жатқан 1-курс студенттері болды. Деректерді жинау және талдау үшін сандық деректерді жинау әдісі қолданылды. Деректерді талдау үшін тәуелсіз үлгілер t-тесті және жұптастырылған үлгілер t-тесті тұрғысынан қорытынды статистика пайдаланылды.

Нәтижелер романның аудиокітабын тыңдау кезінде оқу арқылы қолдануды тапсырған эксперименталды топ студенттерінің романды тек тыңдаумен шектелген бақылау тобының студенттеріне қарағанда жақсы нәтиже көрсеткенін көрсетті. Тиісінше, бұл қазақ тілді үйренушілердің мультисенсорлық оқу қабілеттерін дамытудағы аудиокітаптарды тыңдау кезінде оқу әсерінің жоғары екенін мақұлдайды. Осылайша, аудиокітаптарды тек қана тыңдайтындармен салыстырғанда тыңдау кезінде оқу арқылы тыңдаушылардың мультисенсорлық бейімділіктерін жақсартуға алады деп айтуға болады.

Кілт сөздер: тыңдау кезінде оқу, тек тыңдау, аудиокітаптар, қазақстандық ағылшын тілін үйренушілер, оқу және тыңдап түсіну, мультисенсорлық қабілеттер.

З. Халматова¹, Л. Қазыханқызы², М. Сейтова³

¹PhD, старший преподаватель Международного казахско-түрецького университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ziyoda.khalmatova@ayu.edu.kz

²PhD, старший преподаватель Международного казахско-түрецького университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: lazura.kazukhankyzy@ayu.edu.kz

³PhD, ассоциированный профессор, Международный казахско-түрецький университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: meruyert.seitova@ayu.edu.kz

Влияние чтения при прослушивании аудиокниг на формирование мультисенсорных способностей казахстанских студентов, изучающих английский язык как иностранный

Аннотация. Чтение во время прослушивания (RWL) аудиокниг может быть эффективным инструментом для улучшения понимания прочитанного и общих навыков грамотности. Аудиокниги создают слуховой опыт, который способствует лучшему пониманию текста, особенно для студентов, испытывающих трудности с декодированием или беглостью речи. Студенты, слушающие аудиокниги, могут усваивать и перенимать темп, интонацию и просодию, демонстрируемые рассказчиком, что, в свою очередь, способствует улучшению их беглости чтения.

Целью данного исследования было изучить влияние RWL аудиокниг на развитие мультисенсорных способностей обучающихся английского языка как иностранного (EFL), включая визуальное и слуховое обучение.

Для выявления причинно-следственной связи между использованием RWL для улучшения мультисенсорных способностей и только прослушиванием (LO) был применен экспериментальный метод исследования. Исследование проводилось с использованием экспериментального метода, в котором участники были разделены на контрольную и экспериментальную группы, причём в экспериментальной группе применялся метод RWL. Участниками были студенты 1-го курса филологического факультета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, изучающие английский язык как обязательный курс. Для сбора и анализа данных был использован количественный метод. Для анализа применялись t-тесты для независимых и парных выборок.

Результаты показали, что студенты экспериментальной группы, обучавшиеся с использованием RWL на основе романа, показали лучшие результаты, чем студенты контрольной группы, использующие только прослушивание (LO). Таким образом, было подтверждено, что RWL способствует развитию мультисенсорных навыков казахстанских студентов, изучающих английский как иностранный язык. В итоге можно заключить, что метод RWL помогает улучшить мультисенсорные способности учащихся по сравнению с простым прослушиванием аудиокниг.

Ключевые слова: чтение при прослушивании, только прослушивание, аудиокниги, казахстанские изучающие английского языка, чтение и понимание на слух, мультисенсорные способности.

Introduction

The digital age has changed how we read nowadays; instead of reading books in the traditional way, we listen to audiobooks from smartphones, tablets, and computers, where different kinds of texts are available in several different technological formats. An audiobook is an electronic book format that is listened to instead of being read traditionally. Historically, the audiobook has been described as a kind of by-product of the printed book and as a service for readers who, for various reasons, have difficulty reading printed books either because they do not see well, have not learned to read (yet), or because they have dyslexia [1].

With the advent of technology, audiobooks are used extensively in all kinds of professional spheres, especially in learning foreign/second languages. Audiobooks are typically read by skilled narrators who demonstrate fluent reading and proper pronunciation. Audiobooks expose students to a wide range of vocabulary, including words they might not encounter in everyday conversations [2]. Hearing new words in context can enhance vocabulary acquisition and comprehension. Audiobooks can make reading more enjoyable and accessible for students who might find traditional reading challenging or unengaged. By immersing students in well-narrated stories, audiobooks can spark a love for literature and encourage further reading [3].

Audiobooks can be a valuable tool for multisensory learning, which involves engaging multiple senses simultaneously to enhance the learning process. While traditional reading relies

primarily on visual input, audiobooks introduce auditory stimulation, which can complement and enhance the learning experience [4]. Reading while listening (RWL), also known as simultaneous reading, is a form of multisensory learning that combines visual and auditory input. It involves reading a text while listening to an audio recording of the same material [5].

Reading while listening, according to Kartal & Simsek, assists language learners in matching the spoken form with the written form in order to develop skills of auditory discrimination and recognition, where the learners become accustomed to the spoken rate, rhythm, and natural flow of the language and understand how to chunk the texts [6]. RWL has advantages such as improving concentration and making aural input more interesting with sound effects [7]. Hill also mentions that simultaneously reading and listening can be very beneficial in increasing reading speed because it transitions learners from a word-by-word reading style [8].

Much research has been carried out to reveal the importance and effectiveness of RWL to audiobooks in teaching English as a second language in general. By measuring the benefits of listening to extended stretches of straightforward narrative to attain a global understanding of the text, Brown found out that 58% of students preferred reading while listening. In comparison, 2% of students had chosen listening only [9]. Later on, Brown, Waring, and Donkaewbua compared three modes of vocabulary learning with 35 Japanese college students studying three graded readers: reading, reading while listening (RWL), and listening only (LO). Students learned the most words in the RWL mode, followed by reading only and then LO. Furthermore, students found the story presented in RWL mode to be the most comfortable, with more students responding that the story was easy and exciting, that they knew most of the words, and that they understood the story [10].

Chang compared the comprehension of two short stories of equal level and length (approximately 1,500 words) by L2 listeners with RWL versus LO. Students were given an immediate post-test on story sequence to assess overall listening comprehension and a gap-filling test to assess language gains. Overall, the students performed 10% better in the RWL mode than in the LO mode [7, p. 661]. By investigating the effects of reading while listening (RWL) to audiobooks on EFL learners' listening fluency and by-product vocabulary gain, Chang compared RWL treatment and formal instruction. Regarding the vocabulary levels test, the RWL group gained more marks than the control group. Besides, the RWL group improved dictation scores by more than 100%, implying that RWL increased students' listening speed [11].

Verlaan and Ortlieb compared the effects of RWL versus silent reading on the comprehension performance of students enrolled in a 10th-grade high school English course based on the premise that reading comprehension is related to inner speech. Students alternated between reading while listening and reading silently while reading portions of a novel, taking assessments at the end of each instructional modality. The findings revealed that RWL improved the comprehension performance of struggling readers, laying the groundwork for reading professionals to incorporate RWL into their instruction to scaffold students' comprehension abilities [12].

Examining the rate of reading, reading-while-listening, and listening to stories in incidental vocabulary acquisition of Japanese learners, Brown et al. revealed that reading-while-listening was more effective than reading and listening only [10, p.150]. Similarly, Van Vu & Peters examined the impact of reading-only, reading-while-listening, and reading with textual input enhancement on the vocabulary knowledge of Vietnamese EFL learners and found that reading with textual input enhancement resulted in significantly greater vocabulary learning compared to reading-only [13]. In our study, the reading-while-listening strategy had benefits for the experimental group, which demonstrated a significant improvement in vocabulary knowledge compared to the control group after the intervention.

Existing research, in addition to our study's findings, provides further evidence for the effectiveness of RWL in improving language learning outcomes. Tragant and Vallbola conducted a study on young EFL learners' perceptions and engagement levels during Reading While Listening

activities and found that this method had a positive impact on students' attitudes and engagement with English reading [14].

Teng compared the effects of reading-while-listening and reading-only conditions on EFL learners' vocabulary acquisition [15]. The study found that the reading-while-listening condition resulted in a higher number of words learned, suggesting that incorporating auditory input alongside reading activities is an effective way to facilitate vocabulary acquisition.

In a recent study, Granena, Munoz, and Tragant investigated the influence of L1 reading-related factors on L2 learning during extensive reading-while-listening instruction. The study found that students with positive attitudes towards reading in their first language and those with a supportive reading environment at home showed greater L2 learning gains in writing. A positive L1 reading experience may positively impact L2 learning outcomes [16].

A study conducted by Gobel and Kano evaluated a year-long program for first-year university students. The program involved reading while listening and was found to have significant effects on reading rate and vocabulary recognition. Although the program did not directly impact general English proficiency, it highlighted the specific benefits of RWL interventions on specific language skills [17].

Examining the comparative effects of the Reading-While-Listening practice (RWL) and a proposed practice of Listening before Reading while Listening (LBRWL), Thai scholars Tangkarn and Gampper conducted true experimental research design to overall 138 participants who were divided into three groups, with two experimental groups (RWL and LBRWL groups) and a positive control group (high language proficiency group) as the top baseline. The results indicated that participants in both experimental groups were found to gain higher scores than those in the control group [18]. Artikasari and Anugerahwati implemented the podcast with transcripts through a reading-while-listening strategy to improve EFL students' listening comprehension and discovered that 86 % of students achieved the standard passing score. Finally, they noted that the RWL strategy is an effective teaching strategy, especially for low-level students, to improve their comprehension and listening skills [19].

Regarding Kazakhstani studies, Tismagambet conducted research on the effects of audiobooks on the reading fluency and motivation of ninth-grade Kazakhstani EFL learners. The study revealed that audiobooks had a significant positive impact on reading speed; however, there was not a substantial increase in motivation compared to silent reading. This suggests that the main benefit of audiobooks lies in enhancing reading fluency rather than motivation [20]. Similarly, Shvaikovskiy and Lipatova investigated the impact of digital technologies on the development of receptive skills, such as listening and reading, in Kazakhstani English language classrooms. Their study highlights the difficulties students face in mastering these skills and advocates for the incorporation of authentic materials and innovative digital tools to improve comprehension and communication [21]. Considering these findings, both studies underscore the importance of well-developed receptive skills in successful language learning, emphasizing the potential of digital technologies and audiobooks to enhance student engagement and proficiency when used effectively in Kazakhstani educational contexts.

The research aims to determine the impact of RWL on audiobooks in fostering Kazakh EFL learners' multisensory abilities, which combine both auditory and visual input. In line with this purpose, the following research questions have been chosen:

- 1) Is there any statistically significant difference between the control group and experimental groups' pre-test results?
- 2) Is there any statistically significant difference between the post-test results of the control and experimental groups?
- 3) Is there any statistically significant difference between the mean scores of the experimental group's pre-test and post-test?

4) Is there any statistically significant difference between the mean scores of the control group's pre-test and post-test?

Research methods and materials

The present study involved an experimental design to determine the impact of RWL on audiobooks and Kazakh EFL learners' multisensory development. According to Hinkelmann K. and Kempthorne D., it refers to the process of planning and conducting scientific experiments to answer research questions or test hypotheses and involves various components, such as the selection and manipulation of variables, the formation of control groups, the determination of sample sizes, and the implementation of data collection and analysis methods [22]. This study used a "true experiment" design, in which participants were randomly assigned to different groups (e.g., an experimental group and a control group) and tested before and after the intervention or treatment was administered. The post-test is used to assess the treatment's impact on the participants. The true experimental design has the advantage of allowing researchers to determine the effect of the treatment while controlling for other variables that may influence the outcome. However, the design has limitations, such as the possibility of confounding variables and the possibility of bias in participant selection.

Sample of the Study

A sample is the particular group from which data will be gathered. The study's sample consisted of first-year bachelor students at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in Turkistan, Kazakhstan. Two pre-intermediate level groups of students were chosen as the experimental and control groups, with a total of 30 students enrolled. The experimental group included fifteen students, while the control group included fifteen. The experiment lasted eight weeks and occurred in the first semester of the 2023-2024 academic year. As an experiment conductor, the researcher prepared a methodological basis based on RWL to enhance learners' multisensory abilities. During the experiment, the researcher was also involved as an observer in order to control the lesson procedure.

Implementation Procedure

The experiment lasted eight weeks during the first semester of the 2023–2024 academic year. Before the experiment, the experimental and control groups listened only to the short story “Journey's End” by Jan Carew to identify students' listening comprehension. For these two groups, the pre-tests were conducted. During the experiment for eight weeks, Frances Hodgson Burnett's novel “The Secret Garden” was used for the experimental group based on reading while listening (RWL) to an audiobook from the YouTube platform and for the control group based on listening only (LO) to audiobook in MP3 version.

Tangkakarn and Gampper provide RWL, which can be summarized in the following steps that were used while creating instructions for the experimental group lessons:

- participants listened to the novel while reading a text in the book to the story simultaneously;
- during RWL, participants took notes the unfamiliar words and worked with a dictionary;
- participants could hear the correct pronunciation and see the corresponding written form simultaneously, which aids in building vocabulary and improving reading accuracy.

Participants finally answered all questions about the novel, which took 20 minutes (for the post-test) [18, p. 792].

Eight-week lesson plans were prepared based on the audiobook (Frances Hodgson Burnett's novel “The Secret Garden”) and activities concerning context comprehension, vocabulary, and pronunciation for the experimental group. RWL has been associated with several benefits, including increased overall language proficiency, sense of the language's rhythm, reading, and listening in meaningful sense groups rather than relying on a word-by-word approach [23]. As the RWL

strategy can be used in order to promote extensive reading over time, the experimental group learners can develop concentration skills, read ahead of the teacher, and continue reading outside of the classroom [24]. Some researchers emphasize that RWL can improve comprehension, especially for low-proficiency English as a foreign language (EFL) readers. For this reason, in the current study, the pre-intermediate level learners have chosen for the implementation of RWL, where the learners are exposed to larger semantic units, which help maintain the integrity of sentences and lead to better understanding. This holistic approach encourages learners to focus on larger chunks of text rather than individual words or fragmented sentences [25; 26].

During RWL, learners follow the written text, which creates conditions for incidental vocabulary acquisition. Here, attention is directed toward the events in the story and the text, along with visual support such as pictures, aids in learning new words. Thus, each chapter's tasks included responding to vocabulary-level learning questions with synonyms, selecting the appropriate vocabulary, or filling in missing letters. The primary goal of the researcher's strategies was to engage students in learning new vocabulary. The researcher's decision to use vocabulary questions was motivated by students' eagerness to learn as much vocabulary as possible.

Achievement tests were developed to be used as the pre-and post-test instruments for the content of educational material. The tests were checked for content and face validity by the specialists in teaching English. Content validity refers to the extent to which a measurement instrument, such as a test or questionnaire, adequately represents the construct or topic it is intended to measure [27]. Face validity is a form of validity assessment that refers to the degree to which a measurement instrument appears, on the surface, to measure what it is intended to measure [28]. All notes and comments made by the specialists were taken into account.

The researcher developed multiple-choice tests to be used at the beginning and end of the treatment. Multiple-choice pre-tests concerning listening only (LO) were initially taken from control and experimental groups. Then, from the control group, multiple-choice tests of post-test concerning LO were taken, whereas RWL was taken from the experimental group. The questions were developed according to the audiobooks (short story and novel) the students had previously listened to and read. The exam consisted of 30 questions with five multiple-choice answers. These multiple-choice test questions were about listening rea, reading comprehension, and vocabulary. For instance, students were asked to choose the definition of “sulky” based on their understanding of the audiobook. SPSS (statistical package for the social sciences) version 23.0 was used to analyze the results. The data was analyzed using inferential statistics such as the Independent samples t-test and the Paired samples t-test.

Results

A pre-test was administered to both groups (experimental and control) to test their equality. The results are presented in Table 1.

Table 1 – Pre-test results of experimental and control groups

	N	Mean	Stand. Deviation	t	p
Control group	15	3,0269	,24160	,191	,850
Experimental group	15	2,9998	,49247		

p=0.05

As can be seen from Table 1, when the results of the two groups were analyzed for differences using the independent samples t-test, a statistically significant difference between the mean scores of the experimental group and the control group was not revealed. The experimental group's mean score was X=2,9998; the control group's was X=3,0269. The t value was calculated as (t=,191), and the significance level was (p=,850).

After the treatment, the post-test was conducted on the experimental and control groups. The results are presented in Table 2.

Table 2 – Post-test results of experimental and control groups

	N	Mean	Stand. Deviation	t	p
Control group	15	3,0862	,35118	-2,961	,006
Experimental group	15	3,4433	,30791		

p=0.05

As the independent samples t-test results show, a statistically significant difference was found between the experimental and control groups' mean scores after the treatment (t=-2,961; p=,006). The experimental groups' mean scores were X=3,4433, whereas the control groups scored X=3,0862, indicating a notable difference between the results.

As the next analysis, the difference between experimental groups' pre and post-test results were compared using a paired-sample t-test. The results are presented in Table 3.

Table 3 – Experimental group's pre and post-test results

	N	Mean	Stand. Deviation	t	p
Experimental group (pre-test)	15	2,9998	,49247	-4,765	,000
Experimental group (post-test)	15	3,4433	,30791		

p=0,05

The results of the Paired samples t-test, which was used to identify the difference within the same groups pre-and post-tests, indicated a statistically significant difference in the experimental group's results (t=-4,765; p= 000). It is clearly seen from the mean scores.

The same analysis was computed to identify the difference between the control groups' pre-and post-test results, which are represented in Table 4.

Table 4 – Control group's pre-and post-test results

	N	Mean	Stand. Deviation	t	p
Control group (pre-test)	15	3,0269	,24160	-, 654	,524
control group (post-test)	15	3,0862	,35118		

p=0,05

The paired samples t-test results indicated no statistically significant difference between the control group's pre- and post-test results (t=-,654; p=,524).

Discussion

The primary purpose of this study was to determine the impact of RWL on audiobooks in fostering Kazakh EFL learners' multisensory abilities, such as visual and auditory learning. The experiment was conducted with first-year bachelor students from Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, who were divided into control and experimental groups.

At the beginning of implementation, both groups took a pre-test to ensure they started at a similar level. The results showed no significant differences between the two groups, suggesting that any changes observed in the post-test were likely due to the treatment rather than pre-existing differences in ability.

The post-test results showed a significant difference between the two groups after implementation. Students in the experimental group who read and listened to audiobooks outperformed those in the control group who merely listened. This shows that reading and listening simultaneously improve students' comprehension and retention of the subject.

Upon closer examination of the experimental group, there was a significant improvement in their post-test scores compared to their pre-test scores, indicating that reading while listening to audiobooks was highly influential in enhancing their comprehension and vocabulary. On the other hand, the control group showed slight improvement from their pre-test to their post-test, suggesting that listening alone was not as beneficial. Furthermore, this finding is in line with the literature. For instance, Brown et al. discovered that simultaneous reading and listening improved learners' vocabulary acquisition more than just reading or listening alone [10]. Van Vu & Peters also found that Vietnamese EFL learners benefited more from reading with textual input enhancement than from reading alone [13]. Gobel and Kano found significant effects on reading rate and vocabulary recognition [17]. Teng's study further supported these findings by demonstrating that learners acquired more vocabulary through reading while listening than through reading alone [15].

The findings of this study indicate that Kazakh EFL learners' multisensory abilities, such as visual and auditory learning, have enhanced, and linguistic achievement has increased from pre-test to post-test with the help of RWL to audiobooks. The result of this study coincides with the studies of Tragant and Vallbola, where it is indicated that reading-while-listening positively impacted young EFL learners' attitudes and engagement in English reading, potentially increasing their motivation and interest in learning [14]. Granena, Munoz, and Tragant's research highlighted the influence of a supportive first language (L1) reading environment on second language (L2) learning outcomes [16].

Consequently, these studies suggest that incorporating RWL activities into language learning curricula can improve learners' vocabulary acquisition, engagement, and language skill development. The research studies that have been reviewed consistently show that reading-while-listening can be a practical approach for vocabulary acquisition and can positively impact learners' perceptions and engagement during reading activities in an EFL context. Furthermore, textual input enhancement and the influence of L1 reading-related factors significantly affected vocabulary learning outcomes. Even though the previous studies were conducted in different contexts, written at different times, and used various methods of implementing reading while listening, the results were similar to the current study.

Conclusion

This study has proven the effectiveness of incorporating reading while listening to audiobooks as a teaching method for enhancing the multisensory skills of Kazakh EFL learners. By using multiple sensory modalities, particularly the combination of visual (reading) and auditory (listening) input, learners can experience a synergistic effect that promotes better comprehension and retention of the material.

The combination of visual and auditory input strengthens and complements each other, reducing cognitive load and facilitating a deeper understanding of the content. Additionally, the synchronized presentation of audio and visual components strengthens the association between written words and their corresponding sounds, improving pronunciation skills and developing phonemic awareness.

It is important to note that the multisensory input provided by reading while listening enhances language learning and increases engagement and motivation among Kazakh EFL learners. The dynamic nature of the audio stimuli adds an interactive and immersive dimension to reading activities, promoting a more enjoyable and stimulating learning experience.

Incorporating RWL activities offers a comprehensive approach to language learning that takes advantage of the inherent synergy between visual and auditory modalities. By utilizing the power of multisensory input, teachers can create more effective and engaging learning environments that cater to Kazakh EFL learners' diverse needs and preferences.

This study was carried out as a part of the project (no. AP14871686) funded by the Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

1. Have I., Pedersen B.S. Reading audiobooks // *Beyond Media Borders. Volume 1: Intermedial Relations among Multimodal Media.* – 2021. – P. 197–216. (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-030-49679-1>
2. Sekścińska I., Olszańska M. The importance of audiobooks in English language teaching // *Polish Journal of Applied Sciences.* – 2019. – V. 4. – №4. – P. 143–149.
3. Vandergrift L. Recent developments in second and foreign language listening comprehension research // *Language teaching.* – 2007. – V. 40. – №3. – P. 191–210.
4. James C.C. Engaging reluctant readers through audiobook project // *International Journal on E-Learning Practices (IJELP).* – 2017. – V. 2. – P. 82–102.
5. van Staden A., Purcell N. Multisensory learning strategies to support spelling development: A case study of second-language learners with auditory processing difficulties // *International Journal on Language, Literature, and Culture in Education.* – 2016. – V. 3. – №1. – P. 40–61.
6. Kartal G., Simsek H. The effects of audiobooks on EFL students' listening comprehension // *The Reading Matrix: An International Online Journal.* – 2017. – V. 17. – №1. – P. 112–123.
7. Chang A.C.S. Gains to L2 listeners from reading while listening vs. listening only in comprehending short stories // *System.* – 2009. – V. 37. – №4. – P. 652–663.
8. Hill D.R. Survey. Graded readers // *ELT journal.* – 2001. – V. 55. – №3. – P. 300–324.
9. Brown R. Extensive listening in English as a foreign // *Language Teacher.* – 2007. – V. 31. – P. 15–19.
10. Brown R., Waring R., Donkaewbua S. Incidental vocabulary acquisition from reading, reading-while-listening, and listening to stories // *Reading in a Foreign Language.* – 2008. – №20. – №2. – P. 136–163.
11. Chang A.C.S. The Effect of Reading While Listening to Audiobooks: Listening Fluency and Vocabulary Gain // *Asian Journal of English Language Teaching.* – 2011. – V. 21. – P. 43–64.
12. Verlaan W., Ortlieb E. Reading while listening: Improving struggling adolescent readers' comprehension through the use of digital-audio recordings // *What's hot in literacy.* – 2012. – P. 30–36. [Electronic resource]. URL: <http://www.texasreaders.org/first-yearbook.html> (date of access 12.01.2024)
13. Van Vu D., Peters E. Learning Vocabulary from Reading-only, Reading-while-listening, and Reading with Textual Input Enhancement: Insights from Vietnamese EFL Learners // *RELC Journal.* – 2020. – V. 53. – №1. – P. 85–100.
14. Tragant E., Vallbona A. Reading while listening to learn: Young EFL learners' perceptions // *ELT journal.* – 2018. – V. 72. – №4. – P. 395–404.
15. Teng F. Incidental vocabulary acquisition from reading-only and reading-while-listening: A multi-dimensional approach // *Innovation in Language Learning and Teaching.* – 2018. – V. 12. – №3. – P. 274–288.
16. Granena G., Muñoz C., Tragant E. L1 reading factors in extensive L2 reading-while-listening instruction // *System.* – 2015. – V. 55. – P. 86–99.
17. Gobel P., Kano M. Implementing a year-long reading while listening program for Japanese University EFL students // *Computer Assisted Language Learning.* – 2014. – V. 27. – №4. – P. 279–293.
18. Tangkarn B., Gampper C. The Effects of Reading-While-Listening and Listening-before-Reading-While-Listening on Listening and Vocabulary // *International Journal of Instruction.* – 2020. – V. 13. – №3. – P. 789–804.
19. Artikasari M.P., Anugerahwati M. Implementing Podcast with Transcript Through Reading-While-Listening Strategy to Improve Students' Listening Comprehension // *Jurnal Pendidikan: Teori, Penelitian, dan Pengembangan.* – 2022. – V. 7. – №12. – P. 603–611.
20. Tusmagambet B. Effects of Audiobooks on EFL Learners' Reading Development: Focus on Fluency and Motivation // *English Teaching.* – 2020. – V. 75. – №2. – P. 41–67.
21. Shvaikovskiy A.S., Lipatova D.R. Ways of Using Digital Technologies for Development of Receptive Skills in English Language Classroom // *“Language and identity in the digital age: social media, online*

- communication and language use” International scientific-practical conference. – Fergana, 2024. – P. 72–82.
22. Hinkelmann K., Kempthorne O. Design and analysis of experiments, volume 1: Introduction to experimental design. – John Wiley & Sons, 2007. – V. 1. – 672 p.
 23. Day R.R. et al. Extensive reading in the second language classroom // RELC Journal. – 1998. – V. 29. – №2. – P. 187–191.
 24. Smith R. Transforming a non-reading culture // Successful strategies for extensive reading. – 1997. – P. 30–43.
 25. Amer A.A. The effect of the teacher's reading aloud on the reading comprehension of EFL students // ELT Journal. – 1997. – V. 51. – №1. – P. 43–47.
 26. Dhaif H. Reading aloud for comprehension // Reading in a Foreign Language. – 1990. – №7. – P. 457–464.
 27. Kimberlin C.L., Winterstein A.G. Validity and reliability of measurement instruments used in research // American journal of health-system pharmacy. – 2008. – V. 65. – №23. – P. 2276–2284.
 28. HR G., Aithal P.S. Choosing an Appropriate Data Collection Instrument and Checking for the Calibration, Validity, and Reliability of Data Collection Instrument Before Collecting the Data During Ph. D. Program in India // International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMITS). – 2022. – V. 7. – №2. – P. 497–513.

UDC 37.002; IRSTI 14.01.29

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.86>**B.T. KERIMBAYEVA**¹, **Y.R. KERIMBEKOV**², **ZH.I. SATBAI**³¹PhD, Associate Professor of K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: Bkerimbayeva@zhubanov.edu.kz²PhD, O. Zhanibekov University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: Kerimbekov.yerzhan@okmpu.kz³Senior Researcher of K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: szhainar@zhubanov.edu.kz

NETWORK COMMUNICATION CULTURE IMPACT ON THE LIFELONG LEARNING OF FUTURE TEACHERS

Abstract. Currently, the influence of network communicative culture on future teachers in the context of lifelong learning is a relevant direction in educational practice. The article explores not only the impact of external factors but also the methodology of self-development for future educators within the framework of lifelong learning. The research aims to determine that the formation of a network communicative culture directly depends on the level of activity in the educational and cognitive activities of future teachers.

The article also examines the possibility of forming and assessing informational needs, processing existing information resources, and creating new ones. For this purpose, a remote survey was conducted among more than 400 first- and second-year students of K. Zhubanov Aktobe Regional University and O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University. The survey results showed that digital technologies facilitate access to up-to-date information about the latest trends and innovations in Lifelong learning.

Additionally, as methodological support, instructions for organizing and conducting video conferences, as well as for project methods are provided to future teachers through online chatbots. Thus, network communicative culture has a significant impact on the development of professional skills of future teachers, contributes to the creation of an effective learning environment, and helps them keep up with modern trends.

Keywords: Future Teacher, Network Communicative Culture, Digital Etiquette, Lifelong Learning, Major Training.

Б.Т. Керимбаева¹, Е.Р. Керимбеков², Ж.И. Сатбай³¹PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: Bkerimbayeva@zhubanov.edu.kz²PhD, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Kerimbekov.yerzhan@okmpu.kz³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: szhainar@zhubanov.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Kerimbayeva B.T., Kerimbekov Y.R., Satbai Zh.I. Network Communication Culture Impact on the Lifelong Learning of Future Teachers // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 191–205. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.86>

*Cite us correctly:

Kerimbayeva B.T., Kerimbekov Y.R., Satbai Zh.I. Network Communication Culture Impact on the Lifelong Learning of Future Teachers // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 191–205. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.86>

Date of receipt of the article 01.04.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Желілік коммуникативтік мәдениеттің болашақ мұғалімдердің үздіксіз білім алуына әсері

Аңдатпа. Үздіксіз білім алу барысында болашақ мұғалімдердің желілік коммуникативтік мәдениетінің әсері қазіргі уақыттағы білім беру үдерісінде өте өзекті бағыт. Мақалада болашақ мұғалімдердің үздіксіз білім алуында тек сыртқы факторлар жүйесінің әсер етуі ғана емес, сонымен қатар, өзін-өзі дамыту әдістемесі арқылы да іске асыруға болатындығы қарастырылған. Зерттеудің мақсаты болашақ мұғалімдердің үздіксіз білім алу үдерісінде желілік коммуникативтік мәдениеттің қалыптасуы оқу-танымдық іс-әрекеттің белсенділік деңгейіне тікелей байланысты екенін анықтау.

Мақалада ақпараттық қажеттілікті тұжырымдай білу, бағалау мүмкіндігі, ақпараттық ресурстарды қайта өңдеу және жаңаларын құру мүмкіндігі қарастырылған. Осы мақсатта Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті мен О. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің 400-ден астам болашақ бірінші және екінші курс мұғалімдері арасында қашықтықтан сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері цифрлық технологиялар болашақ мұғалімдерге үздіксіз білім берудегі соңғы трендтер мен инновациялар туралы өзекті ақпарат алуға мүмкіндік беретіндігін көрсетті.

Сонымен қатар, онлайн чат-боттар арқылы болашақ мұғалімдерге әдістемелік көмек ретінде телеконференцияларды ұйымдастыру мен іске асыру, жоба әдісі туралы нұсқаулықтар көрсетілген. Сонымен, желілік коммуникативтік мәдениет болашақ мұғалімдердің үздіксіз білім алуы барысында олардың кәсіби дағдыларын дамытуға, тиімді оқу ортасын құруға, заманауи тенденцияларды білуге зор әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: болашақ мұғалім, желілік коммуникативтік мәдениет, сандық этикет, үздіксіз білім алу, маман даярлау.

Б.Т. Керимбаева¹, Е.Р. Керимбеков², Ж.И. Сатбай³

¹PhD, ассоциированный профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актөбе), e-mail: Bkerimbayeva@zhubanov.edu.kz

²PhD, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Kerimbekov.yerzhan@oktpru.kz

³старший научный сотрудник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актөбе), e-mail: szhainar@zhubanov.edu.kz

Влияние сетевой коммуникативной культуры на непрерывное образование будущих учителей

Аннотация. В настоящее время влияние сетевой коммуникативной культуры на будущих учителей в процессе непрерывного образования представляет собой актуальное направление в образовательной практике. В статье исследуется не только влияние системы внешних факторов, но и методика саморазвития будущих педагогов в рамках непрерывного образования. Цель исследования заключается в том, чтобы определить, что формирование сетевой коммуникативной культуры напрямую зависит от уровня активности учебно-познавательной деятельности будущих учителей.

В статье также рассматривается возможность формирования и оценки информационной потребности, переработки существующих информационных ресурсов и создания новых. Для этого был проведен дистанционный опрос среди более 400 будущих учителей первых и вторых курсов Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова и Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова. Результаты опроса

показали, что цифровые технологии способствуют получению актуальной информации о последних тенденциях и инновациях в непрерывном образовании.

Кроме того, в качестве методической поддержки будущим учителям через онлайн-чат-боты предоставлены инструкции по организации и проведению телеконференций, а также методам проектной работы. Таким образом, сетевая коммуникативная культура оказывает значительное влияние на развитие профессиональных навыков будущих учителей, способствует созданию эффективной учебной среды и помогает им осваивать современные тенденции.

Ключевые слова: будущий учитель, сетевая коммуникативная культура, цифровой этикет непрерывное образование, подготовка специалистов.

Introduction

The world scientific community is guided by several conclusions on the path of human development and civilization. Currently, Alvin Toffler adds the “Digital” wave to the other waves of civilization, which he classifies as «Industrial, Post-industrial (Information)». We know that the next direction of development of civilization is the digital nature of this world. Digitalization appeared when digital resources and technologies turned up, continuous use in the daily life of every person, apart from the scientist, industry [1]. It is clear that this, in turn, has changed the paradigms of communication in all areas. Establishing communication on digital platforms through digital technologies has formed a new branch of people's communicative culture, a network communicative culture. Study of the notion of network communicative culture in the conditions of the educational sphere in the system of communication in the following units “student and teacher”, “teacher and teacher”, “teacher and parent” is analyzed. Another factor determining the relevance of the topic of network communication culture is the proposal of International Research. The only research that examines the activities of international teachers is TALIS (Teaching and Learning International Survey).

The knowledge-based economy, new technologies, the growing speed of technological changes and globalization all influence the needs to improve the population's skills and competences. In Europe, this has been acknowledged for several years [2].

Lifelong learning (LLL) covers the whole range of learning that includes: formal, informal and non-formal learning. It also includes the skills, knowledge, attitudes and behaviours that people acquire in their day-to-day experiences [3].

According to this research the results and conclusions corresponding to the situation in Kazakhstan in 2018 are presented. The conclusions and results presented were relevant for teachers and future teachers in higher education. One of the challenges posed by the global processes seen in this study in the education system in our country is the digital society and the changing requirements for skills. This means that in the future training of teachers will determine their ability to organize teaching due to the demands of the digital community and the requirement for organization of their continuous professional growth [4]. In addition, one of the regulatory documents that guide the training of future teachers in the country is the law «On the Status of a Pedagogue», approved in 2019. Article 15 of the law, “Duties of a “Pedagogue”” is specified. It states that it is “Obliged to continuously improve its professional skills, research, intellectual and creative levels” [5].

The purpose of the study is to identify the influence of network communicative culture in the LLL of future teachers. To achieve the goal, the following tasks should be completed: to analyze the native and foreign experience of the impact of network communication culture in the education system on the LLL of future teachers; to organize their professional development in accordance with the requirements of the digital society in the training of future teachers.

Research methods and materials

Research methods: analysis of theoretical information, systematization and synthesis of research materials.

To identify the content of the concept of “Network Communication Culture” (NCC), changes in the behavior of future teachers in the context of the digital transformation of education, the results of experiments in countries far and near abroad on the culture of network communication, used in dissertation and research articles.

The object of the study is the importance of developing a NCC in the LLL of future teachers in the context of the digital transformation of education.

Results and discussion

Official databases and analysis of works on platforms where the results of research are presented on the research question were analyzed. In the field of the research topic, “Network Communicative Culture”, “Digital Etiquette”, “Digital Educational Environment” were chosen as the main keywords. In the course of the study, the main terms given in relation to the topic were used in the study of world-class works scopus.com and scholar.google.com after analyzing the service, the following results were obtained. In the search for each topic in Kazakh, Russian and English, various digital results were observed.

In particular, the number of research works in the Kazakh language on the platforms of the collection of scientific research related to the concept of “Network Communication Culture” is 299, in Russian-18,300, in English-7.4 million included information. On the platforms of the collection of research works related to the concept of “Digital Etiquette”, the number of scientific papers in the Kazakh language was 277, in Russian-15,700, in English-79,100. On the platforms of the collection of research works related to the concept of “Digital Educational Environment”, the number of research works in the Kazakh language is 1200, in Russian-49 400, in English-4.8 million included information [6].

The analysis revealed significant differences in the number of information and research works on the terms “Network Communicative Culture”, “Digital Etiquette”, “Digital Educational Environment” in different languages. When analyzing these results, we take into account the following aspects:

Small amount of information in the Kazakh language: the share of information in the Kazakh language is very low, which indicates insufficient attention to these topics in the Kazakh academic community or limited resources for research in the Kazakh language.

Today the problems of pedagogical communication in an electronic environment, network communicative culture, and digital etiquette are developing pedagogical research direction that studies the effective interaction of participants in the educational process.

For example, LLL is the continuous building of skills and knowledge throughout the life of an individual. This not only promotes social inclusion, active citizenship and personal development, but also competitiveness and employment opportunities. The term lifelong, as applied to education or learning, has been in circulation for more than a quarter of a century. LLL, it is asserted, requires that learning outcomes from different settings and contexts can be linked together [7].

A.Yu. Sutugin defines the following main components [8]: schooling; activity; encouraging-regulatory; decisiveness; organizational; carrying out parts of assessment, which permits you to control the level of development of communicative culture of students and advance the educational process.

G.I. Zakharova believes that the “Simple Units” of communicative culture are communicative knowledge, skills and abilities. It shows that the ability to communicate is a complex phenomenon, since it represents a whole system of business skills of different order and character [9].

The formation of digital culture is accompanied by the following processes. It gives a person new cognitive, educational, communicative, recreational opportunities, and at the same time, standardization, consistency, averaging, equalization increase. All this inevitably leads to a loss of diversity, a change in the content and form of modern culture.

Digital culture is filled not only through the modernization of real culture, but also due to the emergence of its own elements, the existence of which is possible only in a unique virtual environment: media, individualization, expansion of creative space, anti-hierarchy, surrealism, dominance of an improvisational position over organized, polycontextual anonymity. Netiquette (English. Net – Network), or network (network etiquette) - a set of rules governing the verbal and non-verbal behavior of internet users.

This concept appeared in the mid-80s of the XX century in the echoconferences of the FIDO network, since the participants of network communities realized that excessive freedom and lack of braking mechanisms interfere with comfortable communication. Network etiquette is one of the ways of forming the linguoculture of the linguistic personality in the electronic environment of communication, a way of self-regulation that is consciously and voluntarily developed and maintained by the virtual society itself [10].

Network etiquette is sometimes referred to as “netiquette” – a combination of the words Network and etiquette. Network etiquette is a set of rules for respectful and appropriate communication on the internet. It is often referred to as internet etiquette, but it is not a legally binding set of rules, but refers to the proposed etiquette rules. Network etiquette is mainly used to communicate with strangers on the internet. The rules of network etiquette depend mainly on the community and its members. Netiquette is based on universal norms and principles of speech behavior, on the basis of which respect is given to the addressee. Like traditional speech etiquette, the main function of the netiquette is Regulatory, that is, it has a system of rules of instruction and prohibitions, compliance with which allows you to coordinate the communication process, make it convenient for all participants.

Digital etiquette includes three areas:

- 1) direct communication on the network (e-mail, messengers, etc.);
- 2) the experience of user interaction with gadgets;
- 3) online self-presentation, its types (video communication, internet conferences, personal and corporate self-presentation) [11].

In the last few years lifelong learning (LLL) and mobile and wireless technologies (MWT) have become

increasingly important in the discourses and practices of both researchers and decision makers engaged in defining new

pathways towards innovation and economic growth. The objective to set Europe up as a “knowledge society”, the so

called Lisbon strategy, was the common framework in which it was possible to incorporate these two apparently distant

issues. Before describing the links between them, LLL and MWT will be analysed separately.

In the last few years lifelong learning (LLL) and mobile and wireless technologies (MWT) have become

increasingly important in the discourses and practices of both researchers and decision makers engaged in defining new

pathways towards innovation and economic growth. The objective to set Europe up as a “knowledge society”, the so

called Lisbon strategy, was the common framework in which it was possible to incorporate these two apparently distant

issues. Before describing the links between them, LLL and MWT will be analysed separately.

The aim is to improve the quality of education, aimed at training high-class communicative competence, communicative culture, and high-quality teaching staff. Consequently, to solve the assigned tasks, the problem arises of preparing a future teacher who is able to realize the goals set in Higher School, has a developed creative thinking, and is able to realize a communicative culture [12].

Communicative culture is part of the cultural heritage of humanity in a general, global sense. Despite the difference in explanations, all researchers agree with the statement that communicative culture is the most important part of the general and professional culture of a person. In the literature review communicative culture is considered as a set of knowledge, business qualities and skills that create opportunities for the effective use of mental, physical, personal qualities of a person in solving tasks related to communication. Thus, communicative culture is a special form of social culture, covering all aspects of the interaction and communication of the future specialist, performing crucial functions (humanistic; axiological; informational; methodological; cognitive; regulatory; semiotic; integrative; educational, etc.). Communicative culture determines the quality of human interaction and communication with the outside world [13].

Based on the above, it can be seen that network communication culture influences on lifelong learning of future teachers.

LLL is a necessary part of the professional growth and success of a future teacher. This helps them to be literate, innovative and prepared for modern challenges in education. LLL also promotes the development of research skills by allowing future teachers to learn and adapt new research to improve their practices.

According to Aylin Kaplan research work the notion of lifelong learning approach is defined as a phenomena which continues from an individual's birth to death is one of the most distinct and general results. Besides, as it was found out in the Kaplan's previous publications there is a consensus on the fundamental skills, which the lifelong learning approach embraces. It was also revealed that the basic competency and skills are the following: communication skills in both native and foreign languages, digital competencies, making decisions [14].

LLL is a consistently supportive process that stimulates and empowers individuals in acquiring all the awareness, values, skills, and comprehension they would require throughout their lifetime and apply them with self-belief, innovation, and pleasure in all positions, contexts, and climates [15].

LLL has a significant impact on the formation of a network communicative culture of future teachers. Network communicative culture is the use of digital technologies and network platforms for Information Exchange, Cooperation and communication. One of the main aspects of the impact of Network Communication Culture on the LLL of future teachers is access to various materials, methods and resources.

LLL is a continuously supportive process, which stimulates and empowers individuals to acquire all the knowledge, values, skills and understanding they will require throughout their lifetimes and to apply them with confidence, creativity and enjoyment in all roles, circumstances and environment [16].

We live in a world where people must have the skills to understand, interpret and process different information. Because of that, it is essential to recognize and value all forms of learning. Thr LLL benefits individuals, communities and the country's economy, as:

1. It provides individuals with the knowledge, skills, values, attitudes and understanding they will need in life as individuals, citizens and workers.

2. It makes communities more productive and innovative, as workers create and discover new abilities and ideas. In our knowledge-based economy and society, change is constant in the

workplace. However, people who embrace LLL, who constantly learn new skills and train for new challenges, can better cope with the demands of workplace changes.

3. It strengthens the economy. The more skills, knowledge and ability that individuals develop, the greater the level of capacity in the economy. A stronger economy means citizens benefit from the chance to earn more, live better and contribute to the economic system (Canlearn, 2009) [17].

The versatility of communication, the ability to constantly replenish Information contribute to the developing of non-trivial thinking, the removal of disciplinary and organizational barriers, and the expansion of specialization of network elements. For the network space, the unification of information transmission channels is characteristic, and its individual nature. In many cases, the recipient of information is the entire community. The consumption of the necessary information does not affect the individual characteristics of the subject. Moreover, each network element acts simultaneously as a receiver and transmitter of information.

In the LLL of future teachers, the network communication culture will have the following effects:

- ability to adequately formulate the need for information;
- its effective search; the ability to recycle information resources and create new ones;
- ability to adequately select and evaluate information;
- availability of computer literacy.

Moreover, the development of a network communicative culture of future teachers can take place not only under the influence of a system of external factors, but also through the methodology of self-development. The degree of effectiveness of training in education directly depends on the activity of educational and cognitive practices. Therefore, the use of active learning methods can be considered a catalyst that stimulates and ensures their effective success. In order to form a culture of network communication for future teachers, various active methods of Group psychological work are used. The training includes discussion, modeling of situations, role-playing games of various modifications and combinations, case solving, exercises aimed at developing skills, retrospective analysis of specific situations, etc.

During the development of the proposed research article, a remote survey was conducted. More than 400 future teachers of 1-2 courses of K. Zhubanov Aktobe Regional University, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University took part in the survey. The purpose of the survey was to observe the influence of NCC on the LLL of future teachers.

Among future teachers surveyed, the number of women is 225 (56.25%) and the number of men is 175 (43.75%) (Figure 1).

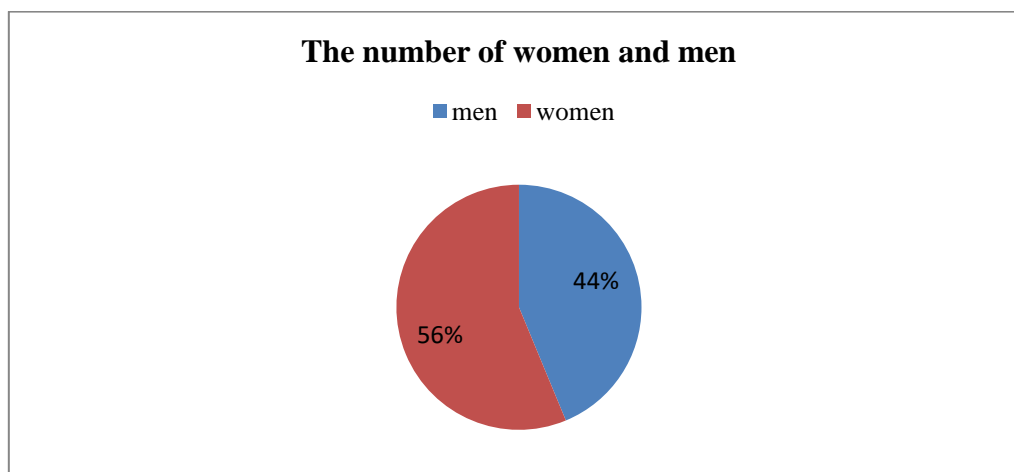

Figure 1 – The number of women and men

To the question “Have you ever heard about NCC?” 49.4% of respondents said that they have, and 50.6% said that they haven’t heard.

To the question, “Do you know the types of social chatbots?” 39.3% of respondents gave positive answer, 60.7% gave negative answer.

To the question, “Will social chatbots help in LLL?” 50.2% of respondents answered positively, and 49.8% answered negatively.

Table 1 – Research on the impact of social networking communicative culture

№	Research questions	Yes	No
1.	Have you ever heard about NCC?	49,4%	50,6%
2.	Do you know the types of social chatbots?	39,3	60,7
3.	Will social chatbots help in LLL?	50,2	49,8

“How often do you strive to use the social network?” 51.1% of respondents answered “often”, and 48.9% of respondents answered “sometimes”.

“How often do you use social chatbots in your LLL?” 40.7% of respondents said “often”, and 59.3% said “sometimes”.

Table 2 – Research on the impact of social NCC

№	Research questions	Often	Sometimes
1.	How often do you strive to use the social network?	51,1	48,9
2.	How often do you use social chatbots in your LLL?	40,7	59,3

As a result of the survey, we found out that the NCC is necessary for the LLL of future teachers.

Research in the field of domestic pedagogy does not have enough research work on the impact of NCC on the LLL of future teachers.

In addition, in the process of LLL of future teachers, you can use recommendations for creating chatbots. There are several types of offers for creating chatbots.

1. Aimylogic (<https://aimylogic.com/ru>)

A service where you can create smart chatbots. The created chatbots work on the basis of machine learning algorithms and are constantly trained. In addition to chatbots, in Aimylogic you can create voice bots, configure smart call scripts and implement them in business processes. The bot is created using a visual constructor.

Main features of chatbots:

- recognize natural speech and basic meanings. By default, the bot recognizes greetings, parting, consent, refusal, gratitude, as well as swear words;
- the bot can be trained using the example of specific phrases (for example, you can create intents and add several examples of user phrases, through machine learning, the bot recognizes most of the phrases related to this topic);
- acceptance of payments;
- ready integration with popular messengers, voice assistants and other services;
- translates dialogue to a person;
- for online stores, the option “directory of goods” is relevant. You can enter a list of goods into it, and the bot will be able to recognize requests about the product and provide users with prices, characteristics and other information about the product.

2. Flow XO (<https://flowxo.com/>)

Online chatbot builder in English. Allows you to solve any business problems, such as collecting leads, automating user support (answering frequently asked questions), accepting payments, switching between chatbot and online chat, etc.

Main features:

- creating bots using a visual constructor;
- create automated threads for key user interaction scenarios;
- acceptance of payments;
- Integration with 100 + services (Google services, CRM, payment systems, etc.);
- collect user interaction statistics;
- cross-platform interaction with users.

Supported messengers and social networks: Facebook Messenger, Telegram, Twilio, Clack you can post a chat on the site.

3. BotKits (<https://botkits.ru/>)

Online chat bot builder. You can create chatbots for messengers and social networks on the service.

Main features:

- creating scenarios and options for developing a dialogue in a chatbot;
- survey, collection and processing of user data;
- acceptance of orders and payments;
- collection of the client base;
- send a message;
- trigger messages to users who interact with the bot.

Supported messengers and social networks: VKontakte, Telegram, Facebook, Viber, Odnoklassniki, Yandex. Alice (WhatsApp integration is also expected).

BotKits has a built-in CRM with a user base that interacts with the bot. The base can be unloaded into tables for use in other systems.

4. Botmother (<https://botmother.com/ru/>)

Displays as CMS for chatbots. Allows you to create chatbots for social networks and instant messengers using the constructor and ready-made blocks.

Main features:

- installation of scripts for interaction with users;
- switch between chatbot and online chat (connect to the operator's chat);
- send files to users (videos, images, other files);
- Read QR codes;
- payment acceptance (integration with robokassa, Yukassa and other payment systems);
- communication with other services (botmother supports integration with Zapier, Albato and API-Drive services, through which you can link a chatbot with any service-from Google Sheets to distribution services and CRM);
- there is an access to dialogue with users. If the bot does not deal with the person's questions, you can view the history of interaction with the bot or connect directly to the chat.

Supported messengers and social networks: Telegram, Viber, WhatsApp, Facebook, VKontakte, Odnoklasniki.

5. Fasttrack (<https://fstrk.io/>)

A universal platform for solving business problems using chatbots.

Main features:

- visual chatbot builder for messengers;
- multi-channel scripts. You can configure and enable a single logic for all active communication channels (messengers, social networks, chat on the site, etc.);

- built-in CRM system with a complete history of client interaction with communication channels;
- processing data from users or external sources in real time;
- automatic and manual user subscriptions;
- support for the user to run multiple scripts at the same time;
- purchase in the messenger (the ability to embed a web page with a catalog and basket).

There are several options for using the platform:

- Cloud SaaS;
- Cloud SaaS with FZ-152 certification;
- solution for installation in the company's corporate network.

Supported messengers and social networks: Telegram, Viber, Facebook Messenger, VK, OK, WhatsApp, WhatsApp

6. Dexter (<https://rundexter.com/>)

Chat is a service that provides a platform for creating bots. The main part of the platform-bots adding blocks is done not with a constructor, but with a text editor. As conceived by the creators of the service themselves, this allows you to make bots as simple as possible (it is not difficult to write a short story), and avoiding blocks and schemes will allow you not to overload users.

Main features:

- send messages according to the given scenario;
- maintain and save message history with users;
- collection and processing of user data;
- send files (video, audio, images) ;
- distribution segmentation;
- send messages and messages on schedule.

Supported platforms: Slack, Facebook Messenger, Twilio, Twitter, Alexa, Viber, site.

Table 3 – Comparison of chatbot constructors

SERVICE	Link	Ready templates	Free period	Communication platforms	Additional functionality
<i>Aimylogic</i>	https://aimylogic.com/ru	ready-made intents	14 days	WhatsApp, Telegram, WeChat, Viber, Facebook, Instagram, Google Analytics, MailChimp, online chats, voice assistants	Smart call, voice bots, master builder for voice assistants
<i>Flow XO</i>	https://flowxo.com/	script templates	Unlimited	Facebook Messenger, Telegram, Twilio SMS, Clack, web sites	Analytics interaction with users
<i>BotKits</i>	https://botkits.ru/	No	7 days	VK, Telegram, Facebook, Viber, Yandex.	Trigger submissions by user base
<i>Botmother</i>	https://botmother.com/ru	No	Unlimited for one bot	Telegram, Viber, WhatsApp, Facebook, VK, web sites	Interaction analytics, trigger messages across the user base
<i>Fasttrack</i>	https://fstrk.io/	ready-made scripts	No	Telegram, Viber, Facebook Messenger, VK, WhatsApp, Email, web sites	Creating an online phrasebook in messenger, broadcast of the chat center
<i>Dexter</i>	https://rundexter.com/	ready-made templates	14 days	Slack, Facebook Messenger, Twilio, Twitter, Alexa, Viber, web sites	Statistics and analytics, mailing lists to the database of users interacting with the bot

(https://docs.google.com/spreadsheets/d/1swSqTShugtr9PU2VZT4sce39wNWQ_6K2BTJ_pt2QTR8/e dit#gid=0)

Let's take a look at the most used chatbot for Learning English.

Mondly is a platform for learning 33 languages, available on many systems such as IOS, Android and the web; it is used by 50 million people in more than 190 countries. Since its release in 2013, Mondly has gradually proven that “innovation” is one of its core values. The Mondly chatbot aims to offer lessons that encourage users to use the language they are learning in everyday situations. In addition to individual scripts for all its languages, Mondly's most important achievement is the creation of a database of key phrases. Mondly also tries to create specific learning patterns for groups of learners that combine some traits, such as similar errors. At the moment, the Mondly chatbot is trying to get closer to real interaction.

The Mondly chatbot understands spoken language, responds with a human voice, changes clothes to suit the topic of discussion, and uses gestures and facial expressions to create a dynamic dialogue. The ultimate goal of chatbot technology is to develop as specific a relationship as possible, preserve memories, think and speak like a human being, be friends, and help, teach, and support emotional contact.

Cleverbot has its own brand of artificial intelligence software, the basic concept of which is context. Cleverbot. – “smart bot”) is a web application that is guided by an artificial intelligence algorithm to communicate with people in English. Later, support for several languages was added, including Russian.

Chatbot “Andy” is used by more than 1 million students. “Andy” can be downloaded to the device for free from online markets. “Andy” focuses on the practice of colloquial speech, in connection with which the bot offers the learner a set of everyday topics: Weather, hobbies, work, etc. Virtual teacher “Andy” offers daily grammar lessons with explanations and a test for mastering the material.

The @English4you_bot chatbot was implemented on the Telegram free Messenger platform, where there are more than 500 million downloads. To use it, you need to install the above software product and find it by name in the database of virtual assistants through a search query. The @English4you_bot allows you to select the training mode: “words and idioms”, “hearing English” and “test on words, idioms and numbers”.

This bot does not have the technical functionality to support alive dialogue. The chatbot @English4you_bot works in the “question-answer” mode, i.e. the student chooses one answer to the bot's message from the options offered by the bot. The bot does not monitor the dynamics of students' assimilation of materials. @English4you_bot does not have a sufficient range of teaching materials, so it should only be used as an additional resource for learning a language.

There are different types of SMS that differ in parameters such as time characteristics, availability characteristics and target characteristics. SMS can be synchronous and asynchronous. Synchronous communication occurs in real time in the same way as a telephone conversation or direct communication. All partners in such an interaction must participate in it at the same time, although they can be in completely different places. In non-synchronous communication, participants do not have to come together at the same time. Such communication is like exchanging information through letters or sending faxes. In SMS, various technologies are used that ensure the interaction of participants. Although the use of SMS Technologies has gradually become easier, they are sometimes unreliable, slow, complex, or expensive for the user. The reasons for using SMS can be different. One-on-one interaction via SMS involves some form of communication between two people.

One-to-many interaction usually means that one person says something to an entire group of people. Many-to-many interactions are suitable for discussions, role-playing games, and group projects. The problem of the exchange of intellectual information in Computer Communication is that it is not enough for a person to correctly build his thoughts, but it must be expressed figuratively, emotionally.

They encode information in meanings of the specific to a particular group, and these codes are the core of the objects that identify SMS participants. A certain type of use of the Internet includes general and specific requirements for the communicative, normative, ethical aspects of speech culture. Thus, strategies that use the internal capabilities of SMS are based on general aspects of communication, as well as the use of social cues in text messages. A certain type of use of the Internet includes general and specific requirements for the communicative, normative, ethical aspects of speech culture.

After the results of the above survey, we examined the sequence of stages of influence of NCC in the LLL of future teachers. The learning process consists of four stages, in each of which various types of communicative situational tasks are used, which consistently reflect the formation of a NCC by future teachers. Let us establish the usage of communicative situational tasks at different stages of the development of NCC in more detail.

The first stage of NCC influence is preparation for the usage of communicative situational tasks. In order to pass this stage theoretical materials on the NC approach were collected, simple practical tasks were developed for future teachers to study the standards of teaching communication, monitor future specialists in the field of Education, evaluate their activities, and make presentations. At this stage, simple situational communicative exercises were used, which made it possible to master the basic values of learning and acquire the basic skills of interaction with students. The task of the stage is to achieve a potential level of development of the NCC of future teachers. The qualitative state of NCC at this stage of development is determined by the degree of education of professional consciousness of future teachers, familiarization with the main elements of professional culture.

The second stage involved the introduction of social chatbots into the method. Situational exercises, small situations and reproductive situational tasks were used for gradual introduction into this method. The second stage of the development of communicative culture comprised mastering the general cultural competencies of the professional environment, understanding the content of professional communication and modeling professional communications, and the transition to the next level of communicative culture: theoretical and interpretive.

At the third stage, the influence of NCC, which included the teaching of professional communications in the interaction of future teachers, therefore, in the search for a solution, tasks were required that would allow future teachers to analyze specific learning situations and, accordingly, determine their communicative behavior. In the process of solving problems, it was possible to master the practical and modeling level of NCC, transferring the structure of the subject's NCC from the theoretical level to the level of activity. NCC at this level is expressed in the situational identity of a specialist in the process of implementing professional communications.

The fourth stage the influence of NCC in LLL was characterized by a creative approach to solving the problems of professional communication. The content of the tasks made it possible to meet the needs of the student when professional ethics and culture of behavior corresponded to the inner needs and ideals of the individual. In the process of using communicative situational tasks, it was possible to demonstrate the best examples of communicative culture in the service sector.

In LLL, social chatbots were widely used in the training of future teachers. Within the framework of the educational program, the influence of a NCC was of great importance for future teachers, which is an integral part of LLL. The experiment on the introduction of communicative situational tasks was carried out in Aktobe in organizations of vocational education with training in educational specialties. Its results are shown in the diagram (Figure 2).

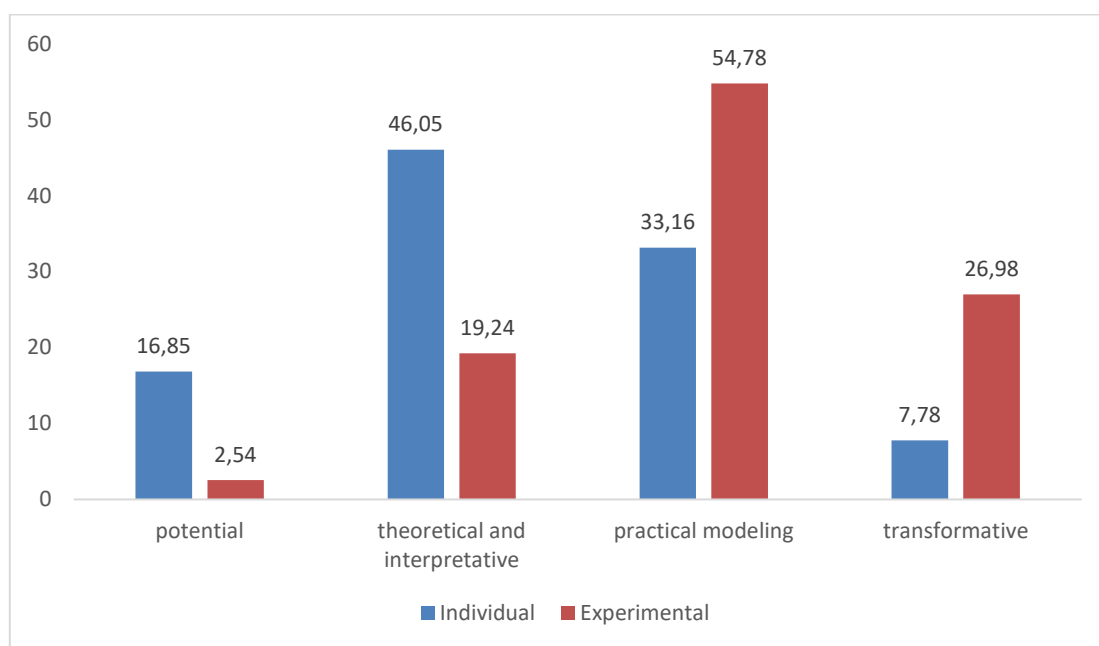

Figure 2 – The results on the influence of NC skills among future teachers

At the ascertaining stage of the experiment, the influence of network communicative culture on the LLL of future teachers was based on the content of communicative situational tasks, the student's personal experience as a professional was included. As a result of mastering this stage of the influence of network communicative culture, students gain experience of life in a professional environment. The network communication culture was moving to a transformative level. It assumed the importance of the individual and the experimental groups were almost identical. After the end of the experiment, the percentage of students with a higher level increased markedly in the experimental group compared to the control group. From the data presented, it can be seen that the result of the experimental work was the redistribution of students according to the levels of influence of communicative culture. In general, it can be noted that the analysis of the structure of the experimental data obtained shows a significant increase in the level of communicative culture in the experimental group compared with the control group, which proves the effectiveness of the method of communicative situational tasks under the influence of communicative culture.

Conclusion

The problem of formation of NCC of a future teacher in LLL in the field of digital transformation of the educational process was considered as the most crucial tendency in modern education. It has now been established that the development of a NCC of future teachers in LLL can be carried out not only under the influence of a system of external factors, but also through the methodology of self-development.

Nowadays, the role of online communication is increasing due to the influence of digitalization of the educational system on the formation of a NCC of future teachers in LLL. The influence of NCC on future teachers in LLL:

1. The NCC has a great impact on LLL of future teachers, as it helps them to develop professional skills, to create an effective learning environment, to be a connoisseur of the modern trends and receive support from colleagues.

2. The assessment of NCC in LLL has played a decisive role in improving the professional qualifications of future teachers. This helps future teachers to develop necessary communication skills, to share experiences and collaborate with colleagues. By sharing best practices and

developing modern technology materials, future teachers can create an interactive and learning environment.

3. The influence of NCC has provided access to the up to date trends and innovations in LLL. Internet resources and new technologies have allowed future teachers to keep abreast of the latest developments and use them in their work.

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Grant AP13067801.

BIBLIOGRAPHY

1. Элвин Тоффлер. Третья волна. Классическое исследование завтрашнего дня. – New York: Random House Publishing Group, 2022. – 560 с.
2. Colardyn D., Bjornavold J. Validation of Formal, Non-Formal and Informal Learning: policy and practices in EU Member States // European Journal of Education. – 2004. – №39 (1). – P. 69–89.
3. Dunn E. Life Through Learning; Learning Through Life, The Lifelong Learning Strategy for Scotland: Summary (р. 3). The Scottish Government, Retrieved 2011 Sep. 30, from: <http://www.scotland.gov.uk/Resource/Doc/47032/0028820.pdf>
4. Результаты TALIS 2018: Учителя и руководители школ как учащиеся на протяжении всей жизни и ценные профессионалы. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/education/TALIS/> (date of access: 13.01.2024)
5. О статусе педагога. Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года №293-ҮІ ЗРК. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000293> (date of access: 13.01.2024)
6. Google Scholar поисковая система по научной литературе [Electronic resource]. URL: <https://scholar.google.com/> (date of access: 13.01.2024)
7. Friesen N., Anderson T. Interaction for lifelong learning // British Journal of Educational Technology. – 2004. – №35(6). – P. 679–687.
8. Сутугин А.Ю. Формирование коммуникативной культуры у будущих педагогов в условиях психодидактического вузовского содержания: автореф. ... канд. пед. наук. – Нижний Новгород, 2015. – 25 с.
9. Захарова И.В. Деловые коммуникации. Практикум. – Саратов: Ай Пи Ар Медиа, 2019. – 141 с.
10. Керимбаева Б.Т., Мейрбеков А.К. Желілік коммуникативтік мәдениет негіздері: оқу құралы. – Ақтөбе: Литер-А, 2023. – 230 б.
11. Астафьева О.Н., Зубанова Л.Б., Кириллова Н.Б., Никонорова Е.В., Шлыкова О.В. и др. Информационная эпоха: новые парадигмы культуры и образования: монография / отв. ред. Н.Б. Кириллова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 292 с.
12. Мутанова Д.Ю. Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің коммуникативтік мәдениетін дамыту: филос. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2019. – 168 б.
13. Коммуникативтік мәдениет түсінігінің мәні. [Electronic resource]. URL: <https://digitaletiquette.kz/news/51> (date of access: 17.01.2024)
14. Aylin Kaplan. Lifelong Learning: Conclusions from a Literature Review // International Online Journal of Primary Education. 2016. – V.5, №2. – P. 43–50.
15. Watson L. Lifelong learning in Australia. – 2003. [Electronic resource]. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Lifelong-learning-in-Australia-Watson/30be62bbe2448a4f9df723b70c2e2ab0f96cc854> (date of access: 13.01.2024)
16. Bryce J., Frigo T., McKenzie P., Withers G. The Era of Lifelong Learning: Implications for Secondary Schools. Australian Council for Educational Research, ACER Publishing. [Electronic resource]. URL: https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=lifelong_learning (date of access: 17.01.2024)
17. CanLearn (2009, Oct 15, Last modified). Continuing Education - Lifelong Learning, Benefits of Continuing Education. Canada, Retrieved 2011 Sep. 30, from: <http://www.canlearn.ca/eng/lifelong/bl1.shtml>.

REFERENCES

1. Elvin Toffler. Tretia volna. Klassicheskoe issledovanie zavtrashnego dnia [The third wave. A Classic Study of Tomorrow]. – New York: Random House Publishing Group, 2022. – 560 s. [in Russian]
2. Colardyn D., Bjornavold J. Validation of Formal, Non-Formal and Informal Learning: policy and practices in EU Member States // European Journal of Education. – 2004. – №39 (1). – P. 69–89.
3. Dunn E. Life Through Learning; Learning Through Life, The Lifelong Learning Strategy for Scotland: Summary (p. 3). The Scottish Government, Retrieved 2011 Sep. 30, from: <http://www.scotland.gov.uk/Resource/Doc/47032/0028820.pdf>
4. Rezultaty TALIS 2018: Uchitelia i rukovoditeli shkol kak uchashiesia na protiajenii vsei jizni i cennye professionaly. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/education/TALIS/> (date of access: 13.01.2024) [in Russian]
5. O statuse pedagoga. Zakon Respubliki Kazahstan ot 27 dekabria 2019 goda №293-YI ZRK [About the status of a teacher. Law of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000293> (date of access: 13.01.2024)
6. Google Scholar poiskovaia sistema po nauchnoi literature [Google Scholar scientific literature search engine]. [Electronic resource]. URL: <https://scholar.google.com/> (date of access: 13.01.2024)
7. Friesen N., Anderson T. Interaction for lifelong learning // British Journal of Educational Technology. – 2004. – №35(6). – P. 679–687.
8. Sutugin A.Iu. Formirovanie kommunikativnoi kultury u budushih pedagogov v usloviakh psihodidakticheskogo vuzovskogo sodержaniya: avtoref. ... kand. ped. nauk [Formation of a communicative culture among future teachers in the context of psychodidactic university content: abs.]. – Nijniy Novgorod, 2015. – 25 s. [in Russian]
9. Zaharova I.V. Delovye kommunikacii. Praktikum [Business communications. The workshop]. – Saratov: Ai Pi Ar Media, 2019. – 141 s. [in Russian]
10. Kerimbaeva B.T., Meirbekov A.K. Jelilik kommunikativtik madeniet negizderi [Fundamentals of network communication culture]: oqu quraly. – Aqtobe: Liter-A, 2023. – 230 b. [in Kazakh]
11. Astafieva O.N., Zubanova L.B., Kirillova N.B., Nikonorova E.V., Shlykova O.V. i dr. Informacionnaia epoha: novye paradigmy kultury i obrazovania: monografiya [Information Age: New Paradigms of Culture and Education: Monograph] / otv. red. N.B. Kirillova. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2019. – 292 s. [in Russian]
12. Mutanova D.Iu. Bolashaq agylshyn tili mugalimderinin kommunikativtik madenietin damyту: filos. gyl. dok. ... dis. [Development of the communicative culture of future English teachers: dis.] – Almaty, 2019. – 168 b. [in Kazakh]
13. Kommunikativtik madeniet tusiniginin mani [The essence of the concept of communicative culture]. [Electronic resource]. URL: <https://digitaletiquette.kz/news/51> (date of access: 17.01.2024) [in Kazakh]
14. Aylin Kaplan. Lifelong Learning: Conclusions from a Literature Review // International Online Journal of Primary Education. 2016. – V.5, №2. – P. 43–50.
15. Watson L. Lifelong learning in Australia. – 2003. [Electronic resource]. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Lifelong-learning-in-Australia-Watson/30be62bbe2448a4f9df723b70c2e2ab0f96cc854> (date of access: 13.01.2024)
16. Bryce J., Frigo T., McKenzie P., Withers G. The Era of Lifelong Learning: Implications for Secondary Schools. Australian Council for Educational Research, ACER Publishing. [Electronic resource]. URL: https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=lifelong_learning (date of access: 17.01.2024)
17. CanLearn (2009, Oct 15, Last modified). Continuing Education - Lifelong Learning, Benefits of Continuing Education. Canada, Retrieved 2011 Sep. 30, from: <http://www.canlearn.ca/eng/lifelong/bl.html>.

УДК 81'33; 81:37.016; ГРНТИ 16.01.29; 16.01.45

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.87>А.Х. АЗАМАНОВА¹, Н.Ж. БЕКЕЕВА², А.К. САДИБЕКОВ³¹доктор филологических наук, доцент

Университет КИМЭП (Казахстан, г. Алматы), e-mail: a.azamatova@kimep.kz

²кандидат филологических наук, PhD, ассистент-профессор Университета КИМЭП
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nuraiisha@kimep.kz³старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию процесса трансформации языкового образования в вузах в условиях стремительного развития цифровых технологий. Целью работы является анализ теоретических и прикладных факторов интеграции цифровых ресурсов в образовательный процесс казахстанских вузов, а также в изучении их воздействия на контент учебных программ, методику преподавания и виды педагогических практик в обучении русскому языку как иностранному. Особое внимание уделено когнитивным и социальным аспектам восприятия и усвоения языкового материала в цифровой среде. В статье рассматриваются основные модели и концепции цифровой трансформации в образовательной среде, приводятся примеры использования искусственного интеллекта, автоматизированных систем оценивания, виртуальных и дополненных реальностей, а также чат-ботов в процессе обучения. Одним из ключевых выводов работы является признание необходимости комплексного подхода к цифровизации, который включает не только техническое оснащение, но и развитие цифровой грамотности, адаптацию педагогических методик и учет этических аспектов. В статье также выделены основные вызовы и риски цифровизации, связанные с безопасностью данных, доступностью ресурсов, зависимостью от технологий и их влиянием на психическое здоровье студентов. В заключении предложены рекомендации по оптимизации учебного процесса и улучшению подготовки специалистов в контексте цифрового преобразования сферы обучения языку. Практическая ценность проведенного исследования определяется возможностью применения его основных результатов при совершенствовании образовательных программ и методов преподавания, а также для создания учебных материалов, адаптированных под современную цифровую среду.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, образовательный процесс, цифровые технологии, искусственный интеллект.

*Цитируйте нас правильно:

Азаманова А.Х., Бекеева Н.Ж., Садибеков А.К. Цифровизация языкового образования в вузе // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 206–220. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.87>

*Cite us correctly:

Azamatova A.H., Bekееva N.J., Sadibekov A.K. Cifrovizaciya iazykovogo obrazovaniya v vuze [Digitalization of Language Education in Higher Education Institutions] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 206–220. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.87>

Дата поступления статьи в редакцию 03.06.2024 / Дата принятия 27.09.2024

А.Х. Азаматова¹, Н.Ж. Бекеева², А.К. Садибеков³

¹филология ғылымдарының докторы, доцент

КИМЭП университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: a.azamatova@kimep.kz

²филология ғылымдарының кандидаты, PhD, ассистент-профессор

КИМЭП университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nuraisha@kimep.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

Жоғары оқу орындарындағы тілдік білім беруді цифрландыру

Андатпа. Бұл мақала цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында жоғары оқу орындарында тілдік білім беруді трансформациялау процесін зерттеуге арналған. Жұмыстың мақсаты қазақстандық жоғары оқу орындарының білім беру процесіне цифрлық ресурстарды интеграциялаудың теориялық және қолданбалы факторларын талдау, сондай-ақ олардың оқу бағдарламаларының мазмұнына, оқыту әдістемесіне және орыс тілін шет тілі ретінде оқытудағы педагогикалық практика түрлеріне әсерін зерттеу болып табылады. Цифрлық ортада тілдік материалды қабылдау мен игерудің когнитивті және әлеуметтік аспектілеріне ерекше назар аударылады. Мақалада білім беру ортасындағы цифрлық трансформацияның негізгі модельдері мен тұжырымдамалары қарастырылады, жасанды интеллектіні, автоматтандырылған бағалау жүйелерін, виртуалды және толықтырылған шындықты, сондай-ақ оқу процесінде чатботтарды пайдалану мысалдары келтірілген. Жұмыстың негізгі қорытындыларының бірі – техникалық жабдықтауды ғана емес, сонымен қатар цифрлық сауаттылықты дамытуды, педагогикалық әдістерді бейімдеуді және этикалық аспектілерді ескеруді қамтитын цифрландыруға кешенді көзқарастың қажеттілігін мойындау. Мақалада сонымен қатар деректердің қауіпсіздігіне, ресурстардың қолжетімділігіне, технологияға тәуелділікке және олардың студенттердің психикалық денсаулығына әсеріне байланысты цифрландырудың негізгі сын-қатерлері мен тәуекелдері көрсетілген. Қорытындыда оқу процесін оңтайландыру және тілді оқыту саласын цифрлық түрлендіру контекстінде мамандарды даярлауды жақсарту бойынша ұсыныстар ұсынылды. Жүргізілген зерттеудің практикалық құндылығы оның негізгі нәтижелерін білім беру бағдарламалары мен оқыту әдістерін жетілдіруде, сондай-ақ қазіргі цифрлық ортаға бейімделген оқу материалдарын жасау үшін қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Кілт сөздер: шет тілі ретіндегі орыс тілі, оқу үдерісі, цифрлық технологиялар, жасанды интеллект.

A.Kh. Azamatova¹, N.Zh. Bekeeva², A.K. Sadibekov³

¹Doctor of Philological Sciences, Assistant Professor

KIMEP University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: a.azamatova@kimep.kz

²Candidate of Philological Sciences, PhD, Assistant Professor of KIMEP University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nuraisha@kimep.kz

³Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

Digitalization of Language Education in Higher Education Institutions

Abstract. This article is dedicated to the study of the process of transformation of language education in universities in the context of the rapid development of digital technologies. The work aims to analyze theoretical and practical factors of integrating digital resources into the educational process and their impact on the content of curricula, teaching methods and forms of educational activities. Particular attention is paid to the cognitive and social aspects of perception and

assimilation of language material in the digital environment. The article discusses the main models and concepts of digital transformation within the educational settings, provides examples of the use of AI, automated assessment systems, virtual and augmented realities, as well as chatbots in the learning process. One of the key conclusions of the work is the recognition of the need for an integrated approach to digitalization, which includes not only technical equipment, but also the development of digital literacy, adaptation of pedagogical methods and consideration of ethical aspects. The article also highlights the main challenges and risks of digitalization associated with the mental state of students, data security, reliance on technology, and resource accessibility. The conclusion provides suggestions on how to optimize the processes of educating students and preparing educators during the digital transformation of language education. The practical significance of this research lies in its potential use for optimizing the educational process, creating innovative digital teaching materials, and enhancing the qualifications of teachers in the context of the digitalization of education.

Keywords: Russian as a foreign language, education process, digital technologies, artificial intelligence.

Введение

Цифровизация, как один из наиболее значительных процессов, характеризующих современное общество, оказывает глубокое воздействие на все сферы человеческой деятельности, включая образование. Информационные технологии, изначально созданные для распространения общих знаний, стали ключевым двигателем образовательных реформ [1, с. 275]. Высшие учебные заведения (вузы) в этом контексте играют ключевую роль, адаптируя и трансформируя образовательные процессы с целью подготовки специалистов, способных эффективно действовать в условиях цифровой экономики и глобализированного мира. Особое место в этой трансформации занимает языковое образование, которое не только реагирует на вызовы цифровизации, но и активно использует её возможности для улучшения качества обучения.

Цифровизация языкового образования представляет собой сложный и многогранный процесс, включающий интеграцию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в учебный процесс, использование адаптивных платформ обучения, развитие цифровой грамотности как у студентов, так и у преподавателей. Важной задачей становится создание цифровой образовательной среды, которая обеспечивает доступность и персонализацию обучения, способствует развитию межкультурных компетенций и критического мышления.

Тем не менее, процесс цифровизации сопровождается рядом вызовов и противоречий. С одной стороны, цифровые технологии открывают ряд новых перспектив для всех участников образовательного процесса, позволяя экспериментировать с разноплановыми ресурсами и новаторскими подходами в преподавании. С другой стороны, неизбежно возникает потребность переосмысления традиционных подходов к обучению, что требует пересмотра учебных программ, методов и форм преподавания. Возникают также вопросы, связанные с обеспечением цифровой безопасности, соблюдением этических норм при использовании ИКТ, и преодолением цифрового разрыва между различными социальными группами. «Цифра – обоюдоострое оружие и обращаться с ним следует осознанно и аккуратно, чтобы не навредить нашим студентам – юным поколениям айдженов (I-Gens), свято поверившим в цифровое светлое будущее» [2, с. 15].

Таким образом, актуальность исследования цифровизации языкового образования в вузе обусловлена необходимостью комплексного анализа данного процесса. Целью работы является анализ теоретических и прикладных факторов интеграции цифровых ресурсов в образовательный процесс казахстанских вузов, а также в изучении их воздействия на

контент учебных программ, методику преподавания и виды педагогических практик в обучении русскому языку как иностранному. К задачам настоящей работы можно отнести: изучение теоретических и методологических основ цифровизации в области языкового обучения; анализ воздействия цифровых технологий на организацию учебных планов по языковым дисциплинам в казахстанском вузе; выявление изменений в методах преподавания и формах учебной деятельности в обучении русскому языку как иностранному, вызванных применением цифровых технологий; изучение когнитивных и социальных аспектов восприятия и усвоения языкового материала в цифровой среде; характеристика роли цифровой грамотности преподавателей и студентов в успешной интеграции цифровых технологий в языковое образование; разработка рекомендаций по оптимизации учебного процесса и улучшению подготовки специалистов в условиях цифровизации языкового образования.

Теоретическую базу исследования составили научные работы, концентрирующиеся на различных гранях языкового обучения в контексте цифровизации. К изысканиям, имеющим несомненную ценность для анализа состояния современного образования и возможностей применения новейших технологий для улучшения учебного процесса, можно отнести исследования Aleven V., Bostrom N., Goertzel B., Heffernan N., Horst H.A., Карпова В., Kurzweil R., MacNish C., McCarthy J., Miller D., Murphy R., Наумова В., Norvig P., Patel N., Ryan M., Ручкина В., Синельникова В., Фулина В. и др. Цифровые технологии воспринимаются учеными как мощный инструмент, который может создавать новые образовательные и технологические парадигмы [3], и считаются неотъемлемым элементом образовательной практики, используемым в интеллектуальных обучающих системах и адаптивных платформах [4, с. 1]. «В данном направлении активно начинают использовать технологии виртуальной реальности» [5, с. 83]. Согласно проведенным исследованиям, искусственный интеллект (ИИ) «предоставил новые возможности, потенциалы и вызовы для образовательных инноваций, например, переход к персонализированному обучению, изменение роли преподавателя и разработка сложной образовательной системы» [6, с. 2974]. Ученые доказывают, что «чат-боты могут использоваться для различных целей, таких как общение в чате, развлечения, запросы данных, выполнение задач агента, ответы на вопросы и диалоговые упражнения» [7, с. 85]. Например, «чат-бот может играть роль агента по сбору информации из разговоров для выполнения задачи по заполнению форм, такой как бронирование авиабилетов или покупка товаров» [8, с. 6]. Исследователи считают, что взаимодействие с чат-ботами в образовательном контексте повышает интерес студентов к обучению, именно этот факт способствовал разработке и внедрению образовательных чат-ботов [9, с. 85]. Ученые использовали чат-бот «для обучения студентов университета тому, как вести переговоры с людьми» [10, с. 443], а также «применяли чат-бот для содействия академически продуктивному общению в мультимедийном курсе и обнаружили, что это эффективно с точки зрения повышения успеваемости учащихся» [11, с. 309]. Одновременно специалисты считают наивным предположение, что одного лишь внедрения цифровых технологий достаточно для достижения высокого уровня образовательного процесса [12, с. 2]; также важно помнить о педагогических и философских аспектах их использования [13, с. 3]. Специалисты отмечают недостаточную критическую оценку этических последствий внедрения цифровых технологий [14, с. 10] и разрыв между теоретическими концепциями и их практическим применением [15].

Несмотря на растущий интерес к цифровым технологиям в сфере образования, потребность в научных работах, ориентированных на объединение теоретических подходов к данной проблеме с их практическим внедрением, остается насущной. Практическая ценность проведенного исследования определяется возможностью использования его результатов для

оптимизации учебного процесса, создания инновационных цифровых учебных материалов, а также для повышения квалификации преподавателей в условиях цифровизации образования.

Методы исследования и материалы

Для выполнения задач настоящего исследования потребовалось использование комплексного подхода, охватывающего различные научные методы. На первоначальном этапе исследования был выполнен всесторонний обзор научных публикаций по теме цифровой трансформации образовательной системы с акцентом на публикации, посвященные обучению языкам. Анализ литературы позволил определить основные направления исследований в данной области, выявить теоретические подходы и ключевые проблемы, а также уточнить терминологический аппарат.

Использование системного анализа на следующем этапе позволило рассмотреть цифровизацию языкового образования как сложную систему, состоящую из взаимосвязанных компонентов. Этот метод включал анализ различных аспектов образовательного процесса – от организации цифрового учебного контента до взаимодействия студентов и преподавателей через цифровые платформы. Системный подход помог выявить внутренние и внешние факторы, влияющие на эффективность цифрового образования, а также определить потенциальные точки роста и развития.

Далее был применен анализ для изучения содержания учебных программ по русскому языку как иностранному и материалов, использующихся в цифровом формате в Университете КИМЭП. Этот метод позволил выявить основные тенденции в адаптации традиционного учебного контента к цифровым форматам, а также оценить соответствие этих материалов педагогическим целям и задачам лингвистического образования. Данный анализ также способствовал выявлению доминирующих подходов к преподаванию языков при помощи цифровых ресурсов.

Метод концептуального анализа предоставил возможность уточнить понятия и упорядочить термины, применяемые в научных обсуждениях по вопросу цифровизации, и необходимые для обоснования теоретической базы исследования.

В финальной стадии исследования был использован сравнительный метод для анализа развития языкового образования в процессе его цифровой трансформации в казахстанских вузах с 2010-х годов. Сравнительный анализ позволил выявить изменения в методах и формах преподавания языков в контексте развития информационных технологий, а также оценить влияние различных факторов на текущие тенденции цифровизации в образовании.

Применение данных методов позволило глубоко и всесторонне исследовать процесс цифровизации языкового образования в казахстанских вузах, выявить его основные закономерности и тенденции, а также предложить рекомендации для дальнейшего развития этой области.

Анализ и результаты

Глобальные цифровые преобразования охватили все сферы человеческой жизнедеятельности, включая образование, и потребовали от высококвалифицированных специалистов освоения широкого спектра передовых технологий, включая нейронные сети, квантовые вычисления, облачный сервис, биометрию, массивы данных, технологию блокчейн, семантические сети, системы распознавания речи и жестов, а также мобильные сервисы для совместной работы команды. Среди технологии ИИ «можно выделить интернет вещей (учебные лаборатории удаленного доступа; дистанционные лабораторные стенды); аддитивное производство (3D-принтеры в учебных мастерских; 3D-моделирование (в дисциплинах информатика, математика), изготовление деталей роботов, технических устройств в дополнительном образовании учащихся); искусственный интеллект, машинное обучение и робототехника (использование в учебном процессе аватаров и чат-ботов для

консультирования, тестирования и проектирования индивидуальных образовательных маршрутов учащихся; использование роботов присутствия при дистанционном обучении); большие данные, блокчейн и облачные вычисления (формирование защищенных портфолио учащихся и педагогов; фиксация сформированности учебных и профессиональных компетенций; использование в учебном процессе облачных технологий); виртуальная и дополненная реальность (использование в учебном процессе имитационных лабораторных стендов и лабораторных установок с элементами дополненной реальности)» [16, с. 83].

В этом контексте одной из важнейших задач языкового образования становится овладение современными ИКТ как интерактивным инструментом с целью подготовки к успешному социальному и межкультурному взаимодействию. Необходимо создать цифровую образовательную среду, так как использование отдельных технологий в обучении имеет смысл только в том случае, если они применяются в рамках определенной модели обучения, разработанной с учетом конкретных задач, специфики обучаемых, их потребностей и условий обучения [17, с. 66]. При этом, всегда важно помнить о том, что интеграция цифровых технологий в образовательную среду должна основываться на педагогических задачах, а не на диктате технологических требований [18, с. 18].

Очевидно, что способность студентов использовать полученные знания и успешно справляться с задачами, а также другие навыки и умения, приобретенные в процессе обучения, непосредственно связаны с качеством принятой учебной программы [19, с. 11]. В последние годы мы наблюдаем за тем, как цифровые технологии оказывают значительное воздействие на структуру и содержание учебных программ в высших учебных заведениях, приводя к ряду важных изменений.

В настоящее время Министерство науки и высшего образования нашей страны пытается регулировать использование цифровых технологий, в частности, использование ИИ в системе образования. Оно подготовило ряд поправок в государственные общеобязательные стандарты высшего и послевузовского образования, которые побуждают вузы создавать современные образовательные программы, нацеленные на развитие навыков использования технологий ИИ в профессиональной сфере. Хорошим подспорьем для академического сообщества Казахстана стал разработанный одним из учебных учреждений (МУИТ) проект Межвузовского стандарта по применению ИИ в высшем и послевузовском образовании РК, включающий методологические подходы и этические аспекты применения ИИ в образовательной деятельности [20].

Изучение языков сейчас включает в себя не только традиционные навыки чтения, письма и устной речи, но и умение работать с цифровыми ресурсами, такими как онлайн-словари, программы машинного перевода, платформы для изучения языков и социальные сети для языковой практики. Учебные программы дополняются новыми дисциплинами, ориентированными на развитие цифровой компетентности, углубленное изучение массивов данных и использование технологических инноваций в профессиональной практике.

Заметим, что создатели учебных программ должны учитывать специфику цифровой среды, требующую адаптации учебных материалов. «Введение новых учебных инструментов, таких как мобильные устройства, интерактивные доски, MOOK, планшеты, ноутбуки, симуляторы, динамические визуализации и виртуальные классы, существенно преобразовало образовательный процесс в школах и учебных заведениях» [1, с. 275]. Активное использование в языковом образовании мультимедийных ресурсов, видеолекций, интерактивных заданий позволяет студентам изучать материал в более удобной и диалоговой форме, что способствует лучшему усвоению знаний.

Также необходимо подчеркнуть, что благодаря цифровым технологиям можно создавать адаптивные учебные программы, которые «накапливают достаточно информации об уровнях способностей учащихся и своевременно и точно прогнозировала их реакцию на

учебные материалы» [21, с. 96]. Smart Sparrow или Knewton могут стать замечательными помощниками для преподавателей университетов в создании индивидуальных путей языкового развития для студентов. К одним из самых популярных можно отнести курсы на сервисах онлайн-обучения (Coursera, edX и др.), предлагающие гибкие учебные треки для студентов. Данные курсы не зря пользуются популярностью, так как студенты здесь могут выбирать модули по своим интересам и уровню подготовки, а также проходить их в удобном для себя темпе. «Эти платформы поощряют студентов отслеживать свои учебные пути с помощью автоматизированных циклов обратной связи в системах, что позволяет им продвигаться независимо от преподавателя курса» [22, с. 2]. Персонализированное обучение помогает более эффективно достигать образовательных целей и учитывать индивидуальные особенности учащихся.

Контент-анализ программ русского языка как иностранного (РКИ) в университете КИМЭП фокусируется на содержании курсов, структуре учебных программ и использовании современных технологий для обучения иностранных студентов. Данный метод позволил оценить, как программы РКИ формулируют свои цели и задачи в контексте цифровизации. Могут ли программы подготовить студентов к успешному владению русским языком в цифровой среде, включая использование электронных ресурсов для изучения языка, а также понимание языка в различных цифровых контекстах (социальные сети, электронная переписка, цифровые СМИ)?

Учебные программы РКИ в Университете КИМЭП структурированы по модульному принципу, что позволяет гибко адаптировать содержание курсов под уровень владения языком студентов. В ходе исследования был проведен анализ учебных программ девяти курсов, охватывающих все уровни языковой подготовки – от начального до продвинутого, с особым акцентом на развитие коммуникативных навыков. Данные программы уделяют внимание не только развитию языковых навыков, но и межкультурной компетенции. Культурные аспекты включены в учебные материалы, предлагаются тематические занятия и проекты, направленные на погружение студентов в русскоязычную среду. В учебные программы интегрированы современные цифровые инструменты – от онлайн-платформ до интерактивных заданий и видеоматериалов. Однако анализ выявил, что не все преподаватели используют технологии эффективно, что указывает на необходимость повышения квалификации в этой области. Контроль успеваемости включает разнообразные формы: письменные работы, устные экзамены, проекты и тесты. Однако использование автоматизированных систем для оценки знаний минимально, что создает возможность для дальнейшей цифровизации процесса. Хотя программы РКИ предоставляют базовую гибкость, они не в полной мере адаптируются под индивидуальные потребности каждого студента, особенно в аспекте самостоятельного онлайн-обучения и автоматизированного отслеживания прогресса. Программы учитывают различия в культурных контекстах студентов и направлены на работу с многонациональной и мультиязычной аудиторией, поскольку в Университете КИМЭП учатся студенты из разных стран Азии, Европы и Америки. Однако материалы для поддержки студентов с особыми образовательными потребностями все еще недостаточно развиты. Результаты контент-анализа указывают на ключевые сильные стороны программ РКИ в университете КИМЭП, а также области для дальнейшего развития и оптимизации.

Применение цифровых технологий приводит также к трансформации методов преподавания и форм образовательной деятельности. Информационные инновации способствуют переходу от пассивного восприятия знаний к активному участию студентов в учебном процессе. Например, интерактивные доски, онлайн-тесты, цифровые симуляторы и виртуальные лаборатории позволяют студентам участвовать в различных формах деятельности, таких как дискуссии, групповые проекты, моделирование и симуляции.

Значительным преимуществом цифровых инструментов является визуальная ориентация сетевого медиаконтента. Поскольку многие люди предпочитают обучение с наглядной поддержкой, использование медиаконтента для визуализации материала может существенно облегчить его усвоение. Современные педагоги могут воспользоваться видеоблогами, социальными сетями и специализированными веб-ресурсами, чтобы найти аутентичный медиаконтент, оптимально подходящий для специфических потребностей их студентов.

Цифровая трансформация меняет традиционные педагогические модели, создавая условия для внедрения гибридных и полностью онлайн форм обучения. Одним из примеров таких изменений является переход от традиционных лекций и семинаров к использованию активных методов обучения, таких как «перевернутый класс» (flipped classroom) или смешанное обучение (blended learning), позволяющие студентам изучать теоретический материал дома через видеолекции и другие цифровые ресурсы, а в классе сосредотачиваться на практическом применении знаний. Эти методы поддерживаются широким спектром цифровых инструментов, таких как образовательные платформы, системы управления обучением (LMS), и интерактивные приложения, которые помогают создать более персонализированное и вовлекающее учебное пространство.

Во время пандемии онлайн-платформы Zoom и Microsoft Teams стали важной частью образовательного процесса. В тех условиях данные инструменты стали главным средством общения, позволившими преподавателям проводить занятия в формате видеоконференций и поддерживать взаимодействие со студентами.

Виртуальные лаборатории, такие как Rosetta Stone и Duolingo, широко внедряемые в языковые учебные программы, предлагают большую палитру интерактивных упражнений для практики произношения и понимания устной речи, обеспечивая при этом мгновенную обратную связь. Кроме того, в учебные программы все чаще интегрируются элементы геймификации и проектного обучения, основанные на цифровых технологиях. Например, виртуальные групповые проекты, осуществляемые с помощью таких инструментов, как Slack, Trello и Google Workspace, помогают студентам развивать навыки взаимодействия и управления проектами в цифровой среде.

Использование ИИ для проведения и проверки заданий в рамках учебного процесса наблюдается в ряде работ из множества научных баз данных [23, с. 6]. Автоматизированная проверка самостоятельных работ студентов с помощью своих процедур и машинного обучения способна оценивать широкий спектр лингвистических компетенций, включая грамматику, словарный запас, произношение и беглость речи [24, с. 5]. ИИ «может повысить производительность, персонализацию и административную ответственность, давая учителям больше полномочий, а также возможностей сосредоточиться на понимании и адаптации, которые являются уникальными качествами человека» [25, с. 150].

Цифровые технологии облегчают организацию совместного обучения и взаимодействия между студентами и преподавателями. Онлайн-платформы, такие как форумы, чаты, социальные сети и облачные сервисы, позволяют студентам и преподавателям обмениваться информацией, совместно работать над проектами и обсуждать учебный материал в режиме реального времени.

Цифровая среда оказывает значительное влияние на процессы восприятия и усвоения языкового материала, затрагивая как когнитивные, так и социальные аспекты обучения. Важность этих аспектов объясняется тем, что цифровизация учебного процесса не только изменяет форму подачи информации, но и модифицирует способы её обработки и интерпретации студентами.

Исследования доказывают, что интеграция технологий в образовательный процесс предоставляет широкие возможности для увеличения когнитивной вовлеченности и

улучшения общего учебного опыта студентов. Цифровая социальная поддержка в укреплении связей, мотивации и активного участия студентов способствует значительному прогрессу в их когнитивном развитии [26, с. 11]. Цифровое пространство обеспечивает мультимодальность восприятия, позволяя студентам обрабатывать информацию через текст, аудио, видео и интерактивные элементы, что способствует лучшему запоминанию и пониманию материала. Например, использование видео с субтитрами и визуальными подсказками помогает студентам лучше усваивать новые слова и грамматические конструкции. Цифровые технологии, позволяющие студентам получать мгновенную обратную связь и корректировать свои ошибки в реальном времени, ускоряют когнитивные процессы, такие как распознавание погрешностей, принятие решений и закрепление знаний. В частности, использование чат-ботов для практики языковых навыков позволяет студентам немедленно исправлять свои ответы и получать объяснения и рекомендации. Адаптивные системы могут подстраиваться под когнитивные склонности студентов, например, когда студент быстрее усваивает материал через визуальные образы, платформа может предложить ему больше визуальных заданий, а другому студенту, предпочитающему текстовую информацию, предложит больше текстовых упражнений. Важным аспектом также является развитие метакогнитивных навыков учащихся, таких как саморефлексия, планирование и мониторинг собственного учебного процесса. Студенты могут использовать различные цифровые инструменты, такие как электронные дневники, онлайн-календари и системы отслеживания прогресса, чтобы планировать свои учебные задачи, отслеживать выполнение заданий и анализировать свои успехи.

Исследования свидетельствуют о том, что использование социальных сетей может положительно сказываться на психическом здоровье и общем благополучии студентов, демонстрируя их потенциал для уменьшения чувства одиночества, укрепления социальной поддержки и стимулирования самовыражения [27, с. 330]. Цифровая среда значительно расширяет возможности для социальных взаимодействий в образовательном процессе, предоставляя новые формы общения между студентами, преподавателями и другими участниками. Социальные сети, форумы, видеоконференции и чаты позволяют взаимодействовать независимо от физического местоположения, что способствует развитию коммуникативных навыков и межкультурного обмена. В цифровой среде также формируются виртуальные учебные сообщества, где студенты совместно работают над проектами, обсуждают учебные материалы и обмениваются знаниями, развивая навыки сотрудничества и командной работы. Эти сообщества играют ключевую роль в усвоении языка и культурной адаптации, поддерживая межкультурное взаимодействие с носителями языка из разных стран.

Следует подчеркнуть, что одним из основных компонентов любой модели внедрения цифровых технологий в учебный процесс является развитие цифровой компетентности педагогов [28, с. 12]. Для преподавателей цифровая грамотность включает умение использовать различные цифровые инструменты и платформы для создания и управления учебным процессом. Это может включать навыки работы с образовательными платформами, такими как системы управления обучением (LMS), инструменты для создания и проведения онлайн-уроков, а также технологии для разработки интерактивных учебных материалов и оценки успеваемости студентов. Преподавателям необходимо уметь интегрировать цифровые ресурсы в свои учебные планы, адаптировать их к специфическим требованиям курса и обеспечивать их эффективное использование. Например, умение использовать платформы для видеоконференций и создания виртуальных классов помогает организовать гибридные и дистанционные формы обучения, а навыки работы с образовательными приложениями и ресурсами способствуют созданию более интерактивной и увлекательной учебной среды.

При этом очевидно, что для эффективного использования цифровых ресурсов в образовательном процессе требуется высокая степень компетенции как со стороны преподавателей, так и со стороны учащихся. Цифровая компетентность молодых людей имеет решающее значение, когда технологии меняются быстрее, чем общество [29, с. 141]. Цифровая грамотность студентов включает способность эффективно использовать различные цифровые инструменты для поиска необходимой информации, выполнения различного типа учебных заданий и полноценной коммуникации со всеми лицами, вовлеченными в учебный процесс. Считается важным обладать навыком оценки достоверности онлайн-данных и использовать современные цифровые инструменты для самостоятельного освоения материала.

Цифровизация языкового образования в вузах, несмотря на свои многочисленные преимущества, сопряжена с рядом вызовов и рисков, которые необходимо учитывать для обеспечения эффективного и безопасного образовательного процесса. Одним из основных вызовов является необходимость адаптации образовательных программ и методик к новым цифровым инструментам. Это требует не только пересмотра традиционных подходов к преподаванию, но и значительных усилий по подготовке преподавателей и студентов к работе в изменившейся образовательной среде.

Еще одним важным вызовом является обеспечение качества и доступности образовательных ресурсов. Несмотря на обилие цифровых материалов и платформ, возникает риск их неравномерного распределения, что может привести к дисбалансу в доступе к образовательным ресурсам между различными группами студентов. Кроме того, нехватка навыков работы с новыми технологиями может снизить эффективность обучения и привести к неравномерному освоению учебного материала.

Среди рисков, связанных с цифровизацией, особое внимание следует уделить вопросам безопасности данных и конфиденциальности. Цифровые платформы и инструменты могут стать объектами кибератак или утечки личной информации, что ставит под угрозу безопасность студентов и преподавателей. Также необходимо учитывать риски, связанные с избыточной зависимостью от технологий, которые могут привести к снижению межличностного взаимодействия и развитию социальных навыков у студентов.

Этические и психологические аспекты также требуют тщательного рассмотрения. Цифровизация образования может усилить зависимость студентов от технологий, что может негативно сказаться на их психическом здоровье. Неправильное использование технологий или недостаточная их интеграция в образовательный процесс может привести к потере мотивации. В то время как «сбалансированное и осознанное использование цифровых медиа-инструментов и приложений искусственного интеллекта в образовании на иностранных языках не только повысит мотивацию преподавателей и студентов, но и принесет пользу системе образования Казахстана в целом» [30, с. 1470].

Сравнительный анализ развития языкового образования в казахстанских вузах в процессе его цифровой трансформации с 2010-х годов позволяет оценить ключевые изменения, произошедшие за этот период, и выявить основные тенденции, связанные с внедрением цифровых технологий в образовательный процесс. Данный метод позволил охарактеризовать основные этапы цифровой трансформации языкового образования в Казахстане (таблица 1). Технологическая модернизация обучения языкам началась в 2010-х годах с внедрения ИКТ в учебные процессы вузов и создания инфраструктуры для электронного обучения. Принятая в 2017 году программа "Цифровой Казахстан" стала важной вехой, ускорившей развитие ИТ-инфраструктуры и цифровых навыков среди населения. В рамках этой программы были внедрены цифровые инструменты в учебные программы вузов, что способствовало переходу к онлайн-курсам и использованию мультимедийных ресурсов.

С середины 2010-х годов правительство нашей страны развивало национальную образовательную платформу E-learning, что привело к внедрению электронных учебников и цифровых образовательных ресурсов как в школах, так и в университетах. Массовое внедрение цифровых технологий в вузах, начавшееся с 2015–2016 годов, включало создание платформ для дистанционного обучения, развитие электронных библиотек и применение систем управления обучением (LMS).

В конце 2010-х годов цифровизация языкового образования активизировалась благодаря государственным программам, что привело к внедрению гибридных форм обучения и онлайн-курсов. Пандемия COVID-19 в 2020 году стала катализатором ускоренной цифровизации: цифровые технологии превратились в основной инструмент преподавания. Это открыло возможности для использования онлайн-платформ, интерактивных технологий и автоматизированных систем оценки, но также выявило проблемы с адаптацией преподавателей и качеством дистанционного обучения.

В постпандемийный период (с 2022 – по настоящее время) наблюдается переход к устойчивым моделям цифрового образования, где широко применяются инновационные технологии и искусственный интеллект для индивидуализации обучения. Однако остаются вызовы, такие как неравномерный доступ к качественным цифровым ресурсам между регионами и необходимость совершенствования нормативно-правовой базы для регулирования онлайн-образования.

Таблица 1 – Этапы цифровизации языкового образования в казахстанских вузах

Период	Характеристики цифровизации	Проблемы
2010-е годы	Внедрение базовых цифровых инструментов, мультимедийных учебников и платформ дистанционного обучения.	Низкий уровень цифровой грамотности, недостаточная инфраструктура.
Конец 2010-х годов	Активное развитие онлайн-образования, гибридные формы обучения, мультимедийные ресурсы.	Разрыв между городскими и региональными вузами, слабая адаптация программ к цифровой среде.
Пандемия 2020-2022	Вынужденный переход на дистанционное обучение, массовое использование онлайн-платформ и цифровых инструментов.	Низкая готовность вузов к полному переходу на онлайн-формат, трудности с оценкой качества.
2022 – настоящее время	Переход к устойчивым гибридным моделям, развитие Smart University, индивидуализация обучения с помощью ИИ.	Неравномерный доступ к ресурсам, необходимость нормативного регулирования онлайн-образования.

Рекомендации для вузов Казахстана в контексте цифровизации языкового образования основаны на выявленных проблемах и возможностях для улучшения учебного процесса. Для обеспечения доступности и эффективности цифрового обучения необходимо продолжить развитие инфраструктуры, включая улучшение качества интернет-соединения и обновление оборудования в вузах, особенно в регионах Казахстана. Необходимо обеспечить высокий уровень интернет-доступа на всей территории университета, включая общежития, инвестировать в обновление компьютерных классов и мультимедийного оборудования, создать локальные серверы для поддержки онлайн-платформ и обеспечения стабильной работы цифровых учебных ресурсов.

Рекомендуется постоянное обновление учебных программ по русскому языку как иностранному, чтобы они учитывали внедрение гибридного обучения (blended learning) и

интерактивных онлайн-платформ, позволяющих адаптировать материал в зависимости от уровня владения языком студента. Следует также разработать программы с онлайн-модулями для самостоятельного обучения студентов.

Поскольку одной из ключевых проблем цифровизации языкового образования является недостаточная подготовленность преподавателей к использованию цифровых технологий, требуется организовать регулярные курсы повышения квалификации, направленные на освоение современных цифровых инструментов для преподавания языков, а также ввести в практику вебинары, мастер-классы и обмен опытом с вузами, которые достигли успехов в цифровизации.

Для развития межкультурных компетенций учащихся целесообразно внедрить программы языковых обменов с иностранными студентами с использованием видеоконференций и онлайн-дискуссий, создать международные виртуальные проекты, в рамках которых студенты смогут работать в многонациональных командах, развивая свои языковые и межкультурные навыки, а также регулярно организовывать онлайн-события с носителями языка и культурными экспертами для студентов.

Для развития языкового образования на уровне всей страны необходимо создание национальных платформ для дистанционного и онлайн-обучения, интегрированных с образовательной системой Казахстана. Необходимо разработать и внедрить онлайн-платформу для изучения языков, которая включала бы учебные материалы, тренажеры и автоматизированные тесты. Помимо этого, интегрировать ресурсы Национального корпуса русского языков в учебные программы вузов для работы с аутентичными текстами. При этом, надо помнить о специфике обучения РКИ с учётом функционирования русского языка в Казахстане.

Рекомендуется использование аналитических инструментов для сбора и анализа данных об успеваемости и вовлеченности студентов для выявления и устранения слабых мест в образовательном процессе. Предлагается использование цифровых технологий для стимулирования междисциплинарного подхода и развития навыков критического мышления и самостоятельного обучения студентов. Одновременно представляется целесообразным внедрение академической политики и практики, гарантирующих защиту личных данных, этически корректное использование цифровых ресурсов и безопасность онлайн-взаимодействий. Необходимо также акцентировать внимание на разработке цифровых курсов, доступных для студентов с особыми образовательными потребностями, и обеспечении равного доступа к онлайн-ресурсам для всех студентов, вне зависимости от их региона проживания.

Заключение

Цифровизация языкового образования в вузах представляет собой ключевую тенденцию современного образовательного процесса, открывающую новые горизонты для оптимизации педагогических стратегий. Интеграция цифровых технологий в языковое образование значительно повлияла как на наполнение образовательных программ, так и на методику преподавания и виды учебной деятельности.

Анализ когнитивных и социальных аспектов показывает, что цифровые технологии не только стимулируют когнитивную активность студентов, но и благотворно влияют на их мотивацию и вовлеченность. В то же время, выявленные недостатки, такие как недостаточное критическое осмысление этических последствий и разрыв между теорией и практикой, подчеркивают необходимость дальнейших исследований и разработок в этой области.

Рекомендации по оптимизации учебного процесса в условиях цифровизации подчеркивают важность объединения теоретических знаний и практических реализаций, а

также необходимость повышения цифровой грамотности преподавателей и студентов. Только осознанное и взвешенное применение цифровых технологий, с учетом их потенциала и возможных рисков, может обеспечить эффективное и безопасное внедрение инноваций в языковое образование.

Таким образом, успешная цифровизация языкового образования в вузах требует комплексного подхода, включающего не только техническую модернизацию, но и внимание к педагогическим, этическим и социальным аспектам. Необходимо сосредоточиться на разработке интегрированных подходов, которые позволят максимально эффективно использовать возможности цифровизации, сохраняя при этом качество и доступность образования. При этом важно стремиться к гармоничному сочетанию традиционных методов обучения с новыми цифровыми инструментами, чтобы обеспечить всестороннее развитие студентов и подготовить их к успешному межкультурному взаимодействию в современном мире.

REFERENCES

1. Haleem A., Javaid M., Qadri M.A., Suman R. Understanding the role of digital technologies in education: A review // *Sustainable Operations and Computers*. – 2022. – №3. – P. 275–285. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2022.05.004>
2. Молчанова Г.Г. Цифровая трансформация образования и общества: возможности и сложности // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. – 2022. – №1. – С. 9–16. / Molchanova G.G. Cifrovaia transformacia obrazovania i obshestva: vozmojnosti i slojnosti [Digital transformations in education and society: potentialities and complications] // *Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 19. Lingvistika i mejkulturaia kommunikacia*. – 2022. – №1. – S. 9–16. [in Russian]
3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education. Promise and Implications for Teaching and Learning*. – Boston, MA: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 39 p.
4. Chen X., Xie H., Hwang G. A multi-perspective study on Artificial Intelligence in Education: grants, conferences, journals, software tools, institutions, and researchers // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2020. – № 1(3). – P. 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2020.100005>
5. Аралова С., Кулахметова М. Особенности использования VR-технологий в области языкового образования // *Вестник Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая*. – 2022. – №1. – С. 83–89. <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/29> / Aralova S., Kulahmetova M. Osobennosti ispolzovania VR-tehnologiy v oblasti iazykovogo obrazovania [Features of the use of VR technologies in the field of language education] // *Vestnik Kokshetauskogo universiteta im. Sh.Ualihanova. Seria filologicheskaja*. – 2022. – №1. – S. 83–89. <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/29> [in Russian]
6. Istenič Starčič A. Human learning and learning analytics in the age of artificial intelligence // *British Journal of Educational Technology*. – 2019. – № 50(6). – P. 2974–2976. <https://doi.org/10.1111/bjet.12879>
7. Quarteroni S., Manandhar S. Designing an interactive open-domain question answering system. // *Natural Language Engineering*. – 2009. – №15(1). – P. 73–95. <https://doi.org/10.1017/S1351324908004919>
8. Moriuchi E., Landers V., Colton D., Hair N. Engagement with chatbots versus augmented reality interactive technology in e-commerce // *Journal of Strategic Marketing*. – 2020. – №29 (11). – P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/0965254X.2020.1740766>
9. Johnson W. Pedagogical agent research at CARTE // *AI Magazine*. – 2001. – №22(4). – P. 85–94. <https://doi.org/10.1609/aimag.v22i4.1594>
10. Kerly A., Bull S. The potential for chatbots in negotiated learner modelling: A wizard-of-oz study // *Lecture Notes in Computer Science*. – 2006. – №4053. – P. 443–452. https://doi.org/10.1007/11774303_44

11. Tegos S., Demetriadis S., Karakostas A. Promoting academically productive talk with conversational agent interventions in collaborative learning settings // *Computers & Education*. – 2015. – №87. – P. 309–325. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2015.07.014>
12. Castañeda L., Selwyn N. More than tools? Making sense of the ongoing digitizations of higher education // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2018. – №15. – P. 1–10. <https://doi.org/10.1186/s41239-018-0109-y>
13. Hwang G., Xie H., Wah B., Gasevic D. Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2020. – №1. – P. 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2020.100001>
14. Zawacki-Richter O., Marín V., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2019. – №16. – P. 1–27. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>
15. Deeva G., Bogdanova D., Serral E., Snoeck M., Weerd J. A review of automated feedback systems for learners: Classification framework, challenges and opportunities // *Computers & Education*. – 2020. – №162(3). <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.104094>
16. Амиров Р.А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // *Управленческое консультирование*. – 2020. – №3 (135). – С. 80–88. / Amirov R.A., Bilalova U.M. Perspektivy vnedrenija tehnologij iskusstvennogo intellekta v sfere vysshego obrazovaniya [Prospects for the implementation of artificial intelligence technologies in higher education] // *Upravlencheskoe konsul'tirovanie*. – 2020. – №3 (135). – S. 80–88. [in Russian]
17. Пичкова Л.С., Караваева Е.М., Кулемекова М.В. Роль цифровых технологий в изучении иностранного языка в контексте парадигмы непрерывного образования // *Право и управление. XXI век*. – 2023. – № 19(1). – С. 66–73. <https://doi.org/10.24833/2073-8420-2023-1-66-66-73> / Pichkova L.S., Karavaeva E.M., Kulemekova M.V. Rol cifrovyyh tehnologiy v izuchenii inostrannogo iazyka v kontekste paradigmy nepreryvnogo obrazovaniya [The role of digital technologies in learning a foreign language in the context of the continuous education paradigm] // *Pravo i upravlenie. XXI vek*. – 2023. – №19(1). – S. 66–73. <https://doi.org/10.24833/2073-8420-2023-1-66-66-73> [in Russian]
18. Christopoulos A., Sprangers P. Integration of educational technology during the Covid-19 pandemic: An analysis of teacher and student receptions // *Cogent Education*. – 2021. – №8 (1). – P. 1–21. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2021.1964690>
19. Gencil I.E., Saracaloğlu S. The Effect of Layered Curriculum on Reflective Thinking and on Self-Directed Learning Readiness of prospective teachers // *International Journal of Progressive Education, INASED*. – 2018. – №14 (1). – P. 8–20. <https://doi.org/10.29329/ijpe.2018.129.2>
20. Межвузовский стандарт по применению искусственного интеллекта в образовании. АО «МУИТ», Алматы. – 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1703569802/o-proekte-mezhvuzovskogo-standarta-po-primeneniyu-iskusstvennogo-intellekta.pdf> (дата обращения: 12.07.2024) / Mezhvuzovskiy standart po primeneniю iskusstvennogo intellekta v obrazovanii [Interuniversity standard on the application of artificial intelligence in education]. АО «МУИТ», Алматы. – 2023. [Electronic resource]. URL: <https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1703569802/o-proekte-mezhvuzovskogo-standarta-po-primeneniyu-iskusstvennogo-intellekta.pdf> (date of access: 12.07.2024) [in Russian]
21. Pliakos K., Joo S.H., Park J.Y., Cornillie F., Vens C., Van den Noortgate W. Integrating machine learning into item response theory for addressing the cold start problem in adaptive learning systems // *Computers & Education*. – 2019. – №137. – P. 91–103. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.04.009>
22. Kabudi T., Pappas I., Olsen D. H. AI-enabled adaptive learning systems: A systematic mapping of the literature // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2021. – №2. – P. 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100017>
23. AlTwijri L., Alghizzi T. Investigating the integration of artificial intelligence in English as foreign language classes for enhancing learners' affective factors: A systematic review // *Heliyon*. – 2024. – №10 (10). – P. 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e31053>

24. Liu A., Kong D. Research on the Teaching Mode of College English Based on Artificial Intelligence // *Journal of Physics: Conference Series*. – 2021. – №1848 (1). – P. 1–6. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1848/1/012117>
25. Dong Y. Application of Artificial Intelligence Software based on Semantic Web Technology in English Learning and Teaching // *Journal of Internet Technology*. – 2022. – №23(1). – P. 145–154. <https://doi.org/10.53106/160792642022012301015>
26. Khan A., Zeb I., Zhang Y., Tahir. Impact of emerging technologies on cognitive development: the mediating role of digital social support among higher education students. // *IJERI: International Journal of Educational Research and Innovation*. – 2023. – №20. – P. 1–15. <https://doi.org/10.46661/ijeri.8362>
27. Popat A., Tarrant C. Exploring adolescents' perspectives on social media and mental health and well-being—A qualitative literature review // *Clinical child psychology and psychiatry*. – 2023. – №28(1). – P. 323–337. <https://doi.org/10.1177/13591045221092884>
28. Fernández Sánchez M., Garrido-Arroyo M., Porrás-Masero I. Curricular integration of digital technologies in teaching processes // *Frontiers in Education*. – 2022. – №7. – P. 1–16. <https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1005499>
29. Grimus M. Emerging Technologies: Impacting Learning, Pedagogy and Curriculum Development. In book: *Emerging Technologies and Pedagogies in the Curriculum*. – Singapore: Springer Nature, 2020. – P. 127–151. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0618-5_8
30. Azamatova A., Bekeyeva N., Zhaxylikova K., Sarbassova A., Ilyassova N. The effect of using artificial intelligence and digital learning tools based on project-based learning approach in foreign language teaching on students' success and motivation. // *International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST)*. – 2023. – 11(6). – P. 1458–1475. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3712>

UDC 82`0; IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.88>S. POLATOVA¹, A. SHYMYRBEKOVA², B. SPATAYEV²¹PhD, Senior Lecturer of Miras University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: saulepolatova@gmail.com

²Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: shymy2502@mail.ru, baurspatayev_17-83@mail.ru

THE BILINGUAL LINGUISTIC FOUNDATIONS FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. This article explores the significant impact of bilingual linguistic foundations on the process of learning a foreign language, with particular emphasis on the context of trilingual education in Kazakhstan. It highlights the advantages and challenges associated with integrating the Kazakh, Russian, and English languages into the education system. In 2015, the Ministry of Education and Science initiated programs to increase the credit hours for language courses in universities and to train teachers to conduct subjects in English. In this regard, a policy to improve language education was implemented. These measures aimed to enhance the professional qualifications of educators and improve students' language proficiency levels.

Additionally, this scientific article highlights the cognitive, linguistic, and social benefits of bilingualism and multilingualism, such as improvements in brain structure, enhanced cognitive abilities, and better learning outcomes. It also presents a theoretical model of trilingual education designed to promote linguistic and cultural diversity, intercultural competence, and effective communication strategies. The findings suggest that multilingual education is becoming increasingly important in the global community, as it enables individuals to engage in professional activities, communicate effectively, and appreciate diverse cultures. The study concludes that Kazakhstan's trilingualism program is a forward-thinking approach that meets the modern demands of society and transforms the country into a linguistically favorable environment.

Keywords: bilingualism, trilingual, multilingualism, foreign language, influence, research.

С. Полатова¹, А. Шымырбекова², Б. Спатаев²¹PhD, Мирас университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: saulepolatova@gmail.com

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mails: shymy2502@mail.ru, baurspatayev_17-83@mail.ru

Шет тілін үйренудің қостілді лингвистикалық негіздері

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы үштілді білім беру контексіне ерекше назар аудара отырып, екітілді лингвистикалық негіздердің шет тілін үйрену үдерісіне елеулі

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Polatova S., Shymyrbekova A., Spatayev B. The Bilingual Linguistic Foundations on Learning a Foreign Language // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 221–238. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.88>

***Cite us correctly:**

Polatova S., Shymyrbekova A., Spatayev B. The Bilingual Linguistic Foundations on Learning a Foreign Language // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – Б. 221–238. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.88>

Date of receipt of the article 22.12.2023 / Date of acceptance 27.09.2024

ықпалы зерттеледі. Ол білім беру жүйесіне қазақ, орыс және ағылшын тілдерін кіріктіруге байланысты артықшылықтар мен қиындықтарды көрсетеді. Білім және ғылым министрлігі 2015 жылы университеттердегі тіл курстарының кредиттік сағаттарын ұлғайту және пәндерді ағылшын тілінде өткізу үшін мұғалімдерді оқыту бағдарламаларын бастаған болатын. Осыған байланысты тілдік білім беруді жақсарту саясаты жүзеге асырылды. Бұл шаралар тәрбиешілердің кәсіби біліктілігін және оқушылардың тілді меңгеру деңгейін арттыруға бағытталған.

Сондай-ақ, бұл ғылыми мақалада қостілділік пен көптілділіктің ми құрылымының жақсаруы, танымдық қабілеттердің жақсаруы және оқу нәтижелерінің жақсаруы сияқты когнитивтік, лингвистикалық және әлеуметтік артықшылықтары атап көрсетіледі. Сонымен қатар, ол тілдік және мәдени әртүрлілікті, мәдениетаралық құзыреттілік пен тиімді коммуникация стратегияларын ілгерілетуге арналған үштілді білім берудің теориялық үлгісін ұсынады. Нәтижелер жеке адамдарға кәсіби қызметпен айналысуға, тиімді қарым-қатынас жасауға және әртүрлі мәдениеттерді бағалауға мүмкіндік беретін көптілді білім берудің жаһандық қауымдастықта маңыздырақ болып келе жатқанын көрсетеді. Зерттеу Қазақстанның үштілділік бағдарламасы – қоғамның заманауи талаптарына жауап беретін, елді лингвистикалық қолайлы ортаға айналдыратын озық көзқарас деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: билингвизм, үштілділік, шет тілі, әсер ету, зерттеу.

С. Полатова¹, А. Шымырбекова², Б. Спатаев²

¹*PhD, старший преподаватель Мирас университета*

(Қазақстан, г. Шымкент), e-mail: saulepolatova@gmail.com

²*старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: shyty2502@mail.ru, baurspatayev_17-83@mail.ru*

Двуязычные лингвистические основы изучения иностранного языка

Аннотация. В статье исследуется значительное влияние двуязычных лингвистических основ на процесс изучения иностранного языка с особым акцентом на контексте трехязычного образования в Казахстане. В ней освещаются преимущества и проблемы, связанные с интеграцией казахского, русского и английского языков в образовательную систему. В 2015 году Министерство образования и науки инициировало программы по увеличению количества зачетных часов на языковых курсах в университетах и подготовке преподавателей для преподавания предметов на английском языке. В связи с этим была реализована политика по улучшению языкового образования. Эти меры были направлены на повышение профессиональной квалификации преподавателей и повышение уровня владения языком учащимися.

Кроме того, в этой научной статье подчеркиваются когнитивные, лингвистические и социальные преимущества билингвизма и многоязычия, такие как улучшение структуры мозга, улучшение когнитивных способностей и улучшение успеваемости. Кроме того, в нем представлена теоретическая модель трехязычного образования, направленная на поощрение языкового и культурного разнообразия, межкультурной компетентности и эффективных коммуникативных стратегий. Полученные результаты свидетельствуют о том, что многоязычное образование приобретает все большее значение в мировом сообществе, позволяя людям заниматься профессиональной деятельностью, эффективно общаться и ценить различные культуры. В исследовании делается вывод о том, что казахстанская трехязычная программа – это дальновидный подход, который отвечает современным требованиям общества, создавая в стране благоприятную с лингвистической точки зрения среду.

Ключевые слова: билингвизм, трехязычное образование, иностранный язык, влияние, исследование.

Introduction

Education serves as the cornerstone for the development and prosperity of a nation. Since the early days of Kazakhstan's independence, First President N. Nazarbayev identified the promotion and sustainable development of education as a top priority [1]. Today, after nearly three decades of independence, education continues to receive significant attention as a crucial indicator of national development. The imperative task of nurturing a new generation of competitive individuals with high intellectual capabilities is pressing.

The evolution in education is facilitated by integration, globalization, and active collaboration among nations. This necessitates a reevaluation of educational objectives, goals, and methodologies to foster highly intelligent and culturally aware individuals capable of effective human communication (both personal and professional) and integration into a multicultural society.

The 21st century has been heralded by UNESCO as the age of polyglots and individuals proficient in multiple languages. Kazakhstan's education system has garnered support from the Council of Europe for fostering multilingualism, thereby prioritizing linguistic diversity as a significant component of the national education agenda. The introduction of a trilingual policy under the presidential initiative "Trinity of Languages" reflects this commitment [1].

According to strategic education development directives and state programs, Kazakh citizens are encouraged to be proficient in three languages, positioning them as global citizens. The Kazakh language represents national identity, Russian serves interethnic communication, and English facilitates integration into the global economy. This shift from bilingualism to multilingualism forms the foundation for multicultural development.

The necessity of trilingual education is enshrined in legislative frameworks such as Law No.151-I of June 11, 1997, on languages in Kazakhstan, and the strategic plan for education development until 2050. In his 2012 message, First President N.A. Nazarbayev introduced the "Kazakhstan-2050 Strategy", emphasizing the significance of supporting multiculturalism in a diverse nation. The strategy prioritizes fostering national patriotism among the new generation, underlining peaceful coexistence among different religions and cultures as essential for Kazakhstan's success and influence on the global stage [2].

President N.A. Nazarbayev's article "Looking into the Future: Modernization of Public Consciousness" outlines the country's path towards multilingualism, emphasizing the need for modernization of public consciousness to forge a unified, strong, and responsible nation. The article stresses the importance of cultural roots in modernization efforts and the essential role of spiritual modernization in reconciling diverse national consciousness.

In conclusion, the successful development and global integration of Kazakhstan's multilingual population necessitate the integration of diverse cultures into a cohesive polyculture and the enhancement of competitive human qualities relevant to the 21st century. The educational system's concept involves modernizing vocational training methods to meet global standards, with a particular focus on pedagogical excellence and innovative teaching practices. The relevance of this study lies in addressing the evolving needs of society, the demands for specialized training in multicultural settings, and the ongoing transformations in education and beyond.

So, this article aims to synthesize the theoretical foundations of linguistics, explore the impact of bilingualism on foreign language learning (specifically English) within the context of trilingual education, as practiced both domestically and internationally. Additionally, it delves into an analysis of definitions and principles/advantages of multilingualism as described in scholarly works.

Research methods and materials

In pursuit of this objective, we employed methods to analyze scholarly literature, aiming to define and elucidate the concepts of "multilingualism" and "trilingualism." We interpreted examples from various authors in domestic and foreign pedagogy specializing in multilingualism, leading to the conclusion of the ongoing relevance of further exploration in multilingual education and highlighting the scientific novelty of our research. The scientific novelties of this study encompass:

1. The article provides *a theoretical justification for integrating trilingual education into the educational frameworks of Kazakhstan*. It assesses the preparedness of educational institutions to implement multilingual education, emphasizing the importance of Kazakh, Russian, and English languages in fostering a multilingual environment. This novelty highlights the significance of a structured approach to multilingual education in developing competitive professionals who can meet the social and cultural demands of society.

2. The article reveals that *bilingualism positively impacts cognitive functioning on learning third language*. It enhances brain activity, recall, and assimilation abilities, leading to better focus, attentiveness, and self-organization among students. This finding underscores the cognitive benefits of bilingualism, which extend beyond language learning and contribute to overall intellectual development.

3. Based on the materials studied, an attempt was made to develop a model of teaching a foreign language in educational institutions based on educational module "Intercultural communication" within the framework of trilingual education.

Literature review

The bilingual linguistic foundations for foreign language learning are a crucial aspect of language education. These foundations serve as a cornerstone for learners, providing them with a robust framework that extends beyond the confines of their native language. Proficiency in one's first language not only aids in the comprehension of grammar structures, vocabulary, and syntax but also fosters a deeper understanding of language as a whole. Bilingual individuals often possess enhanced cognitive abilities, such as analytical thinking and problem-solving skills, which contribute to more effective language acquisition. Moreover, a solid linguistic foundation enables learners to draw parallels between their native language and the target language, facilitating a more nuanced grasp of linguistic nuances and cultural subtleties. Ultimately, the bilingual linguistic foundations act as scaffolding upon which learners can construct their foreign language proficiency, promoting a comprehensive and interconnected approach to language education.

As Botes et al noted that bilingual and multilingual experiences have been shown to have positive effects on cognition, communication skills, and literacy, as well as on the enjoyment and anxiety of foreign language learning [3]. Therefore, it is important to understand the linguistic and cognitive aspects of foreign language learning from a bilingual perspective, and to apply the insights from research to educational practice [4, p. 279].

Bilingualism is a common phenomenon in today's world. However, it is necessary to establish a clear definition of the term "bilingualism," as some believe it refers to the ability to speak and write in only two languages, while others believe it encompasses two or more. Nevertheless, the majority of scholars do not limit this linguistic phenomenon to just two languages.

As A. Krupchenko noted in her work that bilingualism refers to the ability to speak and function in two or more languages. Also, it can be acquired through various means, such as having parents from different language backgrounds or being part of an ethnic minority or immigrant community [5].

Bilingual education, which aims to develop students who are bilingual, biliterate, and bicultural, has gained support and recognition in many countries. Further research is needed to understand the effects of bilingual education on students' academic outcomes in non-English

languages. Bilingualism induces brain adaptations at both macroscopic and cellular levels, with metabolic changes observed in bilingual individuals.

Galskova cited as “Bilingualism has been extensively researched and has been found to have numerous benefits across different age groups, especially children years, bilingualism enhances creativity” [6, p. 5-11]. It means that in young adults, bilingualism improves brain training, working memory, and selective attention. In older adults, bilingualism can improve cognitive reserve, mitigate dementia, and impact memory.

According to A.A. Zalevskaya, bilingualism as a natural phenomenon in society can be categorized based on several criteria, including an environment conducive to language development, absence of time constraints for interpersonal communication, and consistent practice in language use [7, p. 11].

From the above statement, it can be concluded that natural bilingualism among speakers of a dominant language includes:

- Intuitive understanding of the language through consistent practical application;
- No need for significant effort;
- Improvement of communication skills in a foreign language occurs unconsciously, including analysis and synthesis of speech;
- Automatic selection of words and constructing sentences;
- Code-switching between languages;
- Formation of two distinct images of the surrounding reality in the user's mind based on the characteristics of the languages used;
- Focus on deep comprehension of the meaning of what is being said, encompassing not only individual phrases but also the essence of the message [8, p. 14].

As E.A. Konovalov believes, in the process of forming natural bilingualism, the question of which language occupies clear primacy and which is mostly secondary is decided on the basis of a particular person, and the predominance of a particular language can vary not only during the entire time of use foreign languages, but also in various social situations [9, p. 264].

For example, O.B. Altynbekova divides “bilingualism into two factors – unilateral and bilateral”; she states: “With unilateral bilingualism, speakers of one of the contact languages will master the second language, but speakers of the other will not. In bilateral bilingualism, speakers of both contact languages become bilinguals. These types of bilingualism arise as a result of contact interlingual connections [10, p. 28].

K.B. Amanzholova expressed opinion about “unilateral bilingualism”: “One-sided bilingualism is the use of two languages in interethnic communication exclusively by native speakers of one language. Thus, bilingualism, consisting of the Kazakh and Russian languages, is one-sided if only Kazakhs can use the Russian language in interethnic communication, and Russians cannot communicate with Kazakhs in the Kazakh language. Bilateral bilingualism is the mutual use of two languages in interethnic communication between their speakers. For example, bilingualism, consisting of the Kazakh and Russian languages, can be recognized as bilateral only when both Kazakhs and Russians use both languages (both Kazakh and Russian) in interethnic communication. Thus, we can express our opinions about Kazakh-Russian and Russian-Kazakh varieties of bilingualism in Kazakhstan [11, p. 33].

As Z.K. Akhmetzhanova believes, it would be optimal to distinguish four stages in the development and spread of bilingualism in the territory of the Republic of Kazakhstan. The first stage occurred at a time when there was a need for the indigenous population to interact in one way or another with neighboring states within the framework of commodity-market or political relations. The second stage should be designated as the time period when the Kazakh population was in close contact with the Russian population, which marked the beginning of Russian-Kazakh bilingualism, which is a fundamental element in the system of modern bilingualism in Kazakhstan. The third

stage was laid in the era of the Soviet Union, while the foundation in the linguistic field was the spread of the Russian language as the basic means of communication between representatives of different republics of the USSR. The fourth and final period was marked by the period of time when the Kazakhstan Republic became autonomous, Kazakh was recognized as the official language at the state level, and Russian became international [12, p. 235].

L.S. Vygotsky suggested in 1935 that bilingualism cannot affect the user in any other way than positively. He believed that if a person is able to express himself and his thoughts through several language systems, then this definitely indicates a higher level of development compared to those who can do this only using one language. It also shows that bilinguals are able to structure their thinking in different ways and to convey ideas in different ways. Likewise, bilingualism has a positive effect on a person's memory training, his creative abilities and abstract thinking [13, p. 134].

A significant contribution to research into the impact of bilingualism on an individual's intellectual and social abilities was made by Canadian scientists Kaushanskaya and Prior, who studied this phenomenon by observing a group of students in Montreal [14, p. 23]. Thus, the following conclusions were drawn:

1. Bilinguals are significantly superior to monolingual students in terms of intellectual development.
2. Bilingual students are better able to think creatively and come up with creative ideas more often than their monolingual peers.
3. Bilinguals are able to solve complex problems and find non-standard solutions to situations, since this allows the plasticity of their thinking, which is confirmed through final testing [15, p. 255].

It was this study that inspired other scientists to take up the issue of bilingualism, and later multilingualism. Subsequent works, written between the 70s and 80s of the last century, confirmed the positive impact of bilingualism on social adaptation and the general level of child development. As a summary, it can be noted that the key results of the study were the following:

- Bilingual students are considered more sensitive to the semantics of words [16, p. 225–232];
- they are able to better express their thoughts and make interesting conclusions [17, p. 205];
- bilinguals are better able to solve problems that require verbal transformation and replacement of some words with others with a similar meaning [18, p. 498];
- such children process incoming information better and assimilate it more successfully [19, p. 1009];
- they know how to use analytical thinking to resolve non-verbal difficult situations;
- bilinguals are more creative people, their thinking is comparatively more flexible [20, p. 127].

It is worth noting that such benefits are greatly enhanced if the two languages used are developed at approximately the same level.

When introducing trilingualism into the education system in the Republic of Kazakhstan, it is necessary to note the influence of bilingualism on the study of a foreign language as a third language. From a linguistic point of view, in the process of learning a foreign language, both positive and negative factors of bilingualism can be noted, since each language, native and second, can have a significant impact on learning a new language.

Over the past decade, issues such as the theoretical and practical aspects of second and third foreign languages have been actively studied. A huge number of scientific works are concentrated on the degree of effectiveness of learning foreign languages based on linguistic national groups, or two or more languages through a gradual and consistent study of the characteristics of each, first separately, and then in tandem. Multilingualism implies, first of all, the creation of trilingualism, or trilingualism, artificially.

In the process of learning second and third foreign languages, students develop certain skills, which was noted more than once in the works of great linguistics as P.Ya. Galperin [21, p. 126], A.A. Mirolubov [22, p. 34–37] and others, as well as foreign scientists. The mentioned researchers include the following among the acquired abilities:

- observe surrounding social and other phenomena, combine them into a common picture of the world, compare facts and, on the basis of such developments, argue for your own conclusions and thoughts;

- acutely sense and quickly recognize certain linguistic features (for example, separate connecting words or articles of the English language from the specifics of the Kazakh language, etc.);

- develop intuition, expressed in deciphering the meaning of previously unstudied words in context;

- improve communication skills, since classes are often conducted in pairs or groups, but during individual classes such a student is able to demonstrate independence;

- develop auditory perception of a foreign text, improve the skills of competent sentence construction, as well as acquiring the ability to conduct a dialogue in a foreign language.

There are many studies and articles that provide evidence for the benefits of learning a second and third language for students. Here are some examples:

Xiaoyi et al. investigated the effects of learning a second or third language on students' linguistic, social, conceptual, cognitive, and metacognitive skills. They found that multilingual students performed better than monolingual students on various measures of these skills, such as vocabulary, grammar, pragmatics, intercultural competence, creativity, problem-solving, and self-regulation [23].

Jamie discussed the benefits of learning a second or third language for students' future opportunities, personal growth, educational, social, and cultural interactions. He argued that multilingual students have more advantages in the globalized world, such as access to diverse cultures, perspectives, and markets, as well as enhanced communication, collaboration, and critical thinking skills [24, p. 57].

Florian et al. examined the benefits of learning a second or third language for students' brain health and cognitive reserve. He explained that multilingualism can induce neuroplasticity, which is the ability of the brain to reorganize itself in response to new experiences and stimuli. He also showed that multilingualism can delay the onset of dementia and other cognitive impairments by increasing the brain's resilience and flexibility [25, p. 1–14].

According to the works of the authors mentioned above, by learning multiple languages simultaneously, students acquire several useful skills, both from a psychological and linguistic perspective. The works not only discuss the theoretical aspects of the research, but also experimentally prove an increase in the total number of neurons and the strengthening of internal intellectual connections during the process of learning one or more foreign languages. If these languages are studied in parallel, the mentioned changes in the human body multiply. Therefore, we can conclude that the more foreign languages an individual studies, the better their cognitive mentality becomes, their accumulated experience expands, and their thinking intensity increases.

At the same time, the communicative and cultural elements also undergo corresponding changes. The study of native and foreign languages differs fundamentally in structure, which is determined by the specific psycho-physiological mechanism of a person. In the case of foreign languages, the person's capabilities are not fully utilized, as this process can be seen as an artificial suggestion. While learning an unfamiliar language, an individual focuses on the linguistic component, without involving intuitive perception and other sensory functions of the brain. This limitation is logically explained by a number of aspects.

As a result, an individual learns a foreign language not through in-depth analysis, but only by covering a small range of knowledge. It is worth noting that the formation of second and subsequent foreign languages is directly related to the complicated processes of the psychophysiological component, which has a direct impact on the acquisition of new knowledge and the acquisition of new linguistic skills:

- Foreign languages interact on the basis of functional systems; in particular, interference processes are affected;

- Processes of mixed thinking are manifested, that is, the individual's ability to think and conduct a conversation in several languages equally freely, but certain features can alternately dominate each other [26, p. 145].

Therefore, learning a second or third foreign language can be a valuable skill for students, as it can improve their cognitive functions and academic performance.

Learning multiple languages can have profound effects on one's cognitive base, which is the set of mental representations and processes that underlie language use and comprehension. According to cognitive approaches to second language acquisition, learning a new language involves the formation of new constructions, which are the conventionalized form-meaning mappings used in a speech community [27]. These constructions can range from simple morphemes and words to complex phrases and syntactic frames. Learning multiple languages can thus expand one's cognitive base by adding new linguistic units and structures, as well as new ways of expressing and conceptualizing meaning. Moreover, learning multiple languages can also modify one's cognitive base by inducing neuroplasticity, which is the ability of the brain to reorganize itself in response to new experiences and stimuli.

Bilingualism and multilingualism can indeed alter the brain's structure and function. Research has shown that bilingual speakers exhibit structural and functional brain adaptations, including changes in grey matter thickness and white matter integrity. Studies have found that highly proficient multilinguals, fluent in four or more languages, show decreases in grey matter thickness in brain regions involved in lexico-semantic processing, memory retrieval, and control maintenance [28]. Additionally, bilingualism has been linked to structural adaptations in subcortical brain regions, such as the basal ganglia and thalamus, with volumes of these regions being positively predicted by bilingual experiences. These findings support the idea that bilingualism-induced brain restructuring follows non-linear patterns, with increases in volume followed by plateauing in the most experienced bilinguals [29]. Overall, bilingualism and multilingualism can lead to changes in the brain's structure, including alterations in grey matter density and white matter integrity, which are important for language control and processing.

Here are some real examples of authors who have written about the topic of how learning multiple languages can have profound effects on one's cognitive base:

Famous psychologist Midrigan-Ciochina explained how learning a new language changes the brain at a physical level, as well as boosting function and cognitive reserves. He cited various studies that showed how bilingualism and multilingualism can increase the density of grey matter, enhance the integrity of white matter, and delay the onset of dementia and other cognitive impairments [28].

Christos, Pliatsikas discussed the cognitive approaches to second language acquisition, which focus on the formation of new constructions, or conventionalized form-meaning mappings, in the learner's mind. They argued that learning multiple languages can expand and modify one's cognitive base by adding new linguistic units and structures, as well as new ways of expressing and conceptualizing meaning [29].

Also another psychologist Kramersch examined the benefits of learning a second or third language for students' brain health and cognitive reserve. He explained that multilingualism can induce neuroplasticity, which is the ability of the brain to reorganize itself in response to new

experiences and stimuli. He also showed that multilingualism can increase the brain's resilience and flexibility [30].

According to the opinion of T.M. Nadeina, in the subconscious of polylingualism, there is not the formation of another system, according to which the individual will be able to organically perceive new paradigms and features of the second language, but the creation of a new, that is, a third system that allows the native and foreign languages to interpenetrate each other into each other and intertwine with each other [31, p. 139].

In addition to the concept of interference, there is also the term transference, which implies the successful transfer of information from a new language to the native language system. As a result, you can see the difference between the speed of information processing, as well as the level of language proficiency in bilinguals and monolinguals.

The task of positive transfer is to create favorable conditions for the assimilation of new material, but interference can interfere with this. Ultimately, to organize such a process, it is necessary to take into account the actions of both the positive and negative aspects of interference.

Thus, analyzing and comparing the scientific results of research on multilingual education in native and foreign pedagogy, it is necessary to note a positive trend in the development of multilingualism in general. Fact, in the process of interference, all languages is interconnected, that is, native and foreign. In the process of learning the second language, the brain is rebuilt and begins to process information somewhat differently, reproduces the connections that currently dominate the language, and also restores certain characteristics. In this case, the native language comes to the rescue if the foreign language is not able to express the entire range of emotions and meanings that a person wants to convey.

Results and Discussion

The previous sections of the scientific research described the theoretical basis for studying the linguistic foundations, as well as the influence of bilingualism on the study of a foreign language (English) within the framework of trilingual education. Consequently, there is a need for practical confirmation and description of the scientific results of the linguistic and bilingual influence on the study of a foreign language (English) within the framework of trilingual education in our country. Having studied the language policy and based on regulatory documents, we can draw the following conclusions about the work.

1. Guided by the developments and experiences of native and international scientists, and in accordance with the directives of the Head of State, attempts to introduce trilingualism began in 2013 in the Republic of Kazakhstan. Following the First President's decree, English language instruction was initiated in 1st grade. The updated State Standard for compulsory primary education [1] in the republic now includes provisions for a three-language education policy (Kazakh, English, Russian), accompanied by the necessary organizational adjustments for the pedagogical process. It is noteworthy that early foreign language instruction has been shown to stimulate deeper study and proficiency as students' progress through subsequent educational levels.

2. Through collaboration between the Ministry of Culture and Sports, the Ministry of Education, and the Ministry of Investment and Development of Kazakhstan, a Roadmap for the development of trilingual education for 2015–2020 was devised and ratified. The objectives of this roadmap in secondary schools are as follows:

- Modernizing educational programs across all levels of education;
- Ensuring seamless language learning across three languages within a unified educational framework;
- Enhancing teacher preparation and continuing education systems to effectively deliver instruction in three languages;

- Conducting research in this domain to enhance the efficacy of the trilingual education system;

- Promoting awareness and acceptance of the trilingual education initiative [2].

This initiative served as a potent mechanism for equipping the younger generation to thrive in a globally interconnected world. It facilitated in-depth study of the Kazakh language alongside Russian and English, enriching the educational process through technology and innovative teaching methodologies.

3. Furthermore, by the sixth year of schooling, general education subjects began to be taught in English. Educational programs and methodological materials corresponding to this transition were introduced as per the Ministry of Education and Science's directive starting from the 2020–25 academic year. Currently, 33 schools in Kazakhstan offer education in three languages, with English used for teaching science and mathematics subjects. Pioneering educational approaches, standards, and methodologies in secondary education are tested primarily in the Nazarbayev Intellectual Schools. Additionally, Kazakhstan hosts 15 Nazarbayev Intellectual Schools, 2 Miras International Schools, 2 Haileybury Schools, and 29 Kazakh-Turkish Lyceums offering multilingual education. In Kazakh-Turkish Lyceums, instruction is delivered in four languages: English for subjects in the natural and mathematical sciences, Kazakh for language and literature, history and geography of Kazakhstan, state and law fundamentals, and world history, Turkish for world geography, and Russian for Russian language and literature.

As a result, today in Kazakhstan there is a trend of positive dynamics in providing special conditions in secondary schools of the republic. Consequently, this implementation contributed to subject teachers mastering a new format of advanced training and gave teachers enormous opportunities to improve the quality of their professional skills. Subject teachers received knowledge on the updated content of secondary education, learned to apply trilingual education methods to improve teaching and learning of the subject, became familiar with interactive methods and methods of teaching, where they were able to demonstrate the use of new methods and English while working in the classroom.

4. Regarding universities in the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Education and Science has taken concrete steps to introduce trilingual education: for example, the volume of loans for studying Kazakh, Russian and English languages in State Standards has been increased in all areas, which allows first-year students to study disciplines in the amount of 5 credits "Professional Kazakh / Russian language" and "Professionally oriented foreign language". Thus, the additional hours allowed students to increase their level of knowledge of the English/Russian language, since studying disciplines necessarily involves enriching vocabulary through profile-oriented terminology.

Since September 1, 2019, thirty-two universities in Kazakhstan have been training teachers to teach a number of disciplines in English. As a result of the active and successful implementation of the trilingual program in universities, a training system was created using distance and online technologies to promote three languages, teaching staff were trained in language courses (according to levels of foreign language proficiency), and the library collection of the multilingual educational, methodological, scientific, reference and other literature.

Additionally, considering the linguistic situation that has developed on the territory of the Republic of Kazakhstan, we can say with confidence that the Russian language seriously influences the study of other foreign languages, since it has maintained a strong position among the Kazakh population for a long time, it is deeply rooted in the consciousness of a bilingual. If the use of a particular language occurs not only in official, but also in everyday life and family settings, then consolidating it as the dominant one is a very real practice.

Analyzing the above studies in the field of bilingualism in the Republic of Kazakhstan, also, it is necessary to take into account the historical aspect, as well as the current political and social

situation, the degree of mutual influence of several languages on each other in education, culture and at the everyday level.

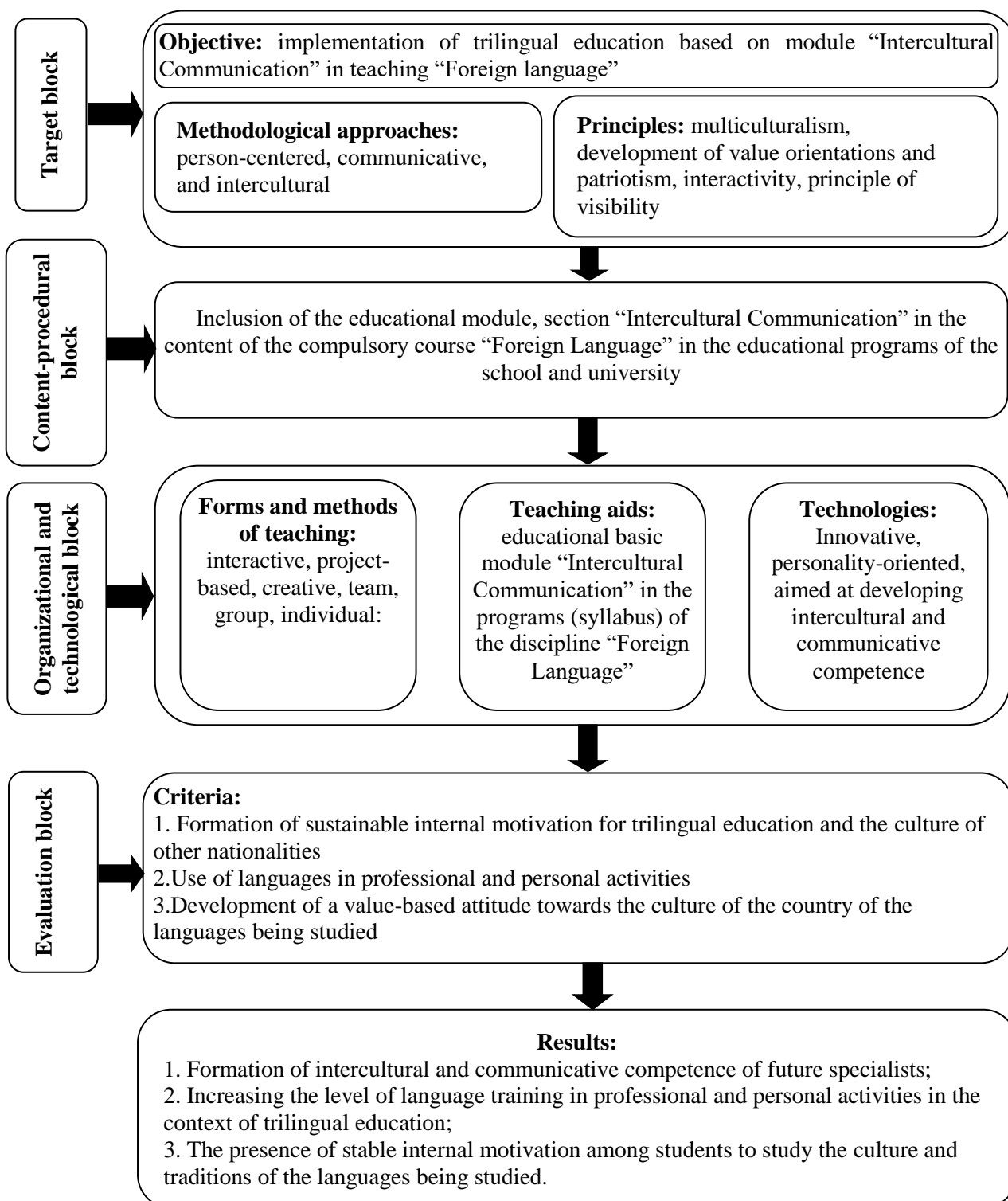

Figure 1– Model of trilingual education based on teaching a foreign language in educational institutions

On the territory of the Republic of Kazakhstan, the socialization of an individual occurs on the basis of the formation of certain values, as well as through constant interaction with compatriots

who speak several languages. This process is considered completely natural, since it occurs independently of the person. In the process of studying bilingualism, different scientists came to different conclusions; for example, in Soviet times it was assumed that bilingualism was fluency in two or more languages at the same time, and at approximately the same level. The main indicator was the ability to think in a particular language without auxiliary materials (dictionaries, reference books, etc.).

In rural areas, the situation is not encouraging - due to the lack of a favorable language environment, students cannot fully master foreign languages. Due to these circumstances, school and universities graduates limit their abilities, learning a foreign language becomes a more difficult task than if they were brought up from birth within the framework of bilingualism, as happens in urban areas. In urban areas, bilingualism develops more easily and quickly in children, as there is a constant process of communication and interaction of languages. Taking into account the considered concepts and facts, we propose the following model of successful third language learning and interaction in trilingual education in Kazakhstan (Figure 1).

Taking into consideration the concepts and facts discussed, we propose the following structure for a model that aims to successfully teach students in foreign language (English) in educational institutions in Kazakhstan within the context of trilingual education. This model includes the following components:

The target block provides a description of the goals, methodological approaches, and principles involved in the process of trilingual training for future specialists.

The goal, as formulated in the target block, is to utilize trilingual education as the foundation for teaching a foreign language. We have identified this target based on the relevance of the topic within the scope of our study, and thus, we can confidently assert that this process holds significant importance in modern pedagogical science.

To define and explore trilingual education and current trends in the professional development of future specialists, a set of *methodological approaches* should be implemented in the modeling of the educational process. These approaches include a student-oriented approach, a communicative approach, and an intercultural approach.

We have chosen these specific approaches in our study to address the challenge of acquiring and learning a foreign language within the framework of trilingual education. Our choice is based on the theoretical and practical research conducted by B. Zhetspisbaeva, K.B. Amanzholova, Z.K. Akhmetzhanova, S.D. Polatova [32].

As part of this study, it is necessary to note the analysis of scientific sources and describe in detail the advantages of the above approaches.

A person-centered approach, also known as student-centered approach, includes the idea that students have choices about what and how to learn. Learner-centered learning focuses on the learner's needs, abilities, interests, and learning styles, with the teacher serving as a guide for learning. Analyzing the above, it can be noted that these methodological approaches can help improve the effectiveness of learning a foreign language as a third language in the context of trilingual education.

The communicative approach is based on the idea that successful foreign language learning in trilingual education comes from the need to convey real meaning. When students are engaged in real-life communication, their natural language acquisition strategies will be used, allowing them to learn to use languages. The communicative method develops all language skills - from speaking and writing to reading and listening. That is, the goal of the communicative approach is to teach the student not only to speak fluently but also to speak correctly in a foreign language, based on basic knowledge of their native and second languages.

An intercultural approach to language teaching in a trilingual environment helps students acquire cultural skills as they develop proficiency in the four traditional skills (reading, writing,

listening, and speaking). The term “culture” and “intercultural communication” are fundamental parts of modern developing society in the present day. Thus, an intercultural approach to language teaching and learning considers the development of cultural understanding and the ability to use cultural knowledge to facilitate communication as the main goals of language learning, along with the development of language competence and language awareness.

The above approaches determine the following *pedagogical principles* that contribute to the implementation of a model of effective trilingual training of future specialists based on teaching a foreign language using innovative technologies:

1. The principle of multiculturalism is an educational process focused on the development of intercultural and communicative competence, and the formation of a multicultural personality in general.

2. The principle of developing value orientations and patriotism involves an educational process to identify value orientations among students, fostering awareness of the native culture and cultures of the countries being studied.

3. The principle of interactivity is the organization of the educational process aimed at creating comfortable learning conditions, non-standard teaching methods, and the use of innovative technologies, which makes the learning process itself productive, where the success and intellectual competence of students are revealed.

4. The principle of visibility involves the application and use of various means (technical - electronic textbook for teachers, Internet resources – webquest site for students, educational materials in the form of handouts) in the process of learning languages to develop the necessary skills and abilities.

Thus, it is the above approaches and principles that contribute to the effective organization of the trilingual educational process and the formation of a multicultural and multilingual personality in general. The main condition we have identified is multiculturalism, namely the trilinguality of the educational environment, taking into account the use of cultural and value orientations among future specialists at the university.

The content of *the organizational and technological block* focuses on the use of innovative technologies in various teaching methods and forms. Its purpose is to enhance the language training of students in both linguistic and non-linguistic fields, while also prioritizing the development of a curriculum centered on trilingual learning in foreign language education.

The evaluation block assesses the degree of accomplishment of these objectives and the implementation of the theoretical model. The evaluation criteria contribute to the effective language training of students in both language and non-language disciplines within the context of trilingual education.

The demonstrated model for effective training of future specialists in a trilingual education system can be characterized by the following elements:

- Integration: All components of the model are closely interconnected.
- Depth of Content: The aim is to cover a wide range of information to enhance the competence of future specialists in their chosen field.
- Pragmatism: The model emphasizes practical actions that promote the development of motivational, cognitive, value-based, professional, and personal competencies among future specialists.
- Applicability: The model is suitable for implementation in modern educational processes.

So, we believe that our model is designed to cultivate a well-rounded, multicultural, and multilingual individual within a trilingual educational environment. It is worth mentioning that the formation of intercultural and communicative competencies among our future specialists can be achieved through the implementation of this theoretical model. This model was developed and

tested during an experimental study focused on the objectives of trilingual education, and its results are described in the dissertation research [32].

Also, we would like to highlight that this comprehensive model underscores the holistic benefits of trilingualism, encompassing linguistic proficiency, cognitive advantages, cultural understanding, and societal contributions in enhancing communication and promoting intercultural harmony.

From the point of view of the social and moral side of the above points, the following practical advantages should be highlighted:

1. Formation and education of a multilingual personality capable of full communication, not limited only by the framework of ethnic culture and language.

2. Studying native, state and foreign languages, because the native language contributes to the preservation of the national, original and cultural heritage of the student. Knowledge of the state language contributes to its socialization within the framework of a given state. Knowledge of a foreign language is the language of successful integration into the global economy.

3. Inclusion of the educational module, section “Intercultural Communication” in the content of the compulsory course “Foreign Language” in the educational programs of the school and university. This innovative educational form can influence the formation of the necessary competencies among teachers, students of technical, humanitarian and other areas in educational institutions.

Additionally, to the above points, it should be added that all measures and actions for the development and successful implementation of multilingualism are provided for by state support, which is a strong motivation for learning foreign languages. As is known, in Kazakhstan, English as a means of international communication occupies an equal place next to Kazakh and Russian. Consequently, the main directions of the multilingual educational system in Kazakhstan are the creation of linguistic tolerance, pluralism in a multi-ethnic internal space, as well as external integration into the global community.

Thus, the study of trilingualism remains a subject of ongoing research, as scholars globally seek to establish a universal consensus on this concept. Drawing upon the expertise of scholars in this field, it is evident that bilingual individuals, compared to monolinguals, possess psychological and intellectual advantages. The acquisition of knowledge and skills through trilingualism is crucial for individuals aspiring to become specialists in their respective fields. The properties and qualities that one acquires while broadening their knowledge horizons are of paramount significance for an individual as a prospective specialist.

Conclusion

Summarizing the findings of the study, it is evident that the influence of bilingualism on the learning of a foreign language (English) within the framework of trilingual education remains a significant subject for numerous research endeavors. The acquisition of a foreign language as a third language within the educational system is in its early stages, necessitating further investigation in various areas.

However, drawing from the researchers' expertise and insights highlighted above, it can be concluded that bilingual individuals possess various psychological and intellectual advantages over monolinguals. The qualities and attributes acquired through expanding one's knowledge horizons are crucial for individuals as future specialists.

Moreover, scientific literature on the acquisition of a third language primarily relies on the first (native) language and the second language, which may influence the pace of this process. Extensive research has focused on analyzing code switching and code mixing to gain insights into the mental processes involved in producing a third language. The findings indicate that third

language learners frequently rely on the second language as a “default provider” for successful acquisition.

Additionally, the conducted research reveals that individuals proficient in multiple languages outperform individuals who speak only one language in various aspects. Many scientists believe that language switching is a complex process that demands effort, leading to improved memory and attention. Bilinguals also possess greater control over inhibiting brain processes, resulting in enhanced overall brain function. They excel in processing incoming information and extracting key elements.

In-depth investigations conducted by researchers have frequently employed comparable strategies for bilingual and monolingual individuals when learning new (third) languages. Consequently, it is evident that bilinguals exhibit a higher proficiency in assimilating the material and swiftly applying it.

The implementation of trilingual education in Kazakhstan, which includes Kazakh and Russian as official languages while incorporating English as an additional international language, is best suited to meet the demands of contemporary society. This approach recognizes Kazakhstan as a linguistically favorable territory.

In conclusion, the theoretical foundations of multilingual education and the impact of bilingualism on learning a foreign language were analyzed. The study highlighted the numerous cognitive, linguistic, and social benefits of bilingualism and multilingualism, such as enhanced brain structure, cognitive abilities, and academic outcomes. The language situation and problems of teaching a foreign language as a third language in a bilingual environment in Kazakhstan were also noted. A theoretical model of trilingual education was created to promote a comprehensive understanding of navigating linguistic and cultural diversity within trilingual contexts. Thus, multilingual and multicultural education is gaining prominence globally, empowering individuals to participate in professional activities, communicate effectively, and gain insights into diverse cultures, traditions, and societies.

BIBLIOGRAPHY

1. Дорожная карта трехязычного образования на 2015–2020 годы, Указ Президента Республики Казахстан №622 от 5 ноября 2015 года. [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35182262#pos=3;-88 (дата обращения: 7.04.2019)
2. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года №319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2020 г.). [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747&show_di=1 (дата обращения: 15.09.2020)
3. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (дата обращения: 23.05.2019)
4. Botes E’Louise, Dewaele Jean-Marc, Greiff Samuel. The Power to Improve: Effects of Multilingualism and Perceived Proficiency on Enjoyment and Anxiety in Foreign Language Learning // *European Journal of Applied Linguistics*. – 2020. – №8 (2). – P. 279–306. <https://doi.org/10.1515/eujal-2020-0003>
5. Aguasvivas J.A., Carreiras M. Bilingualism, Foreign Language Learning, and Cognition: Insights for Education // *Cognitive Sciences and Education in Non-WEIRD Populations*. -Springer, Cham. – 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-031-06908-6_10
6. Крупченко А.К., Кузнецов А.Н. Лингводидактические основы лингвистического обеспечения информационной безопасности организации // *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета*. – 2022. – №12(6). – С. 72–80. <https://doi.org/10.26794/2226-7867-2022-12-6-72-80>

7. Galskova N.D. Modern Linguodidactics as a Scientific Foundation for FLT in Russia // Examining Content and Language Integrated Learning (CLIL) Theories and Practices. – 2020. – P. 1–20. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3266-9.ch001>
8. Залевская А.А. Введение в психолингвистику: учеб. пособие. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2007. – 382 с.
9. Тулепова С.Б. Влияние казахского языка на английскую речь билингов на уровне простого предложения: автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2010. – 14 с.
10. Коновалов Е.А. Проблема определения билингвизма // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2011. – Т. 24, № 63(1). – С. 263–271.
11. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография. – Алматы, 2006. – 416 с.
12. Аманжолова К.Б. Проблемы казахско-русского двуязычия и их интерпретация в трудах современных лингвистов // Ученые записки Новгородского государственного университета имени Ярослава Мудрого. – 2019. – №7 (25). [https://doi.org/10.34680/2411-7951.2019.7\(25\).2](https://doi.org/10.34680/2411-7951.2019.7(25).2)
13. Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы: КазУМО и МЯ им. Абылай хана, 2005. – 408 с.
14. Выготский Л.С. Умственное развитие детей в процессе обучения. – М.: RUGRAM, Серия: ЁЁ Медиа, 2022. – 134 с.
15. Kaushanskaya M., Prior A. Variability in the effects of bilingualism on cognition: It is not just about cognition, it is also about bilingualism // Bilingualism: Language and Cognition. – 2015. – №18(1). – P. 27–28.
16. Bialystok E. Acquisition of literacy in bilingual children: A framework for research // Language Learning. – 2002. – Vol.52. – P. 159–199.
17. Martin-Rhee M.M., Bialystok E. The development of two types of inhibitory control in monolingual and bilingual children // Bilingualism: Language and Cognition. – 2008. – Vol.11. – P. 81–93.
18. Burman D.D., Bitan T., Booth J.R. Sex differences in neural processing of language among children // Neuropsychologia. – 2008. – Vol.46 (5). – P. 1349–1362.
19. Bialystok E., Craik F.I.M., Klein R., Viswanathan M. Bilingualism, aging, and cognitive control: Evidence from the Simon task // Psychology & Aging. – 2004. – Vol.19, №2. – P. 290–303. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.19.2.290>
20. Ortega L. Understanding second language acquisition. – New York: Routledge, 2013. – 321 p.
21. Baker Colin. A parents' and teachers' Guide to Bilingualism. – Toronto: Multilingual Matters Ltd, 2000. – 158 p.
22. Гальперин П.Я. Введение в психологию: учебное пособие. – М.: КДУ, 2005. – 336 с.
23. Миролюбов А.А. Методика или дидактика иностранных языков? // Иностранные языки в школе. – 2005. – №2. – С. 34–37.
24. Xiaoyi Xie, Yu Qi Zhou, Adam John Privitera. What are the Benefits of Learning a Second Language? // Frontiers for Young Minds. – 2023. – №11. <https://doi.org/10.3389/frym.2023.844499>
25. Jamie Wallin. Non-Linguistic Benefits of Learning a Second Language? // Benefits of Bilingualism. – 2019. – №2(2). – P. 57–66.
26. Florian Salomé, Séverine Casalis, Eva Commissaire. Bilingual advantage in L3 vocabulary acquisition: evidence of a generalized learning benefit among classroom-immersion children // Bilingualism: Language and Cognition. – 2021. – P. 1–14. <https://doi.org/10.1017/S1366728921000687>
27. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аркти, 2003. – 335 с.
28. Ellis Nick, Wulff Stefanie. Usage-based approaches in second language acquisition. In: Bilingual cognition and language: the state of the science across its subfields. – John Benjamins Publishing Company, 2018. – P. 37–56.
29. Midrigan-Ciochina L., Vodacek K., Corina D.P. A comparison of structural brain differences in monolingual and highly proficient multilingual speakers // Bilingualism: Language and Cognition. – 2024. – №27. – P. 117–127. <https://doi.org/10.1017/S1366728923000445>
30. Pliatsikas C. Bilingualism and brain structure. In: Studies in bilingualism. – John Benjamins Publishing Company, 2023. – P. 301–316. <https://doi.org/10.1075/sibil.64.14pli>

31. Language acquisition and language use: An ecological perspective / Ed. by Kramersch C. – New York: Continuum, 2002. – 324 p.
32. Надеина Т.М. Фразовая просодия как фактор речевого воздействия. – М.: Ин-т языкознания, 2003. – 144 с.
33. Полатова С.Д. Психолого-педагогические условия трехязычного обучения будущих специалистов на основе инновационных технологий: дис. ... доктора PhD. – Алматы, 2022. – 77 с.

REFERENCES

1. Dorojnaia karta trehiazыchnogo obrazovaniia na 2015–2020 gody, Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan №622 ot 5 noiabria 2015 goda [Roadmap of Trilingual Education for 2015-2020, Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 622 dated November 5, 2015]. [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35182262#pos=3;-88 (date of access: 7.04.2019) [in Russian]
2. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 iulia 2007 goda №319-III «Ob obrazovanii» (s izmeneniami i dopolneniami po sostoianiu na 11.01.2020 g.) [The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319-III “On Education” (with amendments and additions as of 11.01.2020)]. [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747&show_di=1 (date of access: 15.09.2020) [in Russian]
3. Gosudarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020–2025 gody [The State Program for the Development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (date of access: 23.05.2019) [in Russian]
4. Botes E’Louise, Dewaele Jean-Marc, Greiff Samuel. The Power to Improve: Effects of Multilingualism and Perceived Proficiency on Enjoyment and Anxiety in Foreign Language Learning // European Journal of Applied Linguistics. – 2020. – №8 (2). – P. 279–306. <https://doi.org/10.1515/eujal-2020-0003>
5. Aguasvivas J.A., Carreiras M. Bilingualism, Foreign Language Learning, and Cognition: Insights for Education // Cognitive Sciences and Education in Non-WEIRD Populations. -Springer, Cham. – 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-031-06908-6_10
6. Krupchenko A.K., Kuznecov A.N. Lingvodidakticheskie osnovy lingvisticheskogo obespechenia informacionnoi bezopasnosti organizacii [Linguodidactic foundations of linguistic provision of information security of an organization] // Gumanitarnye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta. – 2022. – №12(6). – С. 72–80. <https://doi.org/10.26794/2226-7867-2022-12-6-72-80> [in Russian]
7. Galskova N.D. Modern Linguodidactics as a Scientific Foundation for FLT in Russia // Examining Content and Language Integrated Learning (CLIL) Theories and Practices. – 2020. – P. 1–20. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3266-9.ch001>
8. Zalevskaia A.A. Vvedenie v psiholingvistiku [Introduction to psycholinguistics]: ucheb. posobie. – М.: Rossiskiy gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 2007. – 382 s. [in Russian]
9. Tulepova S.B. Vlianie kazahskogo iazyka na angliskuiu rech bilingvov na urovne prostogo predlozhenia: avtoref. ... kand. ped. nauk. [The influence of the Kazakh language on the English speech of bilinguals at the level of a simple sentence: abstract]. – Алматы, 2010. – 14 s. [in Russian]
10. Konovalov E.A. Problema opredeleniia bilingvizma [The problem of defining bilingualism] // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. – 2011. – Т. 24, № 63(1). – С. 263–271. [in Russian]
11. Altynbekova O.B. Etnoiazykovye processy v Kazahstane [Ethnolanguage processes in Kazakhstan]: monografiia. – Алматы, 2006. – 416 s. [in Russian]
12. Amanjolova K.B. Problemy kazahsko-russkogo dviuiazыchia i ih interpretacia v trudah sovremennykh lingvistov [Problems of Kazakh-Russian bilingualism and their interpretation in the works of modern linguists] // Uchenye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Iaroslava Mudrogo. – 2019. – №7 (25). [https://doi.org/10.34680/2411-7951.2019.7\(25\).2](https://doi.org/10.34680/2411-7951.2019.7(25).2) [in Russian]

13. Ahmetjanova Z.K. Sopostavitel'noe iazykoznanie: kazahskiy i russkiy iazyki [Comparative linguistics: Kazakh and Russian languages]. – Almaty: KazUMO i MIA im. Abylai hana, 2005. – 408 s. [in Russian]
14. Vygotskiy L.S. Umstvennoe razvitiye detei v processe obucheniya [The mental development of children in the learning process]. – M.: RUGRAM, Seriya: IoIo Media, 2022. – 134 s. [in Russian]
15. Kaushanskaya M., Prior A. Variability in the effects of bilingualism on cognition: It is not just about cognition, it is also about bilingualism // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2015. – №18(1). – P. 27–28.
16. Bialystok E. Acquisition of literacy in bilingual children: A framework for research // *Language Learning*. – 2002. – Vol.52. – P. 159–199.
17. Martin-Rhee M.M., Bialystok E. The development of two types of inhibitory control in monolingual and bilingual children // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2008. – Vol.11. – P. 81–93.
18. Burman D.D., Bitan T., Booth J.R. Sex differences in neural processing of language among children // *Neuropsychologia*. – 2008. – Vol.46 (5). – P. 1349–1362.
19. Bialystok E., Craik F.I.M., Klein R., Viswanathan M. Bilingualism, aging, and cognitive control: Evidence from the Simon task // *Psychology & Aging*. – 2004. – Vol.19, №2. – P. 290–303. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.19.2.290>
20. Ortega L. Understanding second language acquisition. – New York: Routledge, 2013. – 321 p.
21. Baker Colin. A parents' and teachers' Guide to Bilingualism. – Toronto: Multilingual Matters Ltd, 2000. – 158 p.
22. Galperin P.Ia. Vvedenie v psihologiu [Introduction to Psychology]: uchebnoe posobie. – M.: KDU, 2005. – 336 s. [in Russian]
23. Mirolubov A.A. Metodika ili didaktika inostrannykh iazykov? [Methodology or didactics of foreign languages?] // *Inostrannyye iazyki v shkole*. – 2005. – №2. – S. 34–37. [in Russian]
24. Xiaoyi Xie, Yu Qi Zhou, Adam John Privitera. What are the Benefits of Learning a Second Language? // *Frontiers for Young Minds*. – 2023. – №11. <https://doi.org/10.3389/frym.2023.844499>
25. Jamie Wallin. Non-Linguistic Benefits of Learning a Second Language? // *Benefits of Bilingualism*. – 2019. – №2(2). – P. 57–66.
26. Florian Salomé, Séverine Casalis, Eva Commissaire. Bilingual advantage in L3 vocabulary acquisition: evidence of a generalized learning benefit among classroom-immersion children // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2021. – P. 1–14. <https://doi.org/10.1017/S1366728921000687>
27. Galskova N.D. Sovremennaya metodika obucheniya inostrannym iazykam [Modern methods of teaching foreign languages]: posobie dlia uchitel'ia. 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Arkti, 2003. – 335 s.
28. Ellis Nick, Wulff Stefanie. Usage-based approaches in second language acquisition. In: *Bilingual cognition and language: the state of the science across its subfields*. – John Benjamins Publishing Company, 2018. – P. 37–56.
29. Midrigan-Ciochina L., Vodacek K., Corina D.P. A comparison of structural brain differences in monolingual and highly proficient multilingual speakers // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 2024. – №27. – P. 117–127. <https://doi.org/10.1017/S1366728923000445>
30. Pliatsikas C. Bilingualism and brain structure. In: *Studies in bilingualism*. – John Benjamins Publishing Company, 2023. – P. 301–316. <https://doi.org/10.1075/sibil.64.14pli>
31. *Language acquisition and language use: An ecological perspective* / Ed. by Kramsch C. – New York: Continuum, 2002. – 324 p.
32. Nadeina T.M. Frazovaia prosodia kak faktor rechevogo vozdeistviya [Phrasal prosody as a factor of speech influence]. – M.: In-t iazykoznaniiya, 2003. – 144 s. [in Russian]
33. Polatova S.D. Psihologo-pedagogicheskie uslovia trehiazыchnogo obucheniya budushih specialistov na osnove innovatsionnykh tehnologiy: dis. ... doktora PhD. [Psychological and pedagogical conditions of trilingual education of future specialists based on innovative technologies: dis.]. – Almaty, 2022. – 77 c. [in Russian]

UDC 372.881.111.1; IRSTI 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.89>A.K. MEIRBEKOV¹, B.G. ABZHEKENOVA²¹PhD, Associate ProfessorKhoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: akylbek.meirbekov@ayu.edu.kz²Lecturer of Korkyt Ata Kyzylorda University(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: nur_bakonti@mail.ruNON-LINGUISTIC EDUCATIONAL PROGRAM STUDENTS' PERSPECTIVE ON
LEARNING ENGLISH IN HIGHER INSTITUTIONS

Abstract. The process of teaching English is currently highly relevant, the reason for this is that socio-economic development era demands comprehensive specialists who are ready for international working sphere. Therefore, we took up the study of the influence and influence of knowledge of the English language on students of the educational program (EP) of Physical Education and Sports.

This article focuses on the experience of Korkyt Ata Kyzylorda University, specifically within the educational program (EP) “6B01405 - Physical Education and Sports.” The scientific purpose of this article is to identify significant language elements (vocabulary, grammar, pronunciation) and skills (speaking, writing, listening, reading) necessary for learning English among students.

To achieve this goal, a quantitative method including a specially designed questionnaire was employed. The questionnaire was tailored for the respondents with questions formatted as opinions and answers provided on a Likert scale ranging from “strongly agree” to “disagree.” Approximately 130 respondents participated in the survey. Each pair of questions was analyzed separately based on the choices made by participants.

Final results, this educational program aims to improve teaching strategies and adapt teaching methods to better meet the educational needs of its students, thus improving their overall English proficiency.

Keywords: English, language skills, language elements, non-linguistic students, development.

A.K. Мейрбеков¹, Б.Г. Әбжекенова²¹PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akylbek.meirbekov@ayu.edu.kz²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: nur_bakonti@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Meirbekov A.K., Abzhekenova B.G. Non-Linguistic Educational Program Students' Perspective on Learning English in Higher Institutions // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 239–249. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.89>

***Cite us correctly:**

Meirbekov A.K., Abzhekenova B.G. Non-Linguistic Educational Program Students' Perspective on Learning English in Higher Institutions // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 239–249. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.89>

Date of receipt of the article 01.04.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Тілдік емес білім беру бағдарламасы студенттерінің жоғары оқу орындарында ағылшын тілін үйренуге көзқарасы

Аңдатпа. Ағылшын тілін оқыту процесі қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады, оның себебі әлеуметтік-экономикалық даму дәуірі халықаралық жұмыс саласына дайын жан-жақты мамандарды қажет етеді. Сондықтан Біз Дене Шынықтыру және Спорттың білім беру бағдарламасының (ББ) студенттеріне ағылшын тілін білудің әсері мен ықпалын зерттеуді қолға алдық.

Бұл мақала Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің тәжірибесіне, атап айтқанда «6В01405 - Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламасы (ББ) аясындағы тәжірибеге бағытталған. Бұл мақаланың ғылыми мақсаты – студенттер арасында ағылшын тілін үйренуге қажетті маңызды тілдік элементтерді (лексика, грамматика, айтылым) және дағдыларды (сөйлеу, жазу, тыңдау, оқу) анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін арнайы әзірленген сауалнаманы қамтитын сандық әдіс қолданылды.

Сауалнама респонденттерге Лайкерт шкаласы негізінде «толық келісемін» және «келіспеймін» деген пікірлерді қамтитын сұрақтармен жасақталды. Сауалнамаға шамамен 130 респондент қатысты. Сұрақтардың жауабы респонденттердің таңдауына сәйкес жеке талданды.

Қорытынды нәтижелер, осы білім беру бағдарламасы білім алушыларының білім беру қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыру үшін оқыту стратегияларын жетілдіруге және оқыту әдістерін бейімдеуге, осылайша олардың ағылшын тілін жалпы меңгеруін жақсартуға бағытталған.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, тілдік дағдылар, тілдік элементтер, тілдік емес мамандық студенттері, даму.

А.К. Мейрбеков¹, Б.Г. Абжекенова²

¹*PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz*

²*преподаватель Кызылординского университета имени Коркыт ата (Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: nur_bakonti@mail.ru*

Взгляд студентов неязыковой образовательной программы на изучение английского языка в высших учебных заведениях

Аннотация. Процесс преподавания английского языка в настоящее время очень актуален, причина этого в том, что эпоха социально-экономического развития требует всесторонне развитых специалистов, готовых к международной работе. В статье рассмотрены особенности влияния знания английского языка на слушателей образовательной программы (ОП) по физическому воспитанию и спорту.

Данная статья посвящена опыту Кызылординского университета имени Коркыт Ата, в частности, в рамках образовательной программы (ОП) “6В01405 - Физическое воспитание и спорт”. Научная цель этой статьи – выявить значимые языковые элементы (словарный запас, грамматика, произношение) и навыки (говорение, письмо, аудирование, чтение), необходимые студентам для изучения английского языка.

Для достижения этой цели был использован количественный метод, включающий в себя специально разработанную анкету. Анкета была составлена специально для респондентов, вопросы были оформлены в виде мнений, а ответы были представлены по шкале Лайкерта в диапазоне от “полностью согласен” до “не согласен”. В опросе приняли

участие около 130 респондентов. Каждая пара вопросов была проанализирована отдельно на основе выбора, сделанного участниками.

Конечные результаты: эта образовательная программа направлена на совершенствование стратегий преподавания и адаптацию методов обучения для более полного удовлетворения образовательных потребностей своих студентов, тем самым повышая их общий уровень владения английским языком.

Ключевые слова: английский язык, языковые навыки, языковые элементы, студенты неязыковых специальностей, разработка.

Introduction

In the current era of advanced information and communication technology, it is essential for professionals to excel in their respective fields. Consequently, educational institutions must take responsibility for the curricula they implement for students. Our research focuses on examining the implemented curriculum, specifically the mandatory inclusion of English as a foreign language for first-year university students. The objective of this study is to elucidate the significance of English proficiency among students, with a particular emphasis on identifying the primary skills (listening, reading, writing, speaking) and essential language elements (grammar, pronunciation, vocabulary) necessary for students during their English language studies. The subjects of this research are first-year students enrolled in the educational program (EP) 6B01405 - Physical Education and Sports at Korkyt Ata Kyzylorda University.

In our nation, every decision serves a purpose aimed at addressing weaknesses in specific sectors. In line with this principle, the rationale behind our research endeavor stems from the directive outlined in the resolution of the first president of the Republic of Kazakhstan, No. 168, titled "Concept of Development of Physical Education and Sports in the Republic of Kazakhstan until 2025", issued on January 11, 2016. Our focus aligns with tackling two of the 11 primary challenges impeding progress in the sports industry. These challenges include the absence of scientific research, particularly sociological surveys within the sports domain among the general populace (Challenge No. 4), and the scarcity of qualified personnel and experts with scientific proficiency in sports globally (Challenge No. 9). It is evident that addressing these issues effectively necessitates the education and training of competent professionals equipped with international expertise [1].

Building on this foundation, our research aims to identify effective strategies for improving the English language proficiency of students enrolled in sports and Physical Education programs. Our ultimate goal is to equip students with language skills tailored specifically to the demands of this field. We acknowledge that English is a mandatory subject for first-year students in every educational program (EP). However, it is crucial to consider the specific needs based on the students' professions. For instance, students in the field of Physical Education and Sports may not have a comprehensive grasp of English. Therefore, it is not feasible to teach them all aspects of language skills.

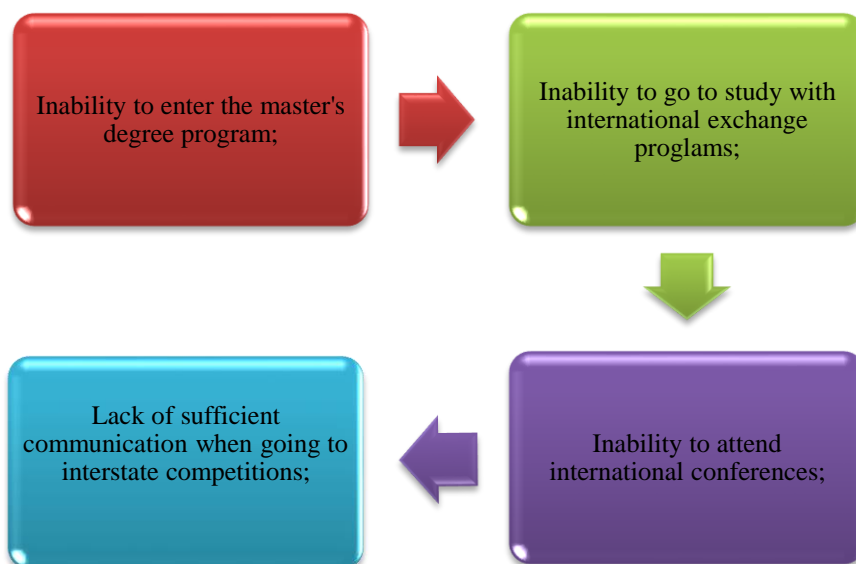
In this context, there is a necessity to pinpoint the key and most impactful English language skills or abilities that are essential for them. Based on this term we wanted to highlight the role multilingualism in today's developed century. Multilingualism is a modern requirement. In particular, mastering the English language is of great importance to society. This is because the exchange and storage of information on the world stage is in English, which means that the importance of the English language will not decrease if it does not increase day by day. To do this, we need quality-applied methods of language learning. In order to master the language properly, we need quality-applied methods of language acquisition [2].

Researcher Rose notes that in choosing materials for English language teaching, it is important to adhere to the principles of teaching English for Specific Purposes (ESP), tailored to the needs of students, rather than just teaching English with a general-purpose approach, commonly referred to as English for General Purposes (EGP) [3].

Based on this perspective, we propose the following idea: “Considering the 'Concept of Development of Foreign Language Education in the Republic of Kazakhstan,' professional education in non-linguistic universities aims to cultivate specialized communication skills within a particular field using a foreign language. This necessitates achieving a language proficiency level of B1-B2 among students. Consequently, our universities typically use materials at the Intermediate and Pre-intermediate levels to teach English to non-language specialists [4]”.

Continuing this discussion, researcher Bakytzhan Elmira offers the following statement in her experiment: “Demonstrating the importance of instructing a foreign language, particularly in the sports domain, the improvement of English proficiency among students was emphasized. The speaker highlighted that, in their experience, students consistently exhibit lower language proficiency levels in their initial year. Consequently, teachers initiate instruction at the Elementary level to address this trend” [5].

This is particularly relevant to the practices at our university. Such a problem could lead to the following issues (refer to Picture 1).

Picture 1 – Problems of not to know English

Through the discussion of the consequences of teaching English to sports students, we continue our work. Specifically, the objective of our study is to determine “What to teach sports students and where teachers should begin”. To achieve this, we sought to understand the students' perspectives on this research. According to Sumaatmadja and Winardit in their work Kuliah, “Viewpoints can enhance one's insight or knowledge, allowing for a broader understanding of everything that happens” [6]. Therefore, we planned to study the students' perspectives on the given topic.

Before conducting the experiment, we decided to provide information about language skills and language elements. In Aisha Bibi's work, she discusses each language skill and their connection with language elements. According to her research, English teaching is divided into two main groups: language skills (speaking, writing, reading, listening) and language elements (pronunciation, grammar, vocabulary) [7].

To pay more attention to each skills are vital because each skill is closely connected with each other, despite the fact each skill is relevant, numerous people pay more attention for improving speaking skill, in this regard researcher Nadiya Yurko states that “The interconnection among the four language skills is evident, with speaking being perceived as the most coveted ability in today's era of global connectivity. However, effective listening holds equal significance, despite not being perceived as the simplest or least important skill. Proficient listening is essential for meaningful and natural communication, ensuring clarity and comprehension in interpersonal interactions” [8]. What can we take by this is that to develop your language level step by step we have to improve productive and receptive skills simultaneously.

In the realm of English language acquisition, listening is characterized as the process of extracting information from spoken content, which encompasses not only hearing but also capturing and interpreting spoken words. Speaking, on the other hand, enables a speaker to convey intentions and purposes effectively. Proficiency in speaking involves employing strategies such as mastering English pronunciation and the ability to engage in conversations. Developing speaking skills is crucial, and the practice of these skills with others further enhances proficiency.

Reading serves as a means to effortlessly acquire information and knowledge, providing a pathway to understanding the world. Three essential approaches in reading – skimming, scanning, and skipping – are particularly effective for identifying the main ideas or focal points within a text.

Writing, another critical skill in language development, involves the ability to articulate ideas or thoughts in written form. Various forms, such as letters, poetry, novels, and other written products, serve as mediums for expressing intentions and purposes. The goal of writing varies depending on the author's intent in conveying ideas.

Simultaneously, language elements play a vital role in enhancing language skills. These elements, including pronunciation, grammar, and vocabulary, significantly contribute to overall language proficiency.

We believe that every aspect of English language learning is important. However, it is crucial to prioritize the elements that students perceive as most essential. By focusing on their perceived needs, we can subsequently cultivate additional skills and language elements in the learning process.

An analysis of scientific and theoretical literature indicates that foreign language education for students in non-linguistic educational programs enhances the professional training of future specialists. In this regard, a survey was conducted among first-year undergraduate students at Korkyt Ata Kyzylorda University to identify the most important language elements and skills for teaching English to students enrolled in the 6B01405 - Physical Education and Sports educational program.

Research methods and materials

In our literature review, we employed analysis and synthesis techniques, which facilitated a comprehensive examination of pertinent academic works. Subsequently, during the experimental phase, we administered a questionnaire to first-year students enrolled in the EP program, particularly the “6B01405 - Physical Education and Sports” course. These methodological approaches were instrumental in effectively addressing our research objectives. The questionnaire, designed to elicit responses from approximately 130 first-year students, was meticulously crafted and distributed utilizing the online platform “Google Forms”, ensuring expeditious and user-friendly data collection procedures.

In the application of the survey method, the following tasks are set:

to clarify the important steps in mastering the English language among students, that is, to determine their need to learn English;

knowledge of the difficulties encountered in mastering the English language;

to reveal the opportunities of athletes in the international arena in the conditions of knowledge of the English language;

know what language elements and language skills need to be paid attention to in English;

Structured as statements, the questionnaire enabled respondents to express their perspectives using a Likert scale [9], thereby facilitating a nuanced assessment of their viewpoints. This methodological choice allowed for the effective gauging of participant sentiments. To enhance clarity and comprehension among participants, we presented the questionnaire in Kazakh, their native language. Divided into two main sections, the questionnaire's initial segment consisted of three questions focused on elucidating the perceived importance of English language acquisition. Subsequently, the following six questions were tailored to evaluate language skills and proficiency across various linguistic elements.

Results and discussion

We conducted an experiment to ascertain the most advantageous facet of English language acquisition, as perceived by non-linguistic students enrolled in the “6B01405 - Physical Education and Sports” program. This research endeavor took place at the Department of Physical Culture and Initial Military Training at Korkyt Ata Kyzylorda University. The questionnaire which is made for 130 students was structured into two primary sections. The first segment delved into the influence of English proficiency on the professional growth of future Physical Education (PE) instructors, while the second section focused on identifying pivotal language elements and skills necessitating improvement.

1. Information due to the effect of English on the improvement of student who is future teachers of Physical Education (PE)

As it is widely recognized, the significance of English is progressively growing. This assertion is supported by the responses obtained from our questionnaire.

1. Figure 1 – illustrates the feedback received from participants regarding the initial question: “I believe that continuous improvement in English will impact my proficiency in sports, as sports encompass a global domain, and mastering a foreign language will facilitate access to the international arena”.

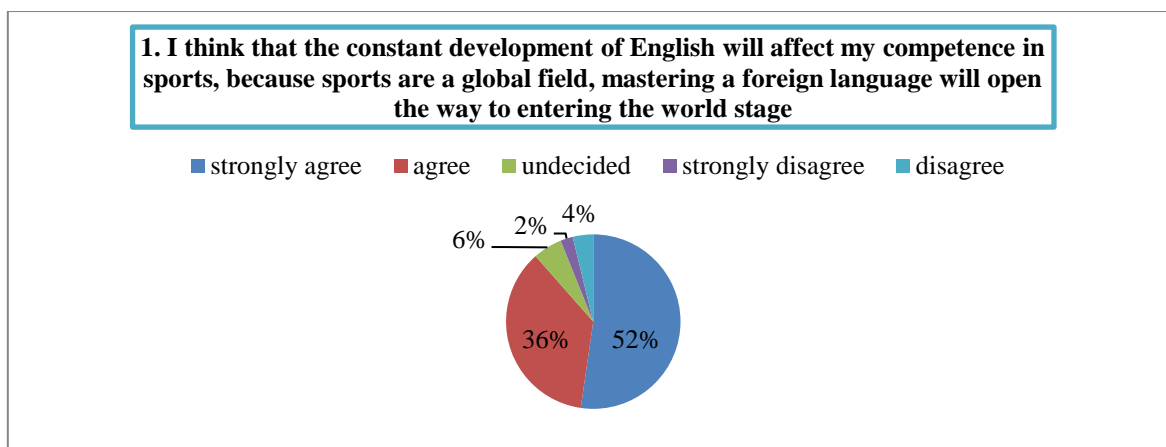

Figure 1 – Students opinion due to the effect of English 1st

From the responses gathered, we have observed the significance of English among students studying sports. However, there were also diverging opinions among the students. Approximately 6% of students chose “undecided”, while 2% selected “strongly disagree”, and 4% chose “agree”. This indicates a varied perspective among respondents. Addressing the development of English proficiency is crucial in this context, yet determining the specific needs of students remains a

challenge. Hence, we administered this questionnaire to elucidate the pivotal and influential aspects of English for enhancement.

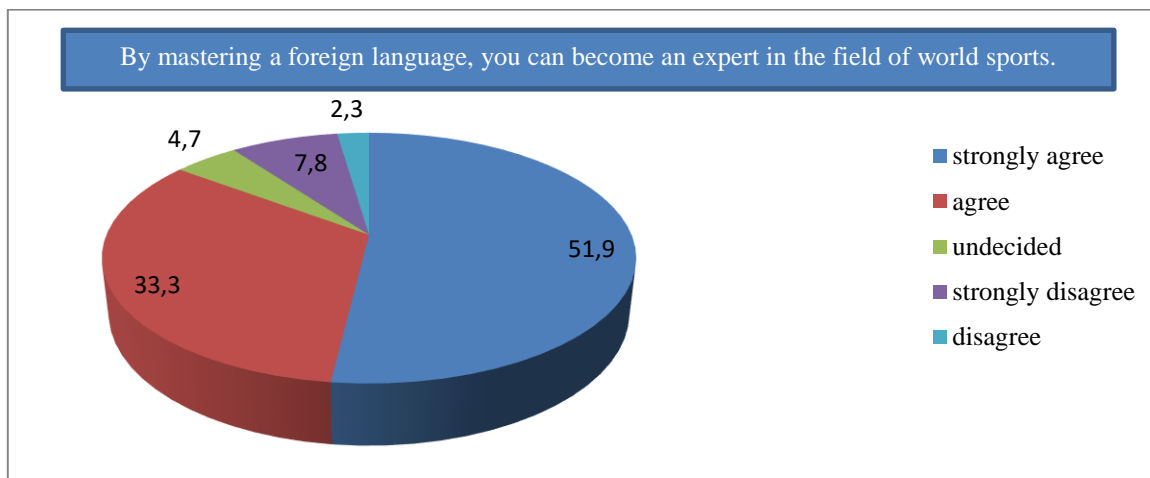

Figure 2 – Options of respondents due to the being sport experts by mastering of English 2nd

2. The choices presented in Figure 2 signify the aspiration of becoming proficient in the field of sports by acquiring English skills. This question highlights the learners' desire to become well-rounded specialists in their domain. However, due to the lack of adequate English proficiency, they encounter challenges in effective communication. Despite this, the majority of respondents favored the options “agree” and “strongly agree”.

3. It's essential to focus on the academic advancement of sports professionals beyond their athletic prowess. However, as English serves as the lingua franca of Applied Science, its mastery poses a significant challenge for sports professionals transitioning into the scholarly realm. To gauge respondents' perspectives on this matter, we posed the question: "Does proficiency in a foreign language facilitate admission to master's and doctoral programs and impact access to scientific research in sports?" The responses are depicted in Figure 3.

In general, we believe that it is important for experts in the field of sports to raise their language skills so that they can show their knowledge in front of the world. This is because there may be various strong experts, but the lack of foreign language competencies can prevent you from becoming an advanced scientific specialist.

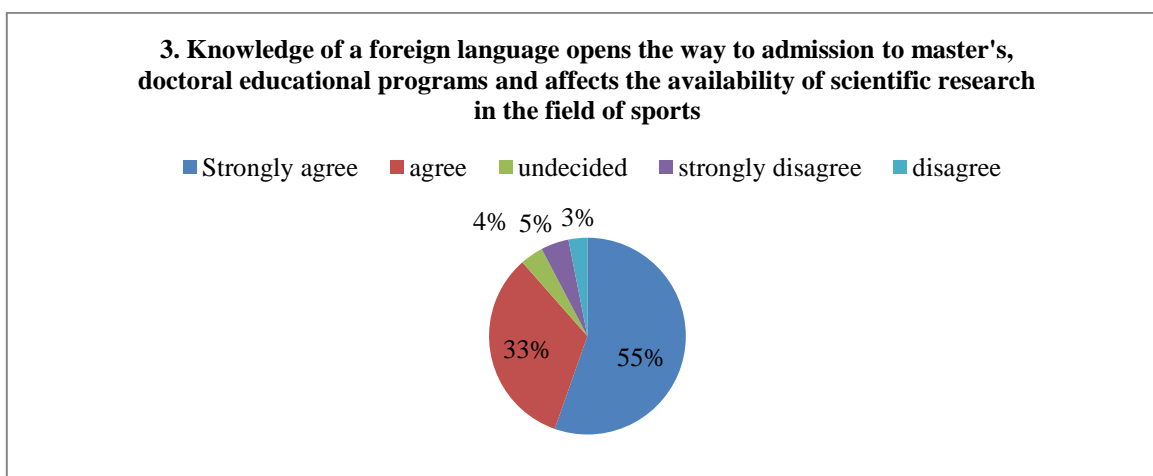

Figure 3 – Importance of English for developing scientific ability

II. Essential Language Components and Skills to Cultivate

In the English teaching process, the systematic cultivation of students' language skills holds significance. However, non-language majors often encounter challenges in English development.

Drawing from questionnaire data, insights into English language instruction for non-English majors at the college level are revealed. The data underscores the necessity for diverse approaches to foster language skills and elements.

According to the questionnaire responses, the most sought-after student materials include Teaching Vocabulary, Speaking, Listening, Grammar, Writing, Reading, and Pronunciation.

Table 1 – Percentage of Students’ perspectives of English Materials

English Materials	Number of Students	Percentage %
Language elements		
Vocabulary	47	36,4
Grammar	44	34,1
Pronunciation	39	29,5
Total	130	100%
Language skills		
Productive skills: Speaking, Writing	60	41,1
Receptive skills: Listening, Reading	80	58,9
Total	130	100%

Most students, as reflected in the provided answer options, demonstrated a consistent preference for the importance of developing and learning vocabulary among language elements. This underscores the significance of initial vocabulary development in the overall language learning process, as it serves as a foundation for acquiring other language skills.

Given that language learning is a multifaceted process influenced by both language elements and various developmental factors, the survey responses from students regarding the recessive and productive aspects of language skills are detailed in Table 1 above.

Upon considering the presented results, we posit that the gradual learning process among students, guided by these findings, would not encounter significant difficulties in English language acquisition. Consequently, our research successfully examined key perspectives on language development among students in non-linguistic specialties, including those enrolled in the "Physical Education and Sports" educational program.

In our examination of factors influencing the improvement of English proficiency among non-language students, we present the following suggestions for English instructors to foster productive skills and expand vocabulary:

Developing a strong grasp of vocabulary is essential for students to excel in language acquisition. To delve deeper into this concept, we reference Wallace's insights on vocabulary instruction, which encompass several key principles. These guidelines are articulated as follows:

1. Educators should have a clear understanding of their teaching objectives and take on the responsibility of selecting appropriate learning materials, carefully curating words to be introduced during English lessons.

2. It's crucial for teachers to determine the amount of vocabulary covered in each lesson, avoiding overwhelming students with an excessive volume of words in a single session. Teachers must select vocabulary that matches the proficiency levels of their students, providing an appropriate quantity of words tailored to their abilities to prevent confusion and frustration.

3. When choosing words for instruction, the focus should be on teaching vocabulary that students can effectively use in real-life communication scenarios, ensuring that the words they acquire are practical and applicable.

4. Teachers should incorporate ample tasks and exercises to help students master vocabulary, encouraging them to utilize their new words to enhance their language skills.

5. When teaching vocabulary, the emphasis should be on teaching words within the context of sentences rather than as isolated entities.

6. Teachers should emphasize the importance of using words appropriately, instructing students on how to apply them grammatically and lexically [10].

In relation to the Abdiyeva “Undoubtedly, vocabulary is crucial in the study of English. Mastering a new word involves more than just understanding its definition; it also entails using it correctly in real-life communication scenarios” for this regard, even other field of education or profession, to improve learners vocabulary plays vital role [11].

By following these recommendations and integrating learned words into practical contexts through writing and pronunciation exercises, students can significantly enhance their language skills. Prioritizing vocabulary development and employing effective methods for its enhancement will play a vital role in systematically advancing linguistic proficiency. As for this researchers said that the challenges of modernizing education cannot be addressed without effectively integrating information technologies across all its aspects, that is why, each taken way of solution must be directed cope with challenges in educational process [12].

Conclusion

In the contemporary epoch defined by globalization, various sectors are actively contributing to the socioeconomic progress of nations. Among these, cultural and sports domains hold significant potential to bolster a country's international standing and achievements. However, effective participation on the global stage necessitates proficiency in global communication, underscoring the importance of language acquisition and mastery. Understanding the underlying factors influencing language proficiency is paramount in devising targeted interventions to mitigate educational disparities and enhance educational outcomes.

The empirical findings of the aforementioned research shed light on the multifaceted significance of language materials for students. Notably, the research data reflects a consensus among respondents regarding the pivotal role of vocabulary enrichment and the cultivation of productive language skills, notably speaking and writing, in language acquisition. Such insights offer valuable guidance for English instructors, informing their pedagogical approaches to better address the unique needs of students pursuing non-linguistic disciplines.

Furthermore, the research outcomes hold promise as evaluative tools in the iterative process of curriculum development and material selection. By leveraging these findings, educational policymakers and curriculum designers can tailor instructional resources to align more effectively with the language learning objectives and proficiency goals of students in non-linguistic fields. This strategic alignment ensures the relevance and efficacy of educational materials in facilitating language acquisition and competency enhancement.

In conclusion, the recommendations derived from this research endeavor are poised to contribute to the establishment of a robust and high-quality educational environment. By addressing identified developmental needs and leveraging insights gleaned from empirical research, educational stakeholders can work collaboratively to enhance the overall effectiveness and impact of language instruction within the educational milieu. Such concerted efforts are essential for fostering inclusive and equitable access to language learning opportunities and promoting linguistic competency across diverse educational contexts.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. AP14871686).

BIBLIOGRAPHY

1. «Қазақстан Республикасында дене шынықтыру және спорт саласының 2025 жылға дейін даму тұжырымдамасы», №168. 11 қаңтар 2016. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168> (date of access: 05.04.2023)
2. Alqahtani M. et al. The importance of vocabulary in language learning and how to be taught // International journal of teaching and education. – 2015. – V. 3. – №3. – P. 21–34.
3. Roza M. Esp dalam pembelajaran bahasa inggris di PTAI // Ijtimaiyya. – 2013. – T. 6. – №2. – С. 143–156.
4. Құнанбаева С.С. Қазақстан Республикасында шет тілдік білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – №1. 25 қаңтар 2006. [Electronic resource]. URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/ru-kk.ru.bd029938-66f3e36f-9cbdc89c-74722d776562/https/multiurok.ru/files/kontsieptsiia-razvitiia-inoiazynogho-obrazovaniia-riespubliki-kazakhstan.html (date of access: 01.04.2023)
5. Бақытжан Е.Қ, Жайтапова А.А., Бердышева А.А. Тілдік емес мамандық (дене шынықтыру және спорт факультеті) студенттерінің кәсіби бағытталған шеттілдік коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудың өзектілігі // Теория и методика физической культуры. – 2022. – Т. 68. – №2. – С. 13–19.
6. Risan R. Students' Perspective toward English Learning for Non-EFL Students in Higher Education // Journal of English Language Teaching. – 2021. – Т. 10, №3. – С. 494–506.
7. Bibi, Aisha. «The comparative effectiveness of teaching English grammar with the help of textbook and by using group work activities» №1. 4 January 2010. [Electronic resource]. URL: <http://pr.hec.gov.pk/Chapters/76-1>.(date of access: 01.04.2023)
8. Yurko N., Styfanyshyn I. Listening skills in learning a language: the importance, benefits and means of enhancement // Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук (1st edition): колективна наукова монографія. – Вінниця: Publishing house «European Scientific Platform», 2020. – С. 38–46. <https://doi.org/10.36074/rodmrffsn.ed-1.04>
9. Singh Y.K. Fundamental of research methodology and statistics. – New Delhi: New Age International, 2006. – 314 p.
10. Wallace M.J. Teaching vocabulary. – Heinemann Educational Books, 1982. – 144 p.
11. Abdiyeva S. The importance of effective techniques in increasing vocabulary range of students // Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – Т. 2. – №3. – С. 129–132.
12. Akeshova M.M., Torbik E.M., Baigabulova G.Zh. Methods and techniques of forming strategic competence in English language teaching on the base of information technologies // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – P. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>

REFERENCES

1. «Qazaqstan Respublikasynda dene shynyqtyru jane sport salasynyn 2025 jylga deiin damu tujyrymdamasy» [The concept of development of the sphere of Physical Culture and sports in the Republic of Kazakhstan until 2025], №168. 11 qantar 2016. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168> (date of access: 05.04.2023) [In Kazakh]
2. Alqahtani M. et al. The importance of vocabulary in language learning and how to be taught // International journal of teaching and education. – 2015. – V. 3. – №3. – P. 21–34.
3. Roza M. Esp dalam pembelajaran bahasa inggris di PTAI // Ijtimaiyya. – 2013. – T. 6. – №2. – S. 143–156.
4. Qunanbaeva S.S. Qazaqstan Respublikasynda shet tildik bilim berudi damyту tujyrymdamasy [The concept of development of foreign language education in the Republic of Kazakhstan]. №1. 25 qantar 2006. [Electronic resource]. URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/ru-kk.ru.bd029938-

- 66f3e36f-9cbdc89c-74722d776562/https/multiurok.ru/files/kontsieptsiia-razvitiia-inoiazychnogho-obrazovaniia-riespubliki-kazakhstan.html (date of access: 01.04.2023) [In Kazakh]
5. Bakytjan E.K., Jaitapova A.A., Berdysheva A.A. Tildik emes mamandyq (dene shynyqtyru jane sport fakulteti) studentterinin kasibi bagyttalghan shettildik kommunikativtik quziretiligin qalyptastyrudyn ozektiligi [Relevance of the formation of professionally oriented foreign communicative competence of students of a non-linguistic specialty (Faculty of Physical Culture and sports)] // *Teoria i metodika fizicheskoi kultury*. – 2022. – T. 68. – №2. – S. 13–19. [In Kazakh]
 6. Risan R. Students' Perspective toward English Learning for Non-EFL Students in Higher Education // *Journal of English Language Teaching*. – 2021. – T. 10, №3. – C. 494–506.
 7. Bibi, Aisha. «The comparative effectiveness of teaching English grammar with the help of textbook and by using group work activities» №1. 4 January 2010. [Electronic resource]. URL: <http://pr.hec.gov.pk/Chapters/76-1>. (date of access: 01.04.2023)
 8. Yurko N., Styfanyshyn I. Listening skills in learning a language: the importance, benefits and means of enhancement // *Reprezentacia osvithnih dosiagnen, mas-media ta rol filologii u suchasni sistemii nauk* (1st edition): kolektivna naukova monografiia. – Vinnicia: Publishing house «European Scientific Platform», 2020. – S. 38–46. <https://doi.org/10.36074/rodmmrfssn.ed-1.04>.
 9. Singh Y.K. *Fundamental of research methodology and statistics*. – New Delhi: New Age International, 2006. – 314 p.
 10. Wallace M.J. *Teaching vocabulary*. – Heinemann Educational Books, 1982. – 144 p.
 11. Abdiyeva S. The importance of effective techniques in increasing vocabulary range of students // *Innovative Development in Educational Activities*. – 2023. – T. 2. – №3. – S. 129–132.
 12. Akeshova M.M., Torbik E.M., Baigabulova G.Zh. Methods and techniques of forming strategic competence in English language teaching on the base of information technologies // *Iasui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – P. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>

УДК 378; ГРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.90>Д.М. КАБЕНОВА¹, Г.Н. КИСМЕТОВА², Н.С. БИСАЛИЕВА³¹старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: diana.kabenova@mail.ru²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова (Казахстан, г. Уральск), e-mail: galiya-1969@mail.ru³старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Казахстан, г. Уральск), e-mail: nurbikebisaliev@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МОДЕЛИ «ПЕРЕВЕРНУТЫЙ КЛАСС» ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию модели «перевернутый класс», эффективности реализации ее в преподавании иностранного языка в высшей школе. Авторы провели анализ научно-педагогической литературы ученых и педагогов-практиков Казахстана и дальнего зарубежья по исследуемой теме. На основе анализа освещаются особенности смешанного обучения, что является объектом данного исследования. В статье подробно рассматривается модель «перевернутый класс», активные методы обучения иностранному языку, способствующие повышению мотивации к его изучению. Авторы подчеркивают неограниченные возможности иноязычной виртуальной образовательной среды, а также средств установления обратной связи с обучающимися. Большое внимание уделяется применению CLT (Communicative Language Teaching – коммуникативное преподавание языка), которое предполагает активное участие обучающихся на занятии. Ссылаясь на труды зарубежных лингвистов, авторы делят учебное время на прекоммуникативный и коммуникативный этапы, рассмотрев в этом процессе основные принципы, обозначив формы и активные методы работы. В ходе экспериментальной работы, в которой приняли участие 28 студентов специальности «Иностранный язык: два иностранных языка», доказана эффективность применения модели «перевернутый класс» в обучении иностранному языку. Для проверки актуального уровня владения устной и письменной речью на предварительном и заключительном этапах эксперимента использовались открытые и закрытые типы тестов. Анализ статистических данных также сопровождался методами анкетирования, наблюдения и беседы, что способствовало разностороннему подтверждению эффективности применения данной модели.

Ключевые слова: смешанное обучение, модель «перевернутый класс», иностранный язык, активные методы обучения, иноязычное виртуальное образовательное пространство, коммуникативное преподавание.

*Цитируйте нас правильно:

Кабенова Д.М., Кисметова Г.Н., Бисалиева Н.С. Эффективность модели «перевернутый класс» при обучении иностранному языку // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 250–262. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.90>

*Cite us correctly:

Kabenova D.M., Kismetova G.N., Bisaliev N.S. Effektivnost modeli «perevernutyi klass» pri obuchenii inostrannomu iazyku [Effectiveness of the «Flipped Classroom» Model in Foreign Language Teaching] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 250–262. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.90>

Дата поступления статьи в редакцию 03.04.2024 / Дата принятия 27.09.2024

Д.М. Кабенова¹, Г.Н. Кисметова², Н.С. Бисалиева³

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: diana.kabenova@mail.ru*

²*педагогика ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Орал қ.), e-mail: galiya-1969@mail.ru*

³*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: nurbikebisaliev@mail.ru*

Шет тілін оқытудағы «flipped classroom» моделінің тиімділігі

Андатпа. Бұл мақала жоғары оқу орындарында шет тілін оқыту тәжірибесінде «flipped classroom» моделін және оны енгізудің тиімділігін зерттеуге арналған. Авторлар Қазақстандағы және шетелдегі ғалымдар мен педагогтардың ізденетін тақырыбы бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасады. Талдау негізінде осы зерттеудің объектісі болып табылатын аралас оқытудың ерекшеліктері көрсетіледі. Мақалада «flipped classroom» моделі, оны үйренуге деген мотивацияны арттыруға көмектесетін шет тілін оқытудың белсенді әдістері егжей-тегжейлі қарастырылады. Авторлар шет тілді виртуалды білім беру ортасының шексіз мүмкіндіктерін, сонымен қатар студенттермен кері байланыс орнату құралдарын атап көрсетеді. Студенттердің сабаққа белсенді қатысуын көздейтін CLT (Communicative Language Teaching - коммуникативті оқытуды) қолдануға көп көңіл бөлінеді. Шетел лингвистерінің еңбектеріне сілтеме жасай отырып, авторлар оқу уақытын коммуникативтіге дейінгі және коммуникативтік кезеңдер деп бөледі, бұл үдерісте негізгі принциптерді қарастырып, жұмыс формалары мен белсенді әдістерін белгілейді. «Шетел тілі: екі шет тілі» мамандығының 28 студенті қатысқан тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында шет тілін оқытуда «flipped classroom» моделін қолданудың тиімділігі дәлелденді. Ауызша және жазбаша сөйлеуді меңгерудің қазіргі деңгейін тексеру үшін эксперименттің алдын ала және қорытынды кезеңдерінде ашық және жабық тест түрлері қолданылды. Статистикалық мәліметтерді талдау сұрақ қою, бақылау және әңгімелесу әдістерімен де қатар жүрді, бұл осы модельдің тиімділігін жан-жақты растауға ықпал етті.

Кілт сөздер: аралас оқыту, «flipped classroom» моделі, шет тілі, белсенді оқыту әдістері, шет тілінің виртуалды білім беру кеңістігі, коммуникативті оқыту.

D.M. Kabenova¹, G.N. Kismetova², N.S. Bissaliev³

¹*Senior Lecturer of Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: diana.kabenova@mail.ru*

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associated Professor of
West Kazakhstan University named after M. Utemisov
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: galiya-1969@mail.ru*

³*Senior Lecturer of Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: nurbikebisaliev@mail.ru*

Effectiveness of the «Flipped Classroom» Model in Foreign Language Teaching

Abstract. This article is devoted to the study of the “flipped classroom” model and the effectiveness of its implementation in the foreign language teaching practice in higher education. The authors analyzed the scientific and pedagogical literature on the sought-after topic of scientists and practicing teachers in Kazakhstan and abroad. Based on the analysis, the features of blended learning are highlighted, which is the object of this study. The article examines in detail the “flipped classroom” model, active methods of foreign language teaching that help to increase learning motivation. The authors emphasize the unlimited possibilities of a foreign language virtual

educational environment, as well as means of establishing feedback with students. Much attention is paid to the use of CLT (Communicative Language Teaching), which involves the active participation of students in the classroom. Referring to the works of foreign linguists, the authors divide study time into pre-communicative and communicative stages, having examined the basic principles in this process, and outlining the forms and active methods of work. In the process of experimental work, in which 28 students of the specialty “Foreign Language: two foreign languages” took part, the effectiveness of using the “flipped classroom” model in foreign language teaching was proven. To test the effectiveness of the model, open and closed tests were used to determine the level of foreign language proficiency. To test the actual level of oral and written speech proficiency at the preliminary and final stages of the experiment, open and closed types of tests were used. The analysis of statistical data was also accompanied by methods of questioning, observation, and conversation, which contributed to a comprehensive confirmation of this model’s effectiveness.

Keywords: blended learning, «flipped classroom» model, foreign language, active learning methods, foreign language virtual educational space, communicative teaching.

Введение

Актуальность выбранной темы объясняется возрастающими требованиями к обучению студентов иностранному языку (ИЯ) до уровня сформировавшейся вторичной языковой личности (ВЯЛ), что предполагает свободное владение устной и письменной речью на ИЯ. Несмотря на активную языковую политику Казахстана, выражающейся во всесторонней поддержке изучения ИЯ, уровень владения им студентами остается средним. На наш взгляд, мнения об отсутствии иноязычной среды, мотивации, недостаток времени студентов для изучения ИЯ, старая методика его преподавания являются преодолимыми препятствиями на пути к достижению цели. Так, например, для этого можно использовать модель смешанного обучения «перевернутый класс» (ПК), благодаря которой можно создать искусственную виртуальную иноязычную среду, положив в ее основу активные методы работы, что в целом содействует повышению мотивации к изучению ИЯ. Учитывая широкие возможности смешанного обучения, предполагающего проведение как оффлайн-, так и онлайн-занятий с применением иноязычного виртуального образовательного пространства, целью данного исследования обозначено изучение и апробация педагогической модели «перевернутый класс» в условиях высшей школы. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: изучить труды казахстанских и зарубежных ученых по искомой проблеме; выявить активные методы обучения ИЯ, входящие в модель «перевернутый класс»; применив названную модель, установить целесообразность ее использования при обучении ИЯ в высшей школе.

Объект исследования: смешанное обучение

Предмет исследования: модель «перевернутый класс» в обучении ИЯ.

Методы исследования и материалы

Для определения теоретических основ модели «перевернутый класс» и состояния изученности данного вопроса учеными и педагогами-практиками Казахстана и зарубежья был проведен анализ научно-педагогической литературы из базы данных *Scopus*, *Google Scholar*, журналов, рекомендованных КОКСНВО МОН РК, и др. Выявление и использование активных методов модели «перевернутый класс» смешанного обучения сопровождалось методом наблюдения с последующим его анализом и оценкой. Для определения начального и контрольного уровня знаний ИЯ при проведении эксперимента использовался метод тестирования (предварительные и заключительные тесты открытого и закрытого типов). Кроме того, для подтверждения статистических данных применены методы наблюдения,

анкетирования и беседы. В эксперименте участвовали 28 студентов 1 курса специальности «Иностранный: два иностранных языка» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Обзор литературы

Инновационные информационно-коммуникативные технологии (ИКТ) значительно влияют на формы, методы взаимодействия обучающихся и педагогов и на содержание обучения. Благодаря достижениям в области ИКТ, содействующим созданию и распространению учебного материала, широкое применение нашла концепция смешанного обучения, прежде всего – модель «перевернутый класс». «Перевернутый класс» (англ. flipped classroom) – модель смешанного обучения, суть которой заключается в том, что учитель дает новый материал для самостоятельного домашнего изучения, а в классе проводится практическое закрепление материала. Применительно к изучению ИЯ в высшей школе «перевернутый класс» представляет собой модель, при которой студенты во внеаудиторное время изучают новую тему, а на контактном занятии совершенствуют коммуникативные навыки и практические умения. По мнению ученых Гарварда, традиционное обучение, при котором время лекции или семинара занимает передача информации, доступной для самостоятельного изучения по ресурсам, на которые преподаватель может дать ссылку, – не лучшее использование учебного времени. Если информация для обучающихся доступна в книгах или в интернете, то педагог не тратит время на предоставление такой информации обучающимся. Суть «перевернутого класса» в том, что работа, обычно проводимая в классе, теперь выполняется дома, и наоборот, что раньше традиционно давалось в качестве домашнего задания, сейчас делается в классе [1, с.13].

P. Roehling и C. Bredow, ссылаясь на теорию конструктивизма, считают, что активное обучение способствует глубокому осознанному восприятию обучающихся, опирающемуся на имеющиеся когнитивных структурах. По мнению ученых, перевернутое обучение (*чит. – перевернутый класс*) содействует прочному сохранению в памяти важной информации, усваиваемой во внеаудиторное время, а на занятии формируются новые навыки и умения [2].

В монографии P. Roehling подробно освещаются типы курсов, материалов, целей и задач обучения по данной модели. Автор дает рекомендации по ее использованию на различных дисциплинах, в том числе на гуманитарных, что особенно важно в рамках нашей темы. В исследовании представлены практические рекомендации по созданию и распространению лекций, упражнений, проектов, содействующих реализации целей обучения [3].

В одной из первых работ по применению ИКТ, диссертации Ж.А. Караева «Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения», исследуются дидактические возможности информационных технологий, подчеркивается важность методической системы обучения, совершенствования методов измерения качества обучения и подходов к управлению учебным процессом. Ученым раскрыта сущность технологии уровневой дифференциации обучения, что близко к нашей теме, так как обучение ИЯ основано на уровневом обучении [4].

С точки зрения исследуемой проблемы определенный интерес вызывает статья Ж.У. Кобдиковой, Т.Ж. Дуйсенова, Р.Ж. Дуйсеновой, Е.Ж. Караева «Проблемы дистанционного обучения школьников», в которой обстоятельно рассматриваются различные аспекты перевернутого обучения. Авторы, ссылаясь на труды других ученых и анализируя их (Пеккер П.Л., Пидкасистый П.И., Полат Е.С. и др.), полагают, что дифференциация заданий по уровням сложности содействует совершенствованию знаний с опорой на зону их «ближайшего развития», что особенно важно при самостоятельном изучении материала. Освоив новую тему, обучающиеся через мессенджеры получают

разноуровневые развивающие задания, выполнение и оценка которых демонстрируют траекторию их развития. По результатам оценки и анализа работ рекомендуется корректировать учебный процесс, ориентируясь на конечный результат обучения. Перевернутое обучение педагоги поддерживают ресурсами на YouTube-каналах, которые можно продолжить онлайн-дискуссиями в режиме видеоконференции. Кроме того, можно организовать онлайн-консультации по изучаемым темам, по результатам самостоятельных и контрольных заданий, по ведению различных проектов и т.д.

Авторами статьи также описаны простые действия по созданию и дальнейшему преобразованию презентации в Power Point и лекции в Word в занятия видеформата MP4, AVI или WMV с помощью программы Movavi Screen Recorder. Видеозанятия прикрепляются на YouTube-канале учителя. Благодаря ссылкам на канал, получаемым через различные мессенджеры (WhatsApp, Telegram), обучающиеся в удобном для себя режиме могут многократно обращаться к ним. Авторы делятся своими достижениями в использовании различных средств при разработке видеозанятий: приложение Movavi Screen Recorder, программа Open Broadcaster Software (OBS), программа oCamPortable и др. Кроме того, подробно описывается определенный алгоритм монтажа видеозанятий, основу которых должна составлять мотивация обучающихся через содержание занимательного контента, требующего социального взаимодействия между участниками учебного процесса. Педагог посредством эффективной обратной связи может определить качество и уровень усвоения учебного материала, что подчеркивает реализацию лично ориентированного подхода благодаря модели «перевернутый класс» [5].

В статье «Обзор цифровых образовательных ресурсов и создание платформы для part-time обучения» А.Б. Медешова и А.Н. Кушеккалиев подробно проанализировали структуры, функционал и методологические особенности современных казахстанских и зарубежных платформ цифрового образования. Авторами разработана собственная платформа part-time обучения, в которой имеются редактор лекций, тестов, возможность организации видеоконференции, связь студентов и преподавателя в виде чатов, просмотр и запись статистики. Педагог имеет возможность не только организовывать учебный процесс, но и контролировать его. В этом приложении создатель курса имеет ряд прав, с помощью которых можно контролировать практически весь процесс общения со студентами. Данная функция помогает создать качественный процесс обучения, повышает контроль самостоятельности работы [6].

Учеными Б.Ж. Шариповым и Д.М. Джусубалиевой проведено исследование в стенах Казахского национального исследовательского технического университета им. К.И. Сатпаева, задачей которого было определение особенностей технологии смешанного обучения, при изучении определенных курсов бакалавриата и магистратуры («Образовательные Smart технологии» и «Управление IT-проектами»). Ими названы виды наиболее часто используемых моделей смешанного обучения, но подробно освещается модель перевернутого обучения. Авторы дают примерный типовой состав модуля для обучения по названной модели, в котором подробно прописаны рекомендации к дидактическому процессу [7, с.18-20].

Среди достоинств перевернутого обучения педагоги Новой Зеландии называют следующие:

– индивидуализацию обучения за счет того, что обучающиеся могут обращаться к ресурсам в удобное время, в любом месте в соответствии с определенным удобным для него темпом изучения;

– необходимый контент из интернета со ссылками на онлайн-материалы содействует самостоятельному изучению тем;

– совершенствование навыков владения цифровыми технологиями, так как просмотры видео, прослушивание аудиоматериала и т.д., выполнение заданий предполагают применение LMS, чат-форумов и прочих онлайн-инструментов [8].

Технологии смешанного обучения могут быть легко адаптированы для всех студентов независимо от того, предпочитают ли они групповое или индивидуальное обучение, оффлайн- или онлайн-обучение. В отличие от аудиторных или онлайн-курсов, которые всегда имеют ограничения, технологии смешанного обучения могут быть изменены в соответствии с дисциплиной, модулями и потребностями самих студентов. Не все курсы можно адаптировать к цифровым форматам обучения, но всегда есть возможность добавить интерактивные элементы.

Таким образом, на основании вышеизложенного мы должны подчеркнуть, что смешанная форма обучения, в том числе модель ПК, с использованием возможностей виртуального образовательного пространства – это естественный процесс современного образования, которым нужно и должно воспользоваться для формирования ВЯЛ.

Как мы отметили ранее, аудиторное, т.е. контактное занятие, должно освобождаться для занятий, требующих когнитивных действий высокого порядка. В связи с этим сложность данной технологии не в том, чтобы создать или найти ресурсы из интернета для самостоятельного изучения, а рационально запланировать работу обучающихся в аудиторное время. Содержание рекомендуемого материала должно строго соответствовать видам и формам планируемых аудиторных работ, для того чтобы обучающийся видел результаты самостоятельной деятельности, ликвидировал пробелы в знаниях, был мотивирован к дальнейшему изучению ИЯ.

В рамках нашей ведущей цели – формирование ВЯЛ при обучении ИЯ – обратимся к применению CLT (Communicative Language Teaching – коммуникативное преподавание языка), которое предполагает активное участие обучающихся на занятии. Деятельность основана на сотрудничестве педагога и обучающегося в достижении речевых и коммуникативных целей. Студенты берут на себя большую степень ответственности за результаты собственного обучения.

Согласно М. Abahussain, деятельность, используемая при CLT, делится на прекоммуникативную и коммуникативную. Прекоммуникативная деятельность направлена на накопление информации по совершенствованию когнитивных навыков, лингвистических способностей, подготовку к коммуникации согласно ситуации общения. Коммуникативная же деятельность предполагает практическое применение полученной на прекоммуникативном этапе информации [9]. W. Littlewood и L. William делят этот процесс на функциональную коммуникативную деятельность и социальное взаимодействие, которые предполагают сбор и дальнейшее оперирование информацией в виде моделирования, ролевой игры и т.д. [10]. Прекоммуникативный этап, на наш взгляд, необходимо использовать как внеаудиторное изучение новых теоретических тем по грамматике и лексике посредством видео-, аудиоматериалов по рекомендуемым преподавателем ссылкам на интернет-источники. Также для самостоятельной проверки усвоения материала можно рекомендовать тренажеры на выполнение различных упражнений. Коммуникативный этап основан на социальном взаимодействии обучающихся посредством применения активных методов обучения: ролевые игры, дискуссии, беседы и др. Кроме ссылок преподавателя, для сбора информации обучающимся рекомендуется проводить опросы, интервью и поиск, в процессе которых они обмениваются данными, интерпретируют их и т.д.

С появлением CLT ученые и педагоги-практики изучают способы эффективной аудиторной деятельности, отражающей принципы коммуникативной методологии [11, с.14].

Е.И. Пассов принципами коммуникативного обучения определяет: принцип функциональности, который учитывает подготовку лексического и грамматического

материала согласно методике усвоения сторон говорения с обязательным учетом речевых функций. Обучение языку – процесс общения, при котором субъекты взаимодействуют как речевые партнеры, поэтому автор называет его принципом организации образовательного процесса как модели процесса общения. Принцип речевой направленности опирается на практическое овладение языком. Обучение должно быть ориентировано на познавательный интерес, вследствие этого важно учитывать принцип новизны элементов учебного процесса, а это обеспечивается за счет комбинирования материала, разнообразия предмета разговора, условий, задач и т.д. Применение различных методов работы: дискуссии, ролевых игр и др. – способствует совершенствованию речевых навыков, активизирует обучающихся к изучению языка, близкого к реальным условиям. Принцип индивидуализации обучения, обозначенный автором, учитывает индивидуальные особенности личности: способности, знания, умения и навыки осуществлять речевую и учебную деятельность, кроме того, ее увлечения, эмоции и др. Принцип ситуативности общения основан на идее, что преподаватель как координатор учебной деятельности организует ситуации общения, необходимые для совершенствования речевых навыков. В основе обучения ИЯ лежат принципы коммуникативного обучения, подразумевающие деятельность в рамках моделируемых реальных ситуаций [12].

Анализ и результаты

Для проведения занятия по модели ПК важно продумать основные этапы учебного процесса. Прежде всего это целесообразность ее использования, уровень языковой подготовки студентов, технические возможности, которыми они располагают. Определенных умений требует от педагога само создание видеокурса. Подготовка презентации должна соответствовать конкретным требованиям, начиная от общего содержания, логичности и системности расположения и подачи материала, завершая цветовой гаммой, количеством слайдов и слов на слайде и др. Содержание презентации включает лингвострановедческий материал, на основе которого объясняется теоретический материал по грамматике и лексике. Для создания презентаций нами использовалась программа Microsoft PowerPoint, для записи видеозанятий – простая в применении программа IceCream Screen Recorder. Для эффективного овладения теорией использовались таблицы, схемы, иллюстрации и т.д. Комментарии к слайдам ясные и точные, без избыточной информации, которая порой затрудняет восприятие основных положений материала. Важно подчеркнуть наличие огромного разнообразия учебного видеоматериала в YouTube, который можно применить, включив его в презентацию со ссылкой на первоисточник. В АИС «Platonus» имеется курс видеолекций с инструкциями по выполнению заданий. Для установления обратной связи обращаемся к множеству видов сетей: электронная почта, Facebook, WhatsApp и т.д.

Вопросы, мнения и оценку студентов можно получать в виде мгновенной, промежуточной и итоговой обратной связи. Они способны оценить и прокомментировать актуальность и организацию, эффективность технологии, объем заданий, их собственные усилия. Учитывая и объективно интерпретируя отзывы студентов, педагог может добиться результативного обучения ИЯ. Для него важно провести беседу по требованиям к обратной связи с обучающимися. При ссылках на аудио- или видеоматериалы на различных сайтах, страницах интернета можно включить функции комментариев, что позволит обмениваться мнениями между сокурсниками. В предыдущих статьях мы широко освещали наиболее часто используемые казахстанцами приложения: ZOOM, Teams, Skype, Discord, Canva, Coursera [13].

Социальные сети: Facebook, Instagram, WhatsApp и YouTube, популярные в нашей стране как наиболее доступные и простые в обучении, – способствуют положительному эффекту. Добавив участников в сеть, за 2-3 дня до каждого аудиторного занятия

преподаватель прикрепляет видеолекцию. На занятии несколько минут уделяется проверке домашней подготовки, только затем начинается работа в парах и командах, ролевые игры, презентации и т.д.

Исследование показало, что использование модели ПК, создание условий для ее применения, обучение высококвалифицированными преподавателями с умениями работать с современными ИКТ способствуют достижению планируемых результатов. При проведении экспериментальной работы выявлены уровни владения устной и письменной речью. Для проверки эффективности модели ПК на начальном этапе до ее применения проведено предварительное тестирование по стартовому уровню владения ИЯ, результаты которого показали средний и низкий уровни (Таблица 1).

Таблица 1 – Показатели устной и письменной речи до проведения эксперимента

Уровни	Устная речь	Письменная речь
высокий	9,7 %	11,8 %
средний	72,4 %	70,0 %
низкий	17,9 %	18,2 %

Проверка письменной (чтение и письмо) и устной (аудирование, говорение) речи проводилось на оффлайн-занятии. Вводный срез на определение актуального уровня владения лексикой и грамматикой немецкого языка разработан в 4 вариантах закрытых тестов из 20 вопросов по базовым темам с 5 вариантами ответов. Ниже приведены примеры тестовых вопросов.

А) Вопросы на правописание форм частей речи, в большей мере на грамматические формы имен существительных, прилагательных и глаголов.

Wählen Sie die richtige Variante für das Verb „besuchen“ aus.

- Ich besuchst zweimal pro Woche einen Deutschkurs.
- Ich besuche zweimal pro Woche einen Deutschkurs.
- Ich besuchen zweimal pro Woche einen Deutschkurs.
- Ich besucht zweimal pro Woche einen Deutschkurs.
- Ich besuchtet zweimal pro Woche einen Deutschkurs.

Б) Вопросы на установление соответствия, например, антонимов, синонимов и т.д.

Lesen Sie die Adjektive und finden Sie die passenden Antonyme. Machen Sie die Pfeile.

1.groß	a.dick
2.sauber	b.interessant
3.kurz	c.klein
4.dünn	d.schmutzig
5.langweilig	e.lang

В) Вопросы на знание правописания слов

Lesen Sie die Wörter und wählen Sie die Reihe aus, in der alle Wörter richtig geschrieben sind.

- Elephant, Telefon, Fax, Foto
- Elefant, Telephon, Fax, Photo
- Elefant, Telefon, Fax, Foto
- Elephant, Telefon, Fax, Photo
- Elefant, Telephon, Phax, Foto

Г) Вопросы на расстановку по порядку убывания или возрастания, например, на определение степеней сравнения прилагательного и др.

Wählen Sie die richtigen Steigerungsformen der Adjektive aus.

- am größten – groß – größer

- b. größer – groß – am größten
- c. groß – größer – am größten
- d. größer – am größten – groß
- e. groß - am größten – größer

Все вопросы составлены таким образом, чтобы определить уровень владения письменной речью с опорой на слова базовых лексических тем.

Согласно методике преподавания ИЯ, на начальном этапе, уровне А1, с целью поддержания интереса к изучению ИЯ важно давать простые задания, поэтому тестовые вопросы открытого типа на аудирование были составлены на выборочное извлечение информации. Задачей данного метода является вычленение в потоке речи нужной информации. Для проверки понимания устной речи проведено аудирование текста продолжительностью в 1,5 минуты с последующими ответами на 10 вопросов.

Лексические темы уровня А1: «Mein Tagesablauf», «Meine Familie», «Mein Studium» и др. — изучаются согласно образовательной программе «БВ01720 – Иностранный язык: два иностранных языка (немецкий)» в первом семестре, поэтому мы выбрали для аудирования текст на тему «Mein Tag».

В данном случае использовали возможности лингафонного кабинета, в котором студенты, находясь определенное время (15 минут) в отдельных кабинетах в наушниках, прослушивали текст и отправляли преподавателю голосовые сообщения, озвучивая верные ответы, с указанием номера вопроса. Приведем в пример некоторые вопросы открытого теста

Hören Sie den Text. Vervollständigen Sie die Sätze mit den entsprechenden Wörtern.

- 1) Mein Tag ... früh.
- 2) Zum Frühstück Haferflocken oder Rührei.
- 3) Ich trinke keinen ..., aber am Morgen ... ich eine Tasse Kräutertee.
- 4) Vor dem Mittagessen ... ich ..., um mich auszuruhen.
- 5) Meine Arbeit Uhr und ich habe Freizeit.

Сложность такой формы работы заключалась в установлении четкого хронометража, поэтому на обдумывание каждого вопроса и записи ответа выделялось по 1 минуте. На следующем занятии педагог и студенты обсуждали и отработывали ошибки.

Видео- и аудиоматериалы собраны также с YouTube, Instagram, TikTok и др. Некоторые видеозанятия созданы с включением в них заданий для самостоятельного выполнения. Апробация выбранной модели сопровождалась включенным наблюдением, которое подтвердило статистические данные. Наблюдение проводилось как за аудиторной работой студентов, так и за их активностью в общем чате, кроме того, обращалось внимание на поведение и взаимодействие по достижению поставленных преподавателем задач.

В процессе наблюдения за активностью студентов была отмечена скованность некоторых из них на первых занятиях, что, на наш взгляд, объясняется непониманием преимуществ применения модели ПК и некоторой закрытостью к новшествам самих обучающихся. При выполнении заданий, требующих спонтанной речи, некоторые студенты путались, не могли быстро сформулировать мысль. Ситуация стала исправляться после нескольких занятий: обучающиеся стали более раскованы, начали с энтузиазмом выполнять задания. Наибольший отклик нашли ролевые игры, требующие личностного отношения к разыгрываемым ситуациям.

Если на начальном этапе наблюдалась некоторая нерешительность, скованность большинства студентов при применении активных методов обучения модели ПК, что видно и по статистическим данным (Таблица 1), то на завершающем этапе была отмечена их заинтересованность, что также подтверждается данными заключительного среза (Таблица 2).

Заключительное тестирование проводилось по видеоматериалу [14] с субтитрами также продолжительностью в 2 минуты. При таком формате предоставления материала для контроля у студентов имеется возможность обратить внимание на жесты и мимику, произношение и интонацию, употребление формы слов, орфограммы, на порядок слов в предложении и т.д. Учитывая то, что, согласно уровневому обучению, студенты 1 курса в конце первого года обучения должны владеть уровнем А2, мы применили ознакомительное аудирование. Этот вид аудирования включал 10 вопросов открытого типа на понимание содержания текста, определение основной мысли и темы текста, коммуникативной задачи текста, выстраивание событий в хронологической последовательности, составление плана прослушанного текста.

Lesen Sie die Sätze und bringen Sie sie in eine chronologische Reihenfolge.

- 1) Die Frau sucht den Hund in der Tiefgarage.
- 2) Der Hund ist weg.
- 3) Die Frau musste zum Arzt.
- 4) Die Frau ist vor dem Supermarkt.

Wählen Sie den Satz aus, der den Hauptgedanken des Textes wiedergibt. Begründen Sie Ihre Antwort.

- 1) Die Frau sucht ihren Lieblingshund.
- 2) Der Hund ist im Stadtpark.
- 3) Robert wartet zwei Stunden.
- 4) Die Frau ist mit dem Hund im Supermarkt.

На такой трудоемкий контроль было выделено время рубежного контроля на контактном, оффлайн-занятии.

При оценивании применялись следующие критерии:

Высокий уровень – 85–100% правильных ответов

Средний – 50–84% правильных ответов

Низкий – 20–49% правильных ответов

Кроме того, по этому же видеоматериалу с субтитрами студентами написано письмо по памяти, которое оценивалось согласно общепринятым критериям письменных работ. Для полноценного визуального восприятия материала текст был предварительно распечатан, 2 раза прочитан студентами вслух и дополнительно просмотрен в течение 5 минут.

Frau Bartsch, es ist eine Katastrophe. Robert... Er ist weg. Wissen Sie, ich musste heute früh zum Arzt. Robert war die ganze Zeit mit dabei, musste fast zwei Stunden warten. Der Ärmste. Danach wollten wir zusammen zum Supermarkt, das Mittagessen einkaufen. Aber dann... Vor dem Supermarkt... Er war nicht mehr da, weg. Ich konnte ihn nicht mehr finden. Ich dachte, vielleicht ist er im Park. Sie müssen wissen, Robert liebt den kleinen See mit den Enten im Stadtpark. Aber auch dort konnte ich ihn nicht finden. Dann dachte ich, er ist vielleicht schon nach Hause gegangen. Ich habe in der Wohnung gesucht, im Hof, im Waschkeller, in der Tiefgarage. Nichts. Bestimmt drei-vier Stunden... So lange war er noch nie weg. Robert! Da bist du ja.

С целью создания комфортного эмоционального состояния тестируемых перед предварительным, и перед заключительным срезами в общие чаты заранее были отправлены ссылки на аутентичные аудио- и видеоматериалы из интернета по лексико-грамматическим темам. Подобный контроль способствует выявлению типичных ошибок, допускаемых студентами при изучении немецкого языка. Преподаватель, выполнив их анализ, в последующем обращает внимание на отработку этих пробелов в знаниях.

Показатели высокого уровня владения студентами устной и письменной речью демонстрируют очевидный прирост после внедрения модели ПК. Студентов с высоким уровнем устной речи стало больше на 15,9%, со средним уровнем – меньше на 9,7%. Обучающихся с высоким уровнем владения письменной речью было 11,8%, после

реализации модели стало 24,9% (прирост – 13,1%), по среднему уровню показатель снизился на 7,2%. По низкому уровню наблюдается явное снижение статистических данных показателей владения устной (6,2%) и письменной (5,9%) видами речи (Таблица 2).

Таблица 2 – Показатели устной и письменной речи после проведения эксперимента

Уровни	Устная речь	Письменная речь
высокий	25,6 %	24,9 %
средний	62,7 %	62,8 %
низкий	11,7 %	12,3 %

Таким образом, статистические данные исследования продемонстрировали значительное улучшение навыков устной и письменной речи. Эти результаты подтверждаются ответами на вопросы анкет и тезисами бесед, которые были проведены со студентами.

При проведении беседы студенты высказали свои мысли по использованию данной модели, отмечая их высокую целесообразность, так как они сами увидели повышение уровня владения иностранным языком. На вопрос о самой интересной работе при проведении первого модуля, они указали на кейс, разобранный ими на основе фильма «Nikos Weg nach Deutschland». При выборе фильма учитывалась актуальность ситуации, в которой оказался главный герой, также уровень сложности используемой лексики и качество субтитров. Важно понимание обучающимися минимум 70% просмотренного материала. При аудиторном обсуждении определенных эпизодов фильма студентами было выделено следующее: фильм дал возможность услышать настоящую речь носителя, а также некоторых иностранцев, проживающих в Германии несколько лет (герои фильма, приехавшие из Турции и Испании в Германию, имеют разные акценты в немецком языке), увидеть мимику и жесты носителей языка. Просмотр фильма дает возможность студентам познакомиться с особенностями культуры носителей немецкого языка. Так обучающиеся познакомились с понятием «Wohngemeinschaft», что актуально среди молодежи Германии, и предложили варианты этого понятия на родном языке. Как оказалось, студенты во время просмотра, опираясь на субтитры, выписывали устойчивые выражения и заучивали их. Некоторые обучающиеся старались повторить выражения, соблюдая мимику и жесты героя, которому принадлежит высказывание. Выражения при неоднократном повторении быстро запоминались не только говорящим, но и другими студентами в группе, т.к. вызвали определенные эмоции. Студенты подчеркнули, что занятия по модели ПК способствуют лучшему запоминанию материала, так как они основаны на поиске, на переработке и самостоятельном структурировании информации. При изучении 3 модуля они отметили командную работу над презентацией, благодаря которой совершенствуется умение логично и системно излагать материал. Работа в команде, состоящей из разноуровневых участников, требует вклада каждого члена команды. Так, при выполнении заданий кейса слабые студенты также принимают участие в дискуссии, что способствует развитию их языковых навыков. Кроме того, определенный регламент выступления стимулирует краткое изложение мысли, способствуя развитию навыков компрессии текста. Развитие умения анализировать, улучшение навыков ведения дискуссии также были отмечены студентами.

По окончании эксперимента было проведено анкетирование студентов, в процессе анализа которого выяснилось их отношение к работе по модели ПК. При проведении анкетирования студенты особо отметили эффективность такой деятельности, так как различные виды работ, выполняемые в аудитории, способствовали улучшению произношения, навыков грамотного письма и совершенствованию спонтанной речи.

Разнообразные ролевые игры, работа в парах и команде, подготовка презентаций и т.д., по их мнению, помогли преодолеть страх выступления перед аудиторией. Респонденты отметили, что данная модель позволяет выбирать удобный для них режим работы, а студенты с низким уровнем языковой подготовки обратили внимание на то, что их успеваемость на аудиторных занятиях повысилась, так как они стали чувствовать себя гораздо увереннее благодаря предварительной домашней подготовке по ссылкам на интернет-ресурсы и учебникам.

Заключение

Поиск информации из интернета, использование ссылок на образовательные сайты на иностранном языке способствовали реальному расширению словарного запаса, грамотному использованию грамматических конструкций. Посредством применения модели ПК смешанного обучения сформированы умение правильно выражать мысли, более того, появилась беглость спонтанной речи. Студенты научились эффективно использовать выделенное им время, правильно распределяя между собой задачи при выполнении командной работы.

На основе вышеизложенного хотелось бы подчеркнуть, что повысилась познавательная активность студентов, улучшилась успеваемость. Статистические данные и качественные данные, подтверждаемые беседой и наблюдением, указывают на эффективность применения модели ПК.

Итак, исследование, опиравшееся на достижения ученых и педагогов-практиков по изучению и применению модели ПК на основе коммуникативного подхода к преподаванию языка (CLT), было ориентировано на демонстрацию эффективности ее использования в высшей школе. Результаты исследования показали, что активные методы обучения способствовали совершенствованию навыков устной и письменной речи обучающихся. Они с интересом участвовали в учебном процессе и свободно излагали мысли и на онлайн-, и на офлайн-занятиях. Таким образом, иноязычная коммуникативная деятельность в вузе на основе применения модели ПК изменила само отношение к изучению иностранного языка. В связи с этим можно предположить, что данное исследование станет стимулом для педагогов-практиков к применению модели ПК в преподавании ИЯ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bergmann J., Sams A. Flip your classroom: Reach every student in every class every day. – USA: International Society for Technology in Education, 2012. – 124 p.
2. Roehling P., Bredow C. Flipped learning: What is it, and when is it effective? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.brookings.edu/articles/flipped-learning-what-is-it-and-when-is-it-effective/> (дата обращения: 07.02.2024)
3. Roehling P.V. Flipping the College Classroom: An Evidence-Based Guide. – USA: Palgrave Pivot, 2018. – 151 p.
4. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: дисс. ... док. пед. наук. – Алматы, 1994. – 314 с.
5. Кобдикова Ж.У., Дуйсенов Т.Ж., Дуйсенова Р.Ж., Караев Е.Ж. Проблемы дистанционного обучения школьников // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Педагогика и психология. – 2020. – №3 (44). – С. 144–153.
6. Медешова А.Б., Кушеккалиев А.Н. Цифрлық білім беру ресурстарына шолу және part-time оқыту платформасын құру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.25>
7. Шарипов Б.Ж., Джусубалиева Д.М. Реализация модели смешанного обучения в вузе // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Педагогические науки. – 2023. – №2 (78). – С. 15–25. <https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.78.2.002>

8. Fullan M. Technology, the new pedagogy, and flipped teaching. [Электронный ресурс]. URL: <https://elearning.tki.org.nz/Teaching/Future-focused-learning/Flipped-learning> (дата обращения: 09.02.2024)
9. Abahussain M.O. Implementing Communicative Language Teaching Method in Saudi Arabia: Challenges Faced by Formative Year Teachers in State Schools: diss. ... PhD. – Schottland, 2016. – 352 p.
10. Littlewood W., William L. Communicative language teaching: An introduction. – New York: Cambridge University Press, 1981. – 108 p.
11. Richard Jack C. Communicative Language Teaching Today. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 52 p.
12. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. – Ростов-на-Дону: Феникс; М.: Глосса-Пресс, 2010. – 640 с.
13. Советова Г.А., Кенжебекова А.Г., Кабенова Д.М. Об использовании цифровых образовательных ресурсов в обучении иностранному языку // 3i intellect, idea, innovation – интеллект, идея, инновация. – 2024. – №1. – С. 199–206. https://doi.org/10.52269/22266070_2024_1_199
14. Miteinander! «Deutsch für Alltag und Beruf» (A2.2). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=92dnx6aRkpY> (дата обращения: 23.01.2024)

REFERENCES

1. Bergmann J., Sams A. Flip your classroom: Reach every student in every class every day. – USA: International Society for Technology in Education, 2012. – 124 p.
2. Roehling P., Bredow C. Flipped learning: What is it, and when is it effective? [Electronic resource]. URL: <https://www.brookings.edu/articles/flipped-learning-what-is-it-and-when-is-it-effective/> (date of access: 07.02.2024)
3. Roehling P.V. Flipping the College Classroom: An Evidence-Based Guide. – USA: Palgrave Pivot, 2018. – 151 p.
4. Karaev Zh.A. Aktivizacia poznavatelnoi deiatelnosti uchashihsia v usloviah primeneniya kompiuternoï tehnologii obucheniia: diss. ... dok. ped. nauk. [Activation of students' cognitive activity in the context of computer learning technology' usage: dis.]. – Almaty, 1994. – 314 s. [in Russian]
5. Kobdikova J.U., Duisenov T.J., Duisenova R.J., Karaev E.J. Problemy distancionnogo obucheniia shkolnikov [Problems of distance learning for schoolchildren] // Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria Pedagogika i psihologia. – 2020. – №3 (44). – S. 144–153. [in Russian]
6. Medeshova A.B., Kushekkaliev A.N. Cifrlıyq bilim beru resurstaryna sholu jane part-time oqytu platformasyn quru [Review of digital educational resources and creation of part-time learning platform] // Jasauı universitetiniń habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.25> [in Kazakh]
7. Sharipov B.J., Djusubaliev D.M. Realizacia modeli smeshannogo obucheniia v vuze [Implementation of a blended learning model at a university] // Vestnik KazNPU im. Abaja. Seria Pedagogicheskie nauki. – 2023. – №2 (78). – S. 15–25. <https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.78.2.002> [in Russian]
8. Fullan M. Technology, the new pedagogy, and flipped teaching. [Electronic resource]. URL: <https://elearning.tki.org.nz/Teaching/Future-focused-learning/Flipped-learning> (date of access: 09.02.2024)
9. Abahussain M.O. Implementing Communicative Language Teaching Method in Saudi Arabia: Challenges Faced by Formative Year Teachers in State Schools: diss. ... PhD. – Schottland, 2016. – 352 p.
10. Littlewood W., William L. Communicative language teaching: An introduction. – New York: Cambridge University Press, 1981. – 108 p.
11. Richard Jack C. Communicative Language Teaching Today. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 52 p.
12. Passov E.I., Kuzovleva N.E. Urok inostrannogo iazyka [Foreign language lesson]. – Ростов-на-Дону: Феникс; М.: Глосса-Пресс, 2010. – 640 с. [in Russian]
13. Sovetova G.A., Kenjebekova A.G., Kabenova D.M. Ob ispolzovanii cifrovıykh obrazovatelnykh resursov v obuchenii inostrannomu iazyku [On the use of digital educational resources in teaching a foreign language] // 3i intellect, idea, innovation – intellekt, ideia, innovacia. – 2024. – №1. – S. 199–206. https://doi.org/10.52269/22266070_2024_1_199 [in Russian]
14. Miteinander! «Deutsch für Alltag und Beruf» (A2.2). [Electronic resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=92dnx6aRkpY> (date of access: 23.01.2024)

UDC 11.25.41; IRSTI 17.07.09

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.91>L.S. DZHUMANOVA ¹, A.E. DARIBAEVA ², E.A. AITENOVA ³¹Senior Lecturer of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru²Lecturer of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: accountant.bzzz@mail.ru³PhD, Postdoctoral Student of the Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: emma_14@mail.ru

ACTIVATION OF MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM

Abstract. This article examines how teaching a foreign language through motivation, novelty and a variety of forms and methods of the lesson effectively affects improving students' perception of the materials provided and increasing the level of knowledge of students, and also proves that it enriches, systematizes knowledge and leads to the activation of cognitive activity of students in a foreign language lesson. The definition of modern methods of teaching a foreign language and various forms of teaching is given. And most importantly, it promotes the wide use of the acquired knowledge as the owner of a professional profession, applying them on the basis of practice. In addition, non-traditional technologies of lessons are explained, methods of work useful for the student and effective for the teacher are differentiated. Innovative pedagogical technologies and non-traditional technologies, trainings related to other educational methods that allow effective and interesting use of new information technologies in the classroom, definitions and comments on new teaching methods and techniques are provided. This article discusses the results of the survey conducted among foreign language educators about their attitudes towards the motivation and innovation in foreign language classroom.

Keywords: motivation, foreign language, teacher, student, methods, develop.

Л.С. Жұманова¹, Ә.Е. Дәрібаева², Э.А. Айтенова³¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: accountant.bzzz@mail.ru³PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің постдокторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: emma_14@mail.ru

Шетел тілін оқытуда мотивацияны активизациялау

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Dzhumanova L.S., Daribaeva A.E., Aitenova E.A. Activation of Motivation in Foreign Language Classroom // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 263–278. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.91>

*Cite us correctly:

Dzhumanova L.S., Daribaeva A.E., Aitenova E.A. Activation of Motivation in Foreign Language Classroom // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – Б. 263–278. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.91>

Date of receipt of the article 23.04.2023 / Date of acceptance 27.09.2024

Аңдатпа. Бұл мақалада сабақтың мотивациясы, жаңалығы және әр түрлі формалары мен әдістері арқылы шетел тілін оқыту студенттердің ұсынылған материалдарды қабылдауын жақсартуға және олардың білім деңгейін арттыруға қалай тиімді әсер ететіні қарастырылады. Сонымен қатар бұл аталмыш тәсілдер шетел тілі сабағында білім алушылардың танымдық іс-әрекетін байытатыны, жүйелейтіні және жандандыратыны дәлелденеді. Шетел тілін оқытудың заманауи әдістеріне және оқытудың әртүрлі формаларына анықтама беріледі. Ең бастысы, алған білімдерін практика негізінде қолдана отырып, кәсіптік мамандық иесі ретінде жұмыс барысында кеңінен қолдануға ықпал етеді. Сонымен бірге сабақтың дәстүрлі емес технологиялары түсіндіріледі, білім алушы үшін пайдалы, оқытушы үшін тиімді жұмыс әдістері де сараланады. Инновациялық педагогикалық технологиялар мен дәстүрлі емес технологиялар, сабақтарда жаңа ақпараттық технологияларды тиімді және қызықты пайдалануға мүмкіндік беретін басқа білім беру әдістерімен байланысты тренингтер, оқытудың жаңа әдістері мен әдістемелеріне анықтамалар мен түсініктемелер ұсынылады. Біз сабақ барысында экскурсиялар, әңгімелер, жобалар, ойындар ұйымдастыра отырып, сабақты музыкалық шығармалармен сүйемелдеу түрлеріне де тоқталдық. Бұл мақалада шет тілі мұғалімдері арасында шетел тілі сабағындағы мотивация мен инновацияға қатынасы және ой-пікірлері туралы сауалнаманың нәтижелері талқыланады.

Кілт сөздер: мотивация, шет тілі, мұғалім, оқушы, әдістеме, дамыту.

Л.С. Джуманова¹, А.Е. Дарибаева², Э.А. Айтенова³

¹старший преподаватель Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: mega.dzhumanova@mail.ru

²преподаватель Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: accountant.bzzz@mail.ru

³PhD, постдокторант Казахского Национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: emta_14@mail.ru

Активизация мотивации в обучении иностранному языку

Аннотация. В данной статье рассматривается, как обучение иностранному языку посредством мотивации, новизны и разнообразных форм и методов урока эффективно влияет на улучшение восприятия учащимися предоставляемыми материалами и повышение уровня знаний обучающихся, а также доказывается, что оно обогащает, систематизирует знание и ведет к активизации познавательной деятельности обучающихся на уроке иностранного языка. Дается определение современным методам обучения иностранному языку и различным формам обучения. А главное, способствует широкому использованию полученных знаний в качестве обладателя профессии, применяя их на основе практики. Кроме того, разъясняются нетрадиционные технологии уроков, дифференцируются полезные для обучающегося, эффективные для преподавателя методы работы. Предоставляются инновационные педагогические технологии и нетрадиционные технологии, тренинги, связанные с другими образовательными программами, которые позволяют эффективно и интересно использовать новые информационные технологии на уроках, определения и комментарии к новым методам и приемам обучения. Мы остановились на видах экскурсий, бесед, проектов, игр, сопровождение занятия музыкальными произведениями. В данной статье рассматриваются результаты опроса, проведенного среди преподавателей иностранного языка, об их отношении к мотивации и инновациям на уроках иностранного языка.

Ключевые слова: мотивация, иностранный язык, преподаватель, обучающийся, методы, развивать.

Introduction

Today, a lot of attention is paid to the study of foreign languages in educational institutions, because the world has long understood that knowledge of foreign languages gives a person an advantage over others who have not yet realized it. Therefore, it is important to throw all the forces to solve the primary problems that entail a complete change in the foundations and requirements. Without a radical change in the methods and methods of teaching languages, it is impossible to wait and, in general, to achieve success in the educational process. Do not forget that the initial duty of an educational institution is to teach educated individuals with developed creative thinking who are ready to develop independently, be competitive, and strive to stand on par with highly qualified specialists. But, to achieve this goal, not only first-class teachers and methodologists are needed, it is also necessary to educate children in the spirit of the eternal desire to conquer the world with their knowledge. As people say, all methods are good, which will help to achieve the goal.

In this article, we will discuss the teaching of foreign languages through motivation, innovation, and various, mostly effective, methods in this direction. The highest indicator of perfect foreign language proficiency is the formation of students' communicative competence, which opens the way to the formation of a personality capable and ready to participate in intercultural communication. The fundamental foundations of active teaching methods were developed in the second half of the 1960s – early 1970s, were included in the course of professional training of teachers in our country, and were applied in practice by the best domestic teachers [1, p. 7]. Open borders and great opportunities for cooperation at all levels of the economy, world labor markets open up great prospects for competitive individuals who seek to conquer the olympus of world science. However, for this, the knowledge and aspirations of young people must meet international standards, i.e., at present, employers prefer personnel who speak the largest number of foreign languages. This is because foreign companies go beyond their own country and open jobs in different countries. It is advantageous for such companies to have a staff of personnel who speak not one, but several foreign languages. This is a time requirement [2; 3].

In modern language policy, a personality-oriented approach to teaching has been formed in recent years. The main provisions of this approach are aimed at the development of the personality as an active subjects of educational activity and comprehensive preparation for the process of continuing education, self-development, and self-improvement.

To interest students from the first minutes of learning a foreign language, teachers need to know motivation techniques. To do this, the teacher must possess, even «feel in his gut» based on the students' interest and desire for the basic methods, and the methodology of conducting the lesson. Applying the same method of motivation in several classes may not always be correct, because each teacher, depending on his worldview, cannot copy and convey to the listener all the necessary information. Creating motivation is the transfer of each teacher's thoughts and conjectures, using various kinds of visualizations to achieve their goal.

Every teacher needs to be not only a teacher but also a psychologist, the «attending physician» of each student, because like a doctor, a teacher should be next to a student at the moment when a student loses interest in learning a foreign language, does not feel his need, has no desire and interest to continue learning the language. In such a situation, only the teacher can return the student to the former «channel». The further education and upbringing of the student depends on the teacher. The methods and motivations used in such situations are not always applicable and are suitable for all students in a row. Sometimes it is enough to have a heartfelt talk with a student one-on-one, sometimes to talk about the life path of some scientists or famous people who achieved fame with their work and left an unforgettable mark in the history of mankind. Such «live» examples of famous personalities have a good influence on the continuation of the business started. Therefore, it is not only good lessons that a real teacher should be concerned about. He must possess communicative competence and persuasion skills, have knowledge and representation of

many fields of activity, as well as an impeccable reputation. The requirements for the personal and business qualities of a modern teacher have increased many times. Each lesson of such a teacher should be unforgettable, perceived easily and at ease. For the development of the cognitive interests of students and creative thinking activity, each teacher conducts his lesson in an interesting, fascinating way.

Currently, the problem of teaching a foreign language is considered - communication in terms of communication, skill training. The student gets the opportunity to use the language in his own language, the communicative function is primarily in the classroom, therefore, methodologists and teachers need to work on a foreign language lesson aimed at finding reserves for improvement, improving its effectiveness, and improving the quality of Education. Therefore, the teacher is invited to build his classes using non-standard forms of classes, making no small effort at every opportunity to increase the motivation of students to learn foreign languages, using interesting facts and situations about the educational material and the topic being passed at that time. I think that the variety of different didactic materials used in each lesson and materials from free access to the Internet will help to further develop the independence and creative initiative of schoolchildren [3–5].

The modern world is aimed at studying foreign languages. Therefore, on the Internet, you can find many sites aimed at the field of education and leading the educational process for their visitors. The sites have all the conditions for learning foreign languages. Teachers, guided by the requirements of the time, are looking for the possibility of using non-traditional and at the same time effective and efficient means for high-quality teaching. We should not forget about the world standards of the twenty-first century in the educational sphere. In order for a teacher to be able to use all the necessary material during the educational process, he needs to deepen his pedagogical skills, the ability to correctly present all the material without breaking their sequence, i.e. complementing each other. A teacher of the new century should always be in constant search of novelty, new forms and methods, and alternative methods of teaching a lesson. Simply put, the teacher should go beyond his idea of conducting a lesson, enriching and using unconventional methods and techniques that do not interfere with effective means of teaching, igniting the fire of passion and love for learning foreign languages again and again among students.

Research methods and materials

The purpose of this study was to analyze the data collected from a comprehensive research project and to draw meaningful conclusions from the findings. The data was gathered through interviews. The study aimed to understand the attitude of foreign language educators towards the role of motivation and innovation on education productivity and to identify any potential correlations between motivation and innovation usage and students' performance.

Data Analysis

The data analysis process involved several key steps. Firstly, the raw data was cleaned and organized to ensure accuracy and consistency. This involved removing any outliers or errors that may have been present in the initial data set. Once the data was cleaned, it was then subjected to various statistical analyses to identify patterns, trends, and correlations.

For this study, we surveyed 50 language educators from diverse backgrounds, including public and private educational institutions. The interviews were semi-structured and focused on the educators' perspectives on the role of motivation and innovation in language learning. We also collected statistical data on student performance and engagement to complement the interview findings.

As a result of the survey, we can state that the attitude of the participants to the use of motivation and innovation in foreign language classrooms was positive (Table 1).

Table 1 – Descriptive Statistics

	N	Mean	Std. Deviation
1. I believe that incorporating motivational strategies enhances students' language learning experience.	50	1,8600	,70015
2. I am open to trying new innovative teaching methods to engage students in the foreign language classroom.	50	1,9400	,65184
3. I feel confident in my ability to motivate students to learn a foreign language.	50	1,7600	,87037
4. I believe that using technology can be an effective way to motivate students in learning a foreign language.	50	1,8600	,75620
5. I am willing to adapt my teaching style to incorporate innovative approaches in the foreign language classroom.	50	1,8600	,72871
6. I think that creating a positive and supportive learning environment is essential for motivating students in the foreign language classroom.	50	1,8000	,67006
7. I believe that setting clear goals and expectations can motivate students to excel in learning a foreign language.	50	1,6400	,59796
8. I am open to collaborating with other educators to explore new motivational and innovative strategies for teaching foreign languages.	50	1,6800	,68333
9. I feel that incorporating real-world connections and cultural elements can enhance students' motivation in learning a foreign language.	50	1,9600	,78142
10. I believe that providing regular feedback and encouragement is crucial for motivating students in the foreign language classroom.	50	1,8400	,79179
11. I am confident in my ability to inspire and motivate students who may struggle with learning a foreign language.	50	1,8600	,80837
12. I think that using diverse and interactive teaching materials can enhance student motivation in learning a foreign language.	50	2,0200	,97917
13. I am open to exploring alternative assessment methods that can motivate students to demonstrate their language proficiency in the foreign language classroom.	50	1,8800	,79898
14. I believe that fostering a growth mindset can positively impact students' motivation and willingness to take risks in learning a foreign language.	50	1,8400	,91160
15. I am willing to seek professional development opportunities to enhance my knowledge and skills in motivating students in the foreign language classroom.	50	1,8600	,83324
16. I feel that incorporating project-based learning can effectively motivate students to apply their language skills in real-world contexts.	50	1,9200	,80407
17. I believe that creating a sense of autonomy and choice can enhance students' motivation and engagement in learning a foreign language. (Strongly Disagree, Disagree, Neutral, Agree, Strongly Agree)	50	1,9400	,86685
18. I am open to exploring how social and emotional factors can impact students' motivation and learning in the foreign language classroom. (Strongly Disagree, Disagree, Neutral, Agree, Strongly Agree)	50	1,7000	,70711
19. I think that celebrating students' progress and achievements is important for sustaining their motivation in learning a foreign language. (Strongly Disagree, Disagree, Neutral, Agree, Strongly Agree)	50	1,8800	,71827
20. I am committed to continuously seeking ways to innovate and motivate students in the foreign language classroom for their long-term language proficiency development. (Strongly Disagree, Disagree, Neutral, Agree, Strongly Agree)	50	1,7600	,77090
Valid N (listwise)	50		

The lesson, in its usual sense, is not the only type of organization of educational work at school. Currently, the search for ways to develop and improve organizational forms of education continues. One of them is non-traditional forms of education. Currently, the term “non-traditional” is widely used. Non-traditional classes are a form that changes the structure of the lesson in accordance with the goals of the educational process and increases the subjective share of creative assimilation of knowledge by students. Non-traditional teaching is a non-standard method developed on the basis of classical forms of education, which allows radically changing the format of the lesson to surprise your students. It is a surprise that can become a mechanism for the formation of positive motivation for learning. Unfortunately, it is quite difficult to surprise modern students because of the overabundance of information. In this case, what should a teacher who wants his students not to lose interest in the subject? A good solution would be to use non-standard forms of lessons. Here is an example of such a lesson:

The lesson game “Eating out (B кафе)”

Lesson objectives:

1. Educational – to ensure the use of active vocabulary on the topic of «Food» within the framework of the educational situation «In a cafe»; to introduce students to the would like structure and teach them how to apply it in a given situation.
2. Educational – to contribute to the formation of students' communication skills.
3. Developing – to promote the development of students' speech skills, attention, and thought processes (highlighting the essential, correlating the visual image of an object with its lexical meaning).

Equipment: Projector, recording of the song «Say Hello», drawing of a summer cafe, drawing of a plate, red, green and brown apples cut out of paper, pictures (prepared in advance for showing through the projector): cake, cookies, lemonade, mineral water, juice, Coca-Cola, ice cream, chocolate, chupa-chups, pudding, yogurt, sweets, bun, various fruits, handout, serving table.

The KA-23-8 group (1st year, 12 students) is divided into three subgroups.

I. The beginning of the lesson.

T: Good morning, smiling faces. How are you? Well?! I hope we'll have a wonderful time together. Let's begin our lesson and first the phonetic drill:

II. Phonetic drill (There is a proverb written on the board: The appetite comes with eating.)

T: 1) Students, read the proverb and try to give Russian or Kazakh equivalent.

2) Say after me (pronunciation is being practiced).

3) Try to learn the proverb (the students read the proverb in chorus, with each new repetition the teacher erases one word until the proverb disappears).

4) Remember the proverb (Several students reproduce the proverb).

T: Well done.

III. Introducing the topic.

T: Today we'll talk about food. The topic of the lesson is eating out (the teacher points to the blackboard, and gives a translation). Students, answer some questions:

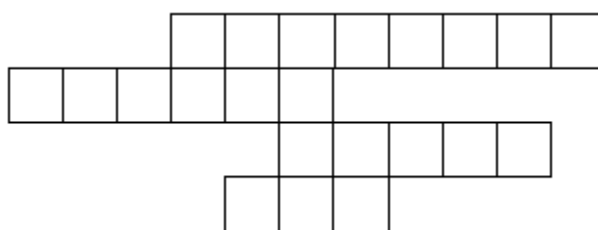
Do people usually eat at home?

Can people eat in a restaurant?

Can they eat in Mc McDonald's?

Can they eat in a pub?

And now look at the blackboard, please. There is a tasty crossword on it. If you do it right, you'll know where you are going today.

1. It's green and you have it in salad (cucumber).
2. Monkeys like the yellow fruit (banana).
3. Apples, bananas, plums are ... (fruit).
4. It's a drink. In Russia people usually drink it hot, but in some countries, people drink it cold (tea).

Having written the words correctly horizontally, the word *cafe* appears vertically.

Well, students. It's the place where we are going today.

The teacher closes half of the blackboard and points to the image of a summer cafe.

We are going to a summer cafe.

IV. Revision words on the topic.

T: But before going to the cafe we must refresh some words on the topic «Food».

1. Say after me (simultaneously showing pictures through the projector: cake, cookies, lemonade, mineral water, juice, Coca-Cola, ice cream, chocolate, chupa chups, pudding, yogurt, sweets, bun, various types of fruits and vegetables.... etc.).

2. What is the English for juice, ice cream, etc.? (Work on pictures).

3. Get into your pairs; wordlists are on your desks (the list of words in Russian and Kazakh, students check new words from each other by turning off the projector (word memorization is checked)).

4. Now a ballgame (word checking with the help of a ball game, the teacher calls the word in Russian and Kazakh, the students - in English).

5. Now work in groups. Each group has its own task. The first group must find five things we can eat or drink. The second group: it's a zebra, but it lost its stripes, draw the stripes to separate the words. The third group must finish the text you have on your table. For work – 2 minutes.

V. Physical pause.

T: OK, students. Well done. Let's go to the cafe. Stand up and go, sing our song (students sing the song «Say Hello» with movements or can sing while sitting in their seats using karaoke).

VI. Presenting the target structure *would like*.

T: Thank you, sit down. We are in the cafe and you can order something to eat and drinking. But at first, we must learn some phrases to be able to do it. The phrases that we will learn now are used in English in everyday speech, for example in cafes, in shops, and in those public places where you want to buy something and at the same time do it politely.

Look at the blackboard:

would like - [wud]

I would like. – Маған беріңізші (Дайте, пожалуйста)

What would you like? – Не қалайсыз? (Что пожелаете?)

Here you are. – Мархабат (Вот, пожалуйста (когда вам подают что-либо)).

Phrases are worked out phonetically.

T: Students, you have dialogues on your tables. They help you to do your orders. Read and translate the dialogues.

While working with the dialogue, the teacher pays attention to new phrases.

VII. Role - play.

T: And let's play. I am a waiter. You are friends. You want to order something to eat and to drink. Now discuss it in your groups and then I take your orders.

3 students from each subgroup, quickly putting on aprons, turn into waiters.

S (as a waiter): Good afternoon, students. Glad to meet you. Here's the menu, please (the waiters from each group offer the menu to the other group). You can discuss what you want.

There is a discussion in English among the students (based on dialogue). Then the waiters approach the teams and use the phrase What would you like to take orders and give the order sheet to an assistant from his team who will prepare them. At this time, the teacher conducts the following game:

T: Students, wait some minutes, please and I offer to play a game. You have a set of words on your tables. Which of these products do people eat for breakfast, lunch, and dinner? (Each group has the same set of words). The first group takes breakfast, the second – lunch, and the third – dinner. For task, I give you two minutes.

Thank you very much. Oh, students, your orders. The waiters approach each group and, commenting on the orders, give them to the students: Your two glasses of orange juice, four ice-creams ... etc. The orders are real. However, the teacher can use dummies.

VIII. Reflection.

T: In our cafe visitors usually give a tip. Now everyone can leave a tip for me. But today a tip isn't money, it's an apple you have on your table. You give me a red apple or a green apple or a brown one (the values are painted on the board, apples of different colors are on the desk of each group). Put an apple on the plate (a plate is depicted on the magnetic board, students go out and put their apple).

T: Now we can see the result of our lesson. We have so many red apples, that's why I can say we have spent our time usefully. Thank you for your work. Bon appetite.

Appendix to the lesson:

Dialogue: In the café

Ann: What would you like, my friends? As for me, I would like an ice cream and a glass of orange juice.

Mike: I would like an ice cream, a lollipop and a glass of orange juice.

John: And I would like a cake, a bar of chocolate and a glass of mineral water.

Helen: I would like yogurt and a glass of orange juice.

Ann: We would like two ice creams, three glasses of orange juice, a lollipop, a cake, a bar of chocolate, one yogurt and a glass of mineral water.

Based on this concept, non-traditional learning can be called a new learning technology. During such classes, the student acts as a subject who is in full control of his actions in the context of organization, search. At this stage, the mechanism of cognitive interest becomes more complex and forms the basis for the formation of the student as a person. Since the process of thinking is formed by a complex chain, the most necessary is selected from the assumptions, the necessary method is selected, the types of knowledge are checked and various solutions are differentiated. In this case, the student's entire activity becomes more important to himself, creativity brings great joy, admiration for his «discovery», joy from overcoming difficulties on his own, helping others, ingenuity, progress in mastering knowledge, and emotional energy. We pay special attention to “non-traditional forms” of organizing the educational process. As a rule, non-traditional forms appear when the teacher strives to make the lesson vivid and emotional, to convey the educational material to each student based on involuntary attention, and to activate the students themselves in the creative process [4, p. 76].

Recently, teachers have increasingly begun to use cliches when teaching English. Everyone wants to bring something new to language learning, but it's not easy. The use of non-traditional methods and techniques in the organization of classes makes the learning process interesting and productive. When using these methods, academic performance increases and the vocabulary of students expands. However, it should be borne in mind that if the teacher decides to use these methods, then preparing for such classes will take a long time and require the efforts of the teacher. Therefore, the use of such a technique in everyday life is extremely rare. Based on the results of research and analysis of the literature on the topic, we can conclude that non-standard methods should be used in schools. However, keep in mind that excessive use of these methods can negatively affect student academic performance. When using traditional and non-traditional methods, an appropriate distinction is required. If the teacher decides to use one of the non-traditional forms of the lesson, it is necessary to properly allocate time and tasks in the lesson.

The formation of an active personality does not occur without the active assimilation of knowledge. If the teacher allows students to deviate from boring patterns, then, in general, this can have a fruitful effect on improving the level of knowledge of students.

Results and discussion

As a result of the survey conducted among educators during our research to obtain information about their attitude toward the importance of using motivation and innovation in foreign language classrooms, we outlined the following conceptions:

Role of Motivation

The interviews revealed that motivation plays a crucial role in language learning. Educators emphasize the importance of fostering intrinsic motivation, which involves students' genuine interest in learning a language. They highlighted the significance of creating a supportive and inclusive classroom environment that encourages students to take ownership of their learning. Statistical data further supported these findings, showing a positive correlation between students' self-reported motivation levels and their language proficiency scores.

Innovation in Language Teaching

Innovative teaching methods were identified as key drivers of student engagement and language acquisition. Educators discussed the benefits of incorporating technology, such as interactive language learning apps and virtual reality simulations, to make language learning more interactive and immersive. They also emphasized the value of project-based learning and real-world application of language skills. Statistical analysis of student performance indicated that classes with a higher integration of innovative teaching methods demonstrated greater student participation and retention of language knowledge.

Challenges and Opportunities

Despite recognizing the importance of motivation and innovation, educators also discussed various challenges they face in implementing these strategies. Limited resources, institutional constraints, and standardized testing requirements were cited as barriers to fully leveraging motivation and innovation in the classroom. However, educators expressed optimism about the potential for collaborative professional development and ongoing research to address these challenges and create more opportunities for effective language teaching.

Implications for Practice

Based on the findings of the survey and statistical analysis, several implications for practice emerged. Educators should prioritize creating a motivating and inclusive classroom environment that nurtures students' intrinsic motivation. This can be achieved through personalized learning experiences, culturally relevant content, and meaningful connections to real-world contexts. Additionally, integrating innovative teaching methods, such as technology-enhanced learning and project-based activities, can enhance student engagement and language proficiency. Professional

development opportunities should be provided to support educators in implementing these strategies effectively.

The role of motivation and innovation in the foreign language classroom is significant, as evidenced by the insights gathered from interviews with language educators and statistical data analysis. Fostering intrinsic motivation and embracing innovative teaching methods are essential for enhancing language learning outcomes. While challenges exist, there are opportunities for educators to collaborate, share best practices, and advocate for supportive policies that enable the effective integration of motivation and innovation in language teaching. By prioritizing these factors, educators can empower students to become proficient and confident communicators in a globalized world.

Analyzing the traditional and non-traditional methods of teaching foreign languages, it should be noted that traditionally the methodology of teaching a foreign language includes a complex study of grammar and the practice of translation. A characteristic feature of these methods was the memorization of words and constructions, which was also effective since the memorized words and phrases came to mind. Traditional methods are based on a class-lesson system, teaching all types of speech activity: grammar, phonetics, and vocabulary, the main method of teaching was reading and translating texts and learning grammar. In traditional teaching methods, the teacher plays the role of the main actor, students are passive listeners who perform the tasks of the teacher. The advantages of these methods include expanding vocabulary, mastering translation techniques, and mastering grammar, as well as familiarizing yourself with artistic language, using elements of comparison and comparison in languages. The disadvantages of these methods are the lack of oral speech skills, as well as emotional intelligence, and creative activity, which have found their development in non-traditional teaching methods. Unlike traditional methods, non-traditional methods of teaching foreign languages, including problem-based teaching methods, are aimed at developing communicative activity, creativity, critical thinking, and increasing mental activity. The main direction of such methods is live communication, the learning process is close to real-life situations. The lesson using problem-based learning methods is focused on student activities. At the center of training is the personality of the student, acting as an active creative subject of educational activity. In the construction of the semantic structure of sentences in speech, the expression of subjective opinions, and reflections on a particular problem situation plays a large role. Problem-based learning methods are characterized by the problematization of educational material, the organization of active independent activity, and the development of students' thinking abilities. The advantage of non-traditional methods is overcoming psychological barriers, inherent in traditional teaching and eliminating the fear of mistakes. The usual lessons, which are compiled according to the traditional method, are conducted in many language schools in all states. The so-called non-standard or non-traditional methods of the lesson are appreciated because, firstly, they are aimed at increasing the motivation of the student, and secondly, they have an effective impact on the perception of the educational material. Such lessons do not leave students indifferent. For example: non-traditional lessons can be conducted in nature, in the corridor, or in any place where the situation is conducive to a trusting relationship between the teacher and students. Students feel liberated, and express their thoughts freely, an atmosphere of relaxation and comfort is created, and the language barrier is removed, because the fear of making a mistake in statements disappears. If we take into account that the goal of each lesson is to achieve the assimilation of the material and the emergence of a sense of pride in the knowledge received after the lesson, then this method fully justifies the hope of all teachers. You can also add that all students participate in the lesson, the whole class, audio material is used and visual material is used. At the discretion of the teacher, it is allowed to read poems and poetry related to the topic of the lesson. Such lessons contain pedagogical, psychological, and methodological techniques and are aimed at achieving such goals:

1. The material of the past topic is fixed;

2. A gap in students' knowledge is revealed;
3. The control of the acquired knowledge and skills of students is carried out;
4. Harmony is achieved in the relationship between teacher and students;
5. A trusting atmosphere is created during the lesson, which entails a serious approach of the student to the lesson and the disappearance of uncertainty in his knowledge.
6. It is allowed to be a teacher consultant, rather than a teacher.
7. allows every student to be in the role of a teacher and take the «reins of government» into their own hands.
8. Enables the student to fully open up and overcome his fear of being in an awkward position because of the fear of making a mistake.

In drawing up a plan for conducting non-traditional forms of the lesson, the following methods are used:

1. The student's interest in learning a foreign language (motivation);
2. The use of modern teaching technologies in the lesson (innovation);
3. The possibility of wide application of various forms and methods;
4. Increasing the activity of creative thinking of students.

It is important to create an atmosphere of foreign language communication in the lesson, since not active, but passive communication prevails in the lesson. The key to the success of any non-standard lesson is: genre diversity, clear structural thinking, an idea that inspires children, joint training. The positive features that give non-standard lessons are: favorable conditions, simple communication, psychological comfort, a state of success, equal conditions for the disclosure of personality and features for students. Considering these forms of non-traditional lesson, we can also say about trainings, which have long been highly appreciated by methodologists. Types of trainings:

1. Lesson – excursion;
2. Lesson- interview;
3. Lesson discussion;
4. Game lesson;
5. Music lesson; [5, p. 166].

Excursion lesson. In the modern world, it is not difficult to conduct a lesson-tour, because the World Wide Web has extensive information and a program. On the Internet, you can find not only the country you are interested in but also all the data about this state. From the school bench, we must teach students to treat their homeland with respect and love, but they should also know about other states with no less knowledge. Since they are learning a foreign language, they need this knowledge. It is easy to study another country in comparison with your Homeland. Even as a student of the Faculty of Foreign Languages, he must not only have information about the country of the language being studied but also be able to be a guide and guide. He should not only know about the country, but be able to talk interestingly about customs and traditions, about holidays and state systems. At the same time, it should be borne in mind that knowing the state is one thing, and telling it using terminology and special expressions is another. This requires deep knowledge and logical thinking from students. It is necessary to conduct a lesson- tour with constant regularity. Such lessons give students to search for information themselves, engage in an independent search for a source, build a whole chain of events related to the topic under discussion, look for expressions that accurately convey the meaning and essence of the statement, reconsider their opinion about some information, to get to the truth in some controversial points.

Interview lesson. This is the most responsible form of the lesson and requires maximum commitment from students, full immersion in the field of activity, creative thinking, quick reaction to what is happening, and excellent knowledge of a foreign language. Lesson- interview or lesson-interview is conducted on a specific topic. This is a dialogue aimed at obtaining the desired information using pre-learned cliched phrases. Cliched phrases are learned in such a way that they

can be pronounced automatically. Such lessons are conducted to consolidate the material of past topics, you can even give such lessons subheadings. For example, My working day, my Grandfather's birthday, University studies, and My future profession.

The interview lesson is, first of all, an information-gathering lesson. But, not all topics can be taken as a subtitle for such lessons. For example: «My city», and «My university» Such dialogues do not provide sufficient cognitive knowledge to students, because the speaker's already established opinion is voiced here because the speaker does not intend to change his opinion.

It is necessary to select a topic on which students could supplement their knowledge with the information they heard. For example: “Harm and benefit of modern gadgets on children's health”, “Values of the modern world”, “The plan is a half-done deal», etc. Before conducting an interview lesson, preparatory work should be done with students. Based on the topic, you need to give them the necessary links on the Internet, the names of books and their authors, and even specify specific pages for reading and writing out the necessary information in the notebook. Repeat the cliched phrase with them because they will need to resort to their use during the conversation. Conducting such a lesson pushes students to further study a foreign language, independently study this topic, delve into the essence of the problem, study various information, and “surf the Internet” to get acquainted with various sources of information, expanding their horizons.

Music lesson. A lesson where music sounds like an auxiliary didactic audio material is considered an unconventional type of foreign language lesson. From time immemorial, when most people were illiterate, many texts were learned by singing, this was the case in ancient Greece. The method of learning a foreign language with the help of music and chanting is practiced nowadays in many schools in France and India, the Indians preferred to teach the alphabet with the help of songs in elementary school.

The music lesson solves two tasks at once: rapid memorization of words and expressions, listening to the motif of the song several times, while developing the auditory memory of students and contributes to the aesthetic and moral education of schoolchildren, revealing in more detail the abilities of each student. Singing during a foreign language lesson has a positive effect on the psychological climate of the class, reduces fatigue, and activates language activity. After such a lesson, there is a recovery of loss of strength and a reduction in stress, and students feel rested and ready for the next lesson [6, p. 190].

Discussion is a lesson. Such a lesson is characterized by an active discussion of certain issues. Discussion in a foreign language helps in oral practice and the conscious use of a foreign language for practical purposes. The debating lesson is based on the following skills:

- 1) logical and critical thinking.
- 2) be able to organize your thoughts.
- 3) speech skills.
- 4) rhetorical skill.
- 5) ability to work in a team.
- 6) the opportunity to go on stage in public.

The lesson is a game. Play is one of the most important teaching methods. The factors that accompany the game (curiosity, satisfaction, feeling of joy) make learning easier. Games can be used for various purposes: when memorizing and consolidating new words; for the formation of oral speech skills; and as a form of independent communication for students in a foreign language. In higher educational institutions, it is advisable to mainly use role-playing games.

Lesson-project. The project methodology is distinguished by high communication, allowing you to create an atmosphere of creative research. When working on a project, the following conditions must be observed: the topics of projects can be related both to the country of the language being studied and to the country of residence of students. Students should be guided by comparing events, and facts from the history and life of different nations. It is necessary to direct

students to use as realistic texts as possible. The topic should be close and interesting to students, and students should use facts from interrelated areas of knowledge.

Conference lesson. This lesson should be done as a final lesson on the topic covered. As a rule, it is carried out in the form of a role-playing game, since specific roles must be used: these are conversations between members of delegations or other group members, representatives of the Press, journalists of newspapers and magazines, and photojournalists. Conference participants are given a specific topic. During the lesson, students practice monologue speech, learn to ask problematic questions of an argumentative nature and accurately answer questions. Children really like these classes, because they make attempts to develop the skills of independent work, striving for creative search. After the end of the lesson, as a rule, students share their impressions, and determine whether they won.

Dramatic method lesson. The dramatic method was invented by Manfred Schev as a result of the long-standing British tradition of teaching drama. His goal was to find a more effective way of teaching and learning languages than regular courses or classes at school. It was assumed that this goal was achieved by forcing students to act as they read in fictional situations.

Motivation plays a crucial role in foreign language teaching as it directly impacts the learning process and outcomes of students. It is widely recognized that motivated students are more likely to engage in the learning process, persist in the face of challenges, and ultimately achieve higher levels of proficiency in the target language. Therefore, understanding the role of motivation and implementing effective strategies to enhance it is essential for language educators [7, p. 30].

One of the key aspects of motivation in foreign language teaching is the intrinsic motivation of students. When students are intrinsically motivated, they are driven by their own interests and enjoyment of the learning process. This type of motivation is particularly important in language learning, as it often involves a significant amount of time and effort. Teachers can foster intrinsic motivation by creating a supportive and engaging learning environment, incorporating interesting and relevant materials, and providing opportunities for students to use the language in meaningful ways.

In addition to intrinsic motivation, extrinsic motivation also plays a role in foreign language teaching. This type of motivation involves external factors such as grades, rewards, or social approval. While extrinsic motivation can be effective in the short term, it is important for educators to also focus on nurturing intrinsic motivation, as it tends to lead to more sustainable and meaningful language learning [8, p. 32].

Motivation can also be influenced by the perceived value of learning a foreign language. Students are more likely to be motivated if they see the practical benefits of language proficiency, such as increased career opportunities, enhanced communication skills, and cultural enrichment. Therefore, educators need to emphasize the real-world relevance of language learning and help students make connections between their language skills and their personal and professional goals [9, p. 125].

Furthermore, the role of the teacher in motivating students cannot be overstated. Teachers have the power to inspire, encourage, and support students in their language-learning journey. By demonstrating enthusiasm for the language, providing constructive feedback, and fostering a positive and inclusive classroom environment, teachers can significantly impact students' motivation levels. Additionally, teachers can help students set achievable goals, celebrate their progress, and provide them with the necessary tools and resources to succeed [10, p. 18].

It is also important for educators to recognize and address individual differences in motivation. Not all students will be equally motivated to learn a foreign language, and factors such as personality, previous experiences, and cultural background can influence students' motivation levels. By acknowledging these differences and adapting teaching strategies to meet the diverse needs of students, educators can create a more inclusive and motivating learning environment.

Motivation plays a crucial role in foreign language teaching. By understanding the different types of motivation, emphasizing the value of language learning, and actively nurturing students' motivation, educators can create a more engaging and effective learning experience for their students [11, p. 145]. Ultimately, motivated students are more likely to achieve success in their language learning endeavors and develop a lifelong appreciation for the target language and its culture.

Technologization of teaching means, first of all, the creation of a mutually beneficial pedagogical environment in each lesson, and the introduction of a high level of humanism and individuality between teachers and students. The main content of the new communication is that communication in the learning process becomes more comfortable and increases the knowledge of students. One of the most effective teaching technologies in the modern educational process - training based on effective classes. It's just that the amount of teaching material is growing every year, and there is not enough time for training. According to the new technology, each teacher requires careful use of the time allocated for classes. Involves the use of various effective methods in the lesson on technology [12, p. 1192].

Conclusion

Education plays an important role in accelerating the socio-political and economic growth of any state, therefore, developing education is crucial. Developmental learning is not only about providing students with a broader education but also a deeper immersion in technical aspects and ensuring that the student contributes to the transition from one level to another, allowing them to develop more slowly and formulate content independently.

The main assistance of the teacher in the effective teaching of students and the achievement of deep knowledge by students is the right motivation of students who seek to gain knowledge with the help of a teacher. And teachers, with the support of students, more often resort to non-traditional forms of conducting a foreign language lesson. Motivation can be considered as the subjective world of the student. It is determined by his needs and increases the abilities that are important for the activation of all psychological processes. From the foregoing, it follows that the effectiveness of using non-traditional methods in the classroom largely depends on the teacher's ability to correctly structure the lesson and correctly choose one or another teaching method. The choice of non-traditional special learning technologies is determined by the target orientation, content specificity, individualization of training, and technical equipment of the Department. The use of non-traditional methods makes it possible to increase interest in the subject being studied, as well as to unleash creativity and increase self-knowledge.

Non-traditional lessons should always be used as a final lesson. This is because it is important to generalize and consolidate the knowledge, abilities, and skills of students. Everyday non-traditional classes can lead to a permanent loss of interest in the subject and the educational process. Preparing for lessons with non-traditional methods and forms of teaching requires careful preparation from the teacher, because each stage of the lesson should give an impetus to the transition to the next stage. Going through these stages, students must show their interest in what is happening, guess the next move and be ready to carry out new tasks. At the end of the lesson, students should show satisfaction with their grades and knowledge. When choosing non-traditional forms of education, the teacher should take into account the interests of the class and individual students, the technical equipment of the premises, the level of knowledge of students, and their capabilities should also be taken into account. However, not all schools and educational institutions are ready to provide equipment and literature for teachers to conduct lessons with non-traditional forms of education. Because such lessons go beyond traditional lessons and require careful preparation and compliance with the standard of providing educational services. Therefore, not

every teacher will decide to conduct lessons using non-traditional forms of education and not every educational institution is ready to create conditions for conducting such lessons.

But, not everything is so bad at this stage. Non-traditional forms of education can be applied after studying the topics and fixing them. Using various forms, you can use stages - an interview, a musical pause, an excursion, a discussion, a game. Depending on the purpose of the lesson, you can choose a separate or several forms of learning for each topic, but you should not forget that the stages should complement each other and for students the transition from one to another form should not be noticeable.

In conclusion, we would like to note that no matter what the lesson with traditional or non-traditional forms of education is, the main goal of teaching is to give a decent education to the younger generation. A real teacher will work hard regardless of the shortcomings in the educational institution.

BIBLIOGRAPHY

1. Панина Г.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 175 с.
2. Кнодель Л.В. Компетенция и компетентность в сфере обучения иностранным языкам: монография. – Киев: ФОП Кандиба Т.П., 2019. – 297 с.
3. Искакова П.К. Жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үдерістерін басқаруды кәсіби қалыптастыру: пед. ғыл. канд. ... автореф. – Түркістан, 2012. – 31 б.
4. Freeman S.Y., Freeman E.D. ESL/EFL Teaching: Principles for Success. – Portsmouth, NH: Heinemann, 2012. – 166 p.
5. Мухина С.А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении. – М.: Просвещение, 2014. – 384 с.
6. Ayarova K., Yesanov M. Organization of Music Lessons by the Teacher in Various Ways // *Miasto Przyszłości*. – 2022. – Т. 27. – P. 189–191.
7. Pranawengtiar W. Undergraduate students' motivation on English language learning at Universitas Teknokrat Indonesia // *Journal of English Language Teaching and Learning*. – 2022. – Т. 3. – №2. – P. 27–32.
8. Darvin R., Norton B. Investment and motivation in language learning: What's the difference? // *Language teaching*. – 2023. – Т. 56. – №1. – P. 29–40.
9. Dörnyei Z., Ushioda E. Teaching and researching motivation. – Routledge, 2021. – 296 p.
10. Filgona J. et al. Motivation in learning // *Asian Journal of Education and social studies*. – 2020. – Т. 10. – №4. – P. 16–37.
11. Dörnyei Z. Innovations and challenges in language learning motivation. – Routledge, 2020. – 186 p.
12. Kumorová Z. An innovation in the preparation of teachers of language using multimedia-based education // *EDULEARN22 Proceedings*. – IATED, 2022. – C. 1191–1197.

REFERENCES

1. Panina G.S., Vavilova L.N., Sovremennyye sposoby aktivizatsii obucheniya [Modern ways of activating learning]: uchebnoye posobie dlia studentov vysshih uchebnykh zavedeniy. – M.: Izdatelskiy centr «Academia», 2008. – 175 s. [in Russian]
2. Knodel L.V., Kompetentia i kompetentnost v sfere obucheniya inostrannym iazykam: monografiya [Competence and competency in the field of teaching foreign languages: monography]. – Kiev: FOP Kandiba T.P., 2019. – 297 s. [in Russian]
3. Iskakova P.K. Jogargy oqu oryndaryndagy innovatsialyq bilim bery uderisterin basqarudy kasibi qalyptastyru: ped. gyl. kand. ... avtoref. [Professional formation of management of innovative educational processes in universities: abstract]. – Turkistan, 2012. – 31 b. [in Kazakh]
4. Freeman S.Y., Freeman E.D. ESL/EFL Teaching: Principles for Success. – Portsmouth, NH: Heinemann, 2012. – 166 p.

5. Muhina S.A. Netradicionnyye pedagogicheskie tehnologii v obuchenii [Non-traditional pedagogical technologies in teaching]. – M.: Prosveshenie, 2014. – 384 s. [in Russian]
6. Ayapova K., Yesanov M. Organization of Music Lessons by the Teacher in Various Ways // *Miasto Przyszłości*. – 2022. – T. 27. – P. 189–191.
7. Pranawengtias W. Undergraduate students' motivation on English language learning at Universitas Teknokrat Indonesia // *Journal of English Language Teaching and Learning*. – 2022. – T. 3. – №2. – P. 27–32.
8. Darvin R., Norton B. Investment and motivation in language learning: What's the difference? // *Language teaching*. – 2023. – T. 56. – №1. – P. 29–40.
9. Dörnyei Z., Ushioda E. *Teaching and researching motivation*. – Routledge, 2021. – 296 p.
10. Filgona J. et al. Motivation in learning // *Asian Journal of Education and social studies*. – 2020. – T. 10. – №4. – P. 16–37.
11. Dörnyei Z. *Innovations and challenges in language learning motivation*. – Routledge, 2020. – 186 p.
12. Kumorová Z. An innovation in the preparation of teachers of language using multimedia-based education // *EDULEARN22 Proceedings*. – IATED, 2022. – C. 1191–1197.

UDC 82-055.1:37.016.3; IRSTI 16.31.61
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.92>E.N. DERUNOVA¹, M. LUCZYK², Z.K. TEMIRGAZINA³¹PhD Doctoral Student of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru² PhD, Professor, University of Zielona Gora
(Poland, Zielona Gora), e-mail: malgorzata@luczyk.pl³Doctor of Philological Sciences, Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

THE RUSSIAN LANGUAGE TEXTBOOK AS A MULTIMODAL OBJECT

Abstract. The school textbook has always been the most important tool for organizing the educational process. Many studies by Kazakhstani scholars have been devoted to the issue of the quality of Kazakhstani textbooks. However, most of the research primarily focuses on the verbal component of textbooks, while their visual design is often underestimated. This suggests that the school textbook is not considered a holistic multimodal object, each element of which (both verbal and non-verbal) is intended to contribute to developing students' multimodal literacy. Since the development of educational literature today is carried out not only by scholars but also by practicing educators, there is a need to study teachers' professional attitudes toward the multimodality of textbooks. The article employs a survey method to investigate teachers' evaluative perception of the visual design of Russian language textbooks for the 5th grade from the publishers “Mektep” and “AEO NIS”. The authors found out that teachers transfer their negative attitude towards the verbal component of the textbook to its non-verbal aspect, poorly understanding the didactic potential of the multimodality of the textbook, which hinders their successful work in shaping and developing students' multimodal literacy. In light of the insufficiently high ranking of Kazakhstani students in international studies such as PIRLS and PISA, the results obtained in the article acquire special relevance. Based on the conducted analysis, the authors propose recommendations for solving the identified problem.

Keywords: Russian language textbook, multimodality, multimodal literacy, multimodal text, visual design.

Е.Н. Дерунова¹, М. Лучик², З.К. Темиргазина³¹Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru²PhD, профессор, Зеленогур университеті
(Польша, Зелена Гура қ.), e-mail: malgorzata@luczyk.pl³филология ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**Derunova E.N., Luczyk M., Temirgazina Z.K. The Russian Language Textbook as a Multimodal Object // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.92>***Cite us correctly:**Derunova E.N., Luczyk M., Temirgazina Z.K. The Russian Language Textbook as a Multimodal Object // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – Б. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.92>

Date of receipt of the article 01.04.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Орыс тілі оқулығы мультимодальды қабылдау объектісі ретінде

Аңдатпа. Мектеп оқулығы барлық уақытта оқу процесін ұйымдастырудың маңызды құралы болды және болып қала береді. Қазақстандық оқулықтардың сапасы мәселесіне отандық ғалымдардың көптеген зерттеулері арналған. Алайда, жұмыстардың көпшілігі негізінен оқулықтардың ауызша компонентіне арналған және олардың визуалды дизайны жиі бағаланбайды. Бұл мектеп оқулығының біртұтас мультимодальды объект ретінде қарастырылмайтындығын көрсетеді, оның әр элементі (вербалды және вербалды емес) оқушылардың мультимодальды сауаттылығын қалыптастыруға қызмет етуге арналған. Бүгінгі таңда оқу әдебиеттерін әзірлеумен тек ғалымдар ғана емес, сонымен қатар тәжірибелі мұғалімдер де айналысатындықтан, мұғалімдердің оқулықтардың мультимодальділігіне кәсіби қатынасын зерттеу қажеттілігі туындады. Мақалада сауалнама әдісімен мұғалімдердің «Мектеп» баспалары мен «НИШ» ДББҰ-дан 5-сыныпқа арналған Орыс тілі оқулықтарын визуалды безендіру туралы бағалау қабылдауы зерттеледі. Авторлар мұғалімдердің оқулықтың вербалды компонентіне теріс көзқарасты оның вербалды емес жағына ауыстыратынын, оқулықтың мультимодальділігінің дидактикалық әлеуетін нашар түсінетінін, бұл олардың оқушылардың мультимодальды сауаттылығын қалыптастыру және дамыту бойынша сәтті жұмысына кедергі келтіретінін анықтай алды. PIRLS және PISA халықаралық зерттеулеріндегі қазақстандық оқушылардың жоғары рейтингі жеткіліксіз болғандықтан, мақалада алынған нәтижелер ерекше өзектілікке ие болады. Жүргізілген талдау негізінде авторлар анықталған мәселені шешу бойынша ұсыныстар ұсынады.

Кілт сөздер: орыс тілі оқулығы, мультимодальдылық, мультимодальды сауаттылық, мультимодальды мәтін, визуалды дизайн.

Е.Н. Дерунова¹, М. Лучик², З.К. Темиргазина³

¹PhD докторант Павлодарского педагогического университета им. Ә. Марғұлан
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru

²PhD, профессор, Зеленогурский университет
(Польша, г. Зелена Гура), e-mail: malgorzata@luczyk.pl

³доктор филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета
имени Ә. Марғұлан (Казахстан, г. Павлодар), e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

Учебник русского языка как мультимодальный объект

Аннотация. Школьный учебник во все времена был и остается важнейшим средством организации учебного процесса. Проблеме качества казахстанских учебников посвящено немало исследований отечественных ученых. Однако большинство работ посвящено главным образом вербальной составляющей учебников, а их визуальное оформление зачастую недооценено. Это говорит о том, что школьный учебник не рассматривается как целостный мультимодальный объект, каждый элемент которого (как вербальный, так и невербальный) призван служить формированию мультимодальной грамотности учащихся. Поскольку разработкой учебной литературы сегодня занимаются не только ученые, но и практикующие педагоги, назрела необходимость изучить профессиональное отношение учителей к мультимодальности учебников. В статье методом анкетирования исследуется оценочное восприятие учителями визуального оформления учебников русского языка для 5 класса от издательств «Мектеп» и АОО «НИШ». Авторам удалось выяснить, что педагоги переносят негативное отношение к вербальной составляющей учебника на его невербальную сторону, плохо понимают дидактический потенциал мультимодальности учебника, что препятствует их успешной работе по формированию и развитию мультимодальной

грамотности учеников. В свете недостаточно высокого рейтинга казахстанских школьников в международных исследованиях PIRLS и PISA результаты, полученные в статье, приобретают особую актуальность. На основе проведенного анализа авторами предлагаются рекомендации по решению выявленной проблемы.

Ключевые слова: учебник русского языка, мультимодальность, мультимодальная грамотность, мультимодальный текст, визуальное оформление.

Introduction

The school education system in Kazakhstan has been undergoing active modernization since 2005. In 2012, the implementation of the National Action Plan for the Development of Functional Literacy among schoolchildren for 2012–2016 began. Reading literacy is rightly considered as most important component of functional literacy, which plays a key role in the formation of other types of functional literacy, including mathematics, science, finance, global competencies, and creative thinking. Vast experience has been accumulated in the field of developing and assessing reading skills, based largely on materials from the PIRLS and PISA studies. The PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) focuses on primary school leavers, while the PISA (Program for International Students Assessment) assesses the functional literacy level of secondary school leavers. In Kazakhstan, this aspect of functional literacy is actively integrated into the educational process and assessment practices. Thus, the reading literacy test is a mandatory part of the Unified National Testing.

However, despite all the measures aimed at forming and developing the reading literacy of Kazakhstan schoolchildren, according to international studies PISA-2022 and PIRLS-2021, they are significantly inferior to their peers from the countries of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) in terms of the level of formation of skills to analyze information from a point of view in terms of quality and reliability, identify and study contradictions, critically comprehend the content and form of texts, and form your own reasoned point of view on the issues discussed [1], [2]. The reason for this is seen in an insufficiently systematic approach to teaching schoolchildren to work with text without taking into account and using the latest results of scientific research.

Within the framework of modern approaches to the study of communication problems, such concepts as multimodal text, multiliteracy ('multiple literacy') are introduced into scientific use. According to G. Kress and T. van Leeuwen, multimodality as a property of a text consists of the interaction of various representative elements, such as images and written or oral means of communication [3, pp. 135–152]. Researchers note that multimodality is associated with the process of distinguishing and integrating diverse types of information received through different channels of perception. Therefore, a multimodal text is a text that uses several modalities simultaneously, including auditory, visual, and kinesthetic. The term “multiliteracy” is now actively used along with the phrase “functional literacy” as its synonym, although it is newer for Russian-language sources. This term comes from the English-speaking scientific community and is interpreted as the ability to “read the world” in specific situations and contexts (“specific contexts”), such as technological, industrial, informational, visual, scientific, and technical, media. A group of British scientists, the New London Group, has provided a theoretical justification for multiliteracy, which involves a variety of communication channels and contexts and the growing importance of linguistic and cultural diversity [4–6]. The New London Group argues that all meaning-making in communication (the dynamic interaction of verbal, visual, auditory, gestural, and spatial elements) is multimodal, and this should be taken into account when considering the foundations of multiliteracy.

The school textbook, which today continues to play the role of the most important tool in building the educational process, is both a multimodal text and the main tool for the formation and

development of multimodal literacy. We assume that to successfully perform this function, not only individual exercises in the textbook should be aimed at it, but also all the modes contained in it (font and color processing, navigation system, rubrication tools, illustrative material, etc.). However, the problem is that the attention of the creators of school textbooks is focused mainly on the verbal text component. The non-verbal component is formed solely taking into account sanitary requirements and aesthetic considerations, and not the impact that it can have on the level of multiliteracy of students. This probably happens because school teachers, who today act not only as users of textbooks, but also as their authors, have not formed a professional attitude towards the textbook as a multimodal object, although the high significance of semiotically heterogeneous texts in academic discourse is emphasized in the works of many modern researchers. For example, K.N. Zhapparkulova, Zh.K. Tuimebaev and B.U. Dzholdasbekova note that “a specific way of constructing educational content based on a semiotically heterogeneous perception of reality (broad visibility, interactivity, dialogism, accessibility) increases the effectiveness of the communicative impact on students and ensures the formation of their communicative competence” [7, p. 502].

The problem of the quality of domestic textbooks has been actively discussed in the media and scientific periodicals in recent years. So, F.T. Sametova, analyzing the issue of assessing the quality of school textbooks, describes the content of the existing system of criteria for determining the quality of Kazakhstan textbooks, according to which the examination of textbooks is carried out by assessing the quality of the didactic apparatus and the implementation of the functions of textbooks. The researcher recognizes the importance of the role of the textbook in the formation of functional literacy of students: “Currently, international studies such as PISA, TIMSS, PIRLS, etc. are being conducted to determine the level of quality of education. Their indicators determine the level of quality of education in countries and reflect their competitiveness. Therefore, the textbook materials should be aimed at students obtaining high results in these international studies” [8, p. 95]. A.K. Mynbaeva and G. Sagyndykova, considering the stages of evolution of the school textbook in the world and in Kazakhstan, determine how the textbook and the methodological system of teaching the subject are interconnected [9]. The monograph by A.K. Kusainov “The Theory of Creation and Evaluation of Textbooks” highlights various aspects of the formation of high-quality educational literature, as well as modern requirements for textbooks, principles for the development of modern university literature, the advantages of using electronic textbooks, provides a historical review of the development of textbooks in Kazakhstan and discusses the prospects for a new generation of national educational publications. In addition, ways to solve problems associated with the selection, structuring and presentation of educational material, as well as the possibility of individualization of educational trajectories are proposed [10]. T.A. Konyratbay, G.Sh. Omirbayeva and T.K. Mustapayeva are exploring the possibilities of improving Kazakhstan textbooks on music for students in grades 1–7 [11].

The list of modern domestic studies devoted to the quality of school textbooks is being actively updated with new works, however, despite the importance of multimodality as a key characteristic of an educational text, in Kazakhstani science the textbook has not yet been considered as an integral multimodal object. Therefore, the topic of this article is relevant and novel. The purpose of this study is to measure teachers' professional attitudes towards the multimodality of a school textbook. The results of the work may be useful to developers and publishers of school educational literature.

The list of modern domestic studies devoted to the quality of school textbooks is being actively updated with new works, however, despite the importance of multimodality as a key characteristic of an educational text, in Kazakhstan science the textbook has not yet been considered as an integral multimodal object. Therefore, the topic of this article is distinguished by its relevance and novelty. The purpose of this study is to measure teachers' professional attitudes towards the

multimodality of a school textbook. The results of the work may be useful to developers and publishers of school educational literature.

Research methods and materials

To achieve this goal, the survey method and the method of statistical calculations were used. The material for the study was the results of a survey of Russian language teachers regarding their attitude to the non-verbal component of the multimodality of two Russian language textbooks for the 5th grade for Russian-language schools published by the publishing houses “NIS” [12] and “Mektep” [13].

Teachers of Russian language and literature were selected as respondents because in schools with Russian as the language of instruction, these subjects are tasked with forming and developing “the ability to independently work with various information sources in the language being studied, including Internet resources” [14], that is, the ability to extract and interpret information from texts of different semiotic nature, containing, in addition to verbal, other modes (in particular, this applies to a variety of digital content).

Textbooks for grade 5 are important as an object of assessment, because at this age level of education (grades 5-6) the stage of formation of children's multimodal literacy is completed, after which its development takes place.

Results and discussion

The survey for teachers, conducted using Google Forms, involved 162 respondents. 92 of them work with a textbook by the “Mektep” publishing house, and 70 work with a textbook by the “NIS” publishing house. Teachers were asked to answer 6 questions, the first of which was constructed in a multiple choice format with the “other” option, and the remaining five – in the format of a semantic differential (bipolar graded rating scale). The content of the questions proposed to teachers was as follows:

1. What words would you use to describe the visual design of the textbook (font, color scheme, illustrations)? Select one or more options from the list below:

- Attractive;
- Unattractive;
- Harmonious;
- Ridiculous;
- Interesting;
- Boring;
- Modern;
- Not modern;
- High quality;
- Poor quality;
- Correct;
- Incorrect;
- Effective;
- Ineffective;
- Successful;
- Unsuccessful;
- Did not consider the textbook from this perspective;
- Other (suggest your own option).

2. Do you like the color scheme of the textbook? Rate on a scale from 1 to 5, where 1 – do not like it at all, 2 – rather dislike it, 3 – indifferent, 4 – rather like it, 5 – definitely like it. Skip this question if you did not considered the textbook from this perspective.

3. Do you like the font design of the textbook? Rate on a scale from 1 to 5, where 1 – do not like it at all, 2 – rather dislike it, 3 – indifferent, 4 – rather like it, 5 – definitely like it. Skip this question if you did not considered the textbook from this perspective.

4. Do you like the layout of illustrations in the textbook? Rate on a scale from 1 to 5, where 1 – do not like it at all, 2 – rather dislike it, 3 – indifferent, 4 – rather like it, 5 – definitely like it. Skip this question if you did not considered the textbook from this perspective.

5. Do you like the quality of illustrations in the textbook Rate on a scale from 1 to 5, where 1 – do not like it at all, 2 – rather dislike it, 3 – indifferent, 4 – rather like it, 5 – definitely like it. Skip this question if you did not considered the textbook from this perspective.

6. Do you like the size of illustrations in the textbook? Rate on a scale from 1 to 5, where 1 – do not like it at all, 2 – rather dislike it, 3 – indifferent, 4 – rather like it, 5 – definitely like it. Skip this question if you did not considered the textbook from this perspective.

As answer options for the first question, respondents were offered a list of positive and negative evaluative predicates (according to N.D. Arutyunova’s classification): aesthetic (attractive, unattractive, harmonious, ridiculous), intellectual (boring, interesting, modern, not modern), normative (high quality, poor quality, correct, incorrect) and teleological assessment (effective, ineffective, successful, unsuccessful) [15, pp. 75–76]. Although most axiologists do not classify the adjectives “modern” and “not modern” as evaluative predicates, in the context of characterizing educational literature, the lexeme “modern” acquires a positive evaluative meaning, and “not modern” – a negative one.

According to the results of the survey, which are clearly presented in Figure 1, teachers gave more positive assessment of the visual design of the Russian language textbook of the “Mektep” publishing house. To characterize it, respondents more often chose evaluative predicates with a positive meaning than to characterize a textbook of the “NIS” publishing house. Nevertheless, the most popular characteristic of the “Mektep” textbook was the negative aesthetic assessment “unattractive”, which was chosen by 31% of respondents. The negative intellectual assessment “boring”, which was given by 32% of respondents is in second place. The third position was occupied by the predicate of a negative teleological assessment “ineffective”, a positive intellectual assessment “interesting”, data from 27% of respondents for each. At the same time, 16% of respondents admitted that they did not consider the textbook from this perspective.

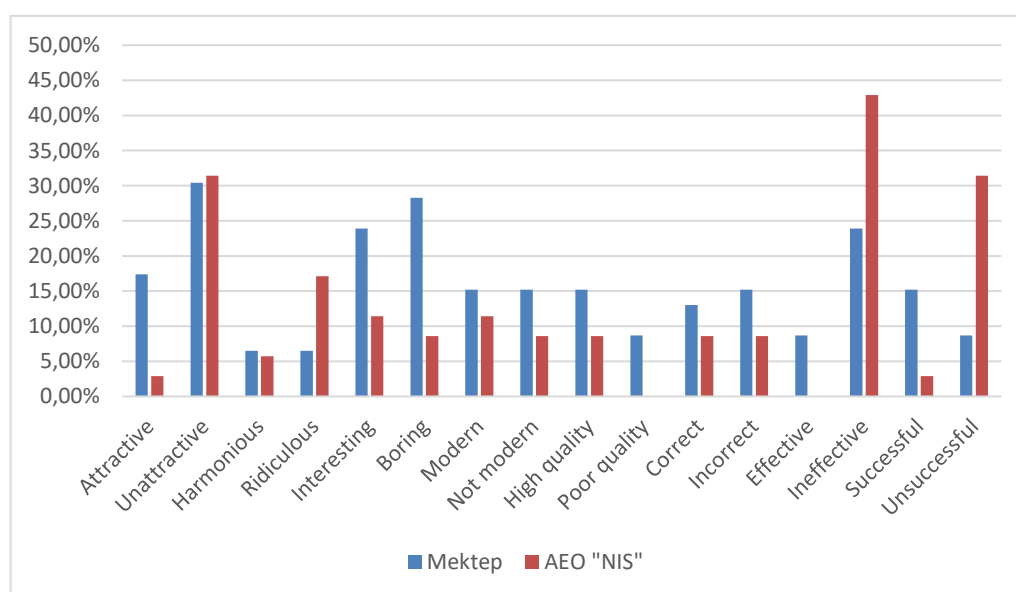

Figure 1 – Verbal assessment of the visual design of textbooks

To characterize the visual design of the textbook of the “NIS” publishing house, the most frequent characteristic was the predicate of a negative teleological assessment “ineffective”, named by 43% of respondents. The evaluative predicates of the negative teleological assessment “unsuccessful” and the negative aesthetic assessment “unattractive” are in second place, respectively by 32% of respondents for each. The predicate of negative aesthetic assessment “ridiculous”, chosen by 18% of respondents, is in third place. 10% of respondents did not consider the textbook from this perspective. Another 10% of respondents, having chosen the “other” option, noted that the visual design of the textbook was not relevant to them, unlike its verbal component.

The predominance of negative assessments in teachers’ descriptions of the nonverbal side of textbooks is probably dictated in part by the negative attitudes existing in the minds of the respondents regarding the verbalized information contained in textbooks. During the conversation at the end of the survey, some respondents admitted that they were initially inclined to criticize the textbook of “NIS” AEO and were disappointed that the survey concerned only the visual side of the textbook. In addition, a more negative assessment of the visual design of the textbook from the publishing house “NIS” AEO, despite its obviously more colorful and modern graphic design, is explained, in our opinion, by the fact that the survey participants were influenced by the stereotype according to which “one’s own” is marked as good, and “someone else’s” is marked as “bad” (when only one of the opposition members of the category is implemented in the text, respectively, either “one’s own” is marked as good, and “someone else’s” is not mentioned, or “someone else’s” is marked as bad, but “ours” is not marked); both “one’s own” and “someone else’s” are marked as good, but it is shown that “one’s own” is better” [16, 74]. The fact is that the visual side of the textbook from the “Mektep” publishing house is designed in the graphic traditions of textbooks of the Soviet era and the first years of the post-Soviet period, according to which the majority of respondents studied. Therefore, the graphic design of this book is perceived by respondents as something traditional, familiar, “their own” and, as a result, is assessed more positively than the physical image of the textbook from “NIS” publishing house, which is quite non-trivial for the surveyed audience. This approach to evaluating textbooks indicates a low level of development of teachers’ multimodal literacy, since they do not consider the educational book as an integral multimodal object, but focus only on its verbal side. This approach indicates insufficiently high professional competence of teachers of the Russian language and literature, since multimodal literacy is part of the professional competence of a teacher.

It should be noted that the textbook is not considered as a multimodal object by textbook specialists, for whom the visual design of educational literature serves mainly an aesthetic function, and its pragmatic orientation remains in the shadows. This idea is confirmed by the remark of A.K. Kusainova: “A textbook must have such physical parameters as to harmonize the reader” [17, p. 105]. That is, even in the works of leading domestic experts in textbook studies, the visual design of educational literature is given a rather insignificant role, while the non-verbal side of the educational book is an important, but often incorrectly or completely unused resource for the formation and development of a student’s multimodal literacy

It should be noted that the textbook is not considered as a multimodal object by textbook specialists, for whom the visual design of educational literature serves mainly an aesthetic function, and its pragmatic orientation remains in the shadows. This idea is confirmed by the remark of A.K. Kusainova: “A textbook must have such physical parameters as to harmonize the reader” [17, p. 105]. That is, even in the works of leading domestic experts in textbook studies, the visual design of educational literature is given a rather insignificant role, while the non-verbal side of an educational book is an important, but often incorrectly or completely unused resource for the formation and development of a student’s multimodal literacy.

An analysis of teachers’ responses to the following questions in the questionnaire is presented in the diagrams in Figures 2 and 3:

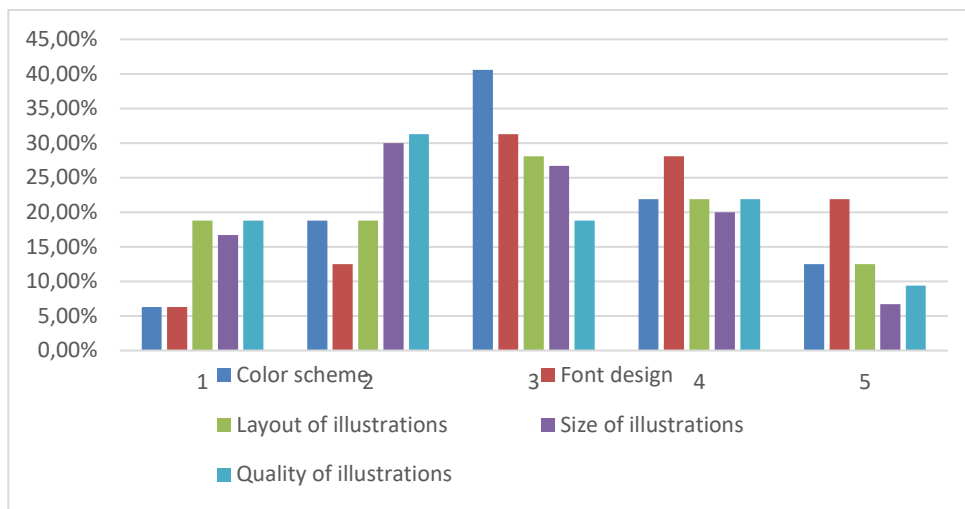

Figure 2 – Scalar assessment of the visual design of a Russian language textbook of the “Mektep” publishing house

The diagram in Figure 2 reflects a scalar assessment of the visual design of a Russian language textbook of the “Mektep” publishing house. Assessing the layout of illustrations, color and font design of this publication, the majority of respondents (28.1%, 40.6%, and 31.3%, respectively) chose 3, indicating an indifferent attitude. To assess the quality and size of the illustrations, the largest number of respondents chose mark 2, which corresponds to the value “rather dislike.”

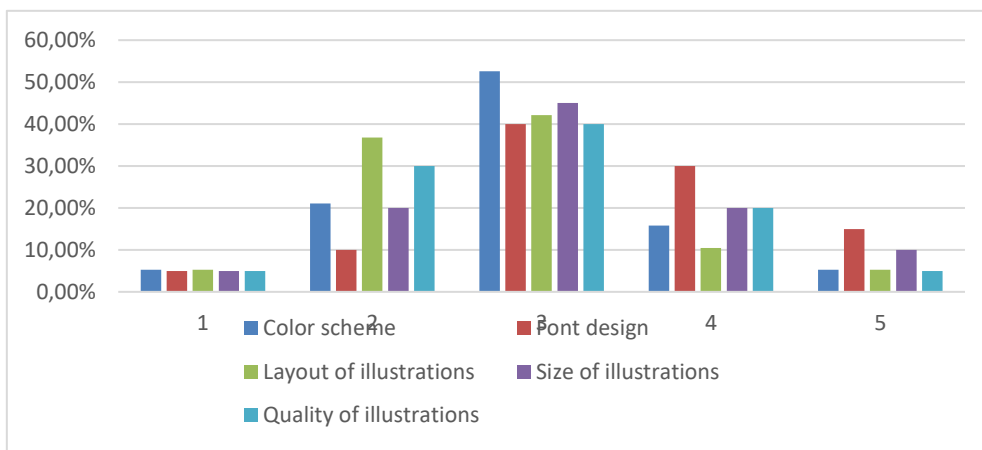

Figure 3 – Scalar assessment of the visual design of a Russian language textbook of the “NIS” AEO publishing house

The diagram shown in Figure 3 demonstrates that in the scalar representation of the assessment of all proposed aspects of the visual design of the textbook from the “NIS” publishing house, the majority of teachers chose a score 3, which corresponds to the value “indifferent.” In addition, respondents chose the extreme degree of both negative and positive assessments least often (from 5 to 15% of respondents for each item), which indicates that respondents used tactics to soften the categorical assessment.

Analysis of the results obtained during the survey allows us to conclude that the majority of respondents have an indifferent attitude towards the non-verbal side of educational literature, which confirms the opinion expressed above about the insufficient development of multimodal literacy among teachers. This attitude stems, in our opinion, from a deep misunderstanding by teachers of the role played by the nonverbal side and the design of the educational book in the formation and development of multimodal literacy of students.

This problem is one of the likely reasons for our country's low rating according to the results of international studies of the level of functional reading literacy PISA and PIRLS. Indeed, to successfully develop the reading competence of schoolchildren, teachers themselves must have this competence, which today cannot be limited to the ability to perceive, extract, and interpret exclusively verbalized information, since in the age of digitalization and visualization of culture, a person in everyday life is surrounded by semiotically heterogeneous texts (advertising, infographics, memes, etc.).

As a way to solve this problem, we propose to develop and introduce special courses on the examination and creation of multimodal educational materials, such as worksheets, and workbooks into the curriculum of pedagogical universities and advanced training organizations for teachers [18]. The goal of these courses should be to develop teachers' skills in working with semiotically heterogeneous, polycode texts, learning to use their non-verbal side for educational purposes, and developing didactic materials in which the elements of different semiotic systems will represent an integral object that most effectively performs its functions.

Conclusion

Thus, the analysis of a survey of teachers of the Russian language and literature showed that the professional attitude of teachers towards the multimodality of school textbooks is characterized by indifference, insufficient understanding of the significance of the visual design of educational literature and underestimation of the didactic potential of its non-verbal component for the formation and development of multimodal literacy of students. Meanwhile, only a comprehensive consideration of the verbal and non-verbal components of a multimodal text ensures its adequate interpretation [19, 12]. The possibility of solving this problem is seen in training future and practicing teachers to analyze and use the didactic potential of multimodality, which should help to improve the quality of educational materials created by teachers (including school textbooks) and increase the level of multimodal literacy of Kazakhstan schoolchildren.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. PISA 2022 results: Factsheets – Kazakhstan © OECD 2023 [Electronic resource]. URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-results-2022-volume-iii-factsheets_041a90f1-en/kazakhstan_16e58b46-en.html (date of access: 21.03.2024)
2. Reynolds K.A., Wry E., Mullis I.V.S., von Davier M. PIRLS 2021 Encyclopedia: Education Policy and Curriculum in Reading. – 2022. [Electronic resource]. URL: <https://pirls2021.org/encyclopedia> (date of access: 10.02.2024)
3. Кибрик А.А. Мультимодальная лингвистика // Когнитивные исследования: сборник научных трудов / под ред. Ю.И. Александрова, В.Д. Соловьева. – М.: Институт психологии РАН, 2010. – № 4. – С. 135–152.
4. Cazden C., Cope B., Fairclough N., Gee J. et al. A pedagogy of multiliteracies: Designing social futures // Harvard Educational Review. – 1996. – №66, 1. – P. 60–92.
5. Multiliteracies: Literacy Learning and the Design of Social Futures / Edited by Kalantzis M., Cope B. – London: Routledge, 2000. – 288 p.
6. Cope B., Kalantzis M. “Multiliteracies”: New literacies, new learning // Framing languages and literacies. – Routledge, 2013. – С. 105–135.

7. Жаппаркулова К.Н., Туймебаев Ж.К., Джолдасбекова Б.У. Лингводидактический потенциал семиотически неоднородных текстов в обучении русскому языку школьников Казахстана // Русистика. – 2022. – Т. 20. – №4. – С. 500–514. <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2022-20-4-500-514>
8. Саметова Ф.Т. К вопросу о повышении качества школьного учебника // Проблемы и перспективы образования. – 2020. – №2. – С. 91–97. <https://doi.org/10.51889/2020-2.2077-6861.12>
9. Сагындыкова Г., Мынбаева А.К. История учебника и методическая система преподавания предмета: анализ связей и влияния // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №11/2. – С. 186–190.
10. Кусаинов А.К. Теория создания и оценки учебника. – Алматы: АПН, 2021. – 152 с.
11. Қоңыратбай Т.Ә., Өмірбаева Г.Ш., Мұстапаева Т.К. Мектептегі «Музыка» оқулықтарын жетілдіру мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4(130). – Б. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.16>
12. Клокова Е.В., Белозёрова О.И., Ибраева Т.И. и др. Русский язык. Учебник для 5-го класса общеобразоват. шк. Часть 1, 2. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2018. – 128 с.
13. Сабитова З.К., Складченко К.С. Русский язык. Учебник для 5-го класса общеобразоват. шк. в 2 частях. – Часть 1. – Алматы: Мектеп, 2018. – 177 с.
14. Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования. Приложение 4 к приказу Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года №348 [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031#z530> (дата обращения: 8.02.2024)
15. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 340 с.
16. Матвеева А.А. Взаимодействие категории «свой – чужой» и категории оценки // Вестник Башкирского университета. – 2007. – Т. 12, №3. – С. 74–77.
17. Кусаинов А.К. К проблеме разработки современных учебников // Журнал Белорусского государственного университета. Журналистика. Педагогика. – 2021. – №1. – С. 102–107.
18. Каирова М.К., Овчинникова А.В. Рабочая тетрадь как способ организации изучения творчества П. Васильева на факультативных занятиях по литературному краеведению // Язык и литература: теория и практика. – 2024. – №1. – С. 73–81. <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083>
19. Ақошева М. Невербальные средства коммуникации – возможные причины неадекватной интерпретации речи // Язык и литература: теория и практика. – 2023. – №1. – 6–13.

REFERENCES

1. PISA 2022 results: Factsheets – Kazakhstan © OECD 2023 [Electronic resource]. URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-results-2022-volume-iii-factsheets_041a90f1-en/kazakhstan_16e58b46-en.html (date of access: 21.03.2024)
2. Reynolds K.A., Wry E., Mullis I.V.S., von Davier M. PIRLS 2021 Encyclopedia: Education Policy and Curriculum in Reading. – 2022. [Electronic resource]. URL: <https://pirls2021.org/encyclopedia> (date of access: 10.02.2024)
3. Kibrik A.A. Multimodalnaia lingvistika [Multimodal linguistics] // Kognitivnye issledovania: sbornik nauchnyh trudov / pod red. Iu.I. Aleksandrova, V.D. Solovieva. – М.: Institut psihologii RAN, 2010. – №4. – С. 135–152. [in Russian]
4. Cazden C., Cope B., Fairclough N., Gee J. et al. A pedagogy of multiliteracies: Designing social futures // Harvard Educational Review. – 1996. – №66, 1. – P. 60–92.
5. Multiliteracies: Literacy Learning and the Design of Social Futures / Edited by Kalantzis M., Cope B. – London: Routledge, 2000. – 288 p.
6. Cope B., Kalantzis M. “Multiliteracies”: New literacies, new learning // Framing languages and literacies. – Routledge, 2013. – С. 105–135.
7. Japparkulova K.N., Tuimebaev J.K., Djoldasbekova B.U. Lingvodidakticheskiy potencial semioticheski neodnorodnyh tekstov v obuchenii russkomu iazyku shkolnikov Kazahstana [The linguistic potential of semiotic heterogeneous texts in teaching Russian to schoolchildren in Kazakhstan] // Rusistika. – 2022. – Т. 20. – №4. – С. 500–514. <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2022-20-4-500-514> [in Russian]

8. Sametova F.T. K voprosu o povyshenii kachestva shkolnogo uchebnika [On the issue of improving the quality of a school textbook] // Problemy i perspektivy obrazovaniya. – 2020. – №2. – S. 91–97. <https://doi.org/10.51889/2020-2.2077-6861.12> [in Russian]
9. Sagyndykova G., Mynbaeva A.K. Istorija uchebnika i metodicheskaja sistema prepodavaniya predmeta: analiz svyazei i vlianiya [History textbooks and the methodological system of teaching the subject: analysis of connections and influence] // Nauka i jizn Kazahstana. – 2019. – №11/2. – S. 186–190. [in Russian]
10. Kusainov A.K. Teoria sozdaniya i ocenki uchebnika [Theory of textbook creation and evaluation]. – Almaty: APN, 2021. – 152 s. [in Russian]
11. Qonyratbai T.A., Omirbaeva G.Sh., Mustapaeva T.K. Mekteptegi «Muzyka» oqulyqtaryn jetildiru mumkindikteri [The possibilities of improving the school textbook on “Music”] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4(130). – B. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.16> [in Kazakh]
12. Klokova E.V., Beloziorova O.I., Ibraeva T.I. i dr. Russkiy iazyk. Uchebnik dlia 5-go klassa obsheobrazovat. shk. [Russian language. Textbook for the 5th grade of a secondary school]. Chast 1, 2. – Astana: AOO «Nazarbaev Intellekturnye shkoly», 2018. – 128 s. [in Russian]
13. Sabitova Z.K., Skliarenko K.S. Russkiy iazyk. Uchebnik dlia 5-go klassa obsheobrazovat. shk. v 2 chastiah [Russian language. Textbook for the 5th grade of a secondary school in 2 parts]. – Chast 1. – Almaty: Mektep, 2018. – 177 s. [in Russian]
14. Gosudarstvennyi obsheobiazatelnyi standart obshego srednego obrazovaniya [State Mandatory Standard of General Secondary Education]. Prilozhenie 4 k prikazu Ministra prosvesheniya Respubliki Kazahstan ot 3 avgusta 2022 goda №348. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031#z530> (date of access: 8.02.2024) [in Russian]
15. Arutiunova N.D. Tipy iazykovykh znacheniy. Ocenka, sobytie, fakt [Types of language values. Assessment, event, fact]. – M.: Nauka, 1988. – 340 s. [in Russian]
16. Matveeva A.A. Vzaimodeistvie kategorii «svoi – chujoi» i kategorii ocenki [Interaction of the “friend-foe” category and the evaluation category] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – 2007. – T. 12, №3. – S. 74–77. [in Russian]
17. Kusainov A.K. K probleme razrabotki sovremennykh uchebnikov [On the problem of developing modern textbooks] // Jurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Jurnalistika. Pedagogika. – 2021. – №1. – S. 102–107. [in Russian]
18. Kairova M.K., Ovchinnikova A.V. Rabochaia tetrad kak sposob organizacii izucheniya tvorchestva P. Vasilieva na fakultativnykh zaniatiiakh po literaturnomu kraevedeniю [Workbook as a way to organize the study of P. Vasiliev's work in optional classes on literary local lore] // Iazyk i literatura: teoria i praktika. – 2024. – №1. – S. 73–81. <https://orcid.org/0000-0001-7793-6083> [in Russian]
19. Akosheva M. Neverbalnye sredstva kommunikacii – vozmojnye prichiny neadekvatnoi interpretacii rechi [Language and literature: theory and practice] // Iazyk i literatura: teoria i praktika. – 2023. – №1. – S. 6–13. [in Russian]

УДК 81'271.16'276=512.122=161.1;
ГРНТИ 16.21.49, 16.41.21, 16.41.25
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.93>

С.Н. КОЖАХМЕТОВА¹, В.Д. НАРОЖНАЯ², Н.К. МЕЙИРБЕК³

¹PhD докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

²доктор филологических наук, и.о. профессора Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: vdn_ru@mail.ru

³преподаватель Центрально-Азиатского инновационного университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nur_meyrbek@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ НА ЯЗЫКОВЫХ ЗАНЯТИЯХ В ВУЗЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию русских и казахских фразеологических оборотов, представляющих собой продукты языкового народного сознания как материализации опыта поколений и отдельных представителей этноса. Выявляется, что фразеологический фонд языка фиксирует и отражает социальный и культурный опыт той или иной общности и отражается как в универсальной, общей для всего человечества, так и в уникальной, национально-культурной картине мира. Освещается понятийно-фразеологический аспект исследования устойчивых словосочетаний через национально-культурный код в свете современных лингвокультурологических исследований, приводится сравнительное описание фразеологических оборотов казахского и русского языков. Обосновывается целесообразность проведения экспериментальных исследований (анкетирование), позволяющих выявить степень усвоения фразеологических оборотов респондентами, эффективность использования их в речи. Создан учебный лонгрид как инструмент цифровой лингводидактики при изучении русских и казахских фразеологических оборотов, отобраны эффективные приемы введения фразеологизмов в речь. Представленные в статье материалы могут способствовать построению продуктивного межкультурного диалога, при котором важно не только понимание языка другого народа, но и освоение культурных ценностей этого народа, восприятие его национальной специфики, усвоение тех компонентов, из которых складывается национально-культурный код исследуемой картины мира.

Ключевые слова: лингвокультурологический подход, культуроцентрические принципы обучения, фразеологический оборот, сравнительно-сопоставительный метод, теоретические знания, практические навыки.

***Цитируйте нас правильно:**

Кожухметова С.Н., Нарожная В.Д., Мейирбек Н.К. Исследование культурно-национальной специфики русских и казахских фразеологических оборотов на языковых занятиях в вузе // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 290–305. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.93>

***Cite us correctly:**

Kozhahmetova S.N., Narozhnaja V.D., Meiirbek N.K. Issledovanie kulturno-nacionalnoi specifiki russkih i kazahskih frazeologicheskikh oborotov na iazykovyh zaniatiyah v vuze [Study of Cultural and National Specifics of Russian and Kazakh Phraseological Phrases in University Language Classes] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 290–305. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.93>

Дата поступления статьи в редакцию 02.04.2024 / Дата принятия 27.09.2024

С.Н. Қожахметова¹, В.Д. Нарожная², Н.Қ. Мейірбек³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің
PhD докторанты (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

²филология ғылымдарының докторы, Ө. Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің профессоры м.а.
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: vdn_ru@mail.ru

³Орталық Азия инновациялық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nur_meyrbek@mail.ru

ЖОО-дағы тілдік сабақтарда орыс және қазақ фразеологиялық оралымдарының мәдени-ұлттық ерекшеліктерін зерттеу

Аңдатпа. Мақала этностың жекелеген өкілдері мен ұрпақтары тәжірибесінің материалдануын халықтың тілдік санасының негізгі өнімі ретінде көрінетін орыс және қазақ фразеологиялық бірліктерін зерттеуге арналған. Тілдің фразеологиялық қоры белгілі бір қауымдастықтың әлеуметтік және мәдени тәжірибесін қалыптастырады және көрсетеді, бүкіл адамзат үшін жалпыға ортақ, сонымен қатар әлемнің бірегей, ұлттық-мәдени бейнесінде көрінеді. Қазіргі заманғы лингвомәдени зерттеулер аясында ұлттық-мәдени код арқылы тұрақты сөз тіркестерін зерттеудің тұжырымдамалық-фразеологиялық аспектісі қамтылады, қазақ және орыс тілдерінің фразеологиялық оралымдарының салыстырмалы сипаттамасы келтіріледі. Респонденттердің фразеологиялық оралымдарды игеру дәрежесін, оларды сөйлеуде қолданудың тиімділігін анықтауға мүмкіндік беретін эксперименттік зерттеулер (сауалнама) жүргізудің орындылығы негізделеді. Фразеологизмдерді сөйлеуге енгізудің тиімді әдістері таңдалып, орыс және қазақ тіліндегі фразеологиялық оралымдарды зерттеуде цифрлық лингводидактиканың құралы ретінде оқу лонгридi жасалды.

Мақалада өзге халықтың тілін түсіну ғана маңызды емес, сонымен бірге осы халықтың мәдени құндылықтарын меңгеру, оның ұлттық ерекшеліктерін қабылдау және зерттелетін әлем бейнесінің ұлттық мәдени коды қалыптасатын компоненттерді игеру өнімді мәдениетаралық диалог құруға ықпал ететін материалдар келтірілген.

Кілт сөздер: лингво-мәдениеттанулық тәсіл, оқытудың мәдени-орталық ұстанымдары, салыстырмалы әдіс, теориялық білім, тәжірибелік дағдылар.

S.N. Kozhakhmetova¹, V.D. Narozhnaya², N.K. Meirbek³

¹PhD Doctoral Student of Zhanibekov University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

²Doctor of Philological Sciences, Acting Professor of Zhanibekov University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: vdn_ru@mail.ru

³Lecturer of Central Asian Innovation University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nur_meyrbek@mail.ru

Study of Cultural and National Specifics of Russian and Kazakh Phraseological Phrases in University Language Classes

Abstract. The article is devoted to the study of Russian and Kazakh phraseological units, which are products of linguistic folk consciousness as the materialization of the experience of generations and individual representatives of the ethnic group. It is revealed that the phraseological fund of a language records and reflects the social and cultural experience of a particular community, and is reflected both in the universal, common to all humanity, and in the unique, national-cultural picture of the world. The conceptual and phraseological aspect of the study of stable phrases through the national cultural code is highlighted in the light of modern linguocultural research, and

a comparative description of phraseological units of the Kazakh and Russian languages is provided. The expediency of conducting experimental studies (questionnaires) is substantiated to reveal the degree of assimilation of phraseological units by recipients and the effectiveness of their use in speech. An educational longread has been created as a tool for digital linguodidactics in the study of Russian and Kazakh phraseological units, effective methods for introducing phraseological units into speech have been selected. The materials presented in the article can contribute to the construction of a productive intercultural dialogue, in which it is important not only to understand the language of another people, but also to master the cultural values of this people, perceive their national specifics, and assimilate those components that make up the national cultural code of the picture of the world under study.

Keywords: linguocultural approach, culture-centric principles of teaching, comparative method, theoretical knowledge, practical skills.

Введение

Концепция современного образования основывается сегодня на культурологическом подходе как важнейшем принципе воспитания духовных ценностей человека нового формата. Культуроцентрическая модель образования предполагает восприятие языка как национального культурного кода, умение вычленять в различных языковых единицах национально и регионально значимые лексемы, анализировать их и определять стилистическую функцию, использовать национальные и универсальные формы речевого этикета. Иначе говоря, культурологический подход в обучении направлен на «формирование нового образа мира и человека, который является продуктом творческой деятельности человеческих сообществ и присущих им историко-культурных традиций» [1, с. 19]. И это вполне объяснимо, так как любая культура движется вперед, усваивает новые ценности, которые, базируясь на опыте старых, обогащают их значимость для современной культуры.

Этнокультурологические, культуролингвистические, лингвострановедческие, социолингвистические и подобные исследования способствуют не только развитию теоретических аспектов различных научных направлений, но и достижению позитивных контактов носителей разных языков и национальных культур. Для нас это особо значимо, так как знание этнокультурных констант является одним из условий реализации программы поликультурного образования, действующего на территории Республики Казахстан.

В современном многообразии культур проблема межнациональной коммуникации носителей разнотипных языков, национально-культурных, социально-политических идентичностей остается ещё не решенной и требует основательного рассмотрения на разных языковых уровнях. Изучение такой сложно-ассоциативной языковой единицы, как фразеологизм, в лингвокультурологическом аспекте предполагает формирование культурологических компетенций, направленных как на овладение национально-маркированными единицами языка, речевым этикетом, культурой межнационального общения, так и на развитие духовно-нравственного мира, национального самосознания, становление ценностных ориентаций, в том числе отношение к родному языку, народу, представителям других этносов. Изучение фразеологии содержит ценный материал для решения развивающихся задач, т.к. происхождение многих фразеологических единиц русского и казахского языков связано с историей, бытом и характером этносов. Кроме того, «Фразеология» в практике освоения образовательной программы филологической направленности позволяет в комплексе решать обучающие, развивающие и воспитательные задачи, в связи с чем ее освоение должно быть методически обеспечено с учетом следующих положений:

- 1) тема «Фразеология», в силу своей специфики, достаточно сложна для обучающихся, осваивающих неродной язык;
- 2) на изучение данной темы отводится чрезвычайно мало времени.

В основном, за отведенное программой время студенты усваивают только понятийный аспект темы и овладевают ограниченным количеством фразеологических единиц. Практические навыки употребления устойчивых сочетаний в речи сформированы настолько слабо, что обучающиеся крайне редко и не всегда правильно обращаются к этому удивительному средству речевой выразительности. Рабочая программа по стилистике и культуре речи лишь определяет те направления работы, которые связаны с характеристикой фразеологизмов на основе учета их стилистической принадлежности, и совсем не уделяет внимания сравнительно-сопоставительному аспекту представления фразеологизмов в русском и казахском языках. А между тем социо-психологические, культурно-исторические и другие процессы находят отражение в форме и содержании фразеологических оборотов. Фразеология – более консервативная часть лексического состава языка, так как включает в себя множество компонентов семантики: номинации, коннотации, когниции (в значении знания, процессы познания), ФО (фразеологические обороты) входят в ассоциативный ряд и/или пересекаются с другими ассоциативными рядами и семантическими полями языкового знака. Во фразеологических оборотах находит отражение внеязыковая картина мира носителей языка, с другой стороны, – ФО являются концентрированным знаком вербальной и невербальной информации. Фразеологизм, как языковой знак со своей сложной семантико-грамматической структурой, выполняет номинативную функцию, но в отличие от лексических единиц, является единицей косвенной номинации.

Язык служит средством декодирования культуры, обладает способностью хранить обширные знания о цивилизации народа, фиксировать и отражать национально-культурную и историческую информацию, особенности философского мировосприятия реальной действительности. Фразеология, как наиболее устойчивый и многослойный элемент языковой системы, имплицитно содержит национально-культурные и социальные коды носителей языков и ярко характеризует паремиологическую картину мира. Ментальность этноса отражается в национальных традициях и обычаях, которые соотносятся с духовной сферой, с мировосприятием и мироотражением, осознанием окружающей действительности. «Тысячелетний язык сумел сохранить свои древние формы и знаки, богатство созвучий и иносказаний, благодаря традиционности и живому многообразию устойчивых формул и символов. Они скрывают тайны “второй” природы, метаязыка особого, потаенного смысла, языка древних поверий» [2, с. 5].

В связи с этим важность данного исследования определяется многообразием подходов к изучению национально-культурного своеобразия устойчивых выражений и связана с освоением русской и казахской языковой картины мира, с выявлением и описанием общего и периферийного ядра, отражающего национально-культурную специфику казахского и русского философского миропонимания и мировоззрения и показывающего уникальное восприятие окружающей действительности сквозь призму фразеологического фонда анализируемых языков.

Целью данной статьи является разработка концепции формирования представлений о фразеологических оборотах как культурно-языковых знаках на основе методов лингвокультурологического анализа, направленного на изучение процессов создания и функционирования фразеологических оборотов под воздействием концептосферы культуры (на материале сопоставления фразеологизмов русского и казахского языков).

Круг задач, обозначенных в рамках научного исследования, предполагает рассмотрение следующих положений: освещение понятийно-фразеологических аспектов исследования фразеологических оборотов через национально-культурный код в свете современных

этнолингвистических и лингвокультурологических исследований; сравнительное описание фразеологических оборотов казахского и русского языков; выявление универсального и национально-культурного своеобразия в анализируемых фразеологизмах казахского и русского языков; разработка лингводидактических подходов к освоению фразеологии на основе сравнительно-сопоставительных методик, отбор соответствующих приемов для формирования практических навыков использования в речи фразеологических оборотов.

Методы исследования и материалы

Материалами для данного научного изыскания послужили труды известных отечественных и зарубежных исследователей, посвященные проблемам этнолингвокультурологии, теории межкультурной коммуникации, рассматривающие особенности взаимодействия систем восприятия, представления и продуцирования информации, передающейся с помощью паремиологического фонда разных языков и выявляющей специфику казахской и русской фразеологической картины мира:

- вопросы сопоставительных и контрастивных исследований освещены в трудах Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, М.Ш. Мусатаевой, Ю.А. Сорокина, Е.Ф. Тарасова, С.Г. Тер-Минасовой, В.И. Постоваловой, В.А. Масловой, А. Вежбицкой и др.;

- основные направления фразеологии получили развитие в работах З.К. Ахметжановой, Г.А. Кажигалиевой, А.Б. Нурғалиевой, Н.М. Шанского, В.Н. Телии, С.Г. Воркачева, Е.А. Быстровой, В.П. Жукова, Р.И. Яранцева и др.;

- методический аспект проблемы рассмотрен в статье с учетом рекомендаций Н.Я. Сердобинцевой, М.Л. Ковшовой, В.В. Масловой, Е. Невзоровой-Кмеч, К.Ж. Елибаевой, Э. Оразалиевой и др.

В процессе работы нами были использованы различные методы и приемы исследования собранного материала: методы реконструкции, метод концептуального анализа, сравнительно-сопоставительный метод, методы наблюдения, обобщения, аналогии, частные методы компонентного, контрастивного анализа, методы наблюдения и лингвистического опроса, направленного эксперимента (анкетирование); современные технологии (коммуникативная, диалоговая, модульная), формирующие практические навыки употребления фразеологизмов в речи. Метод *концептуального анализа* позволил эксплицировать (выразить) содержание окружающей действительности, культурно-национальную специфику исследуемого фразеологического фонда казахского и русского языков. Метод *контрастивного анализа* применялся при выявлении совпадений и различий в языковых картинах мира, определении универсального и уникального при характеристике фразеологических оборотов казахского и русского языков. Использование *описательно-семантического* метода позволило охарактеризовать фразеологические единицы с точки зрения их происхождения, лексического значения, стилистической принадлежности и объяснить причины их несовпадений у представителей разных лингвокультурных ареалов – русского и казахского. Метод *экспериментального анкетирования* использовался нами в ходе проведения полевых исследований: информантам – представителям казахского и русского этносов – предлагалось выбрать правильный, по его мнению, ответ на поставленный вопрос или привести свой вариант ответа. *Сравнительно-сопоставительный* метод способствовал выявлению интерпретации культурно-значимой информации и национальной специфики казахской и русской фразеологии; с его помощью определялись коррелирующие и специфические черты русских и казахских фразеологических оборотов, выявлялись абсолютные фразеологизмы (фразеологизмы-эквиваленты), относительные фразеологизмы (частичные эквиваленты), смысловые фразеологизмы (совпадающие по семантике, но отличающиеся лексическим составом и образностью). Сравнительно-сопоставительный подход к осмыслению семантики фразеологизма, к его отличию от

свободного сочетания к контрастивному рассмотрению квалифицируется в статье как сравнительно-сопоставительный прием, и этот прием чрезвычайно важен для формирования знаний о фразеологии в условиях казахско-русского двуязычия. Обработка полученных данных осуществлялась *статистическими* методами, с помощью которых было выявлено общее количество респондентов, определен возрастной показатель информантов, их национальный состав, а также определена иерархия частотности полученных однотипных и специфических ответов; подсчитано количество одинаковых вопросов и ответов, на которые респонденты затруднялись дать тот или иной ответ.

Результаты и обсуждение

Фразеологический фонд любого языка является богатейшим источником менталитета и культуры народа, характеризует длительный процесс развития национальной культуры, отражает мировосприятие и миропонимание окружающей действительности. «Фразеологизмы – это своеобразные микромиры, которые в своей семантике ... фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки и стереотипы, эталоны и архетипы» [3, с. 82]. Раскрывая содержание общенародных ценностей и нравственных устоев разных этносов, фразеологизмы являются проводником культуры определенного народа, отражают особенности его истории, быта, мифические представления о различных предметах и явлениях, играют роль национально обусловленных стереотипов восприятия окружающего мира.

Нами рассмотрен корпус русских и казахских фразеологических оборотов, имеющих культурно-национальную коннотацию, культурно-национальный колорит. Проведенное авторами исследование соотносится с содержанием элективного курса «Русский язык и межкультурная коммуникация» Образовательной программы 7М01702 – «Подготовка педагога по русскому языку и литературе», где в модуле 3 «Лингвокультурный аспект паремиологической картины мира» рассматриваются следующие круг вопросов:

- образ человека в мире, фольклоре, фразеологии;
- метафоры и образы;
- фразеологический фонд русского и казахского языков;
- трудности интерпретации фразеологической лексики, способы их преодоления;
- национальные стереотипы в русском и казахском фразеологическом фонде.

Указанный круг вопросов осваивается обучающимися в целом ряде аспектов:

- 1) с точки зрения значения;
- 2) употребления;
- 3) отношений между устойчивыми оборотами (синонимия, метонимия);
- 4) образования и преобразования в речи;
- 5) стилистической специфики.

В условиях казахско-русского билингвизма добавляется, как уже говорилось выше, еще один аспект – сравнительно-сопоставительный.

Для определения уровня знаний и выявления национально-культурной специфики русских и казахских фразеологизмов нами был проведен эксперимент в виде анкетирования. При составлении анкет были учтены определенные требования к их содержанию: однозначность, четкость и корректность пунктов, объем двадцать-двадцать пять вопросов, так как перегруженность анкеты снижает объективность ответов, что отрицательно сказывается на валидности полученных результатов. Заполняя анкету, респонденты должны были показать знание и понимание фразеологических оборотов, историю происхождения предложенных для анализа устойчивых словосочетаний (знаю этимологию ФО, не знаю этимологию ФО), а также указать, как часто они их используют (всегда, часто, редко, очень редко, иногда).

Эксперимент проводился в три этапа. Цель первого этапа – определить уровень знания русских фразеологизмов респондентами, проживающими в России. Во время научной стажировки в Московском городском педагогическом университете (МГПУ) нами было

проведено анкетирование среди студентов 4-курса (20 респондентов) и магистрантов (4 информанта), обучающихся на филологическом факультете. Испытуемые должны были выбрать один из предложенных ответов к каждому фразеологическому обороту. Анкета состояла из 20 ФО, отражающих историю русского народа, его быт, трудовую деятельность.

Второй этап анкетирования проходил в Южно-Казахстанском государственном педагогическом университете (ЮКГПУ, г. Шымкент). Русскоязычным респондентам (20 студентов 4-курса филологического факультета и 15 магистрантов) была предложена та же анкета из 20 фразеологических оборотов, на вопросы которой они должны были ответить.

Статистический анализ анкет, выполненных русскоязычными респондентами из России и Казахстана, отражен в сводной таблице, где ответы российских студентов и магистрантов отмечены буквой Р, а ответы из ЮКГПУ – буквой К (см. Табл. 1). Результаты анкет показали, что все испытуемые удовлетворительно знают русские фразеологические обороты, отражающие историю государства (коломенская верста, во всю ивановскую, бить во все колокола; вольный казак, казанская сирота, как Мамай прошел, Мамаево побоище; знать всю подноготную и др.), быт народа (заварить кашу, кликнуть клич, вбить осиновый кол, черная кошка дорогу перебежала, гадать на бобах и др.), его трудовую деятельность (довести до белого каления, заткнуть за пояс и др.) и активно используют их в речи. Выявлено, что респонденты из ЮКГПУ показали более высокий уровень знания этимологии фразеологических оборотов. Из 24 респондентов МГПУ (г. Москва) было отмечено 22 ответа «не знаю этимологию ФО», из 35 респондентов ЮКГПУ зафиксировано только 5 аналогичных ответов на этот вопрос. «Знаю этимологию ФО» отражено в 27 ответах русскоязычных россиян, и 79 положительных ответов русскоязычных казахстанцев.

Таблица 1 – Сводная анкета «Фразеологические обороты, отражающие историю, быт, трудовую деятельность русского народа»

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Как Мамай прошёл	Р		2		2	8	2	6	4
		К	5	8	7	8	3		2	2
2	Мамаево побоище	Р				2	8	8	2	4
		К		7	10	6	7		5	
3	Казанская сирота	Р	1		2	3	2	15		1
		К	4	10	6	8	3		4	
4	Во всю ивановскую	Р	2	6	6	2	4	1	1	2
		К	7	11	8	3	3		3	
5	Заварить кашу	Р	4	3	8	4	5			
		К	9	8	7	6	1		4	
6	Вольный казак	Р		1	1	3	4	11	2	2
		К		6	7	7	5	5	4	1
7	Кликнуть клич	Р		2	3	5	5	6	1	2
		К	4	7	9	5	2	5	3	
8	Брать на пушку	Р		1	2	2	6	12	1	
		К	4	6	7	5	6	4	3	
9	Отложить в долгий ящик	Р	4	5	9	3	2			1
		К	10	10	8	4			3	

Продолжение Таблицы 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10	Довести до белого каления	Р	5	7	5	3	3			1
		К	8	9	8	6			4	
11	Вбить осиновый кол	Р		2	2	3	6	8	2	1
		К	8	5	6	5	7		2	2
12	Черная кошка дорогу перебежала	Р	5	6	5	5	2		1	
		К	9	7	6	5	3		5	
13	Заткнуть за пояс	Р	3	2	2	2	6	5	3	1
		К	8	10	5	5	2		5	
14	Бить (ударить) во все колокола	Р	2	4	4	4	8		2	
		К	8	10	8	3	3		3	
15	На лбу написано	Р	6	9	5	3	1			
		К	11	9	6	2			7	
16	Вывести (выводить) на чистую воду	Р	4	7	10	2		1		
		К	12	7	7	4			5	
17	Гадать на бобах	Р		1	2	2	3	14	1	1
		К	7	9	5	3	2	4	5	
18	Верста коломенская	Р		1	1		2	16	4	
		К	8	14	9	4				
19	Заячья душа	Р		2		4	8	6	2	2
		К	15	9	5				6	
20	Знать всю подноготную	Р	3	8	8	2	3			
		К	7	8	5	3	2	5	5	

На третьем этапе экспериментального исследования проведено анкетирование со студентами филологического факультета ЮКППУ, окончившими школы с нерусским языком обучения. Цель анкетирования – определить уровень знания казахских фразеологических оборотов. Студентам было предложено 20 устойчивых словосочетаний, отражающих традиции (*ақ түйенің қарны жарылу* – букв.: брюху белого верблюда быть распоротым; *ерулік беру* (этнограф.) – приглашение новых соседей в гости; *есік көру [ашу]* (этнограф.) – первый приезд жениха в дом невесты после свадьбы; *ақ киізге көтерді* – букв.: поднять на белом ковре – провозгласить ханом и др.), профессиональность (*жаньы жаннатта болсын!* – пусть душа будет в раю; *зәмзәм суы [суындай]* – букв.: вода Зямзям, святая вода; *ақсарбас айту* (шалу) (этногр.) – принести в жертву белого барана с желтой головой или белого верблюда и др.), быт и культуру родного народа (*жылан жалагандай* – букв.: словно змея слизнула; *жыланның басы қайту* – букв.: отправить змеиную голову обратно (утолить голод); *күлге аунаған түйедей* – букв.: как верблюд, извозившийся в золе (грязный) и др.).

В анкетировании приняли участие 248 студентов, из них для 88,7% казахский язык является родным языком, 11,3% – это представители других этносов (узбекский, таджикский, турецкий, азербайджанский). Результаты анкет показали, что молодое поколение редко встречается с фразеологическими оборотами, которые являются этнографическими. Например, 45,2% респондентов указали, что не знают значения ФЕ *ерулік беру*, 23,4% отметили, что знают такой фразеологизм, но не используют в речи, 11,7% используют очень редко, и 19,7% используют редко, иногда, или часто (см. Рис. 1).

Это можно объяснить тем, что «жестовый фразеологизм» [4] *ерулік беру* возник в то время, когда казахи кочевали, отгоняя с собой скот на новые пастбища. Та семья, которая раньше других устанавливала юрту на новом месте, по существующему обычаю, должна

была зарезать барана, сварить мясо и отнести как угощение семье, которая задержалась в пути и только что установила свою юрту рядом.

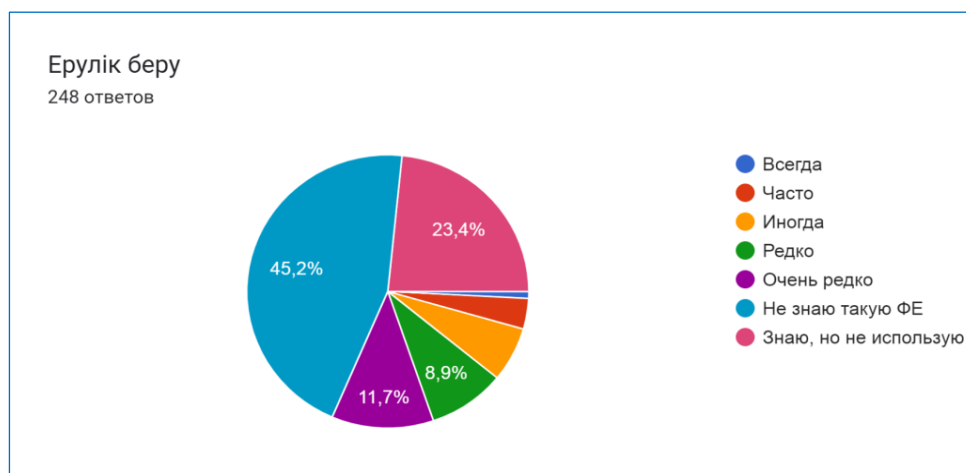

Рисунок 1 – Частотность использования фразеологического оборота *ерулік беру*

Понятие «жестовый фразеологизм», впервые введенное Г.Е. Крейдлиным, подразумевает «концептуализацию жестовых движений человека и действий его тела, находящихся отражение во фразеологии» [4, с. 270], т.е. жестовые ФО либо соотносятся с жестом, либо связаны с ним семантически, так как подразумевают различные действия.

В настоящее время фразеологизм *ерулік беру* употребляется редко, в Шымкенте и Туркестанской области его знают только пожилые люди. Однако следует отметить, что студентка, переехавшая с семьей на постоянное место жительства в Шымкент из Аральска, отмечала частотность употребления этого устойчивого словосочетания в Аральском районе. Здесь традиция несколько трансформировалась: новых соседей приглашают в гости старожилы, придерживаясь принципа мирного сосуществования.

Значение фразеологического оборота *есік көру* (первый приезд жениха в дом невесты после свадьбы) является более употребительным по сравнению с ФО *ерулік беру*. Понимают значение фразеологического оборота, часто используют его в речи 21,8% респондентов; знают, но используют иногда 38,8% из 248 анкетированных; знают, но не используют 23,8%; и лишь 15,7% не знают значения выражения и соответственно не используют его в речи. Данные анкетирования представлены в диаграмме (см. Рис. 2)

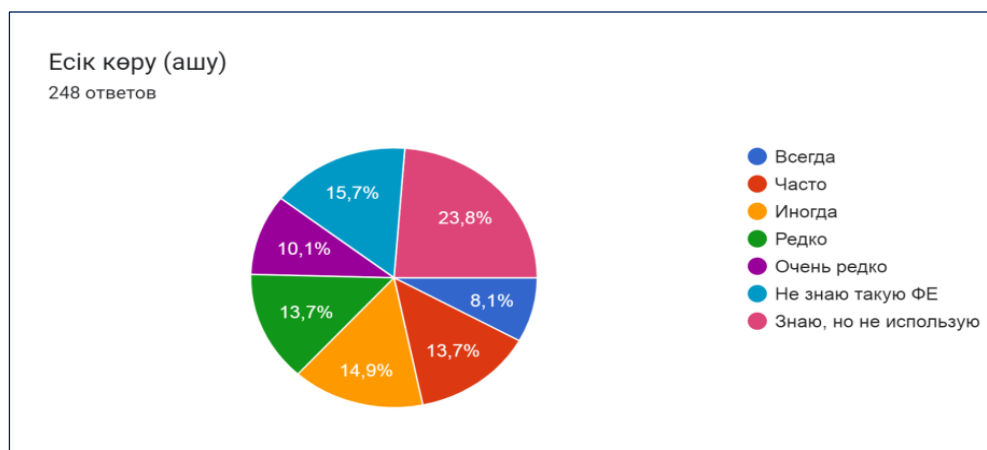

Рисунок 2 – Частотность использования фразеологического оборота *есік көру*

Анализ анкет также показал, что этнографическими фразеологизмами свободно владеют сельские жители. Они составляют 54,6% из 248 респондентов, а 45,4% – это горожане.

В связи с изучением фразеологизмов у обучающихся формируются следующие умения: отличать фразеологизмы от нефразеологизмов, находить фразеологизмы в тексте, пользоваться фразеологическими словарями, объяснять их значение в текстах художественных произведений.

Наиболее эффективным и результативным методом усвоения материала и формирования лингвокультурологических компетенций при изучении русско-казахской фразеологии является модульный подход. Этот подход позволяет организовать поэтапное усвоение фразеологизмов казахского и русского языков, а также сформировать специальный модуль для установления сходства фразеологических оборотов, как в родственных, так и в разноструктурных языках имеющих «определенные элементы семантического моделирования, основывающиеся на общих логических и ассоциативных процессах человеческого мышления» [5, с. 143]. Нами отобран материал для использования в третьем модуле сравнительно-сопоставительных приемов – как на уровне теоретических знаний, так и на уровне формирования практических навыков анализа фразеологических единиц. Именно такие процессы «при равных материальных условиях способствуют возникновению идентичных или близких устойчивых словесных комплексов языка» [6, с. 7]. Такие фразеологические обороты русского языка принято характеризовать как тождественные, эквивалентные соответствия фразеологизмам казахского языка [7, с. 7; 8, с. 93], так как они идентичны друг другу по семантике, морфологическим и синтаксическим показателям. Сравним ФО анализируемых языков: *замазать рот – аузын майлау* (подкупить); *подставить ножку – аяқтан шалу* (действовать исподтишка, навредить кому-либо хитростью); *голова кружится/голова закружилась – бас айналу* (состояние неуравновешенности от множества дел, проблем, забот); (оказаться) *между двух огней – екі оттың арасында* (положение, когда неприятности или опасность угрожают с двух сторон); *класть душу – жанын салу* (делать что-либо с любовью увлечением); *душа болит – жаны ауру* (переживать о чем-либо или ком-либо); *пес его знает – ит білеме* (а) неизвестно, никто не знает; б) выражение возмущения, недоумения); *положить глаз – көз салу* (обратить особое внимание, остановить свой выбор); *не отрывая глаз – көз айырмай* (пристально смотреть); *колоть глаза – көзге шұқу* (упрекать, стыдить кого-либо); *серебряный голос – күміс көмей* (незаурядный, талантливый певец); *черная бумага – қара қағаз* (похоронка); *заячье сердце – қоян жүрек* (трусливый, робкий человек); *правая рука – оң қолы* (первый помощник, главное доверенное лицо); *подливать масла в огонь – отқа май құю* (обострять отношения); *длинный язык – тілі ұзын* (болтливый, несдержанный человек); *дело делать – іс істеу* (делать нужное, полезное; работать, заниматься чем-либо) и др. [7; 9; 10; 11].

Сравнительно-сопоставительные исследования фразеологической системы разноструктурных языков представляют несомненный культурологический интерес, так как они не только знакомят с этикетом, традициями и обычаями этносов, но и являются инструментом «понимания и восприятия образа мыслей, поведения представителей того или иного народа в различных ситуациях ..., отражающихся в оригинальных речевых оборотах, характерных для той или иной этнокультуры» [12, с. 355]. Обучающиеся в процессе анализа фразеологизмов убеждаются в том, что в языке фразеологизируются те обороты, которые «ассоциируются с культурно-национальными эталонами. За системой фразеологических оборотов стоит культура» [8, с. 90]. Не менее важен вывод о том, что национальная специфика языка, его самобытность, богатый исторический опыт находят зеркальное отражение в устойчивых словосочетаниях русского и казахского языков.

Фразеологические обороты обладают свойством усиливать степень интенсивности признака или действия, в связи с этим они являются изобразительно-выразительным

средством языка. А потому вполне закономерным на занятиях по усвоению третьего модуля будет обращение к характеристике синонимических и антонимических рядов фразеологических оборотов, расширение сведений о метафоричности их значений. Чтобы доказать, что фразеологизмам присущи экспрессивность и метафоричность в значении, будет оправданным обращение к исследованию примеров русских ФО, совпадающих с казахскими ФО: а) по смыслу, стилистической окраске и частично по образности; б) только по смыслу. Для анализа рекомендуется использовать такие фразеологизмы, которые отражают особенности национального кода кочевого народа, его быт и условия проживания.

Например:

- *бір күн бие, бір күн түйе* (досл.: один день – кобыла, другой день – верблюд) – *семь пятниц на неделе*;
- *бір биеден ала да туады, құла да туады* (досл.: от одной кобылы может родиться и пегий и буланый жеребенок) – *в семье не без урода*;
- *ереуіл атқа ер салу* (досл.: запрягать коня) – *стать на стражу родины*;
- *жылан жалагандай* (досл.: как будто змея слизнула) – *начисто, пусто, ничего нет*;
- *жыланның басы қайту* (досл.: отправить змеиную голову обратно) – *заморить червячка* (утолить голод);
- *түйенің тұяғы түскен жер* (досл.: место, куда не ступала нога верблюда) – *место, куда не ступала нога человека; очень далеко; куда Макар телят не гонял; на краю света*;
- *кірпідей жиырылу* (досл.: сжаться как еж) – *съежиться, оцетиниться*;
- *түйенің жарты етіндей* (досл.: как половина туши верблюда) – *здоровый как бык*;
- *құлаққа ұрған танадай* (досл.: словно бычок, получивший удар в ухо) – *медведь на ухо наступил*;
- *құралайды көзге атқан* (досл.: стреляющий точно в глаза сайгачонка) – *глаз как у орла*;
- *түйе үстінен сирақ үйтіп* (досл.: палить голяшки на верблюде) – *делать с бухты-барахты* [7].

При изучении фразеологических оборотов эффективной является работа по определению среди них синонимов и антонимов. Например, значение скромности, застенчивости в казахском языке передаются ФО *қой аузынан шөп алмайтын* (букв.: даже изо рта овцы не возьмет и травинки: тихий, скромный); *қойдан жуас* (букв.: тихий, как овечка: скромный); *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* (букв.: тише, чем овца: скромный). В русском языке таким устойчивым словосочетаниям соответствуют ФО *воды не замутит; покорная овечка*. Представителя низшего сословия, казаха-бедняка характеризуют фразеологизмы *қара қазақ* (казах-простолюдин, черная кость), *қара ел* (простой люд, низшее сословие), *қара сирақ* (букв.: черная голень – бедный, босые дети бедняков), *қара табан* (букв.: черная ступня – бедный), *қоң торғай* (букв.: как полуголодный воробей – бедный, убогий). В русском языке такое значение передается фразеологизмами-синонимами *гол как сокол, беден как церковная мышь, голь пережатая, ни кола ни двора*. Эти и другие фразеологические обороты, связанные с характеристикой нравственных категорий, были предложены обучающимся.

К фразеологизмам-антонимам можно отнести такие обороты, как *тілі қысқа* (букв.: короткий язык) – язык плохо подвешен и *тілі ұзын* (букв.: длинный язык) – болтливый, несдержанный человек; *ақ сүйек* (букв.: белая кость: аристократ) – русск.: *белая кость* (человек знатного происхождения) и *қара қазақ* (букв.: черный казах, простолюдин) – русск.: *чернь, черная кость*. Обучающимся было предложено сравнить ФО, отражающие социальный статус человека в русском языке: человека с высоким служебным или общественным положением, имеющего власть, большое влияние, характеризуют устойчивые словосочетания *птица высокого полета, важная птица*, а человека с низким социальным

статусом – *птица низкого/невысокого полета, последняя спица в колесе, мелкая сошка*; человека незнатного происхождения, непривилегированного сословия – *без роду без племени*. В казахском языке это значение передается фразеологизмом *тексіз (тегі жоқ, жұрты жоқ)* – без роду без племени. Дальнейшая работа была связана с выполнением творческого задания: написанием эссе на тему «В человеке всё должно быть прекрасно».

Наблюдения показали, что усвоению большого по объему материала, его осознанному осмыслению в современной образовательной практике способствует цифровой сторителлинг – один из эффективных способов подачи учебной информации: фото, видео, инфографика, анимация и др. В связи с этим, из многообразного контента при организации опытного обучения был выбран дидактический лонгрид (*landingpage*), объединяющий все коммуникативно-познавательные элементы и создающий цифровую познавательную единицу. Цель созданного нами лонгрида – сосредоточить и удержать внимание обучающихся, помочь им углубиться в содержание темы с помощью мультимедийных элементов. Лонгрид на тему «Лингвокультурологический аспект изучения русских и казахских фразеологизмов» содержит описание цели работы; раскрывает культурологический аспект в преподавании языка; дает представление о способах сравнительного описания устойчивых словосочетаний казахского и русского языков. Применение сравнительно-сопоставительного метода позволяет установить сходство ФО и их различие в анализируемых языках, а подобранные примеры ярко демонстрируют явления синонимии и антонимии фразеологических оборотов. С дидактическим лонгридом, составленным нами, можно ознакомиться по ссылке: <https://www.figma.com/proto/ZAnYteGrIqK6GYB8B303J/Untitled?page-id=0%3A1&type=design&node-id=1-19&viewport=255%2C338%2C0.28&t=HW6yBEG2kSTm6FdW-1&scaling=min-zoom&mode=design>

Результаты проведенной работы подводят к выводу о том, что при анализе фразеологических оборотов с точки зрения их культурно-национальной специфики важно привить обучающимся навыки выявления культурно-национальной коннотации, то есть понимания дополнительных эмоциональных или оценочных оттенков, отражающих культурные традиции этноса. Например, русский фразеологический оборот *делать из мухи слона* (выражение сильного, крайнего преувеличения) является безэквивалентным по отношению к казахскому языку, в котором это значение отвлеченно передается таким фразеологическим оборотом, который отражает специфику казахского менталитета: *түймедейді түйедей ету* (букв.: что-то маленькое представлять огромным, размером с верблюда) [9, с. 178]. В данном случае коннотация строится на противопоставлении размеров пуговицы и верблюда. В русском языке существительное *слон* используется во фразеологических оборотах, имеющих значение «неуклюжий человек» (*слон в посудной лавке; топает, как слон*), «большой, неуязвимый» (*как слону дробина*). В казахском языке слово *пілдей* обозначает человека крупного и крепкого телосложения, а в устойчивом словосочетании *пілдей ауыр мінез* отмечается дополнительная по сравнению с русским языком коннотация «*тяжелый невыносимый характер человека*» [13, сс. 68–69].

Разнообразное состояние человека, передающее значение нужды, горя, безысходности, скуки, душевного беспокойства, нелегкого существования и др. нашло свое, отличающееся от русского языка, отражение в компаративных казахских фразеологических оборотах, предложенных обучающимся для лингвистического анализа при усвоении модуля «Лингвокультурный аспект паремиологической картины мира»:

- *қасқалдақтың қанындай* (букв.:будто кровь лысухи: большая редкость, ценность) – русск.: на вес золота;

- *сойып қаптағандай* (букв.:на него как будто натянута чужая шкура: сильное сходство кого-либо или чего-либо) – русск.: как пальцы одной руки;

- *қырқылжың түлкідей* (букв.: лисья хитрость: хитрый, как лиса) русск.: Лиса Патрикеевна;

- *түлкі бұлаға/бұлтаққа салу/түсу* (букв.: вилять как лиса: обманывать, вводить в заблуждение) – русск.: водить за нос;

- *түйені түгімен, биені жүгімен жұтқан* (букв.: проглотивший верблюда с шерстью и кобылу с вьюном) – русск.: ненасытная утроба;

- *есек дәме* (букв.: ишачья надежда: несбыточная мечта) – строить воздушные замки;

- *тышқан мұрнын қанатпау* (букв.: даже мышке мордочку не окровавить: не дожидаться угощения) – русск.: зимой снега не выпросишь;

- *қоянжүрек* (досл.: заячье сердце) – русск.: заячья душонка;

Интересно отметить, что, сравнивая подобные русские и казахские устойчивые словосочетания, обучающиеся находили отдельные черты схождения метафоризации при образной характеристике человека: *тигр – жолбарыс* – смелый, храбрый, сильный человек [13, с. 31]; *змея – жылан* – хитрый и коварный [13, с. 32]; *осел – есек* – тупой, упрямый, глупый [13, с. 27], *соловей – бұлбұл* – краснобай, болтун или человек с красивым голосом [13, с. 24]; *лиса – түлкі* – хитрый, ловкий человек [13, с.77] и некоторые др.

На всем протяжении усвоения третьего модуля шла работа по освоению обучающимися значимости сопоставления фразеологических оборотов русского и казахского языков с опорой на знания о национально-культурном коде этносов, позволяющем устанавливать различия и совпадения, характеризующие данные культуры и рассматривать способы адаптации национальных элементов для определения эквивалентности/безэквивалентности фразеологических оборотов. Учитывались также важные психологические принципы обучения: принцип мотивации; принцип поэтапного формирования знаний, навыков, умений, принцип учёта индивидуально-психологических особенностей обучающихся, принципы практической направленности и функционального подхода к отбору и подаче языкового материала, принцип изучения фразеологии на синтаксической основе (с целью выявления функции устойчивого оборота в предложении), принцип концентрического расположения учебного материала, ситуативно-тематический принцип, принцип коммуникативности; принцип лингвострановедческий, принцип учёта родного языка [14].

Активизация работы с фразеологическим материалом, а также эффективная система упражнений с разноуровневыми заданиями способствовали расширению у обучающихся теоретических сведений о фразеологических единицах с национально-культурным компонентом значений. Так, обучающиеся узнали, что самый большой стилистический пласт составляет разговорная фразеология (*без году неделя, во всю ивановскую, водой не разольешь*): она используется преимущественно в устной форме общения и в художественной речи. К разговорной близка просторечная фразеология, более сниженная (*вправить мозги, чесать языком, у черта на куличках, драть глотку, задирать нос*). Другой стилистический пласт образует книжная фразеология, которая употребляется в книжных стилях, преимущественно в письменной речи. В составе книжной фразеологии можно выделить научную (*центр тяжести, щитовидная железа, периодическая система*), публицистическую (*шоковая терапия, прямой эфир, черный вторник, закон джунглей*), официально-деловую (*минимальная зарплата, потребительская корзина, давать показания, конфискация имущества*) фразеологию. Особо следует выделить и слой общеупотребительной фразеологии, которая находит применение как в книжной, так и в разговорной речи (*время от времени, друг друга, иметь значение, иметь в виду, сдержать слово, Новый год*).

В процессе обучения, для усвоения и применения фразеологических оборотов в речи, обучающимся были предложены такие задания:

«Четвертый лишний»

Найти в каждой строке четвертый лишний фразеологизм, объяснить, почему он «лишний», и составить с ним предложение.

1. Хоть пруд пруди, кот наплакал, тьма-тьмущая, яблоку негде упасть.
2. Во все лопатки, сломя голову, черепашим шагом, в мгновенье ока.
3. Слово в слово, тютелька в тютельку, вилами на воде писано, комар носа не подточит.
4. Попасть впросак, попасть на седьмое небо, попасть в переделку, попасть в переплет.

«Кто больше знает фразеологизмов-синонимов?»

1. Освободится – разорвать цепи, разогнуть спину, сбросить ярмо, вздохнуть полной грудью.
2. Фантазировать – витать в облаках, строить воздушные замки, искать жар-птицу.
3. Думать – ... 4. Ошибиться – ... 5. Бездельничать – ... 6. Помогать – ...

«О ком так говорят?»

1. Стреляный воробей
2. Белая ворона
3. Гусь лапчатый
4. Желторотый птенец
5. Тертый калач
6. Собаку съел
7. Семи пядей во лбу
8. Язык без костей
9. Правая рука
10. И швец, и жнец, и на дуде игрец

«Восстанови фразеологизм».

1. Кісі елінде сұлтан болғанша, ...
2. Кіндік кесіп, ... жер
3. Жеті ата, ... пұшты
4. Ас иесімен...
5. Ақ киізге ...
6. Барса ... жіберді
7. Елу жылда – ел жаңа, ...
8. Ер қаруы ... қару
9. Қасымханның қасқа ...
10. Мүшел ... үлкен

Анализ выполненных заданий на завершающем этапе опытного обучения показал, что магистранты, осваивающие образовательную программу 7М01702 – «Подготовка педагога по русскому языку и литературе» приобрели необходимый круг практических умений для проведения фрагментарного лингвистического разбора фразеологических оборотов.

Заключение

Одним из лингводидактических условий усвоения языка является обращение к одной из областей антропоцентрической парадигмы – лингвокультурологии, призванной репрезентировать взаимосвязь языка и культуры, языка и ментальности народа. Научная новизна исследования заключается в том, что в процессе освоения курса «Русский язык и межкультурная коммуникация» материал 3 модуля «Лингвокультурный аспект паремиологической картины мира», ориентированный на формирование у обучающихся представления о фразеологической картине мира, способствовал не только пониманию соотнесенности основных этапов развития межкультурной коммуникации с парадигмами исследования феноменов культуры и коммуникации, но и развитию навыков интерпретации лингвокультурологической и страноведческой информации, извлеченной из устойчивых словосочетаний; содействовал преодолению языковых и культурных барьеров в общении с представителями иных культур. Проведенное исследование убеждает, что в формировании коммуникативной грамотности большую роль играют знания о фразеологической картине

мира, отражающей богатейший исторический опыт этноса, его культурные связи с другими народами.

Лексико-семантическое сопоставление рассмотренных нами русских и казахских фразеологических оборотов позволило выявить универсальные и уникальные константы во фразеологической системе анализируемых языков. Большая часть ФО является безэквивалентной, так как отражает различное восприятие мира у казахов и русских, что непосредственно связано с цивилизацией этносов, их языком, спецификой хозяйственной и трудовой деятельности, особенностями ментальности и мировосприятия окружающего мира. Так, в русском языке нет таких понятий, как *медвежья желчь* (*аюдың өтіндей*), передающее значение священности в казахском языке; огромного верблюда (*түйені түгімен, биені жүгімен жұтқан*); священности отчего дома, дома предков *қара шаңырақ*; забота о семье, хлебе насущном *қара қазани* др., но которые представляют понятные для казахского народа ценности и указывают на уникальные национальные установки. Сравним русские фразеологические обороты *синий чулок, собаку съест, бить баклуши, остаться с носом* и многие другие, характеризующие ментальность и трудовую деятельность русского этноса.

Традиции помогают человеку осознать принадлежность к родному этносу, ощутить свои национальные корни, сохранить богатую историю и духовно-культурные ценности, а лингвокультурологический подход к изучению ФО способствует формированию как коммуникативной, так и культурологической компетенции обучаемых, предполагает восприятие родного языка как национального культурного кода, благоприятствует обогащению фразеологического фонда, включающего национально-специфические культурные компоненты.

В качестве основных способов освоения семантики фразеологизмов обучающимся предлагались:

- 1) работа с фразеологическим словарями;
- 2) самостоятельное толкование фразеологизмов обучающимися;
- 3) подбор синонимов и антонимов;
- 4) выявление эквивалентности и безэквивалентности семантики фразеологизмов в казахском и русском языках;
- 5) включение фразеологизмов в содержание творческих работ – эссе и сочинений.

Необходимо сказать о важности для преподавателя-филолога знаний основ психолого-педагогического подхода к процессу освоения казахской и русской фразеологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Доманский В.А. Литература и культура. Культурологический подход к изучению словесности в школе. – М.: Флинта, 2015. – 425 с.
2. Жанабаев К. Поэтический текст в обряде и ритуале: генезис, формулы, функции (на материале устной поэзии жырау XV–XVIII веков): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 335 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., испр. – М.: Академия, 2007. – 208 с.
4. Козеренко А.Д., Крейдлин Г.Е. Тело как объект природы и тело как объект культуры (о семиотике фразеологизмов, построенных на базе жестов) // В кн.: Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 269–277.
5. Мырзашова А.К. Представление о мыслительной деятельности человека в языковом сознании казахов и русских // Вестник ПГУ. – 2010. – №1. – С. 142–148.
6. Журавлева Я.А. Моделирование семиотического пространства идиоматического знака: дисс. ... канд. филол. наук. – Благовещенск: БГПУ, 2007. – 280 с.
7. Кожаметова Г.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Мектеп, 1978. – 224 с.
8. Мамаева Г.Б. Национально-культурный аспект изучения фразеологических единиц русского и казахского языков // Вестник МГЛУ, Гуманитарные науки. – 2018. – Вып. 1. – С. 88–96.

9. Кенесбаев И. Фразеологический словарь казахского языка. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 с.
10. Большой фразеологический словарь русского языка: значение, употребление, культурологический комментарий / авт.-сост. И.С. Брилёва и др.; отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Ридерз Дайджест, 2012. – 781 с.
11. Жуков А.В. Словарь современной русской фразеологии. – М.: АСТ-Пресс, 2016. – 416 с.
12. Кухарева Е.В. Типологически-универсальное и национально-специфическое в арабских пословицах и поговорках // В кн.: Типологически-универсальное и национально-специфическое в языке и культуре. – Ч. 2. – М.: РУДН, 2003. – С. 355–369.
13. Сансызбаева С.К. Казахско-русский словарь зооморфных характеристик человека. – Алматы: ИО Казнабобразования, 2000. – 184 с.
14. Исследования по лексике и фразеологии русского языка и методика их изучения: сборник статей / под ред. Н.Я. Сердобинцевой. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1965. – 287 с.

REFERENCES

1. Domanskiy V.A. Literatura i kultura. Kulturologicheskiy podhod k izucheniu slovesnosti v shkole [Literature and culture. Culturological approach to the study of literature at school]. – М.: Flinta, 2015. – 425 s. [In Russian]
2. Janabaev K. Poeticheskiy tekst v obriade i rituale: genezis, formuly, funkcii (na material ustnoi poezii jyrau XV–XVIII vekov) [Poetic text in rite and ritual: genesis, formulas, functions (based on the material of oral poetry of Zhyrau XV–XVIII centuries)]: monografiya. – Алматы: Qazaq universiteti, 2023. – 335 s. [In Russian]
3. Maslova V.A. Lingvokulturologia: uchebnoe posobie dlia studentov vysshih uchebnyh zavedeniy [Linguoculturology: A textbook for students of higher educational institutions]. – 3-e izd., ispr. – М.: Akademia, 2007. – 208 s. [In Russian]
4. Kozerenko A.D., Kreidlin G.E. Telo kak obiekt prirody i telo kak obiekt kultury (o semiotike frazeologizmov, postroennyh na baze jestov) // V kn.: Frazeologia v kontekste kultury [The body as an object of nature and the body as an object of culture (on the semiotics of phraseological units based on gestures) // In: Phraseology in the context of culture]. – М.: Iazyki russkoi kultury, 1999. – S. 269–277. [In Russian]
5. Myrzhashova A.K. Predstavlenie o myslitelnoi deiatelnosti cheloveka v iazykovom soznanii kazahov i russkikh [The idea of human mental activity in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians] // Vestnik PGU. – 2010. – N1. – S. 142–148. [In Russian]
6. Juravleva Ia.A. Modelirovanie semioticheskogo prostranstva idiomaticeskogo znaka [Modeling of the semiotic space of an idiomatic sign]: diss. ... kand. filol. nauk. – Blagoveshensk: BGPU, 2007. – 280 s. [In Russian]
7. Kojahmetova G.K., Jaisakova R.E., Kojahmetova Sh.O. Kazahsko-russkiy frazeologicheskiy slovar [Kazakh-Russian phraseological dictionary]. – Alma-Ata: Mektep, 1978. – 224 s. [In Russian]
8. Mamaeva G.B. Nacionalno-kulturnyi aspekt izucheniya frazeologicheskikh edinic russkogo i kazahskogo iazykov [The national-cultural aspect of the study of phraseological units of the Russian and Kazakh languages] // Vestnik MGLU, Gumanitarnye nauki. – 2018. – Vyp. 1.– S. 88–96. [In Russian]
9. Kenesbaev I. Frazeologicheskiy slovar kazahskogo iazyka [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – Алматы: Arys, 2007. – 797 s. [In Russian]
10. Bolshoi frazeologicheskiy slovar russkogo iazyka: znachenie, upotreblenie, kulturologicheskiy kommentarii [A large phraseological dictionary of the Russian language: meaning, usage, cultural commentary] / avt.-sost. I.S. Briliova i dr.; отв. ред. V.N. Telia. – М.: Riderz Daidjest, 2012. – 781 s. [In Russian]
11. Jukov A.V. Slovar sovremennoi russkoi frazeologii [Dictionary of Modern Russian Phraseology]. – М.: AST-Press, 2016. – 416 s. [In Russian]
12. Kuhareva E.V. Tipologichieski-universalnoe i nacionalno-specificheskoe v arabskikh posloviцах i pogovorkah // V kn.: Tipologichieski-universalnoe i nacionalno-specificheskoe v iazyke i culture [Typologically-universal and national-specific in Arabic proverbs and sayings // In: Typologically-universal and national-specific in language and culture]. – Ch. 2. – М.: RUDN, 2003. – S. 355–369. [In Russian]
13. Sansyzbaeva S.K. Kazahsko-russkiy slovar zoomorfnyh harakteristik cheloveka [Kazakh-Russian dictionary of zoomorphic human characteristics]. – Алматы: ИО Казнабобразования, 2000. – 184 s. [In Russian]
14. Issledovania po leksike i frazeologii russkogo iazyka i metodika ih izucheniya: sbornik statei [Research on vocabulary and phraseology of the Russian language and methods of studying them: collection of articles] / pod red. N.Ia. Serdobincevoi. – Saratov: Privolj. kn.izd-vo, 1965. – 287 s.

А. БАХТЫБАЙ¹, Т.А. ТҰРМАМБЕКОВ², Е. ДОСЫМОВ³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: arau.bakhtybay@ayu.edu.kz

²физика-математика ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: torebay.turmambekov@ayu.edu.kz

³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz

ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АСТРОНОМИЯЛЫҚ БІЛІМДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖАСАУ

Аңдатпа. Мақалада мектеп оқушыларының астрономиялық сауаттылық деңгейінің жеткіліксіздігіне байланысты ағымдағы мәселелерге шолу жасалады және университеттің бірінші курс студенттері арасында өткізілген тест деректері келтірілген.

Зерттеуде сонымен қатар халықаралық тәжірибеге, соның ішінде АҚШ-тың астрономияны білім беру бағдарламаларына біріктіру бастамасына баса назар аударылған, бұл пәннің оқушылардың біртұтас дүниетанымын қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді. Жұмыста анықталған проблемалар мен заманауи білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, астрономия курсының мазмұнын өзгерту бойынша ұсыныстар берілген.

Астрономия курсының мазмұнындағы өзгерістер негізделіп, мектептердегі астрономиялық білім беру сапасын жақсарту бойынша нақты шаралар ұсынылды. Зерттеу нәтижелері жоғары сынып оқушыларында астрономиялық білімді қалыптастырудың тиімді әдістерін жасауға және олардың жалпы ғылыми сауаттылығын арттыруға бағытталған.

Сондай-ақ, мақалада оқушылардың орта мектепте астрономияны оқыту процесінде ғылыми ақпаратты сыни қабылдау дағдыларын дамыту әдістемесі қарастырылады. Курстың жүйелік сипатын әлсіретпей, кейбір материалдарды вариативті компонентке жатқызу ұсынылды. Зерттеу барысында астрономиялық білім негізінде орындалатын сыни қабылдау кезеңдері жасалды. Ұсынылған Әдістемені практикалық іске асырудың негізі оқыту процесіне дидактикалық бірлік жүйесін енгізу болды. Астрономия сабақтарында оқушылардың сыни қабылдауын қалыптастыру әдістемесінің моделі жасалды. Астрономияны оқыту процесінде ақпараттық нигилизмнің қалыптасуына жол бермеу үшін оқушыларды астрономия және астрофизика туралы сенімді ақпарат беретін ақпараттық ресурстармен таныстыру және осы ресурстардың тартымдылығын жан-жақты ынталандыру ұсынылады. Мектептен тыс алынған астрономиялық мазмұндағы ақпаратқа сәйкес көзқарасты тәрбиелеу қажет екендігі негізделген. Осы мақсатта негізделген іс шараны енгізу

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Бахтыбай А., Тұрмамбеков Т.А., Досымов Е. Орта мектеп оқушыларының астрономиялық білімдерін қалыптастыру әдістемесін жасау // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.94>

*Cite us correctly:

Bahtybai A., Turmambekov T.A., Dosymov E. Orta mektep oqushylarynyn astronomialyq bilimderin qalyptastyru adistemegin jasau [Developing a Methodology for Forming Astronomical Knowledge in Secondary School Students] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 306–317. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.94>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

дұрыс болады, өйткені, біріншіден, өндірістің мәні туралы тек ғылыми ғана емес, сонымен бірге ғылыми білімге де хабарлау керек, екіншіден, бірқатар жалпы қате түсініктерді, сондай-ақ ғылым тарапынан тиісті тақырыптағы ғылыми ілімдерді сынға алу керек. Зерттеу нәтижелерін орта мектепте астрономияны оқыту процесінде қолдану ұсынылады.

Кілт сөздер: физика пәні, сыни қабылдау, астрономия, қалыптастыру, модель.

A. Bahtybai¹, T.A. Turmambekov², Ye. Dossymov³

¹*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aray.bakhtybay@ayu.edu.kz*

²*Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: torebay.turmambekov@ayu.edu.kz*

³*PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz*

Developing a Methodology for Forming Astronomical Knowledge in Secondary School Students

Abstract. The article provides an overview of current issues related to the insufficient level of astronomical literacy of schoolchildren and provides test data conducted among first-year students of the University. The study also emphasizes international experience, including the US initiative to integrate astronomy into educational programs, highlighting the importance of this discipline in shaping a unified worldview of students. The article provides recommendations for changing the content of the astronomy course, taking into account the identified problems and modern educational needs.

The methodological basis of the study includes the dialectical method of cognition and the system-integrated approach. Changes in the content of the astronomy course are justified and specific measures are proposed to improve the quality of astronomical education in schools. The results of the study are aimed at developing effective methods for the formation of astronomical knowledge in high school students and improving their general scientific literacy.

This article discusses the methodology for developing skills of critical perception of scientific information in the process of teaching astronomy in secondary school. It is suggested that, without weakening the consistency of the course, some materials should be attributed to the variable component. During the research, the stages of critical perception are developed, which are performed based on astronomical knowledge. The basis for the practical implementation of the proposed methodology was the introduction of a system of didactic unity into the learning process. A model of the methodology for the formation of critical perception of schoolchildren in astronomy lessons has been developed. To prevent the formation of information nihilism in the process of teaching astronomy, it is proposed to introduce students to information resources that provide reliable information on astronomy and astrophysics. It is proved that it is necessary to cultivate an attitude by the information of astronomical content received outside of school. To this end, an introduction would be correct, since, firstly, it is necessary to inform about the essence of production and not only scientific, but also scientific knowledge, and secondly, to criticize several common misconceptions, as well as scientific teachings on the relevant topic from the side of science. It is recommended to use the results of the study in the process of teaching astronomy in secondary school.

Keywords: subject of physics, critical perception, astronomy, formation, model.

А. Бахтыбай¹, Т.А. Турмамбеков², Е. Досымов³

¹PhD докторант *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: arau.bakhtybay@ayu.edu.kz*

²доктор физико-математических наук, профессор

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: torebay.turtambekov@ayu.edu.kz

³PhD, старший преподаватель *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dossymov.elmurat@ayu.edu.kz*

Разработка методологии формирования астрономических знаний у старших школьников

Аннотация. В статье дается обзор текущих проблем, связанных с недостаточным уровнем астрономической грамотности школьников, и приводятся данные тестов, проведенных среди первокурсников университета.

В исследовании также особое внимание уделяется международному опыту, в том числе инициативе США по интеграции астрономии в образовательные программы, что подчеркивает важность предмета в формировании целостного мировоззрения учащихся. В работе даны рекомендации по изменению содержания курса астрономии с учетом выявленных проблем и современных образовательных потребностей.

Методологическая основа исследования включает диалектический метод познания и системно-комплексный подход. Обоснованы изменения в содержании курса астрономии и предложены конкретные меры по улучшению качества астрономического образования в школах. Результаты исследования направлены на разработку эффективных методов формирования астрономических знаний у старшеклассников и повышение их общенаучной грамотности.

В данной статье рассматривается методика развития у учащихся навыков критического восприятия научной информации в процессе преподавания астрономии в средней школе. Предлагается не ослабляя системного характера курса отнести некоторые материалы к вариативной составляющей. В ходе исследования были разработаны этапы критического восприятия, которые выполняются на основе астрономических знаний. Основой практической реализации предложенной методики стало внедрение в процесс обучения системы дидактического единства. Разработана модель методики формирования критического восприятия школьников на уроках астрономии. Для предотвращения формирования информационного нигилизма в процессе обучения астрономии предлагается ознакомить учащихся с информационными ресурсами, дающими достоверную информацию по астрономии и астрофизике, и всесторонне стимулировать привлекательность этих ресурсов. Обосновано, что необходимо воспитывать отношение в соответствии с информацией астрономического содержания, полученной вне школы. С этой целью внедрение обоснованного компонента будет корректным, так как, во-первых, необходимо информировать о сути производства и не только научных, но и около научных знаний, а во-вторых, критиковать ряд общих заблуждений, а также научные учения на соответствующую тему со стороны науки. Рекомендуется использование результатов исследования в процессе преподавания астрономии в средней школе.

Ключевые слова: предмет физики, критического восприятия, астрономия, формирование, модель.

Кіріспе

Білім мен кәсіби дағдылар – заманауи білім беру жүйесінің негізгі бағдарлары болып табылады. «Қазақстан – 2050» стратегиясына сәйкес қазіргі заманғы жоғары оқу орындары инженерлік білім беру мен қазіргі заманғы техникалық мамандықтар жүйесін дамытуды көздеуі қажет. Сондықтан да, көптеген техникалық білім беру бағдарламаларының міндеті – Қазақстан Республикасы экономикасының құрылыс, мұнай, газ және көлік секторындағы тез өзгеретін әлеуметтік-экономикалық жағдайларда бәсекеге қабілетті, жоғары білікті, құзыретті мамандарын даярлау.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың [1] 2023 жылғы «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына жолдауында «Сапалы орта білім алу – әрбір баланың мызғымас құқығы» деген. Мұндағы ең түйінді сөз – «сапа». Сондықтан білім сапасын жақсарту және мұғалімдердің біліктілігін арттыру ауадай қажеттігін айтып өтті.

Қазақстанның ғарышты игерудегі басымдықтарының бірі «Бәйтерек» жобасының стратегиялық маңыздылығында. Осыған байланысты осы жобаның жетекшілері білім министрлігіне мектептерде астрономияны оқытуды жеке пән ретінде қалпына келтіру туралы өтініш білдірді. Бұл бастаманы Қазақстанның жетекші астрофизиктері, Қазақстан Республикасының Ұлттық ғарыш агенттігі және ғылым академиясы қолдады. Халықаралық тәжірибе аясында Ресей Федерациясының Білім және ғылым министрлігі 2017 жылдың 1 қыркүйегінен бастап астрономияны мектеп бағдарламаларында дербес пән ретінде енгізгенін ресми түрде жариялады.

2002 жылы Қазақстан мектептерінде астрономияны оқыту физика курсына біріктірілді, бұл астрономияның дербес пән ретіндегі мәртебесін жоғалтуға алып келді. Қазақстанның Білім және ғылым министрлігі астрономияны міндетті мектеп бағдарламасынан алып тастау фактісін жоққа шығарғанына қарамастан, іс жүзінде оқушылар аспан денелері және олармен байланысты құбылыстар туралы ақпаратты өз бетінше іздеуге және зерттеуге мәжбүр болды. Бұл халықтың астрономиялық сауаттылық деңгейі жақсарып қана қоймай, нашарлады деген сенімін қалыптастыруға ықпал етті, бұл әсіресе мектеп оқушыларының үштен бірінен астамы Жердің Күнді айналып өтуі туралы білмеуінен көрінеді [2].

Осы зерттеу аясында Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ мен М. Әуезов атындағы ОҚУ-нің жаратылыстану-ғылыми факультетінің бірінші курс студенттеріне сауалнама жүргізілді, оған 216 бірінші курс студенттері қатысты. Сауалнама астрономиялық білім беру факультетіне түскен студенттер арасындағы астрономиялық білім деңгейін бағалауға бағытталған.

2000 жылдары мектептер мен жоғары оқу орындарында астрономияны оқытудың төмендеуі, сондай-ақ осы пән бойынша мамандар даярлаудың болмауы байқалған кезде, интеграцияланған курстар шеңберінде астрономияны оқытудың оңтайлы әдістерін іздеу және әдістемелік негізделген тәсілдерді әзірлеу қажеттілігі туындады. Астрономия тарихи білім беру стандарттарына енбеген АҚШ-та бұл пәнді оқу бағдарламаларына енгізу үрдісі байқалады. Бұл ұмтылыс астрономияның дүниетанымдық маңыздылығымен ғана емес, сонымен бірге осы ғылымға деген қызығушылықтың артуымен де байланысты. Астрономия арқылы жаратылыстану ғылымдарын зерттеу АҚШ-тың мектеп біліміне астрономияны енгізуге бағытталған ғалымдар мен оқытушылар жұмысының негізгі элементі болды [3–5]. Дегенмен, кейбір оқу орындарында астрономия тәуелсіз пән болып қала береді. Білімнің мәдениеттану мәдениеті деп аталатын жағдайда, Ғалам туралы ақпарат тұрақты емес түрде жиналып, кездейсоқ фактілер жиынтығы болған кезде, «Астрономия» пәнінің болмауы тұтас дүниетанымды қалыптастыруды қиындатады. Бұл орта мектеп оқушылары арасында астрономиялық сауатсыздық деңгейінің жоғарылауымен бірге жүреді.

Осыған байланысты астрономия ерекше қызығушылық тудырады, бұл ең алдымен ғылымның маңызды идеологиялық мәртебесіне, сондай-ақ, оған жалпы қоғам мен әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарының дәстүрлі жоғары қызығушылығына байланысты.

Қоғамның астрономияға деген қызығушылығы, халықтың астрономиялық сауаттылығының төмен деңгейімен шешілмеген ғылыми және дүниетанымдық мәселелердің болуы, сонымен қатар, тиісті бағыттағы ғылыми жақын «ілімдер» мен «мектептердің» пайда болуына аса құнарлы орын болады. Қалыптасқан ырымдарды жеңу және астрономияға қатысты псевдоғылыми білімдердің алдын алу мәселелеріне В.А. Бронштен, В.Н. Комаров, Е.П. Левитан, О.В. Михайлов, В.Г. Сурдин және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде қарастырды [6].

Мектепке келетін болсақ, қазіргі уақытта физика және жаратылыстану ғылымдары басқа пәндер бойынша міндетті курстар шеңберінде астрономия бойынша шектеулі ақпарат беру жеткілікті деп саналады. Шындығында, бастауыш сыныптарда берілетін аз ақпарат астрономиялық білім жүйесін қалыптастыруға қауқарсыз. Қазіргі мектептегі астрономиялық білім берудің әртүрлі аспектілері зерттеу объектілеріне Э.П. Левитан, А.Ю. Румянцева, Е.К. Строут, С.А. Рамазанова, Р.К. Тоқсеитова, сондай-ақ диссертациялық зерттеулер Т.А. Галкина, Н.Н. Гомулина, М.В. Медведева, И.А. Ромас және т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде қарастырды [7].

Зерттеудің өзектілігі төмендегі қарама-қайшылықтарға байланысты айқындалды:

Астрономиялық білім беруде, оның жүзеге асырылу әдіс-тәсілдеріне қарамастан, ақпараттық бағдарлайтын навигациялық функцияның болмауы;

Мектеп оқушыларында ғылыми дүниетанымды қалыптастыруда, білім беруде астрономиялық білімнің ерекше орын алатын белгілі. Анықталған қарама-қайшылықтар тақырыптың өзектілігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Осы қарама-қайшылықтың шешімін іздеу зерттеудің мақсатын – жоғары сынып оқушыларының астрономиялық білімін қалыптастыру әдістемесін жасау деп алуға негіз болды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің әдіснамалық негізін шындықты танудың диалектикалық әдісі, оқытудағы сабақтастық пен кәсіптік бағдар қағидаттарының диалектикалық өзара байланысы негізінде педагогикалық құбылыстарды зерделеуге жүйелі-кешенді көзқарас, болашақ жаратылыстану бағыты бойынша педагог маманының қалыптасуындағы қызметтің жетекші рөлі олардың алған білімдерінің теория мен практикадағы бірлігі құрайды.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі. Зерттеу ғылым философиясы саласындағы отандық және шетелдік зерттеулерге негізделген (А. Бөкейханов, Г.Д. Темирбекова, Р. Башарұлы, У. Тоқбергенова Н.В. Даниелян, Л.Ф. Кузнецова, Ю.В. Сенко, А.А. Тихонов, Е.В. Улыбина] және басқалар); ғылымға жақын білімнің әлеуметтік-психологиялық, когнитивтік негіздері (Д. Қазақбаева, Ж. Бакынов, Р.В. Броль, Н.И. Журавлева, С.И. Иванова, Н.И. Мартишина, А.Г. Солоненко, Т.В. Тимошенко және т.б.); астрономияны оқыту әдістемесі саласындағы зерттеулер (Б.А. Воронцов-Вельяминов, Т.А. Галкина, Н.Н. Гомулина, В.Н. Комаров, Е.П. Левитан, И.А. Ромас, А.А. Пивоваров және т.б.) [8].

Қойылған міндеттерді шешу үшін мынадай зерттеу әдістері пайдаланылды: зерттеу мәселесі бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерделеу және талдау; жалпы білім беретін пәндерден мемлекеттік білім беру стандарттары мен білім беру бағдарламаларын талдау; орта мектеп оқушыларының астрономиялық білімдерін қалыптастыру әдістемесін жасау.

Талдау мен нәтижелер

Оқу-ағарту Министрлігі ұсынған кез-келген оқулықты курстың негізі ретінде алуға болады, өйткені негізгі ұғымдар жүйесі және олардағы материалды беру реті айтарлықтай ұқсас, ал бар айырмашылықтар біздің зерттеуіміз үшін маңызды емес.

Астрономиялық білім жүйесін ашық деп тану мектептен тыс алынған осы білім жүйесіндегі орынды анықтауды, сондай-ақ жаңа білім алуға рефлексияны тәрбиелеуді қамтиды. Осы себепті, аспан құбылыстары, ғаламның объектілері және оларды тану әдістері, астрономиялық мазмұндағы ғылыми емес білім, сондай-ақ олардың берілу арналары туралы дәстүрлі материалдарды қоспағанда, оқу процесі. Осыған байланысты біз астрономия курсының мазмұнына (немесе физикамен біріктірілген курстың астрономиялық компонентіне) кейбір өзгерістер енгізген жөн деп санаймыз.

Жаңа тақырыпты немесе тарауды игеру фактісіне қойылған мұғалім әрқашан классикалық сұрақтарға жауап табудың қиындықтарын күтеді: не үйрету керек? қалай үйрету керек? - яғни, мұғалім астрономия жағдайында пәнді немесе тарауды оқытудың мазмұны мен технологиясына қатысты мәселелерді шешуде көптеген «тұзақтар» болып табылатын қиындықтарға тап болады. Қызметкерлердің жетіспеушілігі мен әлсіз біліктілікті бастапқыда мұғалімдердің кәсіби қауымдастығы басты мәселе ретінде белгіледі. Кеңестік педагогикалық институттарда оқыған мұғалімдер үшін пәнді білу өзектендіруді, ал жас әріптестері үшін тереңдетуді қажет етеді, өйткені астрономия бойынша сағат саны аз.

Мектептегі астрономия оқулығында «Астрономияның практикалық негіздері» бөлімі оқытылады, яғни бұл оқу материалының бірінші бөлімі, онда оқушылар түсінуі үшін ең қиын терминдер, формулалар мен модельдер қамтылған. Жақсырақ игеру үшін оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды құрастырушылар ұғымдарды зерделеудің келесі тізбегін құрады:

- 1) шокжұлдыздар, жұлдыз шамалары;
- 2) экваторлық координаталар жүйесі, аспан координаталары;
- 3) аспан полюсінің биіктігі, шамшырақтың шарықтау шегі;
- 4) эклиптикалық, зодиакалды шокжұлдыздар;
- 5) жұлдыздық және синодтық ай;
- 6) толық, жартылай, сақиналы тұтылу;
- 7) нақты және аймақтық уақыт, күнтізбе.

Бұл тізімдегі әрбір тармақ оқулықтың жеке параграфы барысында талқыланады, бекіту үшін есептер мен практикалық тапсырмалар беріледі; сағат саны, негізгі ұғымдар мен құбылыстар, басқа пәндермен пәнаралық байланыстар, негізгі демонстрациялар мен көрнекі үлгілер, әрбір тақырып бойынша оқытудың формалары мен әдістері қамтылған бөлімнің теориялық бөліміне (1-кесте) әдістемелік талдауды қарастырайық.

1-кесте – «Астрономияның практикалық негіздері» тарауының теориялық бөліміне әдістемелік талдау

Сағат саны	Тақырып	Негізгі ұғымдар мен құбылыстар	Басқа пәндер бойынша бұрын меңгерілген элементтерге баса назар аудару	Демонстрациялар	Оқытудың формалары мен әдістері
1	2	3	4	5	6
1	Жұлдыздар мен шокжұлдыздар	Шокжұлдыздар, жұлдызды шама, жарық, жұлдыз жарқырауы	Табиғаттану, 2-сынып; География, 5-сынып	Әлемнің жұлдызды картасымен және виртуалды планетариймен жұмыс	Оқытудың топтық формасы, ішінара іздену әдісі
	Аспан координаттары және жұлдыздық карталар	Солтүстік аспан полюсі, экваторлық координаталар жүйесі, ось, дүние, аспан полюстері, аспан меридианы, аспан экваторы, еңіс, оңға көтерілу	Табиғаттану, 2-сынып; География, 5-сынып	Қарулы сфера, жылжымалы жұлдыз картасы	Өңгімелесу, практикалық оқыту әдісі

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6
1	Әр түрлі ендіктердегі жұлдыздардың көрінетін қозғалысы	Аспан полюсінің биіктігі, шамшырақтың шарықтау шегі	-	Әр түрлі ендіктердегі аспандағы жұлдыздардың күнделікті қозғалысын бейнелейтін фото және бейне материалдар	Әңгімелесу, проблемалық оқыту әдісі, көрнекілік әдісі;
1	Аспандағы күннің жылдық қозғалысы. Эклиптика	Эклиптика, күн тоқырауы, күн мен түннің теңелуі, зодиак шоқжұлдыздары	География, 5-сынып	Күн мен Жер қозғалысының моделі (теллур)	Топтық форма, зерттеу әдісі
1	Қозғалыс және фазалар	Ай Сидеральды (жұлдыздық) және синодтық кезеңдері, ай фазалары	Табиғаттану 2 сынып	Қозғалыс үлгісі Күн мен Жер (теллур)	Әңгімелесу, көрнекілік әдісі
1	Күн мен Айдың тұтылуы	Толық, сақиналы және жартылай тұтылулар, толық күн тұтылу жолағы	Табиғаттану 2 сынып	Қозғалыс үлгісі Күн мен Жер (теллур)	Әңгімелесу, көрнекілік әдісі
1	Уақыт және күнтізбе	Жергілікті уақыт, әмбебап уақыт, стандартты уақыт, күнтізбе, ай күнтізбесі, тропикалық жыл, кібісе жыл	Табиғаттану 2 сынып	Уақыт белдеуі картасы	Эвристикалық әңгімелесу, көрнекілік әдісі

Астрономия мұғалімінің маңызды міндеттерінің бірі – материалдың мазмұнын толық ашатын және сонымен бірге олардың жақсы меңгерілуіне ықпал ететін оқытудың әдістері мен формаларын таңдау. Осыған байланысты әдістер мен формаларды талдап, ең қолайлысын таңдадым.

Сабақты өткізу формалары оқу материалының ерекшеліктерін ескере отырып таңдалды, атап айтқанда, «Жұлдыздар мен шоқжұлдыздар» тақырыбын оқу кезінде оқушылар басқа пәндерден бұрын алған білімдерін қалпына келтіруі қажет, мысалы, бастауыш мектепте қоршаған әлем. орта мектепте география пәні, сондықтан оқушылардың білімдерін сергітетіндей өздік жұмыстарын ұйымдастыру қажет.

Кестеде берілген астрономияның пәнаралық байланыстары бастауыш және орта мектептерге арналған «География» және «Табиғаттану» оқулықтарын оқу барысында анықталды. «Астрономияның практикалық негіздері» тарауында бұл байланыстар бұрыннан өткен тақырыптарға сілтеме жасау арқылы көрінеді, мысалы, «Уақыт және күнтізбе» тақырыбын қарастыру кезінде мұғалімнің материалға сүйене отырып, оқушылардың білімін жаңартуы маңызды.

Демонстрациялар мен көрнекі үлгілерді қолдану сабақтың тақырыбына байланысты. Мысалы, «Күн мен Айдың тұтылуын» зерттеу кезінде Күннің, Жердің және Айдың траекториясының қозғалысын модельдейтін қондырғыны қолданған жөн. Бұл қондырғы теллур деп аталады және оны өзі жасай алады.

Астрономияны оқытуда көрнекілеу принциптері мен салыстырмалы әдіс маңызды рөл атқарады, ол демонстрациялық модельдерді, бейнематериалдарды, интерактивті ресурстарды, салыстырмалы кестелерді және басқа да цифрлық оқу материалдарын (ЦББ) пайдалануды талап етеді. Жаңа материалды оқып-үйрену кезеңінде компьютерлік демонстрациялық модельдерді, мысалы, аспан сферасын, тұтылу кезіндегі Күн мен Айдың

қозғалысын, әртүрлі ендіктердегі жұлдыздардың көрінетін қозғалысын суреттеу үшін қолданған тиімді. Қазіргі таңда Республикалық ақпараттық-білім беру ресурстары орталығы жасаған цифрлық білім беру ресурстары, сонымен қатар Flash технологиялары негізіндегі интерактивті модельдер сұранысқа ие.

Келесі кезекте проблемалық оқыту технологиясына негізделген виртуалды планетарийдің көмегімен «Жұлдыздар мен шоқжұлдыздар» тақырыбы бойынша сабақтың құрылымы көрсетіледі.

Тақырыбы: «Жұлдыздар мен шоқжұлдыздар. Аспан координаттары және жұлдыздық диаграммалар»

Мақсаты: жұлдыз және шоқжұлдыз ұғымдарымен таныстыру, жарық сәулелерінің координаталарын анықтау қабілеттерін дамыту.

Тапсырмалар:

- пәні: аспан сферасы және оған бағдарлау әдістері туралы білім жүйесін қалыптастыру; шамдардың координаталарын анықтау үшін жұлдыздық карталар мен виртуалды планетарий бағдарламаларын қолдану дағдыларын меңгеру.

- мета-пән: әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білу; ортақ мәселелерді шешу үшін топта жұмыс істеу.

- тұлғалық: ғылым мен техниканың заманауи жетістіктеріне негізделген ғылыми дүниетанымын қалыптастыру.

Сабақтың түрі: жаңа материалды меңгерту.

Өткізу формасы: топтық және фронтальды жұмыс.

Қатысушылар: 11 сынып.

Сабақтың барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі. Оқушыларды 5-6 адамнан тұратын топтарға бөлу.

2. Сабақтың мақсаты мен міндеттерін қою. Оқушылардың оқу әрекетіне мотивация. Проблемалық жағдаяттың тұжырымы: берілген уақыт мезетінде жұлдыздың аспандағы орнын қалай анықтауға болады?

3. Білімді жаңарту. Басқа пәндерден жұлдыздар мен шоқжұлдыздар туралы алған білімдерін қалпына келтіру.

4. Жаңа білімді алғашқы меңгеру. Экваторлық координаталар жүйесі ұғымымен таныстыру. Аспан денелерінің координаталарын жұлдызды атлас және виртуалды планетарий арқылы анықтау бойынша практикалық жұмыс.

5. Түсінгенін тексеру. Жылдың белгілі бір уақытында әр топқа жұлдыздардың әртүрлі тізімдері беріледі, жұлдыздар атласын пайдалана отырып, әр жұлдыздың координаталарын тауып, нәтижелерін басқа топқа беру керек, ол өз кезегінде виртуалды планетарий бағдарламасында оқуды тексереді және оқуды сол формаға енгізеді. Толтырылған карточкалар мұғалімге тексеруге беріледі.

6. Үй тапсырмасы. Экваторлық координаталар жүйесін сызады, негізгі сызықтарды, нүктелер мен бұрыштарды белгілейді (аспан полюстері, дүние осі, аспан меридианы, аспан экваторы, көлбеу, оңға көтерілу).

7. Сабақты қорытындылау. Фронтальды сауалнама арқылы алған білімдерін жалпылау.

Сұрақтар:

1) Жұлдыздардың экваторлық координаталары күн ішінде өзгере ме?

2) Экваторлық координатаның құрамдас бөліктерін атаңыз;

3) Жұлдыздың ауытқуы қалай анықталады, қай жағдайда теріс, қайсысында оң болады?

Білімді бағалау әдістерін таңдау астрономиялық материалдың сипаттамаларымен тығыз байланысты, сондықтан астрономияда есептерді шешу кезінде халықаралық бірліктер жүйесін (СИ) пайдалану әрқашан негізделмейді. Бұл есептеулерде қиындықтар тудырып, нақты астрономиялық құбылыстарды, процестер мен шамаларды түсінуді қиындатады.

Мәселені қашықтықты өлшеу үшін парсек сияқты бірліктерді немесе жұлдыздың жарықтығын бағалау үшін шаманы пайдалану арқылы шешуге болады.

Тапсырмалардың мазмұны оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, физика, математика, география, химия пәндерімен пәнаралық байланыстарға негізделуі керек. Астрономияны оқытуға шектеулі уақытты ескере отырып, үй тапсырмасын және сыныптан тыс жұмыстарды да ескеру маңызды.

Үй тапсырмасын қол жетімділік және қиындық тұрғысынан мұқият таңдау керек. Сонымен қатар, оларды күрделілігі бойынша ажырату маңызды: күшті оқушыларға күрделірек тапсырмаларды, ал қалғандарына қарапайымырақ тапсырмаларды ұсынған дұрыс. Саралау оқушылардың шығармашылығы мен дағдыларының дамуына ықпал етеді. Эссе жазу немесе үйде жасалған құралдарды жасау сияқты күрделірек тапсырмалар барлығына қажет болмауы мүмкін.

Осыған сүйене отырып, 2-кестеде берілген «Астрономияның практикалық негіздері» тарауының типтік тапсырмаларының құрылымын бөліп көрсетуге болады.

2-кесте – «Астрономияның практикалық негіздері» тарауындағы тапсырмалар жинағы

Сағат саны	Тақырып	Сапалық тапсырмалар	Есептеу
1	Жұлдыздар мен шокжұлдыздар	Көптеген шокжұлдыздардың атаулары көне заманнан бері сақталған; аспан сферасының жұлдыздарының топтарға бөлінуін не анықтайды?	Екі жұлдыздың көрінетін шамаларының айырмашылығы 3. Бір жұлдыздың жарықтығы екіншісінің жарықтығынан неше есе артық?
	Аспан координат-тары және жұлдыз-дық карталар	Жердің полюсінде бола отырып, сіз белгісіз жұлдыздың күнделікті жолын байқайсыз. Қай полюсте екеніңізді қалай анықтауға болады?	Жұлдыздың солтүстік жұлдыздан бұрыштық қашықтығы 120° болса, оның оң немесе теріс ауытқуы бар ма?
1	Әр түрлі ендіктердегі жұлдыздардың көрінетін қозғалысы	Солтүстік жарты шарда көтерілмеу үшін белгілі бір географиялық ендікте φ жұлдызының еңісі қандай болуы керек?	Жоғарғы шарықтау шегі Астанада оңтүстік нүктеден 34° биіктікте байқалған жұлдыздың қисаюын анықтаңыз.
1	Жылдық қозғалыс Аспанда күн. Эклиптика	Сіздің ауданыңыздың ендігі үшін көкжиек үстіндегі максималды биіктік қандай шектерде өзгереді?	Көктемгі күн мен түннің теңелуі және жазғы күн тоқырау күні түсте Күн қандай географиялық ендікте шарықтау шегінде орналасқан?
1	Айдың қозғалысы және фазалары	Айдың Жерді айналатынын дәлелдеу үшін қандай бақылаулар қажет?	-
1	Тұтылулар Күн мен Ай	Жердің әртүрлі жерлеріндегі бақылаушылар үшін Айдың тұтылуы бір уақытта басталып, бір уақытта аяқтала ма?	-
1	Уақыт және күнтізбе	Күннің эклиптика бойымен қозғалысы біркелкі деп есептей отырып, Күн күні Жердің осьтік қозғалысының периодынан шамамен 4 минутқа артық екенін дәлелдендер.	Берлиндегі уақыт әлемдік уақыттан 1 сағатқа ерекшеленеді, бұл қала қай сағат белдеуіне жатады? Осы елді мекен мен Астананың жергілікті уақыты арасындағы айырмашылықты анықтаңыз.

Бағдарламалық қамтамасыз етудің өсіп келе жатқан танымалдылығын ескерген жөн. Оқушы мен оқытушының өзара әрекетіне негізделген компьютерлік басқару шартты түрде оқу және қорытынды болып бөлінеді. Жаттығу режимінде бағдарлама оқушыға материалды меңгеруге көмектесетін, қателерді көрсете отырып, қосымша ақпарат беріп, шешімдер үлгісін көрсететін кеңес беру қызметін атқарады. Бағдарламалар оқушыларға материалды әртүрлі тереңдікте игеруге мүмкіндік беретін көп нұсқалы болуы мүмкін.

Қорытынды бақылау, керісінше, қателерді талдаусыз тапсырманы ұсынуға, жауапты қабылдауға және оны бағалауға келеді. Бағдарламалардың екі түрі де жеке тапсырмаларды құруды қамтамасыз ете алады. Қорытынды бағалау нәтижелері оқушыға да, мұғалімге де көрсетілуі мүмкін.

Бүгінгі таңда білімді бағалау бағдарламаларының кең ауқымы қолжетімді: MS Excel бағдарламасындағы қарапайым мини-тесттерден MyTest және Hot Potatoes сияқты онлайн шешімдерге дейін. Сабақта ақпараттық технологияны қолдану оқушылардың ынтасын арттырады. Тіпті, әдетте, пәнге қызығушылық танытпайтындардың өзі компьютермен жұмыс істегенде жанданып, процеске белсене араласады, технологиямен жұмыс істеуде өз білімі мен дағдыларын көрсетуге ынталы болады. Бір қызығы, тұрақты сабақтарда оқушылар топпен жұмыс істеуді ұнатса да, компьютерлік технологияны пайдалану кезінде жеке жұмысты жиі таңдайды.

Сұрақтар мен тапсырмалар арқылы теорияны бекіткеннен кейін алынған білімді практикалық дағдылармен байланыстырудың маңызы зор, ол зертханалық және зерттеу жұмыстары арқылы білімді жүйелі бақылау арқылы жүзеге асады.

Ұсынылған әдістемені тәжірибе жүзінде жүзеге асырудың негізі дидактикалық бірлік жүйесін оқыту процесіне енгізу болып табылады. Олардың мазмұны, біріншіден, ғылыми ғана емес, сонымен бірге ғылымға жақын білімдердің мәні, өндірілуі және берілуі туралы алғашқы мәліметтерді, екіншіден, кең таралған қате түсініктердің бірқатарын сынға алуды, сондай-ақ тиісті ғылымға жақын кейбір ілімдерді мен ғылым бойынша тақырыптарды (жалпылау жалпыдан нақтыға) қамтиды.

Қорытынды

1. Бұқаралық ақпарат құралдарында өзекті ғылыми мәселелер ретінде белсенді түрде ұсынылатын, астрономияны оқыту процесінде олардың алдын алу аса маңызды болып табылатын кең таралған мифтер мен қате түсініктер қарастырылады.

2. Астрономиялық білімнің мәселесіне қатынасын реттейтін ұсынылған ережелер:

– Бұқаралық ақпарат құралдарындағы осы тақырыптағы хабарламаларды толық сенімді деп санауға болмайды.

- Тәрбиелік қызметте мәселенің тек идеологиялық аспектілерін пайдалану мақсатқа сай.

Қорытындылай келе, астрономия мен басқа пәндер арасындағы пәнаралық байланыстар, сондай-ақ астрономиялық материалдың ерекшеліктерін ескеретін оқыту әдістері қарастырылды. Көрнекі модельдерді, компьютерлік бағдарламаларды қолдану және тапсырмаларға сараланған тәсіл оқушылардың оқу деңгейін айтарлықтай арттыратыны көрсетілген. Оқушылардың қызығушылығын тудыратын және пәнді оқуға ынтасын арттыратын цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануға ерекше көңіл бөлінеді.

Талдау нәтижесінде пәнаралық байланыстарды кіріктіру және заманауи технологияларды қолдану күрделі астрономиялық ұғымдарды жақсы меңгеріп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық және сыни ойлауын дамытуға мүмкіндік беретіні анықталды. Астрономияны оқыту процесін оңтайландыру үшін қолданылатын әдістер мен цифрлық құралдардың ауқымын кеңейте отырып, осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру маңызды. Астрономия курсына немесе физика мен біріктірілген курстың астрономиялық құрамдас

бөлігінің шеңберіне енгізу мектептен тыс ақпаратқа сыни көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететін дидактикалық бірліктер жүйесі ұсынылды.

Аталған жүйені оқу үдерісіне ендіру оқушылардың астрономиялық білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына жолдауы. Астана, 01.09.2023. [Электронды ресурс]. URL: <https://sputnik.kz/20230901/2023-zhylgy-prezident-zholdauynyn-tolyq-matini-zhariyalandy-38109395.html> (қаралған уақыты: 23.02.2024)
2. Ромас И.А. Роль средств обучения для повышения эффективности обучения астрономии в средней общеобразовательной школе: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2001. – 205 с.
3. Kaufman N.J. *Discovering the Universe*. Second edition. – New York: W.H. Freeman and Company, 1990. – 425 p.
4. Picover Clifford A. *Black holes (A travelers guide)*. – USA: John Willey @Son. Inc., 1996. – 210 p.
5. Zeilik M. *Conceptual Astronomy*. – USA, John Willey @Son. Inc., 1993. – 512 p.
6. Михайлишина Г.Ф. Изучение современной физики в пед. вузе: содержание, методы и формы обучения: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2002. – 288 с.
7. Базлевский Б.В. Астрономия как учебный предмет // Труды Всероссийского совещания преподавателей физики, химии и космографии 5-9 июня 1917 года / под ред. АА. Глаголевой, Е.Е. Дьяковой, С. Жарова и др. – М., 1918. – С. 216–225.
8. Иванова А.Л., Фоминых С.О. Актуальные проблемы преподавания астрономии в средней общеобразовательной школе // Актуальные вопросы методики преподавания математики и физики: сб. докл. и науч. ст. региональной науч.-практ. конф. / отв. ред. А.Н. Матвеева. – Чебоксары: Чуваш. гос. пед. унт, 2021. – С. 159–162.
9. Филиппов И.З. Некоторые вопросы методики преподавания сферической астрономии в средней школе // Ученые записки Забайкальского государственного университета. – 2009. – №2. – С. 21–27.
10. Бартунов О.С., Самодуров В.А. Астрономия и Интернет: история взаимоотношений // Земля и Вселенная. – 2010. – №1. – С. 49–59.

REFERENCES

1. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqayevtyñ «Adiletty Qazaqstannyn ekonomikalyy bagdary» atty Qazaqstan halqyna joldauy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Economic orientation of just Kazakhstan”]. Astana, 01.09.2023. [Electronic resource]. URL: <https://sputnik.kz/20230901/2023-zhylgy-prezident-zholdauynyn-tolyq-matini-zhariyalandy-38109395.html> (date of access: 23.02.2024) [in Kazakh]
2. Romas I.A. Rol sredstv obucheniya dlia povysheniya effektivnosti obucheniya astronomii v srednei obsheobrazovatelnoi shkole: dis. ... kand. ped. nauk [The role of teaching tools to improve the effectiveness of teaching astronomy in secondary schools: dis.]. – M., 2001. – 205 s. [in Russian]
3. Kaufman N.J. *Discovering the Universe*. Second edition. – New York: W.H. Freeman and Company, 1990. – 425 p.
4. Picover Clifford A. *Black holes (A travelers guide)*. – USA: John Willey @Son. Inc., 1996. – 210 p.
5. Zeilik M. *Conceptual Astronomy*. – USA, John Willey @Son. Inc., 1993. – 512 p.
6. Mihailishina G.F. Izuchenie sovremennoi fiziki v ped. vuze: soderjanie, metody i formy obucheniya: dis. ... kand. ped. nauk [The study of modern physics at a pedagogical university: content, methods and forms of education: dis.]. – M., 2002. – 288 s. [in Russian]
7. Bazlevskiy B.V. Astronomia kak uchebnyi predmet [Astronomy as an academic subject] // Trudy Vserossiskogo soveshhanija prepodavatelei fiziki, himii i kosmografii 5-9 iyunia 1917 goda / pod red. AA. Glagolevoi, E.E. Diakovoi, C. Jarova i dr. – M., 1918. – S. 216–225. [in Russian]

8. Ivanova A.L., Fominyh S.O. Aktualnye problemy prepodavania astronomii v srednei obsheobrazovatelnoi shkole [Current problems of teaching astronomy in secondary schools] // Aktualnye voprosy metodiki prepodavania matematiki i fiziki: sb. dokl. i nauch. st. regionalnoi nauch.-prakt. konf. / otv. red. A.N. Matveeva. – Cheboksary: Chuvash. gos. ped. unt, 2021. – S. 159–162. [in Russian]
9. Filippov I.Z. Nekotorye voprosy metodiki prepodavania sfericheskoi astronomii v srednei shkole [Some questions of the methodology of teaching spherical astronomy in secondary school] // Uchenye zapiski Zabaikalskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2009. – №2. – S. 21–27. [in Russian]
10. Bartunov O.S., Samodurov V.A. Astronomia i Internet: istoria vzaimootnosheniy [Astronomy and the Internet: a history of relationships] // Zemlia i Vselennaia. – 2010. – №1. – S. 49–59. [in Russian]

UDC 378.4; IRSTI 15.81.21

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.95>G. NURDANIYAKYZY ¹, B.ZH. ALMUKHAMBETOVA ²¹PhD Doctoral Student of Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: chatr_g@mail.ru

²PhD, Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: bibigulya74@mail.ru

**DIAGNOSTIC COMPETENCE OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGISTS:
CURRENT STATUS AND PROBLEMS**

Abstract. Today the educational system is changing globally. This requires new criteria for success in professional activities. Refine skills continuously to overcome unexpected challenges. In the context of pedagogical activity, in particular, among educational psychologists, the implementation of this need turns out to be impossible without the presence of diagnostic competence.

The article presents a study aimed at identifying the current level of diagnostic competence of educational psychologists and analyzing the difficulties they encounter in their professional activities. The main objectives include determining the level of cognitive knowledge, motivational factors for application in professional activities, and identifying personal problems in the field of diagnostics. The scientific significance of the study lies in the fact that the data obtained represent significant indicators for developing a program to improve the level of diagnostic competence. The practical significance lies in the use of the results to form a model of diagnostic competence of students of educational psychologists in higher educational institutions.

To achieve the set objectives, we used sociological methods, which included utilizing the “Questionnaire for express diagnosis of professional difficulties of teachers” (a modification of the methodology by S.V. Danilov, L.P. Shustova, N.I. Kuznetsova), the “Analysis of motivational dominants of diagnostic activities of teachers” (authored by O.I. Dorofeeva), and a test for knowledge of the basics of psychological and pedagogical diagnostics. 35 educational psychologists from the Zhetysu region with various qualification categories took part. We will use the obtained results to further improve the system of teaching diagnostic competence in higher education institutions.

Keywords: competence, diagnostics, diagnostic competence, psychological and pedagogical competence, education, psychology.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Nurdaniyazy G., Almukhambetova B.Zh. Diagnostic Competence of Educational Psychologists: Current Status and Problems // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 318–328. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.95>

***Cite us correctly:**

Nurdaniyazy G., Almukhambetova B.Zh. Diagnostic Competence of Educational Psychologists: Current Status and Problems // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – Б. 318–328. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.95>

Date of receipt of the article 05.04.2024 / Date of acceptance 27.09.2024

Г. Нұрданияқызы², Б.Ж. Альмухамбетова²

¹*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: chatr_g@mail.ru*

²*PhD, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: bibigulya74@mail.ru*

**Педагог-психологтардың диагностикалық құзыреттілігі:
ағымдағы жағдайы мен мәселелері**

Аңдатпа. Қазіргі заманда білім беру жүйесі кәсіби қызметті табысты жүзеге асырудың жаңа критерийлерін талап ететін жаһандық өзгерістерге ұшырауда. Маңызды шарттардың бірі туындайтын мәселелерді тиімді шешу үшін үнемі өзін-өзі жетілдіру болып табылады. Педагогикалық қызмет жағдайында, атап айтқанда педагог-психологтар арасында бұл талапты жүзеге асыру диагностикалық құзыреттіліксіз мүмкін емес болып шығады.

Мақалада педагог-психологтардың диагностикалық құзыреттілігінің қазіргі деңгейін анықтауға және олардың кәсіби қызметінде кездесетін қиындықтарды талдауға бағытталған зерттеу ұсынылған. Негізгі мақсаттарға когнитивтік білім деңгейін анықтау, кәсіби қызметте қолданудың мотивациялық факторлары және диагностика саласындағы жеке проблемаларды анықтау жатады. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы мынада: алынған мәліметтер диагностикалық құзыреттілік деңгейін арттыру бағдарламасын әзірлеу үшін маңызды көрсеткіштер болып табылады. Практикалық маңыздылығы жоғары оқу орындарының педагог-психологтары студенттерінің диагностикалық құзыреттілік моделін қалыптастыру үшін нәтижелерді пайдалануда.

Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін социологиялық әдістер қолданылды, оның ішінде «Мұғалімдердің кәсіби қиындықтарын экспресс-диагностикалау сауалнамасы» (С.В. Данилов, Л.П. Шустова, Н.И. Кузнецова әдістемесінің модификациясы), «Мұғалімдердің диагностикалық іс-әрекетінің мотивациялық доминанттарын талдау» (авторы О.И. Дорофеева) және психологиялық-педагогикалық диагностика негіздерін білуге арналған тест. Жетісу өңірінен әртүрлі біліктілік санаттары бар 35 педагог-психолог қатысты. Алынған нәтижелер жоғары оқу орындарында диагностикалық құзыреттілікті оқыту жүйесін одан әрі жетілдіру үшін пайдаланылатын болады.

Кілт сөздер: құзыреттілік, диагностика, диагностикалық құзыреттілік, психологиялық-педагогикалық құзыреттілік, білім беру, психология.

Г. Нұрданияқызы¹, Б.Ж. Альмухамбетова²

¹*PhD докторант Жетісу университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, г. Талдықорған), e-mail: chatr_g@mail.ru*

²*PhD, Жетісу университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, г. Талдықорған), e-mail: bibigulya74@mail.ru*

**Диагностическая компетентность педагогов-психологов:
современное состояние и проблемы**

Аннотация. В современное время образовательная система претерпевает глобальные изменения, требующие новых критериев для успешной реализации профессиональной деятельности. Одним из неотъемлемых условий становится постоянное самосовершенствование для эффективного решения возникающих задач. В контексте педагогической деятельности, в частности среди педагогов-психологов, реализация указанного требования оказывается невозможной без наличия диагностической компетентности.

В статье представлено исследование, направленное на выявление текущего уровня диагностической компетентности педагогов-психологов и анализ трудностей, с которыми они сталкиваются в своей профессиональной деятельности. Основные задачи включают определение уровня когнитивных знаний, мотивационных факторов применения в профессиональной деятельности и выявление личностных проблем в области диагностики. Научная значимость исследования заключается в том, что полученные данные представляют собой существенные показатели для разработки программы повышения уровня диагностической компетентности. Практическая значимость заключается в использовании результатов для формирования модели диагностической компетентности студентов педагогов-психологов в высших учебных заведениях.

Для достижения поставленных задач были использованы социологические методы, которые включали использование «Анкеты для экспресс-диагностики профессиональных затруднений педагогов» (модификация методики С.В. Данилова, Л.П. Шустовой, Н.И. Кузнецовой), «Анализ мотивационных доминант диагностической деятельности педагогов» (автор О.И. Дорофеева) и тест на знания основ психолого-педагогической диагностики. Участвовали 35 педагогов-психологов Жетысуской области с различными квалификационными категориями. Полученные результаты будут использованы для дальнейшего совершенствования системы обучения диагностической компетентности в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: компетентность, диагностика, диагностическая компетентность, психолого-педагогическая компетентность, образование, психология.

Introduction

Currently, Kazakhstan is entering a new stage of development for the country. In addition to pursuing a new political course and developing the real economy, the republic sees human capital as a strategic investment in its future. In the annual message to the people, President K. Tokayev confirms the priority of our country's main value - people and states that the main goal of state reforms is the harmonious development of society. Given this, the state of the education system, in which teachers become the driving force of progress, plays a key role in raising the nation's potential [1]. The educational system relies heavily on qualified specialists.

At the same time, Global changes and modifications compel us to reassess graduates' outdated knowledge. This creates a need for teachers to refresh their knowledge regularly. [2] Thus, K.K. Tokayev notes that “it's necessary to adopt a new standard of accreditation of pedagogical universities and develop a framework of competencies of teachers”, including a teacher-psychologist [1].

In his address, the President emphasizes the importance of students' psychological health and calls for strengthening the psychological support service in educational institutions [3]. To install the provision of qualified psychological support for the training and personal development of students, a teacher-psychologist must have diagnostic competence. Diagnostics involves creating and analyzing a student's psychological profile to identify features and difficulties. It requires organizing comprehensive measures to eliminate learning difficulties and achieve success. The skills of conducting tests, questionnaires, and other psychological tools determine the above-described processes.

Despite the understanding and recognition of the need for diagnostic skills as an integral part of professional competence, Russian scientist O.I. Dorofeeva notes that teachers-psychologists lack the knowledge and skills to tool it [4]. The Kazakh researcher P.T. Abdullayeva in her dissertation work points out the lack of coverage of this problem in the national literature [5].

Based on the above, in light of new challenges, the development of effective ways to form diagnostic competence among educational psychologists in the higher education space is of great importance, confirming the relevance of the research topic. In this paper, the formation of diagnostic competence is understood as its purposeful development in the aspect of the problems of modern realities and conditions of global changes, since taking into account the professional specialization of knowledge and skills in this area is assumed.

The purpose of this study is to identify the current level of development of diagnostic competence of teachers-psychologists, as well as collect data on difficulties that arise, in the process of implementing their professional activities.

Research objectives:

1. Determine the current level of diagnostic competence of educational psychologists.
2. Identify the actual problems that teachers-psychologists face in mastering diagnostic competence.

Scientific significance: the data obtained in the course of the study are essential indicators for creating a program to improve the development of this competence.

Practical significance: the results of the study will have practical significance in forming a model of diagnostic competence for students of educational psychologists in higher educational institutions.

Review of Literature

Education's field has undergone a profound transformation in its requirements. High technologies emerge swiftly, creating a challenge for teachers to train staff who match contemporary demands. Digital technologies already provide operational functionality, thereby displacing the need for certain specialists. Given this, teachers need to prepare for professions that will be relevant in the IT future.

K. Tokayev reflected the essence of the above in his report at the Republican Congress of Teachers. In his speech, the president notes the old methods in educational programs don't fit today's living conditions. It also emphasizes the need for modernization and transformation of educational programs, taking into account modern methods and technical support. The President demands a thorough updating of training methods and improving the professionalism of teachers [6]. It thus confirms, the relevance of the problem of developing the diagnostic competence of a teacher in modern realities. To meet the objectives, we reviewed studies. They primarily aimed to analyze the current state of a teacher-psychologist's diagnostic competence in professional work.

The professional standard of the "Teacher" of the Republic of Kazakhstan states that providing psychological services and providing psychological support in diagnosing and identifying difficulties of participants in the educational process, at the same time informing and conducting methodological work is the main goal of a teacher-psychologist. We would like to note that we have formulated the key task as diagnosing the psychological and pedagogical profile and purpose of the student [7]. Based on this, we should study diagnostic competence as part of the professional skill of an educational psychologist.

Questions about the department of diagnostic competence of a teacher as an integral part of his professionalism in the aspect of updating the educational model are reflected in the works of E.N. Artemenko, L.A. Baykov, N.M. Barytko, O.I. Dorofeeva, N.V. Kutova, T. Yakovleva [8].

The works of L.I. Gushchin, B.P. Bepalko, L.N. Zakharov, K.M. Gurevich, V.N. Druzhinin, V.S. Avanesova, Ingenkamp, I.P. Podlasogo, V.P. Simonov, and E.N. Mikhailicheva most fully reflect the specifics of mastering diagnostics through practical activity [9].

When it comes to Kazakhstani scientists, the following researchers have addressed the issues of teacher professional competence development: N.K. Rakhmetova, Zh.B. Sandibayev, N.D. Khmel, D. Kalabayev, Sh.T. Taubayeva, and G.S. Kudaibergenova [10].

Among Western scholars, we can name Baumert and Kunter, Herppich, van Ophuysen & Behrmann, Klug, Moser Opitz E, and others who regard diagnostic competence as an essential component of professional knowledge [11].

In the context of the continuity of the development of diagnostic competence, the scientist A.V. Senichkina considers the competence of a teacher as his ability and readiness for diagnostic activity, which is expressed in a personal conscious attitude toward pedagogical diagnostics, in the presence of deep, solid diagnostic knowledge and skills based on his experience in solving diagnostic problems [12].

In the field of mathematical solutions, German scientists from Kasel University, Jan Philipp Volkmer, Andreas Eichler, and Elisabeth Rathgeb-Schnierer, developed measures to improve the diagnostic abilities of primary school teachers by using comparison and juxtaposition in solving problems [13].

The value of teacher assessments is examined by another German researcher, Rachel Wollschläger, in his dissertation "Diagnostic competencies of teachers". Studies have been done on the unique traits of pupils, their impact, and how they relate to the teacher's assessments. The potential repercussions of a teacher's biased assessment are also taken into account. The study's findings revealed some intriguing information, one of which was that a teacher's assessment of a student was primarily based on their grade. Simultaneously, during scientific research, the theory was entertained that social factors, including parental education, origin, and position, could influence teachers' assessments of students' character qualities and academic achievement. But the research showed that social factors do not a strong relationship with teachers' judgments, except in cases of making recommendations for these students.

The purpose of the thesis was to understand the assessment skills of teachers in the classroom in order to further contribute to their changes. The results of experimental studies have shown that differentiated but potentially biased judgments of teachers directly affect their decisions about the strategic long-term direction of development in relation to the student, while the influence of social factors does not have such an effect [14].

It should be noted that despite the apparent multi-aspect and vastness of research, many more properties and mechanisms of diagnostic competence still require additional review. These studies have made a significant contribution to understanding the impact of the diagnostic competence of a teacher on the quality of teaching, but the problem of its systematic development is still relevant.

Questions of this nature are reflected in the work of the following Western researchers: Gerich M., Trittel M., Bruder S., Klug J., Hertel S., Bruder R., & Schmitz, B. In their research, they confirm that there is an increasing demand for practical programs that promote the development of the advisory and diagnostic competencies of teachers in the educational environment. As an example, the authors refer to the German Society of Psychology, which runs the course *Psychologie in den Lehramtsstudiengängen: Ein Rahmencurriculum - Psychology in Teacher Education: A Framework Curriculum*. No less relevant, as the authors note, is the need for theoretical modeling of competencies and approaches to their assessment in educational research.

In their study, Gerich M. et al. developed their own instruments for assessing teachers' diagnostic and advisory competency in the area of student conduct in the classroom. They also provided a theoretical framework and empirical support for these models. The addition details the author's innovations, which include customized training courses on counseling and diagnostics for aspiring and practicing teachers that are based on several models. Their efficacy is then assessed using the instruments mentioned above. The feedback that was given during the teaching process drew particular attention from the researchers. To evaluate the advisory competency for this aim, a dialogue simulation between parents and teachers was put into place. Video recordings of the conversations were made for this reason, and they were assessed using a thorough rating system. Additionally, a study on the relationship between work on a set of educational diagnostics and its

impact on a teacher's diagnostic competence is described in the research on the diagnostic competence of teachers [15].

These studies have made a serious contribution to the disclosure of the essence of the concept of diagnostic competence of a teacher as a whole, regardless of the direction of specialized specializations, however, the problem of developing the diagnostic competence of educational psychologists, taking into account the specifics of the profession, which implies the presence of certain skills and abilities in this area, is still relevant. Given this, it will be relevant to consider the current state of the skills of educational psychologists in the field of diagnostics.

Research methods and materials

The study is important because it says that a teacher-psychologist's diagnostic work is a key part of their professional skill. We start from the main ideas of the system approach to studying diagnostic competence. They are the current cognitive knowledge, the motivation for professional use, and the personal problems of teachers-psychologists.

To perform these tasks, the following sociological methods were selected.

1. This is the “Questionnaire for Rapid Diagnostics of Teachers' Professional Difficulties”. The authors, S.V. Danilov, L.P. Shustova, and N.I. Kuznetsova, modified the methodology.
2. “Analysis of the motivational dominants of teacher’s diagnostic activity”, author O.I. Dorofeeva.
3. Test for knowledge of the basics of psychological and pedagogical diagnostics.

In the study, 35 teachers from the Zhetysu region took part. They were psychologists with different qualification categories.

Results and Discussion

An ascertaining experiment was carried out in order to determine the characteristics of issues in the sphere of diagnostic activity. The results collected were compared with 100% of the total research participants. The frequency with which respondents used diagnostics in their professional activities was disclosed: 15% said they used them every day, 34.2% said they did so 2-3 times a week, 30.1% said they did so 1-2 times a week, and 20.7% said they did so once a week or less (Diagram 1).

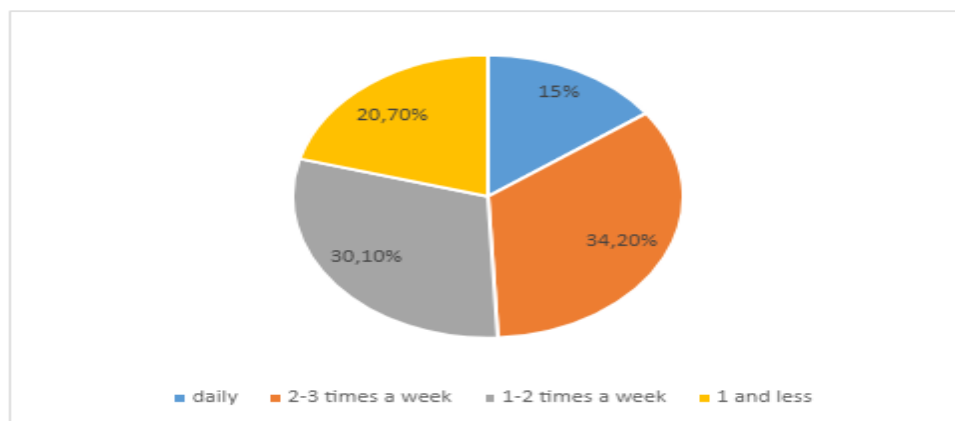

Diagram 1 – The frequency of using diagnostics in professional activities

The following elements were noted by respondents as essential for the efficient application of diagnostic activities: 12,5% mentioned the necessity of using diagnostic techniques on a regular basis, 14,5% stressed the value of experience gained via education and the workplace, and more than half - 73%, highlighted the significance of enrolling in extra courses and reading up on pertinent literature. It is noteworthy that nearly every teacher-psychologist who was interviewed

expressed some degree of interest in pursuing further education and learning more advanced training courses that focus on diagnostic tasks.

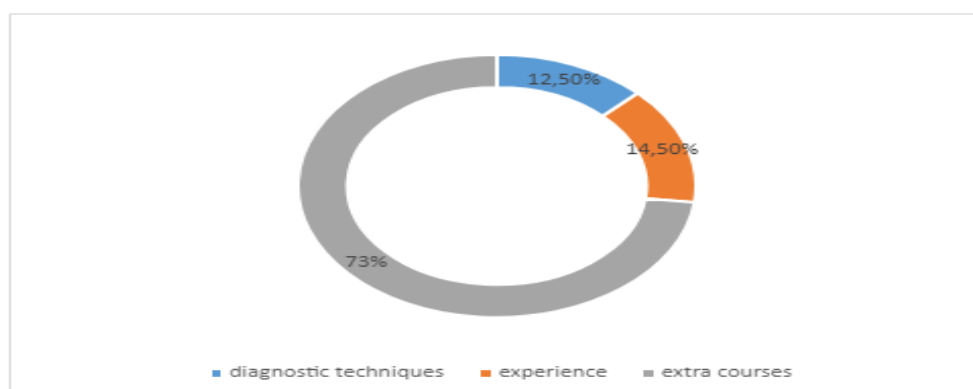

Diagram 2 – The efficient application of diagnostic activities

The results of the survey make it possible to distinguish between external and internal motivational factors and analyze their impact on the diagnostic practice of future teachers-psychologists [4]. Thus, the main incentives of teachers - psychologists for applying diagnostic competence in their professional spheres were identified, such as the impact on the pedagogical process, the need for professional growth, and the desire to provide timely assistance to students. It should be emphasized that internal motivational factors prevail over external ones, which increases the effectiveness of professional activity (Diagram 2).

This is due to the fact that internal motivational factors are based on personal values, which entails a natural integration of diagnostic practice into pedagogical activities through a deep understanding and conscious passage through one’s beliefs and principles. In this case, teachers, guided by internal motivation, look with interest in new methods, develop their diagnostic skills, and strive to use diagnostic tools in their practical daily work routine.

That is why it is necessary to develop not only the cognitive level, knowledge, and skills, but also internal personal readiness and interest in the development of the diagnostic field. As a result, it can be recommended to include in the methodology for developing diagnostic competence tools for self-reflection, goal setting, and the development of personal qualities that support internal motivation.

It is worth noting that innovative activity is regarded as a priority opportunity for all interviewed participants. Based on the dominance of this motive, as well as the predominance of internal motives, there emerges a need to develop a model for the formation of diagnostic competence, taking them into account, thereby going beyond the scope of the training course, and providing motivation in study, application, and further self-development in this direction (Diagram 3).

Regarding difficulties, A little over half of the subjects (57%) do not know how to use psychological and pedagogical diagnostic techniques, which makes it difficult for them to model the learning process using diagnostic data. Additionally, 43% of the subjects had trouble interpreting the diagnostic data.

Teachers in the first and highest categories have encountered certain challenges when it comes to organizing diagnostic procedures in the order in which they should be implemented. Educators belonging to the second category and those without any categories typically give the most erroneous responses.

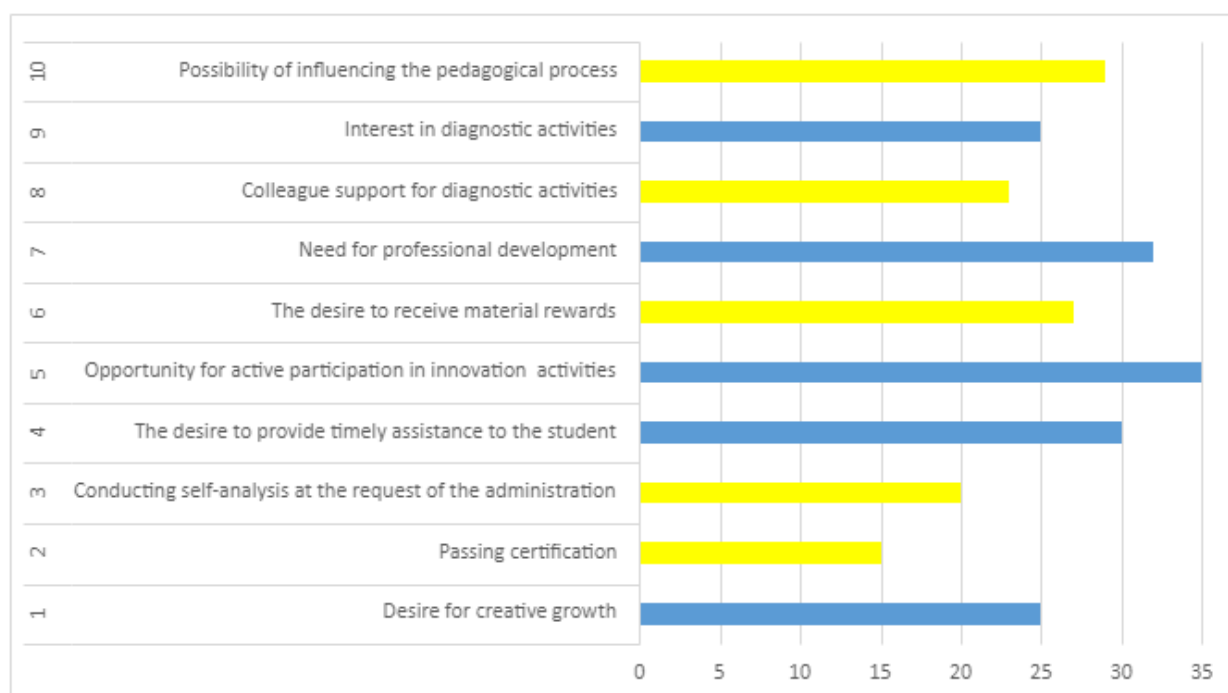

Diagram 3 – Motivational factors (external - 2, 3, 6, 8, 10 and internal - 1, 4, 5, 7, 9)

Thus, the conducted ascertaining experiment provided valuable data on the current level of diagnostic competence of teachers working in the field of pedagogy and psychology. The analysis of the results allows us to draw several key conclusions and offer practical recommendations for further steps in the field of developing the diagnostic competence of educational psychologists.

Conclusion

It is expected of teachers and psychologists that they possess significant diagnostic competence because they are regularly tasked with carrying out serious and complex tasks in their professional lives. Since doing diagnostics in the classroom is frequently not included in the curriculum of their training program, most teachers begin their professional activities unprepared, even if assessment accounts for half of their working time.

For the formation of diagnostic competence, its practical application in psychological and pedagogical activities plays an important role. Of course, the educational program of future educational psychologists also includes practical work and internships in schools, but for the most part education is aimed at obtaining cognitive knowledge about the types and applications of certain tools in the diagnostic process.

It is important to note that despite numerous studies on this topic, scientists consider the issue of diagnostic activity very broadly. In view of this, there is no single concept of diagnostic competence and methodology for its formation. At the same time, the concept of diagnostics is widely presented separately in pedagogical science (for example, diagnostics in mathematics lessons) separately in psychological science, but there is a need for literature specifically in psychological and pedagogical activities, especially the lack of domestic literature.

As a result of the above, we can draw conclusions about the insufficient development of methods for developing the diagnostic competence of educational psychologists that meet the modern requirements of the world. To present such methods, it is necessary to understand what difficulties educational psychologists experience in this matter; this is precisely what justifies the relevance of the experimental part of the work.

The results of the experimental work showed a variety of frequency of use of diagnostic procedures in the daily work of an educational psychologist, while simultaneously indicating the need for its use in the learning process. Despite the understanding that the application of diagnostic competence is mandatory, the participants' responses indicate that there is a problem with this. Based on this, we can conclude that the educational process is not sufficiently effective, and therefore it is necessary to pay attention to the issues of diagnostics even at present of professional training of teachers-psychologists in the higher education space.

An important trend is also the shift in diagnostic requirements caused by constant changes in the educational environment. Modern requirements for education and upbringing impose on teachers-psychologists the obligation to master and apply not only existing methods, but also to adapt and develop new diagnostic methods and technologies. As a result, it becomes obvious that the competence needs to be regularly updated to effectively interact with changing requirements [16], [17].

Thus, as a result of the study, the material was obtained, the analysis of which allowed us to conclude that the results of the experiment confirm the expediency of organizing courses "Diagnostic activity of a teacher-psychologist" based on Zhetysu University named after I. Zhansugurov for students of the educational program "Pedagogy and Psychologists" studying full-time, as well as advanced training courses "Diagnostics through art therapy in the gestalt method". The courses use the logical study of topics for a deeper development of the theory of psychological and pedagogical diagnostics. Practical classes are aimed at expanding skills and gaining experience in diagnostics, which will help to develop more thoroughly and systematically the skills in the field of diagnostic competence of teachers - psychologists.

BIBLIOGRAPHY

1. Послание главы государства К.К. Токаева народу Казахстана – «Справедливое государство. Единая Нация. Благополучное общество» от 1 сентября 2022 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (дата обращения: 01.05.2023)
2. Послание главы государства К.К. Токаева народу Казахстана – «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 1 сентября 2023 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения: 03.05.2023)
3. Послание главы государства К.К. Токаева народу Казахстана – «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» от 16 марта 2022 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения: 05.05.2023)
4. Дорофеева О.И. Формирование диагностической компетентности педагогов: Методическое пособие / Под ред. И.Ю. Дробининой. – Вологда: Издательский центр ВИРО, 2006. – 80 с.
5. Абдуллаева П.Т. Университеттік білім беру жүйесінде болашақ педагог-психологтардың диагностикалық құзыреттілігін қалыптастыру: философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2018. – 149 б.
6. Выступление К.К. Токаева на республиканском съезде педагогов от 5 октября 2023 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-respublikanskom-sezde-pedagogov-594513> (дата обращения: 01.05.2023)
7. Об утверждении профессионального стандарта «Педагог». Приказ и.о. Министра просвещения Республики Казахстан от 15 декабря 2022 года №500. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 19 декабря 2022 года №31149. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200031149> (Дата обращения: 01.05.2023)
8. Волошина Л.Н., Воробьева Г.Е., Лашенко Н.Д. Формирование диагностической компетентности будущего воспитателя в условиях профессиональной подготовки // Современные проблемы

- науки и образования. – 2017. – №2. [Электронный ресурс]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=26366> (дата обращения: 31.10.2022)
9. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
 10. Rakhmetova N., Sandybaeva J., Kalabaeva D. Pedagogical conditions of formation of competence of future teachers of professional education // *International journal of applied and fundamental research*. – 2016. – №4-5. – P. 987–990.
 11. Moser Opitz E. The Interrelationship of Diagnosis and Teaching: Developing a Process Model Incorporating Knowledge of Educational Diagnostics and Individual Education Plans // *Journal für Mathematik-Didaktik*. – 2022. – №43. – P. 205–230. <https://doi.org/10.1007/s13138-022-00201-1>
 12. Сеничкина А.В. Преемственность развития диагностической компетентности педагога в процессе общепедагогической подготовки // *Вестник ВГУ. Серия Проблемы высшего образования*. – 2006. – №2. – С. 70–73.
 13. Jan Philipp Volkmer, Andreas Eichler and Elisabeth Rathgeb-Schnierer. Comparing and contrasting solutions to foster diagnostic competence // *Twelfth Congress of the European Society for Research in Mathematics Education (CERME12)*, Feb 2022, Bozen-Bolzano, Italy. [Electronic resource]. URL: <https://hal.science/hal-03744889/document>
 14. Rachel Wollschläger. Diagnostic Competencies of Teachers. Dissertation, degree of doctor rerum naturalium in Psychology. University of Trier, Germany. – 2016. – 137 p. [Electronic resource]. URL: <https://d-nb.info/1197703330/34>
 15. Gerich M., Trittel M., Bruder S., Klug J., Hertel S., Bruder R., Schmitz B. (2017). Modeling, measuring, and training teachers' counseling and diagnostic competencies. In D. Leutner, J. Fleischer, J. Grünkorn, E. Klieme (Eds.), *Competence assessment in education: Research, models and instruments*. Springer International Publishing/Springer Nature. – 2017. – P. 149–166. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50030-0_10
 16. Abdullayeva P. For the study of the development of diagnostic competence of future teachers-psychologists in a University environment // *Materials of the XII International scientific and practical conference Areas of scientific Thought-2016/2017*. December 30, 2016 - January 7, 2017. – Vol. 3. Pedagogical sciences, Sheffield. – P. 14–23.
 17. Сихынбаева Ж.С., Жолдасбекова Д.А. Развитие готовности будущих специальных педагогов к совершенствованию профессиональной деятельности // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.17>

REFERENCES

1. Poslanie glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana – «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaia Nacia. Blagopoluchnoe obshestvo» ot 1 sentiabria 2022 goda [The message of the Head of state K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan is “A just state. A united Nation. Prosperous Society” dated September 1, 2022]. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (date of access 01.05.2023) [in Russian]
2. Poslanie glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana – «Ekonomicheskii kurs Spravedlivogo Kazahstana» ot 1 sentiabria 2023 goda [The message of the Head of State K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan – “The Economic course of a Just Kazakhstan” dated September 1, 2023]. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (date of access 03.05.2023) [in Russian]
3. Poslanie glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana – «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaia osnova procvetania strany» ot 16 marta 2022 goda [The message of the Head of State K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan – “Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the prosperity of the country” dated March 16, 2022]. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (date of access 05.05.2023) [in Russian]
4. Dorofeeva O.I. Formirovanie diagnosticheskoi kompetentnosti pedagogov [Formation of diagnostic competence of teachers]: Metodicheskoe posobie / Pod red. I.Iu. Drobininoi. – Vologda: Izdatelskiu centr VIRO, 2006. – 80 s. [in Russian]

5. Abdullaeva P.T. Universitettik bilim beru juiesinde bolashaq pedagog-psihologtardyn diagnostikalıyq quzyrettiligin qalyptastyru: diss. ... filosofia doktory (PhD) [Formation of diagnostic competence of future teachers-psychologists in the system of university education: diss. ... Doctor of Philosophy (PhD)]. – Almaty, 2018. –149 b. [in Kazakh]
6. Vystuplenie K.K. Tokaeva na respublikanskom siezde pedagogov ot 5 oktiabria 2023 goda [Speech by K.K. Tokayev at the Republican Congress of Teachers on October 5, 2023]. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-respublikanskom-sezde-pedagogov-594513> (date of access 01.05.2023) [in Russian]
7. Ob utverjdenii professionalnogo standarta “Pedagog”. Prikaz i.o. Ministra prosveshena Respubliki Kazahstan ot 15 dekabria 2022 goda №500 [On the approval of the professional standard “Teacher”. Order of the Acting Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated December 15, 2022 No. 500]. Zaregistririvan v Ministerstve iusticii Respubliki Kazahstan 19 dekabria 2022 goda №31149. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200031149> (date of access 01.05.2023) [in Russian]
8. Voloshina L.N., Vorobieva G.E., Lashenko N.D. Formirovanie diagnosticheskoi kompetentnosti budushego vospitatelia v usloviakh professionalnoi podgotovki [Formation of diagnostic competence of the future educator in the conditions of professional training] // *Sovremennye problemy nauki i obrazovania*. – 2017. – №2. [Electronic resource]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=26366> (date of access: 31.10.2022). [in Russian]
9. Bepalko V.P. Slagaemye pedagogicheskoi tehnologii [Components of pedagogical technology]. – M.: Pedagogika, 1989. – 192 s. [in Russian]
10. Rakhmetova N., Sandybaeva J., Kalabaeva D. Pedagogical conditions of formation of competence of future teachers of professional education // *International journal of applied and fundamental research*. – 2016. – №4-5. – P. 987–990.
11. Moser Opitz E. The Interrelationship of Diagnosis and Teaching: Developing a Process Model Incorporating Knowledge of Educational Diagnostics and Individual Education Plans // *Journal für Mathematik-Didaktik*. – 2022. – №43. – P. 205–230. <https://doi.org/10.1007/s13138-022-00201-1>
12. Senichkina A.V. Preemstvennost razvitiia diagnosticheskoi kompetentnosti pedagoga v processe obshepedagogicheskoi podgotovki [Continuity of the development of a teacher's diagnostic competence in the process of general pedagogical training] // *Vestnik VGU. Seria Problemy vysshego obrazovania*. – 2006. – №2. – S. 70–73. [in Russian]
13. Jan Philipp Volkmer, Andreas Eichler and Elisabeth Rathgeb-Schnierer. Comparing and contrasting solutions to foster diagnostic competence // Twelfth Congress of the European Society for Research in Mathematics Education (CERME12), Feb 2022, Bozen-Bolzano, Italy. [Electronic resource]. URL: <https://hal.science/hal-03744889/document>
14. Rachel Wollschläger. Diagnostic Competencies of Teachers. Dissertation, degree of doctor rerum naturalium in Psychology. University of Trier, Germany. – 2016. – 137 p. [Electronic resource]. URL: <https://d-nb.info/1197703330/34>
15. Gerich M., Trittel M., Bruder S., Klug J., Hertel S., Bruder R., Schmitz B. (2017). Modeling, measuring, and training teachers' counseling and diagnostic competencies. In D. Leutner, J. Fleischer, J. Grünkorn, E. Klieme (Eds.), *Competence assessment in education: Research, models and instruments*. Springer International Publishing/Springer Nature. – 2017. – P. 149–166. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50030-0_10
16. Abdullayeva P. For the study of the development of diagnostic competence of future teachers-psychologists in a University environment // *Materials of the XII International scientific and practical conference Areas of scientific Thought-2016/2017*. December 30, 2016 - January 7, 2017. – Vol. 3. Pedagogical sciences, Sheffield. – P. 14–23.
17. Sihnbaeva J.S., Joldasbekova D.A. Razvitie gotovnosti budushih specialnyh pedagogov k sovershenstvovaniu professionalnoi deiatelnosti [Developing the readiness of future special educators to improve their professional activities] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №3 (129). <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.17> [in Kazakh]

А.Қ. ТҮРЕҚҰЛОВА¹, Н.А. ШЕКТИБАЕВ²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aydin.turekulova9707@mail.ru²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Nurdaulet.Shektibaev@ayu.edu.kz

ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАҒА ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп оқушыларын физикаға қызықтыру мәселесі көтерілген. Авторлар оқу процесін қызықты ету үшін зертханалық сабақтарды қалай пайдалануға болатынына назар аударады. Авторлардың пікірінше, зертханалық эксперименттер оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттырудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Олар мектеп оқушыларына тәжірибе жасауға және ғылыми идеялардың қалай жұмыс істейтінін көруге мүмкіндік береді.

Аталмыш жұмыс оқушылардың физика пәніне деген қызығушылығын арттырудың тиімді әдістерін зерттеуге және жүзеге асыруға арналған. Бұл процесте негізгі құрал ретінде зертханалық эксперименттерді қолдануға ерекше назар аударылады. Зертханалық эксперименттер оқушыларға ғылыми ұғымдармен және заңдармен тікелей әрекеттесуге мүмкіндік беретін күшті тарту құралы ретінде қарастырылады. Жұмыс барысында физиканы оқытудың заманауи тәсілдері талданды, оқушылардың қызығушылығын арттыру аясында зертханалық эксперименттерді қолданудың артықшылықтары анықталды.

Зерттеудің маңызды аспектісі, сонымен қатар оқу процесіне зертханалық эксперименттерді енгізудегі ықтимал кедергілер мен қиындықтарды анықтау болып табылады.

Негізгі орта мектептегі математика және физика пәндерінің оқу бағдарламаларында шамамен есептеулерді оқудың келісімділігі туралы мәселе талқыланады. Физиканың жетінші сыныбы шеңберінде зертханалық жұмыстарды орындау және міндеттерді шешу үшін нақты әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: зертханалық жұмыстар, шамамен есептеулер, сенімділік аралығы, өлшеу қателері, зертханалық жұмыстар, физика.

A. Turekulova¹, N.A. Shektibayev²¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aydin.turekulova9707@mail.ru²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Nurdaulet.Shektibaev@ayu.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Түреқұлова А.Қ., Шектибаев Н.А. Зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 329–341. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.96>

*Cite us correctly:

Turekulova A.Q., Shektibaev N.A. Zertxanalıq eksperimentter arqyly oqushylardyn fizikaga degen qyzygushylygyn arttyru [Increasing Students' Interest in Physics through Laboratory Experiments] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – B. 329–341. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.96>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.04.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

Increasing Students' Interest in Physics through Laboratory Experiments

Abstract. This work is about how to make the study of physics fascinating for schoolchildren. We will focus on how to use laboratory classes to make the learning process more fun. We want to understand how to get students interested in physics. We think laboratory experiments are a good way. They allow students to experiment and see how scientific ideas work.

This work is devoted to the study and implementation of effective methods to increase students' interest in physics. Special attention in this process is paid to the use of laboratory experiments as the main tool. Laboratory experiments are seen as a powerful attraction tool that allows students to interact directly with scientific concepts and laws. In the course of the work, modern approaches to teaching physics were analyzed, and the advantages of using laboratory experiments in the framework of increasing the interest of students were revealed.

An important aspect of the study is also the identification of potential obstacles and difficulties in the implementation of laboratory experiments in the educational process.

In the curricula of mathematics and physics in elementary school, the question of the consistency of the study of approximate calculations is discussed. As part of the seventh grade of physics, specific methodological recommendations are given for performing laboratory work and solving problems.

Keywords: laboratory work, approximate calculations, confidence interval, measurement errors, laboratory work, physics.

А.К. Турекулова¹, Н.А. Шектибаев²

¹PhD докторант *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aydin.turekulova9707@mail.ru*

²PhD, старший преподаватель *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Nurdaulet.Shektibaev@ayu.edu.kz*

Повышение интереса учащихся к физике с помощью лабораторных экспериментов

Аннотация. В статье поднимается проблема о том, как сделать изучение физики увлекательным для школьников. Авторы акцентируют внимание на том, как использовать лабораторные занятия, чтобы сделать процесс обучения более интересным. По мнению авторов, лабораторные эксперименты являются одним из эффективных способов повышения интереса школьников к физике. Они позволяют школьникам экспериментировать и видеть, как работают научные идеи.

Данная работа посвящена изучению и реализации эффективных методов повышения интереса учащихся к физике. Особое внимание в этом процессе уделяется использованию лабораторных экспериментов в качестве основного инструмента. Лабораторные эксперименты рассматриваются как мощный инструмент притяжения, который позволяет школьникам напрямую взаимодействовать с научными понятиями и законами. В ходе работы были проанализированы современные подходы к обучению физике, выявлены преимущества применения лабораторных экспериментов для повышения интереса учащихся.

Важным аспектом исследования также является выявление потенциальных препятствий и трудностей при внедрении лабораторных экспериментов в учебный процесс.

В учебных программах по математике и физике в средней школе обсуждается вопрос о согласованности изучения примерных расчетов. В рамках программы седьмого класса физики предлагаются конкретные методические рекомендации по выполнению лабораторных работ и решению задач.

Ключевые слова: лабораторные работы, примерные расчеты, доверительный интервал, погрешности измерений, лабораторные работы, физика.

Кіріспе

Физиканы үйрену, сөзсіз, қоршаған әлемді ашуға және түсінуге толы қызықты және қызықты саяхат болуы мүмкін. Алайда, кез-келген оқу процесі сияқты, бұл пәнді барлық оқушылар үшін қызықты және қол жетімді ету қиынға соғады. Дәл осы тұрғыда зертханалық эксперименттер арқылы физикаға деген қызығушылықты арттыру оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналады.

Физика – бұл формулалар мен теориялардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар айналамыздағы әлемді түсінудің таңғажайып тәсілі. Алайда, көбінесе абстрактілі ұғымдармен, математикалық өрнектермен бетпе-бет келгенде, мектеп оқушылары қызығушылық пен құмарлықты жоғалтуы мүмкін. Сондықтан белсендіру немесе басқаша айтқанда, физикаға деген қызығушылықты ояту мұғалімдер үшін маңызды міндетке айналады [1].

Физика – бұл табиғи құбылыстардың жалпы заңдылықтарын зерттейтін және табиғатты танудың әртүрлі деңгейлерінде әлемді қабылдаудың негізін құрайтын іргелі ғылым. Ол бақылау, өлшеу және эксперимент сияқты физикалық танымның негізгі әдістерін қолдана отырып, әлемнің жаратылыстану-ғылыми бейнесінің жалпы негіздемесін ұсынады [2]. Фокус өлшемдерге бағытталған, өйткені әртүрлі физикалық шамаларды өлшеу дағдыларын дамыту, нәтижелер мен қорытындыларды жалпылау және әртүрлі өлшеу әдістерімен танысу негізгі мектептегі физика курсының маңызды міндеттерін білдіреді.

Физикалық шаманы өлшеу оны кейбір өлшеммен, салыстыру үлгісімен, техникалық құралдарды қолдана отырып салыстыру екені белгілі [3]. Мұндай құралдар бұл өлшемді сақтайды немесе физикалық шаманың тиісті шкаласын шығарады. Әлбетте, іс жүзінде бірде-бір өлшем және бірде-бір өлшеу құралы дәл емес, өлшеу процесіне кейбір дәлсіздіктер мен қателіктер енгізеді. Нәтижесінде алынған практикалық өлшемдер физикалық шаманың шамамен алынған мәндерін ғана білдіреді.

Әдетте, мектептегі физика бойынша тапсырмалар мен зертханалық жұмыстар физикалық шамаларды өлшеу нәтижелерін қамтиды, олар әртүрлі оқулық кестелерінде де берілген. Осылайша, жетінші сыныпта физиканы оқи бастаған оқушылар тек жуықтау мәндерімен ғана емес, сонымен қатар осы жуықтау мәндері басым болатын ортаға енеді. Мәселе мынада, олардың шамамен сипатын қалай ескеру керек және бұл мүлдем жасалуы керек пе?

Математика курсына 5-сыныптан бастап оқушыларға шамамен алынған мәндермен, соның ішінде өлшеу нәтижелерімен жұмыс істеу шамамен есептеу ережелерін қолдануды қажет ететіндігі туралы түсінік қалыптасады. Осылайша, бұл тұжырымдама физика курсына өзінің логикалық жалғасын таба алады және табуы керек.

Практикалық өлшеулер нәтижелерінің шамамен алынған сипаты туралы қолданыстағы оқулықтарда және олардың алдындағы оқулықтарда [4, 16-б.] айтылады. Алайда, өкінішке орай, бұл материалдар оқушылардың тапсырмаларды шешуде және зертханалық жұмыстарды орындауда осы тұжырымдаманы біріктіру жолдарын ашпайды. Сол сияқты практикалық өлшеу нәтижелерін өңдеуге арналған нұсқаулықтар мен оқулықтар болғанымен, олар негізгі мектеп оқушыларының аудиториясын қамтымайды. Бұл салада тек жетінші сынып оқушылары үшін ғана емес, сонымен қатар басқа бастауыш сынып оқушылары үшін де нақты ұсыныстардың болмауы, біздің ойымызша, физиканы оқытуға негізделген мектеп математика курсына пысықталған тұжырымдамалардың болмауына байланысты [1, 194-б.; 5, 23-б.]. Нақтырақ айтсақ, бұл шамамен есептеулерді зерттеуге

қатысты әдістемелік жүйенің жетілмегендігі туралы. Бұл мәселенің маңыздылығы З.И. Злепқан [3] мақаласында атап көрсетілген және педагогикалық эксперименттің нәтижелерінен туындайтын оны шешуге арналған ұсыныстар мақалада келтірілген [6, 10-б.].

Зерттеудің мақсаты – физика сабақтарында зертханалық эксперименттерді қолдану негізінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын ояту.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Физика сабақтарында зертханалық эксперименттерді қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырудың, оқуды тереңірек, практикалық және қызықты етудің тиімді әдісі болады. Яғни зертханалық эксперименттер физикадағы оқу процесінің ажырамас бөлігі, олар оқушыларға физикалық құбылыстар мен процестерді өз бетінше зерттеуге, оларды байқауға және қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Зертханалық эксперименттер оқушылардың танымдық белсенділігін, олардың пәнге деген қызығушылығын, ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді [4, 3-б.; 9].

Зертханалық эксперименттерді ұйымдастырған кезде келесі әдістер мен тәсілдерді қолдану қажет:

- Оқытудың белсенді әдістері оқушыларға зертханалық эксперименттің белсенді қатысушылары болуға мүмкіндік береді. Олар оқушылардың экспериментке деген қызығушылығын арттырады және оны тиімдірек етеді.

- Оқытудың заманауи техникалық құралдары зертханалық экспериментті көрнекі және қызықты етуге мүмкіндік береді.

- Жобалық іс-әрекет оқушыларға алған білімдері мен дағдыларын нақты мәселелерді шешуде қолдануға мүмкіндік береді.

Зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру – бұл практикалық тәжірибелерді қолдана отырып, физикалық құбылыстарды зерттеуге оқушылардың назарын аударуға бағытталған білім берудегі әдістемелік тәсіл. Бұл теориялық тұжырымдама оқушылар сабаққа белсенді қатысып, эксперименттерді өздері жүргізген кезде оқу процесі тиімдірек болады деген идеяға негізделген.

Қызығушылықты арттырудың негізгі идеясы – оқу процесін мектеп оқушылары үшін қызықты және қолжетімді ету. Дәрістер мен оқулықтар арқылы білім берудің дәстүрлі әдісінің орнына практикалық тәжірибеге баса назар аударылады. Зертханалық эксперименттер оқушыларға физикалық заңдылықтарды өз бетінше зерттеуге, өлшеулер жүргізуге және тікелей нәтиже алуға бірегей мүмкіндік береді.

Қызықты және түсінікті эксперименттер жүргізу оқушыларға теориялық аспектілерді іс жүзінде көріп қана қоймай, сонымен қатар оқу процесінің белсенді қатысушылары ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Бұл тақырыптың айналасында жағымды эмоционалды орта жасайды, бұл өз кезегінде материалды жақсы игеруге және физикаға деген қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Бұл теорияның негізгі элементтерінің бірі – қолайлы зертханалық эксперименттерді таңдау. Эксперименттер тек оқу ғана емес, сонымен қатар қызықты болуы керек. Оқушыларға жабдықты өздері орнатуға және өзгерістерді бақылауға мүмкіндік беретін қарапайым, бірақ сонымен бірге көрнекі тәжірибелер көбірек назар аударады.

Тәжірибелерге практикалық қатысу тағы бір маңызды аспект болып табылады. Оқушылардың өздері өлшеу жүргізіп, деректерді талдап, нәтижелерін тіркеген кезде олар материалмен белсенді әрекеттеседі. Бұл жабдықпен жұмыс істеу дағдыларын дамытып қана қоймай, себеп-салдарлық байланыстарды түсінуді қалыптастырады.

Эксперимент нәтижелерін талқылау қызығушылықты арттыру процесінде де шешуші рөл атқарады. Мұғалімнің ойлауды ынталандыруға бағытталған сұрақтары оқушыларға

құбылыстардың мәніне тереңірек еруге мүмкіндік береді. Бұл диалог пен ынтымақтастық атмосферасын қалыптастырады, бұл білімді жақсы игеруге ықпал етеді.

Зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру мұғалімдер үшін маңызды міндет болып табылады. Жаратылыстану ғылымдарының бір бөлігі бола отырып, Физика көптеген оқушылар үшін қиын және түсінуі де қиын болуы мүмкін. Дегенмен, зертханалық эксперименттерді пайдалану оқу процесін жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар оны қызықты және есте қаларлық етеді. Физика сабақтарын қызықты әрі қолжетімді еруге көмектесетін әдістемені толығырақ қарастырайық.

Зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттырудың қарапайым қадамдары:

1. Қызықты эксперименттерді таңдау:

Таңқаларлық және қызығушылық тудыруы мүмкін эксперименттерді қолданыңыз. Мысалы, энергияның сақталу заңдарын немесе магнит өрісінің әсерін көрсету.

2. Практикалық қатысу:

Оқушыларға эксперименттерді өздері жасауға мүмкіндік беріңіз. Белсенді қатысу сияқты қызығушылық тудыратын ештеңе жоқ. Оларға физикалық құбылыстарды «қолдарымен» сезінуге және көруге мүмкіндік беріңіз.

3. Нәтижелерді талқылау:

Әр эксперименттен кейін нәтижелерді талқылаңыз. Оқушылардан неге бұл немесе басқа құбылыс болғанын сұраңыз және оларға өз ойларымен бөлісуге мүмкіндік беріңіз.

4. Нақты өмірмен байланыс:

Физиканың күнделікті өмірде қалай қолданылатынын көрсетіңіз. Мысалы, физика принциптері гаджеттердің, автомобильдердің немесе тіпті ас үй құрылғыларының жұмысының негізінде қалай жатқанын түсіндіріңіз.

5. Шығармашылық тапсырмалар:

Оқушыларға тәжірибе жасауға және өз тәжірибелерін жасауға мүмкіндік беріңіз. Бұл оларды рефлексия мен зерттеуге итермелеуі мүмкін.

6. Технологияны қолдану:

Физикалық процестерді модельдеу үшін компьютерлік бағдарламалар сияқты заманауи технологияларды енгізіңіз. Бұл қызықты ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік болуы мүмкін.

7. Топтық жұмыс:

Топтық жұмысты ынталандырыңыз. Сыныптастармен өзара әрекеттесу сабақтарды қызықты етіп, тәжірибені байыта алады.

8. Эмоционалды қатысу:

Оқушыларға өз әсерлерімен бөлісуге мүмкіндік беріңіз. Физика қалай қызықты және көңілді болатынын атап өтіңіз.

9. Тұрақты мотивация:

Белсенді қатысқаны үшін мадақтау және марапат жүйесін құрыңыз. Мотивация оқуда маңызды рөл атқарады, сондықтан оқушылардың қызығушылығын шағын сыйлықтар немесе жақсы нәтижелер үшін ынталандыру арқылы арттырыңыз.

10. Білімді Практикалық Қолдану:

Зертханалық эксперименттер арқылы алынған білімнің практикалық қолданылуына баса назар аударыңыз. Физика болашақ кәсіби өмірде қалай пайдалы болатынын көрсетіңіз.

Зертханалық эксперименттер арқылы физикаға қызығушылықты арттыру мұқият жоспарлауды және оқушылардың қажеттіліктеріне назар аударуды қажет етеді. Оқытудың белсенді, практикалық әдістері балаларға физика әлемін жақсы түсінуге және қызығушылық танытуына көмектеседі.

Талдау мен нәтижелер

Шамамен есептеулерді зерттеудің ұсынылған әдістемесі 5-сыныптан бастап негізгі мектепте шектеу әдісін қолдану тұжырымдамасына негізделген. 6-сыныпты аяқтағаннан кейін оқушылар келесі нәтижелерге қол жеткізуі керек:

- Жуықтау мәндерін тану және мысалдар келтіру, оларды екілік теңсіздіктер түрінде жазу және оқу, сондай-ақ координаталық сәуледе және түзуде жуықтау мәндерін табу және сәйкес белгілеу дағдылары.

- Жуықтау мәнінің дәлдікке жақындық дәрежесін талдау, бірнеше жуықтау мәндерін салыстыру және кейбір жағдайларда оларды табу.

- Шамамен мәндерді қосу, азайту, көбейту және бөлу дағдыларын меңгеру.

7-сыныптың басында оқушылар жақын білімнің негізгі көздері туралы идеяларды жүйелеп, олардың жазылуымен шартты теңдік түрінде танысуы керек. Әрі қарай, 7-сынып ішінде оқушылар жақын мәндерді бүтін көрсеткішпен дәрежеге көтеру дағдыларын меңгереді [7]. Осы кезеңде олар дәлдік пен салыстырмалы дәлдік сияқты жуықтау мәндерінің сандық және сапалық сипаттамалары ұғымымен танысады. Олар сондай-ақ математикадағы практикалық және қолданбалы есептерді, соның ішінде оқу әдебиеттеріндегі қателер деп аталатын абсолютті және салыстырмалы қатені шешуде осы сипаттамаларды табу және қолдану қабілетін дамытады.

Практикалық өлшеулердің нәтижелерін орналастыру тәсілі, оларды жуықтау мәндерінің қайнар көздерінің бірі ретінде қарастырады және оларды қос теңсіздіктер мен шартты теңдіктер түрінде жазады, физика бойынша оқу-әдістемелік әдебиеттерде келтірілген тұжырымдарға сәйкес келеді. Өлшеу нәтижесі физикалық шаманың шынайы мәнін бағалау болып табылады. Бұл тұрғыда шын мәнінің өзі де, оның қателігі де әдетте сенімділік интервалымен сипатталады, оның шегінде физикалық шаманың шын мәні белгілі бір сенімділікпен болады.

Жүйелік, кездейсоқ, әдістемелік, аспаптық және басқалар сияқты практикалық өлшеу процесінде қателіктердің барлық түрлерін есепке алу метрологияда зерттелетін күрделі процесс болып табылады.

7-сыныпта оқу барысында мектеп математика курсына дәлдік деп те аталатын абсолютті қатенің шекті мәні ретінде оқушылар өлшеу үшін пайдаланылатын аспаптың бөлу бағасының мәнін, ал цифрлық санақ аспаптары үшін индикатордың соңғы цифрлық разрядының жартысын оңайлатылған түрде қабылдайды [2].

Осындай ойларға сүйене отырып, 7-сынып оқушылары зертханалық жұмыстарды орындау кезінде практикалық өлшеулерден алынған физикалық шамалар мәндерінің шамамен сипатын қалай ескеруі керек екендігі туралы мысалдар келтірілген. Мысалдар қолданыстағы оқулықтардан алынған [5].

Бұл зертханалық жұмыстар Түркістан облысы, Төле би мектебінің 7 «А» сынып оқушыларымен жүргізілді. Зертханалық эксперименттерді қолдану физикаға деген қызығушылыққа қаншалықты әсер ететінін білу үшін біз оқушылардың екі тобының оқу жетістіктерін қарастырдық:

1-топ. Физика сабақтарында зертханалық жұмыстарды пайдаланбаған оқушылар (10 оқушы).

2-топ. Физика сабақтарында зертханалық жұмыстарды пайдаланған оқушылар (11 оқушы).

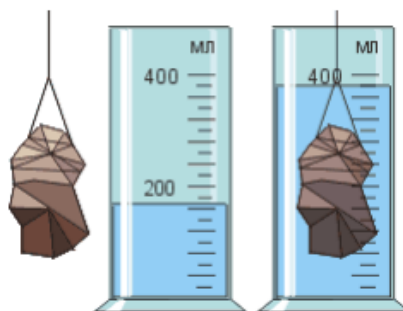
Зерттеуге сыныптағы барлық 21 оқушы қатысып, өз нәтижелерімен бөлісті. Зерттеу барысында оқушылар алған нәтиженің орташа мәні көрсетілді. Зертханалық жұмыс келесідей тақырыптарды қамтыды:

Зертханалық жұмыс тақырыбы:

Мұғалім оқушыларды тақырыпқа енгізеді, зертханалық жұмыстың мақсатын түсіндіреді, қажетті жабдықтар туралы ақпарат береді және қатты денелердің көлемін өлшеу бойынша тиісті теориялық ақпарат береді.

Бірінші тақырып: тұрақты емес геометриялық пішінді денелердің көлемін анықтау

1. Оқушылар әртүрлі бөлу бағалары бар өлшеуіш цилиндрлерді қолдана отырып, екі түрлі тұрақты геометриялық денелердің көлемін өлшейді (1-суретті қараңыз). Содан кейін олар өлшеу нәтижелерін тиісті кестеге жазады (1-кестені қараңыз).

1-сурет – Денелердің көлемін анықтау

1-кесте – Өткізілген тәжірибе нәтижесі

Өлшеуіш цилиндр	Судың бастапқы көлемі, мл	Судың және дененің көлемі, мл	V_1 және V_2 көлем айырмасы	Дене көлемі V
20 мл	$150 \leq V_1 \leq 170$	$370 \leq V_2 \leq 390$	$190 \leq V \leq 230$	$V = 220 \pm 20$ мл
1 мл	$38 \leq V_1^* \leq 39$	$47 \leq V_2^* \leq 48$	$7 \leq V^* \leq 9$	$V^* = 9 \pm 1$ мл

2. 1-кестедегі соңғы екі бағанды толтыру үшін оқушыларға қосымша есептеулер жүргізеді. Олар 5-6 сыныптарда математиканы оқу барысында тиісті ережелер мен схемалар бойынша осындай есептеу дағдыларын үйренді [8].

3. Оқушылар 1-кестені толтырғаннан кейін мұғалім олардың назарын практикалық өлшеулердің нәтижелерін қоса алғанда, шамамен алынған мәндер бойынша операцияларды орындау барысында қателерді жинақтау процесіне аударады:

$$V_1 = 170 \text{ мл} \pm 10 \text{ мл} = \pm 1 \text{ мл}$$

$$V_2 = 390 \text{ мл} \pm 10 \text{ мл} = \pm 2 \text{ мл}$$

$$V = 220 \text{ мл} \pm 20 \text{ мл}$$

Бұл орта мектепте қателік шегі әдісін ықтимал зерттеуге және қолдануға кіріспе бола алады (Біздің зерттеулеріміз тек негізгі мектеппен шектеледі).

Екінші кезең: тұрақты геометриялық пішінді денелердің көлемін өлшеу

4. Оқушылар әртүрлі өлшеуіш цилиндрлерді (бөлу бағасы 20 мл және 1 мл) пайдалана отырып, бірдей денелердің көлемін тұрақты геометриялық пішінде (тікбұрышты параллелепипед пен цилиндр) өлшейді.

5. Оқушылар сызғышты қолдана отырып, бірдей геометриялық пішінді денелердің көлемін (тікбұрышты параллелепипед пен цилиндр) анықтайды және өлшеу нәтижелерін 3-4 кестелерде жазады.

6. 2 және 3-кестелердің соңғы бағандарын толтыру кезінде оқушыларға жуықталған мәндердің шекараларын дөңгелектеу ережелерін еске салу ұсынылады [8].

7. Оқушылар әрбір тұрақты геометриялық дене үшін алынған барлық өлшеу нәтижелерін бөлек кестелерге жазады (5-кесте).

8. Зертханалық жұмысты орындау барысында оқушылар әртүрлі нәтижелерге қол жеткізеді, оларды салыстыру және талдау қажет.

9. Бірдей физикалық шаманы өлшеу нәтижелерін салыстыру кезінде оқушылар келесі ережені басшылыққа алады: сенімділік аралықтары қиылысқан жағдайда нәтижелер арасындағы айырмашылық шамалы және өлшемдер келісілген болып саналады. Әйтпесе, егер аралықтар қиылыспаса, айырмашылық айтарлықтай деп саналады және өлшеу нәтижелері сәйкес келмейді деп айтуға болады.

2-кесте – Бірдей геометриялық пішінді денелердің көлемі

Өлшенген дене	Өлшеуіш цилиндр	Судың бастапқы көлемі V_1 , мл	Судың және дененің көлемі, мл	V_1 және V_2 көлем айырмасы	Дене көлемі V
Параллелепипед	20 мл	$310 \leq V_1 \leq 330$	$330 \leq V_2 \leq 350$	$0 \leq V \leq 30$	$V = 25 \pm 25$ мл
	1 мл	$13 \leq V_1 \leq 14$	$28 \leq V_2 \leq 29$	$10 \leq V \leq 12$	$V = 11 \pm 1$ мл
Цилиндр	20 мл	$320 \leq V_1 \leq 340$	$350 \leq V_2 \leq 370$	$10 \leq V \leq 50$	$V = 30 \pm 20$ мл
	1 мл	$10 \leq V_1 \leq 11$	$39 \leq V_2 \leq 40$	$18 \leq V \leq 20$	$V = 19 \pm 1$ мл

3-кесте – Бірдей геометриялық пішінді денелердің өлшеу нәтижелері (параллелепипед)

Өлшенген дене	Дене ұзындығы l , см	Дененің ені d , см	Дененің биіктігі h , см	Дене көлемі V , см ³ (қос теңсіздік түрінде)	Дене көлемі V , см ³ (шартты теңдік түрінде)
Параллелепипед	$2,5 \leq l \leq 2,6$	$2,5 \leq d \leq 2,6$	$3,5 \leq h \leq 3,9$	$21,875 \leq V \leq 26,364$	$V = 16,62 \pm 2,1$ мл

4-кесте – Бірдей геометриялық пішінді денелердің өлшеу нәтижелері (цилиндр)

Өлшенетін дене	Радиус R , см	Биіктігі h , см	Дене көлемі V , см ³ (қос теңсіздік түрінде)	Дене көлемі V , см ³ (шартты теңдік түрінде)
Цилиндр	$1,2 \leq R \leq 1,3$	$4,0 \leq h \leq 4,1$	$28,26 \leq V \leq 32,96$	$V = 30,61 \pm 35,2$ мл

5-кесте – Әрбір тұрақты геометриялық дене үшін алынған барлық өлшеу нәтижелері

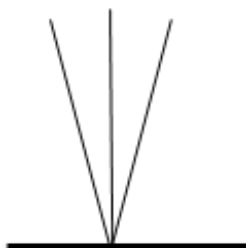
Өлшеу құралы	Өлшеуіш цилиндр бөлімдері	Параллелепипед	Цилиндр
Өлшеуіш цилиндр	20 мл	$V = 20 \pm 20$ мл	$V = 30 \pm 20$ мл
Өлшеуіш цилиндр	1 мл	$V = 15 \pm 1$ мл	$V = 29 \pm 1$ мл
Линейка	0,1 см	$V = 16,62 \pm 1,02$ см ³	$V = 30,61 \pm 2,35$ см ³

10. Оқушылар өз өлшемдерінің сенімділік аралықтарын координаталық сызықта көрсетеді (2-сурет) және олар өзара келісілген деген қорытындыға келеді.

11. Қолданыстағы оқулықтардың бірінде ұсынылған әдістемеге сәйкес жүргізілген эксперимент нәтижелеріне талдау жүргізу ұсынылады [7]. Атап айтқанда, қатты денелердің көлемін өлшеудің әртүрлі әдістерін талдау; осы әдістердің қайсысы әмбебап екенін және неге екенін анықтау; алынған мәліметтердің дәлдігіне қандай факторлар әсер ететінін зерттеу.

Зертханалық жұмыстың тақырыбы: жалпақ айна көмегімен жарықтың шағылысу заңдылықтарын зерттеу. Мұғалім оқушыларды тақырыпқа енгізеді, жұмыстың мақсатын түсіндіреді, қажетті жабдықтар мен тиісті теориялық аспектілер туралы ақпарат береді.

Жұмыстың барысы: 1. Оқушылар жабдықты (жарықшақ экраны, жалпақ айна, жарық көзі) қағаз парағына орналастырады [1, 200-б.] және жарық сәулесінің түсу нүктесінде сәулелердің (түсетін және шағылысқан) жүруін және айнаға перпендикулярды қоса алғанда, тиісті құрылыстарды орындайды.

2-сурет. Түскен және сынған сәуле мәндерін анықтау

2. Транспортирді қолдана отырып, оқушылар жарықтың түсу бұрыштарын және шағылысуын өлшейді, оларды транспортирдің бөліну бағасын ескере отырып кестеге жазады (6-кесте). Тәжірибе бес рет қайталанады.

3. Әрбір тәжірибе үшін оқушылар түсу бұрышы мен шағылысу бұрышын сәйкестендіреді. Тиісті сенімділік интервалдарының қиылысы туралы ақпарат кестеге енгізіліп, қорытынды жасалады.

Оқушылар эксперимент нәтижелеріне талдау жасайды. Өз бетінше немесе мұғалімнің қолдауымен олар құрылыстарды орындау кезінде кейбір дәлсіздіктер туындауы мүмкін деген қорытындыға келеді, мысалы, жарық сәулесін шын мәнінде кеңірек салу кезіндегі ауытқулар және т.б. Үшінші және төртінші тәжірибелерде мұндай дәлсіздіктер шамалы болды, бұл нәтижелерді келісілген деп санауға мүмкіндік береді. Бесінші тәжірибеде бұл дәлсіздіктер анағұрлым маңызды болды, бұл құрылымдардың өрескел орындалуын көрсетеді [9]. Сондықтан алынған нәтижелерді сақтықпен қарау керек және құрылыстар мен өлшемдерді мұқият орындай отырып, тәжірибені қайталау ұсынылады.

6-кесте – Жарықтың түсуіне жасалған тәжірибе

	Түсу бұрышы, °	Шағылу бұрышы, °	Түсу және шағылу бұрыштарын салыстыру	Қорытынды
1	15°±1°	15°±1°	∠AOB = ∠BOC	Жарықтың шағылысу Заңы орындалады: түсу бұрышы шағылысу бұрышына тең.
2	33°±1°	33°±1°	∠AOB = ∠BOC	
3	53°±1°	54°±1°	∠AOB ≈ ∠BOC	Түсу бұрышы мен шағылысу бұрышы арасындағы айырмашылық аз, сондықтан біз оларды шамамен тең деп санауға болады. Сондықтан жарықтың шағылысу заңы орындалады.
4	42°±1°	43°±1°	∠AOB ≈ ∠BOC	
5	31°±1°	36°±1°	∠AOB ≠ ∠BOC	Түсу бұрышы мен шағылысу бұрышы арасындағы айтарлықтай айырмашылық бар.

Оқушылар 7-сыныпта және негізгі мектептің басқа сыныптарында шешетін физика есептерінде көп жағдайда шамамен алынған мәліметтер қолданады. Зертханалық жұмыс

кезіндегі өлшеу нәтижелерінің айырмашылығы, бұл деректердің шамамен сипаты әрдайым айқын бола бермейтінін растайды. Дәстүр бойынша, мектептегі физика курсында жуықтап есептеудің негізгі әдісі ретінде маңызды сандарды санау ережелерін орналастырған кезде, есептер жуықталған деректердің дәлдігін нақтылауды сирек қамтиды. Физиканы оқуда жуықтау есептеулерінде маңызды рөл атқаратын шекара әдісінің контекстінде есептерде жуықтау мәндерінің дәлдігінің сандық мәні жиі көрсетілуі керек. Негізгі мектепте шамамен есептеулерді зерттеудің ұсынылған әдістемесінің тиімділігін зерттеу кезінде, әсіресе физикалық есептерді шешу кезінде біз тапсырмалардың шарттарын талдап, дәлдік туралы қосымша мәліметтер енгіздік [7].

Зертханалық эксперимент арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыруға ықпал ету:

- Зертханалық жұмыстар оқушылар үшін қызықты және түсінікті құбылыстар мен процестерді зерттеуге бағытталуы керек;

- Оқушыларға зертханалық жұмыстарды таңдауды ұсыну керек, сонда олар өздерін қызықтыратындарды таңдай алады;

- Зертханалық жұмыстар оқушылардың өз бетінше зерттеуін қамтуы тиіс;

- Оқушылар зертханалық жұмыстарды орындау нәтижелері бойынша уақтылы және сапалы кері байланыс алуы тиіс [10].

Оқушылардың физикаға қызығушылығын арттыру үшін зертханалық эксперимент ұйымдастыру бойынша:

- Заманауи техникалық оқыту құралдарын пайдалану зертханалық экспериментті көрнекі және қызықты етуге мүмкіндік береді;

- Жарыс немесе ойын оқушылардың зертханалық жұмыстарды орындауға деген ынтасын арттыруға көмектеседі;

- Шығармашылық тапсырмалар оқушыларға өз қабілеттерін көрсетуге және шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді [11].

Зертханалық экспериментті ұйымдастыру:

- Оқытудың белсенді әдістері оқушыларға зертханалық эксперименттің белсенді қатысушылары болуға мүмкіндік береді;

- Оқытудың заманауи техникалық құралдары Зертханалық экспериментті көрнекі және қызықты етуге мүмкіндік береді;

- Жобалық қызмет оқушыларға алған білімдері мен дағдыларын нақты мәселелерді шешуде қолдануға мүмкіндік береді [12].

Зертханалық эксперимент арқылы оқушыларды біз төмендегідей бағаладық:

Білім: біз зерттеу барысында зерттелген тақырыптар бойынша оқушылардың білімін тексердік.

Түсіну: біз оқушылардың физикалық ұғымдар мен заңдарды қаншалықты жақсы түсінетінін бағаладық.

Дағдылар: біз оқушылардың есептерді шешу, эксперименттер жүргізу және деректерді талдау сияқты дағдыларын бағаладық.

Қызығушылық: біз сауалнамалар арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын артқанына көз жеткіздік.

Анықтау үшін статистикалық әдістер қолданылды. Яғни реттілік шкаласы бойынша χ^2 критерийінің (порядковая шкала) статистикасының көмегімен талданды. χ^2 критерийінің статистикалық мәнін (1) формула арқылы есептейміз:

$$\chi^2_{эмп} = N \cdot M \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M} \right)^2}{\frac{n_i}{N} + \frac{m_i}{M}} \quad (1)$$

Мұндағы N, M - бірінші және екінші топ оқушыларының жалпы сандары.

Зертханалық эксперимент арқылы оқушылардан біз төмендегідей нәтиже алдық:

Білім: зертханалық жұмыстарды пайдаланған 2-топ оқушылары 1-топпен салыстырғанда жоғары білім көрсетті.

Түсіну: 2-топта физикалық ұғымдар мен заңдар туралы тереңірек түсінік болды.

Дағдылар: 2-топ оқушылары есептерді шешуде, эксперименттер жүргізуде және деректерді талдауда жақсырақ болды.

Қызығушылық: физикаға деген қызығушылық деңгейі 1 топпен салыстырғанда 2-топта айтарлықтай өсті.

7-кесте – Сауалнаманың (оқушылардың білімі, түсінуі, дағдысы, қызығушылығы) сандық және пайыздық көрсеткіші

Топ	1-топ, бастапқы (10 оқушы)		2-топ, бастапқы (11 оқушы)		1-топ, кейінгі (10 оқушы)		2-топ, кейінгі (11 оқушы)	
	сандық	пайыздық	сандық	пайыздық	сандық	пайыздық	сандық	пайыздық
Жоғары	2	20	2	18,2	3	30	6	54,5
Орта	4	40	4	36,4	5	50	4	36,4
Төмен	4	40	5	45,4	2	20	1	9,1

Қорыта айтқанда, зерттеу физика сабақтарында зертханалық эксперименттерді қолдану оқушылардың білімін, түсінігін, дағдыларын және пәнге қызығушылығын арттырудың тиімді әдісі екенін көрсетті.

Бұл бір ғана зерттеу болды және бұл нәтижелерді растау үшін көбірек зерттеулер жүргізу қажет. Зертханалық жұмыстың тиімділігі эксперименттердің сапасы, мұғалімнің дайындығы және оқушылардың мотивациясы сияқты әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін.

Бұл жұмыстар оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру үшін зертханалық эксперименттерді қолданудың әртүрлі аспектілерін қарастырды. Авторлар зертханалық эксперимент оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың, олардың пәнге деген қызығушылығын дамытудың, ғылыми дүниетанымды қалыптастырудың тиімді құралы екенін атап өткен. Жалпы, физика сабақтарында зертханалық эксперименттерді пайдалану оқушылар үшін оқуды тиімдірек және қызықты ете алатын пайдалы құрал болып табылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру маңызды және тиімді тәсіл деп айтуға болады. Қызықты және қол жетімді эксперименттер жүргізу оқушылардың қызығушылығын оятады, сабақтарды практикалық және есте қаларлық етеді. Оқушылардың белсенді қатысуы үшін жағдай жасау, нәтижелерді талқылау, нақты өмірмен байланысты көрсету және заманауи технологияларды қолдану маңызды. Топтық жұмыс, шығармашылық тапсырмалар және эмоционалды қатысуды қолдау да шешуші рөл атқарады. Білімді үнемі ынталандыру және практикалық қолдануға баса назар аудару оқушылардың физикаға деген қызығушылығын

сақтауға көмектеседі. Бұл тәсіл тек оқуға ғана емес, жалпы ғылымға деген оң көзқарасты қалыптастыруға да ықпал етеді.

Қазіргі білім беруде физика сияқты ғылыми пәндерге оқушылардың қызығушылығын арттыру әдістеріне ерекше назар аударылады. Зертханалық эксперименттер мектеп оқушыларының назарын осы күрделі, бірақ қызықты пәнге аударудың негізгі құралына айналады. Бұл тұрғыда зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру маңызды және тиімді оқыту стратегиясын білдіреді.

Зерттеу көрсеткендей, негізгі мектепте физиканы оқытудың ұсынылған әдістемесі тиімді. Оқушылар осы тәсілді қолдана отырып, өлшеу нәтижелерінің жақын екенін және сенімділік аралығы бар екенін түсінеді. Олар сондай-ақ өлшеу нәтижелерін дұрыс жазуды және деректердің дәйектілігі туралы қорытындыларды бөлу үшін оларды салыстыруды үйренеді. Бұл әдіс эксперимент нәтижелерін талдауға және деректердің дәлдігіне әсер ететін факторларды анықтауға көмектеседі.

Бұл әдісті қолдану оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Олар ғылыми-зерттеу жұмыстарының дағдыларын дамытады, соның ішінде сұрақтар қою, гипотеза жасау, эксперименттер жүргізу және нәтижелерді талдау. Сондай-ақ, жаратылыстану-ғылыми білім беру саласында құзыреттіліктер қалыптасады, онда оқушылар есептерді шешу үшін физикалық құбылыстар туралы білімді қолданады және ақпараттық мәдениет саласында әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу қабілетін дамытады.

Физиканы оқытудағы Әдістеменің тиімділігін арттыру үшін тақырыпты шамамен алынған мәндерді түсіндіруден бастау ұсынылады. Оқушыларға физикалық шамаларды өз бетінше өлшеп, нәтижелерді салыстыра алатындай етіп өлшеу нәтижелерін жазуға және зертханалық жұмыстарды жүргізуге үйрету керек. Зертханалық жұмыстардың нәтижелерін талқылау деректерді талдау дағдыларын дамытуға және өлшеу дәлдігі туралы қорытынды жасауға көмектеседі. Болашақта өлшеу қателіктерін ескере отырып, күрделі мәселелерді шешу үшін техниканы қолдануға болады.

Бұл жұмыс маңызды, өйткені біз мұғалімдер мен оқушыларға физиканы қызықты етуге көмектескіміз келеді. Біз зертханалық жұмыстарды барлығына қолжетімді ету үшін практикалық кеңестер береміз. Біздің идеяларымыз оқушыларға физикаға ынталы болуға және оқуды қызықты шытырман оқиғаға айналдыруға көмектеседі деп үміттенеміз.

Нәтижесінде, бұл зерттеу оқытушылардың әдістемелік арсеналын байыта отырып және оқушылардың зертханалық эксперименттердің практикалық және визуалды компоненті арқылы физика пәніне тұрақты қызығушылық пен оң көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететін білім беру практикасы саласына маңызды үлес болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Генденштейн Л.Е. Физика, 7 кл.: учебник для средних общеобразовательных школ. – Харків: Гімназія, 2007. – 208 с.
2. Shektibayev N., Sarybaeva A.Kh., Turalbayeva A., Anarbayev A.K., Ramankulov Sh. Zh., Turmambekov T.A., Berkimbayev M.O., Batyrbekova A. Zh. A model of the future teachers' professional competence formation in the process of physics teaching // Man In India. – 2017. – V. 97, Iss. 11. – P. 517–529.
3. Ramankulov Sh., Sultanbek M., Berkimbaev K., Meirbekova G., Ussenov S., Zhasuzakova M., Shektibayev N. Didactic Conditions of Implementation of ICT in the Formation of Creativity of Future Teachers of Physics // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No 28. – P. 51–57.
4. Савчук В.П. Обработка результатов измерений. Физическая лаборатория: уч. пособие для студ. вузов. – Одесса: ОНПУ, 2002. – 54 с.
5. Слепкань С.И. К проблеме изучения приближенных вычислений в школе // Математика в школе. – 2006. – №10. – С. 8–10.

6. Коршак Е.В., Ляшенко А.И., Савченко В.Ф. Физика, 7 кл.: учебник для общеобразовательных учебных заведений. – Киев: Перун, 2002. – 168 с.
7. Божинова Ф.Я., Кирюхин М.М., Кирюхина А.А. Физика, 7 класс: учебник. – Харків: Видво «Утро», 2007. – 192 с.
8. Сапожник И.О., Клиндухова В.Н. Приближенные вычисления на уроках математики. – Киев: Школьный мир, 2010. – 128 с.
9. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.fizika.ru/laborant/index.php?theme=01&id=01301> (қаралған күні 15.02.2024)
10. Абрамова Н.В. Использование лабораторных работ для повышения интереса учащихся к изучению физики: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2019. – 180 б.
11. Воробьев А.А. Лабораторный эксперимент в физике как средство повышения интереса учащихся к предмету: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2019. – 208 б.
12. Литвинчук В.А. Использование лабораторного эксперимента для повышения интереса учащихся к изучению физики: дис. ... канд. пед. наук. – Минск, 2019. – 196 б.

REFERENCES

1. Gendenshtein L.E. Fizika, 7 kl.: uchebnik dlia srednih obsheobrazovatelnyh shkol [Physics, 7th grade: textbook for secondary schools]. – Harkiv: Gimnazia, 2007. – 208 s. [in Russian]
2. Shektibayev N., Sarybaeva A.Kh., Turalbayeva A., Anarbayev A.K., Ramankulov Sh.Zh., Turmambekov T.A., Berkimbayev M.O., Batyrbekova A.Zh. A model of the future teachers' professional competence formation in the process of physics teaching // Man In India. – 2017. – V. 97, Iss. 11. – P. 517–529.
3. Ramankulov Sh., Sultanbek M., Berkimbaev K., Meirbekova G., Ussenov S., Zhasuzakova M., Shektibayev N. Didactic Conditions of Implementation of ICT in the Formation of Creativity of Future Teachers of Physics // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No 28. – P. 51–57.
4. Savchuk V.P. Obrabotka rezultatov izmereniy. Fizicheskaia laboratoria: uch. posobie dlia stud. Vuzov [Processing of measurement results. Physical laboratory: a textbook for students. universities]. – Odessa: ONPU, 2002. – 54 s. [in Russian]
5. Slepkan S.I. K probleme izuchenia priblijennyh vychisleniy v shkole [On the problem of studying approximate calculations at school] // Matematika v shkole. – 2006. – №10. – S. 8–10. [in Russian]
6. Korshak E.V., Liashenko A.I., Savchenko V.F. Fizika, 7 kl.: uchebnik dlia obsheobrazovatelnyh uchebnyh zavedeniy [Physics, 7th grade: textbook for general education institutions]. – Kiev: Perun, 2002. – 168 s. [in Russian]
7. Bojinova F.Ia., Kiriuhin M.M., Kiriuhina A.A. Fizika, 7 klass: uchebnik [Physics, 7th grade: textbook]. – Harkiv: Vidvo «Utro», 2007. – 192 s. [in Russian]
8. Sapojnik I.O., Klinduhova V.N. Priblijennye vychislenia na urokah matematiki [Approximate calculations in math lessons]. – Kiev: Shkolnyi mir, 2010. – 128 s. [in Russian]
9. [Electronic resource]. URL: <http://www.fizika.ru/laborant/index.php?theme=01&id=01301> (date of access: 15.02.2024)
10. Abramova N.V. Ispolzovanie laboratornyh rabot dlia povyshenia interesa uchashihsia k izucheniu fiziki: dis. ... kand. ped. nauk. [The use of laboratory work to increase students' interest in the study of physics: dis.]. – М., 2019. – 180 b. [in Russian]
11. Vorobiev A.A. Laboratornyi eksperiment v fizike kak sredstvo povyshenia interesa uchashihsia k predmetu: dis. ... kand. ped. nauk. [Laboratory experiment in physics as a means of increasing students' interest in the subject: dis.]. – М., 2019. – 208 b. [in Russian]
12. Litvinchuk V.A. Ispolzovanie laboratornogo eksperimenta dlia povyshenia interesa uchashihsia k izucheniu fiziki: dis. ... kand. ped. nauk. [Using a laboratory experiment to increase students' interest in studying physics: dis.]. – Минск, 2019. – 196 b. [in Russian]

ӘОЖ 81:37.016; МҒТАР 16.01.45

<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.97>Ш.Т. ЖАНЫСБЕКОВА¹, Г.Т. СЫРЛЫБАЕВА²¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: shayzat.zhanysbekova@mail.ru² филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: gulnara_s.t81@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың прагматикалық құзыреттілігін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері қарастырылады. Прагматикалық құзыреттілік терминінің қалыптасу, зерттеу тарихына шолу жасалады. Осы терминмен жақын, ұқсас терминдерге де тоқталып, отандық және шетелдік лингвист-ғалымдардың, әдіскер-ғалымдардың пікірлеріне, тұжырымдарына талдау жасалады. Оқушылардың прагматикалық құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемесін жасау үшін оның теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтап алу өте маңызды, сол себепті осы мақалада аталған мәселенің лингвистикалық ерекшеліктерін айқындау мақсаты көзделіп отыр.

Мектеп қабырғасында оқушылардың жеке тұлғалық сапасының көрсеткіші олардың әлеуметтену мәртебесінің көрсеткішімен тең екендігі белгілі. Баланың бойында қалыптасатын білім, білік, дағдылардың жиынтығы олардың келешекте өз ортасында дұрыс әрі лайықты әлеуметтенуіне ықпалы зор болмақ. Тілдік, коммуникативтік және прагматикалық құзыреттіліктер арасында тығыз байланыстың болуы оларға ортақ мәселелерді шешуде кешенді әдіс-тәсілдерді қарастыру қажет.

Зерттеу барысында құзыреттілік ұғымының түрлі аспектіде зерттелгені анықталды. Прагматикалық құзыреттіліктің негізгі сипаттары мен көрсеткіштері айқындалып, олардың тілдік ортадағы көріністеріне тұжырымдар келтіріледі.

Тіл білімінің салаларында қалыптасып жатқан жаңа үрдістердің прагматикалық құзыреттілікті қалыптастыруда тигізер ықпалы да қарастырылады. Авторлар қазақ тілін оқытуда қолдануға болатын әдіс-тәсілдердің де бірқатар түрлеріне тоқталады. Жалпы прагматикалық құзыреттіліктің қалыптасуына ықпал ететін тілдік шешімдерді іздестіруге талпыныс жасалады.

Кілт сөздер: тілдік құзыреттілік, прагматикалық құзыреттілік, сыни ойлау, оқушылар, қазақ тілі, тіл білімінің салалары, прагматика.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жанысбекова Ш.Т., Сырлыбаева Г.Т. Оқушылардың прагматикалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №3 (133). – Б. 342–352. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.97>

*Cite us correctly:

Janysbekova Sh.T., Syrlybaeva G.T. Oqushylardyn pragmatikalıyq quzyrettiliklerin qalyptastyrudyn lingvistikalıyq negizderi [Linguistic Basics of the Formation of Students' Pragmatic Competence] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2024. – №3 (133). – B. 342–352. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.97>

Мақаланың редакцияға түскен күні 24.01.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

Sh.T. Zhanysbekova¹, G.T. Syrlybayeva²

*¹PhD Doctoral Student of Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: shayzat.zhanysbekova@mail.ru*

*²Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor
of the Zhetysu University named after Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: gulnara_s.t81@mail.ru*

Linguistic Basics of the Formation of Students' Pragmatic Competence

Abstract. This article discusses the linguistic foundations of the formation of pragmatic competence of students. A review of the history of the formation and study of the term “pragmatic competence” is provided. Similar and related terms with this term are also analyzed, as well as the views and conclusions of domestic and foreign linguists, methodologists, and scholars. To develop a methodology for the formation of pragmatic competence of students, it is crucial to find out its theoretical and methodological foundations; therefore the purpose of this article is to identify the linguistic features of this issue.

It is known that the indicator of the personal quality of schoolchildren is equivalent to the indicator of their socialization. The totality of the knowledge, skills, and abilities formed in a child will have a significant influence on their correct and appropriate socialization within their environment in the future. The existence of a close relationship between linguistic, communicative, and pragmatic competencies requires the use of complex methods in solving their common tasks.

The study found that the concept of competence has been studied from different perspectives. The main characteristics and indicators of pragmatic competence are established, as well as the concepts of their manifestations in the language environment are presented.

The influence of new trends in the field of linguistics on the formation of pragmatic competence is also considered. Several methods that can be used when teaching the Kazakh language are examined. An attempt has been made to find language solutions that contribute to the development of pragmatic competence.

Keywords: language competence, pragmatic competence, critical thinking, students, Kazakh language, sections of linguistics, pragmatics.

Ш.Т. Жанысбекова¹, Г.Т. Сырлыбаева²

*¹PhD докторант Жетысуского университета имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: shayzat.zhanysbekova@mail.ru*

*²кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора
Жетысуского университета имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: gulnara_s.t81@mail.ru*

Лингвистические основы формирования прагматической компетенции учеников

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические основы формирования прагматической компетентности учащихся. Сделан обзор истории формирования и исследования термина прагматическая компетенция. Рассматриваются близкие и похожие термины, а также анализируются взгляды и выводы отечественных и зарубежных ученых лингвистов и методистов. Для разработки методики формирования прагматической компетенции учеников очень важно выяснить ее теоретико-методологические основы, поэтому целью данной статьи является выявление лингвистических особенностей данной проблемы.

Известно, что показатель личностных качеств учащихся в школе равен показателю их социального статуса. Совокупность сформированных у ребенка знаний, умений и навыков

будет способствовать правильной и достойной социализации в своей среде в будущем. Наличие тесной связи между языковой, коммуникативной и прагматической компетенциями предполагает рассмотрение комплексных методов и подходов к решению их общих проблем.

В ходе исследования было установлено, что понятие компетенции изучалось в разных аспектах. Определены основные характеристики и показатели прагматической компетентности, а также представлены концепции об их проявлениях в языковой среде.

Также было рассмотрено влияние новых тенденций в области языкознания на формирование прагматической компетенции. Авторы также остановились на ряде методов, которые можно использовать при обучении казахскому языку. Предпринята попытка поиска языковых решений, способствующих формированию прагматической компетенции.

Ключевые слова: языковая компетенция, прагматическая компетенция, критическое мышление, ученики, казахский язык, разделы языкознания, прагматика.

Кіріспе

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесі білім алушылардың бойында табылуы тиіс негізгі білім сапасы мен дағдылар жүйесін, құзыреттіліктер қатарын саралап, қайта бағалау, қайта құрастыру, қайта жаңғырту, яғни үлкен өзгерістер (трансформациялар) жасау кезеңінде тұр. Осы тұста отандық тілші ғалымдардың, педагог-ғалымдардың, әдіскерлердің, ЖОО оқытушылары мен мектеп мұғалімдері алдында ақпараттар легін дұрыс саралай алатын, өзіндік пікірі бар, пікірін дұрыс жеткізе алатын, қоғамда өз орнын дұрыс таба алатын, толыққанды сауатты тұлғаларды даярлау мәселесі өзектеле түспек. Жалпы білім алушылардың білім сапасының іс-әрекет барысында қабілеттілігін көрсете алу мүмкіндігі оның құзыреттілігінің бірден-бір көрсеткіші деп айтсақ қателеспейміз. Білімнің қай саласы болса да оның нәтижелерін іс-әрекет барысында көрініс табуы осы терминнің төңірегінде өрбиді. Себебі қазір санға емес сапаға, нәтижеге басымдық беріледі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен де қымбат» мақаласында былай деп айтқан болатын: «Қазіргі пандемия және соның салдарынан туындаған дағдарыс бүкіл әлемнің бұрын болмаған жаңа сынақтармен бетпе-бет келіп отырғанын анық көрсетті. Экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, биологиялық және басқа да қатерлерге қоса, жер жүзіне жағымсыз идеологиялық вирустар да жайылып келеді. Жаһандану кезінде ел жат жұрттың ықпалына бейсаналы түрде ілесіп кеткенін аңғармайды. Басқаша айтқанда, мәжбүрліктен емес, санасының улануы арқылы өз еркімен торға түседі. Сондықтан, жаңа заманның *жақсы-жаманын екшеп, артықшылықтарын бойға сіңірумен қатар, тамырымызды берік сақтауымыз қажет*. Ұлттық болмысымыздан, төл мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізден ажырап қалмау – барлық өркениеттер мидай араласқан аласапыранда жұтылып кетпеудің бірден бір кепілі» [1]. Яғни бұл мәселе өміріміздің барлық саласында өзекті екендігін түсіндіреді. Бұл салалардың ішінде білім беру саласында таза, сапалы ақпараттарды тани алатын, түрлі сындарлы жағдаяттардан төте, дұрыс жол таба білетін көзі ашық азаматтарды тәрбиелеп, өсірудің маңыздылығы бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Әрбір ұлттың болмысы оның тілінде, әдебиетінде, тарихында, ділінде, дінде, мәдениетінде, салт-дәстүрінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратыны бәрімізге белгілі. Сондықтан қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың бойында түрлі құзыреттіліктерді қалыптастыруды ғылыми тұрғыда зерделеу, оның әдістемелік жүйесін жасау тіл мамандарының басты мақсаттарының бірі болмақ.

Бүгінгі педагогика ғылымында «*құзыреттілік*» ұғымы негізгі ұғымдардың бірі болып отыр. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде бұл терминге қатысты берілген түсініктемелер алуан түрлі екендігін байқаймыз. «Құзыреттілік» деген терминді ғылыми айналымға алғаш енгізген американдық лингвист-ғалым Ноэм Хомский болатын [2]. Н. Хомский

құзыреттілікті адамның белгілі бір іс-әрекетті орындай алу қабілетіне қатысты қолдануды ұсынған еді. Сондай-ақ бұл терминді сөйлеу әрекетімен тікелей байланысты қолдануды мақұлдайды. «Құзыретті сөйлеуші (тыңдаушы)» тіркесін сөйлеу кезінде бірнеше нұсқада сөйлей білетін, сөздік қоры мол адамдарға қолдану керектігін айтқан болатын. Атап өтейік, Ноэм Хомский – тіл маманы. Яғни тілдік құзыреттіліктің теориялық негіздерін қалауға үлес қосушы деп сенімді айтамыз.

Ғалымдардың берген анықтамасына сүйенер болсақ, құзыреттілік – оқушының іс-әрекетінде көрінетін білім сапасының көрсеткіші, білім, білік, дағдылардың жиынтығы құзыреттілікті құрайтынын да айтады. Жалпы құзыреттілік алынған, игерілген білім, біліктің барлығын өмірдің түрлі жағдаяттарында дұрыс әрі тиімді қолдана алу қабілеттілігін білдірсе керек. Оқушылардың бойында қалыптасатын негізгі құзыреттіліктерді саралай келе, оның ішінде коммуникативтік құзыреттілікпен егіз ұғымдағы прагматикалық құзыреттілік терминін зерделеу біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі нысаны болып отыр. Себебі прагматикалық құзыреттіліктің табиғаты басқа құзыреттіліктермен салыстырғанда ерекше, өзгеше. Сонымен қатар, ҚР ғылым және білім саласындағы басым бағыттарының бірі бәсекеге қабілетті адам капиталын қалыптастыру болып отыр. Сол себепті білім беру мазмұны да жаңартылып жатыр. Жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі күтілетін нәтиже – білім алушылардың білімді тек игеріп қана қоймай оны іске асыруға, қолдануға қабілетті болуымен тікелей сипатталады. Сонымен бірге білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіру маңыздылығы өзектеліп отыр. Білім алушылардың сыни ойлауын сәтті әрі нәтижелі дамыту арқылы прагматикалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға болатынын тіл мамандары өз еңбектерінде жиі айтып келеді. Бұл туралы мақаланың келесі бөлімінде айтатын боламыз.

Прагматика терминінің тіл білімінде қолданылуына тоқталайық. «Тіл білімінің терминдерінің сөздігінде» прагматикаға мынадай анықтама беріледі: «Прагматика (грек. *pragma*, ілік септікте *pragmatos* іс, әрекет) – семантика мен тіл білімінің тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. Прагматика терминін ХХ ғ. 30-жылдарында семиотиканың бір бөлімі түрінде Ч.У. Моррис енгізген. Ол семиотиканы таңбалардың объектіге қатынасын зерттейтін синтактика және сөйлеушілердің таңбаларға қатынасын зерттейтін прагматика деп екіге бөлген. Прагматиканың лингвистикалық зерттеу саласына айналуы Ч.С. Пирстың идеясымен байланысты сөйлеу актілері жайындағы логика филологиялық (Дж.Р.Серл, З. Вендлер, т.б.) және прагматикалық теориялардың (П. Грайс, Л. Линский, Серл, П.Ф. Стросон, т.б.) ықпалымен 60–70-жж. басталды. Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді. Сөйлеушілердің қарым-қатынасы үстінде тілдің қолданылуы мен прагматикалық қызметін біріктіре отырып, прагматика риторика, стилистика, сөйлеу теориясы мен типологиясы, стильдердің қарым-қатынастық және функционалдық теориялары, социолінгвистика, психолінгвистика және т.б. көптеген салаларға қатысты проблемаларды қамтиды» [3, 220–221-бб.]. Яғни сөздікте көрсетілген ақпаратқа сүйенсек, тілдің толық моделі тек семантикалық жағынан ғана емес, оның қызметі прагматикалық жағынан да қарастырылуы өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап өзектеле бастаған екен. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, прагматика ұғымы лингвистиканың барлық қабаттарын қамтитын термин болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Жалпы тілдік оқыту, тілдік пәндерді оқыту үдерісінде еңбек етіп жүрген теоретик-ғалымдар мен әдіскер-ғалымдардың ғылыми ізденістерімен танысу барысында түрлі зерттеу әдістерін қолданғанын байқадық.

Шетелдік және отандық зерттеуші-ғалымдардың бірқатары прагматикалық құзыреттілікті прагмалингвистикалық құзыреттілікпен тең қарастырады. Айырмашылық тек атауында деп есептейді. Десек те, прагматикалық құзыреттіліктің мектеп оқушылары бойында қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктері бар екендігін ескеруіміз керек деп ойлаймыз. Ең алдымен прагматикалық құзыреттіліктің негізгі сипаттарын, оған қатысты ұғымдар туралы зерттеулерге, тұжырымдарға тоқталуды жөн санаймыз. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында әдеби шолу, талдау, саралау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырып, дамытуға қатысты бірнеше еңбектердегі идеяларға шолу жасалды. Алаш арыстары еңбектерінде жалпы оқушылардың тілі мен ойын, тілдік дағдыларын дамытуға қатысты айтылған пікірлер өте құнды. Ж. Аймауытовтың мына сөздеріне назар аударсақ: «Біреудің ойын ұқпай, өз ойын айта білмей, ешбір білім табу оңай емес. Бұл даусыз. Ендеше ойға төселмеген жас баланың тіл ережелерін дағдыландыру, машықтандыру жұмыстарын ұғуы да қиын. Сөз бен ой бірінен-бірі айрылмайтын қайнаса біткен нәрсе. Сөз – ойдың айнасы. Ойсыз сөз – сөз болмайды. Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді. Тілді ойдан бөлек жетілту мүмкін емес» - дейді [4]. Осы бір пікіріндегі бірінші сөйлемге қарап, не ұғуға болады? Тілдік қатынасқа түсу үшін де өз ойын айта алу да, айтылған, берілген сөздің, мәтіннің мағынасын түсіне білу де маңызды екендігі. Яғни, өз ойын дұрыс жеткізу үшін ойды қорыту, ақпаратты игеру, тану, кері байланыс жасау, дұрыс тілдік қатынас жүзеге асыру өткен ғасырдағы зиялы ғалымдарымыздың да еңбектерінде көрініс табуы өте маңызды факт.

Алаш зиялысы, Тіл білімінің негізін қалаушы – А. Байтұрсынұлының қазақ балаларының сауатын ашып, олардың өз ойын дұрыс жеткізе алуына, тілді дұрыс қолдана алу дағдысын қалыптастырып, дамыту мақсатында «Тіл жұмсар» [5] еңбегін жазған деп айтуға болады. Бұл еңбегінде баланың тіл ұстартуына көп көңіл бөледі. Ғалым тілдік байлығын дамыту арқылы нағыз сауатты, қабілетті жастарды өсіріп, тәрбиелеуге болады деп сенді. Тіл ұстартуға арналған «Тіл жұмсар» еңбегі, Т. Шонановпен бірігіп шығарған хрестоматиясы оқушыларды көркем сөзге баулып, дұрыс, сауатты сөйлеп, өз ойын жеткізуге көп көмегі тиді деп айтуға болады. Еңбектерінің мазмұнында халық ауыз әдебиеті материалдары, Абайдың шығармалары, мысалдар үлкен мәтін ретінде беріліп отырады. А. Байтұрсынұлы мәтінді оқу арқылы оқушылар көркем мәтінді меңгеріп қана қоймай, біліммен қатар тәрбие алады деген мақсатты көздеген. Алаш заманында да тілге икемі бар адамның сөзі нық, сөзге шешен адамның әрқашан беделді болатынын насихатталды. Қазіргі таңда да бұл идея өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

Талдау мен нәтижелер

Ғалым Ғ. Тұңғышбаева өзінің ғылыми мақаласында прагматика ұғымының мағынасы мен қолданылу аясына талдау жасаған болатын. «Прагматикада эртүрлі бағыттың: контекстік семантиканың, сөйлеу актінің теориясы, мәтін лингвистикасы, референция теориясы және тағы басқалардың қарастыратын мүддесі бірігеді. Тіпті оның шекарасы кеңеюі сондай, ол стилистика, социоллингвистика сияқты т.б. өзіндік тарихы бар салаларға да кіреді... Стилистикалық зерттеудің прагматикалық аспектісі эмпатияны танып-білумен де байланысты. «Эмпатия» термині лингвистикаға психология ғылымынан алынған. Эмпатия дегеніміз – өзге адамдардың танымдық ортасына ене білу және түсіну, көңіл-күйін сезе білу қабілеті. ...Прагматика коммуникативтік қызметке әсер ететін тілдің қолданылуын зерттейтін бағыттарда қарастырылады. Прагматиканың негізгі мәні – тілдік факторларды адам қызметіндегі аспектіде зерттеу» деп өз ойын тұжырымдайды [6, 120–123-бб.]. Автордың айтқысы келген ойы прагматика саласының лингвистикалық қабаттарда кездесетін кейбір мәселелерді шешуде өзіндік орнының қалыптасып үлгергенін тұжырымдау еді. Әрине, ғылым бір күнде пайда бола салатын дүние немесе құбылыс емес, алғашқы ізденістер мен

тұжырымдардың уақыт елегінде екшеліп, іріктелуінен пайда болатын құбылыс, өнім десек болады. Прагматика теориясының тіл біліміндегі жас, жаңа бағыттардың бірі прагмалингвистиканың қалыптасыуына тікелей ықпал еткенін айтып өткеніміз жөн. Қазақ тіл білімінде прагмалингвистика саласының дамуына үлес қосқан ғалымдарды атайтын болсақ, олар: З. Ерназарова, Д. Әлкебаева, М. Мурзағалиева, Ф. Жақсыбаева, С. Искакова, М. Қанабекова сынды ғалымдар. Ғалымдар прагматиканың түрлі қырларын қарастыруға талпыныс жасағандығын атап өтуіміз абзал. Жалпы прагматиканың тіл саласындағы негізгі мәні қарым-қатынаста тілдің атқаратын қызметін қарастырумен сипатталатынын білдіреді деп тұжырымдасақ болады.

Ендігі жерде «құзыреттілік» терминінің зерттелуіне, оның тілді оқытудағы маңыздылығына қатысты әдістемелік зерттеулерді ғылыми тұрғыда тұжырымдауға талпыныс жасап көреміз.

Әлемдік тәжірибе бойынша ХХІ ғасыр мектептері мен ЖОО-дары, және басқа да білім беру мекемелері қабырғасында білім беру мазмұнын анықтауда бірқатар жаңа тұжырымдық тәсілдердің қалыптасып жатқандығын көрсетіп отыр. Бұл аспектіден алып қарағанда тіл үйренушіге алған білімнің негізінде өмірдің өзгермелі жағдайын емін-еркін бағдарлап, бағамдауға, білім дамытып, жетілдіруге, соның нәтижесін тілдің мүмкіндіктерін жүзеге асыруға, өз пікірін тәуелсіз әрі дұрыс жеткізе білуге қабілетті болуға бағыт беретіндей болуы қажет. Білім берудің бұл көрсеткіштері қазіргі уақытта «құзыреттілік», «құзыретті» деген ұғымдар арқылы сипатталып келеді және де осы терминнің табиғатын зерттеген талай іргелі зерттеу жұмыстары да орындалып жатыр.

Шетелдік ғалымдардан Д. Хаймс, Н. Хомский, Р. Уайт, А. Маркова, Г. Белицкий, А. Хуторский, Д. Равен, И. Кузьмина, О. Лебедев, С. Шишов, А. Кальней, Г. Селевко, И. Фурмин, Т. Ковалева, О. Соколова және т.б. өз еңбектерінде құзыреттілік мәселесіне арнайды. Ғалымдардың тарапынан берілген анықтамалар түрлі аспектіден қаралу нәтижесінде түрліше болды десек болады.

«Қазіргі тіл оқыту стандартына сай құзыреттілік адамның белгілі бір ортада әрекет етуге дайындығы және қабілеттілігі, академиялық білімнің өкілі ретінде белсенді, әлеуметтік бейімделген тұлғаға айналдырады. Ол өз кезегінде тұлғаны ақпарат алмасу мақсатында қарым-қатынасқа түсіп қана қоймай, қоғамда әлеуметтенуге, сол қоғамды өзгерту мақсатында оған әсер қатынасқа түсіп қана қоймай, қоғамда әлеуметтенуге, сол қоғамды өзгерту мақсатында оған әсер ете алатын тұлғаға айналуына көмектеседі» [7]. Бұл пікірді орыстың тілші-ғалымы, мәдениеттанушысы, әлеуметтік-тілдік құзыреттілікті мәдениетаралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратынын зерттеп, дәйектеген В.В. Сафонова айтқан болатын. В.В. Сафонованың негізгі ұстанымы тілді меңгеруде білім алушының мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсе алу қабілетінің қалыптасып-дамуымен, әлеуметтік бейімделу деңгейінің көрсеткішімен тығыз байланысты деген мазмұнда құралған деп тұжырымдауға болады.

Сондай-ақ, отандық ғалымдардан құзыреттілік терминінің мәселелерін зерттеген еңбектері бар деп төмендегі зерттеушілерді айта аламыз: Д. Кулибаева, А. Мыңбаева, Ф. Оразбаева, Ж. Дәулетбекова, Н. Нұразхметов, Р. Рахметова, М. Жадрин, Х. Ерьяданова, Г. Қосымова. Ғалымдардың бірі педагогикалық тұрғыда, енді бірі лингвистикалық тұрғыда, бір бөлігі психологиялық аспектіде қарастырғанын ескереміз.

Тілші-ғалымдардың, әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде құзыреттіліктердің бірнеше түрі туралы зерттеу нәтижелерімен танысуға болады.

Тілдік құзыреттіліктердің тілдік біліктіліктермен тығыз түсінік екенін байқадық. Тілдік құзыреттілік терминін қозғағанды коммуникативтік тілдік біліктіліктерді еске түсіреміз. Бұл жөнінде С. Тер-Минасова былай деп топтастырып көрсетеді: «Коммуникативтік тілдік біліктіліктерге мыналар жатады: 1) лингвистикалық компоненттер (linguistic competence –

lexical, phonological-syntactical knowledge and skill); 2) әлеуметік лингвистикалық компоненттер (sociolinguistic component); 3) прагматикалық компоненттер (pragmatic component knowledge)» [8].

А.Н. Щукин прагматикалық құзыреттілікті қарым-қатынас жағдайын бағдарлауға және сөйлеушінің коммуникативті ниеті мен әңгімелесушінің мүмкіндіктеріне сәйкес мәлімдеме құруға деген ұмтылыс пен қабілет, қарым-қатынас жағдайлары мен мақсатына байланысты ойды білдірудің ең тиімді әдісін таңдай білу деп анықтады [9].

Жас ғалым Е. Старостинаның ғылыми мақаласы жалпы прагматикалық құзыреттіліктің мәні мен мазмұнына, оның орыс тілін меңгерудегі рөлін көрсетуге арналған екен. Өз мақаласында құзыреттілік тақырыбында еңбек жазған ғалымдарға шолу жасап, талдайды. Н. Хомский, А. Щукин, Г. Торсуева және т.б. ғалымдардың пікірлерін талқылайды. Өз тарапынан прагматикалық құзыреттіліктің екі құрылымдық бөлігін көрсетеді: «1) *дискурсивтік құзыреттілік*: оқылым және тыңдалым кезінде мәтіндердің әртүрлі түрлерін түсіну негізінде ауызша және жазбаша сөйлеуде әртүрлі функционалдық стильдердің үйлесімді, дәйекті және логикалық тұжырымдарын құра білу; сөйлеу әрекетінің шарттарына байланысты қалаған пішін мен өрнек әдісін таңдау мүмкіндігі, т.б. жағдайға, сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты мен ниетіне байланысты; адресаттың түрін ескере отырып, сөйлеу регистрлерін ауыстыру мүмкіндігін қамтиды; 2) *функционалдық құзыреттілік*: коммуникативті әрекеттің арқасында жүзеге асатын идеялар мен мақсаттарға жету қабілеті (нақты ақпаратты іздеу, қарым-қатынас жасау, түзету, бір нәрсеге өз көзқарасын білдіру, мәлімдеме модальділігін білдіру, эмоциялар, біреуді бір нәрсеге сендіру қабілеті); коммуникативті әрекеттестіктің типтік үлгілерін білу (сұрақ-жауап, хабарлама-келісім/келіспеу, сұрау-мақұлдау/бас тарту, сәлемдесу реакциясы)» [10]. Прагматикалық құзыреттіліктің коммуникативтік құзыреттіліктің «көлеңкесінде» қалып кетпеуі керектігін тілге тиек етеді. Біз автордың бұл көзқарасымен толық келісеміз. Коммуникативтік құзыреттілік пен прагматикалық құзыреттілік терминдерінің мәні негізінде өте жақын қабысып жатқандығын да мойындауымыз керек. Десек те, прагматикалық құзыреттілік тілдің ойлау құралы ретінде қарастыруға ықпал ететінін ескерсек, тілдің сөйлесім мазмұнына тікелей қатысуы және әрбір коммуникативтік әрекет кезінде тілдесушілердің қарым-қатынас бойынша әсер ету мүмкіндігін қоссақ, онда прагматикалық құзыреттілік тілдің ең басты қызметі – қатынас құралы ретінде зерттеуге ықпал етеді.

Л.Н. Полунина өз мақаласында прагматикалық құзыреттілік концепциясының қалыптасып даму тарихына шолу жасап, өзіндік талдауын ұсынды. Хомскийдің теориясына қайшы пікір білдірген Д. Хаймстің прагматикалық құзыреттілік терминін тікелей зерделемесе де, оның теориялық негіздеріне көп үлес қосқанын атап өтеді. Коммуникативтік құзыреттіліктің жеке компоненті ретін прагматикалық құзыреттілік теориясының қалыптасуында М. Кенейл, М. Свейн, Л. Бачманның концепцияларын талдайды. Бұдан ары қарай прагматикалық құзыреттіліктің құрылымы мен компоненттік құрамы туралы, ЖОО-дарындағы студенттерге ағылшын тілін оқыту барысында прагматикалық құзыреттіліктің компоненттік құрамдарын жүзеге асырумен байланысты туындайтын қиындықтар туралы сөз етеді. Автордың ойынша Л. Бачманның концепциясын басшылыққа алып зерттеуді жүргізу оларға нәтижелі жұмыс жасауға оң әсерін тигізіп отыр. Жүргізілген зерттеудің практикалық жағына баға беруде мынадай пікірін айтады: «Іс жүзінде (практика жүзінде) біз тілдік құзыреттілікті сәтті түрде жетілдіру прагматикалық құзыреттіліктің аяқасты қалыптасып, дамып кетуін білдірмейтінімен таныстық. Тіпті өте жоғары еңгейде ағылшын тілін меңгерген, грамматикалық дағдыларды керемт игерген, лексикалық қоры жетік қалыптасқан студенттеріміздің өзі коммуникативтік қателіктер жіберіп отырады. Мұның өзі прагматика тұрғысынан өте маңызды олқылықты білдіреді» [11, 796-б.]. Тілді үйретуде прагматикалық құзыреттілікті қалыптастыру мақсатын бірге ала жүру қазіргі тілші

мамандарға артылған ауыр жүк десек болады. Себебі тілдік нәзік мүмкіндіктерінің астарында оның танымдық, этномәдени және әлеуметтік қызметтері мен сипаты жатыр.

Прагматикалық құзыреттілікті қалыптастыруда тілдегі жаңа парадигмалардың ықпалы зор деп ойлаймыз. Ғалым Комарова коммуникативтік-прагматикалық әдіс туралы былай деп көрсетеді: «Коммуникативтік-прагматикалық әдіс – сөйлеу үдерісінде тілдік бірліктерді прагматикалық қасиеттеріне сай дұрыс жұмсау үшін пайдаланылатын әдістердің, тәсілдердің өзара интеграциясы. Ол бүгінгі таңда барынша күрделеніп бара жатқан адам қызметтерін үйлестіру мақсатында оның сөйлесім әрекетін реттеуге және жемісті қарым-қатынас жасауға қол жеткізуіне қажетті қатысым жағдаятына сай жүзеге асырылады» [12].

Отандық әдіскер-ғалымдардан Ф. Оразбаева мен Ж. Дәулетбекованың еңбектерінде тілдік материалдарды меңгертуде коммуникативтік-прагматикалық парадигманың маңызы мен мүмкіндіктері туралы жиі айтып келеді. Авторлардың бірігіп жазған мақаласында құнды пікірлер айтылады: «Жас ұрпақты сөйлеу әдебіне ғана емес, қарым-қатынас мәдениетіне баулу арқылы ұлттық діл мен ұлттық сананы қалыптастыру мәселесі де оңтайлы шешімін табатыны сөзсіз. Өйткені қазақ халқында сөзді бүкіл өнердің басы деп бағалаған қағида жатыр» [13, 43-б.].

Қазақ тіл білімінің ірі ғалымдарының бірі Ж. Дәулетбекованың мына бір құнды пікірімен бөлісуді жөн санадық: «Қазіргі ғылымда сөздің қатысымдық тұрғыда ұтымдылығын танытатын басты мәселе сөздің айтылу орнына қарай тыңдаушының жас және психологиялық ерекшелігін, оның әлеуметтік жағдайын, т.б. ескере отырып жүйеленуінде екендігі дәйектеліп отыр. Сондықтан сөйлеушінің өз сөзінде тілдің функционалдық тармақтарының ерекшелігін, тілдің прагматикасының шарттарын ескеруі маңызды болып саналады. Яғни әдеби тіл стильдерінің ерекшелігін білумен қатар, өзінің коммуникативтік мүддесіне сай сөйлеу тілінің мақсаты мен тілдік құралдарын айқындап, оларды қарым-қатынас жағдаятына лайықтап дұрыс қолдануы талап етіледі. Егер, ғылыми дискурста, ресми дискурста, публицистикалық дискурста, сөйлеу тілінде олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері ескерілмесе, онда, біріншіден, сөйлеушінің өзінің көздеген мақсатына жетуі неғайбыл, екіншіден, бұл сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмендігін көрсетеді» [14, 123-б.]. Ғалымның тұжырымымен толықтай келісуге болады, себебі сөйлеуші (адресант) өзінің адресатымен (ол біреу немесе бірнешеу болуы мүмкін) тілдесім әрекетіне түскен кезде өз мүддесіне жету үшін қажетті құралдарды дұрыс пайдалануы тиіс.

Шетелдік ғалымдар Tiaoouan Mao және Shanhua He авторлығымен жарық көрген ғылыми мақалада прагматикалық құзыреттілікке кешенді көзқарастарды қамтылады [15]. Оның негіздері мен ерекшеліктеріне тоқталады. Прагматикалық құзыреттілікті зерттеу жарты ғасыр бойы теориялық және эмпирикалық мәнге ие болды, дегенмен ортақ шеңбер әлі де әртүрлі көзқарастардан зерттелуде. Біріншіден, бұл мақалада коммуникативті қабілет теориясындағы прагматикалық құзыреттілікке, функция-дискурстық модельге, компоненттік және мағынаға негізделген модельге және өзектілік-теориялық модельге сыни шолу жасалады. Осы ұсыныстардың артықшылықтары мен кемшіліктері және олардың Хомскийдің грамматикалық және прагматикалық құзыреттілік дихотомиясымен байланысы негізінде ойлау мен қарым-қатынас үшін прагматикалық құзыреттіліктің интеграцияланған моделі (IMPC) қайта тұжырымдалады, қазіргі уақытта әртүрлі субмодульдер арасындағы өзара әрекеттесулерге назар аударылады. Минималистік шеңбер және олардың сыртқы әлеуметтік-мәдени факторлармен өзара әрекеттесуі талқыланады. Соңында біріктірілген ұсыныс пен теория, модельдер арасында салыстыру жүргізіледі.

Тілші-ғалым Juliane House өзінің «Developing pragmatic competence in English as a lingua franca: Using discourse markers to express (inter)subjectivity and connectivity» атты мақаласында ағылшын тілін үйретуде тілдегі прагматиканы дискурстық маркерлер пайдалану арқылы қарастыруды талдайды. Аталмыш мақалада ELF спикерлері иә/иә, солай

және жақсы дискурс маркерлерін (аралық) субъектілік пен байланыстың көрінісі ретінде пайдалану арқылы прагматикалық құзыреттілігін қалай жақсартатынын зерттейді. «Бұл мақалада талқыланған деректер университеттің кеңес беру сағаттарынан туындайды және бұл Гамбург университетінде халықаралық университеттегі көптілділік және көпмәдениеттілік бойынша жүргізілген үлкен жобаның бөлігі болып табылады. Осы мақалада сипатталған кейс зерттеулерінің нәтижелері академиялық консультациялар кезінде ағылшын тілін лингва франка ретінде сөйлейтіндер өздерінің прагматикалық құзыреттілігін арттыруға көмектесу үшін белгілі бір дискурс маркерлерін стратегиялық түрде қайта түсіндіруге бейім екенін көрсетеді және осылайша әңгіме ағымында бірқалыпты жұмыс істейді» - деп, мақаланың мазмұнында келтіріледі [16].

Өзіміз байқағанымыздай, прагматикалық құзыреттілікті қалыптастырып, оны жетілдіруде дискурстық материалдардың маңызы зор. Прагматикалық құзыреттіліктің коммуникативтік, дискурстық және грамматикалық құзыреттіліктермен тығыз байланыста екендігі де дәйектеледі.

Мақаланы жазу барысында мектеп оқушыларының (бастауыш сынып оқушылары, жоғары сынып оқушылары), ЖОО білім алушыларының прагматикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру, дамыту, оның деңгейін анықтау және т.б. мәселелерге арналған ғылыми жұмыстармен таныстық. Әсіресе ЖОО-ның білім алушылардың, оның ішіне аудармашы, екі шетел тілін немесе шет тілін оқыту мамандықтары студенттеріне қатысты материалдың өте көп екендігін байқадық. Бұл ЖОО-дарында тілді үйрету процесінде іздену жұмыстарының көптігімен қуантады. Ал мектеп оқушыларының прагматикалық құзыреттілігін қалыптастыруға қатысты еңбектердің аздығы біз зерттеп отырған мәселенің қоғамда өзекті екендігін, бұл тақырыптық тың екендігін білдіреді. Тілдік білім-біліктің көмегімен оқушы (болашақтағы жеке тұлға) өз мақсатына жетуде сәтті коммуникация жасай алуы үшін тілдік құзыреттіліктерді, оның ішінде прагматикалық құзыреттіліктерді меңгерту – тілдік пән мұғалімдерінің тікелей міндеті болып отыр.

Лингводидактикалық зерттеулерден түйген тұжырымдар:

- Прагматикалық құзыреттік – коммуникативтік әрекеттердің сәті жүзеге асырылуына тікелей әсер ететін фактор;
- Прагматикалық құзыреттілік – тілдік құзыреттіліктің ажырамас бөлігі;
- Прагматикалық құзыреттілікті дамытуда тыңдалым және оқылым материалдарының ұлттық құндылықтармен астасып жатуы маңызды болып табылады;
- Тілдік әрекетінің жазылым және айтылым, сөйлесім кезеңдері прагматикалық құзыреттілікті айқындау үшін маңызды болып табылады.

Қорытынды

Оқушылардың прагматикалық құзыреттілігін қалыптастыруда лингвистикалық зерттеулердің алатын орны ерекше. Себебі қазақ тілін оқыту үдерісі тіл білімінің барлық саласымен тығыз байланысты. Тіл білімінде қалыптасқан жаңа салалардың ықпалымен туындаған зерттеу жұмыстарына шолу, талдау жұмыстарын жасау арқылы прагматикалық құзыреттіліктің спецификасын айқындауға талпыныс жасалды.

Коммуникативті-прагматикалық парадигма шеңберінде зерттеліп жатқан тілдесім, сөйлесім, тілдік қатынас, адресат, коммуникант, тілдесім бөліктері – айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым туралы концепцияларды зерделеп, олардың прагматикалық құзыреттілікке қатысын айқындап, талдап, тұжырымдау келелі мәселелерді шешуге нақты да дұрыс қадам болады.

Прагматикалық құзыреттіліктің теориялық, әдістемелік мәселелері әлі де зерттеулер жүргізуді қажет етеді. Тілдік мәселелерге зерттеуде қолға алынып жатқан тіл біліміндегі

жаңа әдістерді пайдалана отырып зерделеу алдағы уақытта прагматикалық құзыреттілікті қалыптастырудың оңтайлы шешімерін табуға оң әсерін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен де қымбат. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (қаралған уақыты: 12.04.2023)
2. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / пер. В.А. Звегинцева. – М.: Издательство Московского университета, 1972. – 129 с.
3. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Фирма «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.
4. Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 4. Психология, жан жүйесі және өнер таңдау. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
5. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст. Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
6. Тұңғышбаева Ғ.Ж. «Прагматика» ұғымының мағынасы мен қолданылуы аясы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. – №6 (130). – Б. 120–123.
7. Сафонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования // Иностранные языки в школе. – 2001. – №3. – С. 17–24.
8. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
9. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика: учебное пособие. – М.: Филоматис, 2010. – 475 с.
10. Старостина Е.И. Сущность и содержание понятия прагматической компетенции, ее роль в процессе изучения русского языка как иностранного. [Электронный ресурс]. URL: <https://apitag.kursksu.ru/media/pdf/007-20.pdf> (дата обращения: 08.05.2023)
11. Полунина Л.Н. Функциональные компоненты прагматической компетенции и их роль в развитии коммуникативных умений студентов высших учебных заведений в процессе обучения английскому языку // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2020. – Том 5. Выпуск 6. – С. 792–797.
12. Комарова З.И. Коммуникативно-прагматическая парадигма в дисциплинарно-методологическом пространстве современной лингвистики // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2013. – №1 (292). – С. 66–71.
13. Оразбаева Ф., Дәулетбекова Ж. Коммуникативтік-прагматикалық парадигма: айтылым мәдениетін қалыптастырудың маңызы мен мүмкіндіктері // ҚазҰУ Хабаршысы: Филология сериясы. – 2021. – №3 (183). – Б. 43–49.
14. Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі: монография. – Алматы: Ғылым мен білім интеграциясы институты, 2017. – 240 б.
15. Mao T., He Sh. An Integrated Approach to Pragmatic Competence: Its Framework and Properties // Sage Open. – 2021. – Т. 11. – №2. <https://doi.org/10.1177/21582440211011472>
16. House J. Developing pragmatic competence in English as a lingua franca: Using discourse markers to express (inter)subjectivity and connectivity // Journal of pragmatics. – 2013. – Т. 59. – С. 57–67 <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2013.03.001>

REFERENCES

1. Toqayev Q. Tauelsizdik barinen de qymbat [Independence is more precious than anything else]. [Electronic resource]. URL: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (date of access: 12.04.2023) [in Kazakh]
2. Homskiy N. Aspekty teorii sintaksisa [Aspect theory syntax] / per. V.A. Zveginceva. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1972. – 129 s. [in Russian]
3. Til bilimi terminderinin sozdigi [Dictionary of linguistic terms]. – Almaty: «Firma «Ornak» JShS, 2012. – 388 b. [in Kazakh]

4. Aimauytov J. Alty tomdyq shygarmalar jinagy. T. 4. Psihologia, jan juiesi jane oner tandau [A collection of works in six volumes. Vol. 4. Psychology, soul system and art choice]. – Almaty: El-shejire, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
5. Baitursynuly A. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] / Qurast. G. Anes. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 b. [in Kazakh]
6. Tungyshbaeva G.J. «Pragmatika» ugymynyn magynasy men qoldanylu aiasy [The meaning and scope of the concept of “pragmatics”] // QazUU habarshysy. Filologia seriasy. – 2010. – №6 (130). – B. 120–123. [in Kazakh]
7. Safonova V.V. Kulturovedenie v sisteme sovremennogo iazykovogo obrazovania [Cultural education in the system of modern language education] // Inostrannye iazyki v shkole. – 2001. – №3. – S. 17–24. [in Russian]
8. Ter-Minasova S.G. Til jane madenietarlyq kommunikacia [Language and intercultural communication]. – Almaty: Ulttyq audarma biurosy, 2018. – 320 b. [in Kazakh]
9. Shukin A.N. Obuchenie inostrannym iazykam: teoria i praktika [Teaching foreign languages: theory and practice]: uchebnoe posobie. – M.: Filomatis, 2010. – 475 s. [in Russian]
10. Starostina E.I. Sushnost i soderjanie poniatia pragmaticheskoi kompetencii, ee rol v processe izuchenia russkogo iazyka kak inostrannogo [The essence and content of the concept of pragmatic competence, its role in the process of studying the Russian language as a foreign language]. [Electronic resource]. URL: <https://api-mag.kursksu.ru/media/pdf/007-20.pdf> (date of access: 08.05.2023) [in Russian]
11. Polunina L.N. Funkcionalnye komponenty pragmticheskoi kompetencii i ih rol v razvitii kommunikativnyh umeniy studentov vysshih uchebnyh zavedeniy v processe obuchenia angliskomu iazyku [Functional components of pragmatic competence and their role in the development of communicative skills of students of higher educational institutions in the process of learning English] // Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. – 2020. – Tom 5. Vypusk 6. – S. 792–797. [in Russian]
12. Komarova Z.I. Kommunikativno-pragmaticheskaja paradigma v disciplinarno-metodologicheskom prostranstve sovremennoi lingvistiki [Communicative-pragmatic paradigm in the disciplinary-methodological space of modern linguistics] // Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia. Iskusstvedenie. – 2013. – №1 (292). – S. 66–71. [in Russian]
13. Orazbaeva F., Dauletbekova J. Kommunikativtik-pragmatikalyq paradigma: aitylym madenietin qalyptastyrudyn manyzy men mumkindikteri [Communicative-pragmatic paradigm: importance and possibilities of formation of speech culture] // QazUU Habarshysy: Filologia seriasy. – 2021. – №3 (183). – B. 43–49. [in Kazakh]
14. Dauletbekova J.T. Soz madenieti – tildik bilim natijesi [Word culture is the result of language education]: monografiya. – Almaty: Gylym men bilim integraciasy instituty, 2017. – 240 b. [in Kazakh]
15. Mao T., He Sh. An Integrated Approach to Pragmatic Competence: Its Framework and Properties // Sage Open. – 2021. – T. 11. – №2. <https://doi.org/10.1177/21582440211011472>
16. House J. Developing pragmatic competence in English as a lingua franca: Using discourse markers to express (inter)subjectivity and connectivity // Journal of pragmatics. – 2013. – T. 59. – S. 57–67 <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2013.03.001>

Р. АМАНБАЙҚЫЗЫ¹, Ш.М. МАЙГЕЛЬДИЕВА², Г.Б. ИСАЕВА³

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: raikhan.832016@gmail.com

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Қорқыт Ата Қызылорда университеті

(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: sharban56@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ОЙЛАУ ДИЗАЙНЫ ДАҒДЫЛАРЫН КОНСТРУКТИВТІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар студенттердің ойлау дизайн дағдыларын, яғни шығармашылық пен жаңашылдықты, конструктивті оқыту арқылы қалыптастыру мәселесіне мән беріп отыр. Себебі қазіргі уақытта ғылым мен техниканың қарқынды дамуы адамзатқа қойылатын талапты күшейтті, нәтижесінде өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі реттеуге, өзін-өзі жүзеге асыруға және өзіндік имиджді қалыптастыруға қабілетті, дизайнерлік ойлау дағдылары қалыптасқан, яғни адамдармен, мәдениетпен, өркениетпен диалогтық қатынастарды орнату үшін қажетті тетіктері қалыптасқан интеллектуалды, сындарлы тұлғаны қалыптастыру қажеттілігі туындады. Еліміздегі инновация мен технологиялардың қарқынды дамуы барысында өте маңызды салалардың бірі жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді даярлау болса, ойлау дизайны болашақ мұғалімге де, болашақ мұғалімнің оқытатын болашақ оқушыларына да аса қажетті дағды. Алайда, ойлау дизайны дағдысы елімізде түбегейлі қалыптаса қоймаған, тың дағдылардың бірі. Ал, конструктивті оқыту педагогикада кеңінен зерттеліп, тұжырымдалған. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын қалыптастырудағы конструктивті оқытудың тәсілдерін талдап, талқылау.

Мақалада тақырыптың зерттеу сұрақтары анықталды, шетелдік және отандық әдебиеттер көздеріне кең талдау жүргізілді, сонымен қатар студенттер мен оқытушылар арасында «дизайн-ойлау» және «сындарлы оқыту» ұғымдарының мағынасын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсетілді.

Мақалада сонымен қатар 2022-2023 оқу жылында 6В01 – «Педагогикалық ғылымдар» білім беру бағдарламасының студенттерінде дизайнерлік ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған «Білім беру үдерісіндегі тиімді конструктивті тәсілдер» атты эксперименттік курсы сынақтан өткізілгені баяндалып, сандық әдістер негізінде алынған нәтижелер

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Аманбайқызы Р., Майгельдиева Ш.М., Исаева Г.Б. Болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын конструктивті оқыту арқылы қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2024. – №3 (133). – Б. 353–366. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.98>

*Cite us correctly:

Amanbaiqyzy R., Maigeldieva Sh.M., Isaeva G.B. Bolashaq mugalimderdin oilau dizainy dagdylaryn konstruktivti oqytu arqyly qalyptastyru [Developing Future Teachers' Design Thinking Skills through Constructive Teaching] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2024. – №3 (133). – B. 353–366. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.98>

Мақаланың редакцияға түскен күні 11.10.2023 / қабылданған күні 27.09.2024

пайымдалған. Конструктивті оқыту әдістерімен жүзеге асырылған курс оң нәтиже берді, болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын конструктивті оқыту арқылы қалыптастыру мүмкіндігі айқындалған.

Кілт сөздер: болашақ педагог, ойлау дизайны, дағды, конструктивті оқыту, ойлау дизайнының элементтері.

R. Amanbaikyzy¹, Sh.M. Maigeldiyeva², G.B. Issayeva³

¹*PhD Doctoral Student of Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: raikhan.832016@gmail.com*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: sharban56@mail.ru*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru*

Developing Future Teachers' Design Thinking Skills through Constructive Teaching

Abstract. In this article, the authors draw attention to the problem of developing design thinking skills in students, in particular creativity and innovation, through constructive learning. At present, the accelerated development of science and technology is increasing the demands on humanity, as a result of which there is a need to form an intellectual, constructive personality who has developed a thinking design, that is, the mechanisms necessary to establish dialogic relationships with people must be formed, culture, civilization, capable of self-improvement, self-regulation, self-realization and the formation of one's image. During the period of rapid development of innovations and technologies in our country, one of the most important areas is the training of future teachers in higher education institutions, and design thinking is a necessary skill for both future teachers and their future students. However, the skill of design thinking is one of the new skills that has not yet been fully explored and developed in our country. Constructive learning has been widely studied and is being studied in pedagogy. The purpose of the presented article is to analyze and discuss constructive pedagogical methods for the formation of design thinking skills among future teachers.

The article identifies the research issues of the topic, conducts an extensive analysis of sources of foreign and domestic literature, and also reflects the results of a survey conducted among students and teachers in order to determine the meaning of the concepts of “design thinking” and “constructive learning”.

The article also states that in the 2022-2023 academic year, an experimental course “Effective constructive approaches in the educational process” was tested, aimed at developing design thinking skills among students of the educational program 6B01 – “Pedagogical Sciences”, and the results obtained on the basis of quantitative methods were proposed. The course, implemented using constructive teaching methods, gave positive results, the possibility of forming design thinking skills in future teachers through constructive learning was revealed.

Keywords: future teachers, design thinking, abilities, constructive teaching, elements of design thinking.

Р. Аманбайқызы¹, Ш.М. Майгельдиева², Г.Б. Исаева³

¹*PhD докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: raikhan.832016@gmail.com*

²*доктор педагогических наук, профессор, Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: sharban56@mail.ru*

³*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы), e-mail: Guka_issaeva@mail.ru*

Формирование навыков дизайн-мышления у будущих учителей посредством конструктивного обучения

Аннотация. В данной статье авторы обращают внимание на проблему формирования у студентов навыков дизайн-мышления, в частности, креативности и новаторства, посредством конструктивного обучения. Потому что в настоящее время ускоренное развитие науки и техники усиливает требование к человечеству, в результате чего возникла необходимость формирования интеллектуальной, конструктивной личности, способной к самосовершенствованию, саморегуляции, самореализации и формированию собственного образа, у которой сформированы навыки дизайн-мышления, то есть сформированы механизмы, необходимые для налаживания диалогических отношений с людьми, культурой, цивилизацией. В период бурного развития инноваций и технологий в нашей стране одним из важнейших направлений является подготовка будущих учителей в высших учебных заведениях, а дизайн-мышление является необходимым навыком, как для будущего учителя, так и для его будущих учеников. Однако навык дизайн-мышления является одним из новых навыков, который еще не полностью исследован и развит в нашей стране. Конструктивное обучение же широко изучалось и изучается в педагогике. Цель представленной статьи - проанализировать и обсудить конструктивные педагогические методы формирования навыков дизайн-мышления у будущих учителей.

В статье определены исследовательские вопросы темы, проведен обширный анализ источников зарубежной и отечественной литературы, также отражены результаты анкетирования, проведенного среди студентов и преподавателей с целью определения значения понятий «дизайн-мышление» и «конструктивное обучение».

В статье также изложено, что в 2022–2023 учебном году был апробирован экспериментальный курс «Эффективные конструктивные подходы в образовательном процессе», направленный на формирование у студентов образовательной программы БВ01 - «Педагогические науки» навыков дизайн-мышления, и были предложены результаты, полученные на основе количественных методов. Курс, реализованный с использованием конструктивных методов обучения, дал положительные результаты, выявлена возможность формирования навыков дизайн-мышления у будущих учителей посредством конструктивного обучения.

Ключевые слова: будущий учитель, дизайн мышление, навыки, конструктивное обучение, элементы дизайн мышления.

Кіріспе

Қазіргі уақытта көптеген білім беру ошақтары халықаралық деңгейде бәсекеге түсуді талап етеді, сондықтан тұлғаның барлық мүмкіндіктерін мәселені тиімді шешу үшін қолдану аса маңызды аспекті ретінде қарастырылуда. Бұл жоғары оқу орындарында оқитын студент пен оқытушы, болашақ мұғалім мен оқушыға да тікелей қатысты, өйткені жаңашылдық оқытушы мен мұғалімнің де, жас ұрпақ оқушының да сыни ойлау, талдау, таңдау, ақпаратты интеграциялау, өңдеу дағдыларын қалыптастыруды қажет етеді. Болашақ маманның қабілеттері мен дағдыларын, біліктіліктерін дамытуға жауапты білім ошағы, жоғары оқу орындары болғандықтан, олардың басты міндеті, А. Мулдағалиева, Ж. Досмағамбетованың айтуынша «кездесетін кез-келген қиындыққа төтеп бере алатын және түрлі күрделіліктерге қарамастан, барынша табысты өмір сүруге дайын» [1, 204-б.] түлектерді даярлау және Р. Берікбол, Л. Сабирова бойынша [2, 168-б.] «өзі үшін де, қоғам үшін де жауапкершілікті сезінетін» мінезді тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік

бағдарламасында [3], еліміздегі болашақ мұғалімдердің жан-жақты дамуын қамтамасыз ету көзделсе, ЮНЕСКО-ның «Reimagining our futures together: a new social contract for education» атты білім берудің болашағы туралы халықаралық үндеуде [4] «Дизайндық және проблемалық тәсілдер білімге деген қажеттілікті төмендетпейді, керісінше білімді динамика мен қолданбалардың жанды, нақты жиынтығының» жаңа сатысына көтереді деп көрсеткен. Елімізде жаңаша білім беру аясында ұлттық дәстүрлі білім беру жүйесімен қатар, әлемдік білім беру тәжірибесін тиімді енгізу өзекті мәселелердің бірі. Оның ішінде, ойлау дизайны алдымен бизнес, өнеркәсіп саласына енгізіліп, соңғы уақытта «білім беру саласына кіріктіріліп», аса зор қызығушылық тудыруда. Ойлау дизайны – ынтымақтастық пен шығармашылық арқылы күрделі мәселелерді шешу тәсілі.

Т. Браун бойынша ойлау дизайны дегеніміз, «адамдардың қажеттіліктері мен тілектерін технологиялық тұрғыдан мүмкін және стратегиялық тұрғыдан өміршең жолмен қанағаттандыру әдісі» [5] десе, Б.А. Жамелов ойлау дизайны елімізде «шешімін таппаған мәселелерді инновациялық және креативті тәсілдер» арқылы айқындап, нәтижесін күнделікті өмірде қолдану дейді. Сонымен қатар, зерттеушілер аталған ойлау түрі жеке адамға емес, ұжымдық ортаға тән деп атайды [6].

М. Майнел, Т.Т. Айсмен ойлау дизайны – өмірлік мәселелерді стандарттан тыс жолмен шешуге көмектесетін әдіс. Ол қызметтердің немесе өнімдердің пайдаланушылар үшін мейлінше қолайлы болуын қалыптастыруға бағытталғандығын атайды [7]. Дегенмен, ойлау дизайны ойлаудың ерекшелігі, ол сыни ойлауға қарағанда, шығармашылық ойлауға жақын және сол арқылы мәселенің тиімді шешімі табылады [8]. Олай болса, ойлау дизайны болашақ маман, оқушы, кез-келген адам үшін белгілі бір нәтижелерге жету үшін аса қажетті дағдының, қабілеттің бірі.

Ойлау дизайны дағдылары болашақ мұғалімнің жеке және педагогикалық қызметте кездейсоқ кездесетін мәселелерді шешу жолдарын түсінуге, рефлексиялық қабілетін, білім алуға даярлық, білім беру-тәрбие міндеттерін кешенді жоспарлау, білім беру үдерісінің мазмұнын негізді іріктеу, оны ұйымдастырудың нысандарын, әдістері мен құралдарын оңтайлы таңдау, т.б. қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Өйткені, болашақ мұғалім, «педагогикалық қарым-қатынас, психологиялық ахуал және педагогикалық іс-әрекеттің» басты ұйымдастырушысы [9]. Сонымен қатар, зерттеушілер ойлау дизайнында гносеологиялық аспектінің маңызын атайды, яғни білім беруші оқытушы ғана емес, білім алушының өзінің белсенділігі, тәжірибе мен білімді қолдана білуі [10]. Демек, ол үшін білім алушының ойлау үдерісін түсініп, байытуға мән беріледі.

Конструктивті оқыту теориясы Дж. Дьюи, Дж. Брунер, Л.С. Выготский, Ж. Пиаже, А. Маслоу еңбектерінен бастау алады. Конструктивті оқыту теориясының мәні студент алдыңғы алған білім негізінде жаңа білімді қалыптастырады. Яғни, білім алушы алған білімдерін өзі талдап, қорытып, қалыптастырады. Ғалымдар бұл оқыту теориясы, дәстүрлі ақпараттың біреуден біреуге «пассивті» түрде өту теориясына қарама-қайшы келеді деп есептейді [11]. Сонымен қатар, бірқатар ғалымдар конструктивті оқыту теориясын белсенді оқу үдерісіне жатқызады [12], ал М. Уиндшитл конструктивті оқыту теориясы білім алушының тұжырымдық қабілеттерін, талдау, бағалау, жаңа көзқарастарды қалыптастыру дағдыларын дамытуға ықпал етеді деп қорытады [13]. Конструктивті оқытудың тәсілдері ондаған жылдар көлемінде дамып, жетілдірілді, яғни конструктивті оқыту тәсілдері білім алушының тәжірибеден үйренуіне көңіл бөледі. Ал, ойлау дизайны, жоғарыда атап өткеніміздей, шығармашылық пен ынтымақтастықты дамыта отырып, проблеманы шешу тәсілі ретінде қолданылады.

Ғылыми еңбектерді талдап, саралау барысында, елімізде білім беру саласы мен оның сапасына аса зор көңіл бөлініп жатқандығына қарамастан, жалпы ойлау дизайны тақырыбы, оның ішінде болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысын дамыту мәселесі әлі терең

зерттелмегендігіне көз жеткіздік. Мақала тақырыбы бойынша отандық зерттеулер мен мақалалар жоқтың қасы. Егер болашақ мұғалімнің ойлау дизайн дағдысын дамытатын конструктивті оқытудың тәсілдері айқындалып, мұғалімдерді дайындау бағдарламаларына кіріктірілсе, болашақ мұғалім сыныптағы күрделі мәселелерді шешу үшін құнды дағдылармен қаруланар еді.

Бұл зерттеу мақаласының мақсаты болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысын дамыту мақсатында конструктивті оқыту әдістерін қолдану. Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін келесі зерттеу сұрақтары алға тартылды:

1. Болашақ мұғалімдерде ойлау дизайны дағдысын дамытудың маңыздылығы неде? Студенттер мен оқытушыларға ойлау дизайны қаншалықты таныс?

2. Болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысын қалыптастыру үшін конструктивті оқытудың қандай тәсілдері тиімді?

Ойлау дизайны білім саласындағы ұйымдастыру, жоспарлау және орындау сияқты когнитивті үдерістермен тікелей байланысты [14] және түсініксіз, түсіну оңай да, сенімді де емес күрделі мәселенің нақты шешімін ұсынуды көздейді, болашақ мұғалімдердің аталған дағдыны меңгеруі үшін мүмкіндік жасалуы қажет. Конструктивтік теориясына сүйенсек, ойлау дизайны теориялық тұрғыдан ұсынылған нәрсені жүзеге асыру, яғни тәжірибе арқылы үйреніп, күрделі мәселелерді шешу болып табылады. Ойлау дизайнының негізгі элементтеріне эмпатия, мәселені анықтау, идея, прототиптеу және сынақтан өткізу жатады [6], [15] (1-кесте).

1-кесте – Ойлау дизайнының сатылары

Ойлау дизайнының элементтері	Сипаттамасы
Түсіну және бақылау (эмпатия)	Түсіну және бақылау басқа адамдарға ой-сезімдерін оң көзқараста қалыптастыру, көптеген ойды ортаға салу, тәжірибе алмасу. Проблемалық жағдайдың айқын және жасырын қажеттіліктерін айқындау, тану. Басқалардың ой-пікірлерін, сипаттамаларын түсіне білу күзиреті.
Бағалау	Мәселе бойынша айқындалған көптеген ақпаратты синтездеу және ең маңызды мәселені айқындау. Дұрыс шешім шығару үшін сыни ойлау дағдысы болу.
Идея	Анықталған мәселені шешу үшін ой-қиялды, шығармашылық дағдыларды қолданып, сол мәселе төңірегінде идеяларды тудыру, жүзеге асыру. Миға шабуыл әдісі арқылы, топ мүшелерінің білімдерін тиімді пайдалану, көптеген басқа қабілеттердің даму мүмкіндігі.
Прототип	Идеяларды, ой-қиял, жаңалықтырды нақты іске асыру, эксперименттеу, үлгілеу кезеңі.
Сынақтан өткізу	Идея бойынша кері байланыс алу үшін, оны сынақтан өткізу. Сынақтан сарапшылар, тұтынушылар, зерттеушілер өткізеді. Нәтижесінде алынған сын-ескертпелермен қайтадан жұмыс жасап, мәселенің шешімін нақтылап, түсіну қажет.

Ұсынылған ойлау дизайнының элементтерін оқу бағдарламаларына енгізу болашақ мұғалімдердің шығармашылық, ғылыми, сыни дағдыларын арттыруға, тәжірибе барысында

кездесетін күрделі мәселелерді шешу қабілетін, «ынтымақтастық дағдыларын, кәсіпкерлік санасын» арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, ойлау дизайны XXI ғасырдың дағдысы [1] ретінде топтық жұмысқа негізделген жоба.

Зерттеуші ғалымдар ойлау дизайнының білім саласында қолданудың әр түрлі қырынан зерттеп, оқыту үлгілерінің инновациялық үдерістері, олардың функциялары мен құндылығын атайды, миға шабуыл, прототипті қабілеттерді дамытуға ықпалы ойлау дизайнының сабақ барысындағы эмоция мен шешімдерді талдауға әсері, жоғары оқу орындарында ойлау дизайнын қолдана отырып, мәселені шешу тәсілдері, ойлау дизайнын растау арқылы оқу мен білімді интеграциялау, қайта конфигурациялау құралы ретіндегі артықшылықтарын зерттеген.

Білім алушылардың ойлау дизайны дағдыларын (шығармашылық, ғылыми, сыни, күрделі мәселелерді шешу, т.б.) дамытуға конструктивті оқыту арқылы қол жеткізуге болады [16]. Dr. Bada, S. Olusegun конструктивті оқытудың артықшылықтары ретінде, оның механикалық есте сақтау емес, ойлау мен түсінуге негізделгендігін атайды. Сонымен қатар авторлар, конструктивті оқытуда білім алушы алған білімін шынайы өмірде топтық жобаларда сәтті қолданып, әлеуметтік-коммуникативтік дағдыларын дамытады деп атайды [12]. Конструктивті оқытуда болашақ мұғалім білімді өзі ұйымдастырады, яғни оқытушы, студент, материал арасындағы өзара байланыс үнемі өзгеріп отырады және сол үдеріске үйреніп, бейімделуі қажет болғанымен, алайда М. Спектер, Л. Лин конструктивті оқытуды практикалық түрде іске асыру әлі де мүмкін емес, өйткені шынайы өмірмен байланыста емес деп пікір білдірген [17]. Өйткені, Н. Педемонте, К. Мадеро, К. Лобос бойынша конструктивті оқытуда мұғалімнің өзі білім алушыны дұрыс бағыттау үшін, оның «миында» қандай өзгерістер болып жатқандығын анықтай білуі қажет [18]. Мұның өзі шешімін таппаған күрделі үдеріс екендігі белгілі. Ол үшін алдымен «мұғалімнің біліміне» үлкен мән берілуі тиіс. А.А. Горбачеваның пікірінше, қазіргі әлемнің инновациялық даму жағдайында, білім алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мұғалім үздіксіз білім алумен айналысуы қажет. Сонымен қатар, конструктивті оқыту ерекшеліктерінің бірі, мұғалім білім беру үдерісінің тәлімгері ролінде қала отырып, білім алушының «өз білімі үшін жауапкершілігі мен белсенділігін қалыптастырады» және сол арқылы білім алушының өздігінен шешім қабылдау дағдысын арттырады. Конструктивті теория бойынша бұған тәжірибе арқылы қол жеткізіледі. Ол үшін болашақ мұғалімді «жобаға тарту, тәжірибеден өткізу және олардың арасындағы өзара тепе-теңдікті» ұстай білу маңызды. Алайда, зерттеушілер конструктивті оқытудың кемшілігі ретінде, топтық жұмыста білім алушының барлығы бірдей белсенді емес, шешім қабылдауда ішінен жылдам және белсенді білім алушылар ғана доминантты болуы мүмкін дейді [19].

Зерттеушілер конструктивті оқытудың келесі принциптерін ерекшелейді: конструктивті оқыту түрлі оқыту әдістерін қолданады; білім алушылардың білімі тәжірибеге негізделеді; білім алушылардың өз-өзіне сенімді болуы үшін дағды-қабілеттері жан-жақты болуы қажет; конструктивті оқыту белсенді үдеріс, яғни білім алушының да белсенділігі маңызды; конструктивті оқыту өзара әрекеттесу, ынтымақтастыққа негізделеді және бұл оқыту түрі үнемі білім алушының өзінің бақылауында болады. Теориялық талдау көрсетіп отырғанындай, білім алушының ойлау дизайны дағдыларын конструктивті оқыту арқылы дамытуға болады, өйткені конструктивті оқыту білім алушыға бағытталған және ойлау дизайны дағдысы үшін қажетті топтық оқыту әдісіне негізделген.

Конструктивті оқыту тәсілдерінің бірі және эксперименталды оқыту моделіне ұқсас оқыту түрі жобаға негізделген оқыту әдісі.

Жобаға негізделген оқыту әдісін алғашқы ұсынған ғалымдардың бірі В. Килпатрик жобаны алдымен анықтау, жобалау керек болса, одан кейін тәжірибе жинақтау, келесі мәселенің шешімін табу және жасалған жобадан дағды, қабілеттерді игеру деген. Жоба әдісі,

Г. Аддерли анықтамасына сүйенсек, қойылған мәселенің шешімін табу мақсатталады; түрлі білім беру әрекеттерін пайдалана отырып, жеке немесе топтың ой-пікірі ортаға салынады; жұмыс нәтижесі ұсынылады (дипломдық жұмыс, мақала, үлгі, т.б.); жоба жұмысы біраз уақытты талап етеді; дайындалған жобаны оқытушылар авторитарлық түрде емес, ұсыныс бағытында тексереді. Жобаға негізделген оқыту әдісі білім алушыға бағытталған, топтық жұмыс түрін және білім алушының белсенді іс-әрекеті мен жауапкершілігін қарастырады, олай болса, аталған әдіс жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысын қалыптастыруға мүмкіндігі жоғары. Сонымен қатар, жоба әдісінде нәтижеге қол жеткізу барысында білім алушылар әртүрлі салалардағы білімді өз бетінше ойлау, проблемаларды анықтау және қолдану керек дегенді білдіреді, бұл әдіс белгілі бір уақытқа есептелген жеке, жұптық, топтық жұмыс түрі ретінде білім алушылардың өзіндік қызметіне негізделген [20].

Зерттеушілер конструктивті оқытудың тәсілдеріне Case study, Flipped learning, Mind Mapping, талдау (discussion) әдісі, т.б. көптеген әдістерді жатқызады. Барлық әдістердің ортақ ерекшелігі білім алушының оқытушыға толық тәуелді еместігінде, өзі белсенді, шешім қабылдауы мен материалды өздігінен қорытуында. Бұл ерекшеліктер білім алушының ойлау дизайнының дағдыларын арттырады сөзсіз. Дегенмен, елімізде дәстүрлі оқыту әдістері, оның ішінде мұғалімнің басымдығы әлі де орын алып отыр. А.У. Садвакасова конструктивтік теорияны талдай отырып, елімізде «клиптік ойлау, тұтас дүниетанымдық көзқарасының жоқтығы, фактілерді сыни тұрғыдан ойлау, мәдениеттің деформациясы байқалады» деп көрсетсе, Н. Бурхалтер, М. Шегебаев біздің жүйеде студентпен қарым-қатынаста авторитарлық жүйенің орын алатындығын, оқушы тәрбие көзі ретінде ғана қаралатындығын атаған [21].

Жоғары оқу орындарында білім алушы болашақ мұғалім болашақ оқушыны бағыттаушы, үйретуші болатындықтан, болашақ мұғалімнің ойлау дизайнының деңгейі жоғары болса ғана өзінің оқушысына нәтижелі білім бере алады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Тәжірибелік жұмыс 2022–2023 оқу жылында Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінде 6В01 - «Педагогикалық ғылымдар» білім беру бағдарламасының студенттерімен «Конструктивті оқыту әдістемесі» пәні негізінде жүргізілді. 5 ECTS кредиттік сағат құрайтын пәннің дәріс, семинар, білім алушының оқытушымен бірлескен өз бетімен жұмыс және білім алушының өз бетімен жұмыс барысында да конструктивті оқытудың тәсілдері жеке, жұптық және топтық жұмыс түрінде кеңінен қолданылды.

Тақырып төңірегіндегі зерттеу нәтижелерін үш кезеңмен сипаттаймыз.

Бірінші кезеңде 8 сұрақтан тұратын сауалнама нәтижелері ұсынылады. Сауалнама ашық, таңдау сұрақтары, Ликерт шкаласы сұрақтарынан құралды. Тәжірибелік жұмыс барысындағы сауалнама Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінде 2022–2023 оқу жылында 6В01 - «Педагогикалық ғылымдар» білім беру бағдарламасының студенттеріне жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 105 болашақ мұғалім-студент қатысты.

Екінші кезеңде Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде «Педагогикалық ғылымдар» БББ бойынша үшінші курс студенттеріне конструктивті оқыту тәсілдерінің бірі Дж. Дьюидің «Жобалау әдісі» және «Төңкерілген әдіс» бойынша сабақтан тыс бір айлық «Білім беру үдерісіндегі тиімді конструктивті тәсілдер» атты эксперименттік курс өткізілді. Курсқа сауалнамаға қатысқан студенттер арасынан ерікті түрде 64 болашақ мұғалім-студент қатысты. Курс жүргізушісі ретінде ерікті екі оқытушы таңдалды.

Үшінші кезеңде курс нәтижелері студенттер мен оқытушылардың пікірлері бойынша сипатталады.

Талдау мен нәтижелер

Мақаланың кіріспе бөлімінде көтерілген екі зерттеу сұрағына жауап алу мақсатындағы зерттеу нәтижелерін ұсынамыз.

Келесі жалпы оқытушылар мен болашақ мұғалімдердің, яғни студенттердің ойлау дизайны терминімен қаншалықты таныс екендігін анықтау және ойлау дизайнын қалыптастыру үшін оқытушылардың конструктивті оқытудың қандай тәсілдерін қолданатындықтарын айқындау мақсатталды. Болашақ мұғалім-студенттердің жауаптарына келетін болсақ, сауалнаманың алғашқы «Сіз қатысатын сабақтарда оқытушы қаншалықты белсенді, дұрысын тандаңыз: оқытушы сабақ уақытының 30%, 50%, 80%, 100%-да өзі белсенді» сұрағының мақсаты, ойлау дизайнының маңызды шарттарының бірінің қаншалықты орындалатындығын айқындау болды. М. Беверланд, С. Уилнер пікірлеріне сүйенсек, ойлау дизайнын қалыптастыруда оқытушының «белсенділігінен» студенттің белсенділігі маңызды [19], өйткені студент ойлау үдерісін, жұмыс үдерісін өзі тәуелсіз ұйымдастыруы қажет. Жауаптарға сәйкес, респонденттердің 69,3%-ы оқытушы сабақта өзі белсенді жұмыс жасайтындығын тандаған. Бұл ойлау дизайны шарттарының әлі де орындалмайтындығын, әлі де оқытушының сабақ барысында «доминантты» [16] іс-әрекетінен хабар береді. Келесі «Сіз сабақта оқытушымен бірдей белсенді болар ма едіңіз?» сұрағының мақсаты, студенттің сабақта белсенді болуға қаншалықты дайын екендігін білу болды. Жауаптарға сәйкес, студенттердің 65,7% – сабақта оқытушымен бірдей белсенді болуға дайын екендігін көрсетсе, қалған 34,3%, яғни 13 студент белсенді болуды қаламайтындығын атаған. Демек, болашақ мұғалімнің арасында да ойлау дизайнына дайын емес жастар бар. Үшінші сұрақ «Сіз сабақта дәріс тыңдап отырғанды қалайсыз ба, әлде студенттің белсенді болғанын қалайсыз ба? Неге?», алдыңғы сұраққа ұқсас болғанымен, оқытушы мен студенттің белсенділік тепе-теңдігін айқындау болды. Респонденттердің басым бөлігі 76,3% – студенттің белсенділігін қалап, себептері ретінде «дәріс тыңдау жалықтырады», «бір сарынды», «дәріс қызықсыз», т.б. атаған. Болашақ мұғалімнің 88,5%-ы «Ойлау дизайны деген дағды туралы естіп көрдіңіз бе?» деген соңғы сұраққа естімегендіктерін көрсеткен.

Келесі оқытушылардың жауабы 2-кестеде ұсынылды. Оқытушыларға қойылған сұрақтардың мақсаты, ойлау дизайны мен конструктивті оқыту туралы жалпы түсініктерді және сабақта қолданылатын тәсілдерді анықтау болды.

2-кесте – Оқытушылардың ойлау дизайны мен конструктивті оқыту туралы жауаптары

р/н	Сұрақ	Оқытушылардың жауаптары (20 оқытушы)	
1	2	3	
1.	Ойлау дизайны дегеніміз не?	60% – «Дизайн сөзі арқылы мөлшермен жобалай ойлау ма екен?», «Сыни ойлауға ұқсас», «Талдау», «Студенттің белсенділігі», «Бірнәрсені жобалау», т.б.	40% – «шыны керек, білмеймін», «естімегенмін», «білмеппін», т.б.
2.	Конструктивті оқыту дегеніміз не?	60% – «проблемалық оқыту», «талдау, талқылау», «ойынмен оқыту», «интерактивті оқыту», т.б.	40% – «көп тәсіл бар, нақты айта алмаймын», «әдістердің жиынтығы?», «білмедім», «айта алмаймын», т.б.

1	2	3
3.	Сабақта қандай әдістер қолданыңыз?	«дәстүрлі әдістер», «интерактивті әдістер», «ойындар», «төңкерілген сынып», «анализдеу, талдау», «коммуникативтік әдіс», «бағалау», «мультимедиа», т.б.
4.	Сабақтарыңызда эксперименталды оқыту, жобалау, т.б. әдістерді қолдану қаншалықты маңызды?	«Өте маңызды» – 40%, «маңызды» – 10%, «жауап бере алмаймын» – 20%, «маңызды емес» – 20%, «мүлде маңызды емес» – 10%.

Сауалнама жауаптарына сәйкес, оқытушылардың ойлау дизайны, конструктивті әдістер туралы білімдерінің әр түрлі деңгейде екендігіне көз жеткіздік. Оқытушылардың жауабынан ойлау дизайны және конструктивті оқыту терминдерімен барлығы бірдей (шамамен 50, 60%) таныс емес екендігі байқалды.

Келесі кезеңде болашақ мұғалімнің ойлау дизайны дағдыларын арттыру мақсатында конструктивті оқыту тәсілдерінің бірі Дж. Дьюидің «Жобалау әдісі» мен «Төңкерілген әдісті» (Flipped Learning) негізге ала отырып, «Білім беру үдерісіндегі тиімді конструктивті тәсілдер» атты сабақтан тыс бір айлық курс өткізілді. Курсқа 64 болашақ мұғалім-студент қатысты. Курс жүргізушісі ретінде ерікті екі оқытушы таңдалды. Курстың жобалық тақырыптары ретінде ойлау дизайнын қалыптастыруға қажетті дағдылар алынды: жобалау әдісі, сыни ойлау, ойлау дизайны, проблема шешу әдісі, т.б. Тақырыптар бойынша дағдыларды қалыптастыру жоспары төменде ұсынылған (3-кесте):

3-кесте – Тақырыптар бойынша дағдыларды қалыптастыру жоспары

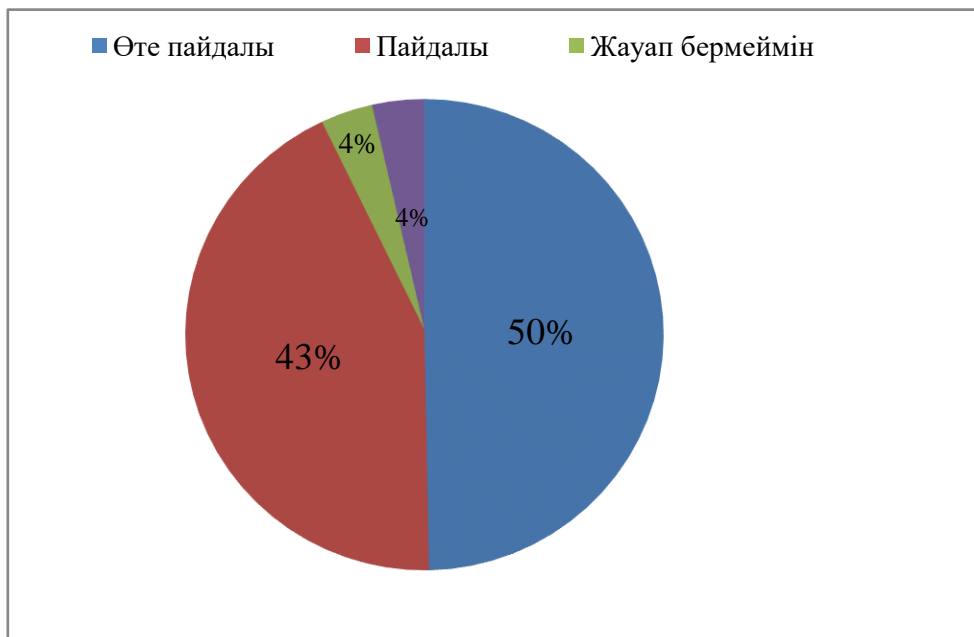
Дағдылар	Жұмыс түрі	Нәтижелері
Мәселені түсіну	Топпен талдау, зерттеу, бақылау, ақпарат жинау	Тақырыпты түсіну
Мәселені сыни бағалау	Мәселені анықтау, себебін айқындау, пікір қосу	Сыни ойлауды түсіну, меңгеру
Талдау, қорыту	Миға шабуыл әдісін қолдану арқылы көптеген пікір-шешімдер қосу, талдау, таңдау	Анықталған мәселені қорыту үшін түрлі әдістерді қолдана білу
Жаңа ой-пікір тудыру	Мәселеден басқа мәселе, жаңа идея тудыру	Шығармашылық қабілетін дамыта білу
Үлгілеу	Ойлау дизайны дағдыларын қолдану арқылы сызба-үлгі даярлау.	Ойлау дизайны дағдысын қалыптастыра білу

Конструктивті оқытудың тәсілдері «Жобалау әдісі» мен «Төңкерілген әдісті» таңдауымыздың себебі болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын қалыптастыруда, аталған екі әдіс те студентке толық еркіндік берілетіндігінде. Жоғарыда ұсынылған тақырыптар бойынша болашақ мұғалім-студенттер «Жобалау әдісі» мен «Төңкерілген әдісті» қолдана отырып, өздері жобалап, құрастырып, әдебиет пен теориямен өздігінен танысып, топтық, жұптық талдау, талқылау кезеңдерін ұйымдастырып, толық тәуелсіз «жоба» жасайды және жоба барысында студенттер пікір алмасып, өзара қарым-қатынас жасап, өзара шешімге келіп, тіл табысады. Оқытушылар ұсынылған жоба барысында жол сілтеуші, кеңес беруші қызметін атқарады. Яғни, жобаға қатысушы студенттер жоба барысында, кестеде

көрсетілген дағдыларды меңгереді. Оқытушылар курс барысында студенттердің жұмысын бақылап, дайындық, белсенділік деңгейлерін бақылап, жазып отырды.

Курс соңында қатысушы студенттер арасында сауалнама өткізілді. Сауалнама 1 ашық сұрақ пен 1 Ликерт шкаласы бойынша сұрақтан құралды: 1) Курс Сізге қаншалықты пайдалы болды?: Өте пайдалы, пайдалы, жауап бере алмаймын, қанағаттанарлықтай, пайдалы болған жоқ. 2) Курс нәтижесінде не үйрендіңіз? (3-кестедегі дағдылардың қайсысын меңгердім деп ойлайсыз?).

Курсқа қатысқан студенттің бірінші сұрақ бойынша жауаптары төмендегі суретте ұсынылды (1-сурет).

1-сурет – Өткізілген курстың тиімділігі

Қатысушылардың жауабынан курстың 93% пайдалы болғандығын байқауға болады, қанағаттанарлық баға 1 студент берген және 1 студент жауап бере алмайтындығын белгілеген.

Келесі болашақ мұғалімдерден курс нәтижесінде не үйренгендігін анықтау барысында келесідей жауаптар алынды: (бірнеше жауап ұсынылады).

Мен курсқа қатысқаным өкінемін. Өте қатты ұнады, әсіресе маған ұнағаны, топпен, өзіміз тәуелсіз, жұмыс жасағанымыз. Бір қызығы біз ешқандай жалғыз немесе курстан қалған жоқпыз. Өз басым сыни ойлау, жобалау, ойлау дизайнының әдістерін білдім, түсіндім.

Сыни ойлауды мен басқаша түсініпін, сабақта ғана емес, өмірде де өте қажет дағды екен.

Мен сабақтарда үйренбегенді, осы қысқа курста үйрендім. Өте керемет әсер мен білім алдым. Кейін мектепте де қолданамын. Әлі де оқимын.

Талдау, қорыту, сыни, ойлау дизайнын үйрендім. Сабақтарда топпен талқылап, мәселе шешімін біріге тапқан сәттер ұнады. Ең ұнағаны мұғалім тексеріп, баға қоймайды, толық еркіндікте болғанымыз ұнады.

Маған жобалау ұнады. Жалғыз өзің шаршамайсың, топқа талқыға саласың, шешімін бірге табамыз. Мен ойлау дизайны жобасын жасадым, басында түк түсінген жоқпын,

оқып, топта талдап, тақырып бойынша жоба жасаған соң ұқтым. Курс қатты ұнады маған.

Келесі оқытушылардың пікірін білу мақсатталды. Курсқа қатысқан екі оқытушы өз студенттерін «мүлде басқа қырынан көргендіктерін», «100 пайыз белсенді», кейбір студенттердің «ашылғандықтарын» байқаған. Оқытушылар студенттердің жоба барысында түрлі суреттер, ойындар, онлайн технологиялар, онлайн платформалар, онлайн тексеру құралдарын кеңінен пайдаланғандарын атап өтті. Курс көлемінде жұмыс жасаған екі оқытушы «курс барысында өзім өте көп нәрсені үйрендім», «өте көп онлайн құрылғыларды білдім, үйрендім», «енді сабақта басқаша жоспарлаймын», т.б. пікірлер берген.

Ұсынылған мақалада болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын конструктивті оқытудың тәсілдері арқылы қалыптастыру және ойлау дизайны ұғымы нақтыланып, ойлау дизайн элементтері қарастырылды. Сонымен қатар конструктивтік оқыту ұғымы және конструктивті оқытудың тәсілдеріне талдау жасалды. Мақаланың зерттеу сұрақтары ретінде, болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысының маңызы және ойлау дизайны студенттер мен оқытушыларға қаншалықты таныс екендігін анықтап, болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдысын қалыптастыру үшін конструктивті оқытудың тәсілдерінің тиімділігі қарастырылды. Тақырыпқа қатысты ғалымдардың еңбектерін саралап, талдау барысында ойлау дизайнының қазіргі ғылым мен технологияның дамыған шағында, жеткіншектер мен жасөспірімдердің де, және оларға тәлім беретін болашақ мұғалімнің де ойлау дизайн дағдыларының қаншалықты маңызды болатындығына көз жеткіздік. Өйткені ойлау дизайны қазіргі қоғамға аса қажетті «Мәселені жылдам, біріге отырып, талдап, талқылап, идея қосып, үлгілеу» арқылы шешілетін дағдыларға негізделген. Сауалнама арқылы жоғары оқу орны студенттері мен оқытушыларының ойлау дизайнымен қаншалықты таныс екендігін айқындау нәтижесінде, әлі де дәстүрлі оқытудың басымдылығы байқалды. Сонымен қатар оқытушылардың конструктивті оқыту тәсілдерімен қаншалықты таныс екендігін айқындау барысында, 60% оқытушының түрлі тәсіл қолданғанымен, нақты теориялық атауын біле бермейтіндігінен хабар берді. Зерттеудің соңғы кезеңінде эксперимент ретінде болашақ мұғалім-студенттердің ойлау дизайн дағдысын қалыптастыруға бағытталған оқу жоспарына сәйкес өткізілетін «Конструктивті оқыту әдістемесі» пәні аясында «Білім беру үдерісіндегі тиімді конструктивті тәсілдер» атты эксперименттік бір айлық курс ұйымдастырылды. Курста конструктивті оқыту тәсілдері «Жобалау әдісі» мен «Төңкерілген әдіске» сәйкес, студенттерге жоба тақырыптары мен толық еркіндік берілді. Курста екі оқытушы ұйымдастырушы-байқаушы қызметінде болды. Курс нәтижесінде алынған студенттер мен оқытушылардың пікірлері ойлау дизайн дағдылары мен оларды қалыптастыруға бағытталған конструктивті оқыту тәсілдерінің бірауыздан оң және тиімді екендігін атаған. Өйткені, ойлау дизайны мен конструктивті әдістер студенттің белсенділігі мен шығармашылығын, яғни тұлға ретінде жан-жақты дамып, ашылуына ықпал етеді және қоғамда қалыптасқан оқытушының «бұйрық беріп» оқыту немесе оқытушы сөйлеп, студент «дем алатын» тәсілдерді толығымен оқу үдерісінен алып тастауға мүмкіндік туғызады.

Қорытынды

Болашақ педагогтардың ойлау дизайнын қалыптастыру болашақ педагогқа ғана пайдалы емес, сол педагог білім беретін оқушыларға да өте тиімді әрекет болары сөзсіз. Өйткені, ойлау дизайны дағдысы қалыптасқан болашақ педагог, өзінің оқушысына да сол дағдыны сіңіреді және оқушымен қарым-қатынасы да жаңаша үлгіде болады. Тәжірибелік жұмыс барысында студенттер арасында өткізілген сауалнама нәтижелері, оқытушының студентке авторитарлық қатынасының әлі де басымдығын және жоғары оқу орындарында білім беру жүйесінде, оның ішінде болашақ мұғалімдерге білім беруде әлі де дәстүрлі, ескі тәсілдермен сабақ өткізілетіндігін көрсетті. Болашақ педагогтың ойлау дизайны дағдысын

қалыптастыруға бағытталған конструктивті оқыту тәсілдерінің тиімділігі зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінде кеңінен талқыланып, жарияланып жүр. Дегенмен, біздің елімізде ойлау дизайнын нақты қолға алып, оқу бағдарламаларына тақырып ретінде немесе болашақ педагогқа қажетті дағды ретінде енгізілмегендігін анықтадық. Сонымен қатар, сауалнама барысында жалпы студенттер мен оқытушылардың ойлау дизайны терминімен толық таныс емес екендігі де айқындалды. Ойлау дизайны дағдыларын оқу бағдарламаларына кеңінен енгізу, оны қалыптастыру үшін конструктивті оқыту тәсілдерін кеңінен насихаттауды ұсынамыз. Өйткені, ұсынылған тәсілдер болашақ тұлға мен маманға аса қажетті дизайндық, сыни, шығармашылық дағдыларды қалыптастырумен қатар, тұлғаның өз ісіне белсенділігін, жауапкершілігін, сауаттылығын арттырады. Тақырыптың жалғасы ретінде, ойлау дизайны дағдысы мен конструктивті оқыту тәсілдерін қолданып, оқу бағдарламасын даярлап, бақылау және эксперименттік топтарда сынау ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Muldagaliyeva A.A., Dosmagambetova J., Kulzhanbekova G.K. 21st Century Competences. What they are and why they are important // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2023. – №1 (189). – Б. 203–209. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph21>
2. Berikbol R., Sabirova L., Makarova O. Modern techniques in organizing the individual work of students-future teachers // World Journal on Educational Technology. – 2022. – Vol.14. Is.4. – P. 1163–1178. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i4.7651>
3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы [Электронды ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (қаралған күні: 14.07.2023)
4. Reimagining our futures together: a new social contract for education. International Commission on the Futures of Education [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707> (date of access: 17.07.2023)
5. Brown T. Design thinking // Harvard Business Review. – 2008. – Vol. 86. Is.6. – P. 84–92.
6. Жамелов Б.А. «Дизайн ойлау» – оқыту мен білім берудегі жаңа әдіс. [Электронды ресурс]. URL: <https://bilimainasy.kz/дизайн-ойлау-оқыту-мен-білім-беруде/> (қаралған күні: 15.07.2023)
7. Meinel M., Eismann T.T., Fixson S.K., Voigt K.I. The weakest link: The importance of problem framing in design thinking // Research Handbook on Design Thinking. – 2023. – P. 232–245. [Electronic resource]. URL: <http://surl.li/kghjo> (date of access: 15.07.2023)
8. Соколов М.Б., Новоселов С.А. Особенности развития дизайн-мышления при подготовке магистров дизайн-образования // Профессиональное образование. – 2020. – №3. – С. 158–163.
9. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. – М.: Владос, 2016. – 244 с.
10. Hooley N. Pragmatist philosophy for critical knowledge, learning and consciousness: A new epistemological framework for education // Pragmatist Philosophy for Critical Knowledge, Learning and Consciousness: A New Epistemological Framework for Education. – London: Routledge, 2022. – 208 p. <https://doi.org/10.4324/9781003308478>
11. Hyslop-Margison E.J., Strobel J. Constructivism and education: misunderstandings and pedagogical implications // The Teacher Educator. – 2007. – Vol. 43, Is.1. – P. 72–86. <http://doi.org/10.1080/08878730701728945>
12. Bada Dr., Olusegun S. Constructivism Learning Theory: A Paradigm for Teaching and Learning // Journal of Research and Method in Education. – 2015. – Vol. 5, Is. 6. – P. 66–70. <https://doi.org/10.9790/7388-05616670>
13. Windschitl M. Framing Constructivism in Practice as the Negotiation of Dilemmas: An Analysis of the Conceptual, Pedagogical, Cultural, and Political Challenges Facing Teachers // Review of Educational Research. – 2002. – Vol. 72, Is.2. – P. 131–175. <https://doi.org/10.3102/00346543072002131>

14. Jervis J., Brand J.E. The fragility of design thinking: Applying symbolic interactionism to promote shared meaning // *Research Handbook on Design Thinking*. – Edward Elgar Publishing Ltd., 2023. – P. 201–219.
15. Jean S. MacFadyen Design Thinking // *Holistic Nursing Practice*. – 2014. – Vol. 28, Is.1. – P. 3–5. <https://doi.org/10.1097/HNP.0000000000000008>
16. Asiksoy G., Ozdamli F. An overview to research on education technology based on constructivist learning approach // *Cypriot Journal of Educational Science*. – 2017. – Vol. 12, Is. 3. – P. 133–147.
17. Spector M.J., Lin L. The sciences of learning and instructional design: Constructive articulation between communities. – New York: Routledge, 2017. – 244 p. <http://doi.org/10.4324/9781315684444>
18. Pedemonte N., Madero C., Lobos C. Migration in the Classroom to the light of Multicultural Beliefs and Constructivist Teaching Practices // *International Journal of Instruction*. – 2023. – Vol. 16, Is. 3. – P. 855–876. <http://doi.org/10.29333/iji.2023.16346a>
19. Matthews M. R. Changing the focus: From nature of science to features of science // *Advances in nature of science research: Concepts and methodologies*. – 2012. – C. 3–26. [Electronic resource]. URL: <https://www.bu.edu/hps-scied/files/2012/10/Matthews-HPS-Changing-the-Focus-From-Nature-of-Science-to-Features-of-Science.pdf> (date of access: 15.07.2023)
20. Садықова Б.Б., Есназарова Ұ.Ә., Тоқбергенова А.А. География пәнін оқытуда оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың инновациялық әдістері мен технологиялары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 301–313. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.24>
21. Burkhalter N., Shegebayev M.R. Critical thinking as culture: Teaching post-Soviet teachers in Kazakhstan // *International Review of Education*. – 2012. – Vol. 58. – P. 55–72. <https://doi.org/10.1007/s11159-012-9285-5>

REFERENCES

1. Muldagaliyeva A.A., Dosmagambetova J., Kulzhanbekova G.K. 21st Century Competences. What they are and why they are important // *QazUU Habarshysy*. – 2023. – №1 (189). – Б. 203–209. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph21>
2. Berikbol R., Sabirova L., Makarova O. Modern techniques in organizing the individual work of students-future teachers // *World Journal on Educational Technology*. – 2022. – Vol.14. Is.4. – P. 1163–1178. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i4.7651>
3. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jane gylymdy damytudyn 2020–2025 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2019 jylgy 27 jeltosandagy №988 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 988 on approval of the state program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. [Electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (date of access: 14.07.2023) [in Kazakh]
4. Reimagining our futures together: a new social contract for education. International Commission on the Futures of Education [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707> (date of access: 17.07.2023)
5. Brown T. Design thinking // *Harvard Business Review*. – 2008. – Vol. 86. Is.6. – P. 84–92.
6. Jamelov B.A. «Dizain oilau» – oqytu men bilim berudegi jana adis [Design thinking is a new method in teaching and learning]. [Electronic resource]. URL: <https://bilimainasy.kz/dizajn-ojlau-oqytu-men-bilim-berude/> (date of access: 15.07.2023)
7. Meinel M., Eismann T.T., Fixson S.K., Voigt K.I. The weakest link: The importance of problem framing in design thinking // *Research Handbook on Design Thinking*. – 2023. – P. 232–245. [Electronic resource]. URL: <http://surl.li/kghjo> (date of access: 15.07.2023)
8. Sokolov M.B., Novoselov S.A. Osobennosti razvitiya dizain-myshleniya pri podgotovke magistrrov dizain-obrazovaniya [Features of the development of design thinking in the preparation of masters of design education, Professional education] // *Professionalnoe obrazovanie*. – 2020. – №3. – S. 158–163. [in Russian]

9. Lihachev B.T. *Pedagogika. Kurs lekcii [Pedagogy. Lecture Course]*. – M.: Vldos, 2016. – 244 c. [in Russian]
10. Hooley N. *Pragmatist philosophy for critical knowledge, learning and consciousness: A new epistemological framework for education // Pragmatist Philosophy for Critical Knowledge, Learning and Consciousness: A New Epistemological Framework for Education*. – London: Routledge, 2022. – 208 p. <https://doi.org/10.4324/9781003308478>
11. Hyslop-Margison E.J., Strobel J. *Constructivism and education: misunderstandings and pedagogical implications // The Teacher Educator*. – 2007. – Vol. 43, Is.1. – P. 72–86. <http://doi.org/10.1080/08878730701728945>
12. Bada Dr., Olusegun S. *Constructivism Learning Theory: A Paradigm for Teaching and Learning // Journal of Research and Method in Education*. – 2015. – Vol. 5, Is. 6. – P. 66–70. <https://doi.org/10.9790/7388-05616670>
13. Windschitl M. *Framing Constructivism in Practice as the Negotiation of Dilemmas: An Analysis of the Conceptual, Pedagogical, Cultural, and Political Challenges Facing Teachers // Review of Educational Research*. – 2002. – Vol. 72, Is.2. – P. 131–175. <https://doi.org/10.3102/00346543072002131>
14. Jervis J., Brand J.E. *The fragility of design thinking: Applying symbolic interactionism to promote shared meaning // Research Handbook on Design Thinking*. – Edward Elgar Publishing Ltd., 2023. – P. 201–219.
15. Jean S. MacFadyen *Design Thinking // Holistic Nursing Practice*. – 2014. – Vol. 28, Is.1. – P. 3–5. <https://doi.org/10.1097/HNP.0000000000000008>
16. Asiksoy G., Ozdamli F. *An overview to research on education technology based on constructivist learning approach // Cypriot Journal of Educational Science*. – 2017. – Vol. 12, Is. 3. – P. 133–147.
17. Spector M.J., Lin L. *The sciences of learning and instructional design: Constructive articulation between communities*. – New York: Routledge, 2017. – 244 p. <http://doi.org/10.4324/9781315684444>
18. Pedemonte N., Madero C., Lobos C. *Migration in the Classroom to the light of Multicultural Beliefs and Constructivist Teaching Practices // International Journal of Instruction*. – 2023. – Vol. 16, Is. 3. – P. 855–876. <http://doi.org/10.29333/iji.2023.16346a>
19. Matthews M. R. *Changing the focus: From nature of science to features of science // Advances in nature of science research: Concepts and methodologies*. – 2012. – S. 3–26. [Electronic resource]. URL: <https://www.bu.edu/hps-scied/files/2012/10/Mathews-HPS-Changing-the-Focus-From-Nature-of-Science-to-Features-of-Science.pdf> (date of access: 15.07.2023)
20. Sadyqova B.B., Esnazarova U.A., Toqbergenova A.A. *Geografia panin oqytuda oqushylardyn zertteushilik dagdylaryn qalyptastyrudyn innovacialyq adisteri men tehnologialary [Innovative Methods and Technologies for the Formation of Research Skills of Students in Teaching Geography] // Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – B. 301–313. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.24> [in Kazakh]
21. Burkhalter N., Shegebayev M.R. *Critical thinking as culture: Teaching post-Soviet teachers in Kazakhstan // International Review of Education*. – 2012. – Vol. 58. – P. 55–72. <https://doi.org/10.1007/s11159-012-9285-5>

Р.А. ЖУНУСОВА¹, А.К. СЕЙТХАНОВА²¹Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: rzhunusova@mail.ru²PhD, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: ainur1179@mail.ru**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ
ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақалада студенттердің зерттеушілік қабілеттерін қалыптастырудағы мәселелердің тұтас кешені қарастырылып, тәжірибеден өту барысында зерттеу құзыреттілігінің тиімділігін арттыру жолдары ұсынылған. Павлодар қаласының мектептерінде болашақ физика мұғалімдерінің практикадан өту барысында зерттеушілік жұмыс жүргізу үшін дайындығын қалыптастыру үдерісі сипатталған. Заманауи білім беру ортасында студенттерді педагогикалық тәжірибеге дайындаудың кезеңдік жоспары ұсынылған.

Бұл мақаланың өзектілігі – педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға және жүргізуге дайындау қажеттілігінің маңыздылығы.

Зерттеудің мақсаты: педагогикалық практика өту барысында студенттерді мектепте ғылыми-зерттеу іс-әрекетін жүргізуге дайындау. Болашақ мұғалімдердің зерттеушілік дағдыларын дамытудың негізгі белгілері, біздің ойымызша, зерттеу әрекетінің элементтерімен болатын сабақты құра білу; зерттеу жоспарын құру; шығармашылық сабақ пен үйге зерттеу тапсырмаларын дайындау; оқушылардың физика пәнінен білім деңгейін арттыру және зерттеушілік дағдыларын дамыту. Және мақалада студенттердің педагогикалық қабілеттері мен кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерін аша отырып, зерттеушілік дағдыларды жүзеге асыруға дайындық кезеңдері қарастырылған.

Кілт сөздер: зерттеушілік дағдылар, педагогикалық тәжірибе, зерттеушілік біліктілік, зерттеушілік құзыреттілік, зерттеу сабағы.

R.A. Zhunusova¹, A.K. Seitkhanova²¹PhD Doctoral Student of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: rzhunusova@mail.ru²PhD, Associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: ainur1179@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жунусова Р.А., Сейтханова А.К. Педагогикалық тәжірибе барысында студенттердің зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 367–379. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.99>

***Cite us correctly:**

Junusova R.A., Seithanova A.K. Pedagogikalyq tajiribe barysynda studentterdin zertteu areketterin juzege asyruqa daiyndygyn qalyptastyru [Forming Readiness of Students to Implement Research Activities in Pedagogical Practice] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – В. 367–379. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.99>

Мақаланың редакцияға түскен күні 20.04.2023 / қабылданған күні 27.09.2024

Forming Readiness of Students to Implement Research Activities in Pedagogical Practice

Abstract. The article discusses ways to increase the effectiveness of research competence during practice from the whole set of problems of developing students' research abilities. The process of developing the readiness of physics students to conduct research work during internships in schools in the city of Pavlodar is described. A step-by-step plan for preparing students for teaching practice in a modern educational environment is proposed.

The relevance of this article lies in the need to prepare students of pedagogical universities to organize and conduct research study with schoolchildren.

The purpose of the study is to prepare students to conduct research activities at school during teaching practice. The main signs of the development of research skills in future teachers should be, in our opinion, the ability to structure lessons with elements of research activity; skills in drawing up a research plan; preparation of creative lesson and home research assignments; increasing the level of knowledge of students in physics and developing research skills. The article also discusses the stages of preparation for the implementation of research skills that reveal the teaching abilities and professionally important personal qualities of students.

Keywords: research skills, teaching practice, research skills, research competence, research lesson.

Р.А. Жунусова¹, А.К. Сейтханова²

¹*PhD докторант Павлодарского педагогического университета имени Алкея Маргулана (Казахстан, г. Павлодар), e-mail: rzhunusova@mail.ru*

²*PhD, ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени Алкея Маргулана (Казахстан, г. Павлодар), e-mail: ainur1179@mail.ru*

Формирование готовности студентов к осуществлению исследовательской деятельности на педагогической практике

Аннотация. В статье рассматривается комплекс проблем, возникающих при формировании исследовательских способностей студентов, предлагаются пути повышения эффективности исследовательской компетентности в ходе прохождения практики. Описан процесс формирования навыков, необходимых для проведения исследовательской работы во время прохождения практик будущих учителей физики в школах города Павлодара. Предложен поэтапный план подготовки студентов к педагогической практике в современной образовательной среде.

Актуальность данной статьи заключается в необходимости подготовки студентов педагогических вузов к организации и проведению научно-исследовательской работы со школьниками.

Цель исследования: подготовить студентов к ведению научно-исследовательской деятельности в школе во время педагогической практики. Основными признаками сформированности исследовательских умений у будущих учителей должны стать, по нашему мнению, умение строить уроки с элементами исследовательской деятельности; навыки составления плана исследования; составление творческих поурочных и домашних исследовательских заданий; повышение уровня знаний у учащихся по физике и формирование исследовательских навыков. Также в статье рассмотрены этапы подготовки к реализации исследовательских умений, раскрывающих педагогические способности и профессионально важные личностные качества студентов.

Ключевые слова: исследовательские навыки, педагогическая практика, исследовательские умения, исследовательская компетенция, урок исследование.

Кіріспе

Болашақ физика мұғалімінің мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу әрекетін ұйымдастырудағы шеберлігінің маңыздылығы Қазақстан Республикасының жоғары білім беру стандарттарында бұрыннан да айтылып келеді. Атап айтқанда, физика пәнін оқыту барысында мұғалім оқушыны өз бетінше ойлануға, оқу-зерттеу жұмыстарын жоспарлауға және жүзеге асыруға, эксперименттік ғылыми фактілерді талқылауға, оларды белгілі фактілермен салыстыруға және біріктіруге үйрету, коммуникативті дағдыларды дамыту қажет. Сонымен қатар, студент эмпирикалық түрде бекітілген фактілерге негізделген гипотезалар мен теориялық қорытындылар үшін дәлелдерді іздеуді және тұжырымдауды, ұсынылған тапсырма үшін барабар физикалық модельді табуды, математикалық аппаратты пайдалана отырып, бар білімге негізделген мәселені шешуді, физикалық шамалардың мәндерінің ақиқаттығын бағалауды үйренуі керек.

А.С. Бычкова жүргізген зерттеулер [1] физика мұғалімдерінің көпшілігінде мұндай құзіреттілік жоқ, ал педагогикалық өтілі 10 жылға жетпеген жас мұғалімдер мектеп оқушыларының ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда үлкен қиындықтарды бастан кешіреді деген қорытынды жасаған. Яғни, мұғалімнің оқушының ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мен басқаруда білімі мен дағдысы жетіспейді. Сондықтан ғылыми-зерттеу құзіреттіліктері педагогикалық жоғары оқу орнында оқу барысында қалыптасуы керек деп ескертілген. Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың көптеген үлгілері, критерийлері, деңгейлері, әдістері ұсынылған [2–13]. Сондай-ақ болашақ физика пәні мұғалімдерінің ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындығын қалыптастырудың үлгісін тұжырымдадық, болашақ мұғалімдердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындығының көрсеткіштерін ұсындық, болашақ мұғалімдердің дайындық деңгейін диагностикалау үшін бақылау-өлшеу материалдарын қарастырдық. Болашақ физика мұғалімдерінің университетте оқу барысында зерттеушілік құзыреттілігін кезеңмен қалыптастыру әдісі ұсынылды. Бұл мақалада педагогикалық тәжірибеде ғылыми-зерттеу іс-әрекетін жүзеге асыруға кезеңмен дайындық мәселесіне тоқталғымыз келеді. Үшінші курс студенттерінің зерттеушілік дағдыларын дамытуға педагогикалық практиканың үлесі зор, бұл олардың ғылыми ізденіс алгоритмін меңгеруіне де әсер етеді. Практика барысында студенттер эмпирикалық зерттеулер жүргізеді, оқытушылардың тәжірибесін зерттейді, оқу ойындарын дайындайды және өткізеді, оқу орнының құжаттамасын зерттейді және талдайды.

Павлодар педагогикалық университеті педагогикалық тәжірибеге үлкен көңіл бөледі. [14–15]. Бұл қазіргі педагогикалық білім беруде зерттеушілік әдіс педагогикалық мәдениет пен педагогикалық жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететіндіктен жетекші бағытқа айналуымен байланысты. Осыған байланысты кафедраның негізгі құрылымы қазіргі педагогикалық іс-әрекеттің бұрынғыдай, классикалық бола алмайтындай күрделі болып кеткендігі туралы идея қалыптасқан. Бұл ұйымдастырылған оқу үдерістерінің жаңашылдығына байланысты ондағы зерттеу элементі шешілетін білім беру міндеттерінің шектен тыс өзгермелілігі мен әртүрлілігі ретінде қарастырылады. Олай болса, қазіргі білім беруде мұғалім-зерттеуші қажет. Сондықтан болашақ мұғалімдерде ғылыми-зерттеу тәжірибесінің негізгі құрамдас бөліктерін қалыптастыруға бағыт-бағдар беру университет мұғалімдерінің ең маңызды мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Павлодар педагогикалық университетінің «Математика және физика», «Физика» оқу бағдарламаларына сәйкес студенттер бірінші курста оқу практикасынан, екінші курста психологиялық-педагогикалық, үшінші курста педагогикалық, төртінші курста өндірістік және диплом алдындағы практикадан өтеді [16–18].

Бірінші курстағы тәжірибеден өту кезінде алынған бастапқы кәсіптік дағдылар бакалавриаттың негізгі білім беру бағдарламасының міндетті бөлімі болып табылады да және ең алдымен студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін өз бетінше ұйымдастыруға және жүргізуге мүмкіндік беретін құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған. Тәжірибенің негізгі міндеттері: зерттеу мақсатын, міндеттерін, нысаны мен мазмұнын тұжырымдай білу, мақсатқа сәйкес зерттеу әдістерін өз бетінше таңдай білу; заманауи электронды технологияларды қолдана отырып, өз бетінше библиографиялық жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру; зерттеудің фактілік материалын жинақтау, жүйелеу және жалпылау қабілетін дамыту; зерттеу нәтижелерін ғылыми жұмыс (тәжірибе бойынша баяндама, ғылыми мақала, ғылыми конференция баяндамаларының тезистері) түрінде ұсыну қабілетін дамыту [19-20]. Студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың жүйесі болуы керек және ол тек оқу тәжірибесімен шектелмейді. Болашақта жоғары деңгейдегі бакалаврдың зерттеушілік дағдылары ғылыми үйірмелер, семинарлар, конференциялар жұмысына белсенді қатысу арқылы қалыптасады. Ғылыми жұмыс оқу қызметімен байланысты болса және студенттерді арнайы курстарда, семинарларда жалпы ғылыми және арнайы пәндер бойынша дайындау арқылы қамтамасыз етілсе, зерттеу дағдыларын қалыптастырудың тиімділігі айтарлықтай артады.

Екінші курста болашақ физика мұғалімдерінің оқу жоспарында психологиялық-педагогикалық тәжірибеден өту қарастырылған. Психологиялық-педагогикалық тәжірибенің мақсаты – студентті кәсіптік салада табысты бейімделу үшін, қажетті құзыреттіліктерді меңгеру үшін мектептің немесе ұйымның әлеуметтік ортасымен таныстыру. Тәжірибенің міндеттерінің бірі студенттердің ұстаздық кәсіпке деген тұрақты қызығушылығын және оң көзқарасын тәрбиелеу болып табылады. Сонымен қатар педагогикалық бағыттылықты, кәсіптік-педагогикалық құзыреттіліктерді меңгеру қажеттілігін қалыптастыру; сынып пен оқушының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін зерттеу; сабақ және пән бойынша оқу әрекеті мен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру ерекшеліктері; өз іс-әрекетіне шығармашылық, зерттеу көзқарасын қалыптастыру және ғылыми жұмыстың тақырыбы бойынша эксперименталдық материалдарды жинау және өңдеу; күнделікті сыныпта жүріп жатқан психологиялық құбылыстарды бақылау және оларға талдау жасауға үйрету және бұл бақылаулардың нәтижелерін практика бойынша күнделікте белгілеу.

Үшінші курста болашақ физика мұғалімдері үшін педагогикалық практика қарастырылған. Ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда жоғары білім, ғылыми және кәсіптік құрамдастарын біріктіретін педагогтардың болашақ кәсіби қызметінің үлгісі ретінде педагогикалық тәжірибе ерекше рөл атқарады. Ол студенттердің жеке білім беру траекториясын жоспарлауға және жүзеге асыруға: педагогикалық тәжірибеде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу студенттерге нақты кәсіби міндеттерді шешуге, өз ғылыми іс-әрекетінен тәжірибе жинақтауға, зерттелетін нысандар мен құбылыстардың практикалық маңызын ашуға мүмкіндік береді, өздігінен білім алуына жағдайын жетілдіреді, одан әрі оқуға деген ынтасын арттырады. Педагогикалық практиканың мазмұны студенттердің зерттеушілік әрекетін қамтиды. Ғылыми-зерттеу қызметі мыналарды қамтиды: эксперименттік және тәжірибелік жұмыстарды жүргізу; курстық жұмыстың немесе дипломдық жұмыстың тақырыбына байланысты ғылыми ізденіс жүргізу; педагогикалық-психологиялық зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістерін меңгеру; зерттеу нәтижелерін есеп түрінде рәсімдеу. Жұмыс кезеңіндегі іс-әрекет түрлері ретінде қазіргі педагогикалық әдебиеттерді зерделеу, оқушылардың жас ерекшеліктерін көрсету; педагогика мен мектеп оқушыларын тәрбиелеудің қазіргі мәселелері бойынша басылымдарды зерттеу; білім беру мекемесі жағдайында мұғалімдердің студенттермен жұмысының заманауи технологияларымен таныстыру.

Педагогикалық тәжірибе барысында зерттеушілік құзіреттілікті дамытудың теориялық және әдістемелік негіздері ғылыми-зерттеу дағдыларын дамыту және бакалавр студенті тұлғалық дамуының шарты ретінде айқын анықталады [21]. Қазіргі уақытта құзыреттілік көзқарас аспектісінде тәжірибенің зерттеу мүмкіндіктеріне жүгіну қажет екенін атап кетейік, яғни студенттердің оқу пәні бойынша шығармашылық жұмыстары және ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерін практикада іске асырады, яғни тәжірибеде жеке зерттеу әдістерін апробациялау (бақылау, сұрақ қою, әңгімелесу, эксперимент, құжаттаманы талдау және т.б.); практика кезеңінде студенттердің мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруды; педагогикалық тәжірибе шеңберінде студенттердің топтың, оқу орнының инновациялық іс-әрекетіне қатысуды (жаңалықты негіздеудің жолдары мен мүмкіндіктерін іздеу, модельдеу, болжау); практика негізінде курстық жұмысты, қорытынды біліктілік жұмысын орындауды үйренеді.

Төртінші курста өндірістік тәжірибе қарастырылған. Практикалық және теориялық оқытудың формалары мен әдістерінің сабақтастығымен анықталатын тұтас педагогикалық үдеріс ретінде құрылады. Өндірістік тәжірибенің біртұтас педагогикалық үдерісін жүзеге асыру технологиясы проблемалық, модульдік және саралап оқытудың байланыстырудан тұрады. Өндірістік практиканың мазмұны, нысандары мен әдістері педагогикалық университет студенттері арасында кәсіптік, ғылыми-зерттеу, конструктивті және басқа да құзыреттерді дамытуға бағытталатын болады.

Төртінші курстың екінші семестрінде студенттер диплом алды тәжірибесінен өтеді. Оның мақсаты – бітіру біліктілік жұмысының (ББЖ) негізі болып табылатын ғылыми зерттеулерді аяқтау, сонымен қатар, оны қорытынды рәсімдеу және оны дипломдық жұмысқа қойылатын талаптарға сәйкес келтіру. Диплом алды тәжірибенің міндеттері: бітіру біліктілік жұмысын дайындау негізінде жатқан ғылыми зерттеулерді аяқтау; тәжірибеде жүргізілген зерттеу нәтижелерін жалпылау және бағалау; дипломдық жұмыстың стилистикалық редакциясы; осы жұмыс түріне қойылатын талаптарға сәйкес қорытынды біліктілік жұмысын рәсімдеу және қорытынды жасау; пікірлермен жұмыс; диплом қорғауға дайындық. Сәйкесінше, диплом алды тәжірибе бағдарламасын жүзеге асыру негізгі білім беру бағдарламасын әзірлеу барысында алған теориялық білімдерін тексеруді, оны кеңейтуді көздейді. Сонымен қатар, студенттердің педагогикалық және өндірістік практикадан өту кезінде алған практикалық дағдыларын бекітуге көмектеседі.

Талдау мен нәтижелер

Педагогикалық тәжірибе барысында студенттердің зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастырудың кезеңдерін қарастырайық.

I кезең – дайындық. Бакалаврларды дайындау «Педагог мамандығына кіріспе», «Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі психологиялық-педагогикалық диагностика», «Зерттеушілік іс-әрекет және академиялық жазу негіздері» пәндерін оқыту мен оқу практикасы кезінде жүзеге асырылады. Бұл кезеңде зерттеу әрекетінің ерекшеліктерімен, мазмұнымен және құрылымымен алғашқы танысып, жағымды мотивация мен әдебиетпен жұмыс істеу дағдысы қалыптаса бастады. Олар зерттеу немесе зерттеу элементтері бар сабақтың құрылымын зерттеп, таныса бастады.

II кезең – ғылыми-зерттеу кезеңі. Ол психологиялық-педагогикалық тәжірибеден өту кезінде жүзеге асырылды. Сабақта ғылыми-зерттеу жұмысын жүзеге асыру жолдарын белсенді іздей бастады. Бұл практиканы өту барысында, студенттер тек қана зерттеу элементтері бар сабақтарды өткізіп қана қоймай, сыныптың психологиялық жағынан зерттеулер жүргізді.

Әрбір студент мектепте оқушылармен зерттеушілік жұмыстарын жүргізуге дайын емес немесе мүлде мұндай зерттеу әрекеттерін жасаудан бас тартуы мүмкін. Сондықтан біз

болашақ физика мұғалімдерінің ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындығын анықтау мақсатында сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға 91 екінші курс студенттері қатысты.

Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің 12,1%-ы мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге толық дайын деп санайды, барлық сауалнамаға қатысқан студенттердің 7,7%-ы мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе алатындарына күмән келтіреді, ал 36,3%-ы мұғаліммен бірге зерттеу әрекетінің элементтері бар сабақтарды ұйымдастырып, өткізе алатынына сенетіндігін көрсетті. 13,65% жауап беруге киналады. 59,2% мектеп оқушыларымен зерттеу жүргізгісі келмейді, себебі олардың пайымдауынша, ғылыми-зерттеу іс-әрекеті әр студенттің қолынан келе бермейді, сонымен қатар көп уақытты қажет ететін процесс деп есептейді. Мектепте ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге тәжірибесі жоқ және ниеттері болмаған студенттер әрі қарай зерттеулерге қатыспады, себебі оларда мектеп оқушыларымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге ішкі мотивациялары жоқ. Сауалнама нәтижесін қарастыра отырып, 18 студентін одан әрі зерттеуге қабылдау туралы шешім қабылданды.

III кезең – педагогикалық тәжірибеден өту кезіндегі ғылыми тұжырымдаманы жүзеге асыру кезеңі. Студенттер оқушылармен бірге ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатыса бастады, ғылыми идеяларды сабақта немесе сабақтан тыс уақытта жүзеге асыруға тырысты. Олар сабақта зерттеу элементтерін пайдалана білуді, шығармашылық тапсырмаларды немесе зертханалық жұмыстарды ұйымдастыра білу икемдерін іске асыра бастады. Шығармашылық қабілеттерін көрсетіп, сабақтың элементтерін зерттеуді дамыту мен ұйымдастыруда өздерін сынап көрді. Мұғаліммен бірге сабақ – жобаларды жүргізуге тырысты, сыныптан тыс жұмыстарды жоспарлай бастады. Сабақты талдап, нәтижесін талқылады; бағалау критерийлерін әзірледі; ғылыми бақылау, анкета, сауалнама жүргізіп көрді; зерттеу нәтижелерін есеп түрінде ұсынды. Зерттеулік сабақтарды немесе зерттеу элементтері бар сабақтарды жоспарлап өткізіп көрді. Курстың немесе дипломдық жұмыстың тақырыбына байланысты ғылыми ізденіс жүргізуге тырысты.

Қазіргі кездегі инновациялық әдістердің бірі кейс технологиясын жасау болып табылады [22]. Әдіс зерттеудің аналитикалық технологиясының бір түрі, яғни, зерттеу үдерісінің операцияларын, аналитикалық процедураларды қамтиды. Студенттер оқу жағдайының шарттарын, мәселені тұжырымдауды және оны шешуге итермелейтін сұрақтарды сипаттайтын ақпараттық кешенді оқытушымен құрастырады. Кейс әдісін студенттердің зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастырудың педагогикалық технологияларының бірі ретінде қарастыруымыздың негізгі себебі, бұл зерттеушілік, мәселе тудырушылық әдістердің кешені ретінде қарастыруға болатындығы, яғни зерттеу сабағы немесе зерттеу элементтері бар сабақ ретінде қарастыруға болады. Бұл дегеніміз іздестіру, нақты жағдайға талдау жасау, оқушыларға тапсырма дайындау үшін бар алған білімдерін қолданып, табиғат құбылыстары және онда жүріп жатқан үдерістер туралы түсіндіріп беру деген сөз.

Педагогикалық тәжірибе өту кезінде, 3 курс болашақ физика мұғалімдері кейс технологиясының элементтерін қолдануды жүзеге асырды, яғни, 7–8-сыныптарында физика сабағында пайдаланып көрді. Негізінде кейс тапсырмаларын сабақтың кез келген бөлігінде пайдалануға болады, жаңа тақырыпты түсіндіру алдында, есеп шығару кезінде, зертханалық жұмыс алдында болсын, бірақ та біздің ойымызша бекіту кезінде тиімділірек сияқты. Болашақ физика мұғалімдері «Табиғаттағы және техникадағы жылу берілу» тақырыбы бойынша, сабақтың бекіту кезеңінде кейс әдісін қолданған. Ең бірінші, студенттер берілген тапсырма бойынша, оқушыларды кішігірім топтарға бөліп алып, жағдайды айтқан. Оқушылар ең бірінші мәселемен танысып, негізгі түйіннің анықтап, талдауға жасағаннан кейін, шешудің бірнеше нұсқасын ұсынған. Мысалы, студенттердің қойған мәселелерінің бірі: «2022 жылдың 2 тамызында Қазақстанның төрт облысында дауылды ескерту

жарияланды. Абай облысында күндіз дауыл, жаңбыр, жел соғуы 30–35 м/с болады. Мұндай дауылдың негізгі себептері неде?». Кейс сұрақтары: Желдің соғуының негізгі себебі неде? (1 топқа). Қатты желден қорғану жолдары. (2 топқа). Табиғаттағы су айналымына желдің әсері қандай? (3 топқа). Кейбір студенттер кейс технологиясын жаңа тақырыпты түсіндірер алдында қолданған, яғни кіріспе кейс. Мысалы, «Жылуөткізгіштік, конвекция, сәуле шығару» тақырыбын түсіндірер алдында мынандай мәселе тудырылған: Әкесі үш қызының бірін ханзадаға тұрмысқа бермекші. Кіші қызы мүлде күйеуге шыққысы келмейді. Үшеуінің ішінен таңдау үшін әкесі үш қазанға су құйып, қақпағын жауып, кімнің қазаны бірінші қайнайды соған ханзада үйленеді дейді». Кейс сұрақтары: Кіші қыздың қазаны неге бірінші қайнады? (1 топқа). Қалай қазанды тез қайнатуға болады. (2 топқа). Неге қазанды астынан жылыту маңызды? (3 топқа). Осындай әдістер оқушыларға өте ұнаған және олардың интеллектуалық, коммуникативтік қабілеттерін ашқан.

Әрине, студенттердің педагогикалық тәжірибе барысында сабақта кейс технологиясын пайдалануы, зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыруда біршама жетістікке жеткеніміздің көрсеткіштердің бірі болып табылады. Өйткені, сабақта кейс технологиясын пайдалану зерттеу элементтері бар сабақтардың бірі болып саналады. 1-кестеде көрсетілгендей, студенттердің 35,4%-ы осындай сабақтарды өткізген.

Педагогикалық тәжірибеден өткеннен кейін осы «Физика» оқу бағдарламасының студенттері ғылыми-практикалық конференцияларға қатысты. Ғосман А. академик З. Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университетінде өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына қатысты. Павлодар қ. Торайғыр университетінде өткізілетін «XXIV Сәтбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференциясына қатысуына үш студент ниет білдірген.

IV кезең – өзін-өзі бағалау кезеңі. Бұл кезеңде студенттер қорытындылар мен нәтижелерді тұжырымдау барысында өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі талдауды дамыту міндеттерін шешуге мүмкіндік беретін рефлексиялық әрекетке қосылды. Олар мектеп оқушыларының сыныпта және сыныптан тыс ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруды біледі және оны қалай өткізу керектігі туралы мәлімет пен мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдыларын бағалай алады. Оқытуда ғылыми-зерттеу әрекеттері бойынша элективті курсқа арналған бағдарламаларды әзірлейді. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңызды элементі мұғаліммен бірлесіп мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдыларын бағалау критерийлерін жасау болып табылады.

Болашақ мұғалімнің сабақтағы ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындығы оның сабақтағы жағдайды ескере отырып, әдістемелік құралдарды, аспаптарды тандап, әдістерді түрлендіруді, оларды пайдаланудың негіздемесін таңдауды көздейтін сабақты құруынан, әдістемелік әрекетін ұйымдастыруды меңгеруінен көрінеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы студенттердің әдістемелік курстарды оқу үдерісінде негізгі құрамдас бөлікке айналады, өйткені әдістеменің өзі бұл жағдайда белгілі бір білім көлемін жинақтап қана қоймай, сонымен бірге өзінің әдістемелік қызметін құруға мүмкіндік беретін зерттеу қызметін атқарады. Болашақ мұғалімнің әдістемені оқып-үйрену және «ендіру» әдісі ретінде зерттеуге қатысуы оның кәсіби іс-әрекетте де, өзінің білім беру деңгейіне де өзгерістер әкеледі. Және сабақ жоспарын әдістемелік нұсқауды пайдаланып құруға жеке қызығушылық пайда болады [23].

Осыған орай, оқыту сапасын бағалаудың негізі ретінде сабақты дайындау, өткізу және талдау кезіндегі оқушылардың іс-әрекетінің ерекшеліктерін ескеру керек. Студенттердің зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру сапасының жай-күйінің диагностикасы «Математика және физика» оқыту бағыты бойынша студенттер тобымен (18 адам) тұрақты 3 жыл бойы жүргізілді. Мұндай ұзақ мерзімді бақылау дайындықтың әртүрлі кезеңдерінде

студенттердің зерттеушілік дағдыларының қалыптасу динамикасын ашуға мүмкіндік берді. Талдау нәтижелері 1-кестеде берілген [23].

Эксперимент көрсеткендей, мектеп оқушыларымен сабақтан тыс уақытта жұмыс істеу кезінде зерттеушілік құзыреттіліктердің даму динамикасын байқау мүмкін болмады. Осы себепті кейбір зерттеу жұмыстары ғана таңдалды. Ғылыми-зерттеу қызметінің басқа түрлерінің динамикасын студенттер төртінші курста өндірістік және диплом алды тәжірибе өткенде ғана бақылауға болады.

1-кесте – Зерттеу іс-әрекетінің элементтері бар сабақты ұйымдастырудағы студенттердің іс-әрекетінің өзгеру динамикасы

Сабаққа дайындық кезеңдері	Іс-әрекеттері	Студенттердің саны		
		I кезең (1 курс)	II кезең (2 курс)	III кезең (3 курс)
Сабаққа дайындығы	Сабақты әдістемелік ұсыныстарға қатаң сәйкес түрде жоспарлайды.	83,3%	47%	17,4%
	Мұғаліммен бірге ғылыми-зерттеу элементтері бар сабақтарды жоспарлайды.	16,7%	41,1%	47,2%
	Ғылыми-зерттеу элементтері бар сабақтарды өз бетінше жоспарлайды, шығармашылық үй тапсырмасын ұйымдастырады, зертханалық жұмыстарды жүргізеді.	0	11,9%	35,4%
Сабақтың ұйымдастырылуы	Сабақты қатаң түрде конспектмен өткізеді.	77,7%	58,8%	47%
	Жағдайға байланысты сабақ барысын өзгертеді. Балаларды оқу мақсатын қоюға тартады.	22,3%	17,6%	17,6%
	Ғылыми-зерттеу элементтері бар сабақтарды өткізеді, шығармашылық үй тапсырмасын ұйымдастырады, зертханалық жұмыстарды жүргізеді.	0	23,6%	35,4%
Сабақты талдау	Сабақтағы өз әрекеттерін ғана атап көрсетеді.	44,4%	35,4%	23,4%
	Өз қызметінің проблемалық аспектілерін көрсетеді. Олардың пайда болу себептерін ашады.	55,6%	41,2%	41,2%
	Таңдаған әдістер мен оларды нақты қолдану арасындағы айырмашылықты көреді. Әрекеттерді түрлендірудің мүмкін жолдарын көрсетеді.	0	23,4%	35,4%

Әр студенттің педагогикалық іс-тәжірибедегі үлгерімін бағалау үшін дәстүрлі әдістерден басқа (жұмысты бақылау, есеп беру құжаттамасын талдау, оқытушылармен және оқу орындарының басшыларымен әңгімелесу және т.б.), жұмыс нәтижелерін презентация ретінде ұсыну, қорғау және зерттеу жүргізілді. Студенттің өзіндік педагогикалық іс-әрекетін, оның мақсатын, міндеттерін, мазмұнын теориялық және әдістемелік тұрғыдан түсіну қабілеттері бағаланды; жұмысына жауапкершілікпен және шығармашылықпен қарау, бастамашылық, белсенділік, дербестік, еңбексүйгіштік, оқушыларға достық қатынас бағаланды.

Ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің әрбір кезеңінде студенттерге жеке траектория беріледі, оны біз тәжірибе кезеңінде шығармашылық зерттеу бағытын таңдауға, ғылыми идеяны қалыптастырудағы өзіндік ерекшелігін көрсетуге, жүзеге асыру жолдарын жобалауға мүмкіндік ретінде анықтаймыз. Ол, шығармашылық, инновациялық зерттеу нәтижесін алуда табысқа жету, өзіндік зерттеу құзыреттіліктерінің даму деңгейін өзін-өзі бағалаудағы ұстанымдар. Студенттің ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің жеке траекториясын қолдау

технологиясы оның орындаған тапсырмаларының сапасымен және ынтымақтастық, мотивация, өзін-өзі бағалау, диалог, пікірталас, игерілген зерттеу құзыреттілігінің деңгейімен және т.б. анықталады.

Педагогикалық іс-тәжірибе нәтижелері бойынша (III кезең) сабаққа дайындалу кезінде бірінші орынға мұғаліммен бірге ғылыми-зерттеу элементтері бар сабақты жоспарлау (47,2%), екінші орынға ғылыми-зерттеу элементтері бар сабақты өз бетінше жоспарлау, шығармашылық үй тапсырмасын, зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру (35,4%), ал соңғы орынға әдістемелік ұсыныстарға сәйкес сабақты жоспарлау (17,4%) шықты. Студенттер сабақты әдістемелік ұйымдастырудың пәні ретінде бірлескен іс-әрекеттерді бөліп көрсете бастайды.

Студенттердің сабақты ұйымдастырудағы өзгерісінде де динамика байқалады, егер бірінші курста студенттердің көпшілігі сабақты мұғалім мен әдіскердің жетекшілігімен, жасалған ескертулерді қатаң сақтай отырып өткізуге тырысса – 77,7%, жағдайға байланысты, сабақтың барысын өзгертетіндер – 22,3% болды. Үшінші курста педагогикалық тәжірибеде құрылған конспектіні қатаң ұстайтын студенттер саны азайды – 47% болса, сабақ барысын өзгертетіндер – 17,6%, және зерттеу әрекетінің элементтері бар сабақтар, шығармашылық үй жұмысы, зертханалық жұмыстар ұйымдастыратындар саны 35,4% өзгерді. Оқушылардың өз сабағын талдауы, мұғалімдер атап өткендей, бір тәжірибеден екіншісіне ауысады. Сонымен, сабақты өткізгеннен кейін өз іс-әрекетінің сәтті жерлерін талқылағандар – 44,4% (2 курста – 35,3%, 3 курста – 23,6%), тәжірибеде балалармен бірлескен іс-әрекетті ұйымдастырудағы мәселелерді талқылап және олардың себептерін анықтауды маңызды деп санағандар 41,2% құрды, сонымен қатар таңдаған әдістер мен оларды нақты қолдану арасындағы айырмашылықты анықтағандар – 23,5% (2-ші жыл), 35,2% (3-ші жыл).

Үшінші курс студенттерінің педагогикалық іс-тәжірибесін ұйымдастырудың кезеңдік тәсілін жүзеге асыру нәтижелері әзірленген жүйені ескере отырып, педагогикалық практиканы ұйымдастыру болашақ физика пәні мұғалімдерінің ғылыми-зерттеу құзыреттіліктерін ойдағыдай қалыптастыруға ықпал етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, бұл студенттердің кәсіби даму сапасына әсер етеді.

Студенттер әр тәжірибеде (оқу, психологиялық-педагогикалық, педагогикалық), дайындықтың барлық кезеңдерінде белгілі бір қиындықтарға тап болған. Мысалы, гипотезаларды құрастыру және зерттеу сабағының мақсаттарын белгілеу кезінде студенттер анықталған мәселеге және зерттеудің белгіленген мақсатына назар аудармай, тек жалпы анықтамалар берген. Студенттер жетекшілердің көмегімен сабақтың эксперименттік бөлігін жоспарлағанда оқудың негізгі кезеңдерін ұстануға тырысты, бірақ әр кезеңнің міндеттерін дәл және нақты анықтап бермеді. Балалардың жас және жеке ерекшеліктері жеткілікті ескерілмеді, шартқа сәйкес жұмыс тактикасын икемді өзгертуде қиындықтар болды. Студенттер оқушылардың зерттеу жұмысын бағалау критерийлерін әзірлеуде ең үлкен мәселелер мен айқын қиындықтарға тап болды.

Студенттердің есеп беру құжаттамасын талдау, оқу орындарының шолулары және басшылардың есептері педагогикалық тәжірибеде ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамыту мүмкіндігі туралы болжамымыздың жалпы расталғанын көрсетті.

Қорытынды

Болашақ физика мұғалімдерінің зерттеу қабілеттерін қалыптастыру кешені ішінде педагогикалық тәжірибенің үлесі зор. Студенттер зерттеу сабақтарын өткізуде білім мен дағдыларын, бақылау әдістерін, ойындарды, кейс әдісін, тренингтерді қолданды. Сабаққа дайындалу үшін ғылыми және оқу әдебиеттерін талдау негізінде қызықты тақырыптарды табуға тура келді. Болашақ мұғалімдер зерттеу іс-әрекетінде белсенділік танытты, ақпаратты өз бетінше тауып оны өңдеді, оны қолданудың қажетті әдістерін таңдады, мәселелерді

анықтады, гипотезаны дәлелдеп, мәселені шешудің әдістерін ұсынды, алынған нәтижелерді жалпылады және тұжырым жасай алды. Нақты кәсіби жағдайларды зерделеу, әртүрлі жастағы балалармен жұмыс жасау, сонымен қатар, топта бірлесіп жұмыс жасау тәжірибесі маңызды болды.

Қорытындылай келе, педагогикалық практика өту барысында студенттерді мектепте ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізгендері, өз бетінше зерттеу сабақтарын немесе зерттеу элементтері бар сабақтарды жоспарлап өткізгендері, ғылыми конференцияларға қатысқандары мақсатқа жетуіміздің көрсеткіші деп санаймыз. Және мақалада педагогикалық тәжірибеде ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыруды кезеңмен дайындау тиімді екенін көрсетеді.

Болашақ физика мұғалімін мектеп оқушыларының ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыруға және басқаруға кезеңмен әзірленген дайындығын жүзеге асырудың бұл нәтижелері тиімді және ЖОО-да қолдануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бычкова А.С., Куровский В.Н., Румбешта Е.А. Обучение студентов организации исследовательской деятельности учащихся на уроках физики // Вестник ТГПУ. – 2014. – №11 (152). – С. 182–185.
2. Аёшин В.В. Подготовка будущего учителя физики к деятельности по формированию исследовательских способностей учащихся // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2011. – Т. 1. – №3. – С. 9–14.
3. Lingbiao G. Watkins D. Identifying and assessing the conceptions of teaching of secondary school physics teachers in China // British Journal of Educational Psychology. – 2001. – Vol. 71(3). – P. 443–469. <https://doi.org/10.1348/000709901158613>
4. Агибова И.М., Беджанян М.А., Федина О.В. Технология формирования профессиональных компетенций будущих учителей физики // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2022. – №4. – С. 180–188. <https://doi.org/10.1348/000709901158613>
5. Kolinets H. Psychological mechanisms of development of mathematical research abilities' components in schoolchildren // Humanitarium. – 2019. – Т. 43. – №. 1. – С. 75-84. <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-43-1-75-84>
6. Chusni M., Zakwandi R., Hasanah A. Scientific Literacy: How is it Evolved to Pre-Service Physics Teacher? // Jurnal Ilmiah Pendidikan Fisika Al-Biruni. – 2018. – №7(2). – P. 219–226. <http://dx.doi.org/10.24042/jipfalbiruni.v7i2.2781>
7. Mykyteichuk K. et al. Future Teacher Training for Work in the Inclusive Education Framework // Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala. – 2022. – Т. 14. – №2. – P. 244–256. <https://doi.org/10.18662/rrem/14.2/578>
8. Бажук О.В., Берестовская Л.П., Мерещкая Т.В. Формирование готовности студентов педагогического вуза к профессиональному самообразованию // Перспективы науки и образования. – 2022. – №1 (55). – С. 111–129.
9. Сыдыкбаева А.Д. Формирование исследовательской компетентности будущего учителя начальных классов: дис. ... док. PhD. – Алматы, 2016. – 201 с.
10. Сычкова Н.В. Формирование у будущих учителей умений исследовательской деятельности в условиях классического университета: дис. ... док. пед. наук. – Магнитогорск, 2002. – 354 с.
11. Зикирова Г.А. Средства исследовательской деятельности при формировании исследовательской компетентности бакалавра // Бюллетень науки и практики. – 2020. – Т. 6. №8. – С. 272–276. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/57/32>
12. Андриянова М.Е. Формирование исследовательских компетенций у бакалавров психолого-педагогического образования на педагогической практике // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2015. – №12 (57). – С. 141–146.
13. Арынова К.Ш., Жусупова Л.А., Изтай Б.Б., Еспенбетова Ш.О. Педагогикалық практиканы өткізудің маңызы және ұйымдастыру мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы,

- «Жаратылыстану-география ғылымдары» сериясы. – 2022. – №4(74). – Б. 45–58.
<https://doi.org/10.51889/1728-8975.2022.74.4.007>
14. Календарный график прохождения профессиональной практики студентов 6B01520 «Физика». [Электронный ресурс]. URL: <https://ppu.edu.kz/doc/ucheb-praktika/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%202020-2021.doc> (дата обращения: 19.03.2023)
 15. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III Заңы (04.07.2018 жылғы №171-VI өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319> (қаралған күні: 19.03.2023)
 16. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарында оқытудың кредиттік технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 сәуірдегі №152 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100006976/links> (қаралған күні: 19.03.2023)
 17. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 30 қазандағы №595 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017657> (қаралған күні: 19.03.2023)
 18. Ә. Марғұлан ат. Павлодар педагогикалық университетінің «6B1520 Физика» бойынша оқу бағдарламасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://ppu.edu.kz/doc/010221/%D0%9E%D0%9F%20%D0%921520-%D0%A4%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0%202021%D0%B3.pdf> (қаралған күні: 19.03.2023)
 19. Шмольская Л.С., Мамаева С.В. Учебная практика как инструмент формирования исследовательских умений бакалавра педагогического образования // Проблемы современного педагогического образования. – 2018. – №60-4. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnaya-praktika-kak-instrument-formirovaniya-issledovatel'skih-umeniy-bakalavra-pedagogicheskogo-obrazovaniya> (дата обращения: 19.03.2023)
 20. Жиркова З.С. Педагогическая практика студентов – подготовка к основным видам профессиональной деятельности // Фундаментальные исследования. – 2012. – №6-2. – С. 360–364. [Электронный ресурс]. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=29992> (дата обращения: 19.03.2023).
 21. Дзидзоева С.М. Развитие исследовательских компетенций студентов-бакалавров в процессе педагогической практики (монография) // Научное обозрение. Реферативный журнал. – 2016. – №5. – С. 35–36.
 22. Чумичева Р.М. Формирование исследовательских компетенций у студентов в процессе педагогической практики // Вестник НБГУ. – 2009. – №3. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-issledovatel'skih-kompetentsiy-u-studentov-v-protsesse-pedagogicheskoy-praktiki> (дата обращения: 27.03.2023)
 23. Никитина Л.А. Диагностика качества методической подготовки будущего учителя по результатам педагогической практики // Известия ВГПУ. – 2016. – №5 (109). – С. 59–63.

REFERENCES

1. Bychkova A.S., Kurovskiy V.N., Rumbeshta E.A. Obuchenie studentov organizacii issledovatel'skoi deiatelnosti uchashihsia na urokah fiziki [Teaching students the organization of research activities of students in physics lessons] // Vestnik TGPU. – 2014. – №11 (152). – S. 182–185. [in Russian]
2. Aioshin V.V. Podgotovka budushego uchitel'ia fiziki k deiatelnosti po formirovaniu issledovatel'skih sposobnostei uchashihsia [Preparing a future physics teacher for activities to form the research abilities of students] // Vestnik Krasnoiarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafieva. – 2011. – T. 1. – №3. – S. 9–14.

3. Lingbiao G., Watkins D. Identifying and assessing the conceptions of teaching of secondary school physics teachers in China // *British Journal of Educational Psychology*. – 2001. – Vol. 71(3). – P. 443–469. <https://doi.org/10.1348/000709901158613>
4. Agibova I.M., Bedjanian M.A., Fedina O.V. Tehnologiya formirovaniya professionalnykh kompetency budushih uchitelei fiziki [Technology for the formation of professional competencies of future teachers of physics] // *Vestnik Severo-Kavkazskogo federalnogo universiteta*. – 2022. – №4. – S. 180–188. <https://doi.org/10.37493/2307-907X.2022.4.20> [in Russian]
5. Kolinets H. Psychological mechanisms of development of mathematical research abilities' components in schoolchildren // *Humanitarium*. – 2019. – T. 43. – №. 1. – C. 75-84. <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-43-1-75-84>
6. Chusni M., Zakwandi R., Hasanah A. Scientific Literacy: How is it Evolved to Pre-Service Physics Teacher? // *Jurnal Ilmiah Pendidikan Fisika Al-Biruni*. – 2018. – №7(2). – P. 219–226. <http://dx.doi.org/10.24042/jipfalbiruni.v7i2.2781>
7. Mykyteichuk K. et al. Future Teacher Training for Work in the Inclusive Education Framework // *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. – 2022. – T. 14. – №2. – P. 244–256. <https://doi.org/10.18662/rrem/14.2/578>
8. Bazhuk O.V., Berestovskaia L.P., Mereckaia T.V. Formirovanie gotovnosti studentov pedagogicheskogo vuza k professionalnomu samoobrazovaniyu [Formation of readiness of students of a pedagogical university for professional self-education] // *Perspektivy nauki i obrazovaniya*. – 2022. – №1(55). – S. 111–129. [in Russian]
9. Sydykbaeva A.D. Formirovanie issledovatel'skoi kompetentnosti budushego uchitel'ia nachal'nykh klassov [Formation of research competence of the future primary school teacher]: dis. ... dok. PhD. – Almaty, 2016. – 201 c. [in Russian]
10. Sychkova N.V. Formirovanie u budushih uchitelei umeniy issledovatel'skoi deiatel'nosti v usloviyah klassicheskogo universiteta [Formation of research skills in future teachers in a classical university]: dis. ... dok. ped. nauk. – Magnitogorsk, 2002. – 354 s. [in Russian]
11. Zikirova G. Sredstva issledovatel'skoi deiatel'nosti pri formirovanii issledovatel'skoi kompetentnosti bakalavra [Means of Research Activity in the Formation of Bachelor's Research Competence] // *Bulleten nauki i praktiki*. – 2020. T. 6. №8. – C. 272–276. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/57/32> [in Russian]
12. Andriianova M.E. Formirovanie issledovatel'skikh kompetency u bakalavrov psihologo-pedagogicheskogo obrazovaniya na pedagogicheskoi praktike [Formation of research competencies in bachelors of psychological and pedagogical education in pedagogical practice] // *Lichnost, semia i obshestvo: voprosy pedagogiki i psihologii*. – 2015. – №12 (57). – S. 141–146. [in Russian]
13. Arynova K.Sh., Jusupova L.A., Iztai B.B., Espenbetova Sh.O. Pedagogikalyq praktikany otkizudin manyzy jane uymdastyru maseleleri [The significance and organizational issues of conducting pedagogical practice] // *Abai atyndagy QazUPU-nin Habarshysy, «Jaratylystanu-geografia gylymdary» seriasy*. – 2022. – №4(74). – B. 45–58. <https://doi.org/10.51889/1728-8975.2022.74.4.007> [in Kazakh]
14. Kalendarnyi grafik prohojdeniya professionalnoi praktiki studentov 6V01520 «Fizika» [The calendar schedule of the students' professional practice is 6B01520 “Physics”]. [Electronic resource]. URL: <https://ppu.edu.kz/doc/ucheb-praktika/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%202020-2021.doc> (date of access: 19.03.2023) [in Russian]
15. «Bilim turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2007 jylgy 27 shildedegi №319-III Zany. (04.07.2018 jylgy №171-VI ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319-III “On education” (with amendments and additions No. 171-VI of 04.07.2018)]. [Electronic resource] https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (date of access: 19.03.2023) [in Kazakh]
16. Jogary jane (nemese) jogary oqu ornynan keingi bilim beru uymdarynda oqytudyn kredittik tehnologiasy boiynsha oqu procesin uymdastyru qagidalaryn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2011 jylgy 20 sauirdegi №152 buirygy [On approval of the rules for organizing the educational process on credit technology of training in organizations of higher and (or)

- postgraduate education. Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated April 20, 2011 No. 152]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100006976/links> (date of access: 19.03.2023) [in Kazakh]
17. Jogary jane jogary oqu ornynan keiingi bilim beru uiymdary qyzmetinin ulgilik qagidalaryn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2018 jylgy 30 qazandagy №595 buirygy [On approval of standard rules for the activities of organizations of higher and postgraduate education. Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated October 30, 2018 No. 595]. [Electronic resource]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017657> (date of access: 19.03.2023) [in Kazakh]
 18. A. Margulan at. Pavlodar pedagogikalyq universitetinin «6B1520 Fizika» boiynsha oqu bagdarlamasy [A. Margulan. Training program of Pavlodar Pedagogical University “6B1520 Physics”]. [Electronic resource]. <https://ppu.edu.kz/doc/010221/%D0%9E%D0%9F%20%D0%921520-%D0%A4%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0%202021%D0%B3.pdf> (date of access: 19.03.2023) [in Kazakh]
 19. Shmul'skaia L.S., Mamaeva S.V. Uchebnaia praktika kak instrument formirovaniia issledovatel'skikh umeniy bakalavra pedagogicheskogo obrazovaniia [Educational practice as a tool for developing research skills of a bachelor of pedagogical education] // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia. – 2018. – №60-4. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchebnaya-praktika-kak-instrument-formirovaniya-issledovatel'skikh-umeniy-bakalavra-pedagogicheskogo-obrazovaniya> (date of access: 19.03.2023) [in Russian]
 20. Jirkova Z.S. Pedagogicheskaiia praktika studentov – podgotovka k osnovnym vidam professionalnoi deiatel'nosti [Pedagogical practice of students – preparation for the main types of professional activities] // Fundamentalnye issledovaniia. – 2012. – №6-2. – S. 360–364. [Electronic resource]. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=29992> (date of access: 19.03.2023) [in Russian]
 21. Dzidzoeva S.M. Razvitie issledovatel'skikh kompetentsiy studentov-bakalavrov v processe pedagogicheskoi praktiki (monografiia) [Development of research competencies of undergraduate students in the process of teaching practice (monograph)] // Nauchnoe obozrenie. Referativnyi jurnal. – 2016. – №5. – S. 35–36. [in Russian]
 22. Chumicheva R.M. Formirovanie issledovatel'skikh kompetentsiy u studentov v processe pedagogicheskoi praktiki [Formation of research competencies among students in the process of teaching practice] // Vestnik NVGU. – 2009. – №3. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-issledovatel'skikh-kompetentsiy-u-studentov-v-protsesse-pedagogicheskoy-praktiki> (date of access: 27.03.2023) [in Russian]
 23. Nikitina L.A. Diagnostika kachestva metodicheskoi podgotovki budushego uchitel'ia po rezul'tatam pedagogicheskoi praktiki [Diagnostics of the quality of methodological training of the future teacher based on the results of pedagogical practice] // Izvestia VGPU. – 2016. – №5 (109). – S. 59–63. [in Russian]

ӨОЖ 37.0 : 821.512.122.0; МҒТАР 14.09.03
<https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.100>Е. ТҰРҒЫНОВ¹, Г.С. КАРИМОВА², А.Ә. НАЙМАНБАЕВ³¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: erkinbek230388@gmail.com²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: karimova_g77@mail.ru³PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИННІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Бейімбет Майлиннің әлі ғылыми айналымға енбеген, әдіскер-ғалымдар тарапынан назарға алынбаған педагогикалық мұралары талданып, олардың отандық ғылымды дамытудағы маңызы бағаланады. Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар көрнекті жазушы Бейімбет Майлиннің қаламынан туған төрт оқу кітабы алғаш рет зерттеу нысанына алынып отыр. Зерттеуде жазушының артында қалдырған оқу кітаптарының жазылу тарихын зерделеу, олардың мазмұндық-құрылымдық жүйесін болашақ филолог мұғалімдерге таныту жолдары сараланды. Отандық оқулықтану ғылымының қалыптасу тарихы туралы ақпарат бере отырып, білім алушылардың кәсіби-танымдық, зерттеушілік құзіреттіліктерін қалыптастырудың мүмкіндіктері талданып отыр.

Мақалада тақырыптың ғылыми-әдіснамалық және әдістемелік аспектілері өзара бірлікте қарастырылады. Зерттеу жұмысындағы басты идея – студенттерге тарихи мұраларды талдату барысында білім берудің жаңа технологиялары мен интерактивтік оқыту әдістерін тиімді қолдану қажет, себебі бұл өз кезегінде білім алушылардың кәсіби білім сапасын арттыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мақаланың ғылыми маңыздылығы қолданылған оқытудың біртұтас әдістемелік жүйесі мен оқу материалдарын талдау және оларды таңдау критерийлерін студенттердің жоба жұмыстарын ұйымдастыруда, мәтінге кешенді талдау тапсырмаларын орындатуда қолдануға тиімділігін көрсетеді. Бұл айтылғандар ұсынылып отырған зерттеу жұмысының жаңашылдығын, тың тақырыпқа арналғандығын дәлелдейді. Сонымен қатар, тақырыптың өзектілігін танытады.

Мақалада Бейімбет Майлиннің қаламынан туған оқу кітаптарын филолог студенттерге танытудың тиімді жолдары талданады, технологиялық шарттары жүйеленеді. Педагогикалық эксперимент барысында студенттердің теориялық және тарихи-педагогикалық мұраларға байланысты кәсіби біліктіліктерін, оқу материалдарына қатысты сыни ойлау дағдыларын дамыту көзделеді. Олар арнайы электив пәннің бір модулінде қамтылған жұмыстардың барысы мен нәтижелеріне талдау жасау арқылы дәйектеледі. Мұндай кешенділік мақалада

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Тұрғынов Е., Каримова Г.С., Найманбаев А.Ә. Бейімбет Майлиннің педагогикалық мұраларын оқытудың маңызы мен дидактикалық шарттары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №3 (133). – Б. 380–394. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.100>

*Cite us correctly:

Turgynov E., Karimova G.S., Naimanbaev A.A. Beiimbet Mailinnin pedagogikalyq muralaryn oqytudyn manyzy men didaktikalyq sharttary [Importance and Didactic Conditions of Teaching the Pedagogical Heritage of Beyimbet Maylin] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №3 (133). – B. 380–394. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.100>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 27.09.2024

көрсетілген зерттеу нәтижелерінің біртұтастығы мен ұсынылған қағидалардың сенімділігін қамтамасыз етеді.

Зерттеу жұмысында тарихи-педагогикалық, жүйелік-типологиялық, жанрлық-стильдік талдаулар заманауи талаптарға сай оқыту технологияларымен өзара сабақтастықта қолданылды. Зерттеу нәтижесі осы бірліктің тиімділігін толық көрсетті.

Кілт сөздер: педагогикалық мұра, оқу құралдары, тарихи сабақтастық, кәсіби-интеллектуалдық әлеует, сыни ойлау дағдылары.

Ye. Turgunov¹, G. Karimova², A. Naimanbayev³

¹*PhD Doctoral Student of Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: erkinbek230388@gmail.com*

²*PhD, Associate Professor of Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: karimova_g77@mail.ru*

³*PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru*

Importance and Didactic Conditions of Teaching the Pedagogical Heritage of Beyimbet Maylin

Abstract. The article analyzes the pedagogical heritage of Beyimbet Maylin, which has not yet entered scientific circulation, and has not been noticed by methodologists-scientists, and their importance in the development of domestic science is evaluated. For the first time, four educational books written by Beyimbet Maylin, a prominent writer, who have their own place in Kazakh literature, are being studied. In the study, the ways of studying the history of the writing of textbooks left behind by the writer, introducing their content-structural system to future philology teachers were differentiated. Providing information about the history of the formation of domestic textbook science, the possibilities of forming professional-cognitive and research competences of students are analyzed. The main idea in the research work is that students need to effectively use new educational technologies and interactive teaching methods during the analysis of historical heritage, because this, in turn, expands the opportunities for improving the quality of professional education of students. The scientific importance of the article is demonstrated by the unified methodological system of applied teaching and the analysis of educational materials and the effectiveness of using their selection criteria in the organization of students' project work, in the performance of complex text analysis tasks. This proves the innovativeness of the proposed research work, dedicated to a new topic.

The article analyzes the effective ways of presenting textbooks written by Beyimbet Maylin to philology students, systematizes the technological conditions. During the pedagogical experiment, it is planned to develop students' professional qualifications related to theoretical and historical-pedagogical heritage, critical thinking skills related to educational materials. They are followed by analyzing the progress and results of work included in one module of a special elective subject. Such complexity ensures the integrity of the research results presented in the article and the reliability of the proposed principles. Historical-pedagogical, system-typological, genre-style analyzes were used in the research work in conjunction with teaching technologies in accordance with modern requirements. The results of the study fully demonstrated the effectiveness of this unit.

Keywords: pedagogical heritage, textbooks, historical aspect, professional-intellectual potential, critical thinking skills.

Е. Тургунов¹, Г.С. Каримова², А.А. Найманбаев³

¹PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: erkinbek230388@gmail.com

²PhD, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени
Абая (Казахстан, г. Алматы), e-mail: karimova_g77@mail.ru

³PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru

Значение и дидактические условия преподавания педагогического наследия Беимбета Майлина

Аннотация. В статье анализируется педагогическое наследие Беимбета Майлина, еще не вошедшее в научный оборот и не замеченное учеными-методистами, оценивается их значение в развитии отечественной науки. Впервые изучаются четыре учебные книги, написанные выдающимся писателем Беимбетом Майлиным, имеющими свое место в казахской литературе. В ходе исследования были дифференцированы способы изучения истории написания учебников, оставленных писателем, ознакомления будущих учителей-филологов с их содержательно-структурной системой. Предоставляя информацию об истории становления отечественного учебниковедения, анализируются возможности формирования профессионально-познавательных и исследовательских компетенций студентов. В статье рассмотрены научно-методологические и методические аспекты темы. Основная идея в исследовательской работе заключается в том, что студентам необходимо эффективно использовать новые образовательные технологии и интерактивные методы обучения при анализе исторического наследия, поскольку это, в свою очередь, расширяет возможности повышения качества профессионального образования студентов. Научная значимость статьи подтверждается единой методической системой прикладного обучения и анализа учебных материалов и эффективностью использования критериев их отбора при организации проектной работы студентов, при выполнении сложных задач по анализу текста. Это доказывает инновационность предлагаемой исследовательской работы, посвященной новой теме.

В статье анализируются эффективные способы презентации учебников Беимбета Майлина студентам-филологам, систематизируются технологические условия. В ходе педагогического эксперимента предполагается развитие у студентов профессиональных умений, связанных с теоретическим и историко-педагогическим наследием, навыков критического мышления по отношению к учебным материалам. Они подкрепляются анализом хода и результатов работ, содержащихся в одном из модулей специальной элективной дисциплины. Такая комплексность обеспечивает единство результатов исследования, изложенных в статье, и достоверность предложенных принципов. В исследовательской работе историко-педагогический, системно-типологический, жанрово-стилевой анализы применялись во взаимосвязи с технологиями обучения, отвечающими современным требованиям. Результаты исследования показали полную эффективность этого единства.

Ключевые слова: педагогическое наследие, учебники, исторический аспект, профессионально-интеллектуальный потенциал, навыки критического мышления.

Кіріспе

Тақырыптың жаңашылдығы мен өзектілігін қазақтың ұлы жазушысы Бейімбет Майлиннің соңғы жылдары табылған педагогикалық мұраларына, атап айтқанда, XX ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген, білім беру процесінде қолданылған оқу

құралдарына талдау жасалып, оларды болашақ педагог мамандарға таныту жолдарының зерделенуі айғақтайды. Негізгі мақсат – автордың алғаш рет зерттеу нысанына алынып отырған төрт оқу кітабының жазылу тарихын зерделеу, оқу кітаптарының мазмұндық-құрылымдық сипаттарын анықтау арқылы болашақ филолог-мұғалімдердің ұлт тарихындағы оқулықтану ғылымының қалыптасу тарихы жөніндегі өзіндік көзқарастарын, кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін, ғылыми-танымдық құзіреттіліктерін қалыптастырудың жолдарын дәйектеу.

Бейімбет Майлин жазған оқулықтардың тарихи мәнін ашып, олардың елді сауаттандыру ісіндегі рөлін таныту – ұлттық педагогика ғылымының даму жолында өзіндік үлесі бар еңбек ретінде бағалау мен осы еңбектердегі білімдік және тәрбиелік негіздердің өз заманына сай ішкі ерекшеліктері туралы ой-тұжырым қалыптастыру бағытындағы аса маңызды қадамның бірі. Себебі студенттермен жүргізілетін өздік жұмыстардың барысында да отандық оқулықтану ғылымының даму кезеңдері туралы мол мағлұмат беріліп отырады. Ол үшін зерттеу жұмысында оқу үдерісінің даму тарихына қатысты тың деректер мен соны тұжырымдар ұсынылып отырды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада 1929 жылы жарық көрген «Шала сауаттылар үшін оқу кітабынан» [1], бастап 1930 жылғы сол кітаптың «түзетіліп, 4-басылуы» деп көрсетілген жетілдірілген нұсқасы [2], сонымен қатар мұқабаларында «BEJIMBET, GABIT» авторлығымен 1933 жылы жарияланған «Сауат үшін» (сауаттандыру мектептеріне арналған әліппе құралы) [3] және 1935 жылы авторлары «BEJIMBET, GABIT, AMIRGAN» деп белгіленген «Сауаттандырғыш» (сауатсыздар әліппесі) [4] деген атаумен шыққан оқу кітаптарына қатысты материалдарды жоғары оқу орны студенттеріне меңгертудің тиімді жолдары сараланады.

Зерттеу барысында автордың еңбектерін талдай отырып, Б.Майлиннің педагогикалық мұраларының тарихи-методологиялық және әдістемелік ерекшеліктерін таныту үшін, сонымен қатар, филолог-студенттердің кәсіби-тұлғалық, ғылыми-зерттеушілік қабілеттерін дамыту мақсатында мынадай әдістер қолданылды:

- теориялық талдау әдістері (оқулық мәтіндерін, психологияға, педагогика мен дидактикаға, оқыту әдістемесіне қатысты еңбектерді зерделеу);
- модельдеу әдістері;
- салыстырмалы талдау әдісі;
- жинақтау, ой қорыту әдісі;
- оқулықтардың мазмұндық-құрылымдық түзілімін жүйелеу әдісі;
- әлеуметтік-педагогикалық (студенттердің СӨЖ және ОСӨЖ тапсырмаларын талдау, бақылау және т.б.);
- эксперименттік әдістер (бақылау және қалыптастырушы эксперимент жүргізу).

Алғаш рет Бейімбет Майлиннің оқу-ағарту саласына қатысты еңбектерінің арнайы талдануы мен оның жоғары білімді мамандар даярлау бағытында электив пәннің білім мазмұнына енгізілуі және оны оқытудың жолдарының саралануы зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығын көрсетеді. Ал, практикалық мәні студенттер үшін тарихи еңбектерді саралауға қатысты кешенді жұмыстардың үйлесімді жүргізу әдістемесінің жасалуынан танылады.

Талдау мен нәтижелер

Өткен ғасырдың алғашқы ширегі ел тарихында аса үлкен түбегейлі өзгерістердің орын алуымен ерекшеленеді. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қазақ АКСР-нің Халық ағарту комиссариаты құрылып, оған А.Байтұрсынұлы халық комиссары болып сайланды. Ұлт ұстазының қолға алған алғашқы қадамы ұлттық мектеп құру және оларды оқу бағдарламаларымен және төл оқулықпен қамтамасыз етуге бағытталды. Ел тарихында алғаш

рет қазақ тілінде 14 оқулық шығарылды. XX ғасырдың 20–30-жылдары Алаш қайраткерлері зайырлы білім беру саласына еңбек етіп, оқулықтар жазды. Осы кезеңде А. Байтұрсынұлының «Тіл - құрал», «Әдебиет танытқыш», М. Дулатовтың «Есеп кітабы», Ж. Аймауытұлының «Тәрбиеге жетекші», «Психология», М. Тынышбаевтың «Қазақ халқының тарихы», М. Жұмабаевтың «Бастауыш мектептегі ана тілі», «Педагогика» және тағы басқа оқулықтары жарық көрді. Сонымен қатар, Х. Досмұхамедұлының («Табиғаттану» – 1922, «Адамның тән тіршілігі» – 1927, «Қазақ халық әдебиеті» – 1932), М. Әуезовтің («Халық әдебиеті» – 1927), С. Сейфуллиннің («Әдебиеттану» – 1932, «Қазақ әдебиеті» – 1932), Н. Құлжанованың («Мектептен бұрынғы тәрбие» – 1923, «Ана мен бала» – 1927), т.б. оқу құралдары жарияланды [5].

Он жыл ішінде ел аумағында 367 мектеп салынды, ал 361 мектеп күрделі жөндеуден өткізілді. Әйтсе де бұл жылдары қазақ орта мектептерінің саны аз еді. Мысалы, 1927–1928-жылдары республикада үш-ақ орта мектеп (Ташкент, Орынбор, Қызылорда) болды.

А. Хумарзахтың пайымдауынша, «білім беру саласында жүргізілген реформаға сәйкес, XX ғасырдың 20–30-жылдары бірқатар өзгерістерге қол жетті: заманауи білім беру жүйесіне көшкен мектептердің саны көбейді; жалпы орта білім мен мемлекеттік оқу орындарында кәсіби білімді жалпыға бірдей оқытуға көшті; халық ағарту комиссариатының білім беру жүйелері бекітілді; жаңадан ЖОО-дары ашылды; мұражай, кітапхана ісінің, баспасөз ағартушылығы қызметі жүйеленді; зайырлы білім мен ағарту жүйесіне негізделіп оқулықтар шықты; зайырлы білім мен ағарту жүйесін зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері қалыптасты. Дәл осы кезеңде заманауи білім беру мен ағартушылықтың жүйесі қалыптасты» [6]. Бірақ халық арасында сауатсыздық азайып, халықтың біраз бөлігі хат тани бастаған тұста, яғни 1929 жылы кеңестің қитұрқы саясатының салдарынан республиканың ежелден ғылым, әдебиет, мәдениет тілі болып келген араб әліпбиінен латын харпіне көшірілуі оқу-ағарту ісінің дамуына кері әсер етті. Араб әліпбиімен шыққан мәдени бай мұралар аяусыз мансұқталып, отқа өртелді.

«Әліпбидің өзгертілуі енді қалыптаса бастаған ұлттық білім беру жүйесінің дамуына үлкен қиындықтар әкелді. Азаматтарды қайта оқытуға даярлау курстары үлгермей жатты. 1930 жылы тамызда көшпелі халық тұратын мекендерде жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу енгізілді» [7, 51-б.]. Сол себепті қазақ зиялылары халықты жаңа әліпби негізінде қайта сауаттандыруға жаппай мүдделілік танытты.

«Бірінші бесжылдықтың жоспары бойынша: 16 жас пен 50 жас арасындағыларды сауатсыздықты жою мектептеріне тарту, жаппай міндетті оқуды жүзеге асыру, өнеркәсіп пен ауылшаруашылығына қажетті кадрларды даярлау жүрді. Нәтижесінде 1928–1929 оқу жылында 2 миллионнан астам, ал 1930–1931 оқу жылында 11 миллион адам сауат ашты. 1930 жылы КСРО-да халықтың 67 проценті сауатты болды» [8, 10-б.].

Осы жылдары қазақ зиялылары ел ішіндегі сауатсыздықты жоюға жұмылдырылды. Олардың қатарында қазақ әдебиетінің дамуына, оның ішінде шағын жанрдағы прозалық еңбектерді жазудың хас шебері ретінде мойындалған қаламгер, публицист, драматург ретінде есімі аталып келген Бейімбет Майлин де бар еді. Бірақ соңғы уақытқа дейін танымал жазушының оқу-ағарту ісімен белсене айналысқандығы, халықтың сауатсыздығын жою жолында оқу кітаптарын жазғаны беймәлім болып келді. Б. Майлиннің оқу-ағарту саласында жазған оқулықтарында дәстүрлі оқулықтардағыдай нақты бір пәндік қызмет атқаратын жүйе немесе салалық білімге қатысты ережелер мен анықтамалық құрауыштардың болмауының себептерін сол кездегі сауатсыздықты жою талабымен бірлікте зерделеу қажет.

Ең әуелі «Шала сауаттылар үшін оқу кітабының» [1] ішкі мазмұнына еңбес бұрын осында көрсетілген «шала сауаттылар» деп аталған әлеуметтік топқа кімдер жататынын анықтау көзделді. Ұлттық лингвистика мен қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін салушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлы былай дейді: «Оқи да, жаза да білетін адамды сауатты адам

дейді. Ал сауаттылық оқу ма, жазу ма? Сауаттау әдісі – сауатсыздықты жою әрекеті, сондықтан сауаттылықтың негізіне үңілу арқылы сауаттау әдісін білуге тырысамыз. Тек қана оқуға қабілетті, ал, жазуды білмейтін адам – шала сауатты адамдар» деп анықтама берген [9, 244–245-бб.]. Олай болса, жаза алмайтын, бірақ оқуға қабілетті адамдар тобына арналған кітап – Б. Майлиннің жеке авторлығымен жарық көрген «Шала сауаттылар үшін оқу кітабы».

Жоғарыда айтылғандай, 1929 жылы қазақ елі араб жазуына негізделген төте жазудан латын әліпбиіне еріксіз өткен болатын. Сондықтан Б. Майлин де өз кітабын латын әліпбиімен жазған. Бұл еңбек тек мазмұндық сипатымен ғана емес, сонымен қатар жазу харпінің жаңалығымен де ерекшеленеді. Төте жазудан қалған қағида болса керек, оқу кітабында бас әріп ұғымы мүлдем жоқ, яғни қолданылмаған. Бас әріп Б. Майлиннің 1931 жылы жарық көрген кітаптарынан басталғаны байқалды. Кітаптың сыртқы безендірілуінде тағы бір көзге түскен жәйт – «Қазақстан» сөзі «Қазағыстан» болып жазылғаны [1].

Б. Майлиннің оқу кітаптарына талдау жасауда отандық оқулықтану тарихына қатысты айтылған ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынды [10; 11].

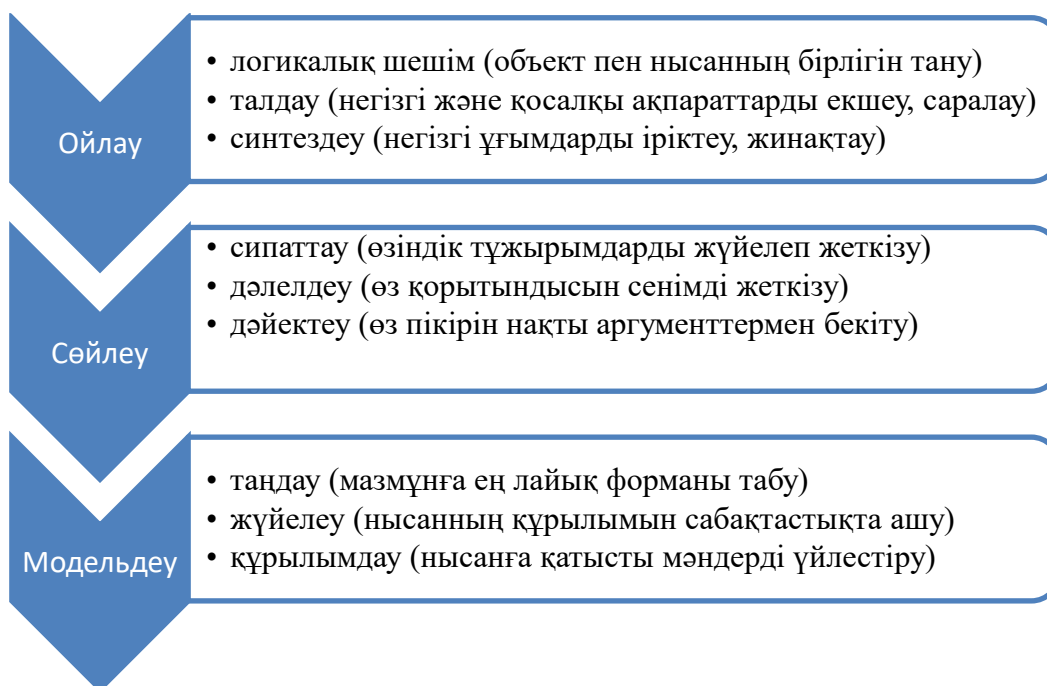
«Бейімбет Майлиннің әдеби-шығармашылық әлемі» атты электив курс аясында ұсынылған білім мазмұнына енген оқу кітаптарына байланысты тақырыптар модульдік оқыту технологиясына негізделіп меңгерілді. Оқу модулі – элективтік пән мазмұнының логикалық тұрғыдан жинақталған бөлігі. Сондай-ақ, модульдік оқытуда әр бөліктің өзінің мақсаты, меңгерілуі тиіс білім, білік, іскерліктер нақтыланып беріледі де, оны игертудің тиімділігі арта түседі. Оқу модуліне тақырыптарды топтастырғанда, білім мазмұны мен орындалатын тапсырмалардың танымдық және кәсіби сипатқа ие болуына назар аударылды, сол материалдардың танымдық (ақпараттық) және кәсіби (оқу-кәсіби) бөліктері болуы талап етілді. «Модуль – бұл қандай да бір тұтас жүйенің белгілі бір функционалдық жүкті арқалап тұратын дербес бөлігі. Оқыту теориясында модуль – маманның кәсіби білімдері мен біліктіліктерін қалыптастыруға қажетті ақпараттың не әрекеттің мөлшері болып саналады» [12, 56-б.]. Сондықтан эксперимент барысында студенттерге берілетін СӨЖ, ОСӨЖ тапсырмалары арқылы төрт оқу кітабының халықты сауаттандыру ісінде атқарған қызметін ғана емес, осы еңбектерге талдау жүргізе отырып, автордың кәсіби шеберлік деңгейінің өсуін де бағалау, білім мен саясаттың өзара ықпалдастығын да бағамдау ыңғайындағы талдау, жинақтау, ой қорыту дағдыларын дамыту көзделді.

Эксперимент барысында зерттеу нысаны өзімен ұқсастық қатынастағы басқа бір объектімен алмастырылатын модельдеу әдісі қолданылды. Студенттерге берілетін жұптық жұмыс түрінде ұсынылған тапсырмаларда, алдымен, оқулықтардың мазмұндық-құрылымдық жүйесін модельдеу тапсырылды. Бұл, біріншіден, студенттердің өзіне берілген оқу кітаптарының мазмұнымен мұқият танысуға мүдделілігін тудырды. Өйткені олар талдайтын құралдың жалпы мазмұнын ғана емес, оның дидактикалық ерекшелігін де ашуы қажет болды.

Жұптық тапсырма. Бейімбет Майлиннің оқу кітаптары бойынша төменде берілген кестені толықтырыңыздар.

№	Оқу кітабы	Мазмұндық-құрылымдық жүйесі	Дидактикалық сипаттары
1	Шала сауаттылар үшін оқу кітабы (1929)		
2	Шала сауаттылар үшін оқу кітабы. 4-басылуы (1930)		
3	«Сауат үшін» (сауаттандыру мектептеріне арналған әліппе құралы) (1933)		
4	«Сауаттандырғыш» (сауатсыздар әліппесі) (1935)		

Нақты объектінің моделін жасау үшін студенттерге жұмысты орындау талаптары мен бағалау критерийлері ұсынылды. Соған сүйеніп, зерттеуші жұп кітапты зерттеп, алған нәтижелерін ұқсастық және үйлестік заңы бойынша түпнұсқаға көшіруі тиіс болды. Латын харпімен жазылған оқу кітаптарының бірден студенттердің қызығушылығын тудыруы, әрине, оңай емес. Сондықтан модельдеу әдісінің түпнұсқаны зерттеу қиын болғанда қолданылатыны ескерілді. Модель мен түпнұсқа арасында белгілі бір ұқсастық болуы басты критерий ретінде қойылғандықтан, студенттің модельді түзу кезінде алған ақпараттарын түпнұсқаға көшіруге бейімі артты, сонымен бірге көшіру үшін ұқсастықтың, талдау мен синтездің әртүрлі формаларын қолдануға үйренді. Модельдердің форматын студенттер өздері таңдауы тиіс болды. Себебі нысан мен оған қатынас мәндерді көрсететін көрнекі құралдардың бірі (шартты бейне, сызба және т.б.) болғандықтан, модельдің құрылымын да білімалушылардың өздеріне таңдату олардың жауапкершілігін арттырды, бәсекелестік қабілеттерін шыңдады, креативтілікке ұмтылдырды [13, 356-б.]. Нәтижесінде бұл әдіс арқылы жүргізілген тапсырмалар студенттердің бойындағы ойлау, сөйлеу, модельдеу дағдыларын өзара тұтастықта дамытуға оң ықпал етті (1-сурет)

1-сурет – Студенттердің модельдеу тапсырмалары арқылы қалыптастырылған тұлғалық қабілеттерінің құрылымы мен көрсеткіштері

Эксперимент барысында студенттердің тарихи жәдігер ретінде Б. Майлиннің педагогикалық мұраларына деген танымдық қызығушылығын қалыптастыру үшін өздік жұмыстарда салыстырмалы әдіске негізделген тапсырмалар ұсынылды. Ол үшін оқу құралдарының жазылған кезеңін тарихи аспект ретінде алып, оған байланысты деректер, саяси және әлеуметтік факторлар, елде қалыптасқан жағдайлар туралы ақпарат табу тапсырылды. Отандық педагогика ғылымының даму тарихына қатысты мәліметтер іздеу жүктелді. Бұл білім олардың теориялық ойлау қабілеттерін жетілдіреді. Ал, кез келген жаңа білім студенттерді ізденімпаздыққа бастайтын қайнаркөз болып саналады. Өйткені жаңа білім жаңа танымдық әдістерді белсендіреді.

Сонымен қатар, пәнаралық байланысты күшейту және білімалушылардың кәсіби-танымдық, мәдени-ақпараттық, коммуникативтік-прагматикалық құзіреттіліктерін жетілдіру мақсатында олардың ізденім әрекетін қалыптастыруға мән берілді. Өйткені салыстырмалы әдіс бойынша орындалатын тапсырмаларда студенттердің ойлау, елестету, жадта сақтау, зейінін шоғырландыру секілді психикалық үдерістер жүзеге асырылады. Бұл өз кезегінде олардың ойлау белсенділігін арттырады, өзіндік ой түйю қабілеттерін ширатады.

Эксперимент барысында Бейімбет Майлиннің оқу кітаптарына деген танымдық қызығушылықты тудыру үшін мынадай технологиялық-педагогикалық шарттарды сақтау міндеттелді:

1. Оқу материалдарының мазмұнына қатысты шығармашылық тапсырмаларды талғап қолдану. Бұл бағыттағы тапсырмаларды орындатуда студенттердің мәселеге тереңірек үңіліп, өзіндік дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етуі маңызды болды. Мысалы, бір ғана «Шала сауаттылар үшін» оқу кітабында 182 тақырыпта алуан түрлі мазмұндағы мәтіндер ұсынылған. Студент оларды мазмұны бойынша ақпараттық, дидактикалық және ағартушылық сипаттағы мәтіндерге жіктеу үшін оқу материалдарының мазмұнымен жан-жақты танысады. Студенттерге мақсаты өте ауқымды бұл мәтіндерді типіне қарай саралап, жіктеумен қатар, оған лингвистикалық жағынан да талдау жасату тапсырылады. Өйткені аталған оқу құралындағы көркем мәндегі туындылар көркем-стильдік жағынан қарағанда жазушының шеберлігін танытады әрі ақпараттық және ағартушылық қызмет атқарады. «Автордың көзқарасы мен мәтін мағынасы тұтастықты білдіретіндіктен, лингвистикалық қағидаттар негізінде талдау мен саралауды ұштастыру қажеттілігі де туындайды» [14, 17-б.]. Осы жұмыстар ауқымында студенттер оқу кітаптарының өзіне дейінгі және өзінен кейінгі кезеңде жазылған оқу құралдарымен ұқсастықтарын және ерекшеліктерді табады, оның себептерін тарихи контексте ашып, дәйектейді. Бұл олардың алған білімдерін практикады қолданып үйренуіне жол ашады.

2. Оқу әрекетін білім алушылардың кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін арттыруға бағыттай отырып ұйымдастыру. Студенттер орындайтын жұмыстың мазмұндық тұрғыдан сапалы болуымен бірге оны қызықты етіп құрылымдай алу да маңызды рөл атқарады. Ол үшін жағдаяттық тапсырмалар жасақталды. Эксперимент барысында көбінесе прагматикалық диалог, полилог формаларындағы тілдесім түріндегі жұмыстар ұсынылды. Бұл, бір жағынан, студенттердің алған білімдерін жазбаша да, ауызша да сауатты жеткізу дағдыларын дамытуға септесті. Екінші жағынан, шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге мүмкіндікті тудырды. Үшінші жағынан, пәндік-салалық терминдерді қолдану арқылы функционалдық сауаттылықтарын қалыптастырды.

3. Тарихи-танымдық оқу материалдарын зерттеп, зерделету мақсатында ақпараттық-коммуникативтік құралдарды дұрыс қолдану арқылы студенттердің технологиялық-сауаттылық дағдыларын дамыту да маңызды дидактикалық шарт ретінде қойылды. Заманауи мұғалімге қойылатын талаптың бірі – олардың АКТ құралдарын қолданып, тиімді әрі өнімді жұмыс жасауға бейімділігі. Бұл бағыттағы тапсырмалар интернет ресурстармен жұмыс түрінде ұйымдастырылды. Студенттерге Б. Майлин шығармашылығына қатысты, оның ішінде арнайы педагогикалық мұраларына байланысты буклеттер әзірлеп, оны көпшілік алдында қорғау; оқу құралдарының 90 жылдық мерейтойына арналған Дөңгелек үстел ұйымдастыру; слайд-шоу түрінде таныстырылым жасату; тарихи-танымдық бейнежазбаларды қолдана отырып, деректі көрсетілімдер дайындату; рөлдік ойын түрінде баспасөз конференцияларын өткізу және т.б. тапсырмалар орындатылды. Бұлар оқу материалдарының қызықты, тартымды, түсінікті меңгертілуіне, ең бастысы, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға оң ықпал етіп отырды.

Жоғарыда аталған шарттардың толық орындалуы үшін және олардың тиімділігін арттыру үшін адамзат тарихындағы білім беру жүйесіндегі оқу құралдарының тарихына,

Ұлттық ғылымдағы оқулықтану ғылымының туып, қалыптасу жолына, заманауи оқулықтарға қойылатын талаптарға қатысты қосымша ақпараттарды барынша толығырақ қамту талап етілді. Бұл студенттердің білімін де кеңейтті, ізденімдік қабілеттерін де шыңдады, танымдық қызығушылықтарын да оятты, кәсіби-интеллектуалдық әлеуеттерін де көтерді. Өйткені бұл тапсырмалар арқылы студенттердің болашақ кәсіби саласына қатысты шығармашылық ойлау әрекеттері кешенді түрде дамытылып отырды.

Зерттеу нысаны – педагогикалық жоғары оқу орнындағы филология факультетіндегі оқу үдерісі болғандықтан, сөз болып отырған оқу кітаптарындағы мәтіндермен жұмысқа ден қойылды. Бұл орайда ғалым Қ.Т. Жанұзақова атап көрсеткен интерпретация мәтіннің бүгіндей мәнін, мазмұнын, жетекші ойын, тұжырымын білуге, тереңіне бойлауға мүмкіндік беретін жалпыға ортақ негізгі қағидаттар басшылыққа алынды. Олар: а) оқырмандық интерпретация адамның шығарманы оқып шыққаннан кейінгі алғашқы әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді; ә) ғылыми интерпретация – оқырман ретіндегі алғашқы әсерін ғылыми негізде жинақтап, нақтылап, әдеби талдаумен тексереді; б) шығармашылық-образдық интерпретация мәтінді көркемөнердің басқа түріне көшіру (мысалы, әдеби шығарма негізінде көркем фильм түсіру, сахналық қойылым, опера немесе балет жасау, т.т.) [15, 20-б.].

Кез келген мәтін коммуникативтік міндет атқарады. Түрі мен типіне қарамай оқу құралына енген мәтіндегі ағартушылық мәнді талдау нәтижелері жазушы-автордың, негізінен, үгіт-насихат сипатындағы ойды жеткізуге, ақпараттық-танымдық мәселеге ерекше ден қойғанын көрсетті. Десе де, Б. Майлиннің оқу кітабына енген мәтіндердегі ерекшелік оның көлемінен, шағын, жұп-жұмыр болып келуінен байқалады. «Пішін мен мазмұнның ашық немесе жасырын үйлесімділігі автордың көркемдік ниетінің айқын әрі толық көрінуіне байыпты негіз болып тұр» [16, 3-б.]. Белгілі бейімбеттанушы С. Байменше Майлиннің оқу құралдарындағы мәтіндердің ішкі мазмұнына қатысты былай дейді: «Қазіргі оқырманға, эрине, мұның артық кеңес екені аян. Алайда, отызыншы жылдардың қара шаруасы үшін мұндай ақыл-кеңестер ауадай қажет еді» [17, 51-б.]. Б. Майлин алдыңғы толқын алаштықтардың ұлт жолындағы ұлы істерін жалғастырушы тұлға деңгейіне жете алмады. Оның объективті себептері бар еді. Атап айтқанда, біріншіден, педагогикалық кәсіби білімі болмады және оқулық жазуды өмірлік мұрат тұтпады. Екіншіден, ол алаштықтар саяси қуғын-сүргінге ұшырап жатқан кезеңде ел басына туған ауыртпалыққа қарамай, ұлт перзенті ретінде уақыт жүгіне иық тосуды азаматтық борыш санады. Үшіншіден, жазу таңбасы әдейі ауыстырылып, елдің мәдени әлеуетін құлдилату мақсатында жасалған қастандық қақпанынан қарапайым халқын алып шығуға ұмтылды. Сондықтан сауатсыздарға арналған құралдағы оқу мәтіндерінде танымдық-дидактикалық сарын басым болды. Төртіншіден, кеңестік саясатты орай отырып, шаруашылық әдістерін меңгертуге ден қойғаны байқалады. Мысалы, «Сиырдың өлшемей салмағын білу» тақырыбындағы мәтінде сол замандағы сиырдың салмағын білуді үйрететін әдісті көрсеткен. ...*Мәселен сиырдың тұрқы 27, өкпелігі 26 бұршық болса, тірідей салмағы $27 \cdot 26 = 702$ қадақ (17 бұт 22 қадақ) шамасында болады.* Кейбір мәтіннен кейін «сұрау» немесе «оқушыларға жұмыс» деп пысықтау тапсырмасы да беріліп отырған. Мәселен осы мәтіннен кейін «оқушыларға жұмыс» деп мынадай тапсырма берген: «*Сиырдың салмағын тірідей өлшеп қараңдар*» – деген.

Оқу құралындағы мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін зерттегенде, студенттерге ондағы әрбір оқиғаға кеңістік пен уақыт бірлігі ұғымын ескере отырып қарау керектігі ескертілді. Кез келген шығарма, мейлі ол тіпті оқу мәтіні болсын, бәрібір уақыт пен кеңістікке байланысты туады. Сондықтан тарихи тұрғыдан өз дәуірінде тиісті міндетін атқарған оқу мәтіндері тілінен белгілі сол уақыттың рухын жеткізетін оқиғалардың қай жерде, қай ортада болып жатқанын айшықтайтын лексика-грамматикалық бірліктерді тапқызу ұсынылды. Осы қағидаға сүйене отырып, мәтіннің жазылу кезеңіне, мәтінде көтерілген тақырыпқа, мәтін

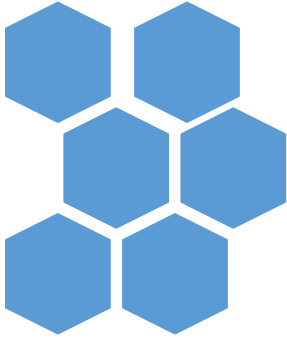
бірліктерінің сипатына қарай диахрондық және синхрондық аспектілердің бірі таңдалуы талап етілді. Бұл тұрғыда төмендегі жүйе негізінде ғылыми тұжырымдалған «мәтін талдау сатылары ескерілді:

- мәтінді қабылдау;
- мәтінді тану және оның белгілі бір тілдегі жалпы мағынасын түсіну;
- мәтіннің белгілі бір мәдениет аясындағы мағынасын түсіну;
- оның құрылымына сәйкес диалогтік мәнін ұғыну» [18, 337-б.]

Бір ғасырға жуық уақыт бұрын жазылған еңбектегі мәтінді талдау арқылы терминдердің ұлттық тіл мен әдеби тілге қатысын анықтау ұстанымы мәтін тілінің халық тілі мен әдеби тілге қатысын саралауға мүмкіндік берді. Көркем әдебиет тілінің тарихи дамуын халық тілінің тарихынан және оның әртүрлі салаларынан оқшаулап зерттеу мүмкін емес. Себебі «сөз – танымдағы ойды таңбалау үшін қолданылатын атау. Тіл – барлық адам баласының іс-әрекетінің, таным-түсінігінің қиялы жеткен күллі мәдениет түрінің негізі, адам рухының басты қызметі» - дейді ғалым А. Салқынбай [19, 136-б.]. Яғни, ой – адамның ішкі әлемінің айнасы, ойдың сыртқы қалпы, формасы – сөз. Олай болса, жазушының қолданған сөздік қоры мен тіл құралдары мәндік, мағыналық жақтан ешуақытта өзектілігін жоймайтынын көруге болады.

Студенттер оқулық авторының оқу-ағарту бойынша жазған мәтіндерін талдау барысында көркем сөздің шебері Б. Майлин сала-құлаш мысалдар қолданудан алыс, мүмкіндігінше өз еңбегімен, қарымды қаламынан туған туындылармен құрастырғанын анықтады. Бұл мәтіндерге шынайылық пен қарапайымдылық, түсініктілік тән. Бұл жазушының өз еңбегінде Ахмет Байтұрсынұлының: «Біз сияқты мәдениет жемісіне ауызы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздердің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек» деген талабын сақтағаны анық көрінеді [8, 235-б.].

Студенттермен жұмыс барысында мәтіндерге лингвистикалық талдау кешенді жүргізілді. Сирек қолданылатын сөздердің, көнерген сөздердің, кәсіби сөздердің сөздіктегі және қолданыстағы мағынасын, грамматикалық құбылыстар мен басқа да тілдік фактілерды анықтау мақсат етілді. Әрине, классик жазушы ретінде мойындалған Б. Майлиннің оқу кітаптарындағы тақырыптар бастапқыда қарабайыр болып көрінеді. Мысалы: «Надандық кесірі мал өсіру кәсібіне де тиеді», «Сары май», «Май артелі», «Сиырдың өлшемей салмағын білу», «Қазақстанда мал бағу», «Шаруа қайткенде түзеледі?», «Малды асылдандырудың бір жолы», «Өсімдіктер қалай өседі?», «Саулық сақтау жұмысына үкімет көмегі», «Надандық күшті жерде өлім де күшті болады» деген секілді мәтіндерден көркемдік тәсілдерді табу оңай еместігі белгілі. Оған қоса, технология қарыштаған бүгінгі заманда бұл тақырыптар студент-оқырман үшін қызықсыз болуы заңды. Алайда, бұл бағытта жүргізілген жұмыстардың мәні студенттерге тарихи аспектіде талдау жасата отырып, сол кездегі саясат пен қоғамның арақатынасын айқындау, білім мен мемлекеттік стратегиялардың бірлігін дәйектеу, гуманистік идеялардың бұрмаланып, жалаң ұраншылдықтың өрістеуінің әлеуметтік-тарихи себептерін ашу көзделді. Бұл тапсырмалар студенттердің оқулықта берілген мәтіндердің дидактикалық мәнін ұғынуын қамтамасыз етті, олардың сыни ойлау қабілеттерін шыңдады. Осы орайда ұсынылған тапсырма үлгісі 2-суретте көрсетілген.

<p>Б. Майлиннің оқу кітаптарында қамтылған оқу мәтіндерін тақырыптық жағынан жинақтап, диаграмманы толтырыңыз. Автор еңбегінің құндылығын бағалап, өз көзқарасыңызды тұжырымдап жазыңыз. Сөз көлемі – 170 сөз</p>	
---	--

2-сурет – Студенттерге берілген тапсырма үлгісі

Оқу кітаптарының мазмұнымен және оның жазылу тарихымен танысып болған соң, студенттерді алған ақпараттарды шығармашылықпен қолдануға баулу мақсат етілді. Осы бағыттағы ауызша орындалатын топтық тапсырма шарты былай белгіленді: Синектика. «Автормен сұқбат». 5 студенттен топқа бірігіңіздер. Топ мүшелерінің төртеуі – журналист, біреуі осы модульде талданған 4 еңбектің авторы рөлінде сұқбат құрыңыздар.

Сұқбатта сөз болуы тиіс мәселелердің жалпы бағдары:

- еңбекті жазудағы мақсат;
- еңбектің жанрлық сипаты;
- еңбектің мазмұндық-құрылымдық ерекшелігі;
- еңбектің қазақ тарихындағы маңызы және т.б.

Б. Майлиннің педагогикалық мұраларына қатысты материалдардың негізінде шығармашылық академиялық жазылым тапсырмасы ұсынылды. Бұл осыған дейінгі мәліметтерге сүйеніп, әр студенттің жеке ой-тұжырымын жинақтату мақсатын көздеді. Тапсырма. Эсселер бәйгесі. «Бейімбет Майлиннің педагогикалық мұралары». Автордың педагогикалық мұраларының маңызы мен рөлі туралы эссе жазыңыз. Эссеге қойылатын талаптар мен бағалау критерийлері:

- тақырыптың ашылуы – 2 балл;
- тезистің дәйектелуі – 3 балл;
- ойдың жүйелілігі – 2 балл;
- сөз көркемдігі – 2 балл;
- тілдік сауаттылығы – 2 балл.

Осы модульдегі орындалған жаттығулардың қорытындысы ретінде топтық формадағы ОСӨЖ тапсырмасы берілді. Модуль бойынша жинақтаған барлық материалдарды қорытып және өзге де ресми қайнаркөздерден ақпараттар тауып, «Б.Майлиннің ұлттық білім жүйесіндегі еңбегі» тақырыбында жоба дайындаңыздар. Оның жазбаша және ауызша нұсқаларын төменде берілген талаптар мен бағалау критерийлері бойынша әзірлеңіздер.

Жоба жұмысына қойылатын талаптар былайша түзілді:

- 1) жоба жұмысының жоспарын түзу, тезисін жазу;
- 2) автордың ғұмырнамалық баянындағы деректерді сауатты қолдану;
- 3) Бейімбет Майлиннің тарихи орнын әділ бағалай алу;
- 4) өзіндік пікір мен көзқарастарын дәйектеп жеткізе алу;
- 5) Бейімбет шығармашылығына қатысты ғылыми тұжырымдарды қамту;
- 6) жобаның жазбаша мәтінін сауатты безендіру;
- 7) жобаны презентация түрінде ауызша қорғау.

Жазбаша жобаны бағалау критерийлері:

- тақырыптың ашылуы – 1 б.

- ақпараттылығы – 1 б.
- креативтілігі – 1 б.
- тілдік сауаттылығы – 1 б.

Жобаны ауызша қорғауды бағалау критерийлері:

- тақырыпқа сәйкестігі – 2 б.
- тұлғаның ғұмырнамалық-шығармашылық әлемі туралы өзіндік дара ойдың айтылуы – 1 б.
- тұсаукесер мәдениетінің сақталуы – 2 б.

Б. Майлиннің талданып отырған төрт оқу кітабы бойынша іріктеліп алынған эксперимент материалдары білімалушылардың жұптық, топтық, ұжымдық оқу әрекеттерін сапалы орындауға ықпал етті. Ол экспериментке қатысқан студенттердің ойлау, шығармашылық әрекеттерді орындау деңгейлерінен, өзара қарым-қатынас жасауға көзқарастарының өзгеруінен, жеке пікірі мен ойларын тұжырымдап жеткізе білуінің арта түскенінен байқалды. Сонымен қатар, олардың өз ойын дәлелдеп, дәйектеп жеткізу іскерліктері дамыды (1-кесте).

1-кесте – Студенттердің өз пікірін тұжырымдау, дәлелдеу, дәйектеу дағдыларының даму көрсеткіштері

Кезеңдері	Тарихи деректерді орынды қолдану	Дәйексөз қолдануы	Модельдеу білігі	Креативті шешім жасау дағдылары
Экспериментке дейін	23%	34%	10%	12%
Эксперименттен кейін	60%	58%	56 %	44%

Шығармашылық сипаттағы тапсырмалар оқушылардың пәнге деген шынайы қызығушылығын арттырып, олардың диалогтік, полилогтік тілдесім дағдыларын дамытты. Сонымен қатар, жұптық, топтық жұмыстарда бәсекелестіктің туып отыруы нәтижесінде студенттердің бойында қырағылық, жылдамдық, ұтқырлық, сыни ойлау секілді тұлғалық қабілеттерінің жетілдірілуіне қол жеткізілді (2-кесте).

2-кесте – Білімалушылардың сындарлы ойлау дағдыларының қалыптасу деңгейлері

Кезеңдері	Жылдам шешім қабылдау	Сыни ойлау	Жаңа идеялар ұсыну
Экспериментке дейін	24%	28%	15%
Эксперименттен кейін	58%	41%	52%

Жағдаяттық тапсырмалар қызықты болғандықтан, студенттер ортаға тасталған проблемаларды шешуге мүдделі болды. Сайыс түрінде өткізілгендіктен, креативтілікке ұмтылды, белсенділіктері артты.

Тарихи оқу кітабына енгізілген оқу материалдарын талдау барысында қолданылған ақпараттық-коммуникативтік құралдардың көмегімен білімалушылардың технологиялық сауаттылығын үздіксіз жетілдіруге ден қойылды. Виртуалды әлемде өмір сүріп жатқан болашақ филолог-мұғалімнің ертеңгі кәсіби әлеуетінің басты көрсеткіштерінің бірі ретінде олардың АКТ құралдарымен ұтымды әрі өнімді жұмыс жасау қабілеті болып саналатыны сөзсіз. Сондықтан бірқатар тапсырмалар интернет ресурстармен жұмыс бойынша жүргізілді. Жоғарыда атап көрсетілгендей, Б. Майлиннің педагогикалық мұраларына байланысты буклет жасату, полилогтік шаралар ұйымдастыру; ақпараттық-танымдық презентациялар көрсету; тарихи-деректі материалдар дайындау тапсырмалары ұсынылды. Мұндай ізденімдік

тапсырмалар оқу материалдарының сапалы меңгертілуіне және студенттердің креативті ойлауы мен шығармашылық ізденістерін жетілдірді.

Тарихи факторлар мен заманауи талаптардың тоғысында жасалған шығармашылық СӨЖ, ОСӨЖ тапсырмалары студенттердің аялық білім көкжиегін кеңейтті, кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін арттырды деуге толық негіз бар.

Эксперимент барысында студенттердің ойлау әрекеті бірте-бірте өрістеп, кешенді әрі сатылы бағытта дамытылып отырды. Олардың салыстырмалы кестедегі көрсеткіші пайымды ойлаудың 24%-ға; сыни ойлаудың 29%-ға; логикалық ойлаудың 35%-ға; өнімді ойлаудың 40%-ға дейін артқанын дәлелдеді (3-кесте).

3-кесте – Студенттердің шығармашылық ойлау қабілеттерінің даму көрсеткіштері

№	Шығармашылық ойлау түрі	Сипаты мен белгісі	Эксперимент кезеңдері	
			дейін	кейін
1	Пайымды ойлау – қызығушылық пен танымдық, әуестену негізінде дамитын ойлау әрекеті.	Мәселенің байыбына бару, зерделеп-зерттеуге бастайтын қадам. «Неге?», «Неліктен?», «Басқаша жасаса ше?» т.б. сұрақтарға жауап іздеу.	54 %	78 %
2	Сыни ойлау – істің мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ету мақсатында сын тұрғысынан ой қорыту әрекеті.	Заттардың белгілері мен қасиеттерін, ерекшелік және басқа жан-жақты белгілерді саралап, ол деректер мен ұғым-түсініктерді жақсы білу, үнемі іздену.	42 %	71 %
3	Логикалық ойлау – ақпаратты, мәліметті дәлелдеу мен теріске шығару, әр қырынан саралай білу әрекеті.	Салыстыра қарастыру, зерделеп-зерттеу, ойлау ұшқырлығы мен пайымды пікір айту қисыны, ойды жүйелеу, ойдың байланысы мен дамуы.	36 %	65 %
4	Өнімді ойлау – кез келген жағдайда ойлау түрлерінің тиімді, ұтымды тәсілдеріне сүйене отырып, нәтижелі әрі дәл ойлау.	Кез келген заттан, мәліметтен, құбылыстан тың идея көре білу, даналық сатысы, ұлы өзгерістер бастауы.	28 %	44 %

Қорытынды

Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысында болашақ филолог мамандарға және қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдеріне қазақ әдебиетінің классигі, көрнекті жазушы Бейімбет Майлиннің шығармашылық мұраларының ішінде бұрын-соңды арнайы зерттеу нысанына алынбаған оқу кітаптарына мазмұндық-құрылымдық тұрғыдан кешенді талдау жасата отырып, бұл еңбектердің отандық педагогика мен оқу-ағарту саласындағы мәнін танытудың әдістемелік тиімді жолдарын саралау көзделді. Нәтижесінде студенттердің бұл мәселеге үлкен жауапкершілікпен, қызығушылықпен қарап, өзіндік ой-тұжырымдары қалыптасқаны анықталды.

Тарих қойнауына кеткен жәдігерлерді қайта парақтап, оларға бүгінгі күн биігінен талдау жасау арқылы білімалушылардың кәсіби-интеллектуалдық әлеуетінің артуына, танымдық белсенділіктерінің кеңеюіне, функционалдық сауаттылықтарының тереңдеуіне мүмкіндік берілді. Ең бастысы, жас ұрпақтың төл тарихына деген оң қатынасын қалыптастырумен қатар, олардың кәсіби-тілдік дағдыларды, тілдесім мәдениеті мен командада жұмыс жасау іскерліктерін меңгеруіне, өздігінен ізденістер жүргізуге мүдделілігін арттыруға қол жеткізілді.

Тағылымдық, тәрбиелік тұрғыдан қарағанда да ұлы жазушының осы уақытқа дейін беймәлім болып келген педагогикалық мұраларының отандық педагогика тарихын жаңаша зерделеуде өзіндік рөл атқаратыны дәйектелді. Бұл олардың ұлттық санасын, тарихқа деген объективті көзқарасын қалыптастыруға ықпалын тигізді. Зерттеу нәтижелері жұптық, топтық жұмыс формасында ұйымдастырылған кешенді шығармашылық, ізденімдік тапсырмалардың студенттердің кәсіби-тұлғалық қабілеттерін дамытуда тиімді рөл атқаратынын дәлелдеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Майлыұлы Б. Шала сауаттылар үшін оқу кітабы. 3-басылым. – Мәскеу: Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1929. – 162 б.
2. Майлыұлы Б. Шала сауаттылар үшін оқу кітабы. 4-басылуы. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1930. – 188 б.
3. Бейімбет, Ғабит. «Сауат үшін» (сауаттандыру мектептеріне арналған әліппе құралы). – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1933. – 50 б.
4. Бейімбет, Ғабит, Әмірқан. «Сауаттандырғыш» (сауатсыздар әліппесі) – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1935. – 78 б.
5. Тұрғынов Е. Қазақ даласындағы оқу құралдарының жазылуы мен сауатсыздықты жою мәселесі (Бейімбет Майлиннің елеусіз қыры) // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №4 (66). – Б. 135–143.
6. Хумарзах А. Қазақ қоғамындағы білім жүйесінің даму деңгейі (XX ғасыр 20-30 жылдар) (Педагогикалық очерктер). [Электронды ресурс]. URL: [\(https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/32231#:~:text=%D0%91%D1%\)](https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/32231#:~:text=%D0%91%D1%) (қаралған күні: 20.03.2024)
7. Кеңестік білім беру жүйесінің жетістіктері мен қайшылықтары. [Электронды ресурс]. URL: <https://atamugaweb-kz.translate.google/?page> (қаралған күні: 23.03.2024)
8. Иманбекова Б. Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 158 б.
9. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
10. Дүйсенбаев А. Педагогика: оқулық. – Астана: Фолиант, 2018. – 264 б.
11. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика: оқулық. – Алматы: ОНОН, 2018. – 357 б.
12. Тимофеева Ю.Н. Основные трудности адаптационного периода первокурсников медицинского вуза // Педагогика, психология, общество: современные тренды: материалы Всерос. научн.-практ. конф. с междунар. участием. – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – С. 252–296.
13. Алипина К.Б., Китапбаева А.А. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 344–360. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.28>
14. Абдуллаева Ж.Т. Көркем шығарманы аудару және талқылау: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 136 б.
15. Жанұзакова К.Т. Герменевтика – интерпретация теориясы. – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, 2013. – 220 б.
16. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы: Ғылым, 2001. – 119 б.
17. Байменше С. Майлының Бейімбеті. – Алматы: Білім, 1994. – 156 б.
18. Аккузова А.А. Көркем мәтіндегі коммуникативтік қызметтің прагматикалық сипаты // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – №6/2. – Б. 334–340.
19. Салқынбай А. Ойлау мен таным: Сөз мағынасының тарихи тектілігі мен бүтіндігі // ҚазҰУ хабаршысы. – 2009. – №4 (120). – Б. 135–139.

REFERENCES

1. Maylyuly B. Shala sauattylar ushin oqu kitaby. 3-basylym [A textbook for preliterate. 3rd edition]. – Maskeu: Kenes odagynyday elderdin kindik baspasy, 1929. – 160 b. [in Kazakh]

2. Maylyuly B. Shala sauattylar ushin oqu kitaby 4-basylyuy [A textbook for preliterates. 4th edition]. – Almaty: «Qazaqstan» baspasy, 1930. – 188 b. [in Kazakh]
3. Beyimbet, Gabit. «Sauat ushin» (sauattandyru mektepterine arналған alippe quraly) [“For Literacy” (alphabet tool for literacy schools)]. – Almaty: «Qazaqstan» baspasy, 1933. – 50 b. [in Kazakh]
4. Beyimbet, Gabit, Amirqan. «Sauattandyrgysh» (sauatsyzdar alippesi) [“Literacy” (alphabet of the illiterate)] – Almaty: «Qazaqstan» baspasy, 1935. – 78 b. [in Kazakh]
5. Turgunov E. Qazaq dalasyndagy oqu quraldarynyng jazyluy men sauatsyzdyqty joiu maselesi (Beyimbet Mailinning eleusiz qyry) [The writing of educational materials and the problem of eliminating illiteracy in the Kazakh steppe (the insignificant side of Beimbet Maylin)] // Abai atyndagy QazUPU-nin Habarghysy. Filologia seriasy. – 2018. – №4 (66). – B. 135–143. [in Kazakh]
6. Humarzah A. Qazaq qogamyndagy bilim juiesinin damu dengeii (XX gasyr 20–30 jyldar) (Pedagogikalyq ocherkter) [The level of development of the education system in Kazakh society (XX century 20-30 years) (pedagogical essays)]. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/32231#:~:text=%D0%91%D1%> (date of access: 20.03.2024) [in Kazakh]
7. Kenestik bilim beru juiesinin jetistikteri men qaishylyqtary [Achievements and contradictions of the Soviet education system]. [Electronic resource]. URL: <https://atamuraweb-kz.translate.google/?page> (date of access: 23.03.2024) [in Kazakh]
8. Imanbekova B. Qazaqstandagy pedagogikalyq oilar men bilim beru tarihy [Pedagogical thoughts and history of education in Kazakhstan]: oqu quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 158 b. [in Kazakh]
9. Baitursynuly A. Til – qural [Language is a tool]. – Almaty: Sardar, 2009. – 348 b. [in Kazakh]
10. Duisenbaev A. Pedagogika: oqulyq [Pedagogy: Textbook]. – Astana: Foliant, 2018. – 264 b. [in Kazakh]
11. Taubaeva Sh.T., Imanbaeva S.T., Berikhanova A.E. Pedagogika: oqulyq [Pedagogy: Textbook]. – Almaty: ONON, 2018. – 357 b. [in Kazakh]
12. Timofeeva Iu.N. Osnovnye trudnosti adaptacionnogo perioda pervokursnikov medicinskogo vuza [The main difficulties of the adaptation period of first-year medical students] // Pedagogika, psihologiya, obshestvo: sovremennye trendy: materialy Vseros. nauch-prakt. konf. s mejdunar. uchastiem. – Cheboksary: ID «Sreda», 2020. – S. 252–296. [in Russian]
13. Alipina K.B., Kitapbaeva A.A. Bilim alushylardyn gylymi-zertteu qyzyrettiligin qalyptastyru [Formation of scientific research competence of students] // Iasui universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 344–360. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.28> [in Kazakh]
14. Abdullaeva J.T. Korkem shygarmany audaru jane talqylau [Translation and discussion of a work of art]: oqu quraly – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 136 b. [in Kazakh]
15. Januzakova K.T. Germenevtika – interpretacia teoriasy [Hermeneutics is a theory of interpretation]. – Almaty: Qazaq memleketik qyzdar pedagogikalyq universiteti, 2013. – 220 b. [in Kazakh]
16. Qasym B. Qazaq tilindegi kurdeli sozder: uajdeme jane atalym [Complex words in the Kazakh language: motive and title]. – Almaty: Gylym, 2001. – 119 b. [in Kazakh]
17. Baimenshe S. Mailynyn Beyimbeti [Mayly's Beyimbet]. – Almaty: Bilim, 1994. – 156 b. [in Kazakh]
18. Akkuzova A.A. Korkem matindegi kommunikativtik qyzmettin pragmatikalyq sipaty [Pragmatic nature of communicative activity in artistic text] // Qazaqstannyn gylymy men omırı. – 2020. – №6/2. – B. 334–340. [in Kazakh]
19. Salqynbai A. Oilau men tanym: Soz magynasynyn tarihi tektiligi men butindigi [Thinking and cognition: The historical origin and integrity of word meaning] // QazUU habarshysy. – 2009. – №4 (120). – B. 135–139. [in Kazakh]

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ALTYBAYEVA S.M. ZHLYKYBAY G.K. Aesthetics of the Original in Poetic Translation: Style, Semantics, Structure	7–25
ШОБАНОГЛУ О. АШИРКХАНОВА К. Representation of Ancient Turkic Philosophy in Proverbs and Sayings	26–36
ҚАПАЛБЕК Б.С. НҮРЖАНОВА Б.Н. Түсіндірме сөздік әзірлеудің әлемдегі озық үлгілері	37–46
SAURBAYEV R.ZH. ZHETPISBAY A.K. YEREKHANDOVA F.T. Philological Studies: Computer Aspects of Stylometry Automation	47–61
JUMAŞEVA K.B. ŞOQIM G.T. SARKULOVA D.S. Kazakça ve Rusça Dillerinde Cinsiyet Karşıtlığının Sözlükbilimsel Sistemde Görünümü	62–72
АБДЫРАҚЫН Н. Қытайдағы «Тамырын іздеушілер әдебиеті» тенденциясы	73–83
БОХАНОВА А.С. АЗИЗОВА А.О. АБЛАЕВА Р.Б. Семантизация когнитивов концепта «лишение» в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита»	84–94
ТӨЛЕБАЕВА Қ. Құнанбай бейнесі: көркем шындық пен тарихи шындық үйлесімі	95–104
ӘБЖЕТ Б.С. «Ажын», «ажа» сөзінің шығу тарихы жайлы	105–113
ЖАНЖИГИТОВ С.Ж. Роль языковой коммуникации в эффективности сервисной модели полиции	114–128
ТОПАШОВ М.А. Ақын дастандарының көркемдік ерекшеліктері	129–136
ASSENOVA A.KH. SALKYNBAY A.B. ISSAYEVA ZH.I. Semantic Connection in Kazakh and Nogai Languages	137–147
SERIKKAZYKYZY A. АВАКОВА Р.А. Armenian-Курчак Monument Prayer Book “Alysh Bitigi”: Phonetic and Some Grammatical Features	148–157
САГИДУЛЛИЕВА С.С. КЕМЕҢГЕР К.Р. Қазіргі қазақ поэзиясында түн мезгілі мен түстер палитрасының суреттелуі (Т. Әбдікәкімұлы өлеңдері негізінде)	158–167
ТӘУБЕЕВА Ә. Қазақ және ағылшын етіс категорияларын салғастыру	168–179

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<p>КНАЛМАТОВА Z. КАЗЫКХАНКЫЗЫ L. СЕЙТОВА M. The Impact of Reading While Listening to Audiobooks in Fostering Kazakh EFL Learners' Multisensory Learning Abilities</p>	180–190
<p>КЕРИМБАЙЕВА B.T. КЕРИМБЕКОВ Y.R. САТБАЙ ZH.I. Network Communication Culture Impact on the Lifelong Learning of Future Teachers</p>	191–205
<p>АЗАМАТОВА A.X. БЕКЕЕВА H.Ж. САДИБЕКОВ A.K. Цифровизация языкового образования в вузе</p>	206–220
<p>ПОЛАТОВА S. ШУМЫРБЕКОВА A. СПАТАҒЕВ B. The Bilingual Linguistic Foundations on Learning a Foreign Language</p>	221–238
<p>МЕЙРБЕКОВ A.K. АВЗНЕКЕНОВА B.G. Non-Linguistic Educational Program Students' Perspective on Learning English in Higher Institutions</p>	239–249
<p>КАБЕНОВА Д.М. КИСМЕТОВА Г.Н. БИСАЛИЕВА Н.С. Эффективность модели «перевернутый класс» при обучении иностранному языку</p>	250–262
<p>ДЖУМАНОВА L.S. ДАРИБАЕВА A.E. АТЕНОВА E.A. Activation of Motivation in Foreign Language Classroom</p>	263–278
<p>ДЕРУНОВА E.N. ЛУЦЫК M. ТЕМИРГАЗИНА Z.K. The Russian Language Textbook as a Multimodal Object</p>	279–289
<p>КОЖАХМЕТОВА С.Н. НАРОЖНАЯ В.Д. МЕЙИРБЕК Н.К. Исследование культурно-национальной специфики русских и казахских фразеологических оборотов на языковых занятиях в вузе</p>	290–305
<p>БАХТЫБАЙ А. ТҰРМАМБЕКОВ Т.А. ДОСЫМОВ Е. Орта мектеп оқушыларының астрономиялық білімдерін қалыптастыру әдістемесін жасау</p>	306–317
<p>НУРДАНИЯКЫЗЫ G. АЛМУКХАМБЕТОВА B.Zh. Diagnostic Competence of Educational Psychologists: Current Status and Problems</p>	318–328
<p>ТҮРЕҚҰЛОВА А.Қ. ШЕКТИБАЕВ Н.А. Зертханалық эксперименттер арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттыру</p>	329–341

ЖАНЫСБЕКОВА Ш.Т. СЫРЛЫБАЕВА Г.Т. Оқушылардың прагматикалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері	342–352
АМАНБАЙҚЫЗЫ Р. МАЙГЕЛЬДИЕВА Ш.М. ИСАЕВА Г.Б. Болашақ мұғалімдердің ойлау дизайны дағдыларын конструктивті оқыту арқылы қалыптастыру	353–366
ЖУНУСОВА Р.А. СЕЙТХАНОВА А.К. Педагогикалық тәжірибе барысында студенттердің зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру	367–379
ТҰРҒЫНОВ Е. КАРИМОВА Г.С. НАЙМАНБАЕВ А.Ә. Бейімбет Майлиннің педагогикалық мұраларын оқытудың маңызы мен дидактикалық шарттары	380–394
МАЗМҰНЫ	395–397

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университетінің

«Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Басуға 30.09.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 25. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 102 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz